ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАШЕ ПРАВО

OUR LAW

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE
MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

№ 1, 2025

Спеціалізоване видавництво ЮНЕСКО СОЦІО Specialized publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

СТРЕЛЬЧЕНКО О.Г., ДОЦЕНКО О.С., СТРЕЛЬЧЕНКО К.А., СТРЕЛЬЧЕНКО А.М.
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ
У СФЕРІ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ 5
КАС'ЯНОВСЬКИЙ І.О.
ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ІМУНІТЕТУ ВЛАСНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ 12
ФУРТАК О.
ПОВНОВАЖЕННЯ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 19

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КОЗЕНКО О.О.
ІНФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ПРО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ 24
ЯРМИШ О.Н., ГРЕЧЕНКО В.А.
РОЛЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПРОТИДІЇ
ЕКОНОМІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В РЕСПУБЛІЦІ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР. 32
СКРЕКЛЯ Л.
ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ 42
СТЕЦИК Б.
ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ 47
ТУРОВЕЦЬ Ю.М., КОПАНЧУК В.О., ГАЮР І.Й., КРАВЧУК О.В.
МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ 52
СТУПИЦЬКИЙ М.А.
ФОРМУВАННЯ ДОКАЗІВ 60

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

МІНЯЙЛУК В.В.
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З
ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ У СИЛАХ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ 67
УГРИНОВСЬКА О.І., ПАНЬКІВ А.З.
ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОРГАНІВ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ:
НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ УЧАСТІ ТА ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 76
ПОПОВ В.А., ПІДГОРОДЕЦЬКА В.В.
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ 85
КОВАЧ І.М.
ПРАВО НА ЦИФРОВЕ ЗДОРОВ'Я: ДОСТУПНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
У МЕДИЦИНІ ДЛЯ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ 91
БОЯРЧУКОВ С.
ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
АРБІТРАЖНИХ КЕРУЮЧИХ У СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ 95

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КАНЦІР В., КРИЖАНОВСЬКИЙ А.
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ «ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ» /СТАТТЯ 437 КК УКРАЇНИ/ НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 102
ALIYEVA A.A.
THE ESSENCE OF FINANCIAL SANCTIONS AS A MEASURE OF ACCOUNTABILITY FOR TAX EVASION 107
RAHIMOV A.E.
MANDATORY MEDIATION IN LABOR DISPUTES: THE PRACTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN 113
ЗАГРІШЕВА Н.В., СЄРГЄЄВ І.С.
УМОВИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ 118
РОЗВАДОВСЬКИЙ В.І., ЗІНИЧ Л.В.
УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СТАН ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ 125
БОЙКО В.І.
ПРИНЦИП ГУМАННОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ 131

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

VALIYEV A.T.
ETHICAL PRINCIPLES OF SOCIAL SERVICE 140
КУЗЬМИЧ С.О.
ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОБРАХУНКУ «АБСТРАКТНИХ ЗБИТКІВ»
АРБІТРАЖЕМ GEMZU ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПРАВИЛ MPC CONDITIONS 147

ЛЕВЧУК М.В.
НОВАЦІЇ У СУДОЧИНСТВІ ЗА СУДОВИМИ РЕФОРМАМИ ГЕНРІХА II В ФЕОДАЛЬНІЙ АНГЛІЇ 154
МОСКАЛЮК О.В.
ЗНАЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ НАЛЕЖНОГО РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ 163
ДУБОВ Г., ВІГІРІНСЬКИЙ А.
РИЗИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИК ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ РУМУНІЇ) 167
КРАВЦОВА З.С.
ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ 174
ТКАЧЕНКО Є.В.
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ПРЕЗИДЕНТА
В КРАЇНАХ ІЗ РЕСПУБЛІКАНСЬКИМИ ФОРМАМИ ПРАВЛІННЯ 179
ВАСИЛЬЧЕНКО О.П.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА 186
ЛИСИЦЯ Р.Р.
ГАРАНТІЇ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ЗМІН, ЩО ПЕРЕДБАЧЕНІ ЗАКОНОПРОЄКТОМ № 9235 ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ РОЗКРИТТЯ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ОПІКИ НАД МАЙНОМ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ 192
КРАВЧУК В.Л.
СИСТЕМА І ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ 198
ЮРЧИШИН В.Д.
СУДОВО-ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ 203
ЛОЗІНСЬКА С.В., АНІКІНА Г.В.
РИМСЬКЕ ТОРГОВЕ ПРАВО ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ LEX MERCATORIA
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 211
ШЕСТОПАЛ К.Є.
КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ДОСВІД ІНОЗЕМНИХ КРАЇН, ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 217
ОНОПКО К.І.
УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНОГО СКЛАДНИКА МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ 224
КУЛІШ А.М., ГОЛОХА А.Р.
ЗАКОН ПРО ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ: КЛЮЧОВІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ 232
УТКІНА М.С.
РОЛЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ЯК СУБ'ЄКТІВ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 237
БУРДОЛЬ В.В.
ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА УЧАСНИКІВ (СУБ'ЄКТІВ) КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 242
МАКСИМОВИЧ Р.О.
ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ РЕПАРАЦІЙ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ
ВІД ВОЄННИХ ДІЙ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ 250
СІРОХА Д.І.
ДО ПИТАННЯ САНКЦІЙ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 256
ЖУРАВЕЛЬ Я.В., ДЕНИС І.В., ЛОПАТА О.В.
УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ДОВІРИ ГРОМАДИ ДО ЇЇ ПРЕДСТАВНИКІВ 262
ОМЕЛЬЧЕНКО Н.Л.
ВИБОРЧІ ПРАВА ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: ПЕРСПЕКТИВИ РЕЦЕПЦІЇ Й ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ 267
БУГА В., ЧОРНА М., САХНО А.
ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ
КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ 274
БОНЯК В.О.
ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН: СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ 281
СЕРДЮК І.А.
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ І ВЗАЄМОВПЛИВУ 288
ВАГІНА І.
ДОГОВОРИ МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ 295
БІСЮК О.С.
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ: КОМПАРАТИВІТСЬКИХ ПІДХІД 301
ТИХОНОВА О.В.
ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЖУРНАЛІСТА 306
ВОЗНА Т.О.
УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМИ, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЖУРНАЛІСТА 313
БІЛЕЦЬКИЙ Н.Т.
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТА НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА 319

ТЕЛЕШЕЦЬКИЙ О.І.
УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ 325
СТОРОЖУК І.П.
СЕРВІСНА ДЕРЖАВА: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ 332
ЛИТВИН Н.А.
ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРОЗОРОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ ЗА УЧАСТЮ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 338
ШАПЕНКО Л.О., САДИГОВ Р.А.
МЕДІАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП У ПРАВОВИХ КОНФЛІКТАХ 343
СОЗАНСЬКИЙ Т.
НОВІТНІ ВИДИ ПОКАРАНЬ ЯК ЗАСІБ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ 350
МЕЛЬНИК М.П., РИЖЕНКО О.С., ПЕТРЕНКО В.В.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ ЕТИКИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 355
КУНЄВ Ю.Д.
THE PRACTICE OF A NOTARY AS A MEDIATOR IN MODERN CONDITIONS (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT) 361
ТКАЧУК О.С.
ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОВАДЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦТВО 366
КОКОШКО М.
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА КЛЮЧОВІ НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я 371
ДУДАР С.К.
ПРАВО ЯК СИСТЕМА В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ НІКЛАСА ЛУМАНА 376
БОДНАРЧУК М.М.
ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОРДЕРУ НА АРЕШТ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ДОСВІД КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 385
КОЦЮРУБА С.І.
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ КІБЕРЗАГРОЗ 390
БІЛИК В.М., ВАРИВОДА В.І., ВІТВІЦЬКА Н.В.
КОМПЕТЕНЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ОФІЦЕРА ГРОМАДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 397
КРАВЕЦЬ В., ТИХОМИРОВ Д., ЧЕХАНЮК Л.
ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ 405
СТРЕЛЬЧЕНКО О.Г., СТРЕЛЬЧЕНКО А.М., ЗОЛОТАРЬОВА Н.І.
ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ОБІГУ ЗБРОЇ В УМОВАХ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ 412
ЛИСИК В.М., СІРКО А.А.
ПОЗИТИВНІ ДІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ 422
ЗІНОВАТНА І.В.
ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ 430
СІМОНОВИЧ Д.В.
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УКРАЇНІ: ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ТА РОЗВИТОК МЕДІАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 436
ГДАНСЬКИЙ Н.М.
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ В УКРАЇНІ 442
ГЛАДКИЙ С.
ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ТА АКЦЕПТУ ТУРИСТИЧНОГО ДОГОВОРУ 447
КОРПАН П.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ 454
ІГНАТЕНКО В.В.
ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 461
ЗІГАНШИН А.І.
ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ 467
БОЖИК В.
ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 473
БОЙКО М.В.
ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ 481
ГЛУБОЧЕНКО С.М.
РОЛЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ІНСТИТУЦІЙ У ПРОТИДІЇ НЕДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ 487
ГУРА А.О.
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ 492

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

СТРЕЛЬЧЕНКО Оксана Григорівна - завідувач кафедри управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

https://orcid.org/0000-0001-5965-9764

ДОЦЕНКО Олександр Сергійович - професор кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

https://orcid.org/0000-0003-2074-5715

СТРЕЛЬЧЕНКО Костянтин Анатолійович - аспірант кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна

https://orcid.org/0009-0004-9667-572X

СТРЕЛЬЧЕНКО Анатолій Миколайович - здобувач кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна

https://orcid.org/0009-0009-4535-3647

УДК 351:340.6

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.1

Нормативно-правове регулювання публічного адміністрування у сфері судово-медичної експертизи є неможливим без формування дієвої інституційної системи, здатної гарантувати реалізацію права на законність та об'єктивність експертних досліджень. Отже, розбудова ефективних інституцій судово-медичної експертизи має забезпечувати низку важливих гарантій та належну кваліфікацію правовідносин у цій сфері. Особливе значення судово-медична експертиза набуває у справах, пов'язаних із захистом прав людини в галузі охорони здоров'я. Ефективність судових механізмів захисту прав у медичній сфері значною мірою залежить від якості судово-медичних експертиз. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність створення належного механізму публічного управління сферою судово-медичної експертизи, що забезпечує її незалежність, компетентність та доступність. Для глибшого розуміння проблематики, варто розглянути конкретні аспекти, які необхідно враховувати при формуванні ефективної системи публічного адміністрування у сфері судово-медичної експертизи за допомогою створення чіткої та всеосяжної законодавчої бази, що регулює всі аспекти судово-медичної діяльності, включаючи порядок призначення та проведення експертиз, права та обов'язки експертів, вимоги до експертних висновків, відповідальність за порушення законодавства тощо. У контексті захисту прав людини в галузі охорони здоров'я, якісна судово-медична експертиза є особливо важливою для встановлення фактів порушення медичних прав, таких як: неналежне надання медичної допомоги; медична помилка; порушення прав пацієнта на інформацію, згоду на медичне втручання, конфіденційність медичної інформації тощо. Без якісної та об'єктивної судово-медичної експертизи, ефективний захист цих прав у судовому порядку стає практично неможливим. Тому належне публічне управління сферою судово-медичної експертизи є ключовим елементом забезпечення верховенства права та захисту прав людини в Україні

Ключові слова: судово-медична експертиза, нормативно-правове забезпечення, публічне адміністрування, правове забезпечення, адміністративно-правове забезпечення, воєнний стан, правосуддя, документування злочинів, збір доказів.

Аналіз останніх досліджень

Питання щодо розвитку та реформування публічного управління у сфері охорони здоров'я знаходить активний інтерес у сучасних дослідників. До цих дослідників відносяться такі науковці, як М. Білинська, О. Баєва, Н. Гайдай, Б. Гамалюк, З. Гбур, З. Гладун, М. А. Грига, О. Доценко, Д. Карамишев, В. Лямпель, Н. Колісніченко, В. Лазоришинець, В. Луговий, В. Лобас, З. Надюк, Н. Нижник, І. Пастух, А. Пільтяй, О. Стрельченко, В. Марунич, М. Одарюк, А. Тимчишин, В. Яремчук та І. Яценко М. Ткач, І. Фуртак, Р. Цимбаліста, О. Черниш, В. Шафранський, Н. Ярош та інші. Багато наукових досліджень присвячено вивченню історії становлення та розвитку судово-медичної служби С. Бондар, І. Бухтіярова, К. Гуз, Б. Михайличенко, В. Шевчук, О. Гладіліна, Є. Гусаченко, В. Федчишина та ін.

Учені зауважують, що завдяки розвитку нових напрямків експертного провадження та освоєнню інноваційних методик система судово-експертної діяльності розширює свої можливості, тому існує потреба в державному регулюванні та формуванні національної політики у сфері інституційних засад діяльності судових експертів в Україні [1, с. 65].

Хомутенко В. П. та Хомутенко А. В., досліджуючи інституційно-організаційне забезпечення судової-експертної діяльності в Україні, наголошують, що в нашій державі відсутня єдина структура судово-медичної служби, а централізована організація та адміністративне забезпечення закладів судово-медичної експертизи подвійно підпорядковані Міністерству охорони здоров'я України та територіальним медичним закладам [2, с. 71].

Ольховський В. О., Марковський В. Д., Купріянова Л. С. висвітлюють питання правового регулювання судово-медичної експертизи в Україні [3].

Клименко О. С. висвітлює особливості реформування системи судово-медичної експертизи та наголошує, що реформування системи судових експертиз в Україні можливе за умови забезпечення незалежності судових експертів. Тому, на думку науковця, необхідно ізолювати судову експертизу від впливу місцевої влади; забезпечити оптимальний, розумний і цільовий розподіл коштів; забезпечити своєчасне впровадження досягнень науки і техніки в галузі криміналістичних досліджень; здійснити розподіл та оптимізацію навантаження між судово-експертними органами регіонального та субрегіонального рівнів; розробити та реалізувати єдиний підхід до розробки та затвердження методик, оптимізації роботи дослідників та криміналістів, а також ефективного надання професійних послуг за єдиними стандартами [4, с. 26].

Метою наукової статті є ґрунтовне дослідження нормативно-правового забезпечення публічного управління сферою судово-медичних експертиз в Україні.

Виклад основного матеріалу

Експертне забезпечення правосуддя багато в чому залежать від нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності. Зокрема, згідно з п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України визначення засад судової експертизи має здійснюватися тільки законами України [5].

Можна стверджувати, що законодавство надає суттєвого значення судовій експертизі в контексті здійснення правосуддя. Цей факт зумовлює необхідність застосування зваженого та системного підходу до розробки, впровадження та подальшого реформування нормативно-правового забезпечення судово-експертної діяльності. Нормативно-правова база є організаційно-функціональною моделлю системи судової експертизи, що відображена юридичною мовою та відповідає її цільовому призначенню. Правові норми забезпечують моделювання як системи судово-експертної діяльності в цілому, так і її окремих підсистем, регламентуючи та формалізуючи їх функціональні, організаційні та інформаційні структури, а також виконуючи інформаційну функцію, забезпечуючи доступність та зрозумілість правил для всіх учасників процесу. Система нормативно-правового забезпечення є комплексом законів та підзаконних нормативних актів, що формують правове поле для функціонування системи судової експертизи та реа-

лізації нею своїх завдань. Під нормативно-правовим забезпеченням судово-експертної діяльності слід розуміти процес створення та підтримки оптимальних організаційно-функціональних характеристик системи судової експертизи за допомогою скоординованого застосування нормативно-правових інструментів.

Правову основу діяльності судово-експертних установ складають такі нормативно-правові акти:

- Конституція України;
- Закон України «Про судову експертизу»;
- Галузеві законодавчі акти, зокрема:
  - Кримінальний процесуальний кодекс України;
  - Цивільний процесуальний кодекс України;
  - Кодекс адміністративного судочинства України;
  - Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- Відомчі накази та інструкції;
- Міжнародні договори України у сфері судово-експертної діяльності.

Основним законодавчим актом, який врегульовує діяльність сфери охорони здоров'я та публічного адміністрування сферою судово-медичної експертизи, є *Основи законодавства про охорону здоров'я*. У статті 71 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [6] зазначено, що безпосереднє «проведення судово-медичної експертизи призначається особою, яка проводить дізнання, слідчим, прокурором або судом у порядку, встановленому законодавством, для вирішення питань, що потребують спеціальних знань у сфері судової медицини». Безпосереднє керівництво системою судово-медичних експертиз здійснює система судово-медичної служби України. Водночас організаційне керівництво цією системою цією службою здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, тобто Міністерство охорони здоров'я. Судово-медична експертиза в Україні здійснюється відповідно до положень Інструкції про проведення судово-медичної експертизи [7].

Положення про Міністерство охорони здоров'я визначає, що головним суб'єктом публічного управління сферою судово-медичних експертиз в Україні є Міністерство охорони здоров'я України [8]. У ньому зазначено, що до основних завдань цього суб'єкта публічного управління належить завдання затверджувати порядки проведення судово-медичної експертизи.

В Інструкції про проведення судово-медичної експертизи зазначено, що до системи судово-медичної служби України належать: 1. Головне бюро судово-медичної експертизи МОЗ. 2. Республіканське бюро судово-медичної експертизи (Автономна Республіка Крим). 3. Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів. До складу бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів входять також міські (міст обласного підпорядкування) і районні (міжрайонні) відділення. До основних завдань цих закладів належить узагальнення судово-експертної практики, проведення атестації судово-медичних експертів і здійснення таких основних видів судово-медичної експертизи, як: 1) експертиза трупів; 2) експертиза потерпілих і обвинувачених (живих осіб); 3) експертиза речових доказів із застосуванням у такому процесі методів судово-медичної криміналістики, гістології, імунології, токсикології, цитології, ДНК-аналізу. Науково-методичне керівництво системою судово-медичної служби України провадить Головне бюро судово-медичної експертизи, керівництво якого також головує на посаді Головного судово-медичного експерта МОЗ. Діяльність бюро судово-медичних експертиз регулюється наказом МОЗ від 17 січня 1995 року № 6 [8; 9].

У Положенні про бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим) [10] зазначено, що Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим) є «державними спеціалізованими установами, що входять до структури

закладів охорони здоров'я України». Відповідно, бюро судово-медичних експертиз – це заклад охорони здоров'я в Україні, який функціонує з метою сприяння органам слідства, прокуратури та суду у вирішенні завдань, що потребують спеціальних криміналістичних знань, та надання медичним установам інформації про гострі інфекційні захворювання, діагностичні недоліки, проведення клінічних та клініко-анатомічних конференцій, впровадження в практику нових методів дослідження, регулярний аналіз випадків отруєнь та смерті з метою розробки профілактичних заходів.

Варто зауважити, що основною діяльністю Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим) є «проведення судово-медичних експертиз, що призначаються особою, яка проводить дізнання, слідчим, прокурором, суддею чи судом з метою дослідження на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, що містять інформацію про обставини справи». Ціллю функціонування цього органу також виступає покращення охорони здоров'я населення. Основними завданнями Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим), як одного із безпосередніх органів публічного управління сферою судово-медичних експертиз є [9]: забезпечення і проведення судово-медичних експертиз трупів у випадках, коли є насильницька смерть або підозра на застосування насильства, а також за інших обставин, що передбачають необхідність здійснення експертизи з ціллю вирішення питань, поставлених особою, яка здійснює дізнання, слідчим, прокурором, суддею чи судом; забезпечення і проведення судово-медичної експертизи потерпілих, обвинувачених та інших осіб з метою встановлення характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, з приводу статевих злочинів та вирішення інших питань, порушених слідчим, слідчим, прокурором, суддею чи судом; забезпечення і проведення судово-медичної експертизи речових доказів; забезпечення і проведення судово-медичної експертизи щодо матеріалів кримінальних та цивільних справ; забезпечення участі судово-медичних експертів у судових засіданнях та судово-медичних експертів у невідкладних та інших слідчих діях; впровадження в судово-медичну практику нових методів дослідження, затверджених МОЗ, та постійне вдосконалення діяльності судових експертів з метою підвищення їх професійної якості; забезпечення проведення перевірок у встановлені терміни; подання систематичної інформації керівникам закладів охорони здоров'я про виявлені під час проведення судово-медичної експертизи недоліки та недоліки в наданні медичної допомоги населенню; забезпечення відвідування судово-медичних експертів клінічних та клініко-анатомічних конференцій; у разі гострих інфекційних захворювань, навіть якщо виявлені особливо небезпечні захворювання, необхідно негайне повідомлення відповідальних закладів надання медичної допомоги; узагальнення та аналізування даних судово-медичної експертизи для населення з метою вжиття медичними органами заходів щодо попередження виробничого, дорожньо-побутового травматизму, отруєнь, алкоголізму, наркотичного сп'яніння, раптової смерті та інших проблем, які можуть сприяти покращенню охорони здоров'я; впровадження заходів щодо спеціалізації та підвищення якості фахівців судово-медичної експертизи шляхом регулярного навчання в медичних закладах та інших суміжних закладах охорони здоров'я; системне підвищення ділової кваліфікації працівників Бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим).

Як зазначено вище, основним відомчим нормативно-правовим документом, яким керуються у своїй діяльності бюро судово-медичної експертизи, є *Інструкція «Про проведення судово-медичної експертизи», затверджена наказом МОЗ № 6 від 17 січня 1995* р. [11], а також окремі інструкції, які визначають порядок проведення судово-медичних експертиз. Судово-медична експертиза – це науково-практичне дослідження, яке проводиться судово-медичними експертами за

дорученням компетентних органів або за постановою суду при дослідженні певних об'єктів з метою вирішення конкретних медичних проблем, що виникають під час розслідування кримінального правопорушення. Судово-медична експертиза проводиться з дослідницькою метою органом дізнання, слідчим, прокурором, судом на підставі їх експертизи матеріальних об'єктів, що містять відомості про обставини розслідуваної справи [11].

Закон України «Про судову експертизу» визначає правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. Він зазначає, що судова експертиза - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [12]. У законі констатовано, що судово-медична експертиза виконується відповідно до положень, процесуального законодавства, інших законодавчих актів, міжнародних договорів та угод про взаємну правову допомогу і співробітництво, які передбачають регулювання правовідносин у сфері судово-експертної діяльності, відповідно до положень Інструкцією «Про проведення судово-медичної експертизи» та нормативних документів, що затверджені наказом МОЗ №6 від 17 січня 1995 року [8]. Водночас діяльність судових експертів належить до компетенцій державних спеціалізованих органів, територіальних органів, професійних організацій, які функціонують у формі співвласності, судових експертів, а також інших фахівців (експертів), що працюють у сфері відповідних знань та які не є працівниками конкретного органу. Закон України «Про судову експертизу» [9] визначає, що до державних спеціалізованих установ належать: 1) науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; 2) науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; 3) експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Треба відзначити, що тільки державними спеціалізованими установами проводиться судово-експертна діяльність, яка пов'язана з проведенням судово-медичних експертиз. Державні спеціалізовані установи Міністерства охорони здоров'я України забезпечують правоохоронні органи і суди судово-медичними експертизами. Організація науково-методичного забезпечення судово-медичної експертизи, а також принципи організації та керівництва діяльністю державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші державні органи у сфері управління загальнодержавними спеціалізованими органами, які проводять судово-медичну експертизу. Науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення діяльності судово-медичних експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих органів, покладається на Міністерство юстиції України. Контроль за дотриманням законодавства з питань судово-експертної діяльності судовими експертами, які не є працівниками спеціалізованих державних органів, в установленому порядку здійснює Міністерство юстиції України [8].

Прийняття, набрання чинності, оскарження в адміністративному порядку, виконання, припинення дії адміністративних актів у сфері судово-експертної діяльності здійснюються відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» з урахуванням особливостей, визначених законодавством [13].

Під час проведення судово-медичної експертизи дані можуть бути надані для використання медичними органами в майбутньому при розробці заходів профілактики причин різних видів травм, отруєнь, раптової смерті та недоліків у наданні медичної допомоги. Щодо сучасного аспекту реформування публічного управління сферою судово-медичних експертиз, то 27 червня 2023 року Кабінет Міністрів України підтримав ініціативу Міністерства охорони здоров'я України щодо фінансування від-

повідних об'єднаних закладів у регіонах на перехідний період реорганізації судово-експертної служби в Україні [14].

Повномасштабні бойові дії суттєво збільшили навантаження на систему судово-медичних експертиз, особливо в прифронтових регіонах та на територіях, де проводяться експертизи тіл загиблих військовослужбовців та цивільного населення. Це створює нові та складні завдання для фахівців-криміналістів. Ідентифікація загиблих та належне документування воєнних злочинів є критично важливими для забезпечення подальшого розслідування як національними, так і міжнародними судовими інстанціями та трибуналами. Відсутність єдиної централізованої системи значно ускладнює цей процес.

З огляду на це, Міністерство охорони здоров'я України ініціювало реформування судово-медичної служби з метою створення централізованої мережі судово-медичних установ, що перебуватимуть в адміністративному підпорядкуванні МОЗ України. Керівним органом цієї мережі стане Головне управління судових експертиз МОЗ України, якому підпорядковуватимуться регіональні відділення, сформовані на базі існуючих об'єднаних установ в областях. Наразі триває процес передачі територіальних підрозділів з комунальної власності у державну. Зокрема, розглядається питання передачі у державну власність цілісного нерухомого комплексу обласного бюро судово-медичної експертизи.

Висновки

Таким чином, незважаючи на сучасні публікації науковців та практиків, правова база для професійної діяльності в Україні є дуже широкою та непослідовною. Наприклад, функціональні процеси судово-експертних лабораторій регулюються сімома основними законами, у той час як функціонування судово-експертних лабораторій регулюється загалом 18 законами. Крім того, деякі положення є застарілими, дублюються і часто суперечать одне одному. Це зумовлює необхідність розробки заходів з удосконалення регулювання та правового забезпечення професійної діяльності в Україні. Пріоритетними напрямками є прийняття базового закону про діяльність судових експертів; уніфікація українського процесуального законодавства та підзаконних актів щодо призначення та проведення судових експертиз; запровадження єдиних вимог до рівня професійної підготовки фахівців; гарантування незалежності судових експертів; розробка та впровадження правового регулювання системи автономії судових експертів в Україні.

Література

1. Гамалюк Б. М., Лямпель В. І., Цимбаліста Р. Г. Інституційні засади формування системи судово-експертної діяльності в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 2. С. 6166.

2. Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Інституційно-організаційне забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 4 (22). С. 5979. URL: https://doi. org/10.32689/2617-9660-2022-4(22)-59-79.

3. Ольховський В. О., Марковський В. Д., Купріянова Л. С. Правове регулювання судово-медичної експертизи. *Судово-медична експертиза*. 2012. № 6. С. 710.

4. Клименко О. С. Перспективи реформування системи судово-медичної експертизи в Україні. *Таврійський науковий вісник*. 2023. №1. С. 2226.

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1% 80#Text

6. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon. rada. gov.ua/laws/show/2801-12#Text

7. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: МОЗ України; Інструкція від 17 січня 1995 року № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0#Text

8. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 року № 267. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF#Text

9. Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України: Наказ Міністерства охорони здоров'я України; Правила від 17 січня 1995 року № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-95#Text

10. Положення про бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим): Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6.

11. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0#Text

12. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/4038-12#Text

13. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX // Відомості Верховної Ради України, 2023, № 15, ст. 50. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text\

14. Устінов О. В. Уряд виділив додаткове фінансування для судово-медичної служби. URL: https://umj.com.ua/uk/novynaomedichnoyisluzhbi

Strelchenko Oksana Hryhorivna,
Dotsenko Oleksandr Serhiyovych,
Strelchenko Kostyantyn Anatoliyovych,
Strelchenko Anatoliy Mykolayovych

REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF FORENSIC EXPERTISE

Regulatory and legal regulation of public administration in the field of forensic examination is impossible without the formation of an effective institutional system capable of guaranteeing the implementation of the right to legality and objectivity of expert research. Therefore, the development of effective institutions of forensic medical expertise should provide a number of important guarantees and proper qualification of legal relations in this area. Forensic medical expertise acquires particular importance in cases related to the protection of human rights in the field of health care. The effectiveness of judicial mechanisms for the protection of rights in the medical field largely depends on the quality of forensic medical expertise. This, in turn, necessitates the creation of an appropriate mechanism for public management of the field of forensic medical expertise, ensuring its independence, competence and accessibility. For a deeper understanding of the issue, it is worth considering specific aspects that must be taken into account when forming an effective system of public administration in the field of forensic medical expertise by creating a clear and comprehensive legislative framework that regulates all aspects of forensic medical activity, including the procedure for appointing and conducting expertise, the rights and obligations of experts, requirements for expert opinions, liability for violation of the law, etc. In the context of protecting human rights in the field of healthcare, high-quality forensic medical expertise is particularly important for establishing facts of violation of medical rights, such as: improper provision of medical care; medical error; violation of the patient's rights to information, consent to medical intervention, confidentiality of medical information, etc. Without high-quality and objective forensic medical expertise, effective protection of these rights in court becomes practically impossible. Therefore, proper public management of the field of forensic medical expertise is a key element in ensuring the rule of law and protection of human rights in Ukraine.

Keywords: forensic medical expertise, regulatory and legal support, public administration, legal support, administrative and legal support, martial law, justice, documentation of crimes, collection of evidence.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ІМУНІТЕТУ ВЛАСНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

КАС'ЯНОВСЬКИЙ І.О. - аспірант Інституту держави та права імені В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0000 0002 3282 6101

УДК 341.231.14:347.232.3

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.2

Дослідження особливостей регулювання імунітету власності держави за законодавством України є надзвичайно актуальним у сучасних умовах. Актуальність цієї теми зумовлена забезпеченням стабільності економічної системи, захисту інтересів держави, а також розвитком ефективних механізмів управління державною власністю. Разом з тим, актуальність дослідження підтверджена питанням забезпечення правової безпеки країни. З огляду на глобалізацію та активну участь України в розвитку міжнародної економіки, ефективний захист державних активів є наріжним каменем, що впливає на її нормальний розвиток та стабільність. Вивчення імунітету власності має важливе й практичне значення для розвитку економічної політики України, впливаючи на її міжнародні відносини.

У міжнародно-правовій доктрині імунітет держав ґрунтується на їхній юридичній рівності та суверенності. Це означає, що будь-яке інше утворення, яке не має суверенного статусу, не може користуватися імунітетом, у тому числі й імунітетом державної власності. Хоча нині не існує єдиної концепції реалізації імунітету серед країн, більшість розвинених держав світу орієнтуються саме на концепцію обмеженого імунітету. Ця концепція, яка ґрунтується на принципі суверенної рівності держав, розділяє їх публічно-правові та приватно-правові особливості, дозволяючи уникнути несправедливості в правових відносинах.

Імунітет державної власності є однією з визначальних ознак будь-якої держави, яка, виступаючи як публічна особа, користується захистом державного імунітету. Однак якщо в минулому столітті держави виконували переважно традиційні функції суверена, то за останні десятиліття вони здобули статус активних учасників приватноправових відносин.

Проблематика дослідження полягає й в усуненні прогалин та недоліків у чинному законодавстві, що регулює імунітет власності держави, а також в аналізі впливу таких норм на взаємовідносини між державою та суб'єктами приватного права. Важливим є з'ясування того як практика застосування цих норм впливає на захист державних інтересів, а також визначення проблем, що виникають у судових справах щодо державної власності, а також шляхів їх вирішення. Це дослідження також спрямоване на вивчення міжнародного досвіду та рекомендацій у сфері регулювання імунітету держави, що сприятиме вдосконаленню українського законодавства.

Ключові слова: імунітет власності держави, законодавство України, політика держави, нормативно-правові акти, суверенітет, міжнародне публічне право, міжнародне приватне право.

Постановка проблеми

В Україні імунітет власності держави регулюється низкою законодавчих актів. Основним нормативно-правовим актом з цього питання є Конституція України. Окрім того, до нормативно-правової основи відноситься Цивільний кодекс України, Закон України «Про міжнародне приватне право», інші галузеві нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, що ре-

гулюють специфічні види майна держави та відносини, які з цього виникають. Вказані нормативно-правові акти визначають особливості режиму власності держави, закріплюючи принципи її недоторканості та механізми вирішення спорів, які час від часу виникають у цьому напрямку.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей регулювання імунітету власності держави законодавством України. Це передбачає вирішення наступних завдань дослідження: – аналіз теоретичних та правових засад імунітету власності держави в українському законодавстві, зокрема визначення ключових особливостей його правового регулювання в контексті національних та міжнародних правових норм; – дослідження ролі Конституції України і її відношення до інституту власності держави; – розкриття особливостей інших норм вітчизняного законодавства, яким врегульовано імунітет власності держави; – встановити роль міжнародно-правових актів у процесі регулювання імунітету власності держави.

Дослідженням окресленого питання займалися такі вітчизняні науковці, як В. Ведькал, Т. Гадірлі, Н. Камінська, І. Проценко, А. Сіваш, К. Шерстюк, О. Ступак, І. Іванус, А. Власенко та ін. Однак, незважаючи на наявні дослідження, питання залишається не вирішеним і потребує більш детального розгляду.

Виклад основного матеріалу

У вітчизняно-правовій доктрині імунітет власності держави визначається як принцип, відповідно до якого держава в особі своїх органів повинна захищати власні майнові інтереси. Так, вітчизняний дослідник В. А. Ведькал говорить, що «питання імунітету власності особливо актуальне саме в міжнародному праві, оскільки, виступаючи суб'єктом ЗЕД, держава зазнає різних правових викликів, зокрема й у сфері захисту своїх економічних інтересів та власності далеко за межами кордонів. Імунітет власності є ключовим інструментом держави, оскільки забезпечує захист своїх активів від можливих неправомірних дій, у тому числі конфіскації або примусового вилучення» [1].

Імунітет власності, як правовий режим, має окреслюватися певними правовими рамками. Водночас стаття 1 Конституції України проголошує, що «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава» [2]. Стаття 2 Конституції встановлює, що «суверенітет України поширюється на всю її територію» [2]. Також, відповідно до ч. 4 статті 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [2]. Стаття 41 Конституції визначає, що «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Конфіскація майна може застосовуватися лише за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [2]. На основі аналізу норм встановлено, що положення Конституції України свідчать в основному про публічний характер держави, і, відповідно до цього, є достатньо логічним, оскільки Конституція, як Основний Закон України, встановлює основи суспільного, у тому числі державного ладу, а тому ці норми Основного Закону можна віднести до тих, що формують засади для визначення держави як особливого учасника цивільно-правових відносин. Ключовий статус Конституції, як Основного Закону держави, передбачає можливість введення певних обмежень прав власності в інтересах суспільства, але лише на законних підставах. Це забезпечує правову визначеність та протидіє можливим зловживанням у сфері права власності, створюючи сприятливі умови для захисту інтересів суспільства. Окрім того, одним із визначальних аспектів, пов'язаних з імунітетом власності, є питання компенсації щодо вилучення власності для потреб держави. Загалом, дія Конституції України закріплює принципи державного суверe-

нітету і захисту власності на території держави.

Наступним нормативно-правовим актом, який визначає загальні правила власності держави, включаючи питання імунітету, є Цивільний процесуальний кодекс України [3]. Відповідно до його ст. 462, рішення іноземного суду визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності. Це положення підкреслює важливість міжнародного договору в регулюванні питань судового імунітету та виконання рішень іноземних судів на території України. При цьому, у разі відсутності відповідного міжнародного договору, застосовується принцип взаємності, який дозволяє визнавати рішення судів іншої держави на підставі аналогічного ставлення цієї держави до судових рішень, прийнятих українськими судами, та їх виконання.

Закон України «Про міжнародне приватне право» відіграє визначальну роль у процесі регулювання правовідносин, що здійснюються між суб'єктами права різних держав, особливо коли мова йде про регулювання імунітету власності держави, яка бере участь у приватних відносинах. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про міжнародне приватне право», вказаний нормативно-правовий акт застосовується до питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом.

Відповідно до статті 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», позов проти іноземної держави, а також арешт її майна, що знаходиться на території України, чи будь-які інші заходи щодо забезпечення позову є дійсними за згодою компетентних органів цієї держави, якщо інше не встановлено міжнародними угодами України чи її національним законом. Разом з тим, акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші особи, визначені у відповідних законах або міжнародних угодах України, підпадають під юрисдикцію українських судів лише в межах, передбачених нормами міжнародного права або дійсними міжнародними угодами [4].

Важливо зазначити, що участь іноземних держав у комерційних угодах або інших операціях, пов'язаних із власністю на території України, не означає відмову від загальних принципів імунітету. Застосування імунітету не призводить до втрати права на правосуддя, а тому позов може пред'являтися, як у межах юрисдикції іноземної держави, так і в судах іншої держави, але лише за її мовчазної або чітко вираженої згоди. Елементами такої позиції, на думку науковців В.А. Ведькал та Т. А. Гадірлі, «є згода, висловлена через уповноважених на те осіб (дипломатів, міністра закордонних справ тощо), згода, висловлена державами на взаємних та добровільних засадах у звичаєвій або конвенційній нормі міжнародного права, тобто у дво- чи багатосторонньому договорах, де врегульовано питання торгівлі тощо» [1]. З цього випливає, що якщо іноземна держава укладає контракт з вітчизняним суб'єктом господарювання або займається інвестиційною діяльністю, вона не може посилатися на імунітет у разі виникнення спору.

Окремою категорією є міжнародні договори, ратифіковані Україною. Вітчизняні дослідники А. А. Сіваш та К. Д. Шерстюк відзначають, що «міжнародне співробітництво, яке реалізується в різних формах та сферах діяльності, здійснюється за участю різних суб'єктів, одним із яких є держава. Особливістю правовідносини за участю держави є те, що вони регулюються як міжнародним публічним, так і міжнародним приватним правом. Так, правовідносини першої групи забезпечують у процесі укладання міжнародних договорів та угод з різних питань, зокрема економічної та технічної співпраці, валютних та кредитних відносин. Друга група правовідносин стосуються, зокрема, отримання земельних ділянок для розміщення дипломатичних і консульських установ, розробки корисних копалин, передачі будівель і споруд. З одного боку, у таких відносинах бере участь держава, а з іншого – іноземні юридичні особи, міжнародні господарські та інші ор-

ганізації, що не мають міждержавного статусу».

Незалежно від того, у які правовідносини вступає держава, питання її правового статусу завжди потребує узгодження і детального роз'яснення. Відповідно до статті 2 Статуту ООН, «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її Членів» [5]. Вказана норма детальніше розкрита в Декларації про принципи міжнародного права, яка стосується дружніх відносин і співробітництва між державами від 1970 року [6], і має велике значення для розуміння статусу держави та її імунітету. Суверенний імунітет, або імунітет держави, є фундаментальним принципом міжнародного звичаєвого права, відповідно до якого одна суверенна держава не може бути піддана судовій юрисдикції іншої держави без її згоди. Це означає, що суверенна держава звільнена від юрисдикції національних судів іншої держави, а питання імунітету тісно пов'язане з юрисдикцією: тільки тоді, коли суд має відповідну юрисдикцію, постає необхідність розглянути питання щодо надання імунітету чи його скасування [7].

Статут ООН прямо не регулює питання імунітету власності держави, однак опосередковано зачіпає цей аспект через основоположні принципи міжнародного права, один з яких суверенітет держави. Імунітет державної власності випливає з суверенітету держави, який визнається в міжнародному праві та закріплений у Статуті ООН, зокрема, у таких принципах, як рівноправність і повага до суверенітету держави, як передбачено ст. 2 Статуту ООН. Відповідно до цього, майно держави фактично захищено від юрисдикції судів іншої держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Окрім того, імунітет державної власності регулюється на рівні міжнародних договорів, таких як Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держави та їхньої власності (2004) [8] та Європейська конвенція про імунітет держав (1972) [9], які більш детально визначають правила, за яких власність держави може підлягати судовій юрисдикції іншої країни.

Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держави та їх власності (2004 р.) є одним з основоположних міжнародно-правових актів. Ця Конвенція застосовується судами України відповідно до звичаєвого міжнародного права як кодифікований звід звичаєвих норм міжнародного права. Ще одним міжнародним документом, де втілено концепцію обмеженого імунітету держави («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи комерційного контракту, або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає в судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), є Європейська конвенція про імунітет держав, прийнята Радою Європи 16 травня 1972 року.

Загалом, у сучасності спостерігається тенденція втілювати в регламентацію питань, пов'язаних з імунітетом, Концепцію функціонального імунітету, поступово віддаляючись від абсолютного імунітету. Але як підкреслюють сучасні фахівці, «якщо у випадку наявності згоди держави на обмеження її імунітету, незалежно від обраного принципу, створюється беззаперечна можливість залучення держави до судового процесу, то в разі відсутності такої згоди відповідне правове регулювання має, перш за все, бути чітким, досконалим та повною мірою відповідати нормам і принципам права» [10].

Відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» [4] пред'явлення позову до іноземної держави, застосування до іноземної держави та її майна забезпечувальних заходів і звернення стягнення на кошти іноземної держави без згоди цієї держави не може бути реалізоване. Однак, зважаючи на унікальність ситуації, а також численне порушення норм міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права, обмеження імунітету державної власності все ж таки має місце на практиці.

Прикладом цього є Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 року у справі №308/9708/19 [11] щодо обмеження імунітету рф під час розгляду справ, пов'язаних із завданням шкоди життю чи здоров'ю. У своїй Постанові Верховний Суд спирався

на Європейську конвенцію з прав людини, Європейську конвенцію про імунітет держав (1972) та Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності (2004), відповідно до яких держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю чи життю, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоди, у цей час перебувала на території держави суду. Підставою для застосування цих Конвенцій стала практика ЄСПЛ, що також вважається частиною українського законодавства відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [12]. Загалом, суть практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) полягає у забезпеченні дотримання основоположних прав і свобод, закріплених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також у протоколах до неї. Практика ЄСПЛ включає юридичні висновки, роз'яснення та рішення, які конкретизують зміст правових норм Конвенції та формують єдині стандарти їхнього застосування. Для України це означає обов'язковість врахування таких рішень у національній правозастосовній практиці, що сприяє гармонізації законодавства з міжнародними стандартами та зміцненню правового захисту громадян.

На основі узгодження вітчизняного законодавства з міжнародно-правовими актами вдалося не лише змінити підхід до обмеження імунітету власності держави, але й виробити рішення питань, пов'язаних з реальними обставинами відчуження майна іноземних держав і задоволення власних потреб. Безперечно, робота над законодавчою базою України щодо особливостей регулювання імунітету власності триває, однак уже зараз вона дає помітні результати. Зважаючи на екстраординарну ситуацію, яка утворилася внаслідок агресії росії проти України, і стан розвитку міжнародного звичаєвого права, а також практичні аспекти відшкодування шкоди, завданої воєнною агресією іноземної держави, нині немає однозначної відповіді стосовно того, чи можливо подолати суверенний імунітет рф іноземними державами. Саме тому – важливо й надалі працювати над здійсненням захисту імунітету власності держави, захищаючи цілі й інтереси України та її громадян. Проєкт Закону України «Про юрисдикційні імунітети та відповідальність іноземних держав» за № 2380 від 16.03.2015 року [13] визначає дійсні перспективи встановлення меж юрисдикційного та майнового імунітету іноземних держав на території України, завдяки поширенню юрисдикції вітчизняних судів на всі майнові правовідносини зобов'язального та деліктного характеру, враховуючи роль іноземних держав, підприємств, установ, організацій, які безпосередньо чи опосередковано входять у сферу володіння іноземними державами. Зважаючи на таку особливість виникає питання притягнення до відповідальності іноземної держави за дії своїх державних органів, у тому числі й військових підрозділів. У випадку з війною, розпочатою рф, та збитками, яких держава-агресор завдала Україні, вказаний нормативно-правовий акт дасть змогу фізичним та юридичним особам подавати проти рф позов до вітчизняних судів і тим самим забезпечувати стягнення на майно та інші активи іноземної держави-агресора в рамках прийнятих вітчизняними судами рішень. Разом з тим, окреслений нормативно-правовий акт покладатиме обов'язки встановлення наявності судового імунітету іноземної держави в Україні тільки на суд.

Для підсилення правової опори України в захисті своїх майнових та немайнових інтересів, країна повинна приєднатися до низки міжнародних договорів. Загалом, забезпечення балансу між вітчизняним законодавством і міжнародними нормативно-правовими актами сприятиме ухваленню потужних рішень і стане запорукою розвитку цивілізованого суспільства.

Висновки

На основі проаналізованої нормативно-правової основи встановлено, що вітчизняне законодавство містить спеціальні норми, які регламентують механізми захисту імунітету державної власності. Визначено,

що міжнародно-правові акти закріплюють загальні принципи, які сприяють гармонізації правових норм на рівні світової спільноти. Отримані результати свідчать про необхідність подальшого вдосконалення законодавства України в цій сфері з метою забезпечення більш ефективного захисту інтересів держави та запобігання можливим правовим колізіям у питаннях захисту імунітету зобов'язального характеру. Такі вдосконалення мають передбачати гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами та чітке визначення правових механізмів реалізації державного імунітету. Особливу увагу слід приділити забезпеченню прозорості процедур та посиленню відповідальності за порушення правових норм у цій сфері.

Література

1. Ведькал В.А., Гадірлі Т. А. Імунітет держави, його види та концепції реалізації. Юридичний науковий електронний журнал. Випуск 9, 2021. С. 296-298. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/74.pdf

2. Конституція України. Відомості Верховної ради України. №30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. № 1618-IV. Верховна рада України: Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text

4. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 за №2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text

5. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Статут; ООН від 26.06.1945. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_010

6. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Декларація; ООН від 24.10.1970. База даних «Законодавство України». URL: https:// zakon.rada.gov.ua/go/995_569

7. Сіваш А. А., Шерстюк К. Д. Обмеження юрисдикційного імунітету держави в контексті збройної агресії РФ проти України. Юридичний науковий електронний журнал. Випуск 5, 2022. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/55.pdf

8. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e50#Text;

9. Європейська конвенція про імунітет держав, 1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_060#Text;

10. Удар по імунітету. Як Україна може юридично захистити себе від агресії РФ? 2015. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/04/23/7033189/

11. Постанова ВС від 14.04.2022 року у справі №308/9708/19 URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1270169/

12. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 за № 3477-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

13. Проект Закону України «Про юрисдикційні імунітети та відповідальність іноземних держав» (реєстр. № 2380 від 16.03.2015 р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54404

14. Камінська Н.В. Міжнародно-правовий режим контрзаходів у формі передачі Україні російських активів: теоретичні й практичні аспекти. *Право України*. 2024. №3. С. 9-20. DOI: 10.33498/louu-2024-03

15. Проценко І.М. Захист права власності цивільних осіб під час збройних конфліктів та міжнародно-правова відповідальність за його порушення. *Особливості міжнародно-правового захисту цивільного населення в сучасних збройних конфліктах:* колективна монографія. До 75-річчя Інституту держави та права імені В.М. Корецького НАН України/ Денисов В.Н., Савчук К.О., Проценко І.М. та ін.; за заг. ред. В.Н. Денисова. Київ: Парл. вид-во, 2023. С. 86-128.

FEATURES OF THE REGULATION OF IMMUNITY OF STATE PROPERTY ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE

The study of the peculiarities of the regulation of immunity of state property under the legislation of Ukraine is extremely relevant in modern conditions. The relevance of this topic is due to ensuring the stability of the economic system, protection of the interests of the state, as well as the development of effective mechanisms for the management of state property. At the same time, the relevance of the study is confirmed by the issue of ensuring the country's legal security. Given the globalization and active participation of Ukraine in the development of the international economy, the effective protection of state assets is a cornerstone that affects its normal development and stability. The study of property immunity has an important and practical significance for the development of Ukraine's economic policy, influencing its international relations.

In international legal doctrine, the immunity of states is based on their legal equality and sovereignty. This means that any other entity that does not have sovereign status cannot enjoy immunity, including the immunity of state property. Although there is currently no single concept of implementation of immunity among countries, most of the developed countries of the world are guided by the theory of limited immunity. This concept, which is based on the principle of sovereign equality of the state, separates their public-legal and private-legal features, allowing to avoid injustice in legal relations.

Immunity of state property is one of the defining characteristics of any state that, acting as a public entity, enjoys the protection of state immunity. However, if in the last century the states performed mainly the traditional functions of the sovereign, then in recent decades they have acquired the status of active participants in private law relations.

The problem of the research consists in the elimination of gaps and shortcomings in the current legislation regulating the immunity of state property, as well as in the analysis of the impact of such norms on the relationship between the state and subjects of private law. It is possible to find out how the practice of applying these norms affects the protection of state interests, as well as to determine the problems that arise in court cases regarding state property. This study is also aimed at studying international experience and recommendations in the field of regulating state immunity, which can contribute to the improvement of Ukrainian law.

Keywords: property immunity, legislation, state policy, normative legal acts, sovereignty, international public law, international private law.

ПОВНОВАЖЕННЯ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ФУРТАК Остап - аспірант кафедри публічного управління та землеустрою Класичного приватного університету, м.Запоріжжя

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.3

У статті здійснюється розгляд повноважень місцевих державних організацій в умовах воєнного стану. З початком ведення Російською Федерацією агресивної війни проти України правовий статус місцевих державний адміністрацій зазнав суттєвих змін, зокрема, появились нові інституції - військово-цивільні адміністрації та військові адміністрації. Аналіз положень чинного законодавства засвідчив, що повноваження військових адміністрацій та місцевих державних адміністрацій в окремих випадках дублюються, що є цілком закономірним.

Попри те, статус військових адміністрацій має свою специфіку діяльності, оскільки такі, на відміну від місцевих державних адміністрацій, підпорядковуються Генеральному штабу Збройних сил України з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Визначено, що в період воєнного стану діяльність військових державних адміністрацій головним чином спрямована на забезпечення інтересів національної безпеки нашої держави та цивільної оборони, зокрема, сприяння організації виробництва і поставок у війська підприємствами та організаціями, що перебувають у комунальній власності, замовленої продукції, послуг, енергоресурсів; взаємодія з органами державної влади, іншими державними органами, силами оборони і силами безпеки, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, надання їм і одержання від них в установленому законодавством порядку інформації, документів і матеріалів, необхідних для виконання повноважень з питань мобілізації та демобілізації; здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон України; встановлення посиленої охорони та забезпечення у взаємодії з відповідними суб'єктами господарювання сталого функціонування важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення.

Ключові слова: військові адміністрації, місцеві державні адміністрації, державна влада, органи місцевої виконавчої влади, воєнний стан.

Постановка проблеми

Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України перед нашою державою постало чимало нових викликів і потрясінь, адже системна лінія поведінки агресора зводиться до ліквідації незалежної державності України та знищення Українського народу. Цілком слушними є міркування В.І. Цимбалюка, який зауважує, що навіть у цій критичній ситуації не втрачає актуальності раціональний науковий підхід до діяльності в умовах воєнного стану державних інститутів, зокрема місцевих органів виконавчої влади. В екстремальних умовах війни маємо можливість перевірити ефективність створеної в Україні управлінської вертикалі, міцність

суб'єктивно-об'єктивних взаємозв'язків у системі національного публічного адміністрування, здатність управлінців (зокрема, державних службовців місцевого рівня) раціонально й продуктивно діяти в критичних умовах [1, с.116-117]. А тому, очевидно, для зміцнення обороноздатності нашої держави вкрай важливим є належне функціонування органів державної влади та, слідом, здійснення ними цілеспрямованих дій щодо забезпечення національної безпеки та оборони.

Аналіз останніх досліджень

Питання діяльності місцевих органів виконавчої влади завжди були предметом уваги з боку науковців, зважаючи на їх статус та значущість основних завдань. Зокрема, варто виокремити праці таких дослідників, як: Б.В. Авер'янова, М.О. Баймуратова, О.М. Буханевич, Н.Т. Гончарук, О.В. Забожчук, В.С. Іваненко, О.С. Коврига, С.М. Мельник, А.М.Онупрієнко, Л.В. Панасюк, Ю.М. Сірий, Е.В. Тітко, А.Ф. Ткачук, В.І.Цимбалюк, В.М. Шаповал та інші. Не ставлячи під сумнів цінність таких теоретичних розробок, втім, є чимало питань, які потребують розгляду у зв'язку з розширенням основних галузевих повноважень місцевих державних повноважень, зокрема, у сфері оборони.

Постановка завдання

Основною **метою** цієї статті є розгляд повноважень місцевих державних організацій в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Питання, які покликані вирішувати місцеві органи виконавчої влади, регламентовані ст.13 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. №586-XIV [2], які, вочевидь, випливають із їх завдань (ст.2). Окрім того, законотворець виокремив повноваження місцевих державних адміністрацій відповідно до конкретної галузі (Глава 2), серед яких власне наступні: у галузі соціально-економічного розвитку (ст.17), у галузі бюджету та фінансів (ст.18), у галузі управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики (ст.19), у галузі містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку (ст.20), галузі використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля (ст.21), у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді (ст.22), галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення (ст.23), у галузі зайнятості населення, праці та заробітної плати (ст.24), у галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян (ст.25), у галузі міжнародних та зовнішньоекономічних відносин (ст.26) [2].

На підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня 2024 р. було розширено повноваження місцевих державних організацій у сфері оборони. У Пояснювальній записці до Проєкту вищенаведеного Закону вказувалось, що у зв'язку з триваючою воєнною агресією російської федерації проти України, нарощування зусиль агресора щодо подальшого захоплення території нашої держави, постало питання щодо вдосконалення механізмів проведення заходів мобілізації для залучення більшої кількості населення, бажаючого стати на захист суверенітету і територіальної цілісності України, а також забезпечення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів та вдосконалення окремих питань проходження військової служби [3]. Так, у ст.27 ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. №586- XIV зазначається, що на таких покладено обов'язок щодо:

- забезпечення виконання законодавства про територіальну оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, військовий обов'язок посадовими особами і громадянами, підприємствами, установами і організаціями;

- взяття участі в організації та забезпеченні заходів підготовки населення України до участі в русі національного спротиву та підготовці молоді до військової служби, забезпечення направлення громадян для про-

ходження базової військової служби та альтернативної (невійськової) служби на відповідній території;

- здійснення під час мобілізації своєчасного оповіщення і забезпечення прибуття на збірні пункти та призов через територіальні центри комплектування та соціальної підтримки громадян, які залучаються до виконання обов'язку щодо мобілізації, забезпечення прибуття транспортних засобів та техніки на збірні пункти та у військові частини;

- організації на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць планування та забезпечення проведення мобілізаційної підготовки, а також проведення заходів мобілізації та демобілізації після набрання чинності відповідним указом Президента України;

- організації та забезпечення на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць функціонування системи військового обліку призовників, військовозобов'язаних і резервістів, бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час, надання звітності з цих питань;

- контролю мобілізаційною підготовкою та перевірки стану мобілізаційної готовності місцевих державних адміністрацій нижчого рівня, органів місцевого самоврядування та підприємств, установ і організацій, які розташовані на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць та звітують з цих питань;

- взаємодії з органами державної влади, іншими державними органами, силами оборони і силами безпеки, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, надання їм і одержання від них в установленому законодавством порядку інформації, документів і матеріалів, необхідних для виконання повноважень з питань мобілізаційної підготовки, мобілізації та демобілізації [2].

Щоправда, доводиться констатувати, що з початком ведення Російською Федерацією агресивної війни проти України правовий статус місцевих державний адміністрацій зазнав суттєвих змін, зокрема, появились нові інституції. Мова йде про військово-цивільні адміністрації, що утворилися як тимчасовий вимушений захід з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації (у районі проведення антитерористичної операції). Військово-цивільні адміністрації, відповідно до ст.1 ЗУ «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 р. №141- VIII) є тимчасовими державними органами в селах, селищах, містах, районах та областях, що діють у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних сил України в Донецькій та Луганській областях і призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі в протидії актам збройної агресії, диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема проведення антитерористичної операції [4].

У подальшому, у зв'яку з повномасштабним вторгненням держави-агресора (Російська Федерація) на територію України, 24 лютого 2022 р. було запроваджено правовий режим воєнного стану по всій території. Слідом, на підставі Указу Президента України №68/2022 було утворено на базі існуючих районних державних адміністрацій відповідні районні військові адміністрації до завершення або припинення воєнного стану, що є тимчасово вимушеним заходом. Такі кроки видаються цілком виваженими, адже здійснені задля зміцнення державного суверенітету та підвищення рівня здійснення оборонних заходів.

Так, у ст.4 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII вказується наступне: «На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних

інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації» [5]. Відповідно до п.2 ч.1 ст.15 вищенаведеного Закону, під час проведення мобілізації та в умовах дії правового режиму воєнного стану в межах адміністративно-територіальної одиниці обласними військовими адміністраціями (у разі утворення) координується та спрямовується діяльність органів та підрозділів, що входять до системи поліції, Служби безпеки України, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, закладів охорони здоров'я стосовно виконання заходів мобілізації. Слід погодитись із позицією М.В. Ярмистого, який зауважує, що військові адміністрації як місцеві органи виконавчої влади в умовах воєнного стану консолідують зусилля місцевих органів влади, спільно із державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями тощо здійснюють заходи правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян [6].

У ст.15 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII передбачений доволі широкий перелік повноважень військових адміністрацій (налічується 47 пунктів), зокрема, соціально-економічного характеру, оборонно-мобілізаційного спрямування, управління гуманітарною сферою та об'єктами критичної інфраструктури. Аналіз положень чинного законодавства засвідчує, що повноваження військових адміністрацій та місцевих державних адміністрацій в окремих випадках дублюються, що є цілком закономірним (наприклад, забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів; складання та затвердження місцевого бюджету; забезпечення на території відповідних населених пунктів ведення персонально-первинного військового обліку призовників, військовозобов'язаних і резервістів, забезпечення бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час, надання звітності з цих питань тощо).

Щоправда, статус військових адміністрацій має свою специфіку діяльності. Така позиція випливає, передусім, з того, що військові адміністрації, на відміну від місцевих державних адміністрацій, з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів правового режиму воєнного стану підпорядковуються Генеральному штабу Збройних сил України, а з інших питань – Кабінету Міністрів України. Окрім того, окремі види діяльності належать лише до сфери повноважень військової адміністрації, зокрема надання допомоги власникам квартир (будинків) у їх відбудові в разі пошкодження в результаті проведення бойових дій, терористичних актів, диверсій; організації за рахунок власних коштів і на пайових засадах будівництва, ремонту об'єктів комунального господарства та соціального призначення, житлових будинків, а також автомобільних доріг місцевого значення тощо. Отож діяльність військових державних адміністрацій головним чином спрямована на забезпечення інтересів національної безпеки нашої держави та цивільної оборони.

Важливо зазначити, що Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. №1219-р затверджений відповідний план дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад, який включає обов'язок військових адміністрацій надавати підтримку у створенні громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, здійснювати координації їх діяльності; інформувати жителів адміністративно-територіальної одиниці про стан відновлення деокупованої території; проводити розрахунки потреби в продуктах харчування та товарах першої необхідності для забезпечення населення деокупованих територій тощо [7].

Висновки

Отож, специфіка умов воєнного стану в нашій державі дала поштовх законотворцю для видозмінення національної управлінської системи, зокрема, створення військових адміністрацій, які здійснюють свої

повноваження на тимчасових засадах. Відповідний крок є одним із елементів системи оборонних заходів, які спрямовані на протидію збройній агресії Російської Федерації проти України. А тому необхідність подальших наукових розробок у частині розгляду повноважень спеціальних органів управління сумнівів не викликає.

Література

1. Цимбалюк В.І. Діяльність місцевих органів виконавчої влади в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник.* №2 (67). 2023. С.116-124

2. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. №586- XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 14. 01. 2025)

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Пояснювальна записка до проекту Закону України від 30 січня 2024 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10449&conv=9 (дата звернення: 13. 01. 2025)

4. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 р. №141-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text (дата звернення: 10. 01. 2025)

5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10. 01. 2025)

6. Ярмистий М. Місцеві органи влади в умовах воєнного стану: повноваження та співпраця військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. Том 4. 2022. URL: http://buk-visnyk.cv.ua/ misceve-samovryaduvannya/2059/ (дата звернення: 14. 01. 2025)

7. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад: Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 груд. 2022 р. № 1219-р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022- %D1%80#Text (дата звернення: 10. 01. 2025).

SUMMARY

The article examines the powers of local state organizations under martial law. With the beginning of the Russian Federation's aggressive war against Ukraine, the legal status of local state administrations underwent significant changes, in particular, new institutions appeared – military-civilian administrations and military administrations. The analysis of the provisions of the current legislation proved that the powers of military administrations and local state administrations are duplicated in some cases, which is quite natural.

Despite this, the status of military administrations has its own specific activity, since such, unlike local state administrations, are subordinate to the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, in matters of defense, public safety and order, protection of critical infrastructure, implementation of martial law measures.

It was determined that during the period of martial law, the activities of military state administrations are mainly aimed at ensuring the interests of the national security of our state and civil defense, in particular, promoting the organization of production and supplies to the military by enterprises and organizations that are in communal ownership of ordered products, services, and energy resources ; interaction with state authorities, other state bodies, defense forces and security forces, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations, providing them and receiving from them in accordance with the procedure established by law information, documents and materials necessary for the implementation of powers on mobilization and demobilization; implementation of measures to create appropriate conditions for the functioning of checkpoints across the state border of Ukraine; establishment of enhanced protection and ensuring, in cooperation with relevant business entities, the sustainable functioning of important objects of the national economy and objects that ensure the livelihood of the population.

Key words: military administrations, local state administrations, lstate power, local authorities, martial law.

ІНФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ПРО ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ

КОЗЕНКО Олександр Олександрович - кандидат юридичних наук, підполковник юстиції, головний науковий співробітник Наукової лабораторії № 3 Науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України

ORCID: ID0000-0001-7619-484x

УДК 343.97

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.4

Стаття присвячена дослідженню питання міжнародного співробітництва України у сфері боротьби з тероризмом, правових засад такого співробітництва, а також визначенню видів спільних антитерористичних заходів у рамках міжнародного співробітництва України. У статті проаналізовано практику протидії терористичній діяльності на законодавчому рівні, а також проаналізовано заходи, які проводять спецслужби іноземних країн для мінімізації терористичних актів. Із проведеного дослідження можна виявити певні прогалини та розглянути можливість у подальшому удосконалити проведення антитерористичних заходів і тим самим підвищити рівень функціонування загальнодержавної системи боротьби з тероризмом в Україні.

У статті обґрунтовано необхідність удосконалення взаємодії уповноваженого органу із медіа з метою інформування громадськості про вчинення терористичного акту. У ході реалізації антитерористичних заходів, особливо в умовах, коли виникає загроза життю людей, неабияке значення має безпечна та конструктивна послідовність дій на підтримання зав'язків з громадськістю через медіа.

Частина друга статті 3 Конституції України передбачає, що держава, виконуючи свій головний обов'язок утвердження і забезпечення прав і свобод людини, повинна не тільки утримуватися від порушень чи не пропорційних обмежень прав і свобод людини, а також вживати відповідних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією.

Тому законодавці та інші органи державної влади повинні забезпечувати результативне правове регулювання, яке буде відповідати конституційним нормам і принципам, створюючи закономірний процес для задоволення потреб та інтересів людини.

Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчить, що серед різноманітних способів регулювання інформаційної діяльності в надзвичайних ситуаціях пріоритет належить саме адміністративним заходам. Йдеться про застосування в таких випадках державними відомствами прийомів ефективної комунікації, які, не порушуючи принципу свободи слова, водночас зменшували б ризик заподіяння шкоди безпеці людини, суспільства, сприяли б успішному проведенню антитерористичних заходів, мінімізації їх негативних наслідків для національної безпеки. В екстремальній ситуації утримувати оптимальний баланс між правом громадян на інформацію, свободою слова й інтересами безпеки – надскладне завдання.

Виконанню зазначеного має сприяти превентивне визначення цілей і принципів інформаційно-пропагандистського супроводу антитерористичної операції, застосування вдалої методики (розробленої на достатньому теоретичному фундаменті й емпіричному досвіді) співпраці із медіа в інтересах попередження та припинення терористичного акту, мінімізації його негативних наслідків.

Ключові слова: тероризм, терористичний акт, терористична діяльність, інформування, медіа, громадськість, взаємодія, загальнодержавна система боротьби з тероризмом.

Постановка проблеми

Починаючи з 2014 року, окремі області України зазнали вчинення терористичних актів, а цивільне населення стало жертвами таких актів. Уже з 2022 року Україна зазнала терористичних атак від держави-терориста, яка використала і продовжує використовувати увесь арсенал військових методів, у тому числі інформаційно-пропагандистських, маніпулятивних і гібридних технологій. Ці факти, безсумнівно, впливають на кількість жертв як серед військових, так і серед цивільного населення. Зважаючи на це, питання правильного інформування громадськості про вчинення терористичного акту, виходить на високий та значущий рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці різних спеціальностей досліджували питання боротьби із тероризмом та присвятили велику кількість наукових праць. Слід зазначити про суттєвий внесок українських дослідників у сфері тероризму та розвитку контртерористичної парадигми, а саме: В.А. Ліпкан, В.Ф. Антипенка, Б.Д. Леонова, І.В. Ткачова, В.П. Ємельянова, І.М. Рижова, О.Г. Семенюка, В.В. Крутова, В.Н. Кубальського та інших. Більшість праць присвячена окремим аспектам протидії тероризму.

Терористичні загрози завжди реформуються і з'являються їх нові види, які актуалізують дослідження у сфері інформування громадськості про вчинення терористичного акту. Підвищення стійкості України до терористичної загрози потребує оновлення моделі взаємодії уповноваженого органу із медіа та висвітлення певних подій для громадськості з метою протидії тероризму і мінімізації наслідків вчинення терористичних актів.

Однак, незважаючи на значну увагу вчених до теоретичних і законодавчих проблем тероризму, необхідно розглянути можливість удосконалення механізму інформування громадськості про вчинення терористичного акту з урахуванням потенційних загроз.

Метою наукового дослідження є аналіз механізму інформування громадськості про вчинення терористичного акту.

Виклад основного матеріалу

Терористичний акт порушує права людини. Важко уявити, що права людини дотримуються тоді, коли її життя знаходиться під прямим прицілом і розглядається як "побічний збиток" під час масових обстрілів, бомбардувань, що призводять до знищення житла, травмування та в подальшому смерті. При чому, зазначене суперечить статті 3 Конституції України, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1].

Під час терористичних актів, що тривають безперервно протягом декількох років, права людини зазнають негативного впливу. Адже знищуються заклади освіти, системи охорони здоров'я, також права на житло, працевлаштування, забезпечення продуктами харчування, свободи преси. Усі згадані права зазнають обмежень або й зникають зовсім. Проте, важливо здійснювати захист прав і в мирний час. Не залишаються без уваги права дітей, жінок, національних меншин після важких наслідків, які захищаються менше.

Тероризм представляє занепад людяності, лімітує цінності, що відносяться до основ прав людини та разом з ними правову систему, що повинна їх захищати. Під час такого занепаду права людини продовжують працювати нехай на нижчому рівні, але в загальному діють. Хоча вони не допускають перемогти все зло, вони забезпечують першочерговий та необхідний захист.

Одним з основоположних прав людини, закріплених у статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року, є право людини на життя. До певного часу забезпечення права на життя розглядалося лише як обов'язки держави зі створення системи заборон щодо можливості позбавлення людини життя та незастосування державними органами примусу, що призводить до смерті людини. Разом із тим питання антитерористичної підготовки населення, метою якої є набуття антитерорис-

тичної компетентності як засобу забезпечення безпечного існування людини в Україні, не знайшли ані свого належного нормативно-правового визначення, ані реалізації в умовах освітньої парадигми в Україні [2].

У 2011 році рішенням Європейського суду з прав людини ("Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства"), Сполучене Королівство порушило статтю 2 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де передбачено право на життя, своїм поводженням з деякими представниками мирного населення під час проведення заходів безпеки в Басрі, Ірак. Зазначимо, що то був перший інцидент такого виду, коли "Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод" було ефективно застосовано під час воєнних дій на території іноземної країни щодо цілого регіону. Якщо розглядати інші випадки в таборах по відношенню до військовополонених, прирівнювалися до катувань [3].

Ефективне запобігання та протидія тероризму потребують комплексного узгодження дій різних суб'єктів, які наділені повноваженнями в правоохоронній, економічній або інших сферах життєдіяльності суспільства, зокрема взаємодії з органами місцевого самоврядування, а також залучення до відповідних процесів громадськості, оскільки вони мають прямий інтерес у створенні безпечного середовища у своїх регіонах та населених пунктах. Відтак, окреме місце в забезпеченні функціонування загальнодержавної системи боротьби з тероризмом варто віднести органам місцевого самоврядування та громадськості.

Законом України "Про боротьбу з тероризмом" визначено, що тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [4].

Антитерористична операція – це комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності [4].

Метою антитерористичної операції є затримання або ліквідація терористів, далі порятунок людей і мінімізація наслідків терористичного акту.

До участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції можуть бути залучені з дотриманням вимог вищезазначеного Закону й інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їх посадові особи, а також громадяни за їх згодою.

Згідно із статтею 8 Закону України "Про Службу безпеки України" Служба безпеки України взаємодіє з державними органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на неї завдань. Громадяни України та їх об'єднання, інші особи сприяють законній діяльності Служби безпеки України на добровільних засадах [5].

Терміни "сприяння" та "взаємодія" широко увійшли в управлінську діяльність держави та майже до всіх сфер життєдіяльності суспільства. Практично жодний суспільний та правовий процес не відбувається без взаємодії двох і більше суб'єктів з метою досягнення певного результату. Небезпідставно стверджувати, що діяльність органів державної влади неможлива без взаємодії та сприяння з боку інших суб'єктів владних повноважень, фізичних або юридичних осіб.

У теорії управління виділяють такі блоки форм взаємодії:

обмін інформацією;

спільна розробка управлінських рішень;

реалізація розроблених управлінських рішень;

здійснення запланованих заходів, які не були узгоджені письмовими рішеннями [6].

І. П. Козаченко і В.Л. Регульский вважають, що взаємодія визначає розподіл сил,

засобів, методів для досягнення поставленої цілі, впровадження певних заходів, застосування тактичних прийомів та їх комбінацій, які найкраще забезпечують виконання завдань у винятково короткі строки силами і засобами, що є в розпорядженні суб'єктів взаємодії, при мінімальних затратах, із дотриманням чинного законодавства [7, с. 36].

Таким чином, взаємодію суб'єктів боротьби з тероризмом з органами місцевого самоврядування та громадськістю у сфері боротьби з тероризмом можна визначити як засновану на національному законодавстві спільну діяльність, яка полягає у сприянні, проведенні спільних заходів та об'єднанні зусиль, засобів і сил для проведення профілактичних дій з метою припинення терористичних актів та забезпечення притягнення винних осіб до відповідальності, з'ясування причин, які сприяли вчиненню таких злочинів, та їх усунення.

Статтею 15 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" передбачено, що в районі проведення антитерористичної операції контакти з представниками медіа здійснюють керівник оперативного штабу або визначені ним особи. Згадані заходи, які здійснюються із дотриманням чинного законодавства, припиняються одразу після прийняття рішення про завершення антитерористичної операції [4].

Відповідно до статті 17 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" керівник оперативного штабу з управління антитерористичною операцією або особи, уповноважені ним на підтримання зв'язків з громадськістю, здійснюють інформування громадськості про вчинення терористичного акту [4].

Конкретний порядок взаємодії визначений у Положенні про оперативний штаб з управління антитерористичною операцією, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 179-3 та Інструкції про порядок підготовки та проведення антитерористичної операції, затвердженої наказом Центрального управління Служби безпеки України, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 04.01.2024 за № 19/41364.

Особливу увагу заслуговує така тема, як механізм інформування громадськості про вчинення терористичного акту. Ця тематика є актуальною та потребує наукового дослідження, тому що публічний резонанс є головною метою всіх терористів.

Адже терористи планують свої дії для спричинення матеріальної та моральної шкоди, а також інформаційно-психологічного тиску на цивільне населення, вплив якого створює позитивну обстановку для досягнення терористами поставленої мети [8].

Також сьогодні тероризм продовжує функціонувати у віртуальному просторі інформаційного поля.

Крутов В.В. зазначав, що позитивним результатом роботи медіа є грамотна організація процесу інформування громадськості про прояви тероризму, а основним критерієм для журналістів мають бути не нормативно-правові акти, а професіоналізм, досвід, відповідальність та уміння здійснювати прогнозування наслідків своїх дій [9].

У процесі дослідження нормативно-правової бази європейських країн виявлено, що забороняється розміщення інформації, яка містить ідеї щодо поширення тероризму, будь-яку іншу інформацію, яка створює небезпеку життю і здоров'ю людей, а також перешкоджає проведенню антитерористичної операції.

В Україні також урегульовано це питання, що підтверджує норма статті 17 Закону України "Про боротьбу з тероризмом", а саме заборона поширення через медіа такої інформації: про тактику проведення антитерористичної операції, щодо укладення проведення згаданої операції, а також якщо такі дані створюють загрозу життю та здоров'ю людей, стосовно підтримки тероризму, про предмети і речовини, які використовуються для вчинення актів технологічного тероризму, відомості про персональний склад співробітників спеціальних підрозділів, у тому числі, які беруть участь у проведенні згаданої операції.

Леонов Б.Д. у науковій статті "Тероризм в аспекті діяльності засобів масової інформації" дослідив доповідь спеціальної урядової групи, яка займалась питаннями боротьби з тероризмом у Сполучених Штатах Америки 1986 року. У розділі "Тероризм і медіа" було

визначено, що тероризм – це форма пропаганди, яка потребує реклами, щоб бути ефективною. Серед факторів, що сприяють поширенню тероризму, слід назвати успіхи терористів в одержанні широкої реклами і наданні впливу на можливо більш численну аудиторію. Терористи бачать роль медіа в поширенні їхніх заяв по всьому світу, як одну з головних форм для досягнення своїх цілей".

Окрім того, у цій доповіді висвітлено практичні дії медіа, які негативно сприяють: висвітленню подій про обмеження або позбавлення уряду рішення про припинення терористичного акту, політичному діалогу з терористами та заручниками, відповідальності уряду, а також інформування про плани спеціальних підрозділів, які беруть участь в антитерористичній операції [10].

Ефективна протидія терористичній діяльності потребує системного підходу, відповідно до якого біля комплексу державно-правових заходів важливим компонентом є активна позиція громадських інститутів, консолідація різних громадських течій. Таке об'єднання зусиль має передбачати ефективне використання інтелектуального потенціалу, людського фактору держави та його мобілізацію з метою вирішення актуальних проблем з протидії тероризму.

Проаналізувавши причини та умови здійснення такого злочину, як "терористичний акт", очевидною є важливість боротьби з ним, а також профілактичних заходів. Для викорінення такого небезпечного явища, як тероризм, необхідно, у першу чергу, боротися з його підґрунтям, а не лише з проявами. Ефективна профілактика тероризму потребує консолідації зусиль суб'єктів владних повноважень, засобів масової інформації, лідерів політичних партій, представників церкви та широкої громадськості загалом.

Завдання із профілактики тероризму мають розв'язуватися із використанням соціально-економічних та політичних важелів. При цьому, ефективність запобіжників переважно відноситься до застосування наукових пропозицій у цій сфері та зусиль на основі соціального партнерства із населенням.

Кожен громадянин повинен усвідомлювати відповідальність за забезпечення своєї безпеки. Тому необхідно спонукати громадян до надання допомоги органам державної влади у сфері боротьби з тероризмом та залучати інститути громадськості до роботи держави в напрямку протидії тероризму.

Одним із аспектів правового врегулювання взаємодії органів державної влади та громадськості є визначення напрямків діяльності органів державної влади у сфері тероризму для забезпечення національної безпеки.

Також вагомі засади у сфері взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом із цивільним населенням продемонстрували своє значення в Концепції боротьби з тероризмом в Україні, затвердженій Указом Президента України від 05.03.2019 № 53 [11].

Щодо взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом з громадськістю зазначена Концепція визначає:

покращення рівня інформування населення про вчинення терористичних актів та порядок дій у разі скоєння злочину;

впровадження механізму стимулювання громадськості до співпраці із органами державної влади, до компетенції яких віднесено боротьбу з тероризмом;

використання прогресивних способів в профілактичних заходах, реалізації спеціальних програм, направлений на недопущення розповсюдження в суспільстві ексцентричних поглядів та заборону долучення молоді в терористичну діяльність [4].

Аналізуючи питання взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом з громадськістю на рівні міжнародно-правових актів, варто звернути увагу на положення Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005, ратифікованою Верховною Радою України 31.04.2006. Відповідна Конвенція передбачає зобов'язання держав вживати заходів для кращого співробітництва між органами державної влади з метою запобігання вчинення терористичних актів та їх негативним наслідкам:

взаємо обмін інформаційними даними;

захист осіб й об'єктів;

покращення організації проведення навчання й складання планів координації дій на випадок терористичних загроз [12].

Частина третя статті 3 вищезазначеної Конвенції передбачає зобов'язання держави сприяти толерантності шляхом заохочення міжрелігійного діалогу й діалогу між тими, хто належить до різних культур, залучаючи у відповідних випадках неурядові організації та інші елементи громадянського суспільства з метою запобігання виникненню напруження у суспільстві, які могли б сприяти вчиненню терористичних злочинів. У свою чергу, частина четверта вказаної статті стосується сприянню з боку держави розвитку обізнаності населення стосовно існування, причин, серйозності терористичних злочинів, загрози, яку вони становлять, а також злочинів, викладених у цій Конвенції, та заохочення громадськості до надання фактичної, специфічної допомоги її компетентним органам, що може сприяти запобіганню терористичним злочинам і злочинам, викладеним у цій Конвенції.

Таким чином, для забезпечення стійкості суспільства до терористичних загроз, мінімізації та ліквідації наслідків терористичних актів вкрай важливим є проведення постійної роботи із громадськістю з метою захищеності та усвідомлення порядку дій при підвищенні рівня терористичної загрози. При цьому, як показує практика, громадськість завжди готова підтримати посилення безпекових заходів та заходів контролю з огляду на страх перед невідомими загрозами.

Вжиття державою заходів, спрямованих на інформування громадськості щодо характеру, масштабів і рівня терористичних загроз, проведення навчань із підготовки населення до певного процесу в разі вчинення терористичного акту та виявлення його ознак, формування громадської думки з метою сприяння державі та налагодження взаємодії щодо протидії тероризму сприяють підвищенню стійкості суспільства та загальнодержавної системи боротьби з тероризмом загалом.

Звертаючись до закордонного досвіду протидії тероризму, зокрема щодо питань взаємодії державних інститутів з громадськістю, особливу увагу слід звернути на державу Ізраїль. Оскільки цій країні доводиться боротися з тероризмом з моменту свого заснування, великий набутий практичний досвід у реалізації антитерористичних заходів дозволив їй побудувати багаторівневу та насамперед ефективну систему боротьби з тероризмом.

Ізраїлю вдалося сформувати практично безпрецедентну культуру безпеки в державі, у рамках якої громадяни з розумінням реагують на проведення антитерористичних та інших безпекових (контрольних) заходів, таких як численні та ретельні перевірки в громадських місцях і державних установах, а також перевірки підозрілих транспортних засобів, що часто викликає значне ускладнення дорожнього руху.

Крім цього, переважна більшість громадян Ізраїлю належним чином підготовлені до дій у разі вчинення терористичного акту або його підготовки. Як приклад, громадяни на рівні з силовиками мають право за необхідністю застосовувати зброю до терориста в момент вчинення терористичного акту. Варто відзначити, що поєднання зусиль суспільства, у тому числі окремих громадян, та органів державної влади у сфері боротьби із терористичною діяльністю є ефективним елементом у системі його протидії.

Яскравим прикладом співпраці між силовими структурами Ізраїлю та громадянами у боротьбі з тероризмом є функціонування в країні організації добровільних помічників поліції "Мішмар Езрахі", що в перекладі означає "Цивільна гвардія". Відповідна організація була створена в 1974 році у відповідь на серію жахливих терористичних актів. На сьогодні "Мішмар Езрахі" налічує у своєму складі 35 тисяч членів, які безпосередньо допомагають силам поліції Ізраїлю у своїй діяльності. При цьому, варто зазначити, що найбільша кількість добровольців нараховувалась у 2002 році та становила цілих 70 тисяч осіб.

Добровільні помічники поліції мають такі ж повноваження, як і поліцейські, носять аналогічну форму, за винятком позначки на поліцейському значку, та проходять спеціальну підготовку за тією ж програмою. Навчання добровольцям доводиться поєднувати з основною роботою, а на службі проводити не менше восьми годин на місяць. Слід звернути увагу, що бути членом "Мішмар Езрахі" в Ізраїлі – це почесно,

адже в суспільстві таких людей поважають [13, с. 11].

Можна зробити висновок, що медіа відіграє особливу роль у здійсненні впливу на цивільне населення та є частиною стратегічного потенціалу тероризму.

Зокрема, у багатьох методичних рекомендаціях для медіа їм запропоновано не висвітлювати конкретні моменти при терористичних актах, відомості про переміщення правоохоронних органів. Також, рекомендовано медіа не виступати посередниками між владою та терористами, а також забороняється надавати останнім слово в прямому ефірі.

Досі залишається актуальним питання, чи правильно застосовані обмеження для діяльності співробітників медіа при вчиненні терористичних актів? Вважаємо, що для вирішення цього проблемного питання необхідно застосувати комплекс заходів, у тому числі правового характеру.

Висновки

Терористична загроза в Україні є об'єктивною реальністю, яка зафіксована в стратегічних безпекових документах України. Відповідно, питання інформування громадськості про вчинення терористичного акту повинне бути пріоритетним для країни. Удосконалення згаданого механізму, потрібно розглядати як засіб забезпечення права на безпечне життя і обов'язок держави України, відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З огляду на це, пропонуємо розглянути можливість розроблення проєкту, яким передбачити, що поширення інформації, заборона якої міститься у статті 17 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" здійснюється правами керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України.

У результаті отримаємо правильний алгоритм дій, який забезпечить високий ступінь захищеності у сфері інформаційної та національної безпеки.

Література

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 (дата звернення 14.10.2024).

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення 14.10.2024).

3. Рішення Європейського суду у справі У справі "Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства" від 07.06.2011 року за заявою № 55721/07. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Al_Sikejnu_v_GB.pdf. (дата звернення 14.10.2024)

4. Закон України "Про боротьбу з тероризмом" № 638 від 20.03.2003. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text. (дата звернення 14.10.2024).

5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text. (дата звернення 14.10.2024).

6. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник/За ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 702 с.

7. Казаченко І. П. Правові, моральноетичні та організаційні основи оперативнорозшукової діяльності: монографія/ І. П. Казаченко, В. Л. Регульский. – Львів: Львів. ін-т Внутр. справ при Нац. Акад. внутр. справ України, 1999. – 219 с.

8. Кізян Р.В. Стратегічні напрями удосконалення механізмів державного управління системою антитерористичної безпеки України. Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління. 2019. № 2. С. 155 – 162.

9. Крутов В.В. Система суб'єктів боротьби з тероризмом, їх адміністративно-правовий статус / В.В. Крутов, В.М. Форнояк // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2019. - № 2 – С. 56-64.

10. Леонов Б.Д. Тероризм в аспекті діяльності засобів масової інформації // Інформація і право. 2014. - № 1 (10) /2014 – С. 87-92.

11. Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні: Указ Президента України від 05.03.2019 № 53 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text (дата звернення 12.10.2024).

12. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 року, ратифікована Верховною Радою України 31.04.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text

13. Замікула М. Позиція Ізраїлю щодо широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну / М. Замікула // Національний інститут стратегічних досліджень. Центр зовнішньополітичних досліджень. 05.03.2023 URL: https://niss/gov/ua/sites/default/files/2022-06/zamikula-3.pdf.

Oleksandr KOZENKO,
candidate of Juridical Sciences, lieutenant colonel of justice, Chief researcher of the scientific laboratory № 3 of the Scientific and Organizational Centre of the National Academy of the Security Service of Ukraine, ORCID: ID0000-0001-7619-484x, kozenko.lawyer@ukr.net

INFORMING THE PUBLIC ABOUT THE COMMISSION OF A TERRORIST ACT

The article substantiates the need to improve the interaction between the authorised body and the media with a view to informing the public about a terrorist act. In the course of implementation of anti-terrorist measures, especially in the context of a threat to human life, a safe and constructive sequence of actions to maintain public relations through the media is of great importance.

The state, in fulfilling its primary duty to establish and ensure human rights and freedoms (Article 3(2) of the Constitution of Ukraine), must not only refrain from violations or disproportionate restrictions of human rights and freedoms, but also take appropriate measures to ensure that everyone under its jurisdiction can fully exercise them. To this end, the legislator and other public authorities should ensure effective legal regulation that complies with constitutional norms and principles, and create mechanisms necessary to meet human needs and interests.

Domestic and foreign experience shows that among the various ways to regulate information activities in emergency situations, administrative measures are the most important. In such cases, government agencies should use effective communication techniques that, without violating the principle of freedom of speech, would at the same time reduce the risk of harm to human security and society, contribute to the successful implementation of anti-terrorist measures and minimise their negative consequences for national security. In an extreme situation, maintaining an optimal balance between the right of citizens to information, freedom of speech and security interests is a very difficult task.

This should be facilitated by preventive definition of the goals and principles of information and propaganda support for the anti-terrorist operation, and by application of a successful methodology (developed on a sufficient theoretical basis and empirical experience) of cooperation with the media in the interests of preventing and stopping a terrorist act and minimising its negative consequences.

The article examines the issue of informing the public about terrorist acts committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine, the response to such acts and the resulting consequences of the developed mechanism in comparison with international experience.

Keywords: terrorism, terrorist act, terrorist activity, information, media, public, interaction, national system of counterterrorism.

РОЛЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПРОТИДІЇ ЕКОНОМІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В РЕСПУБЛІЦІ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

ЯРМИШ Олександр Назарович - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4811-4520

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: http://orcid.org/0000-0002-6046-0178

УДК 94(477.43). 084 ”195”

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.5

У статті висвітлюється, як органи прокуратури проводили роботу щодо протистояння економічній злочинності, але основна увага приділяється виявленню та аналізу недоліків у їхній роботі в цьому напрямі. У цей час у торгівельних та господарських організаціях у низці міст республіки діяли організовані зграї розкрадачів, які шляхом плутанини у звітах, створення необлікованих резервів сировини та матеріалів, приховування товарів підвищеного попиту та спекуляції ними, широкого використання хабарництва, розкрадали матеріальні цінності у великих розмірах та нанесли величезну шкоду державі. Головним недоліком роботи слідчих апаратів органів прокуратури УРСР у протидії розкраданню державної власності була низька якість слідства.

Ключові слова: Україна, 1951- 1953 роки, прокуратура, слідство, розкрадання, хабарництво, протидія економічній злочинності.

Постановка проблеми

Протидія та запобігання злочинності завжди було гостроактуальним питанням для будь-якої держави в будь-який історичний період її розвитку, оскільки ця проблема прямо пов’язана як із життям та безпекою окремих громадян, так і всього суспільства в цілому. Важливу роль у системі правоохоронних органів України протягом усієї її історії відігравала та відіграє прокуратура як державна структура, що діє від імені держави та суспільства. Цікавий і непересічний досвід діяльності органів прокуратури було накопичено в минулі роки, особливо специфічним він є в останні місяці функціонування сталінського тоталітарного режиму (початок 1953 р.), коли діяльність прокуратури достатньою мірою відбивала сутність та особливості кримінально-правової політики радянської держави.

Стан дослідження проблеми

Ця проблема, незважаючи на її актуальність, ще не знайшла свого висвітлення в українській історико-правничій літературі. Певні аспекти цієї теми, які стосуються характеристики політико-історичного та кримінально-правового тла подій початку 1950-х років, досліджувалася в дисертаціях С.А. Саблука [1], О.В. Пристайко [2], М.М. Геруса [3]. Названа тема також знайшла своє певне висвітлення в монографії авторів цієї статті «Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження»[4] та деяких попередніх публікаціях авторів [5, 6]. Основними джерелами для цієї публікації стали документи з Центрального державного архіву громадських об’єднань та україніки (ЦДАГОУ) – Ф.1 Оп.24. Спр.3097. Арк. 148-152 зв.

[7] та Ф.1, Оп.24. спр.2813, Арк.37- 47, 60-68 [8], матеріали яких раніше ніколи не публікувалися в науковій літературі.

Мета та завдання дослідження

Автори поставили собі за мету проаналізувати роль органів прокуратури Української РСР у сфері забезпечення законності та правопорядку в умовах сталінського радянського тоталітарного суспільства. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- розкрити основні аспекти діяльності органів прокуратури республіки щодо протидії злочинності на початку 1950-х рр.;
- виділити головні недоліки в цій діяльності та виявити їхні причини;
- оцінити заходи, які намічалися республіканською прокуратурою для усунення цих недоліків.

Наукова новизна дослідження

У статті вперше у вітчизняній історико-правничій літературі розкрито роль органів прокуратури в протидії економічній злочинності у 1951-1953 рр. Розглянуто та проаналізовано широкий спектр загальних та спеціальних заходів республіканської прокуратури, пов'язаних з удосконаленням боротьби з розкраданнями, спекуляцією, шахрайством та хабарництвом в УРСР. Акцентовано увагу на прорахунках та хибах конкретної діяльності місцевих прокуратур у цій сфері.

Виклад основного матеріалу

17-18 лютого 1953 р., відповідно до рішення ЦК компартії України, відбулася республіканська нарада обласних прокурорів, на якій обговорювалося питання про посилення боротьби за охорону соціалістичної власності. За результатами наради було видано наказ прокурора Української РСР Р.А. Руденка[1] №28 сс від 11 березня 1953 р. «Про посилення боротьби за охорону соціалістичної власності».

Обговорення цього питання на нараді, аналіз даних за 1951- 1952 рр., показувало, що органи прокуратури УРСР ще незадовільно протидіяли економічній злочинності в республіці. Викриті за сигналами, які надійшли до ЦК КПУ, у системі торгівлі та інших господарських організаціях у низці міст організовані зграї крадіїв та розкрадачів показували, що злочинці протягом тривалого часу шляхом плутанини у звітах, створення необлікованих резервів сировини та матеріалів, приховування товарів підвищеного попиту та спекуляції ними, насадження системи хабарництва, розкрадали матеріальні цінності у великих розмірах та нанесли величезну шкоду державі. Особливо великі зловживання було викрито на підприємствах легкої, харчової, м'ясної і молочної, лісової, місцевої промисловості, у будівельних організаціях, організаціях споживчої, промислової кооперації Київської, Одеської, Чернівецької, Ворошиловградської, Житомирської та деяких інших областей. Розкрадання та розтрати були виявлені також на низці підприємств металургійної, вугільної, машинобудівельної промисловості, особливо в їхніх будівельних організаціях та відділах робітничого постачання [7, арк. 148-148 зв.].

Як вказувалося в наказі прокурора республіки, «розкрадачі, користуючись політичною безпечністю та втратою пильності деяких керівників господарських та торгуючих організацій, проникали на керівні та відповідальні посади в деякі торгові, збутові, кооперативні організації і промислові підприємства та займалися розкраданн-

[1] Руденко Роман Андрійович (1907-1981). Уродженець Чернігівської області. Член компартії з 1926 р. У 1937-1940 рр. – прокурор Донецької області, хоча юридичної освіти ще не мав. На той час закінчив лише перший курс заочного відділу Харківського юридичного інституту. Брав безпосередню участь у масових політичних репресіях населення. Освіту здобував у екстернаті Московської юридичної школи Наркомату юстиції РРФСР (1941) і на Вищих юридичних курсах при Всесоюзній правовій академії (1940 — 1941 рр.), після чого у червні 1941 року був призначений начальником відділу Прокуратури СРСР по нагляду за органами міліції. У березні 1942 — червні 1944 р. — заступник прокурора, а з червня 1944 по серпень 1953 року — прокурор Української РСР. Закінчив чотири курси юридичного факультету Київського державного університету. У 1945–1946 рр. виступав головним обвинувачем від СРСР на Нюрнберзькому процесі. У 1953 – 1981 рр. працював Генеральним прокурором СРСР. Після 1953 року брав активну участь у реабілітації жертв політичних репресій.

нями, спекуляцією та іншими злочинами. Шахраї, ділки і пройдисвіти насаджували хабарництво, задобрювали і підкупали деяких нестійких керівників господарських організацій і окремих представників органів прокуратури» [7, арк. 148 зв.]. Тут зразу, у стилі апогею сталінського тоталітаризму, давалися політичні оцінки діям деяких керівників органів прокуратури: «політична безпечність», «втрата пильності», тобто під недбалість та неорганізованість у протидії економічній злочинності зразу ж підводилася політична база. Надмірна політизація всіх процесів була характерною рисою каральної політики доби сталінізму.

У наказі прокурора республіки наводилися й конкретні приклади порушення законності з боку прокурорських працівників. Так, колишній слідчий прокуратури Залізничного району м. Києва Шумяцька, колишній прокурор кримінального відділу Київської міської прокуратури Пасічник, колишній слідчий з особливих справ Прокуратури УРСР Гребенюк вступили в злочинний зв'язок з шахраями та допомагали їм ухилятися від відповідальності. Прокурор міста Києва старший радник юстиції Виноградов, у результаті втрати пильності, проштампував явно неправильну постанову вже згаданої слідчої прокуратури Шумяцької щодо припинення справи Хаїна (ця справа згодом набула широкого суспільного резонансу). Виноградов, за виявлення «безтурботност»і у викритті «державного злочинця», був звільнений з посади міського прокурора. Інші вище названі особи з органів прокуратури були вигнані та притягнуті до кримінальної відповідальності [7, арк. 148 зв.].

Прокурор республіки зазначав, що листи, заяви і сигнали трудящих, які надходили в органи прокуратури і міліції, давали можливість викрити зграї крадіїв та розкрадачів значно раніше, але в результаті безтурботності та недбальства цього зроблено не було. Факти виявлення безтурботності і недбальства з боку прокурорсько-слідчих працівників, неуважного ставлення до сигналів та заяв трудящих, мали місце в низці областей республіки [7, арк. 148 зв.].

Як свідчили матеріали республіканської наради обласних прокурорів та наказ прокурора республіки, у районних, міських і обласних прокуратурах не був наведений відповідний порядок в обліку, організації своєчасної перевірки і реагування на сигнали громадян у допущених розтратах. Багато хто з прокурорів не виконував вимоги Інструкції Прокуратури СРСР про регулярні перевірки (не рідше двох разів на рік) заяв і повідомлень в органах міліції. Матеріали про розкрадання на довгий час затримувалися в ході перевірки, вони іноді необгрунтовано поверталися господарським організаціям для проведення додаткових перевірок, не здійснювався контроль за рухом цих матеріалів, призначалися багаторазові ревізії, неймовірно затягувалося вирішення питань з цих матеріалів. Органи прокуратури не виявляли необхідної оперативності при розгляді справ про розкрадачів, спекулянтів і хабарників, глибоко не розкривали ці злочини, не завжди притягали до відповідальності пособників розкрадачів, допускали тяганину при розслідуванні справ і тим самим іноді давали можливість злочинцям уникнути кримінальної відповідальності, приховати матеріальні цінності та гроші.

Так, у прокуратуру Полтавської області ще 15 грудня 1951 р. надійшли матеріали ревізії про зловживання та розкрадання на Полтавській базі Головлегзбуту – Шахмана та інших. Упродовж більше року ці матеріали пересилалися з слідчого відділу облпрокуратури в міську прокуратуру і назад. Лише в січні 1953 р. облпрокуратура, після втручання партійних органів, почала слідство з цієї справи. Прокурор Полтавської області старший радник юстиції Москаленко обмежився дорученням начальнику слідчого відділу облпрокуратури провести слідство з цієї справи і більше цим питанням не цікавився. Інший приклад – колишній старший слідчий прокуратури Вінницької області Фельдман, розслідуючи справу про розкрадання мануфактури на Браїлівській швейній фабриці, вів слідство поверхово та однобічно, не викрив злочинних зв'язків працівників Браїлівської та Тульчинської швейних фабрик, які вкрали 17 кип тканин. Викликавши в прокуратуру для допиту крупних злочинців Кемельмана і Зекцера, Фельдман не вжив заходів до їхнього арешту, виявив не-

дбалість, у результаті чого ці особи зникли з будівлі прокуратури. Прокурор Вінницької області державний радник юстиції 3-го класу Тернівський теж недбало поставився до цієї справи і не здійснив розслідування розкрадань на Браїлівській та Тульчинській швейних фабриках [7, арк. 149].

Мали місце факти необґрунтованого затягування розслідування кримінальних справ. Так, слідчий прокуратури Молотовського (нині Шевченківського) району міста Києва Сухоставський справу колишніх працівників Центрального телеграфу, які розікрали 339 тис. рублів, розслідував з серпня 1952 р. Справу на розкрадачів міжобласної контори «Головпостачбуду» Борщевського та інших розслідувалася старшим слідчим прокуратури Харківської області Бойком з жовтня 1951 р. [8, арк. 63].

Головним недоліком роботи слідчих апаратів органів прокуратури УРСР у боротьбі з розкраданнями державної власності була

Таблиця 1. [8, арк. 42].

Закінчено справ слідчими органів прокуратури УРСР у 1951-1952 рр. згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р.[1]

N *з/п*	**Найменування області**	**Всього закінчено справ з розкрадання державного та суспільного майна**	
		1951 р.	**1952 р.**
1.	Вінницька	825	977
2.	Волинська	550	656
3	Ворошиловградська	1103	1254
4	Дніпропетровська	843	876
5	Дрогобицька	404	522
6	Житомирська	693	838
7	Закарпатська	440	482
8	Запорізька	655	619
9	Ізмаїльська	400	421
10	Кам'янець- Подільська	760	880
11	м. Київ	328	398
12	Київська	896	1373
13	Кіровоградська	676	782
14	Львівська	917	1214
15	Миколаївська	647	597
16	Одеська	841	1110
17	Полтавська	732	842
18	Рівненська	547	728
19	Сталінська	1359	1540
20	Станіславська	667	745
21	Сумська	690	740
22	Тернопільська	911	818
23	Харківська	941	870
24	Херсонська	582	515
25	Чернігівська	727	970
26	Чернівецька	435	462

Всього: 18569 21249

[1] Згідно з цим указом крадіжка, присвоєння, розтрата або інше розкрадання державного майна каралося ув'язненням у виправно-трудовому таборі на строк від семи до десяти років з конфіскацією майна або без конфіскації. Це ж діяння, вчинене повторно, - до 25 років. // Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року). Ведомости Верховного Совета СССР. 1947. № 19.

низька якість слідства, хоча його питома вага у 1952 р. зросла. З усіх справ, які знаходилися в розслідуванні в республіці у 1951 р., слідчі закінчили 63,8 %, а у 1952 р. – 66,1%. З усіх закінчених справ більше 70% складали справи про групові розкрадання. Органи прокуратури у 1952 р. закінчили 631 справу на голів колгоспів за корисливі злочини [8, арк. 37-39].

Ці дані повинні були показати роль органів прокуратури різних областей у розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних зі злочинами у сфері економіки протягом 1951-1952 рр. Вони свідчили, що загальна кількість справ, які розслідували органи прокуратури, істотно зросла у 1952 р., порівняно з 1951 р. (Винятком були Запорізька, Миколаївська, Харківська та Херсонська області, де їхня кількість за цей час зменшилася).Що означало збільшення числа закінчених справ? Не лише підвищення активності слідчих органів прокуратури, але й зростання економічної злочинності, яка мала глибокі корені в соціалістичній економічній системі з її вічними дефіцитами продуктів та товарів широкого вжитку, одягу.

Ті ж самі висновки можна зробити і щодо ***Таблиці 2,*** оскільки в умовах відсутності чи невеликої кількості необхідних для населення товарів залишався «твердий ґрунт» для спекуляції та крадіжок особистого май-

Таблиця 2. [8, арк. 44].

Закінчено справ слідчими органів прокуратури УРСР у 1951-1952 рр. згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. з охорони особистої власності та спекуляції

N з/п	Найменування області	Розкрадання особистої власності		Спекуляція	
		1951 р.	1952 р.	1951 р.	1952 р.
1.	Вінницька	80	110	289	257
2.	Волинська	57	73	67	93
3	Ворошиловградська	286	326	196	222
4	Дніпропетровська	198	253	136	271
5	Дрогобицька	49	35	57	53
6	Житомирська	65	74	123	152
7	Закарпатська	92	72	63	62
8	Запорізька	151	130	122	133
9	Ізмаїльська	23	37	74	64
10	Кам'янець- Подільська	52	83	130	165
11	м. Київ	102	105	125	252
12	Київська	144	165	241	267
13	Кіровоградська	93	73	161	78
14	Львівська	162	228	150	285
15	Миколаївська	74	77	115	113
16	Одеська	218	259	269	398
17	Полтавська	93	124	251	238
18	Рівненська	49	53	96	89
19	Сталінська	263	530	349	407
20	Станіславська	93	116	82	120
21	Сумська	65	60	143	178
22	Тернопільська	84	65	111	115
23	Харківська	299	308	241	333
24	Херсонська	49	59	59	68
25	Чернігівська	115	140	120	103
26	Чернівецька	90	72	68	126

Всього: 3246 3627 3838 4643

на. Останнє також свідчило про погіршення криміногенної ситуації в республіці.

На нараді обласних прокурорів також відзначалося, що багато хто з обласних, міських, районних прокурорів, задовольняючись деякими позитивними результатами у виконанні наказу Генерального Прокурора СРСР про скорочення строків слідства, виявили самозаспокоєність і благодушність, що призвело до ослаблення керівництва слідством. Чимало прокурорів цього рівня не знали добре слідчих, їхні позитивні та негативні сторони, конкретно не керували слідством, слідчі справи самі не вивчали, ні в процесі слідства, ні на стадії передання до суду; справи частіше всього знали за інформацією слідчих, мало давали письмових вказівок щодо цих справ, рідко брали участь у розслідуванні справ. Тому слідчі нерідко залишалися поза контролем та керівництвом прокурорів. Як результат, у справах про розкрадання не забезпечувалася повнота розслідування з викриття злочинної діяльності обвинувачених, ще багато справ поверталися на дослідування, Особливо багато справ поверталося на дослідування в Харківській області – 6,7%, Закарпатській – 7,3%, м. Києві – 7,7%, Львівській області – 9,1 % [7, арк. 149].

У роботі багатьох слідчих з розкриття справ з розкрадання державного та суспільного майна не вистачало оперативності, ініціативи та наступальності. Окремі слідчі, отримавши матеріали про зловживання, не працювали над питанням викриття можливих розкрадань, що призводило до того, що іноді розкрадачі залишалися невикритими і притягувалися до відповідальності за посадові злочини. Так, у справі про зловживання на Київському скло-термосному заводі, у результаті поверхового розслідування обвинувачені були притягнуті до відповідальності за ст.97, а не 99 КК УРСР [7, арк. 149].

Лише після виступу преси, додатковим дослідженням, у справі про зловживання на Київському скло-термосному заводі, були встановлені факти розкрадань і винуваті притягнені до відповідальності за вже згаданим указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. Як вказувалося у вище цитованому наказі прокурора УРСР, слідчі нерідко виявляли пасивність, ретельно та глибоко не вивчали особистості обвинуваченого, погано організовували допити обвинувачених у справах, не готувалися до проведення цих допитів, слабко збирали докази з викриття злочинців, їхніх співучасників, пособників та покровителів. Вимога вивчати в процесі слідства причини, які породили можливість розкрадань, виявляти осіб, які захищали крадіїв та шахраїв, встановлювати канали, за якими збувалося крадене і зв'язок зі спекулянтами, у той час багатьма прокурорами та слідчими не виконувалася. Стосовно покровителів крадіїв та шахраїв нерідко виявлялося «примиренство та лібералізм». Часто повнолітні члени сім'ї крупних розкрадачів державної власності, які не тільки знали про розкрадання, але й жили на награбоване, не притягалися до кримінальної відповідальності. Начальники слідчих відділів облпрокуратур мало виявляли ініціативи з розкриття вчинених злочинів і дуже слабко керували слідчими, мало надавали їм допомоги в роботі, не слідкували за точним виконанням наказів Генерального прокурора СРСР. Недоліком у роботі багатьох обласних прокурорів була слабка популяризація досвіду слідчих, які вміло викривали розкрадачів державної власності [7, арк. 150].

У низці областей, особливо в Сталінській, Ворошиловградській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Харківській, Одеській, було багато призупинених справ, за якими розкрадачі державної власності сховалися від відповідальності та тривалий час їхній розшук проводився погано. Як відзначав прокурор республіки, «це не викликає тривоги в обласних прокурорів, цим справам приділяється мало уваги, не перевіряється активність розшуку, а це призводить до того, що розкрадачі до цього часу залишаються безкарними. Неоперативність, недбалість нерідко виявляються слідчими і прокурорами, коли мова йде про компенсацію матеріальної шкоди, заподіяної державі злочинцями. Замість активного розшуку майна і цінностей розкрадачів, багато хто з слідчих та прокурорів передоручають цю роботу іншим організаціям (наприклад, торговим організаціям)» [7, арк. 150]. У ре-

зультаті процес відшкодування залишався неприпустимим.

Упродовж 1952 – початку 1953 рр. органами міліції була розкрита низка крупних групових розкрадань, але органи прокуратури не забезпечили активної участі прокурорів у розслідуванні цих справ з самого початку їхнього виникнення, у закріпленні доказів, у проведенні необхідних експертиз, не враховуючи, що забезпечення ходу розслідування справ у міліції на початковій стадії має важливе значення для швидкого та якісного завершення попереднього слідства.

На нараді обласних прокурорів підкреслювалося, що ще не було ужито заходів необгрунтованого притягнення громадян до кримінальної відповідальності, що «ганьбить наші органи, завдає серйозної шкоди інтересам держави та відволікає увагу працівників прокуратури від боротьби зі злочинністю» [7, арк. 150 зв.].

Істотні недоліки мали місце в судових процесах у справах про розкрадання. Особливо погано це реалізовувалося прокурорами Одеської, Житомирської, Станіславської, Миколаївської областей. Багато хто з міських та районних прокурорів готувалися до виступів у суді поверхово, і тому судова трибуна у низці випадків не використовувалася як сильний засіб боротьби за законність. Більшість обласних прокурорів у суді виступали рідко і тим самим подавали поганий приклад своїм підлеглим. Вироки з характерних справ у пресі висвітлювалися теж нечасто. Багатьма міськими та районними прокурорами не здійснювався систематичний нагляд за виконанням судових вироків та рішеннями про конфіскацію майна та відшкодування збитків, завданих державі розкрадачами.

Прокурор республіки наголошував, що задача всебічного покращення слідчої роботи не виключає, а обов'язково передбачає посилення роботи щодо попередження розкрадань, тобто покращення нагляду та усунення істотних помилок, які були в цій роботі. Він уважав, що нагляд за виконанням законів з охорони соціалістичної власності до цього часу ще не став головним змістом піднаглядової роботи. Якість перевірок дотримання вже згаданого указу від 4 червня 1947 р. в господарських, торгівельних організаціях та колгоспах у багатьох випадках була, за його висновком, незадовільною. Перевірки проводилися поверхово і тому не виявляли порушень, які мали місце. Питання про відповідальність порушників у низці випадків не ставилося відповідно до вимог законодавства та інструкцій Генеральної прокуратури СРСР, у поданнях не завжди називалися конкретні винуватці, не ставилося питання про дисциплінарну відповідальність, коли в наявності було пряме покровительство крадіям; подання іноді вносилися тим керівникам організацій, які були самі винуваті в порушеннях. Особливо погано, за висновком прокурора республіки, було поставлена робота щодо загального нагляду на цій головній ділянці в органах прокуратури Вінницької, Тернопільської, Миколаївської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської областей. Серйозні помилки та недоліки в роботі органів прокуратури значною мірою пояснювалися незадовільною постановкою питання з боку обласних прокурорів з ідейно-політичного виховання і підвищенням ділової кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників. Отже, бачимо, що недоліки у професійній діяльності, як це було прийнято у радянські часи, обов'язково пов'язувалися з недоліками в ідейно-політичному вихованні.

Прокурор республіки, як висновок, підкреслював, що відзначені крупні недоліки в роботі обласних, окружних, міських і районних прокурорів указували на серйозні вади і в роботі республіканського апарату Прокуратури УРСР, особливо у відділі кадрів, слідчому відділі, відділі загального нагляду, які теж були піддані гострій критиці на республіканській нараді обласних прокурорів. Таким чином, недоліки в роботі прокуратури взагалі покладалися не лише на місцеві органи, але й на республіканські, що було достатньо об'єктивним узагальненням. Але в цьому є провина і самого прокурора республіки Р.А. Руденка, який на той час очолював прокуратуру УРСР майже 9 років. Невипадково в довідці адміністративного відділу ЦК КПУ «Про недоліки у роботі прокуратури УРСР», датованій 19 лютого

1953 р., вказувалося, що «прокуратура УРСР та особисто прокурор УРСР Руденко, маючи у своєму розпорядженні багаточисельні дані про кількість вчинених злочинів, порушень законності, не вивчають причин, які породжують порушення радянських законів і не роблять з цього необхідних висновків для різкого покращення роботи» [8, арк. 64].

За матеріалами республіканської наради прокурор республіки сформулював у своєму наказі загальні та конкретні завдання органів прокуратури щодо поліпшення їхньої роботи. Це було, якраз, першим пунктом у його наказі: «1. Вважати найважливішою задачею прокурорсько-слідчих працівників УРСР – корінне покращання слідства в органах прокуратури і, перш за все, на основній ділянці роботи – боротьбі з крадіями та розкрадачами соціалістичної власності» [7, арк. 151].

Далі давалася конкретна вказівка щодо активізації притягнення до кримінальної відповідальності повнолітніх членів сімей крупних розкрадачів, які користувалися вкраденими матеріальними цінностями, як співучасників.

Обласним прокурорам доручалося перевірити всіх «відстаючих» прокурорів та слідчих з питань протидії розкраданням соціалістичної власності та обговорити це питання на оперативній нараді при облпрокурорі, вживши конкретні заходи щодо покращення роботи. Також приписувалося ввести суворий облік всіх справ та заяв трудящих, які надходять стосовно розкрадань, систематично вивчати всі повернені судами на додаткове дослідження органами міліції та слідчих справи. Кожен факт недбалості слідчих, з вини яких не був своєчасно накладений арешт на майно обвинуваченого, робити предметом обговорення на нарадах при обласному прокурорі та вживати заходів щодо винних. Також вжити спеціальних заходів щодо ліквідації фактів необґрунтованого притягнення громадян до кримінальної відповідальності, накладаючи суворе стягнення на винних, як за грубе порушення законності. Ця вимога «кочувала» з одного документа про діяльність правоохоронних органів (насамперед, міліції) в інший протягом усієї радянської історії, але якихось суттєвих зсувів у цій сфері досягнуто не було. Вимагалося «покінчити з ліберальним та примиренським ставленням до покровителів розкрадачів» [7, арк. 152-152 зв].

Прокурор республіки вважав актуальним завданням популяризацію досвіду роботи слідчих щодо вмілого викриття розкрадачів та забезпеченню відшкодування вкрадених цінностей та майна [7, арк. 15 зв].

Висновки

Отже, матеріали республіканської наради прокурорів областей Української РСР та наказ прокурора республіки Р.А. Руденка свідчили, що органи прокуратури, разом з іншими правоохоронними органами, проводили певну роботу щодо протистояння економічній злочинності, але основна увага на нараді була приділена виявленню та аналізу недоліків у роботі органів прокуратури у цьому напрямі. У цей час органи прокуратури УРСР, як відзначалося на нараді, ще незадовільно протидіяли економічній злочинності в республіці. Було виявлено, що в торгівельних та господарських організаціях у низці міст діяли організовані зграї крадіїв та розкрадачів, які протягом тривалого часу шляхом плутанини у звітах, створення необлікованих резервів сировини та матеріалів, приховування товарів підвищеного попиту та спекуляції ними, широкого використання хабарництва, розкрадали матеріальні цінності у великих розмірах та нанесли величезну шкоду державі. Особливо великі зловживання було викрито на підприємствах легкої, харчової, м'ясної і молочної, лісової, місцевої промисловості, у будівельних організаціях, організаціях споживчої, промислової кооперації. Головним недоліком роботи слідчих апаратів органів прокуратури УРСР у протидії розкраданню державної власності була низька якість слідства. У місцевих органах прокуратури всіх рівнів не був наведений необхідний порядок в обліку, організації своєчасної перевірки і реагування на сигнали трудящих в допущених розтратах. Матеріали про розкрадання на довгий час затримувалися в ході перевірки, вони іноді необґрунтовано поверталися господарським організаціям

для проведення додаткових перевірок, не здійснювався контроль за рухом цих матеріалів, призначалися багаторазові ревізії, неймовірно затягувалося вирішення питань з цих матеріалів.

Тому було поставлене завдання суттєво покращити роботу слідства в органах прокуратури, регулярно перевіряти роботу «відстаючих» прокурорів і популяризувати діяльність передових, активізувати притягнення до кримінальної відповідальності повнолітніх членів сімей крупних розкрадачів, які користувалися вкраденими матеріальними цінностями, як співучасників.

Література

1.Саблук С.А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922-1960 рр.: дис… докт. юр. наук. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017. 476 с.

2.Пристайко О.В. НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження): дис…канд. юрид. наук: 12.00.01.

Національна академія внутрішніх справ, 2021.272 с.

3.Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945-1958 рр.): історико-правове дослідження**:** дис… канд. юрид. наук:12.00.01. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021.272 с.

4. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження. Х.: Промарт, 2024.452 с.

5. Греченко В.А. 1953-й рік в історії міліції Української РСР. *Світ Кліо.*2021.№2. (1).С.36-47.

6. Греченко В.А. «Харківська справа» 1953 року. Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / редкол.: Д. В. Швець (голова), О. М. Бандурка, С. М. Гусаров та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020.С.156-158.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ) Ф.1 Оп.24. Спр.3097. Арк. 148-152 зв.

8. ЦДАГОУ. Ф.1, Оп.24. спр.2813, Арк.37-47, 60-68.

References

1.Sabluk S.A. (2017). Criminal and legal control over crime in Ukraine in 1922-1960: Dissertation for Doctor of Law. National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2017. 476 p. [in Ukrainian].

2.Prystayko O.V.(2021). NKVD-MVS of the Ukrainian SSR (1934-1954): structural structure and functions (historical and legal research): Dissertation of C Law: 12.00.01. Kyiv National University of Internal Affairs, 2021.272 p. . [in Ukrainian].

3. Gerus M. M. (2021).. Criminal justice in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1958): historical and legal research: dis…c. jurid. sciences: 12.00.01. Kharkiv National University of Internal Affairs, 2021.272 p.. [in Ukrainian].

4. Grechenko V.A., Yarmysh O.N. (2024). The police in Ukraine during the period of partial liberalization of the political regime (March 1953 – August 1962): a historical and legal study. Kh.: Promart, 2024.452 p.[in Ukrainian].

5. Grechenko V.A.(2021). 1953 in the history of the militia of the Ukrainian SSR. World of Clio.*2*. (1).36-47. [in Ukrainian].

6. Grechenko V.A. (2020). «Kharkiv case» 1953. The path of success and development prospects (to the 26th anniversary of the founding of the Kharkiv National University of Internal Affairs): materials of the international scientific and practical conference (Kharkiv, November 20, 2020) / editors: D. V. Shvets (chairman), O. M. Bandurka, S. M. Gusarov and others; Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. National University of Internal Affairs. Kharkiv: KhNUVS.P.156-158. [in Ukrainian].

7. Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (TSAGOU) C.1 D.24. F.3097. L.148 – 152 [in Ukrainian].

8. Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (TSAGOU) C.1 D.24. F.2812. L.37-47, 60-68.

O. Yarmysh.
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of Department of Theory and History of State and Law of National Academy of the Security Service of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.
V. Grechenko.
Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Education Worker of Ukraine, Head of Department of Humanities and Ukrainian Studies of the Kharkiv National University of Internal Affairs

THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF THE UKRAINIAN SSR IN COMBATING ECONOMIC CRIME IN THE REPUBLIC IN THE EARLY 1950S

The article analyzes materials of the republican meeting of prosecutors of the regions of the Ukrainian SSR and the order of the prosecutor of the republic R.A. Rudenko indicated that the prosecutor's offices, together with other law enforcement agencies, carried out some work to combat crime, but the main attention at the meeting was paid to identifying and analyzing shortcomings in the work of the prosecutor's offices in this area. At that time, the prosecutor's offices of the Ukrainian SSR, as noted at the meeting, were still unsatisfactory in combating economic crime in the republic. It was revealed that organized gangs of thieves and embezzlers operated in trade and business organizations in a number of cities, who for a long time, through confusion in reports, the creation of unaccounted reserves of raw materials and materials, concealment of goods in high demand and speculation in them, widespread use of bribery, stole material values large amounts and caused enormous damage to the state. The main drawback of the work of investigative apparatuses of the prosecutor's offices of the Ukrainian SSR in combating the embezzlement of state property was the low quality of the investigation. In local prosecutor's offices of all levels, the necessary order was not established in accounting, organization of timely inspection and response to signals from workers about the allowed embezzlement. Materials on embezzlement were delayed for a long time during the inspection, they were sometimes unreasonably returned to economic organizations for additional inspections, control over the movement of these materials was not carried out, multiple audits were assigned, and the resolution of issues on these materials was incredibly delayed. Therefore, the task was set to significantly improve the work of investigations in prosecutors' offices, regularly check the work of «lagging» prosecutors and popularize the activities of advanced ones, and intensify the criminal prosecution of adult family members of large-scale embezzlers who used stolen material assets as accomplices.

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

СКРЕКЛЯ Леся - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Львівського торговельно-економічного університету

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.6

У статті аналізуються питання призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Внаслідок здійснення аналізу 40 вироків у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, встановлено, що у 27 вироках суди призначають покарання в межах установлених санкцією статті Особливої частини КК України, надаючи перевагу покаранню, яке відповідає мінімальній межі санкції. Натомість, покарання ближче до максимальної межі санкції було призначене лише у двох вироках.

Аналіз судової практики засвідчує, що в переважній більшості випадків, суди, призначаючи покарання в межах санкції статті за вчинення злочину, передбаченого ст.286 КК України, застосовують інститут звільнення від покарання з випробуванням. Так, у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, обставин, які обтяжують покарання, як правило, судом не встановлено. Щоправда, до них, виходячи з аналізу ст.67 КК України, можна відносити вчинення кримінального правопорушення повторно та його рецидив. Щодо обставин, які пом'якшують покарання, то до таких відносять щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Водночас, із огляду на особливості складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, можуть мати місце й інші обставини, які пом'якшують покарання, а саме: надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення; вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім; вчинення кримінального правопорушення жінкою в стані вагітності; вчинення кримінального правопорушення з перевищенням меж крайньої необхідності.

Ключові слова: порушення правил, дорожньо-транспортна пригода, безпека руху та експлуатації транспорту, кримінальні правопорушення, безпека руху, керування, транспортний засіб, експлуатація транспорту.

Постановка проблеми

Безпека дорожнього руху є одним із ключових елементів розвитку суспільства та водночас серйозним викликом світового масштабу. Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я відображають, що смертність унаслідок аварій на дорогах зросла до 1,35 млн людей на рік, або в середньому близько 3 700 летальних випадків щодня. Неабияк вражає у звіті ВООЗ інформація про те, що в дорожньо-транспортних пригодах (далі – ДТП) гине більше людей, ніж на війнах, а травмування внаслідок нього є головною причиною смерті людей у віці 5–29 років [1].

За питомими показниками аварійності та наслідками дорожньо-транспортних пригод Україна є одним з лідерів серед європейських держав. Так, у середньому в державах – членах ЄС на 100 тис. жителів припадає 5

відсотків загиблих у дорожньо-транспортних пригодах, тоді як в Україні такий показник становить близько 8 відсотків осіб [2]. Аналіз статистичної інформації, підготовленої Офісом Генерального прокурора засвідчує, що у 2021 р. з обвинувальним актом до суду направлено 3757 кримінальних проваджень; у 2022 р. – 2553; у 2023 р. цей показник істотно зріс – 3679. Врешті-решт, у 2024 р . – 4020 кримінальних проваджень [3].

Аналіз останніх досліджень

Було б несправедливо вказувати, що питання кримінально-правової охорони безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту не аналізувалося в кримінально-правовій літературі. Свідченням цього є наукові доробки В.С. Батиргареєвої, В.І. Борисова, В.В. Голіної, О.М. Джужі, В.А.Мисливого, Форсюк М.О та інших. Однак, більшість наукових праць з аналізованої тематики базуються на використанні вузького підходу – лише з окремих аспектів цієї проблеми, а також без врахування сучасного праворозуміння окреслених проблем.

Постановка завдання

Метою цієї статті є аналіз практики призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу

Загальні засади призначення покарання закріплено у ч. 1 ст. 65 КК України. Відповідно однією з таких є врахування меж, установлених санкцією статті Особливої частини. У теорії кримінального права вказується, що призначення покарання в межах санкції статті Особливої частини КК України як засада призначення покарання є найбільш чітко визначеною та водночас найбільш складною для розуміння. Це пов'язано з тим, що ця засада передбачає обов'язок не виходити за межі санкції статті та забезпечити обрання такого виду та розміру покарання, які та чи інша санкція передбачає [4, с.86].

Згідно з даними Державної судової адміністрації України у 2021 р. було засуджено 2762 особи, виправдано – 49, у 2022 – 1667 засуджених та виправдано – 45. У 2023 відповідно 1948 та 37 [5]. Так, внаслідок здійснення аналізу 40 вироків у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, встановлено, що у 27 вироках суди призначають покарання в межах установлених санкцією статті Особливої частини КК України, надаючи перевагу покаранню, яке відповідає мінімальній межі санкції. Натомість, покарання ближче до максимальної межі санкції було призначене лише у двох вироках.

Щоправда, при призначенні покарання суд не може враховувати лише межі, установлені санкцією статті, однак повинен також посилатись на положення Загальної частини КК України, у яких регламентуються випадки застосування інститутів звільнення від кримінального покарання чи його відбування, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом тощо [6]. Аналіз судової практики засвідчує, що в переважній більшості випадків, суди, призначаючи покарання в межах санкції статті за вчинення злочину, передбаченого ст.286 КК України, застосовують інститут звільнення від покарання з випробуванням. Прикладом цьому слугує вирок Розівського районного суду Запорізької області від 17 серпня 2020 року, за яким К. засуджено за ч. 3 ст. 286 КК України. Злочин було вчинено за наступних обставин. 12 червня 2020 року приблизно о 02:30, перебуваючи в стані алкогольного сп`яніння, керуючи автомобілем «Daewoo Nexia», порушуючи вимоги правил дорожнього руху, після проїзду закруглення автодороги вправо змінив напрямок свого руху вліво, виїхав на ліве за ходом свого руху узбіччя, де здійснив наїзд на дерево. Внаслідок дорожньо-транспортної пригоди пасажири автомобіля під керуванням К., а саме Ю. та О., загинули на місці події. Судом призначено покарання К. у виді позбавлення волі на строк 5 років з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк 3 роки. На підставі ст. 75 КК України було прийнято рішення звільнити підсудного від відбування призначеного покарання з випробуванням з іспитовим строком тривалістю 3 роки.

Не погоджуючись з вироком суду першої інстанції, прокурор подав апеляційну скаргу, у якій просив скасувати вирок, та ухвалити новий, яким призначити винному покарання за ч. 3 ст. 286 КК України у виді 7 років позбавлення волі з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк 3 роки. Слідом, колегією суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Дніпровського апеляційного суду ухвалено рішення задовольнити вирок частково та призначити К. покарання у виді шести років позбавлення волі, з позбавленням права керувати транспортними засобами строком на три роки [7]. Така позиція суду видається справедливою, оскільки винний вчинив тяжкий злочин у стані алкогольного сп'яніння. А тому інститут звільнення від покарання з випробуванням, у такому випадку навряд чи доцільно застосовувати. У теорії кримінального права зазначають, що, з одного боку, тенденція щодо призначення засудженим особам покарань, не пов'язаних з позбавленням волі або звільнення їх від відбування покарання цілком відповідає сучасним європейським вимогам по гуманізації покарань та поступовому переходу від карального до відновлювального правосуддя. Проте, з іншого боку, застосування цього інституту в окремих випадках нерідко призводить до фактичної безкарності злочинців, що звільняються від відбування покарання з випробуванням, унеможливлює досягнення цілей кримінальної відповідальності та не дозволяє уникнути небезпеки, що загрожує [8, с.90-91].

У Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 звертається увага на те, що окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому кримінальному правопорушенню; категорія справедливості передбачає, що покарання має бути домірним кримінальному правопорушенню. Справедливе застосування норм права полягає у недискримінаційному підході, неупередженості. А це означає не лише те, що передбачений законом склад кримінального правопорушення та рамки покарання відповідатимуть одне одному, а й те, що покарання має перебувати в справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами вчиненого і особою винного [9].

Варто звернути увагу на те, що на підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 16 лютого 2021 р. були внесені зміни до ст.75 КК України, які унеможливлюють звільнення від відбування з випробуванням засуджених, які порушили правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, керуючи транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. Окрім того, стан сп'яніння виключає можливість винного бути звільненим від кримінальної відповідальності у наступних випадках:

- у зв'язку з дійовим каяттям;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- у зв'язку з передачею особи на поруки.

Законодавець також на підставі Закону від 16 лютого 2021 р. посилив кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху в стані сп'яніння (ст.286-1 КК України). Такий підхід видається цілком обґрунтованим, оскільки стан сп'яніння нівелює почуття внутрішньої відповідальності та загалом супроводжується втратою реальної оцінки обстановки, розладами уваги, а відтак збільшує ризик виникнення аварійної ситуації.

Однією із загальних засад призначення покарання є також врахування особи винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Так, у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, обставин, які обтяжують покарання, як правило, судом не встановлено. Щоправда, до них, виходячи з аналізу ст.67 КК України, можна відносити вчинення кримінального правопорушення повторно та його рецидив.

Щодо обставин, які пом'якшують покарання, то до таких відносять щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди [10; 11; 12]. Водночас, із огляду на особливості складу

кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, можуть мати місце й інші обставини, які пом'якшують покарання а саме:

- надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення;

- вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім;

- вчинення кримінального правопорушення жінкою в стані вагітності;

- вчинення кримінального правопорушення з перевищенням меж крайньої необхідності.

За наявності кількох обставин, які пом'якшують покарання суд може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. З цього приводу цілком слушно Д. С. Азаров зазначає, що застосування судами положень ст. 69 КК України має бути винятковим і надзвичайно виваженим, оскільки такий спосіб індивідуалізації покарання потребує наявності особливих обставин, які істотно знижують суспільну небезпеку вчиненого діяння [13, с. 60]. Так, згідно з вироком суду Р. був визнаний винним та засуджений за те, що він 4 серпня 2019 р. близько 20 год 30 хв, перебуваючи в стані алкогольного сп`яніння, керуючи технічно справним автомобілем, при виїзді із населеного пункту, проявив неуважність до дорожньої обстановки, не вибрав безпечної швидкості руху керованого транспортного засобу та не впорався з керуванням останнього, внаслідок чого з`їхав з дороги на праве узбіччя та кювет, після чого транспортний засіб декілька разів перевернувся, у результаті чого пасажир автомобіля потерпілий К. отримав тілесні ушкодження. Згідно з висновком судово-медичної експертизи смерть потерпілого настала від поєднаної тупої травми тіла з переломами шийних хребців (1-2-3) та розвитком спінального шоку.

У ході апеляційного розгляду кримінального провадження суд, призначаючи Р. покарання, врахував те, що останній вперше притягається до кримінальної відповідальності, щиро розкаявся, позитивно характеризується за місцем проживання, має на утриманні двоє малолітніх дітей, є особою з інвалідністю ІІІ групи з дитинства. До обтяжуючих покарання обставин суд відніс вчинення кримінального правопорушення особою, яка перебуває в стані алкогольного сп`яніння.

Враховуючи наявність кількох обставин, що пом`якшують покарання, особу винного, який раніше до кримінальної відповідальності не притягався, апеляційний суд прийняв рішення призначити Р. покарання, із застосуванням положень ст. 69 КК України, не передбаченого ч.2 ст.286 КК України, тобто перейти до іншого більш м'якого виду основного покарання у виді обмеження волі з позбавленням права керувати транспортними засобами строком на три роки. На переконання судової колегії, саме таке покарання буде необхідним і достатнім для його виправлення та попередження вчинення ним аналогічних кримінальних правопорушень [14].

Висновки

Таким чином, застосовуючи покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, визначені санкцією та в подальшому звільнення від кримінального покарання з випробуванням свідчить про той факт, що співвідношення між погрозою санкції і практикою призначення покарання залишається дуже складним. Загально-запобіжний ефект кримінального закону значно ослаблений через поширену практику застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням чи призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. А тому необхідність подальших наукових розробок з питань призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, сумнівів не викликає.

Література

1. Кількість ДТП у світі зростає — ВООЗ. URL: https://phc.org.ua/news/kilkist-dtp-u-sviti-zrostae-vooz (дата звернення: 15.01.2025)

2. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 21.10.2020 № 1360р. URL : https://zakon.rada gov.ua/ laws/show/13602020%D1%80#Text. (дата звернення: 15.01.2025)

3. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення за результатами їх досудового розслідування за 2021–2024 р. URL: https:// old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100 820&c=edit&_c=fo (дата звернення 13.01.2025).

4. Бабанли Р. Ш.Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.

5. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021-2023 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 15.01.2025)

6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 16.01.2025)

7. Вирок Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Дніпровського апеляційного суду від 1 вересня 2021 р. Справа № № 327/253/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99332295 (дата звернення: 10.01.2025)

8. Ахтирська Н. Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Н. М. Ахтирська, О. О. Кочемировська, Г. О. Христова та ін. – К.: К.І.С., 2010. 124 с.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004. Справа № 1-33/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04?lang=ru (дата звернення: 15.01.2025)

10. Вирок Волинського апеляційного суду від 22 лютого 2022 р. Справа № 570/32/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103528796$ (дата звернення: 15.01.2025)

11. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 13 серпня 2014 р. Справа № 452/2127/14-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/40147537 (дата звернення: 15.01.2025)

12. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 17 листопада 2021 р. Справа № 1-кп/946/446/21URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101163903 (дата звернення: 15.01.2025)

13. Азаров Д. С. Врахування ступеня тяжкості злочину при призначенні покарання із застосуванням статті 69 КК України. *Наука і правоохорона*. 2014. № 1 (23). С. 57–65.

14. Вирок Волинського апеляційного суду від 10 червня 2022 р. Справа № 168/873/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104724277 (дата звернення: 15.01.2025).

SUMMARY

The article analyzes the issue of punishment for violation of traffic safety rules or transport operation by persons who drive vehicles. As a result of the analysis of 40 verdicts in cases of violations of road safety rules or the operation of transport by persons driving vehicles, it was established that in 27 verdicts the courts imposed punishment within the limits established by the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, giving preference to the punishment that corresponds to the minimum limit sanctions. Instead, a sentence closer to the maximum sanction limit was imposed in only two sentences.

The analysis of judicial practice confirms that in the vast majority of cases, courts, when imposing a punishment within the scope of the sanction of the article for the commission of a crime provided for in Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, apply the institution of exemption from punishment with probation.

Thus, in cases of violations of road safety rules or the operation of vehicles by persons who drive vehicles, the circumstances that aggravate the punishment are usually not established by the court. However, based on the analysis of Article 67 of the Criminal Code of Ukraine, repeated commission of a criminal offense and its recurrence can be attributed to them.

At the same time, given the peculiarities of the composition of the criminal offense provided for in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine, there may be other circumstances that mitigate the punishment, namely: provision of medical or other assistance to the victim immediately after the commission of a criminal offense; committing a criminal offense by a minor; commission of a criminal offense by a pregnant woman; committing a criminal offense exceeding the limits of extreme necessity.

Key words: violation, road traffic accident, traffic safety and transport operation, criminal offences, traffic safety, driving, vehicle, transport operation.

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

СТЕЦИК Богдана - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету №1 (з підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Львівського державного університету внутрішніх справ

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.7

У статті розглядаються особливості доказування в справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту. Констатовано, що на первинному етапі збирання доказів надзвичайно важливою є фіксація слідової інформації на місці вчинення дорожньо-транспортної пригоди. Особа, яка проводить таку фіксацію, повинна мати бачення, які сліди залишаються від конкретного виду ДТП. Слідова інформація при наїзді на пішохода чи при зіткненні транспортних засобів, наїзду на перешкоду, перекидання транспортного засобу є різною та, слідом, відрізняється тактика доказування. Особа, яка здійснює таку фіксацію на первинному етапі повинна визначити важливі об'єкти, які виявлені на місці події (сліди гальмування, подряпини на дорожньому покритті, що залишили транспортні засоби після удару, осип ґрунту та уламки пластмаси, розташування транспортних засобів тощо), а також необхідність проведення в подальшому окремих судових експертиз. Відповідно, відсутність фіксації всіх важливих для справедливого розгляду та вирішення кримінального провадження фактичних даних може слугувати підставою для виправдувального вироку.

Відображено, що ключовим аспектом є правильне вилучення (копіювання) інформації з систем транспортного засобу, у тому числі відеозаписів. Таке вилучення або копіювання повинно максимально зберегти інформаційні дані. Обґрунтовано, що в умовах розвитку сучасних технологій, необхідно вводити нові державні стандарти, яким повинні відповідати транспортні засоби, а саме: бути обладнаними системою зовнішнього відеоспостереження автомобіля. У такому випадку в разі настання ДТП працівники правоохоронних органів зможуть об'єктивно оцінити обставини його вчинення та встановити винну особу. Такий доказ, очевидно, вважатиметься беззаперечним та допоможе встановити об'єктивну істину в кримінальному провадженні.

Ключові слова: доказування, порушення правил, безпека дорожнього руху, експлуатація транспорту, кримінальна відповідальність, розслідування кримінальних правопорушень, методика.

Постановка проблеми

Фіксація слідової інформації на місці вчинення дорожньо-транспортної пригоди (далі - ДТП), а також визначення алгоритму дій слідчим є однією з найбільш складних проблем, які виникають при розслідуванні кримінальних правопорушень цієї категорії. Аналіз судової практики засвідчує про неефективну взаємодію органів досудового розслідування з експертними установами, наявність помилок та неточностей у ході збирання (виявлення та фіксації) доказової інформації, яка повинна бути належним чином закріпленою за допомогою процесуальних засобів. Слідом, наслідком цього є визнання доказів недопустимими та недоведення в діях особи складу кримінального правопорушення.

За результатами проведеного Національною поліцією аналізу стану аварійності,

основними причинами скоєння дорожньо-транспортних пригод із загиблими та/або травмованими особами, є наступні:

- порушення правил маневрування - 22 відсотки;
- перевищення безпечної швидкості - 34 відсотки;
- недотримання дистанції - 8 відсотків;
- порушення правил проїзду перехрестя - 8 відсотків;
- керування транспортним засобом у нетверезому стані - 3,23 відсотка;
- виїзд на смугу зустрічного транспорту - 1,35 відсотка;
- порушення правил проїзду пішохідних переходів - 6 відсотків [1].

Відтак перед правоохоронними органами стоїть завдання встановлення фактичних обставин кримінального провадження шляхом збирання, перевірки та оцінки доказів у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, а також правильного застосування норм кримінального законодавства України.

Аналіз останніх досліджень

Питання особливостей доказування в справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту належать до таких, науковий огляд яких є явно недостатній. Щоправда, окремі його аспекти розглядали наступні автори: М.Г. Богатирьов, В.В. Бондаренко, С.С. Вітвіцький, В.І. Дячук, О.А. Губська, М.П. Климчук, І.І. Колеснік, Г.М. Надгорний, Г.С.Стаскевич, В.К. Стринжа, В.В. Червінський та ін. Слід віддати належне дисертаційному дослідженню П.П. Луцюка, у якому автор розглянув процес розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів [2]. Не можна не згадати працю А.О. Чичиркіна, де дослідником піддано аналізу питання щодо взаємодії слідчого з експертними підрозділами під час розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту [3]. Втім очевидно, що з розвитком суспільних відносин, науково-технічним прогресом, повинен також вдосконалюватись і процес доказування в кримінальному провадженні. Відповідно перед науковою спільнотою стоїть завдання виявити типові недоліки практики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень та запропонувати можливі шляхи її покращення.

Постановка завдання

Метою цієї статті є аналіз особливостей доказування в справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року» від 21 жовтня 2020 р. основними причинами виникнення дорожньо-транспортної пригоди є:

- відсутність сучасної системи збору інформації про дорожньо-транспортні пригоди за всіма необхідними ключовими показниками; ефективної системи сповіщення про дорожньо-транспортні пригоди та екстреної допомоги постраждалим внаслідок дорожньо-транспортних пригод; належної інформаційної взаємодії та залучення уповноважених органів містобудування та архітектури до прийнятих системних рішень щодо підвищення рівня безпеки дорожнього руху, зокрема під час розроблення та внесення змін до містобудівної документації місцевого рівня; загальна застарілість парку автотранспорту; інтенсивність транспортного та пішохідного руху, що значно перевищує пропускну здатність вулично-дорожньої мережі; невідповідність стандартів безпеки дорожнього руху сучасним вимогам;

- недосконалість правового механізму та нормативно-правового регулювання у сфері безпеки дорожнього руху; системи управління та міжвідомчої взаємодії безпосередньо на місці виникнення масштабних аварій та інших небезпечних подій, у тому числі під час припинення транспортного сполучення внаслідок ускладнення погодних умов;

- низький рівень підготовки водіїв; відсутність механізму здійснення ефективного контролю за діяльністю автошкіл; виховання суспільства у сфері безпеки дорожнього

руху, власної відповідальності та дотримання правил дорожнього руху; запровадження та практичного застосування новітніх технологій і технічних засобів організації дорожнього руху, автоматизованих засобів контролю та регулювання дорожнього руху [1].

На первинному етапі збирання доказів надзвичайно важливим є фіксація слідової інформації на місці вчинення ДТП. Особа, яка проводить таку фіксацію, повинна мати бачення, які сліди залишаються від конкретного виду ДТП. Очевидно, що слідова інформація при наїзді на пішохода чи при зіткненні транспортних засобів, наїзду на перешкоду, перекидання транспортного засобу є різною та, слідом, відрізняється тактика доказування. Особа, яка здійснює таку фіксацію на первинному етапі, визначає важливі об'кти, які виявлені на місці події (сліди гальмування, подряпини на дорожньому покритті, що залишили транспортні засоби після удару, осип ґрунту та уламки пластмаси, розташування транспортних засобів тощо), а також необхідність проведення в подальшому окремих судових експертиз. Відповідно, відсутність фіксації всіх важливих для справедливого розгляду та вирішення кримінального провадження фактичних даних може слугувати підставою для виправдувального вироку.

З цього приводу слід навести такий приклад. Р., керуючи технічно справним автомобілем, виявив неуважність, не врахував дорожньої обстановки та при зміні напрямку руху не переконався, що не створить перешкоди іншим його учасникам. Унаслідок цього інший автомобіль з причепом, під керуванням М., рухався зліва в попутному напрямку, виїхав за межі проїзної частини дороги та перекинувся у кювет. У результаті ДТП пасажирка вказаного автомобіля отримала тяжкі тілесні ушкодження, від яких померла на місці ДТП. Вказані дії Р. кваліфіковано органом досудового розслідування за ч. 2 ст. 286 КК.

За вироком місцевого суду Р. визнано невинуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 286 КК та виправдано у зв'язку з недоведеністю вчинення обвинуваченим кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 373 КПК). Апеляційний суд залишив вказаний вирок без зміни. У ході розгляду кримінального провадження Касаційний кримінальний суд Верховного суду встановив, що обвинувачення Р. у вчиненні інкримінованого злочину вирішальною мірою ґрунтувалося на фактичних даних, що містились у протоколах огляду місця події, слідчих експериментів за участю свідка та в його показаннях, а також на висновках судової автотехнічної експертизи.

Як встановив ККС ВС, згідно з висновком судової автотехнічної експертизи в ситуації, дії обох водіїв не відповідали вимогам правил дорожнього руху: Р. – п. 10.1 (перед початком руху, перестроюванням та будь-якою зміною напрямку руху водій повинен переконатися, що це буде безпечним і не створить перешкод або небезпеки іншим учасникам руху), а М. – підпункту «а» п. 14.6 (обгін заборонено на перехресті, у кінці підйому, на мостах, естакадах, шляхопроводах, крутих поворотах та інших ділянках доріг з обмеженою оглядовістю чи в умовах недостатньої видимості), що перебувало у причинному зв'язку з виникненням ДТП. У ситуації, за показаннями Р., у діях останнього не вбачається таких порушень ПДР, натомість дії М., водія іншого автомобіля, не відповідали п. 10.1, підпункту «а» п. 14.6 ПДР, що перебуває у причинному зв'язку з виникненням ДТП.

ККС ВС також установив, що в протоколі огляду місця ДТП та в схемі до нього не було зафіксовано всіх важливих для справедливого вирішення справи фактичних даних (інформації про дорожні знаки). Слідом, дійшов висновку, що місцевий суд умотивовано визнав належним і допустимим вказаний процесуальний документ лише в частині відомостей про видимість елементів дороги, технічний стан транспортних засобів, їхнє розташування та наслідки пригоди. На підставі вищенаведеного, ККС ВС залишено без змін судові рішення, що оскаржувалися [4].

Надзвичайно важливим для доказування порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту є встановлення факту фіксації ДТП камерами зовнішнього спостереження (вуличних, міських) у

місці ДТП або камерами відеореєстраторів, встановлених у транспортних засобах як учасників ДТП, так й інших водіїв, які рухались поряд.

У кримінально-процесуальній літературі питанню методики проведення огляду місця події за фактом ДТП приділено достатньо уваги. А тому більш детально слід зосередити увагу на використанні сучасних способів та прийомів встановлення фактичних обставин ДТП. Так, нові автомобілі в більшості випадків обладнані системою безпеки, яка здійснює фіксацію характеру руху та експлуатації транспортного засобу. Відтак правильне розшифрування цих даних надасть змогу органу досудового розслідування встановити важливі відомості про швидкість руху автомобіля безпосередньо перед ДТП, зміну напрямку його руху, тиск у шинах, момент застосування гальмування, ввімкнення покажчика повороту тощо. Також окремі автомобілі обладнані системою кругового огляду, яка складається з кількох камер, які можуть здійснювати фіксацію руху автомобіля безпосередньо перед ДТП та в його момент.

У такому випадку ключовим аспектом є правильне вилучення (копіювання) інформації з систем транспортного засобу, у тому числі відеозаписів. Мова йде про таке, що таке вилучення або копіювання повинно максимально зберегти інформаційні дані. Видається, що на сьогодні в правоохоронних органів відсутнє відповідне програмне забезпечення, а також спеціалісти, які повинні належним чином вилучити відповідну інформацію під час огляду місця події з метою забезпечення її збереження та запобігання перезапуску, оновлень або самозатирання.

Останнім часом набуло поширення проведення інженерно-транспортних експертиз, об'єктом дослідження яких є блок безпеки транспортних засобів. Так, під час їх проведення експертом, за наявності сертифікованого програмного забезпечення, визначається характер руху автомобіля до моменту зіткнення. Такі відомості, а також інша інформація встановлена слідством, надасть можливість експертним шляхом визначити точну швидкість руху автомобіля, часові рамки його сповільнення до моменту удару, здійснення водієм гальмування у відсотковому значенні, а також зміну напрямку руху.

У випадку наявності відеозапису моменту ДТП важливе значення має проведення автотехнічної, фототехнічної експертизи та експертизи відео-, звукозапису, що надасть змогу встановити переважну більшість обставин, які підлягають доказуванню під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії. Таким чином наявність відеозапису є беззаперечним доказом, який важко поставити під сумнів у ході судового розгляду кримінального провадження.

Свого часу органом досудового розслідування доводилось проводити чимало слідчих (розшукових) дій, зокрема, слідчий експеримент, який, на думку П.П. Луцюка, є найбільш важливим та складним при розслідуванні кримінальних провопорушень цієї категорії [2, с.12]. Він здійснюється з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події [5]. Втім, видається, що вказана слідча (розшукова) дія в певній мірі є суб'єктивною демонстрацією водієм чи іншим учасником обставин ДТП, яка не завжди може бути сприйнятою як об'єктивний доказ. А тому в умовах розвитку сучасних технологій необхідно вводити нові державні стандарти, яким повинні відповідати транспортні засоби, а саме: бути обладнаними системою зовнішнього відеоспостереження автомобіля. Таким чином, у випадку настання ДТП працівники правоохоронних органів зможуть об'єктивно оцінити обставини його вчинення та встановити винну особу, а такий доказ вважатиметься беззаперечним.

Висновки

Отож, очевидно, що своєчасне, об'єктивне та якісне досудове розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту дозволить встановити об'єктивну істину в кримінальному провадженні та притягнути винних до кримінальної відповідальності. А тому це питання і надалі залишатиметься актуаль-

ним як для науки, так і практики застосування.

Література

1. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 21.10.2020 № 1360р. URL : https://zakon.rada gov.ua/ laws/show/13602020%D1%80#Text. (дата звернення: 15.01.2025)

2. Луцюк П.П. Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів: автореф. дис. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.09 / Київський національний університет внутрішніх справ, Київ. 2007. 18 с.

3. Чичиркін А.О. Взаємодія слідчого з експертними підрозділами під час розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту: автореф. дис. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2021. 20 с.

4. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у кримінальних провадженнях щодо порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (стаття 286 Кримінального кодексу України). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KKS_DTP.pdf (дата звернення 11.01. 2025).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 10.01. 2025).

SUMMARY

The article examines the specifics of proof in cases of violations of traffic safety rules or vehicle operation. It was established that at the initial stage of evidence collection, it is extremely important to record trace information at the scene of a traffic accident. The person who conducts such fixation must have a vision of what traces remain from a specific type of road accident. Trace information when hitting a pedestrian or in a collision between vehicles, hitting an obstacle, overturning the vehicle is different and, consequently, the tactics of proof are different.

The person who carries out such fixation at the initial stage should determine the important objects that were found at the scene of the incident (braking marks, scratches on the road surface left by vehicles after the impact, soil debris and plastic fragments, location of vehicles, etc.), and as well as the need to carry out separate forensic examinations in the future. Accordingly, the lack of recording of all factual data important for the fair consideration and resolution of criminal proceedings may serve as a basis for an acquittal.

It is shown that the key aspect is the correct extraction (copying) of information from vehicle systems, including video recordings. Such extraction or copying should preserve informational data as much as possible. It is substantiated that in the conditions of the development of modern technologies, it is necessary to introduce new state standards to which vehicles must comply, namely: to be equipped with an external video surveillance system of the car. In this case, in the event of an accident, law enforcement officers will be able to objectively assess the circumstances of its occurrence and identify the guilty party. Such evidence will obviously be considered indisputable and will help establish the objective truth in criminal proceedings.

Key words: proof, violation of rules, traffic safety, operation of transport, criminal responsibility, investigation of criminal offenses, methodology.

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

ТУРОВЕЦЬ Юрій Миколайович - кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
https//orcid.org/0000-0002-1110-9234
КОПАНЧУК Володимир Олександрович - доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
https//orcid.org/0000-0002-4198-6510
ГАЮР Ігор Йосипович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом
https//orcid.org/0009-0000-1895-9672
КРАВЧУК Олег Вікторович - доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID 0000-0002-7002-4070,
УДК 343.1:343.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.8

Автори статті досліджують основні закономірності моделювання як загального методу пізнання та конкретні можливості його використання для збирання, дослідження та оцінки доказів на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень. На підставі узагальнення передового досвіду обґрунтовують можливість застосування матеріального та інших видів моделювання під час провадження слідчих (розшукових) дій. У статті викладаються правові основи та перспективи розвитку криміналістики та кримінального процесуального права в світлі правової реформи в Україні. Зокрема, розглядаються види моделей та моделювання в науці кримінального процесу та криміналістики, а саме: предметне (матеріально-реалізоване) моделювання, логіко-математичне моделювання та уявне (мисленнєво-ідеологічне) моделювання. Автори зазначеного наукового дослідження класифікували моделі за сферами застосування на: моделі під час проведення слідчих (розшукових) дій для отримання доказової інформації; моделі в експертній практиці; моделі в оперативно-розшуковій діяльності; моделі в організаційно-управлінській діяльності, що забезпечують організацію процесу розслідування та оперативно-розшукової діяльності; моделювання в судовому розгляді. Надається на розгляд та обговорення загалу власна (авторська) позиція щодо класифікації прийомів моделювання під час провадження слідчих (розшукових) дій на: прийоми моделювання, що забезпечують отримання інформації про зовнішні форми та ознаки об'єктів-оригіналів, безпосереднє вивчення яких неможливе або утруднене з об'єктивних причин, та прийоми моделювання, що забезпечують отримання інформації про будь-яку ситуацію. Обґрунтовується необхідність ефективної співпраці працівників правоохоронних органів та спеціалістів у галузі криміналістики з метою якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження, дотримання загальних засад кримінального процесу та покращення інноваційної політики України загалом. З урахуванням проведеного аналізу правоохоронної практики здійснення слідчих (розшукових) дій, авторами статті встановлені найраціональніші аспекти моделювання як методу пізнання у діяльності правоохоронних органів при здійсненні досудового провадження. Розкривається значення та надається оцінка цим правовим позиціям у системі права, криміналістики та кримінального процесу в цілому. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм чинного законодавства в практичній діяльності слідчого, детектива та криміналіста. Звернено увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права.

Ключові слова: детектив, кримінальний процес, кримінальне провадження, криміналіст, моделювання, правоохоронні органи, слідчий, тактика.

Постановка проблеми

Досудове розслідування відіграє велику роль у зміцненні законності та правопорядку, здійсненні європейських, демократичних принципів правосуддя, проголошених Конституцією України [1]. Ця відповідальна соціальна функція досудового розслідування залежить від постійного вдосконалення засобів та методів розкриття та попередження кримінальних правопорушень, впровадження досягнень науки та техніки в слідчу практику XXI століття. Науковцями та практиками сьогодення вже зроблено значний вклад у цьому напрямку, але, на нашу думку, більше ще належить зробити: наука містить невичерпні можливості пізнання істини навіть тоді, коли злий намір правопорушника протидіє розкриттю злочину.

Моделювання розглядається сучасною наукою як один із засобів відображення та пізнання дійсності, що сприяє розкриттю закономірностей природи та суспільства. Моделювання як метод наукового пізнання широко використовується в логіці, математиці, фізиці, хімії, біології, у сфері розробки штучного інтелекту (IT-технологій), економіці та інших науках. За допомогою цього методу створюються складні теоретичні концепції, висуваються та обґрунтовуються гіпотези.

Окрім того, моделювання представляє собою й ефективний метод практики, відомий з найдавніших часів, який набув широкого поширення з розвитком науково-технічного прогресу. Як метод пізнання, моделювання виникає в античну епоху з розвитком наукового знання і широко використовується архітекторами, вченими, художниками. У формуванні теоретичної основи моделювання велику роль зіграли роботи вчених: Дж. Масквелла [2], Ф. Кекуле [3], О. Бутлерова [4], а пізніше – роботи Дж. Неймана [5], Н. Вінера [6], К. Шеннона [7] та інших дослідників.

Останнім часом моделювання набуло універсального значення і стало загальнонауковим методом пізнання.

Моделювання використовується в науці та практиці у випадку, коли пряме дослідження фактів неможливе або недоцільне.

Різноманітність завдань наукової та практичної діяльності породжує і різноманітність видів та способів моделювання. Так, для вирішення архітектурних та містобудівних завдань, конструювання машин, літаків, створення нових зразків товарів широкого вжитку застосовується моделювання зовнішніх форм об'єктів.

Моделювання для опису логічних операцій вперше застосував Р. Луллій [8] у XIII-XIV столітті. У подальшому воно міцно увійшло в арсенал цієї науки. Французький економіст Ф. Кене [9] використовував моделювання для складання економічної таблиці.

У теорії права, слідчій та судовій практиці моделювання теж відоме не перший день. Однак у відношенні розслідування кримінальних правопорушень освоєння цього методу відбувається порівняно повільно. У роботах Бандурки О.М., Погорецького М.А., Тація В.Я., Тертишника В.М., Удалової Л.Д., Цимбала П.В. та інших розглядаються окремі сторони цього питання.

Проте виконання завдань кримінального провадження [10], як і застосування основних закономірностей моделювання як загального методу пізнання та конкретних можливостей його використання для збирання, дослідження та оцінки доказів при розслідуванні кримінальних правопорушень, вимагають від судових та правоохоронних органів, криміналістів удосконалення вже існуючих, розроблення та застосування нових криміналістичних засобів та методів у виявленні та фіксації кримінальних правопорушень, виявленні та якісному дослідженні доказової бази по вчиненому кримінальному правопорушенні для його подальшого ефективного розслідування, встановленні та притягненні винних осіб до відповідальності.

Це покладає особливу відповідальність на правоохоронні органи щодо проведення якісного та легітимного досудового розслідування у кримінальних провадженнях, повного та неупередженого збору доказової бази, що неможливо без суворого дотримання процедури законності. У цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проведений аналіз [1–14] показав, що вчені неодноразово досліджували діяльність правоохоронних органів по збиранню доказової бази, проведенню криміналістичних дій у цілому та її окремих аспектах зокрема. Проте розгляд моделювання як загального методу пізнання та конкретні можливості його використання для збирання, дослідження та оцінки доказів на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень вимагає свого детального дослідження та аналізу.

Мета статті – на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути моделювання як метод пізнання на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень правоохоронними органами, а також обґрунтувати необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів, криміналістів (експертів, спеціалістів) та суду для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження та покращення інноваційної політики України взагалі.

Виклад основного матеріалу

Метод моделювання застосовується в судовій експертизі, зокрема, під час провадження криміналістичних, автотехнічних та деяких інших видів експертиз. В аспекті моделювання можуть бути розглянуті і більш загальні пізнавальні процедури, наприклад, побудова версій та планування розслідування. Безумовно, не можна зводити процес розслідування лише до моделювання. Мова може йти про особливий підхід до вивчення та опису явищ, деяких сторін розумової діяльності слідчого (детектива).

Моделювання – це метод дослідження об'єктів пізнання (явищ, пристроїв, процесів), що ґрунтується на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю) [11].

Моделювання в широкому сенсі – це особливий пізнавальний процес, метод теоретичного та практичного опосередкованого пізнання, коли суб'єкт замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирає чи створює схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), досліджує його, а здобуту інформацію переносить на реальний предмет вивчення [12].

Моделювання – це спосіб дослідження будь-яких явищ, процесів або об'єктів шляхом побудови й аналізу їхніх моделей [13].

Моделювання – це вивчення об'єкта шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка за своїми властивостями відтворює властивості об'єкта [14].

Незважаючи на різноманітність словесного оформлення підходів дослідників до опису методу моделювання, можна констатувати, що його сутність розуміється однозначно: при моделюванні для вивчення будь-якого об'єкта (процесу, явища) використовується не сам об'єкт, а модель, що його заміщає. Вона є засобом отримання інформації про об'єкт-оригінал, замінює його при виконанні дослідів та інших пізнавальних процедур.

Під моделлю ми розуміємо таку уявну або матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає досліднику нову інформацію про цей об'єкт.

Таким чином, використовуючи цю концепцію, ми акцентуємо увагу на:

- основних видах моделювання (уявному (мисленнєвому) та матеріально-реалізованому). Ці моделі використовуються в розслідуванні та становлять практичний інтерес;

- системному підході до цього методу, що дозволяє розчленовувати на окремі елементи об'єкти-оригінали і модель та вивчати характер зв'язків між ними, а потім досліджувати відносини моделі та оригіналу, а також відносини моделі та інших доказів, що типово для розслідування;

- можливості відображати чи відтворювати за допомогою моделей об'єкт або окремі сторони об'єкта (процесу, явища);

- можливості отримувати в результаті вивчення моделі нову інформацію, тобто на можливість моделі бути джерелом інформації, яка в розслідуванні за певних умов використовується як докази в кримінальному провадженні.

Види моделей та моделювання в науці ми пропонуємо розрізняти залежно від класу закономірностей, яким підпорядковані об'єкти, що моделюються, а також від способів реалізації цього методу.

За цими умовами виділяємо:

А) Предметне чи матеріально-реалізоване моделювання, яке полягає у створенні матеріальних моделей чи підборі речових аналогів. Для деяких з цих моделей характерна схожість зовнішніх форм, і в ряді випадків й інших характеристик, властивих оригіналу.

Б) Логіко-математичне моделювання, яке полягає в описі засобами логіки та математики різноманітних відносин між предметами та явищами матеріального світу. Математичні моделі при необхідності досліджуються за допомогою ЕОМ та інших ґаджетів, що дозволяють відтворювати структуру, динаміку процесів та явищ, характер зв'язків між елементами об'єктів, що вивчаються та інші приховані властивості.

До логіко-математичного моделювання дотичне кібернетичне моделювання (моделювання за допомогою властивостей штучного інтелекту), що дозволяє вивчати складні функціональні зв'язки предметів, явищ об'єктивної дійсності, наприклад, криміногенні фактори та ситуації, що характеризують вчинення крадіжок.

В) Уявне (мисленнєве) моделювання, на наш погляд, є найменш розробленою областю знання, її дослідження породжує дискусії в науковому середовищі, а запропоновані пояснення необхідно сприймати як гіпотези. Одна з таких гіпотез полягає в тому, що образні та логічні уявлення людини про навколишній світ можливо трактувати як уявні моделі. Зовні вони можуть бути виражені у вигляді символів, знаків, схем, малюнків, конструкцій, засобами логіки та математики, і тоді уявне (мисленнєве) моделювання постає тісно пов'язаним з іншими його видами.

Ми поділяємо уявні (мисленнєві, ідеальні – від «ідея») моделі на дві групи:

1) побудовані з чуттєво-наочних елементів (кулі, пружини, потоки рідини, силові лінії тощо), що є зразками реальних явищ і доступні безпосередньо чуттєвому сприйняттю людини. Наочність цих моделей часто має вираз у вигляді малюнків, схем, креслень (обставина, суттєва і при моделюванні криміналістичних об'єктів);

2) моделі, які виражені за допомогою символів, а тому такі, що не мають зовнішньої подібності з об'єктом-оригіналом.

Способами реалізації уявної моделі є: опис зовнішніх ознак розшукуваної особи за методом «словесного портрета», графічне і фотографічне (цифрове) моделювання цих ознак.

Крім того, особливим випадком моделювання необхідно виділити реконструкцію, під якою в розслідуванні ми розуміємо відновлення, відтворення об'єктів, ситуацій за залишками слідів, які збереглися, за описами, фотографіями та відеозаписом, а також за іншими даними. Реконструкція розглядається як різновид матеріального моделювання, один із способів його здійснення. Вона залежить від особливостей об'єкта, що вивчається, від цілей дослідження. У ряді випадків під уявною реконструкцією ми маємо на увазі форму прояву уявного моделювання.

Від реконструкції як різновиду матеріального моделювання ми рекомендуємо відрізняти реставрацію, яка також має на меті відновлення первісного вигляду якогось об'єкта, але не є різновидом моделювання. Реставрацію можливо застосовувати лише до реально існуючих об'єктів. Реставрувати, на нашу думку, можливо лише те, що є в реальності, але змінилося, втратило первісний вигляд (картина, будівля, книга). Своєрідним видом реставрації є «туалет трупа» перед пред'явленням його для впізнання.

Реконструкція має на меті відтворити ціле за залишками, які збереглися, описами, відтворити початковий стан вже неіснуючого об'єкта. Внаслідок реконструкції створюється модель об'єкта, його аналог. При реставрації відтворюється той самий об'єкт.

Слідчо-криміналістична практика показує, що при розслідуванні кримінального правопорушення складаються специфічні прийоми моделювання та особливі різновиди моделей. На обговорення загалу ми пропонуємо авторські види моделей та мо-

делювання залежно від сфери їхнього застосування, об'єктів, прийомів та засобів здійснення.

Автори зазначеного наукового дослідження класифікували моделі за сферами застосування на:

- моделі під час проведення слідчих (розшукових) дій для отримання доказової інформації;

- моделі в експертній практиці;

- моделі в оперативно-розшуковій діяльності;

- моделі в організаційно-управлінській діяльності, що забезпечують організацію процесу розслідування та оперативно-розшукової діяльності;

- моделювання у судовому розгляді.

Зупинимося на деяких із них детальніше.

Так, моделювання при провадженні слідчих (розшукових) дій використовується для перевірки наявних та отримання нових доказів, дослідження версій у тих випадках, коли пряме, безпосереднє вивчення об'єктів неможливе чи недоцільно (наприклад, коли обстановка на місці події повністю чи частково змінена, речові докази втрачені чи не встановлені, пряме дослідження слідів, утворених на місці події неможливо здійснити через відсутність для цього належних умов тощо). Нерідко необхідно перевірити версію про механізм події (дорожньо-транспортної пригоди, вбивства, зґвалтування), і оскільки використовувати під час постановки дослідів труп потерпілого неможливо, слідчий (детектив) вдається до моделювання. З огляду на це, об'єктами матеріального моделювання (тобто тим, що піддається моделюванню) найчастіше є:

- різні предмети, зруйновані повністю або частково внаслідок дій злочинця або випадкових факторів (знаряддя злочину, засоби підпалу, вибуху, зброя, окремі будівлі або їхні частини, інструменти автомобіля, інші транспортні засоби та інші предмети);

- обстановка на місці події, що зазнала зміни через різні причини;

- сліди ніг, рук, взуття, транспорту, знарядь злому, інструментів та інших матеріальних предметів;

- документи, що частково згоріли, зазнали зміни під впливом вогкості, мікроорганізмів та інших впливів;

- прижиттєвий вигляд обличчя потерпілого;

- окремі ознаки трупа, наприклад, вага, зріст, статура;

- ознаки зовнішності відсутнього підозрюваного, потерпілого, свідка;

- кримінальні ситуації, під якими слід розуміти певне становище, взаємодія предметів та осіб у період, що передував кримінальному правопорушенню, у момент його вчинення та після нього;

- явища, пов'язані з досліджуваною подією, наприклад, горіння, руйнування будь-яких предметів тощо.

Як різновид уявного моделювання можна розглядати образні уявлення слідчого (детектива) про місце події, пов'язані з логічним судженнями про зовнішній вигляд розшукуваної особи, речові докази, про зв'язки між людьми, предметами, явищами, що стосуються кримінального правопорушення. Подібні уявні (ідеально-мисленні) моделі іноді відображаються у вигляді схем, планів, малюнків, креслень, словесних описів.

Об'єктами логіко-математичного та інформаційно-технологічного моделювання в розслідуванні можуть бути ознаки спірних ситуацій, факти, що утворюють склад кримінального правопорушення та пов'язані з ними обставини, відносини між предметами та явищами, ознаки почерку, слідів рук, транспорту та інших слідів. Інформація про ці об'єкти моделюється та обробляється за допомогою штучного інтелекту (ЕОМ, ґаджетів).

Засоби та прийоми моделювання під час провадження слідчих (розшукових) дій різноманітні. Ми пропонуємо розрізняти:

1) прийоми моделювання, що забезпечують отримання інформації про зовнішні форми та ознаки об'єктів-оригіналів, безпосереднє вивчення яких неможливе або утруднене з об'єктивних причин. До них відносяться: виготовлення зліпків зі слідів, виготовлення муляжів, що імітують окремі ознаки трупа; підбір або виготовлення предметів-аналогів для огляду, постановки дослідів, допитів, пред'явлення для пізнан-

ня; уявне моделювання, що отримує вираз у вигляді схем, малюнків окремих предметів; матеріальна реконструкція (відтворення) первісного стану предметів та документів; математичне моделювання в експертизі слідів, почерку;

2) прийоми моделювання, що забезпечують отримання інформації про будь-яку ситуацію (початкове розміщення предметів на місці події, розташування стріляючого та потерпілого, послідовність дій винного тощо) З цією метою використовуються: реконструкція обстановки на місці події; балістична реконструкція, що допомагає встановити, звідки було зроблено постріл, і вирішити інші питання; реконструкція обставин події, мисленнєве моделювання у вигляді схем, планів, підбір предметів-аналогів для постановки дослідів; математичне моделювання;

3) з позиції моделювання можна розглядати й такі технічні прийоми відображення, як фотографування, звукозапис мови, відеозапис.

Майже всім вказаним прийомам властива поліфункціональність. Так, виготовлення зліпків, схематичних планів, фотографування, відеозйомка, звукозапис є традиційними засобами фіксації, детально розробленими криміналістикою з урахуванням завдань розслідування. У процесуальному аспекті вони розглядаються як речові докази або документи, додатки до протоколів слідчих (розшукових) дій (фотознімки, DVD-диски або флешнакопичувачі з аудіо- або відеозаписами, схематичні плани). Ті ж самі об'єкти виконують функцію моделей, є аналогами відповідних оригіналів – слідів, обстановки на місці події тощо.

Окрім того, необхідно акцентувати увагу на функції об'єктів, що використовуються при пред'явленні для пізнання. Законодавець України визначив у статті 229 Кримінального процесуального кодексу України [10], що будь-який об'єкт (крім трупа) пред'являється серед інших (не менше трьох). Ця вимога закону пояснюється психологічними особливостями впізнавання, яке пов'язане з актами порівняння та вибору. Пред'явлення для пізнання одного об'єкта виключає можливість порівняння та вибору а отже, саму можливість пізнання. Об'єкти-аналоги підбираються таким чином, щоб забезпечувалася їхня схожість (зазвичай за загальними ознаками) з пред'явленим оригіналом. Свою функцію моделі вони виконують тричі: перший раз у момент підготовки до цієї дії, коли слідчий (детектив) перевіряє їхню подібність із оригіналом; другий раз у момент пред'явлення для впізнання, коли здійснюється процес порівняння впізнаючим; втретє в оцінці слідчим (детективом) результатів пред'явлення для пізнання.

Можливий і четвертий етап, коли в суду (прокурора, іншого слідчого (детектива) виникає сумнів в об'єктивності показань впізнаючого та правильності проведення слідчої (розшукової) дії.

Таким чином, на відміну від інших матеріальних моделей об'єкти-аналоги при впізнанні використовуються не замість оригіналу, а поряд з ним, вони не замінюють оригінал, а включаються разом з ними в процедуру впізнання. У цьому полягає одна з характерних рис моделювання в розслідуванні, яка допускає різні варіанти використання моделей.

Слід зазначити, що жорстке розмежування способів моделювання неможливе: вони пов'язані між собою і взаємообумовлені. Досить сказати, що створення (вибір) та використання будь-якої матеріальної, знакової, математичної моделі опосередковано уявним моделюванням. У свою чергу, уявні моделі-представлення перевіряються за допомогою інших видів моделювання.

Суб'єктами моделювання в розслідуванні можуть бути слідчий (детектив), прокурор, криміналіст, експерт, фахівець, запрошений для участі в провадженні слідчої дії, підозрюваний (обвинувачений), свідок, потерпілий.

Моделювання в розшуковій діяльності забезпечує виявлення підозрюваного, пошук викраденого майна, речових доказів, виконує інші функції. Об'єктами моделювання тут є: особистість розшукуваного (найчастіше підозрюваного), окремі предмети, викрадені під час вчинення кримінального правопорушення; знаряддя злочину; предмети, які перебували з підозрюваним (телефон, окуляри тощо), його одяг; автомобіль;

спосіб скоєння та приховування правопорушення та інші обставини.

Як спеціальні прийоми моделювання використовуються «збиральні» (синтетичні) портрети зовнішності розшукуваного, що складаються за допомогою технічних засобів; опис зовнішності розшукуваного методом «словесного портрета»; складання схем, графіків; застосування об'єктів-аналогів та їх фотографування з метою пошуку та встановлення оригіналу; застосування фото- та відеозйомки; моделювання за допомогою інформаційних технологій та електронних ґаджетів методів вчинення правопорушення та інших обставин кримінального провадження.

Суб'єктами моделювання є: фахівці (поліцейські, криміналісти, фотографи). Участь у створенні моделей може брати участь слідчий (детектив), а також потерпілий та свідки.

Моделювання є також методом експертного дослідження. У якості об'єктів моделювання виступають: окремі предмети, явища, ситуації, пов'язані з подією, що вивчається (наприклад, дорожньо-транспортною пригодою), прижиттєвий образ потерпілого (реконструкція особи по черепу), ознаки слідів, почерку тощо. Застосування моделей залежить від виду та цілей експертиз, конкретних методик їхнього проведення.

Не менш різноманітними є й прийоми моделювання, причому для кожного виду експертизи вони визначаються методиками дослідження. У криміналістичній експертизі застосовується матеріальне моделювання, логіко-математичні та інформаційно-технологічні моделі, різні реконструкції, має місце використання предметів-аналогів як моделей, цифрова фотозйомка та інші прийоми.

Суб'єктами моделювання в експертній практиці є фахівці в певній галузі науки, техніки, ремесла, які залучені до кримінального провадження як спеціалісти, лаборанти, які працюють під керівництвом експерта.

Як **висновок** до статті зазначимо, що з урахуванням вищевикладеного та зважаючи на наявність недоліків та прогалин у дослідженні моделювання як специфічного методу пізнання при розслідуванні кримінальних правопорушень правоохоронними органами України, вважаємо актуальними подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст.141) (редакція станом на 01.01.2020). URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 30.12.2024).

2. Джеймс Клерк Максвелл. *Знамениті, великі, геніальні люди. Найцікавіше про них.* URL:http://100v.com.ua/uk/Dzheyms-Klerk-Maksvell-person (дата звернення: 30.12.2024).

3. Фрідріх Авґус Кекуле фон Страдоніц. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL:ttps://uk.wikipedia.org/wiki/ Фрідріх_Авґус_Кекуле_фон_Страдоніц (дата звернення: 30.12.2024).

4. Теорія хімічної будови органічних речовин О.М. Бутлерова. *Освітній проєкт «На урок»*. URL: https://naurok.com.ua/prezentaciya-po-temi-teoriya-himichno-budovi-organichnih-rechovin-o-m-butlerova-137293.html (дата звернення: 30.12.2024).

5. Джон фон Нейман – біографія та цікаві факти. *Dovidka.biz.ua*. URL: https://dovidka.biz.ua/dzhon-fon-neyman-biografiya/ (дата звернення: 30.12.2024).

6. Кібернетизм у психології Норберта Вінера. *Освіта. UA*. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/28320 (дата звернення: 30.12.2024).

7. Єлизавета Гогілашвілі. Хто такий Клод Елвуд Шеннон і чим йому завдячує програмування. *Robot-dreams «Завжди є куди зростати»*. URL:https://robotdreams.cc/uk/blog/239-kto-takoy-klod-shennon-i-chem-emu-obyazano-programmirovanie (дата звернення: 30.12.2024).

8. Раймунд Луллій. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL:ttps://uk.wikipedia.

org/wiki/Раймунд_Луллій (дата звернення: 30.12.2024).

9. Економічні погляди Франсуа Кене. *Підручники онлайн*. URL: http://textbooks.net.ua/content/view/1312/19. (дата звернення: 30.12.2024).

10. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13 ст.88. (редакція станом на 21.11.2024). URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 30.12.2024).

11. Сутність методу моделювання як науковий процес пізнання. *Ужгородський національний університет. Електронний репозитарій*. URL:https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/25551/ (дата звернення: 30.12.2024).

12. Моделювання. Основні поняття. Види моделей та їх класифікація. *Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця. Електронний репозитарій*. URL:https://pns.hneu.edu.ua/pluginfile.php/2933.pdf (дата звернення: 30.12.2024).

13. Методологія моделювання. *Державний університет «Житомирська політехніка». Освітній портал*. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/.pdf (дата звернення: 30.12.2024).

14. Основні методи моделювання. *MegaLib.com.ua* URL: http://megalib.com.ua/content/4712_50_Osnovni_metodi_naykovogo_piznannya.html (дата звернення: 30.12.2024).

Y. Turovets,
yura_turovets@ukr.net,
V. Kopanchuk,
jrist_3z@ukr.net,
I. Haiur,
ihorhaiur@gmail.com,
O. Kravchuk,
olega_kravchuk@ukr.net

MODELING AS A METHOD OF COGNITION IN THE PRETRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

The authors of the article investigate the main regularities of modeling as a general method of cognition and the specific possibilities of its use for collecting, researching and evaluating evidence at the stage of pretrial investigation of criminal offenses. Based on the generalization of best practices, the possibility of using material and other types of modeling during investigative (search) activities is substantiated. The article outlines the legal foundations and prospects for the development of criminology and criminal procedural law in the light of legal reform in Ukraine. In particular, the types of models and simulations in the science of criminal process and criminology are considered, namely: objective (material-realized) modeling, logical-mathematical modeling and imaginary (thought-ideological) modeling. The authors of the mentioned scientific study classified the models according to the scope of application into: models during investigative (research) actions to obtain evidentiary information; models in expert practice; models in operative and investigative activities; models in organizational and management activities, which ensure the organization of the investigation process and operative and investigative activities; modeling in court proceedings. The author's own (author's) position on the classification of modeling techniques during investigative (search) actions is submitted for consideration and discussion in general: modeling techniques that ensure obtaining information about the external forms and features of original objects, the direct study of which is impossible or difficult from objective reasons, and modeling techniques that provide information about any situation. The need for effective cooperation between law enforcement officers and specialists in the field of criminology for the purpose of qualitative and objective performance of the tasks of criminal proceedings, compliance with the general principles of the criminal process and improvement of the innovative policy of Ukraine in general is substantiated. Taking into account the analysis of the law enforcement practice of investigative (search) actions, the authors of the article established the most rational aspects of modeling as a method of knowledge in the activities of law enforcement agencies during pretrial proceedings. The significance and assessment of these legal positions in the system of law, criminology and the criminal process as a whole is revealed. Conclusions were made and recommendations were given regarding the coordinated application of the norms of the current legislation in the practical activities of the investigator, detective and criminalist. Attention was drawn to the need for further scientific cooperation of scientists, specialists in the field of substantive and procedural law.

Key words: detective, criminal process, criminal proceedings, criminologist, modeling, law enforcement agencies, investigator, tactics.

ФОРМУВАННЯ ДОКАЗІВ

СТУПИЦЬКИЙ Максим Андрійович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.12
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.9

Кримінальний процес побудовано таким чином, що інститут доказів та доказування встановлений на всіх стадіях, етапах визначає елементи вини або відсутність під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Сторона обвинувачення використовує тільки факти, оскільки вони існують як об'єктивна реальність та використовує їх для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. Фактичні дані слідчий повинен закріпити в протоколі проведення слідчої (розшукової) дії.

У статті проаналізовано положення визначення надати класифікацію доказів для єдиного підходу в кримінальному процесі. Теоретичні розробки не надали, а в окремих випадках визначили критичні підстави, оскільки теорія та практика застосування доказів має розбіжності.

Розглядаються положення процесуального визначення джерел доказів. Визначається, що окреме джерело доказів може бути висновком для встановлення вини підозрюваного, обвинуваченого. Доведено, що доказ – це відомості про факт, а з іншого, є факт, на підставі якого суддя визначає вину обвинуваченого.

Вносяться пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства та внесення зміни до окремих положень диспозиції статті чинного кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: доказ, доказування, джерела доказів, факт, відомості про факти, збирання, оцінка, формування доказів, слідчий, прокурор, суддя, дізнавач, підозрюваний, обвинувачений.

Актуальність статті виходить з диспозитивних положень чинного кримінального процесуального законодавства, яке у ст. 84 КПК України вказує, що докази – це фактичні дані, на підставі яких дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, колегіальний суд встановлюють наявність або відсутність факту чи обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Процесуальною формою доказування – протокол. Процесуальні джерела доказів є показання, речові докази, документи, висновки експерта [11].

Ст. 91 КПК України визначає: на підставі доказів сторона обвинувачення повинна встановити подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); вину обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форму вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіс-

кації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [11].

Кримінальний процес побудовано таким чином, що інститут доказів та доказування встановлений на всіх стадіях, етапах визначає елементи вини або відсутність під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Сторона обвинувачення використовує тільки факти, оскільки вони існують як об'єктивна реальність та використовує їх для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. Фактичні дані слідчий повинен закріпити в протоколі проведення слідчої (розшукової) дії, а саме в протоколі допиту учасників процесу, проведення перехресного допиту, перевірки показаній на місці, під час слідчого експерименту, фіксації даних у протоколі в разі отримання документів, речових доказів, отримання висновку експерта. Чинний КПК України встановив обмежену можливість для слідчого проведення слідчих (розшукових) дій, на підставі яких проводиться формування доказової бази.

Після побудови інституту дізнавача в кримінальному процесі законодавство кардинально змінило сутність підходу до формування доказів.

Ст. 298-1 КПК України встановило, що дізнавач має право встановлення факту вчинення кримінального правопорушення на підставі пояснення осіб, результатів медичного обслідування, висновку спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису [11].

Дізнавач має право проводити досудове розслідування в формі дізнання та встановити процесуальні докази без участі захисника в разі отримання пояснення від підозрюваного у вчинені кримінального правопорушення.

Прокурор звертається з клопотанням до слідчого судді, який процесуальним рішенням закріплює процесуальні дії як докази. Після виконання організаційних дій прокурор має право передати матеріали кримінального провадження для подальшого досудового розслідування слідчому, оскільки протиправні дії підозрюваного виходять за рамки кримінального проступку, а мають ознаки кримінального правопорушення.

У цьому разі виникає декілька проблемних питань формування доказів. По-перше, пояснення завжди отримує сторона обвинувачення без участі захисника, що є суттєвим порушенням чинного законодавства. По-друге, якщо дізнавач має право отримати пояснення, а потім на підставі клопотання прокурора та ухвали слідчого судді воно отримує статус доказу, чому слідчий не має таких повноважень. По-третє, відомості про факти, які встановлює слідчий, прокурор, суддя, завжди є факт минулого, а не сам факт. На підставі факту вчинення кримінального правопорушення слідчий проводить слідчі (розшукові) дії, встановлює обставини вчинення кримінального правопорушення.

Мета статті вказує на формування доказів, які слідчий, прокурор на підставі факту, відомостей про факти повинен процесуально закріпити за допомогою протоколу, перепровірити ці факти вчинення кримінального правопорушення, здійснити збирання доказів та за результатами належності, допустимості, відповідності обставинам, що підлягають доказуванню вчинення кримінального правопорушення та оцінити їх достатність. Основні положення формування доказів є їх оцінка суддею під час судового розгляду. Він повинен перевірити докази досудового розслідування, визначити їх межі у вироку.

Теоретичні положення статті побудовані на наукових концепціях юридичних

шкіл Харківського юридичного університету ім. Я. Мудрого, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Національної академії МВС України.

Загальнотеоретичні й практичні проблеми доказування, у тому числі пов'язаних із визначенням предмету доказування його меж, розробляли чимало українських та зарубіжних науковців, зокрема: Ю.П. Аленін, С.А. Альперт, В.П. Гмирко, Ю.М. Грошевий, В.М. Хотинец, О.В. Капліна, Е.Д. Лукьянчиков, М.М. Михеєнко, Н.В. Сибільова, С.М. Стахівський, В.М. Стратонов, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, С.Л. Савицька, С.С. Чернявський, О.Г. Шило та інші вчені [1; 2; 4; 6; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Концепції теорії доказів та доказування були побудовані теоретиками та практиками.

Перша юридична конструкція теоретичних положень формування доказів під час проведення досудового розслідування та судового розгляду, встановлення предмету доказування включає до себе елементи фіксації, збирання, перевірки та оцінки відомостей про факти.

Е.Д. Лукьянчиков, В.М. Стратонов, Л.Д. Удалова, С.С. Чернявський та інші автори визначили, що методологічною основою є теорія пізнання. Автори вважали, що визначення доказів повинно гуртуватися на джерелах фактичних даних [12; 16; 18; 19].

Друга наукова концепція була запропонована вченими Харківської школи, а саме: С.А. Альпертом, В.В. Вапнярчуком, Ю.М. Грошевим, В.М. Хотинцом, О.В. Капліною, Н.В. Сибільвоою, О.Г. Шило та ін. За основу було покладено змагальну парадигму встановлення істини. Авторами було запропоновано інформаційно-комунікативну модель процесуальної взаємодії сторін, учасників досудового розслідування і судового провадження. На підставі цієї концепції запропоновано комунікативну модель взаємодії між слідчим, прокурором та судом [2; 3; 4; 10; 14; 20].

Ю.П. Аленін, І.В. Гловюк, В.І. Галаган, І.В. Басиста, Ж.В. Удовенко, В.С. Гнатенко, В.П. Гмирко, С.М. Стахівський запропонували новий підхід до основ доказування. Вони поклали пізнавально-практичну та логіко-психологічну діяльність слідчого, прокурора, судді. Методологічною основою була обрана інтерпретація системно аналітичної діяльності як сторони обвинувачення, так і сторони захисту [1; 5; 7; 8; 15].

В.С. Гнатенко, А.В. Заклюка довели, що доказування в кримінальному провадженні не можна зводити тільки до пізнання тому, що досудове розслідування та судовий розгляд є регламентованою процесуальною діяльністю, яка направлена на встановлення істини та вини обвинуваченого [8, с. 11; 9, с. 12].

Учені в галузі кримінального процесу за тривалий час прийшли до необхідності надати класифікацію доказів для єдиного підходу в кримінальному процесі. Теоретичні розробки не надали, а в окремих випадках визначили критичні підстави, оскільки теорія та практика застосування доказів має розбіжності.

Сутність критичних зауважень можна надати в наступному.

По-перше, теоретично встановлено, що докази повинні мати єдиний процесуальний зміст для всіх етапів, стадій процесу. Однак, практика надала своє бачення, зокрема на стадії досудового розслідування слідчий, прокурор отримує докази, які перевіряє та оцінює, складає обвинувальний акт, який надсилає до суду. Суддя перевіряє докази досудового розслідування та отримує судові докази, на підставі яких він проголошує вирок. Процесуальне право судді полягає в тому, що він має право скасувати докази досудового розслідування, отримати судові докази, які спростовують їх.

По-друге, згідно з чинним законодавством джерела доказів є відомості про факт. З іншого боку, окреме джерело доказів може бути висновком для встановлення вини підозрюваного, обвинуваченого, а саме: висновок експерта вказує, що відбитки пальців належать підозрюваному, обвинуваченому, який вчинив кримінальне правопорушення. Таким чином, з одного боку, доказ – це відомості про факт, а з іншого, є факт, на підставі якого суддя визначає вину обвинуваченого.

В.В. Вапнярчук, А.В. Заклюка, В.С. Гнатенко, Ю.М. Грошевой, М.М. Міхеєнко,

В.П. Шибіко, А.Я. Дубинський, С.М. Стахівський, Н.В.Сибильова та низка вчених надали теоретичне поняття доказів [3;4; 8; 9; 13; 14; 15].

Автори мають єдину думку, що факт встановлений під час досудового розслідування повинен бути включений до предмету доказування. Слідчий, прокурор, суддя мають процесуальні повноваження щодо формування доказової бази обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному процесі, встановлення вини або прийняття рішення про закриття кримінального провадження.

Можна визначити, що фактичні дані за результатами проведення слідчої (розшукової) дії закріплюються як докази у протоколі. Відомості про факти встановлені під час проведення обшуку, як слідчої (розшукової) дії не можуть бути доказами, якщо вони не відносяться до обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (предмету доказування).

Виклад загального матеріалу

Формування доказів має декілька положень, які можна надати за формами.

Перша форма передбачає встановлення доказів на визначення помилок на підставі судової практики. Визначення доказів під час встановлення вини обвинуваченого вказує на низку проблемних ситуацій, які виникають у разі порушення чинного кримінального процесуального законодавства.

Перша група надає підстави для поєднання елементів чинного законодавства та практики його застосування слідчим, прокурором та суддею. При цьому окремі положення закону практика не знає, як чітко вирішити.

Ст. 298-1 КПК України надає можливість стороні обвинувачення отримати від особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального проступку пояснення. Незважаючи на те, що матеріали містять ознаки кримінального правопорушення, їх отримує дізнавач. Особа вказує на ознаки кримінального правопорушення, що фіксуються у матеріалах. Прокурор під час прокурорського нагляду у формі процесуального керівництва зобов'язаний передати матеріали слідчому для проведення досудового розслідування.

Практика має приклади, що перед тим, як прокурор передає матеріали слідчому, він складає клопотанням до слідчого судді про визнання пояснення доказом у кримінальному провадженні. Слідчий суддя складає ухвалу, за якою пояснення отримує статус доказу. Отримавши матеріали, слідчий на підставі цього доказу проводить допит підозрюваного та складає протокол. У цьому разі підозрюваний підтверджує своє пояснення.

Сторона захисту посилається на ч. 3 ст. 87 КПК України, вказує, що в цьому разі протокол допиту підозрюваного є недопустимим доказом, оскільки він отриманий стороною обвинувачення від свідка, який надалі був визнаний підозрюваним, обвинуваченим. Зміст клопотання захисника полягає в тому, що показання підозрюваного, обвинуваченого, дані під час досудового провадження за відсутності захисника, включаючи випадки його відмови від захисту, є недопустимими доказами [11].

Другу групу формування доказів можна встановити на підставі ст. 95 КПК України. Диспозиція статті вказує, що показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту про обставини вчинення кримінального правопорушення.

Низка вчених вважає, що неточне формулювання закону надає підстави для висновку, який має суттєві протиріччя. Відомості учасників процесу під час проведення інших процесуальних, слідчих (розшукових) або судових дій, за формулюванням законодавця, необхідно відносити до інших видів доказів.

Аналіз теоретичних та практичних наукових висловлювань з цих позицій можна визначити як помилковим.

З процесуальної точки зору можна сказати, що кримінальний процес побудовано за процедурою проведення процесуальних, слідчих (розшукових), судових дій. Порушення процедури процесу є порушення закону, що в кінцевому визначені приводить до скасування вироку. Основа процедури полягає в забезпечені гарантій прав, свобод та інтересів учасників процесу.

Наступний аспект побудований на логічному підході законодавця під час при-

йняття закону. Законодавство констатує, що проведення слідчих (розшукових) дій, а також підтвердження обставин вчинення кримінального правопорушення під час допиту підозрюваного (обвинуваченого) може проводитися за відсутністю захисника.

Законодавець визнав за непотрібне застосовувати імперативну норму ст. 95 КПК України, а саме: визнати, що відомості отримані від підозрюваного (обвинуваченого) під час проведення слідчих (розшукових) дій повинні бути встановлені тільки на підставі забезпечення гарантій прав, свобод та інтересів учасників процесу [11].

Вважаємо, що ці протиріччя закону встановлені змішанням юридичного поняття джерела доказу та доказ, який у чинному законодавстві не має чіткого розмежування.

Друга форма формування включає дискусії участі сторони захисту збирати, закріплювати, досліджувати та оцінювати докази. Закон надає право захиснику (адвокату) право збирати докази шляхом отримання за запитом предметів, документів, інших відомостей. Захисник має право скласти пояснення та провести опитування осіб за їхньою згодою. Йому надано право витребування довідок, характеристик, інших документів.

Таким чином, закон встановлює рівновагу між стороною обвинувачення та захисту, як засада (принцип) змагальності кримінального процесу.

Незважаючи на низку умов забезпечення змагальності, фактично права захисника процесуально та процедурно не забезпечені.

Практика участі сторони захисту на стадії досудового розслідування має декілька основних юридичних конструкцій, основну роль якого є клопотання до слідчого судді про бездіяльність, або протиправну діяльність слідчого на стадії досудового розслідування. Другий момент передбачений під час ознайомлення захисника з матеріалами кримінального провадження, коли він складає клопотання про проведення окремих слідчих (розшукових) дій для встановлення вини або невинуватості підозрюваного. Третє положення участі захисника проявляється під час участі в судовому засіданні. Захисник не завжди надає фактичні дані, відомості про факти до слідчого, оскільки останній має процесуальні повноваження скласти постанову про відмову в залучені цих фактів до матеріалів кримінального провадження. Суддя не має такої процесуальної можливості, тому повинен перевірити всі матеріали, надані стороною захисту до суду.

Наступна форма, яка є основною під час формування доказів, передбачає найбільш складний етап процесу доказування, є оцінка доказів. Ст. 94 КПК України вказує, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, колегіальний суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення.

Практика та якість досудового розслідування кримінального провадження свідчить про необхідність законодавчої процедури оцінки доказів. З одного боку, закон встановлює елементи доказів, з іншого боку, він вказує на недопустимість застосування доказів під час судового розгляду кримінального провадження.

Теорія має розбіжності із законом та практикою щодо визначення категорій допустимості, належності, недопустимості, достатності доказів, межі досудового розслідування. Чимало проблем встановлює практика в разі отримання колегіальним судом матеріалів від захисника.

Прикладом є клопотання захисника сторони потерпілого про проведення ексгумації трупа, оскільки йому стало відомо про неповне проведення судово-медичної експертизи та тріщини на черепі під час вчинення кримінального правопорушення. Суддя надав ухвалу про проведення слідчої (розшукової) дії та призначення комплексної судово медичної експертизи. За результатами процесуальний статус обвинуваченого змінився, оскільки кваліфікація статті кримінального законодавства встановлює більш тяжкий злочин.

За цих умов проблеми формування доказів потребують зусиль законодавства, теорії та практики.

Висновок

Перша форма формування доказів законодавством встановлена як єдність між відомостями про факти обставин вчинення кримінального правопорушення та джерел, які закріплюються на підставі процедури процесуальними засобами кримінального процесу із забезпеченням гарантій прав учасників процесу. Доведено, що джерело відомостей про факти входить до визначення обставин кримінального правопорушення (предмету доказування).

Другу форму можна визначити на підставі оцінки доказів, а саме: отримання, перевірку та оцінку доказів не можна поєднувати у єдине визначення. З одного боку, це логічна, понятійна, розумна, життєдіяльна дія, що передбачає оціночні судження. Оцінка підтверджує або спростовує окремі елементи відомостей про факти. З іншого боку, це практичні аспекти застосування під час проведення слідчих (розшукових) дій. За результатом їх проведення слідчий, прокурор, суддя встановлюють наявність або відсутність доказів.

Наступна форма формування передбачає розподіл функції обвинувачення та захисту під час забезпечення змагальності кримінального процесу.

Доведено, що законодавча вимога оцінки доказів на підставі внутрішнього переконання, яке ґрунтується на всебічному, повному, неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження залишилася гарною ідеєю, що має суттєві протиріччя на практиці.

Література

1. Алейнин Ю.П. Уголовно-процессуальный кодекс Украины / Ю.П. Алейнин //. – Одесса. : Одисей, 2003. – 334 с.

2. Альперт С. А. Кримінально-процесуальні функції : поняття, система, суб'єкти / С. А. Альперт//. – Х. : Основа, 1995. – 120 с.

3. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінально процесуального доказування: монографія / В.В. Вапнярчук/ Юрайт. 2017. – 408с.

4. Грошевой Ю. М. Кримінальний процес України: підручник / Ю. М. Грошевой, В. М. Хотенець //. – Х. : Право, 2000. – 487 с.

5. Гловюк І.В. Кримінально процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України /І.В. Гловюк – Одеса: Юрид. літ. 2015. – 712с.

6. Гмирко В. П. Доказування у кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СТД – репрезентація / В. П. Гмирко. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. – 314 с.

7. Галаган В. І. Кримінальний процес України : навч. посіб. / Басиста І. В., Галаган В. І., Удовенко Ж. В. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 352 с.

8. Гнатенко В.С. Межі доказування у кримінальному провадженні автореф. канд. юрид. юаук. 12.00.09. /В.С. Гнатенко/ Кривий Ріг. 2017 – 21с.

9. Заклюка А.В. Докази та доказування на стадії досудового розслідування автореф. канд. юрид. юаук. 12.00.09. / А.В. Заклюка / Запоріжжя. 2016.- 21с.

10. Капліна О.В. Кримінальний процес України: підручник / О.В. Капліна, Ю.М. Грошевой, О.В. Шило. – Х. Юрид. університет. 2013. – 820с.

11. Кримінально процесуальний кодекс : електронний ресурс : режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

12. Лукьянчиков Е. Д. Метологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів / Е. Д. Лукьянчиков //. – К. : Національна академія внутрішніх справ МВС України, 2005. – 359 с.

13. Міхеєнко М. М. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / М. М. Міхеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубінський//. – К. : Наукова думка, 1997. – 410 с.

14. Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Сибилева//. – К., 1990. – 90 с.

15. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів / С. М. Стахівський. – К. : Атака, 2009. – 64 с.

16. Старатонов В.М. Криміналістична теорія пізнавальної діяльності : монографія/ В.М. Стратонов//. –Херсон. Видавництво Херсонського державного університету. 2009. – 440с.

17. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: монографія / В. М. Тертишник//. – Дніпропетровськ : Дніпр. державний ун-т внутрішніх справ, 2002. – 350с.

18. Удалова Л.Д. Кримінально-процесуальні гарантії діяльності адвоката /Л.Д. Удалова, С.Л. Савицька//. – Київ : КНТ. – 2014. – 169 с.

19. Чернявський С.С. Фінансовове шахрайство: методичні засади розслідування: монографія / С.С. Чернявський// – К. Хай-Тек-Прес. 2010. – 624с.

20. Шило О.Г. Теоретико прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України; монографія / О.Г. Шило//. – Харків. : Право. 2011. – 472 с.

stupytskyi.m@gmail.com

EVIDENCE GENERATION

The criminal process is structured in such a way that the institute of evidence and proof is established at all stages, the stages determine the elements of guilt or lack thereof during the pre-trial investigation and trial of criminal proceedings. The prosecution uses only facts, as they exist as an objective reality, and uses them to establish the circumstances of the criminal offense. The investigator must record the facts in the protocol of the investigative (detective) action.

The article analyzes the provisions of the definition of classification of evidence for a unified approach in criminal procedure. Theoretical developments did not provide, and in some cases, identified critical grounds, since the theory and practice of evidence application have differences.

The author examines the provisions of the procedural determination of sources of evidence. It is determined that a separate source of evidence may be a conclusion for establishing the guilt of a suspect or accused. It is proved that evidence is information about a fact, and on the other hand, it is a fact on the basis of which the judge determines the guilt of the accused.

The author makes proposals for improving the current legislation and amending certain provisions of the disposition of the article of the current criminal procedure legislation.

Keywords: evidence, proof, sources of evidence, fact, information about facts, collection, evaluation, formation of evidence, investigator, prosecutor, judge, inquirer, suspect, accused.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ У СИЛАХ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ

МІНЯЙЛУК Вадим Володимирович - ад'юнкт відділення ад'юнктури і докторантури, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-8091-8051

УДК 351.745:005.934:355.02

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.10

Захист інформації з обмеженим доступом є одним з основних аспектів національної безпеки України, особливо в умовах збройної агресії російської федерації. Зокрема, важливою проблемою є належна організація інформаційної безпеки в органах державної влади та силах безпеки й оборони.

Мета дослідження полягає у вивченні сучасного стану наукової розробки організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони, аналізі існуючих досліджень і практик, визначенні прогалин і обмежень у цій сфері, а також у формулюванні рекомендацій щодо вдосконалення відповідних організаційно-правових механізмів.

Методи дослідження охоплюють аналіз національного законодавства України у сфері захисту інформації з обмеженим доступом, порівняння його з міжнародними стандартами, зокрема нормами НАТО та ЄС, а також вивчення кращих практик європейських країн у галузі охорони державної таємниці. Застосовано методи контент-аналізу, порівняльно-правового аналізу, синтезу.

Результати дослідження показали, що українське законодавство у сфері охорони державної таємниці потребує суттєвого вдосконалення, зокрема в частині регулювання обліку, зберігання та використання електронних документів із грифом «Для службового користування». Виявлено прогалини в нормативно-правових актах, які ускладнюють повноцінне функціонування системи електронного документообігу в органах державної влади та силових структурах. Крім того, розкрито потребу в адаптації кращих європейських практик у сфері охорони державної таємниці, зокрема, з урахуванням вимог НАТО та ЄС.

Для удосконалення системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні необхідно розробити та прийняти відповідні зміни до законодавства, які забезпечать інтеграцію національних стандартів до міжнародних вимог безпеки. Рекомендується адаптувати досвід європейських країн-членів НАТО, зокрема, у частині запровадження ефективних механізмів захисту класифікованої інформації та вдосконалення процесів електронного документообігу. Підвищення рівня інформаційної безпеки в Україні є важливим кроком на шляху до інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, а також захисту національної безпеки в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: державна безпека, організаційно-правові засади, нормативно-правові акти, оптимізація, документообіг.

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобальних викликів, зумовлених активним розвитком інформаційних технологій, питання захисту інформації з обмеженим доступом набуває стратегічного значення для гарантування національної безпеки. Особливо актуальним є забезпечення захисту інформації в силах безпеки й оборони, які стають основними об'єктами інформаційного впливу

держав-агресорів та недержавних суб'єктів, що використовують сучасні засоби кібератак, дезінформації та інших форм гібридних загроз.

В Україні створено значну нормативно-правову базу для організації захисту інформації з обмеженим доступом. Водночас динамічний характер сучасних інформаційних загроз, швидкий розвиток технологій, а також інтеграція України в міжнародний простір безпеки, зокрема, співпраця з НАТО та ЄС, вимагають постійного вдосконалення підходів до організаційно-правового захисту інформаційної безпеки.

Основними проблемами в цій сфері є недостатня гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами й практиками, обмеженість упровадження сучасних технологій захисту інформації в державному секторі, відсутність ефективних механізмів контролю та моніторингу за дотриманням норм інформаційної безпеки, а також відсутність наукових досліджень, спрямованих на розробку інноваційних організаційно-правових механізмів у цій галузі.

Зважаючи на вищезазначене, актуальним є дослідження стану наукової розробки організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони. Це дасть можливість виявити наявні проблеми, оцінити ефективність чинних механізмів, а також запропонувати рекомендації щодо їхнього вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних викликів у сфері інформаційної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки та оборони активно досліджується як на національному, так і міжнародному рівнях. Багато авторів зосереджуються на створенні концептуальних основ інформаційної безпеки, упровадженні технологій кіберзахисту, удосконаленні законодавчого регулювання та розробці моделей реагування на сучасні загрози.

Зокрема, у працях В. Кононенко, С. Здоровко, А. Корольова [1], К. Чижмарь, О. Дніпрова [2] проаналізовано основні аспекти впровадження систем управління інформаційною безпекою. Їхній внесок полягає у створенні стандартів, які забезпечують інтеграцію кращих світових практик у національні правові системи. Проте, у цих роботах часто недостатньо уваги приділяється специфіці застосування стандартів у секторах безпеки й оборони.

Інші дослідження зосереджено на аналізі законодавчої бази країн НАТО та ЄС, яка регулює захист інформації у військових та оборонних структурах. У цьому контексті важливими є праці С. Г. Петрова [3], В. А. Фастовець, В. С. Сирцова [4], що висвітлюють проблеми адаптації міжнародного досвіду до національних умов. Дослідники вказують на значні труднощі, пов'язані з узгодженням нормативних документів, недостатньою гнучкістю наявних механізмів взаємодії між національними й міжнародними структурами та обмеженою кількістю навчальних ініціатив, спрямованих на підвищення кваліфікації фахівців.

Особливий акцент у багатьох роботах зроблено на питаннях кібербезпеки в оборонній сфері. Сучасні виклики, зокрема зростання кількості кібератак і розвиток гібридних методів ведення війни, стали предметом глибокого аналізу. Наприклад, автори досліджень кіберзагроз (особливо пов'язаних із військовими конфліктами) Д. В. Коц [5], О. М. Бойко [6] підкреслюють важливість створення централізованих платформ для обміну інформацією між урядами та військовими структурами.

Попри суттєвий внесок попередніх досліджень, залишаються певні прогалини. Зокрема, недостатньо вивченими є питання організаційно-правового захисту інформаційної безпеки в умовах інтеграції нових цифрових технологій, таких як штучний інтелект, квантові обчислення чи автоматизовані системи управління. Крім того, недостатньо уваги приділяється практичним аспектам захисту інформації в контексті військових операцій та діяльності сил оборони.

Таким чином, актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю заповне-

ння цих прогалин. Воно зосереджується на розробці нових підходів до організаційно-правового забезпечення захисту інформації з урахуванням специфіки сил безпеки й оборони, адаптації кращих міжнародних практик до національних умов та інтеграції сучасних технологій у системи інформаційної безпеки.

Формулювання мети статті (постановка завдання)

Метою статті є аналіз сучасного стану наукової розробки організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони України, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення відповідних механізмів з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних викликів у сфері інформаційної безпеки.

Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукових досліджень у сфері організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони України;
- оцінити нормативно-правову базу України, що регулює захист інформації з обмеженим доступом, з урахуванням сучасних викликів;
- виявити ключові проблеми, прогалини та недоліки в організаційно-правовому забезпеченні інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження

У цій статті здійснюється спроба проаналізувати та систематизувати наукові дослідження щодо захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони. Хоча в законодавстві України немає прямого визначення цього терміна, його можна вивести з аналізу відповідних нормативно-правових актів, що регулюють сферу інформаційної безпеки.

Законодавчі акти, зокрема Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» [7], указують на необхідність функціонування системи технічного захисту інформації. Вона охоплює суб'єкти, що ведуть діяльність у цій сфері, правове регулювання їхньої роботи та матеріально-технічні засоби. Однак для повноти розуміння важливо враховувати й об'єкти захисту – саму інформацію, її носіїв, а також засоби обробки та передачі даних.

Додатково Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» визначає, що захисту підлягає не лише інформація, але й програмне забезпечення, що гарантує її функціонування [8]. Це вказує на потребу враховувати комплексну природу сучасних інформаційних систем і організовувати захист усіх їхніх компонентів. Національна система кібербезпеки, визначена в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», доповнює цю концепцію, охоплюючи широкий спектр заходів: технічні, організаційні, правові, науково-технічні та освітні [9]. Такий підхід необхідний для створення стійкої системи, яка захищає не лише дані, але й критичну інфраструктуру від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Таким чином, під системою захисту інформації з обмеженим доступом варто розуміти комплекс взаємопов'язаних елементів, спрямованих на забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності даних, які мають обмеження у використанні. При цьому система захисту інформації з обмеженим доступом повинна розглядатися як єдина цілісна структура, що поєднує суб'єкти захисту, об'єкти інформаційної безпеки та різнопланові заходи для їхньої охорони. До цих заходів належать технічні та криптографічні засоби, правові механізми, організаційні процедури та освітні програми для персоналу. Такий підхід забезпечує комплексний захист інформації та дає змогу ефективно реагувати на загрози, що постійно змінюються, сприяючи підвищенню рівня національної безпеки та інтеграції України в глобальну систему інформаційної безпеки.

Далі важливо проаналізувати сучасні дослідження та підходи до періодизації системи захисту інформації, які найбільш релевантні для цієї тематики. Одним із авторів, що досліджував цю проблему, є А. М. Гуз, який у своїй роботі поклав в основу періодизації захисту інформації основні етапи укра-

їнського державотворення. Він наголошує, що кожен із етапів тісно пов'язаний із попереднім і розглядається у взаємодії з іншими історичними процесами, які формували його специфіку [10, с. 7]. А. М. Гуз виділяє вісім основних періодів становлення й розвитку системи захисту інформації в Україні. Останній із них – період розбудови незалежної України – є центральним для аналізу в цій статті.

Цікавий підхід також запропонований О. В. Шапетою, який у межах дослідження системи технічного захисту інформації виділяє чотири ключові етапи її становлення й розвитку [11, с. 222]. Критерій періодизації, запропонований О. В. Шапетою, базується на прийнятті нормативно-правових актів, які визначали створення державних органів, відповідальних за формування політики в цій сфері. Цей підхід є актуальним для аналізу розвитку окремого напряму захисту інформації – технічного захисту.

Проте підхід О. В. Шапети, попри його цінність, має обмеження щодо аналізу всієї системи захисту інформації з обмеженим доступом. Періодизація, побудована виключно на основі нормативно-правових актів, не враховує інші важливі аспекти, такі як розвиток організаційної та технологічної складових, що формують цілісність системи захисту інформації.

Враховуючи різні підходи, запропоновані авторами, перспективним виглядає синтез цих моделей для створення більш повної та інтегрованої періодизації. Це дозволить не лише краще зрозуміти історичний контекст, але й визначити ключові виклики та напрями вдосконалення системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах сучасних загроз. Період 1991–2024 років можна умовно поділити на кілька етапів, кожен із яких відзначався певними досягненнями й викликами в галузі інформаційної безпеки (табл. 1).

Для забезпечення ефективної правової охорони інформації з обмеженим доступом необхідно чітко визначити її характерні ознаки як об'єкта правового регулювання [6, с. 65]. Аналіз різних підходів до цього питання сприяє кращому розумінню специфіки такого виду інформації. Зокрема, Д. Коц виділяє три основні групи ознак, що характеризують інформацію з обмеженим доступом [16, с. 108–109].

Перша група охоплює ознаки конфіденційної інформації, що стосується фізичних осіб, і доступ до неї обмежується лише певним суб'єктам, як-от фізичним чи юридичним особам, за винятком органів державної влади. Її поширення можливе виключно за згодою відповідної фізичної або юридичної особи.

Друга група стосується таємної інформації, розголошення якої може завдати шкоди інтересам особи, суспільства чи держави. Обмеження доступу до такої інформації зумовлене необхідністю захисту національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку або інших важливих суспільних інтересів. При цьому шкода від розголошення перевищує суспільну користь від її отримання.

Третя група охоплює службову інформацію, яка міститься в документах органів державної влади й відображає внутрішньовідомчу діяльність, включаючи розробку напрямів роботи, здійснення контролю чи оперативно-розшукову діяльність, що не належить до категорії державної таємниці.

О. Коренюк визначає ознаки інформації з обмеженим доступом крізь призму адміністративно-правового регулювання [17, с. 94]. Вона підкреслює, що така інформація має бути закріплена на матеріальних носіях або в електронній формі. Обмеження доступу до неї базується на конституційних положеннях і законодавчих нормах, які враховують інтереси національної безпеки, громадського порядку та інших важливих потреб. Особливе значення інформації в публічній сфері полягає в забезпеченні ефективного державного управління.

Для захисту такої інформації використовуються технічні, організаційні та криптографічні заходи. Її доступ, використання та зберігання регулюються законодавством, а порушення режиму доступу тягне за собою адміністративну або іншу юридичну відповідальність.

Зважаючи на важливість правової охорони інформації з обмеженим доступом, необхідно також враховувати вплив сучасних

Таблиця 1

Становлення та розвиток системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні

Період	Основні події та законодавчі акти	Характеристика етапу
1991–1992	Прийняття Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991) та Закону України «Про інформацію» (жовтень 1992) [12]	Перехід від радянських нормативів до нової правової системи України. Закріплення правових основ для обробки та захисту інформації, визначення інформації з обмеженим доступом
1992–1994	Прийняття Законів України «Про державну таємницю» (1994) [13] та «Про захист інформації в автоматизованих системах» (1994)	Розвиток демократичних процесів, створення основ правового поля для захисту державної таємниці та автоматизованих систем. Установлення правил для державної таємниці та розробка захисту інформації в автоматизованих системах
1994–1996	Упровадження Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах»	Визначення нових правовідносин, пов'язаних з інформацією в автоматизованих системах, уведення поняття «захист інформації»
1996–2002	Прийняття Конституції України (1996) [14], Закону України «Про національну програму інформатизації», Указів Президента «Про Положення про криптографічний захист інформації» (1998) та «Про технічний захист інформації» (1999)	Визначення інформаційної безпеки як важливої функції держави, створення нормативних актів, які регулюють захист інформації та криптографічний захист
2002–2006	Прийняття Закону України «Про Національну систему конфіденційного зв'язку» (2002) [15]	Створення спеціальних телекомунікаційних систем для обміну інформацією з обмеженим доступом в інтересах держави, підвищення рівня захисту державної інформації
2006–2011	Прийняття Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» (2006)	Формування спеціального органу для захисту інформації – Держспецзв'язку, створення команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події (CERT-UA)
2011–2014	Прийняття Законів України «Про захист персональних даних» та «Про доступ до публічної інформації»	Початок захисту персональних даних, регулювання доступу до публічної інформації. Визначення меж між публічною та непублічною інформацією
2014 – по теперішній час	Указ Президента України «Про часткову мобілізацію» (2014), прийняття Закону «Про національну безпеку України» (2018), Стратегії національної безпеки України та Стратегії кібербезпеки України	Загартування системи в умовах війни та кібербезпеки, інтеграція в міжнародні стандарти, реформи в інформаційній безпеці, упровадження нових стратегій у сфері кіберзахисту

Джерело: складено автором на основі [5, с. 252-253]

технологічних змін на цей процес. В умовах, коли обсяг інформації зростає, а доступ до неї стає дедалі важливішим для ефективного функціонування держави, значно змінюються й вимоги до її зберігання та обробки. Варто зауважити, що наразі в Україні з метою удосконалення управлінської діяльності в органах державної влади поступово запроваджуються так звані безпаперові технології обробки даних, які передбачають

перехід від традиційних паперових носіїв до електронних форм зберігання й обробки інформації, що значно змінює підходи до її охорони. З одного боку, це сприяє зниженню адміністративних витрат й покращенню оперативності роботи, а з іншого, ставить нові вимоги до захисту інформації, що містить обмежений доступ. У таких умовах надзвичайно важливо забезпечити ефективні механізми захисту та контролю за доступом до цієї інформації.

Як наголошує О. Морохов, одним із найбільш вдалих прикладів упровадження безпаперових технологій в Україні є досвід Державної прикордонної служби, яка з 2020 року активно реалізує комплекс заходів, спрямованих на створення, інтеграцію та функціонування власної системи електронного документообігу (СЕД Держприкордонслужби) [18, с. 78–79]. Ця ініціатива стала інноваційною для міністерств і відомств Міністерства внутрішніх справ України, давши можливість повністю перейти на електронний формат роботи з документами, що суттєво підвищило ефективність функціонування органів управління.

Запровадження СЕД Держприкордонслужби сприяло значному скороченню обсягів використання паперових носіїв, зменшенню потреби в людських ресурсах, а також оптимізації часу, необхідного для узгодження та обробки документів. Завдяки цій системі підвищилась оперативність передачі інформації, швидкість реагування на запити та ефективність ухвалення управлінських рішень. Крім того, використання електронного документообігу сприяло покращенню взаємодії з центральними та місцевими органами виконавчої влади, забезпечило економію бюджетних коштів і зміцнило інтеграцію прикордонного відомства в загальнодержавну систему управління.

Водночас у контексті збройної агресії російської федерації, актуальність гарантування захисту інформації з обмеженим доступом набуло особливого значення. Ефективна взаємодія органів державної влади та сил безпеки й оборони неможлива без належного рівня інформаційної безпеки. Фахівці наголошують, що системи електронного документообігу повинні бути здатні обробляти документи з грифами обмеженого доступу, забезпечуючи їхнє збереження, запобігаючи несанкціонованому доступу та витоку конфіденційної інформації.

У рамках реалізації СЕД Держприкордонслужби було впроваджено систему захищеної електронної пошти, що забезпечує безпечний обмін документами з грифом «Для службового користування». Ця технологія дає можливість проводити обробку та передавання інформації з обмеженим доступом із гарантованим рівнем захисту. Система постійно вдосконалюється, що сприяє покращенню рівня безпеки інформації та ефективності управлінських процесів.

Розвиток і вдосконалення технологій електронного документообігу в Держприкордонслужбі є не лише важливим елементом підвищення ефективності її діяльності, а й вагомим кроком у збереження національної безпеки. Використання таких рішень дає можливість адаптуватися до сучасних викликів та сприяти впровадженню нових стандартів інформаційної безпеки, необхідних для зміцнення функціонування державних структур у динамічних умовах сьогодення.

Останніми роками дослідження у сфері кібербезпеки та кіберзахисту інформаційної інфраструктури держави набувають усе більшої актуальності [19, с. 22]. Значна частина наукових робіт присвячена аналізу питань захисту інформації з обмеженим доступом, особливо в аспектах оцінки та аудиту її кіберзахищеності. Дослідники пропонують інноваційні підходи, зокрема логіко-лінгвістичні моделі ризик-орієнтованого планування заходів кібербезпеки, які спрямовані на підвищення ефективності управління ризиками [20].

Також значна увага приділяється класифікації кібернетичних втручань залежно від їх видів, аналізу найпоширеніших кіберінцидентів, методів кіберрозвідки та способів протидії впливу соціального інжинірингу на кібербезпеку [21]. Серед інноваційних пропозицій науковців виділяються обґрунтування заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків і наслідків таких втручань.

Наприклад, В. Ю. Зубок зосереджує свої дослідження на виявленні вразливостей, які

активно використовуються для здійснення кібератак [22]. Науковець наголошує, що атаки на глобальну маршрутизацію можуть мати значно серйозніші наслідки, ніж традиційні атаки класу DoS чи Ransomware, через небезпеку протоколу BGP-4. Він також пропонує напрями протидії, що дозволяють зменшити можливі збитки від атак на глобальну маршрутизацію, особливо на рівні великих операторів зв'язку, тим самим забезпечуючи більш надійний рівень захисту мережевої інфраструктури.

У дослідженнях М. М. Присяжнюк [23], І. П. Сініцин [24] також пропонується комплексний підхід до захисту критичної інформаційної інфраструктури держави, що базується на поєднанні найкращих світових і вітчизняних практик. Цей підхід включає використання апробованих програмно-апаратних рішень та спеціалізованого програмного забезпечення для забезпечення високого рівня кібернетичного захисту.

Досвід країн НАТО у сфері кібербезпеки частково розглядав Р. В. Лук'янчук [25]. У своїй роботі він аналізує етапи взаємодії між Україною та Альянсом у рамках функціонування Трастового фонду НАТО з кібербезпеки. Науковець обґрунтовує доцільність прискорення інтеграції України до НАТО, наголошуючи на важливості участі в системі колективної безпеки, яка включає співпрацю у сфері кіберзахисту.

Висновки

Стан наукових досліджень у сфері організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони України характеризується значним прогресом, однак залишається недостатньо систематизованим. Існує нагальна потреба у створенні інтегрованого підходу, що поєднує теоретичні розробки з їх практичним застосуванням у діяльності силових структур.

Проведений аналіз нормативно-правової бази України показав, що хоча національне законодавство охоплює основні аспекти захисту інформації, воно потребує вдосконалення з урахуванням сучасних викликів. Зокрема, важливими є гармонізація українських стандартів із міжнародними вимогами, вдосконалення регулювання електронного документообігу із грифом «Для службового користування», а також створення правових умов для ефективної міжвідомчої інформаційної взаємодії.

Вивчення сучасних тенденцій підтвердило, що одним із пріоритетів для України є впровадження світових стандартів і практик у сфері інформаційної безпеки. Особливого значення набувають заходи з удосконалення криптографічного захисту даних, посилення контролю за зберіганням і використанням інформації з обмеженим доступом, а також інтеграція до системи колективної інформаційної безпеки НАТО та ЄС.

Таким чином, для підвищення ефективності організаційно-правового забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом у силах безпеки й оборони України необхідно продовжити роботу над вдосконаленням нормативно-правової бази, зокрема з урахуванням міжнародних стандартів; розробкою та впровадженням інтегрованих організаційно-правових механізмів, які відповідатимуть сучасним загрозам у сфері інформаційної безпеки; активізацією наукових досліджень у цій сфері для створення концептуальних основ захисту інформації з обмеженим доступом.

Реалізація зазначених кроків дозволить забезпечити ефективну інформаційну безпеку сил безпеки й оборони України та сприятиме їхній інтеграції до міжнародного безпекового простору.

Література

1. Кононенко В. П., Здоровко С. С., Корольова А. Є. Інформаційна безпека як стан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Ужгород, 2023. № 76 (2). С. 224–235. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39.

2. State information security as a challenge of information and computer technology development / K. Chyzhmar et al. *Journal of Security and Sustainability Issues*. 2020. P. 819–828. DOI: https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(8) (date of access: 31.12.2024).

3. Петров С. Г. Проблеми захисту державних електронних інформаційних

ресурсів у контексті цифрових трансформацій і цифровізації в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 126–132. URL: http://surl.li/cktvsu (дата звернення: 28.12.2024).

4. Фастовець В. А. Сирцов В. С. Проблеми організаційно-правового забезпечення електронного обігу інформації з обмеженим доступом та інформатизації процесів управління діловодством. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 4. С. 88–95. URL: http://surl.li/lneesl (дата звернення: 28.12.2024).

5. Коц Д. В. Становлення й розвиток системи захисту інформації з обмеженим доступом в Україні (1991–2019 рр.). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3 (43). С. 250–254.

6. Бойко О. М. Інформація з обмеженим доступом як об'єкт правової охорони. *Наше право*. 2021. № 2. С. 62–67. DOI: https://doi.org/10.32782/np.2021.2.10 (дата звернення: 31.12.2024).

7. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. URL: http://surl.li/tuqsfo (дата звернення: 28.12.2024)

8. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: http://surl.li/xfqshx (дата звернення: 28.12.2024).

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163VIII. URL: http://surl.li/owsqeg (дата звернення: 28.12.2024).

10. Гуз А. М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2007. 260 с.

11. Шепета О. В. Адміністративно-правові засади технічного захисту інформації : монографія. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 296 с.

12. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: http://surl.li/rhtdih (дата звернення: 28.12.2024).

13. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: http://surl.li/vgdhhs (дата звернення: 28.12.2024).

14. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://surl.li/kmgocg (дата звернення: 28.12.2024).

15. Про Національну систему конфіденційного зв'язку: Закон України від 10.01.2002 № 2919-III. URL: http://surl.li/qmvbha (дата звернення: 28.12.2024).

16. Коц Д. В. Теоретико-правові засади інформації з обмеженим доступом. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 2 (42). С. 107–111. URL: http://surl.li/dpsjor (дата звернення: 28.12.2024).

17. Коренюк О. Інформація з обмеженим доступом: об'єкт господарських відносин. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 91–100. URL: http://surl.li/lmmlxp (дата звернення: 28.12.2024).

18. Морохов О. Організаційно-правові засади електронного документообігу інформації з обмеженим доступом. *Міграція та право*. 2024. Вип. 4 (3). С. 74–83. DOI: http://doi.org/10.32752/2786-5185-2024-4-3-74-83.

19. Петров С. Г. Стан наукової розробки проблеми захисту державних електронних інформаційних ресурсів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2020. Вип. 61. Том 2. С. 20–24. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-2.4.

20. Козлова О. Ю., Кононович В. Г., Кононович І. В., Романюков М. Г., Тимошенко Л. М. Динамічні властивості процесів забезпечення кібербезпеки на прикладі аудиту кібербезпеки. *Інформатика та мат. методи в моделюванні*. 2017. № 3. С. 205–212. URL: http://surl.li/wiqqhy (дата звернення: 28.12.2024).

21. Дудикевич В. Б., Березюк Б. М. Особливості інцидентів у сучасному кіберпросторі та їх вплив на безпеку суспільства. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. 2017. № 880. С. 73–78. URL: http://surl.li/fmbgcq (дата звернення: 28.12.2024).

22. Зубок В. Ю. Особливості моделі порушника при аналізі атак на глобальну маршрутизацію в Інтернеті. *Електронне моделювання*. 2019. Вип. 41. № 5. С. 59–70. DOI: https://doi.org/10.15407/emodel.41.05.059.

23. Присяжнюк М. М., Цифра Є. І. Особливості забезпечення кібербезпеки. *Реєстрація, зберігання і обробка даних*. 2017. № 2.

С. 61–68. URL: http://surl.li/ukukit (дата звернення: 28.12.2024).

24. Сініцин І. П., Ігнатенко П. П., Слабоспицька О. О., Артеменко О. В. Комплексний підхід до побудови системи кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури держави. *Проблеми програмування*. 2017. № 3. С. 128–148. URL: http://surl.li/gqzulc (дата звернення: 28.12.2024).

25. Лук'янчук Р. В. Міжнародне співробітництво у сфері забезпечення кібернетичної безпеки: державні пріоритети. *Вісник Національно академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 4. С. 50–56. URL: http://surl.li/atawko (дата звернення: 28.12.2024).

Vadym Miniailuk,
Adjunct Professor, Department of Adjunct and Doctoral Studies, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, Ukraine,
minvadim2008@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8091-8051

THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF ORGANISATIONAL AND LEGAL SUPPORT FOR THE PROTECTION OF RESTRICTED INFORMATION IN THE SECURITY AND DEFENCE FORCES

The protection of classified information is one of the main aspects of Ukraine's national security, especially in the context of the armed aggression of the Russian Federation. In particular, an important problem is the proper organisation of information security in public authorities and the security and defence forces.

The purpose of the study is to examine the current state of scientific development of organisational and legal support for the protection of restricted information in the security and defence forces, to analyse existing research and practices, to identify gaps and limitations in this area, and to formulate recommendations for improving the relevant organisational and legal mechanisms.

The research methods include an analysis of the national legislation of Ukraine in the field of protection of classified information, its comparison with international standards, in particular NATO and EU standards, as well as the study of the best practices of European countries in the field of state secret protection. The methods used are content analysis, comparative legal analysis, and synthesis.

The results of the study show that Ukrainian legislation in the field of protection of state secrets requires significant improvement, in particular in terms of regulating the recording, storage and use of electronic documents marked 'For Official Use'. The author identifies gaps in the legal acts that impede the full functioning of the electronic document management system in public authorities and law enforcement agencies. In addition, the need to adapt the best European practices in the field of state secret protection, in particular, taking into account the requirements of NATO and the EU, is revealed.

In order to improve the system of protection of classified information in Ukraine, it is necessary to develop and adopt appropriate amendments to the legislation that will ensure the integration of national standards with international security requirements. It is recommended to adapt the experience of European NATO member states, in particular, in terms of introducing effective mechanisms for protecting classified information and improving electronic document management processes. Improving the level of information security in Ukraine is an important step towards integration into European and Euro-Atlantic structures, as well as protection of national security in the face of current challenges.

Keywords: *state security, organisational and legal framework, regulations, optimisation, document flow.*

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОРГАНІВ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ УЧАСТІ ТА ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

УГРИНОВСЬКА Оксана Іванівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу, Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3642-5903

ПАНЬКІВ Анастасія Зіновіївна - студентка 1 курсу магістратури Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3434-5915

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.11

У статті на підставі аналізу норм чинного законодавства та судової практики з'ясовано правову природу органу опіки і піклування. Проаналізовано, у яких формах він залучається у судовий процес, а саме: звертається із заявами про захист прав інших осіб; бере участь у розгляді таких справ; подає висновки на виконання своїх повноважень. Доведено, що орган опіки та піклування при зверненні до суду із заявою в інтересах інших осіб не набуває статусу «процесуального позивача», а у випадку залучення органу опіки та піклування до справи для надання висновку, такий орган набуває специфічного процесуально-правового статусу, який регламентований ст. 47 ЦПК України.

Ключові слова: орган опіки і піклування; орган державної влади; орган місцевого самоврядування; спеціальні права органу опіки і піклування; висновок органу опіки і піклування.

Постановка проблеми

Завданням Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. [1] З метою виконання згаданого завдання ЦПК України надає можливість особам здійснювати захист своїх прав як особисто, так і через представників. Більше того, ЦПК України передбачає випадки, за яких органи державної влади або органи місцевого самоврядування можуть звертатись до суду в інтересах інших осіб або ж брати участь у розгляді справи з метою захисту такого інтересу. Незважаючи на те, що питання участі органів державної влади або органів місцевого самоврядування в інтересах інших осіб у цивільному процесі є досить поширеним на практиці, усе ж не має комплексного дослідження як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних із участю органів, зокрема органу опіки та піклування, у цивільному судочинстві, формами його участі, колом повноважень та характером процесуального інтересу.

Стан дослідження проблеми

Проблематика вивчення питання щодо участі органів опіки та піклування в судовому процесі досліджувалось неодноразово багатьма вченими, серед яких Богдан Й.Г., Кучеренко І.М., Рожик Ю.В., Рябченко Ю.Ю. Проте, постійне удосконалення законодавства та зміна правозастосовної практики в цій сфері породжують низку питань, які вимагають проведення нового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою цього дослідження є з'ясування правового статусу органів опіки та піклування як учасників цивільного процесу, що діють в інтересах інших осіб, а також порядку, умов та форм їх участі в процесі.

Задля досягнення згаданої вище мети ми поставили такі завдання:

1. Визначення правової природи органу опіки та піклування за законодавством України;
2. З'ясування форм участі органу опіки та піклування в цивільному процесі;
3. Аналіз нормативно-правового регулювання участі органів опіки та піклування в цивільному судочинстві;
4. Визначення правової природи висновку органу опіки та піклування та його місця в системі доказів;
5. Формування переліку умов, підстав та порядку залучення органів опіки та піклування в цивільну справу для подання висновку на виконання своїх повноважень;
6. Дослідження актуальної судової практики з питань участі органів опіки та піклування у цивільній справі в інтересах інших осіб.

Вважаємо, що виконання вищеперелічених завдань дозволить повною мірою розкрити тему дослідження та досягнути його мети.

Виклад основного матеріалу

Законодавство України не містить окремого нормативно-правового акту, який би визначав правовий статус органів опіки та піклування в Україні. З огляду на це, статус останніх слід встановлювати лише на підставі комплексного аналізу різних законодавчих джерел. Зокрема, відповідно до частини 1 статті 56 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад [2].

Наведене положення ЦК України наштовхує на висновок про те, що органи опіки та піклування не є самостійними юридичними особами публічного права, а існують лише у формі окремих внутрішніх підрозділів у складі органів державної влади (державних адміністрацій) або в складі органів місцевого самоврядування (міських, районних у містах, сільських, селищних рад, їх виконавчих органів).

Практичним підтвердженням цього виступає, до прикладу, рішення Львівської міської ради «Про затвердження Положень про районні адміністрації Львівської міської ради та їх структур» №186 від 02.02.2024 року. Зазначеним рішенням затверджено шість положень про районні адміністрації Львівської міської ради, а саме: Галицьку, Залізничну, Личаківську, Сихівську, Франківську та Шевченківську. У кожному із них міститься норма, відповідно до якої саме районні адміністрації здійснюють виконання функцій органу опіки та піклування на території відповідного району [4].

Наведене вище послідовно підтверджується положеннями частини 1 статті 56 ЦПК України, яка регулює питання участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатись до суду в інтересах інших осіб. Відповідно до частини 1 статті 56 ЦПК України: «У випадках, встановлених законом, **органи державної влади, органи місцевого самоврядування**, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах. При цьому органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб» [1].

ЦПК України визначає лише три процесуальні форми участі таких органів під час розгляду справи. До них за змістом частини 1 і частини 6 статті 56 ЦПК України належать:

1) звернення із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб чи суспільних інтересів (ч.1 ст.56 ЦПК України);

2) участь у розгляді справи, яка розпочата за заявою таких органів (ч.1 ст.56 ЦПК України);

3) участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень (ч.6 ст.56 ЦПК України).

Можливість звернення до суду із заявами є першою та найбільш важливою фор-

мою участі органу опіки та піклування у розгляді цивільної справи.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що поняття «заяви» слід розуміти у широкому сенсі – ті процесуальні документі, які дозволяють органу ініціювати початок судового процесу, незалежно від виду провадження. Іншими словами, до категорії «заяв» у цій нормі варто відносини: 1) позовну заяву (позовне провадження); 2) заяву про видачу судового наказу (наказне провадження); 3) заяву (окреме провадження). Важливо розуміти, що звернення органу опіки і піклування із такими заявами відбувається лише за дотримання умов, визначених загаданою вище статтею 56 ЦПК України.

Першою та основною умовою для звернення органом опіки і піклування до суду із заявою є звернення не у своїх власних, а в інтересах інших осіб. Зумовлено це тим, що на практиці фізичні особи через певні об'єктивні причини не можуть самостійно здійснювати захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав. Такими об'єктивними причинами можуть визнаватись, наприклад, незадовільний стан здоров'я, малоліття, похилий вік, недієздатність або обмежена дієздатність. Більше того, на практиці недостатньо лише формального посилання органом опіки та піклування на наявність таких об'єктивних причин. Процесуальне законодавство покладає на орган опіки та піклування тягар доведення таких обставин належними і допустимими доказами.

Наступною умовою для звернення органом опіки і піклування до суду із заявою є наявність передбачених законом підстав для звернення саме органом опіки і піклування, а не будь-яким іншим уповноваженим суб'єктом. Обов'язковість такої умови випливає із останнього речення частини 1 статті 56 ЦПК України, що передбачає: «При цьому органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб.». [1] Як наслідок, звернення органом опіки і піклування із заявами в інтересах інших осіб є не диспозитивним правом такого органу, яке виникає у будь-якому випадку встановлення порушення, невизнання або оспорення прав інших осіб. Обов'язковою умовою реалізації такого права є наявність встановлених законом повноважень для звернення в кожному окремому випадку.

Відповідь на питання – у яких же саме справах цей орган має право на звернення до суду із заявою передбачена у СК України та ЦПК України, а саме:

- визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України);
- позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав (ст. 165; абз. 2 ч. 3 ст. 161; абз. 2 ч. 2 ст. 170 СК України);
- скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України).
- визнання осіб недієздатними, обмежено дієздатними або ж обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами (ст. 296 ЦПК);
- Скасування рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена (ч. 3 ст. 300 ЦПК України);
- Скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (ч. 4 ст. 300 ЦПК України);
- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (ст. 303 ЦПК України). [1;3]

Як наслідок, орган опіки та піклування зобов'язаний довести суду наявність у нього повноважень для подання заяви в інтересах іншої особи шляхом безпосереднього посилання на норми права, які передбачають наявність такого повноваження. Водночас, якщо орган опіки та піклування не може довести підставу для свого звернення – суд має право скористатись статтею 185 ЦПК України та залишити заявку спочатку без руху, а потім, у разі неусунення недоліків, – повернути її.

Водночас, хочемо наголосити на тому, що законодавець не передбачив у статті

56 ЦПК України обов'язок органу опіки та піклування доводити неможливість осіб самостійно захистити свої інтереси, як це зроблено, наприклад, для Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Вважаємо, що такий крок зроблений законодавцем свідомо з метою спрощення процедури звернення органом опіки та піклування до суду. Сам по собі правовий статус осіб, в інтересах яких може діяти орган опіки та піклування (дітей, недієздатних, обмежено дієздатних тощо), дозволяє стверджувати про їхню неможливість або ж обмежену можливість самостійно звернутись до суду.

Більше того, наведені вище категорії справ, де орган опіки та піклування може виступати ініціатором процесу, наштовхують на думку про те, що законні представники осіб не завжди можуть бути зацікавлені у належному виконанні своїх обов'язків, оскільки часто виступають протилежною стороною в спорі (наприклад, батьки в справах про визнання шлюбу недійсним з метою захисту прав та інтересів дитини; батьки в справах про позбавлення батьківських прав тощо).

Що стосується процесуального статусу таких органів, ми схиляємось до думки про те, що орган опіки та піклування в описаних вище випадках набуває статусу «процесуального позивача». Під «процесуальним позивачем» потрібно розуміти учасника справи, який уповноважений законом вимагати від власного імені захисту чужих прав, свобод та інтересів. Іншими словами, орган опіки та піклування номінально є тим учасником процесу, який його ініціює та підтримує, однак робить це лише в межах тих повноважень, які має особа, в інтересах якої розпочатий процес.

Випадок розбіжності між інтересами органу опіки та піклування, як процесуального позивача, та особи, як позивача, мав місце у справі № 711/4634/19. Орган опіки та піклування звернувся до суду в інтересах неповнолітньої дитини, позбавленої батьківського піклування, з позовом про визнання свідоцтва про право на спадщину за законом недійсним. Поряд з цим, неповнолітня особа не підтримала заявлених позовних вимог та подала до суду, до початку розгляду справи по суті, заяву про залишення позовних вимог без розгляду. Суд, керуючись частиною 3 статті 57 ЦПК України, залишив позовну заяву органу опіки та піклування без розгляду [8].

Отож до кола повноважень органу опіки та піклування, який звернувся із заявою в інтересах іншої особи, належать як загальні права учасників справи, так і спеціальні права самої особи (позивача).

До «спеціальних повноважень» органу опіки та піклування належать права позивача, визначені статтею 49 ЦПК України. Зокрема, орган опіки та піклування має право відмовитись від позову (всіх або частини позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу (частина 1 статті 49 ЦПК України). Наслідком такої відмови, як уже зазначалось вище, є право особи, в інтересах якої звернувся орган, самостійно підтримати позовні вимоги та продовжити розгляд справи. У протилежному випадку, суд закриває провадження у справі на підставі п.4 ч.1. статті 255 ЦПК України.

Випадок повної відмови від позовних вимог мав місце у справі №213/5036/19, яка розглядалась Інгулецьким районним судом м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. Виконком Інгулецької районної у місті ради, як орган опіки та піклування, звернувся до суду з позовом в інтересах малолітніх дітей про звільнення від обов'язків опікуна. Однак у судове засідання учасники справи не з'явились, а представник органу опіки та піклування подав заяву про відмову від позову у зв'язку з відсутністю спору. Суд зазначену відмову прийняв і закрив провадження у справі [9].

Звертаємо увагу на те, що в більшості випадків ухвали суду про закриття провадження на підставі відмови від позову не містять посилання на мотиви, якими орган опіки та піклування керувався при відмові від позову. Зазначене вище наштовхує на думку про те, що суди не перевіряють законність відмови або ж її обґрунтованість чи доцільність у конкретній справі. Вбачаємо в цьому недолік чинного законодавства та пропонуємо ЦПК України, зокрема статтю 206, доповнити пунктом 6 наступ-

ного змісту: «У випадку відмови від позову органом державної влади, органом місцевого самоврядування, фізичною або юридичною особою, яка звернулась до суду із заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, суд зобов'язаний перевірити законність та обґрунтованість такої відмови. Якщо відмова від позову суперечить інтересам особи, суд не приймає таку відмову та залучає для захисту інтересів особи представника із безоплатної правничої допомоги в порядку, встановленому законом».

Ще одним спеціальним повноваженням органу опіки та піклування є можливість збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (частина 2 статті 49 ЦПК України).

На практиці збільшення позовних вимог за ініціативою органу опіки та піклування мало місце, наприклад, у справі №461/1571/20. Галицька районна адміністрація Львівської міської ради, як орган опіки та піклування, в інтересах малолітньої особи звернулась до суду із позовом про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. До закінчення підготовчого провадження орган опіки та піклування подав до суду заяву про збільшення розміру позовних вимог у частині аліментів [10].

Прикладом зменшення позовних вимог за ініціативою органу опіки та піклування є справа №938/1000/23, що розглядалась Верховинським районним судом Івано-Франківської області. Виконавчий комітет Верховинської селищної ради (орган опіки та піклування) звернувся до суду з позовом в інтересах малолітніх дітей. Первісні позовні вимоги стосувались позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. У встановлені процесуальні строки від позивача до суду поступила заява про зменшення розміру позовних вимог. Представник позивача просив здійснювати розгляд справи лише щодо позовної вимоги про позбавлення батьківських прав. Суд зазначену заяву прийняв та постановив подальший розгляд справи здійснювати з урахуванням заяви про зміну позовних вимог. [11]

Окрім описаних вище процесуальних прав, також орган опіки та піклування наділений правом змінювати предмет або підставу позову в строки, визначені частиною 3 статті 49 ЦПК України.

Процесуальний інструмент у вигляді зміни предмету позову був застосований Піщанобрідською сільською радою, як органом опіки та піклування, у справі №387/847/21. Орган опіки та піклування подав в інтересах малолітньої позов про позбавлення матері батьківських прав. У подальшому органом опіки та піклування подано заяву про зміну предмета позову та заявлено вимогу про стягнення з матері аліментів на утримання сина в розмірі 1/4 усіх видів її заробітку (доходу), але не менше ніж 50 % від встановленого прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку щомісячно і до досягнення ним повноліття. Суд вважав за необхідне прийняти заяву про зміну предмета позову та прийняти позовну вимогу до відповідача про стягнення аліментів на утримання дитини. [12]

Поряд з цим, єдиним процесуальним повноваженням, яким не наділяється орган опіки та піклування, на відміну від особи, в інтересах якої подано заяву, це правом укладати мирову угоду. Вважаємо, що законодавець свідомо запровадив таке обмеження з метою максимального захисту інтересів осіб та недопущення зловживань з боку органів опіки та піклування.

На завершення аналізу переліку спеціальних процесуальних прав органу опіки та піклування в ролі «процесуального позивача», хотіли б звернути увагу на те, що такий орган наділений також правом на подання заяви про залишення позову без розгляду. Попри те, що зазначене право не передбачене у статті 49 ЦПК України, воно логічно випливає з аналізу пункту 5 частину 1 статті 257 ЦПК, відповідно до якої суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду, якщо позивач до початку розгляду справи по суті подав заяву про залишення позову без розгляду [1].

Наявність в органу опіки та піклування зазначеного права підтверджується практикою національних судів. Наприклад, випадок подання заяви про залишення позову без розгляду мав місце у справі №709/2266/19, яка розглядалась Чорнобаївським районним судом Черкаської області. Чорнобаївська районна державна адміністрація (як орган опіки та піклування) звернулась в інтересах малолітніх дітей з позовом про відібрання дитини від батьків, позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів на утримання дитини. Однак у призначене судом засідання ніхто не з'явився, а представник позивача подав до суду заяву про залишення позову без розгляду. Суд відповідну заяву задовольнив [13].

Наступною, не менш важливою та поширеною на практиці, формою участі органу опіки та піклування в цивільному процесі з метою захисту прав та інтересів інших осіб є подання висновків. Про наявність саме такої форми участі дозволяє стверджувати положення частини 6 статті 56 ЦПК України, відповідно до якої: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі в справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень» [1]. Із змісту зазначеної норми вбачаємо, що органи опіки та піклування можуть подавати висновки як за власною ініціативою, так і за залученням суду. При цьому надання таких висновків завжди ґрунтується на повноваженнях органу опіки та піклування.

Чинне законодавство України не встановлює ні нормативне визначення поняття «висновок органу опіки та піклування», ні його обов'язкові реквізити чи форму.

Детальна процедура подання висновків органом опіки та піклування передбачена на рівні підзаконних нормативно-правових актів, а саме: Постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 року №866 та «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8 жовтня 2008 р. № 905 [5;6].

Ще з 2014 року українські суди стикнулися з проблемою неможливості через об'єктивні причини надання сторонами висновку органу опіки та піклування. Після окупації сходу України й АР Крим отримати такий висновок щодо дітей, які перебували на окупованих територіях, стало неможливо. Ситуація значно ускладнилася після повномасштабного вторгнення рф: крім іншого, у багатьох населених пунктах були введені військово-цивільні адміністрації, які не уповноважені видавати відповідні висновки; місця проживання дітей на окупованих територіях фізично обстежити неможливо; неможливо отримати такий висновок, якщо дитина виїхала за кордон, тощо.

Тому в постанові від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19 ОП КЦС ВС зазначила, що обов'язковість висновку органу опіки та піклування у відповідних категоріях цивільних справ не може абсолютизуватися. Якщо з тих чи інших причин такий висновок отримати не можна, суд має вирішити спір за наявними у справі доказами. Якщо з тих чи інших причин орган опіки та піклування відмовиться надати свій висновок у справі, у якій надання ним такого висновку є обов'язковим, ця обставина не означає неможливості розгляду та вирішення спору. Протилежний підхід є рівнозначним відмові в доступі до правосуддя й означав би порушення положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доповідачка зауважила, що такий підхід може бути застосований не лише до справ щодо визначення місця проживання дитини, але й до інших спорів, які стосуються інтересів дитини [7].

Загалом, аналіз судової практики, а саме: ухвали Франківського районного суду міста Львова у справі **№465/6030/22** від 08.03.2023 року [14]; ухвали Франківського районного суду Одеської області у справі **№ 517/220/19** від 19.08.2019 року [15]; ухвали Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області у справі № **607/9451/22** від 14.09.2022 року [16] та інших подібних

ухвал, дають підстави стверджувати про те, що суди майже у всіх випадках, передбачених частиною 4 статті 19 Сімейного кодексу, залучаючи орган опіки та піклування до справи, зобов'язують його одразу надавати висновок з питань, які стосуються предмету спору.

Концептуальною проблемою, яку ми вбачаємо у постановленні таких ухвал, є те, що суд **не визначає конкретного кола питань**, які повинні бути відображені у висновку органу опіки та піклування. Відповідно до частини 5 статті 19 Сімейного кодексу України орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи [3]. Водночас, вважаємо, що в цілях процесуальної економії суду варто було б визначати чіткий перелік питань, з'ясування яких є важливим для суду у розрізі конкретної справи, подібно до того, як це робить суд при призначенні експертизи та залученні експерта.

У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне доповнити ЦПК України наступною нормою: «Стаття 57-1. Ухвала про залучення органу державної влади та органу місцевого самоврядування до участі у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень.

1. Про залучення органу державної влади та органу місцевого самоврядування до участі у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень суд постановляє ухвалу, у якій зазначає конкретний орган, що має надати висновок, передбачену законом підставу для залучення, питання, з яких орган має надати суду висновок, а також перелік матеріалів справи, що надаються для ознайомлення.

2. Ухвала про залучення органу державної влади та органу місцевого самоврядування до участі у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень направляється органу, якому доручено надання висновку».

Тим самим, вважаємо, що такий механізм дозволить вивести висновок органу опіки та піклування на якісно новий рівень викладу і дозволить суду більш ефективно використовувати такий висновок під час розгляду справи.

Також на практиці мають місце випадки, коли орган опіки та піклування залучається судом на підставі клопотання позивача або ж відповідача. Зазначені клопотання задовольняються шляхом постановлення окремих ухвал про задоволення клопотання та залучення органу опіки та піклування. Хочемо наголосити на тому, що процесуальним наслідком незалучення органу опіки та піклування для надання висновку у випадках, коли це передбачено законом, є можливість сторін вимагати скасування рішення в суді апеляційної інстанції.

Висновки

За результатами проведеного дослідження нам вдалось дійти наступних висновків:

1. Під органом опіки та піклування потрібно розуміти орган місцевого самоврядування або орган державної влади, який наділений повноваженнями на виконання функції органу опіки та піклування. Самостійного юридичного утворення «орган опіки та піклування» за законодавством України не існує.

2. Звернення до суду із заявою в інтересах іншої особи основною формою участі органу опіки та піклування в цивільному процесі. Орган опіки та піклування може подавати відповідні заяви як у позовному, так і в наказному чи окремому провадженнях. Для органу опіки та піклування обов'язковими умовами для звернення до суду є: 1) звернення з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб; 2) наявність конкретних, передбачених законом, підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб.

3. Орган опіки та піклування може брати участь у цивільному процесі шляхом подання свого висновку в справі. Такий висновок надається як за ініціативою самого органу, так і за ініціативою суду, у

передбачених законом випадках. Чинне законодавство України не містить вимог щодо форми та змісту висновку органу опіки та піклування. Поряд з цим ми вважаємо, що висновок повинен стосуватись лише тих питань, які прямо віднесені до компетенції відповідного органу опіки та піклування, а також стосуються предмета справи. Більше того, такий висновок має бути належним чином обґрунтованим та стосуватись фактичних обставин справи, а не бути сухою констатацією або ж заперечення певного факту, який лежить в основі цивільної справи.

4. Орган опіки та піклування при зверненні до суду із заявою в інтересах інших осіб не набуває статусу позивача. Позивачем виступає сама особа, в інтересах якої звернувся орган опіки та піклування, при цьому така особа наділена правом не погоджуватись із позицією органу опіки та піклування і заявленими ним вимогами. Водночас, орган опіки та піклування користується процесуальними правами та обов'язками, які визначені для позивача, окрім права укладати мирову угоду.

5. ЦПК України необхідно доповнити нормою, яка передбачає обов'язок суду перевіряти законність та обґрунтованість відмови органу опіки та піклування від заяви, поданої в інтересах осіб.

6. Орган опіки і піклування займає самостійне процесуальне положення, відмінне від сторони, представника, співучасника, третіх осіб, експерта та спеціаліста. Органи опіки і піклування, діючи в порядку ст. 56 ЦПК України, займають таке процесуальне становище, що не передбачене для жодного з учасників, тобто законодавство не передбачає спеціального терміну, що характеризує цей специфічний процесуально-правовий статус. Надавати висновок орган опіки та піклування може або за власною ініціативою, або ж на підставі ухвали суду. Водночас, існує необхідність у вдосконаленні норм ЦПК України шляхом внесення норми, яка б визначала обов'язок суду формувати конкретний перелік питань, що повинні відображатись у висновку органу опіки та піклування.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року №1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року №435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року №2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

4. Рішення Львівської міської ради «Про затвердження Положень про районні адміністрації Львівської міської ради та їх структур» №186 від 02.02.2024 року. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/8430181f66a9286cc22586ae005cdd80/a4cdd887aa4f8adac2258ae60043f867?OpenDocument

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24.09.2008 року №866; URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 8 жовтня 2008 р. № 905: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п#Text

7. Постанова Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19: https://verdictum.ligazakon.net/document/115859340

8. Ухвала Придніпровського районного суду міста Черкаси у справі № 711/4634/19 від 19.09.2019 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84469977

9. Ухвала Інгулецького районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі №213/5036/19 від 01.04.2020 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88565832

10. Ухвала Галицького районного суду міста Львова у справі № 461/1571/20 від

22.09.2020 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92002282

11. Ухвала Верховинського районного суду Івано-Франківської області у справі №938/1000/23 від 15.04.2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118345980

12. Ухвала Добровеличківського районного суду Кіровоградської області у справі №387/847/21 від 13.11.2021 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101992228

13. Ухвала Чорнобаївського районного суду Черкаської області у справі № 709/2266/19 від 23.03.2020 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88369484

14. Ухвала Франківського районного суду міста Львова у справі №465/8250/23 від 05.03.2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117486471

15. Ухвала Франківського районного суду Одеської області у справі № 517/220/19 від 19.08.2019 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83702027

16. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області у справі № 607/9451/22 від 14.09.2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106231260

Oksana Uhrynovska,
Cand. of Science of Law (Equiv. Ph.D.), Assoc. Prof. of the Department of Civil Law and Procedure, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine oksana.uhrynovska@lnu.edu.ua, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3642-5903

Anastasiia Pankiv,
1st year Master's student of the Faculty of Law, Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine (specialization "Justice and Judicial Administration»), anastasiia.pankiv@lnu.edu.ua, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3434-5915

LEGAL PERSONALITY OF GUARDIANSHIP AND CUSTODY AUTHORITIES: NATIONAL MODELS OF PARTICIPATION AND PROBLEMS OF JUDICIAL PRACTICE

Based on the analysis of current legislation and case law, the article clarifies the legal nature of the guardianship and trusteeship authority. The author analyzes the forms in which it is involved in the judicial process, namely: filing applications for protection of the rights of others; participating in the consideration of such cases; and submitting opinions in the exercise of its powers. The author proves that the guardianship and custody authority does not acquire the status of a "procedural plaintiff" when applying to court with a statement in the interests of other persons, and in case of involvement of the guardianship and custody authority in the case to provide an opinion, such an authority acquires a specific procedural and legal status regulated by Article 47 of the Code of Civil Procedure of Ukraine.

Keywords: guardianship and custody agency; public authority; local self-government body; special rights of the guardianship and custody agency; conclusion of the guardianship and custody agency.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ

ПОПОВ Віктор Андрійович - кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID 0000-0001-6636-2096

ПІДГОРОДЕЦЬКА Вікторія Владиславівна - студентка групи 07-23-02 факультету міжнародного та європейського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.12

У статті досліджено особливості правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану в Україні. Автори акцентують увагу на проблемах, що виникають у процесі спадкування внаслідок обмеженого доступу до нотаріальних послуг, втрати правовстановлюючих документів, масової міграції населення та тимчасової окупації територій. Проаналізовано положення Цивільного кодексу України, зокрема його недостатню адаптацію до умов воєнного часу, а також нормативно-правові акти, спрямовані на спрощення процедури спадкування, у тому числі Постанову Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164. Окремо розглянуто особливості спадкування для громадян, які перебувають за кордоном, і механізми легалізації спадкових прав через консульські установи.

Автори обґрунтовують необхідність удосконалення правового регулювання спадкових відносин у період збройної агресії шляхом запровадження спрощених процедур прийняття спадщини, створення ефективних механізмів відновлення втрачених документів, а також розширення можливостей використання електронних сервісів для подачі заяв і доступу до реєстрів. Такий підхід сприятиме належному захисту прав спадкоємців, забезпеченню правової стабільності та мінімізації соціальних ризиків у надзвичайних умовах.

Ключові слова: спадкування, заповіт, воєнний стан, правовий механізм, майно, майнові права, правовий режим, спадкодавець, спадкоємець, цивільні правовідносини.

Постановка проблеми

В умовах збройної агресії росії проти України правове регулювання спадкових відносин набуває особливого значення. Військові дії, масова міграція, ризики загибелі військовослужбовців та цивільного населення створюють численні юридичні проблеми, які вимагають негайного вирішення. Знищення майна, втрата паспортів, свідоцтв про право власності чи інших важливих документів ускладнює процедуру спадкування. Виникає питання щодо адаптації спадкового права до реалій воєнного часу, забезпечення реалізації спадкових прав громадян та захисту їхнього майна. Через активні бойові дії не всі громадяни мають доступ до місцевих нотаріусів, що перешкоджає процесу спадкування. Багато українців вимушено виїхали за кордон. В умовах, коли спадкоємці можуть бути відсутніми або перебувати за кордоном, важливим є впровадження механізмів для доступу до цієї процедури.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) детально описує та регулює процес спадкування. Книга шоста ЦК України повністю присвячена регулюванню спадкових відносин, що підкреслює важливість цього правового інституту в системі цивільного права. Проте детально цей нормативно-правовий акт не містить положень, які б регулювали спадкування в умовах воєнного стану.

Тому нам потрібно визначити, як саме відбувається процес переходу прав та

обов'язків від фізичної особи, яка померла, до інших осіб у період збройної агресії, адже традиційні правові механізми часто виявляються недостатніми для забезпечення захисту спадкових прав громадян.

Метою роботи є аналіз особливостей спадкування в умовах збройної агресії, визначення проблемних аспектів правового регулювання спадкових відносин у воєнний час та розробка рекомендацій для їхнього вдосконалення.

Аналіз наукових досліджень

В умовах сьогодення багато вітчизняних науковців досліджували цю проблематику, а саме Тімуш І. С., Ямковий В. І., Ярошевська Т. В., Воронова О. В., Кухарєв О.Є., Єфремова І. І., Демиденко В. О., Павлова В. Г. та багато інших.

Виклад основного матеріалу

Спадкування є одним із найважливіших цивільно-правових інститутів. Саме воно забезпечує правовий зв'язок між поколіннями, передаючи майнові права і обов'язки від батьків до дітей, від одного покоління до іншого. Проте, у воєнний час, коли буденні правові норми стикаються з викликами надзвичайних обставин, цей процес набуває особливого значення та складності. Водночас, спадкове право в таких умовах стає важливим механізмом забезпечення правової визначеності та соціальної справедливості.

Загальновідомо, що спадкування в Україні здійснюється як за законом, так і за заповітом, не винятком є введення воєнного стану. Однак у сучасних реаліях з'являються певні особливості, зважаючи на ситуацію в країні. У контексті війни багато правових процесів, включно зі спадкуванням, зазнають певних змін і адаптацій. Особливо варто звернути увагу на це явище на тимчасово окупованих територіях, прифронтових територіях або на лінії бойового зіткнення.

Воєнний стан був введений на території України Указом Президента України №64/2022 від 24 лютого 2022 року[1]. Отже, уже тривалий час ми адаптуємося до викликів, які війна поставила перед суспільством, економікою та правовою системою. Ця ситуація змушує знайти нові підходи для врегулювання питання спадкування, адже навіть у надзвичайних обставинах необхідно забезпечувати права громадян та підтримувати правопорядок.

Спадкування є важливим інститутом цивільного права, що регулює перехід майнових прав і обов'язків від спадкодавця до його спадкоємців. У військовий час питання спадкування стикається з низкою особливостей, які стосуються діяльності нотаріусів. Однією з головних проблем є обмежений доступ до нотаріальних послуг у регіонах, що перебувають під тимчасовою окупацією або в зоні активних бойових дій. ЦК України регламентує, що спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою [2]. Важливим аспектом є те, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. На жаль, в умовах сьогодення, деякі з територій України мають статус тимчасово окупованих, тому уряд частково полегшив процедуру спадкування. Тобто сьогодні, в умовах воєнного стану, спадкоємці можуть звернутися до будь-якого нотаріуса України. Це стосується і тих осіб, що перебувають на територіях, де ведуться активні бойові дії. Слід підкреслити, що документи, видані на території, яка тимчасово знаходиться під окупацією держави-агресора, не визнаються та не мають юридичної сили в Україні. Згідно з положеннями постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану», нотаріусам та посадовим особам органів місцевого самоврядування, чиї робочі місця знаходяться на територіях, тимчасово окупованих російською федерацією, або на територіях, де ведуться чи велися бойові дії, відповідно до переліку, затвердженого Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, забороняється здійснювати нотаріальні дії, якщо для таких територій не визначено дату завершення тимчасової окупації [3]. Щоб отримати спадщину після смерті спадкодавця, який проживав на тимчасово окупованій території, спадкоєм-

цям необхідно зареєструвати факт смерті у встановленому порядку. Це можна зробити, звернувшись до відділу державної реєстрації актів цивільного стану, а в разі потреби – через суд [4].

У разі, якщо місце відкриття спадщини знаходиться в населеному пункті, де органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють свої повноваження частково, на території активних бойових дій або тимчасово окупованій території, для яких не визначено дату завершення бойових дій чи тимчасової окупації, а також дату повного відновлення повноважень органів державної влади, заяви, що стосуються спадщини (зокрема, про прийняття спадщини, відмову від неї, відмову від заповідального відказу, вимоги кредиторів, охорону спадкового майна, згоду бути виконавцем заповіту тощо), а також питання, пов'язані зі спільним майном подружжя в межах спадкової справи, подаються нотаріусу незалежно від місця відкриття спадщини [2].

Однак, під час війни виникають і специфічні проблеми, що ускладнюють процес спадкування. Наприклад, можливе фізичне знищення або втрата документів, які підтверджують право власності на спадкове майно. З огляду на це, на законодавчому рівні можуть бути запроваджені зміни, спрямовані на спрощення процедури отримання свідоцтва про право на спадщину. Відповідно до ст. 1296 ЦК України спадкоємець може отримати свідоцтво про право на спадщину[2]. Свідоцтво є правовстановлюючим документом спадкоємця, що підтверджує його право власності на отримане ним у спадщину майно. Коли спадщину приймають кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається кожному спадкоємцю, із вказівкою імені та частки спадкоємця [5, с. 140]. Варто зазначити, що відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця самого права на спадщину. Однак, якщо до складу спадкового майна входить майно, що підлягає державній реєстрації, виникає необхідність отримати таке свідоцтво.

Окрім цього, обмежений доступ до нотаріусів в окремих регіонах значно збільшує строки звернення до нотаріальних органів, що вимагає запровадження більш гнучких механізмів регулювання термінів прийняття спадщини. На практиці трапляються випадки, коли спадкоємці, чиї спадкові справи були відкриті на територіях, де тривають бойові дії, не можуть отримати свідоцтва через втрату або знищення відповідних документів. Ця проблема потребує вирішення шляхом відновлення втрачених спадкових справ [6, с. 146]. Відновлення втрачених спадкових справ в умовах війни є дуже складною, але надзвичайно важливою процедурою, особливо для громадян, які втратили доступ до документів через руйнування чи переїзд під час бойових дій. Втрата документів, що підтверджують право власності або права на спадщину, ускладнює доступ спадкоємців до їхнього майна та реалізації своїх суб'єктивних прав, що може призвести до соціальної нестабільності та фінансових втрат.

Процес відновлення спадкових справ може відбуватися як за зверненням спадкоємців, так і через державні органи. Нотаріуси, зазвичай, зберігають оригінали документів, проте в умовах війни багато нотаріальних контор можуть бути зруйновані або тимчасово недоступні. Законодавство передбачає, що у випадках втрати спадкових документів спадкоємці мають право звернутися до інших нотаріусів або судів із заявою про відновлення справи. Якщо відновити документи не вдалося, можна подати позов до суду для підтвердження права на спадщину. Суд може визнати ваше право на підставі інших доказів і свідчень.

Актуальним залишається питання електронних документів. Електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа. Тобто з моменту накладення електронного цифрового підпису, який ідентифікує особу та підтверджує, що саме ця особа за власною волею підписала цей документ, електронний документ набуває

такої ж юридичної сили, як і підписаний власноруч паперовий екземпляр. Однак, електронний документ не може бути застосований як оригінал свідоцтва про право на спадщину [9]. На сучасному етапі також можна замовити витяг про державну реєстрацію смерті з порталу Дія (державний мобільний застосунок, вебпортал і бренд цифрової держави в Україні), що значно спрощує процес отримання цього документу.

В умовах воєнного часу, за відсутності доступу до Спадкового реєстру, нотаріус заводить спадкову справу без використання цього реєстру та перевіряє наявність заведеної спадкової справи, спадкового договору, заповіту протягом 5 робочих днів з дня відновлення такого доступу. Якщо за результатами перевірки відомостей Спадкового реєстру буде встановлено наявність раніше заведеної спадкової справи, заведена без використання Спадкового реєстру спадкова справа передається до нотаріуса, яким раніше заведено спадкову справу. У разі, якщо факт існування спадкової справи не підтверджено, проводиться її реєстрація у Спадковому реєстрі. Слід наголосити, що видача свідоцтв про право на спадщину у справі, яка була заведена без внесення до Спадкового реєстру, дозволяється лише після її реєстрації. [8, с. 315].

Багато громадян нашої держави вимушено перебувають за кордоном, але варто розуміти, що вони в жодному разі не обмежуються у своїх правах на території України. Якщо стосовно них на теренах нашої держави відкрилася спадщина, то вони можуть звернутися до посольства/консульства України в державі їх перебування та засвідчити свій підпис на заяві про прийняття спадщини. Також засвідчити заяву про прийняття спадщини можливо в іноземного нотаріуса із подальшим проставленням апостилю (або консульської легалізації) на такому документі [9]. Правове регулювання спадкування нерухомого майна здійснюється відповідно до законодавства тієї держави, на території якої це майно розташоване, тоді як спадкування майна, що підлягає державній реєстрації в Україні, регулюється виключно положеннями національного законодавства. Водночас спадкоємець, який не має можливості особисто прибути до нотаріуса та подати заяву про прийняття спадщини, може надіслати відповідну заяву, оформлену належним чином. Важлива деталь, що справжність підпису на таких заявах має бути нотаріально засвідченою [10].

Відповідно до Постанови КМУ від 28 лютого 2022 року, нотаріуси протягом трьох робочих днів після отримання посвідчених довіреностей, заповіту, зобов'язані забезпечити їх реєстрацію (облік), внести відомості про них до Єдиного реєстру довіреностей або Спадкового реєстру, зберігати ці документи та передати їх на зберігання до відповідного державного нотаріального архіву протягом трьох місяців після припинення або скасування воєнного стану [3].

Важливим є те, що в умовах воєнного стану довіреності, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, управління і розпорядження цінними паперами, корпоративними правами, та заповіти військовослужбовців Збройних сил, інших утворених відповідно до законів військових формувань, а також працівників правоохоронних (спеціальних) органів, органів цивільного захисту, які залучаються до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії іноземної держави, можуть посвідчуватися командиром (начальником) цих формувань (органів) або іншою уповноваженою таким командиром (начальником) особою з подальшим надсиланням таких заповітів, довіреностей через Генеральний штаб Збройних сил, Міністерство оборони, відповідний правоохоронний (спеціальний) або інший орган до Міністерства юстиції або його територіального органу для забезпечення їх реєстрації нотаріусами в Єдиному реєстрі довіреностей, Спадковому реєстрі. Начальник табору (установи, де створено дільницю) для військовополонених може посвідчувати заповіт військовополоненого [3]. Усі ці дії мають відбуватися згідно із постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 419 «Про порядок

посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених» [11].

Висновок

Отже, особливості спадкування за законом і за заповітом у воєнний час характеризуються значними викликами, пов'язаними з доступом до правових процедур, забезпеченням прав спадкоємців і захистом майнових інтересів громадян. В умовах війни виникає необхідність у спрощенні окремих процедур, особливо щодо оформлення спадщини та збереження спадкового майна. Законодавчі органи та правозахисні інституції повинні продовжувати працювати над адаптацією норм спадкового права до нових реалій для захисту громадян, навіть у найважчі часи.

В умовах збройної агресії правове регулювання спадкових відносин в Україні є важливою складовою забезпечення правової стабільності та соціальної справедливості. Війна вимагає від держави і суспільства адаптації правових механізмів до реалій, де значна частина населення втратила доступ до нотаріальних послуг, документів чи навіть майна. Розробка та залучення спрощених процедур для оформлення спадщини, впровадження цифрових інструментів, створення гнучких механізмів щодо строків прийняття спадщини та відновлення втрачених документів є нагальною потребою.

Важливо також забезпечити доступність процедур для громадян, які перебувають за кордоном, і створити чіткі механізми для захисту прав спадкоємців у тимчасово окупованих або зонах активних бойових дій. Законодавчі ініціативи, такі як можливість звернення до будь-якого нотаріуса в межах України чи закордонних консульських установ, свідчать про прагнення уряду адаптувати правову систему до викликів воєнного часу, гарантуючи кожному рівний доступ до цієї процедури. Важливо вдосконалювати цей механізм для кращого функціонування цього цивільно-правового інституту.

Особливості спадкування у воєнний час демонструють важливість адаптації правових механізмів до надзвичайних обставин. Збройна агресія росії проти України внесла суттєві зміни в процес спадкування, акцентуючи увагу на необхідності спрощення процедур, забезпечення доступу до нотаріальних послуг та захисту прав спадкоємців навіть у складних умовах. Законодавчі зміни мають бути спрямовані на спрощення процедури оформлення спадщини, включаючи можливість звернення до будь-якого нотаріуса, навіть за межами території постійного проживання спадкодавця. У надзвичайних умовах важливо впроваджувати інструменти для відновлення втрачених документів, цифрові сервіси для подачі заяв, а також механізми легалізації дій, вчинених за кордоном. Забезпечення прав спадкоємців, які перебувають за кордоном, вимагає активної роботи консульських установ та впровадження уніфікованих процедур взаємодії між державними органами України та інших країн.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 40-44. С. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

3. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF

4. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08.11.2023 № 3449-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3449-20

5. Воронова О. Особливості спадкування під час воєнного стану. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів.* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лют. 2023 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 604 с. С. 138–140.

6. Тімуш І. С., Коваль І.В. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в

Україні. *Юридичний вісник*. 2023. № 4(69). С. 144-150

7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text

8. Ямковий В. І. Особливості спадкування в умовах воєнного стану. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів в умовах окупації українських територій*: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. 30 вересня 2022 року. Кривий Ріг: ДонДУВС, 2022. 321 с. С. 314–319.

9. Сібірцева О. Які особливості спадкування під час воєнного стану. Ліга Закон. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/215154_yak-osoblivost-spadkuvannya-pd-chas-vonnogo-stanu

10. Південно-східне міжрегіональне управління міністерства юстиції: зміни у процесі спадкування під час воєнного стану. URL: https://www.sumyjust.gov.ua/novini/zminy-u-proczesi-spadkuvannya-pid-chas-voyennogo-stanu/

11. Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.1994 р. № 419. Дата оновлення: 29.10.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-94-%D0%BF

SUMMARY

The article examines the peculiarities of legal regulation of inheritance relations under martial law in Ukraine. The authors focus on the problems arising in the process of inheritance due to limited access to notary services, loss of title documents, mass migration of the population and temporary occupation of territories. The author analyzes the provisions of the Civil Code of Ukraine, in particular its insufficient adaptation to wartime conditions, as well as the legal acts aimed at simplifying the inheritance procedure, in particular Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 164 of February 28, 2022. The author also discusses the peculiarities of inheritance for citizens abroad and the mechanisms for legalizing inheritance rights through consular offices.

The authors substantiate the need to improve the legal regulation of inheritance relations during the armed conflict by introducing simplified procedures for accepting inheritance, creating effective mechanisms for restoring lost documents, and expanding the use of electronic services for filing applications and accessing registers. This approach will help to ensure proper protection of heirs' rights, legal stability and minimize social risks in an emergency.

Key words: inheritance, will, martial law, legal mechanism, property, property rights, legal regime, testator, heir, civil legal relations.

ПРАВО НА ЦИФРОВЕ ЗДОРОВ'Я: ДОСТУПНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У МЕДИЦИНІ ДЛЯ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

КОВАЧ Ігор Миколайович - аспірант кафедри права та загальноправових дисциплін, Інститут права та суспільних відносин, ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6436-6704

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.13

У сучасному світі цифрові технології стали невід'ємною складовою багатьох сфер суспільного життя, включаючи охорону здоров'я. Інновації в медицині, такі як телемедицина, електронні медичні картки, мобільні додатки для моніторингу здоров'я та інтегровані платформи для управління медичними послугами, відкривають нові можливості для підвищення ефективності медичного обслуговування та поліпшення якості життя пацієнтів. Однак, попри очевидні переваги цифровізації, існують і виклики, які обмежують доступ різних груп населення до таких технологій.

Люди з інвалідністю, літні особи, жителі сільських та віддалених регіонів, а також малозабезпечені громадяни часто стикаються з бар'єрами, що перешкоджають використанню цифрових медичних сервісів. Ці бар'єри включають недостатню технічну доступність, низький рівень цифрової грамотності, високу вартість технологій та відсутність інфраструктури. Такі нерівності сприяють формуванню цифрового розриву, який посилює соціальну нерівність у доступі до медичних послуг.

Проблема забезпечення права на цифрове здоров'я, яке включає рівний доступ до цифрових медичних технологій, є актуальною для багатьох країн світу. Водночас законодавче регулювання в цій сфері є недостатньо розвиненим і часто не враховує особливі потреби вразливих груп населення.

Метою цієї статті є аналіз правових і етичних аспектів забезпечення доступності цифрових медичних технологій для різних соціальних груп. Особлива увага приділяється питанням регулювання цифрового розриву, забезпечення рівності можливостей та захисту прав пацієнтів у процесі цифровізації охорони здоров'я.

Ключові слова: цифрове здоров'я, доступність медичних послуг, цифровий розрив, телемедицина, етичні аспекти, захист персональних даних, штучний інтелект у медицині, інклюзивність, цифрова трансформація, право на здоров'я.

Постановка проблеми

Цифровізація медицини відкриває широкі можливості для поліпшення доступу до медичних послуг, зокрема через впровадження телемедицини, електронних медичних записів, систем дистанційного моніторингу стану здоров'я та інших інновацій. Однак, на тлі швидкого розвитку цих технологій виникають значні виклики, пов'язані з нерівністю доступу до них серед різних груп населення.

Однією з ключових проблем є цифровий розрив**,** який проявляється в нерівномірному доступі до інформаційно-комунікаційних технологій через соціально-економічні, географічні чи фізичні бар'єри. Наприклад, люди з інвалідністю можуть стикатися з труднощами через недоступність інтерфейсів або відсутність адаптованих пристроїв, літні люди – через низький рівень цифрової грамотності, а жителі сільських і віддалених регіонів – через недостатню інфраструктуру або відсутність стабільного інтернет-зв'язку.

Ще однією важливою проблемою є відсутність уніфікованого законодавства**,** яке б чітко

регламентувало питання забезпечення рівного доступу до цифрових медичних технологій для всіх категорій населення. Нерідко нормативні акти, спрямовані на цифровізацію медицини, не враховують особливі потреби вразливих груп, що поглиблює соціальну нерівність.

Крім того, існує ризик порушення прав пацієнтів, зокрема права на конфіденційність і захист персональних даних, які обробляються через цифрові системи. Недостатня увага до цих питань може призвести до втрати довіри до цифрових інновацій у медицині.

Таким чином, постає необхідність комплексного підходу до вирішення цієї проблеми, який включає розробку ефективного законодавства, адаптацію цифрових технологій до потреб різних груп населення та зменшення цифрового розриву. Вирішення цих питань є важливим кроком для забезпечення права на цифрове здоров'я та реалізації принципів рівності й справедливості у сфері охорони здоров'я.

Формулювання мети статті

Метою статті є аналіз правових та етичних аспектів забезпечення права на цифрове здоров'я, зокрема рівного доступу до цифрових медичних технологій для різних груп населення. У дослідженні розглядаються чинники, що впливають на цифровий розрив у сфері охорони здоров'я, аналізується актуальне законодавство та міжнародні практики, а також пропонуються рекомендації для вдосконалення правового регулювання. Основний акцент робиться на розробці підходів, які сприятимуть зменшенню соціальної нерівності та забезпеченню справедливого доступу до медичних послуг у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу

Цифрове здоров'я охоплює використання інформаційних технологій та цифрових інструментів для покращення якості медичних послуг, зменшення витрат і розширення доступу до охорони здоров'я. Воно включає телемедицину, мобільні додатки для моніторингу стану здоров'я, електронні медичні записи (ЕМЗ), штучний інтелект для діагностики захворювань, мобільні(переносні) пристрої, що відстежують фізичну активність, інтегровані платформи для управління даними пацієнтів, а також аналітичні системи, що підтримують прийняття рішень у медицині. Сучасні інформаційні технології в медицині – це сукупність методів та засобів для обробки медичних даних для створення, використання, зберігання, передачі та захисту інформаційного продукту [1]. Щороку інформаційні технології знаходять усе більше застосування в медицині. Необхідність використання великих та постійно зростаючих обсягів інформації під час вирішення діагностичних, терапевтичних, статистичних, управлінських та інших завдань обумовлює сьогодні інтенсифікацію застосування інформаційних технологій у медичних установах [2].

Впровадження цифрових технологій у медицину дозволяє вирішувати низку ключових проблем, які роками залишалися викликами для традиційної системи охорони здоров'я. Зокрема, доступність медичних послуг у віддалених регіонах завдяки телемедицині забезпечує можливість консультацій із кваліфікованими спеціалістами без необхідності фізичного візиту до лікарень. Такі технології також дозволяють зменшити брак фахівців у певних галузях, що є критично важливим у регіонах, де спостерігається міграція лікарів до великих міст.

Додатково цифрові технології зменшують адміністративне навантаження на медичних працівників. Наприклад, впровадження електронних медичних записів спрощує доступ до історії хвороби пацієнта, дозволяє лікарям швидко обмінюватися даними між собою та зменшує ризик помилок, пов'язаних із паперовою документацією. Носимі пристрої, такі як розумні годинники або фітнес-трекери, дозволяють людям самостійно стежити за станом свого здоров'я, що мотивує їх до більш здорового способу життя та раннього виявлення потенційних проблем.

Однак, попри очевидні переваги, цифрове здоров'я супроводжується викликами, які потребують комплексного вирішення. Найбільш значущим серед них є забезпечення рівного доступу до технологій для всіх соціальних груп. Відсутність доступу до інтернету чи сучасних пристроїв, низький рівень цифрової грамотності або недостатня адаптація

систем для людей із особливими потребами можуть стати значними бар'єрами.

Цифровий розрив, який означає нерівний доступ до цифрових технологій, стає однією з головних проблем у сучасній медицині. Це явище охоплює як соціальні, так і економічні, географічні та технічні аспекти. Люди з низькими доходами часто не можуть дозволити собі доступ до якісного інтернету або сучасних пристроїв, що унеможливлює використання цифрових послуг. Особливо це стосується жителів сільських регіонів, де інфраструктура для доступу до інтернету розвинена недостатньо.

Люди із фізичними чи когнітивними обмеженнями стикаються з бар'єрами, пов'язаними із незручними інтерфейсами цифрових платформ. Відсутність функцій, таких як екранні читачі, субтитри для людей із вадами слуху чи адаптовані пристрої для людей із порушеннями руху, обмежує можливості використання таких систем. Такі прогалини створюють ризик виключення певних груп населення з системи охорони здоров'я, що є неприйнятним у сучасному суспільстві.

Географічні бар'єри також відіграють свою роль. Віддалені регіони, де немає стабільного доступу до інтернету, стикаються з проблемами впровадження телемедичних послуг. Ця ситуація є особливо критичною для країн із великими територіями або складним рельєфом, де фізичний доступ до лікарень вже є проблематичним.

Етичні аспекти доступу до цифрових медичних технологій є невід'ємною частиною дискусій про їх впровадження. Рівність у доступі до цифрового здоров'я є не лише технічним чи організаційним викликом, але й питанням дотримання прав людини. Якщо певні групи населення залишаються поза межами доступу до цифрових рішень, це може свідчити про дискримінацію та порушення основних принципів справедливості.

Одним із ключових етичних питань є захист персональних даних пацієнтів. Збір, зберігання та обробка великого обсягу чутливої інформації створює ризики для конфіденційності. Незахищені системи можуть стати об'єктом кібератак, що загрожує витоком медичних даних, які можуть бути використані для шахрайства або дискредитації пацієнтів.

Ще одним важливим аспектом є прозорість у використанні технологій штучного інтелекту в діагностиці та лікуванні. Пацієнти мають право знати, як алгоритми приймають рішення, та бути впевненими у тому, що їхнє здоров'я не залежить від помилок у програмному забезпеченні.

Інформаційні технології істотно вдосконалюють роботу системи охорони здоров'я завдяки організаційним змінам, роблять її доступною для населення, підвищують прозорість діяльності медичних установ, підвищують ефективність та якість надання медичних послуг, зменшують фінансові витрати на їх проведення, скорочують терміни обстеження та лікування пацієнтів, організовують та економлять робочий час медичних фахівців, забезпечують консультаційну підтримку лікарів, інтенсифікують інтеграцію системи охорони здоров'я окремих країн у світовий медичний інформаційний простір, який дозволяє лікарям ефективно та швидко спілкуватись між собою, мати доступ до медичних архівів та бібліотек, взаємодіяти з різноманітною медичною апаратурою [3].

Дослідження свідчать, що цифровий розрив, спричинений соціальними, економічними, географічними та технічними бар'єрами, суттєво обмежує можливості окремих груп населення. Це, у свою чергу, викликає питання етичності та законності впровадження цифрових інновацій у медицину, адже вони мають враховувати потреби всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу, фізичних можливостей чи місця проживання.

Таким чином, для вирішення зазначених викликів необхідний комплексний підхід, що включає законодавче регулювання, розвиток інфраструктури, освітні ініціативи та впровадження етичних стандартів.

Висновок

Цифрове здоров'я відкриває широкі можливості для вдосконалення системи охорони здоров'я, забезпечуючи доступ до інноваційних медичних послуг, оптимізуючи процеси лікування та моніторингу пацієнтів, а також сприяючи покращенню якості життя. Водночас нерівний доступ до цих технологій залишається важливою проблемою, яка потребує

вирішення для забезпечення справедливості та рівності в медичній сфері.

Забезпечення рівного доступу до цифрових медичних технологій є ключовим викликом для суспільства та урядів різних країн. Це вимагає скоординованих зусиль на різних рівнях: створення надійної інфраструктури, адаптації цифрових платформ для людей із особливими потребами, підвищення рівня цифрової грамотності населення та впровадження ефективного законодавчого регулювання.

Крім того, важливим є дотримання етичних стандартів, особливо в питаннях захисту персональних даних пацієнтів і прозорості використання технологій, таких як штучний інтелект. Збалансований підхід, який враховує як технологічні, так і соціальні аспекти, дозволить забезпечити доступність цифрового здоров'я для всіх та створити передумови для його стійкого розвитку в майбутньому.

SUMMARY

In the modern world, digital technologies have become an integral part of various spheres of social life, including healthcare. Innovations in medicine, such as telemedicine, electronic health records, mobile health monitoring applications, and integrated platforms for healthcare management, open new opportunities to enhance the efficiency of healthcare services and improve patients' quality of life. However, despite the apparent benefits of digitalization, several challenges limit access to such technologies for various population groups.

People with disabilities, elderly individuals, residents of rural and remote areas, as well as low-income citizens, often face barriers that prevent them from utilizing digital health services. These barriers include insufficient technical accessibility, low levels of digital literacy, high costs of technologies, and a lack of infrastructure. Such inequalities contribute to the formation of a digital divide, exacerbating social inequality in access to healthcare services.

The issue of ensuring the right to digital health, which includes equal access to digital medical technologies, is relevant for many countries worldwide. At the same time, legislative regulation in this area is underdeveloped and often fails to address the specific needs of vulnerable population groups.

The purpose of this article is to analyze the legal and ethical aspects of ensuring the accessibility of digital medical technologies for different social groups. Particular attention is given to issues of regulating the digital divide, ensuring equal opportunities, and protecting patients' rights in the process of healthcare digitalization.

Keywords: digital health, accessibility of healthcare services, digital divide, telemedicine, ethical aspects, personal data protection, artificial intelligence in medicine, inclusivity, digital transformation, right to health.

Література

1. Березький О., Зарічний М., Піцун О. Розробка метрики та методів кількісної оцінки сегментації біомедичних зображень. Східноєвропейський журнал підприємницьких технологій. 2017. Т. 6 (4). С. 4-11.

2. Горейб А., Дарбішир Дж., Вроніковська М., Ваткінсон П. Проєктування та валідація нової шкали зручності систем охорони здоров'я (HSUS) для систем підтримки клінічних рішень: підхід із використанням змішаних методів. BMJ Open. 2023. Т. 13. Вип. 1. Стаття номер e065323.

3. Меньє П.-І., Рейно К., Гімараєс Е., Гейєфьєр Ф., Летрільярт Л. Бар'єри та фактори, що сприяють використанню систем підтримки клінічних рішень у первинній медичній допомозі: змішане систематичне оглядове дослідження. Аннали сімейної медицини. 2023. Т. 21. Вип. 1. С. 57-69.

References

1. Berezsky O., Zarichnyi M., Pitsun O. Development of a metric and the methods for quantitative estimation of the segmentation of biomedical images. EasternEuropean Journal of Enterprise Technologies. 2017. Vol. 6 (4). Pp. 4-11.

2. Ghorayeb A., Darbyshire J., Wronikowska M., Watkinson P. Design and validation of a new Healthcare Systems Usability Scale (HSUS) for clinical decision support systems: a mixed-methods approach. BMJ Open. 2023. Vol. 13. Issue 1. Article number e065323.

3. Meunier P.-Y., Raynaud C., Guimaraes E., Gueyffier F., Letrilliart L. Barriers and Facilitators to the Use of Clinical Decision Support Systems in Primary Care: A Mixed-Methods Systematic Review. Annals of Family Medicine. 2023. Vol. 21. Issue 1. Pp. 57 – 69.

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АРБІТРАЖНИХ КЕРУЮЧИХ У СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

БОЯРЧУКОВ Сергій - аспірант кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін Київського університету права НАН України
ORCID 0009-0005-7826-1934
УДК 346
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.14

Стаття присвячена аналізу правових особливостей дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих у системі законодавства України. У ній розглянуто основні проблеми, пов'язані з відсутністю єдиного нормативно-правового регулювання дисциплінарних питань у цій сфері, а також із суб'єктивністю підходів до визначення та кваліфікації порушень. Особливу увагу приділено аналізу гібридного характеру дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих, яка поєднує риси адміністративного та дисциплінарного впливу, що значно ускладнює її реалізацію. У статті розкрито проблему дублювання функцій контролюючих органів і подвійної юрисдикції судового контролю. Робота має на меті не лише узагальнити існуючі наукові підходи до цього питання, але й сформувати пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази у сфері дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих.

Ключові слова: арбітражний керуючий, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарний проступок, дисциплінарна комісія, трудові відносини, трудове законодавство.

Постановка проблеми

Арбітражні керуючі є важливими суб'єктами господарського процесу, на яких покладаються функції управління майном боржника, санації та ліквідації юридичних осіб. З огляду на це, їх діяльність повинна бути чітко регламентована, а порушення встановлених норм має тягнути за собою юридичну відповідальність.

Однак, у системі українського законодавства відсутні чіткі правила, які б регулювали дисциплінарну відповідальність арбітражних керуючих. Це зумовлює низку проблем, таких як суб'єктивність у кваліфікації порушень, дублювання функцій контролюючих органів, а також колізії між адміністративними та дисциплінарними процедурами. Актуальність цієї проблеми підсилюється необхідністю адаптації національного законодавства до європейських стандартів, які вимагають прозорості та передбачуваності процедур.

Стан наукової розробки

У науковій літературі та юридичній практиці питання дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих досліджуються недостатньо, хоча окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися в роботах таких авторів, як: Д.М. Лук'янцем та М.І. Хавронюком. Попри це, залишаються невирішеними такі частини загальної проблеми, як: відсутність єдиного нормативно-правового акту, який би регулював дисциплінарну відповідальність арбітражних керуючих; суб'єктивність підходів до визначення дисциплінарного проступку та його відмежування від адміністративного порушення; неврегульованість питань подвійної юрисдикції (контроль Міністерства юстиції та судовий контроль).

Мета статті – полягає в аналізі правових особливостей дисциплінарної відповідаль-

ності арбітражних керуючих в Україні та формуванні рекомендацій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з Конституцією України (пункт 22 стаття 92), засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України [4].

Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності. У трудовому законодавстві поняття дисциплінарної відповідальності регулюється Кодексом законів про працю України (КЗпП), який визначає правовідносини між роботодавцями та працівниками. У сфері трудових відносин дисциплінарна відповідальність означає обов'язок працівника, який допустив дисциплінарний проступок, відповідати перед роботодавцем за свої винні протиправні дії та підлягати дисциплінарним стягненням, передбаченим нормами трудового права [1].

Підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності, згідно з трудовим законодавством, є дисциплінарний проступок. Це свідоме, протиправне невиконання або неналежне виконання працівником його посадових обов'язків (порушення трудової дисципліни), за яке передбачено відповідні санкції.

Згідно зі статтею 147-1 Кодексу законів про працю України: «Дисциплінарні стягнення накладаються органом, якому надано повноваження приймати на роботу (обирати, затверджувати чи призначати на посаду) відповідного працівника». У відповідності до положень КЗпП, дисциплінарні стягнення застосовуються роботодавцем або уповноваженим ним органом одразу після виявлення порушення. Такі порушення регламентуються правилами внутрішнього трудового розпорядку, дисциплінарними статутами чи іншими подібними нормативними актами [2].

Таким чином, дисциплінарна відповідальність є наслідком порушення працівником встановлених вимог, що забезпечують ефективну організацію трудового процесу.

В українському трудовому законодавстві визначено два види дисциплінарної відповідальності: загальна та спеціальна.

Загальна дисциплінарна відповідальність регулюється Кодексом законів про працю України (КЗпП) та Правилами внутрішнього трудового розпорядку і поширюється на всі категорії працівників, за винятком тих, чия трудова діяльність регулюється спеціальними нормативно-правовими актами. Загальна відповідальність передбачає застосування таких заходів дисциплінарного впливу, як догана чи звільнення за порушення трудової дисципліни.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність, навпаки, поширюється на окремі категорії працівників, діяльність яких регулюється спеціальними законами, статутами чи положеннями про дисципліну. Її особливістю є застосування, крім догани і звільнення, інших заходів дисциплінарного впливу. Серед них: пониження в посаді або класному чині, позбавлення нагрудного знака, звільнення з позбавленням класного чину, попередження про неповну службову відповідність, затримка у присвоєнні чергового рангу чи призначенні на вищу посаду, зауваження, сувора догана тощо.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність поширюється на вузьке коло працівників, які підпадають під дію спеціальних нормативно-правових актів. До таких нормативних документів належать, наприклад, закони України «Про державну службу» та «Про судоустрій і статус суддів». Таке регулювання дозволяє враховувати специфіку професійної діяльності та забезпечує ефективний контроль за дотриманням дисципліни.

Виникає питання щодо статусу арбітражного керуючого як суб'єкта трудових відносин і виду дисциплінарної відповідальності, що до нього може бути застосована, є складним і багатогранним. Профільне законодавство не дає відповіді на ці запитання, проте дуже несподівану відповідь ми знаходимо у Податковому кодексі України. Згідно з пунктом 1 статті 10 Кодексу України з процедур банкрутства (КУПБ), арбітражний

керуючий вважається суб'єктом незалежної професійної діяльності. Відповідно до пункту 14.1.226 Податкового кодексу України (ПКУ), він класифікується як самозайнята особа. Отже, з огляду на норми Податкового кодексу, арбітражний керуючий не може вважатися працівником у розумінні Кодексу законів про працю України (КЗпП) [3; 6].

Постанова Верховного Суду від 13.03.2018 р. у справі № Б8/180-10 підтверджує відсутність трудових відносин між арбітражним керуючим і підприємством, щодо якого здійснюється санація або ліквідація. Суд вказує, що арбітражний керуючий діє на підставі закону, а не трудового договору; призначення арбітражного керуючого здійснюється судом, а не власником підприємства або уповноваженим органом, як того вимагає стаття 117 КЗпП; відносини між арбітражним керуючим і боржником мають цивільно-правовий характер і регулюються спеціальним законом про банкрутство [7].

Таким чином, на арбітражного керуючого не поширюється загальна дисциплінарна відповідальність, передбачена КЗпП, оскільки він не є працівником у традиційному розумінні цього терміна. Його діяльність регулюється спеціальним законодавством, яке передбачає відповідальність за порушення професійних обов'язків у вигляді дисциплінарних, адміністративних або інших санкцій, визначених профільними нормами.

Наприклад, Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (втратив чинність) та чинним КУПБ передбачаються такі заходи впливу, як анулювання свідоцтва про право на здійснення діяльності арбітражного керуючого або відсторонення його від виконання обов'язків. Це є проявом спеціальної відповідальності, яка застосовується до осіб, що здійснюють незалежну професійну діяльність.

Отже, арбітражний керуючий дійсно не є суб'єктом дисциплінарної відповідальності, яка передбачена Кодексом законів про працю України (КЗпП). Його відповідальність має спеціальний характер і регулюється лише нормами Кодексу України з процедур банкрутства (КУПБ).

Згідно зі статтею 19 КУПБ, дисциплінарний проступок арбітражного керуючого включає:

1. Зайняття діяльністю, несумісною із діяльністю арбітражного керуючого, що порушує професійні вимоги.

2. Порушення правил професійної етики арбітражного керуючого, визначених Кодексом професійної етики та іншими нормативними актами.

3. Невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків, передбачених законодавством та договором.

4. Невиконання статуту або рішень саморегулівної організації арбітражних керуючих (СРО), що регулює його діяльність [3].

Статтею 20 пунктом 5 КУПБ [3] визначено: « … у разі виявлення під час перевірки діяльності арбітражного керуючого порушень норм законодавства державний орган з питань банкрутства може зупинити діяльність арбітражного керуючого та передати матеріали на розгляд Дисциплінарної комісії для застосування до порушника дисциплінарного стягнення».

Роль саморегулівної організації (СРО): СРО може проводити перевірку діяльності арбітражного керуючого за зверненням учасників справи про банкрутство або за власною ініціативою. СРО здійснює моніторинг дотримання арбітражним керуючим: Статуту СРО; Кодексу професійної етики; Рішень, прийнятих СРО.

Відповідно до ст. 21 КУПБ: «Арбітражні керуючі несуть дисциплінарну відповідальність у порядку, встановленому Кодексом [3].

Державний орган з питань банкрутства за поданням Дисциплінарної комісії застосовує до арбітражних керуючих дисциплінарні стягнення».

Відповідальність арбітражного керуючого є спеціальною і передбачає застосування заходів впливу, визначених виключно КУПБ. Ці заходи стосуються професійної діяльності керуючого і покликані забезпечити ефективність процедур банкрутства, дотримання етичних стандартів та захист прав учасників справи.

Характерною особливістю дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих

є те, що рішення про застосування відповідного стягнення приймає не Міністерство юстиції, а Дисциплінарна комісія, відповідно до статті 22 Кодексу України з процедур банкрутства. Комісія діє на основі свого положення та не є структурним підрозділом Мін'юсту. Її рішення оформлюються у вигляді протоколу засідання, і ці рішення не вважаються офіційними актами Міністерства юстиції.

Проте, притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної відповідальності як завершальний етап оформлюється наказом Міністерства юстиції. Зазначений наказ є адміністративним актом суб'єкта владних повноважень, що створює правові наслідки для арбітражного керуючого. Оскільки такий наказ має адміністративний характер, його оскарження відбувається в межах адміністративної юрисдикції. Така особливість призвела до юрисдикційної колізії: з одного боку, справи про банкрутство та всі пов'язані з ними спори, включно з діями арбітражного керуючого в процесі, розглядаються господарськими судами. З іншого боку, наказ Міністерства юстиції, яким затверджується дисциплінарне стягнення, належить до адміністративних актів і підлягає розгляду адміністративними судами. Така колізія ускладнює процес захисту прав арбітражних керуючих. Вони змушені звертатися до різних судових інстанцій залежно від характеру спору: до господарського суду — з питань, що виникають у процедурі банкрутства, і до адміністративного суду — для оскарження дисциплінарних рішень. Це може затягувати процес і створювати додаткові труднощі в правовому регулюванні діяльності арбітражних керуючих.

Таким чином, дисциплінарна відповідальність арбітражних керуючих, регульована спеціальними нормами КУПБ, демонструє не лише специфіку правового статусу цих осіб, але й виявляє проблеми правозастосування, що потребують вирішення для забезпечення єдності судової практики.

Юридична невизначеність щодо строків притягнення арбітражних керуючих до дисциплінарної відповідальності є наслідком наявності колізій між нормами Кодексу України з процедур банкрутства і процедурними аспектами, пов'язаними з повноваженнями Міністерства юстиції.

Згідно з пунктом 4 статті 21 КУПБ, рішення про застосування дисциплінарного стягнення має бути прийняте протягом двох місяців з дня виявлення дисциплінарного проступку, але не пізніше одного року з дня його вчинення. Однак виникає запитання, яке саме рішення мається на увазі: протокольне рішення Дисциплінарної комісії чи наказ Міністерства юстиції [4]. На практиці ж між ухваленням цих двох рішень часто проходить значний проміжок часу. Дисциплінарна комісія за результатами своїх засідань оформлює висновок у вигляді протоколу, який згодом стає підставою для видання наказу Міністерством юстиції. Цей часовий розрив може становити від декількох днів до місяців, що дає арбітражним керуючим підстави для оскарження, особливо якщо наказ Мін'юсту було видано після спливу зазначених у законі строків.

Додаткову неоднозначність додає те, що положення про Міністерство юстиції, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 228 від 02.07.2014 року, не містить прямої норми про функцію притягнення арбітражних керуючих до дисциплінарної відповідальності. Згідно з цим документом, Мін'юст уповноважений лише встановлювати порядок контролю за діяльністю арбітражних керуючих, проводити перевірки та здійснювати відповідний контроль. Притягнення до дисциплінарної відповідальності як адміністративна функція прямо не визначено [9].

Водночас Міністерство юстиції наділено обов'язком виявлення та запобігання вчиненню дисциплінарних проступків, що стосується не лише арбітражних керуючих, але й інших категорій осіб. Ця функція більше орієнтована на загальний контроль і превентивні заходи, ніж на здійснення безпосередньо дисциплінарних санкцій.

Таким чином, колізія строків і питань повноважень Мін'юсту створює серйозні підстави для арбітражних керуючих оскаржувати дисциплінарні стягнення. Це, у свою чергу, вказує на необхідність удосконалення законодавства, зокрема, щодо чіткого визначення моменту прийняття рішення

про притягнення до відповідальності та повноважень органів, залучених до цього процесу.

Міністр юстиції України володіє широким колом повноважень, які охоплюють питання призначення, звільнення, заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників різних структур, що належать до сфери управління Міністерства юстиції. Зокрема:

« … порушує перед Кабінетом Міністрів України питання щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності керівника Укрдержархіву та його заступників; призначає на посаду та звільняє з посади керівників підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Мін'юсту, приймає рішення щодо їх заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності; порушує в установленому порядку питання щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності своїх заступників та державного секретаря Мін'юсту; тощо». Як бачимо, Міністерство юстиції має достатньо широке коло посадових осіб, щодо яких можливе застосування дисциплінарної відповідальності за визначених підстав.

Ситуація з дисциплінарною відповідальністю арбітражних керуючих, як вона регулюється чинним законодавством, справді демонструє низку суперечностей і неоднозначностей. Зокрема, стаття 3 Кодексу України з процедур банкрутства (КУПБ) передбачає виключний перелік повноважень державного органу з питань банкрутства (Міністерства юстиції), серед яких є лише встановлення порядку здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих і перевірки їхньої роботи. Проте пряме право Мін'юсту притягати арбітражних керуючих до дисциплінарної відповідальності не закріплено в законі [3]. Ця прогалина в законодавстві не є випадковою. Вона пов'язана з тим, що між Міністерством юстиції та арбітражними керуючими відсутній повний комплекс правовідносин, який би дозволяв говорити про дисциплінарну відповідальність у класичному розумінні. Арбітражні керуючі не є найманими працівниками Міністерства юстиції, а Мін'юст, у свою чергу, не виконує функції їхнього роботодавця. Крім того, арбітражні керуючі не належать до категорії державних службовців, а їхній статус визначається як суб'єкти незалежної професійної діяльності, згідно з КУПБ і Податковим кодексом України.

Призначення арбітражних керуючих у справах про банкрутство здійснюється господарськими судами, а фінансування їхньої діяльності забезпечується за рахунок кредиторів, боржників або ліквідаційної маси. Ці аспекти ще більше підкреслюють незалежний характер їхньої діяльності та відсутність підпорядкування Міністерству юстиції.

Таким чином, зазначена колізія показує фундаментальну проблему: хоча Міністерство юстиції формально бере участь у процесі застосування дисциплінарної відповідальності через затвердження рішень Дисциплінарної комісії, його повноваження у цій сфері юридично не визначені вичерпно та чітко. Це створює ризики неправомірного втручання в діяльність арбітражних керуючих і дає останнім підстави для оскарження дисциплінарних рішень, зокрема через невідповідність дій Мін'юсту його правовому статусу та межам компетенції, встановленим КУПБ.

Для усунення цих проблем необхідно чітко розмежувати контрольні та дисциплінарні функції, а також визначити відповідальність арбітражних керуючих у спосіб, що відповідав би принципам правової визначеності та верховенства права.

Висновки

Арбітражні керуючі несуть не стільки дисциплінарну відповідальність, скільки відповідальність за порушення чинного законодавства, встановлених Міністерством юстиції правил організації професійної діяльності, етичних норм, а також регламентів саморегулівних організацій. Це призводить до підміни понять «дисциплінарний проступок» ширшим і не визначеним поняттям «грубе порушення», що немає чіткої дефініції, а тому його застосування є суб'єктивним і часто довільним.

В Україні відсутній зведений кодекс, статут чи збірник дисциплінарних правил, що регулював би відповідальність арбітражних

керуючих. Така прогалина в законодавстві спричиняє дублювання функцій контролюючих органів, ускладнює механізм притягнення до відповідальності та створює умови для подвійної юрисдикції судового контролю.

Система дисциплінарної відповідальності арбітражних керуючих в Україні має гібридний характер, поєднуючи елементи дисциплінарної та адміністративної відповідальності. Водночас ця система є недостатньо унормованою в межах чинного законодавства, що значно ускладнює її застосування на практиці.

Література

1. Види, підстави та порядок накладення дисциплінарних стягнень // Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_23358 (дата звернення: 15.12.2024)

2. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 27 верес. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 15.12.2024).

3. Кодекс України з процедур банкрутства : Кодекс України від 18.10.2018 № 2597-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text (дата звернення: 15.12.2024).

4. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 15.12.2024).

5. Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, О. Є. Користін та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 808 с.

6. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI : станом на 11 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 15.12.2024).

7. Постанова Верховного суду від 13.03.2018 р. у справі №Б8/180-10 URL:http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=72882334&red=1000037e7d9aa32ac62dadce7646026427ced1&d=5 (дата звернення: 15.12.2024)

8. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII : станом на 30 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 15.12.2024).

9. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2014 № 228 : станом на 1 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-п#Text (дата звернення: 15.12.2024).

10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 11 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 15.12.2024).

11. Хавронюк М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2003, 240 с.

References

1. Vydy, pidstavy ta poryadok nakladennya dystsyplinarnykh styahnen′ // Ministerstvo yustytsiyi Ukrayiny. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_23358 (data zvernennya: 15.12.2024)

2. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny : Kodeks Ukrayiny vid 10.12.1971 № 322-VIII : stanom na 27 veres. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

3. Kodeks Ukrayiny z protsedur bankrut·stva : Kodeks Ukrayiny vid 18.10.2018 № 2597-VIII : stanom na 15 lystop. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text

4. Konstytutsiya Ukrayiny : vid 28.06.1996 № 254k/96-VR : stanom na 1 sich. 2020 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

5. Kurs administratyvnoho prava Ukrayiny : pidruchnyk / V. K. Kolpakov, O. V. Kuz′menko, I. D. Pastukh, O. YE. Korystin ta in. ; za red. V. V. Kovalenka. Kyyiv : Yurinkom Inter, 2012. 808 s.

6. Podatkovyy kodeks Ukrayiny : Kodeks Ukrayiny vid 02.12.2010 № 2755-VI : stanom na 11 hrud. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

7. Postanovi Verkhovnoho sudu vid 13.03.2018 r. u spravi №B8/180-10 URL:http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=72882334&red=1000037e7d9aa32ac62dadce7646026427ced1&d=5 (data zvernennya: 15.12.2024)

8. Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrayiny vid 10.12.2015 № 889-VIII : stanom na 30 cherv. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

9. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Ministerstvo yustytsiyi Ukrayiny : Postanova Kab. Ministriv Ukrayiny vid 02.07.2014 № 228 : stanom na 1 lystop. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-p#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

10. Pro sudoustriy i status suddiv : Zakon Ukrayiny vid 02.06.2016 № 1402-VIII : stanom na 11 hrud. 2024 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (data zvernennya: 15.12.2024).

11. Khavronyuk M. I. Dystsyplinarni pravoporushennya i dystsyplinarna vidpovidal′nist′ : navchal′nyy posibnyk. Kyyiv : Atika, 2003, 240 s.

Boiarchukov S.

LEGAL FEATURES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF ARBITRATION MANAGERS IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

The article is devoted to the analysis of the legal features of the disciplinary liability of arbitration managers in the system of Ukrainian legislation. It considers the main problems associated with the lack of a single regulatory framework for disciplinary issues in this area, as well as the subjectivity of approaches to the definition and qualification of violations. Particular attention is paid to the analysis of the hybrid nature of the disciplinary liability of arbitration managers, which combines the features of administrative and disciplinary influence, which significantly complicates its implementation. The article reveals the problem of duplication of functions of supervisory bodies and dual jurisdiction of judicial control. The work aims not only to generalize existing scientific approaches to this issue, but also to formulate proposals for improving the regulatory framework in the field of disciplinary liability of arbitration managers.

Key words: arbitration manager, disciplinary liability, disciplinary offense, disciplinary commission, labor relations, labor legislation.

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ «ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ» /СТАТТЯ 437 КК УКРАЇНИ/ НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

КАНЦІР Володимир - доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», професор

ORCID ID: 0000-0002-3689-4697

КРИЖАНОВСЬКИЙ Анатолій - кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доцент

ORCID ID: 0000-0002-2432-5286

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.15

«Злочин агресії», є одним із найтяжчих міжнародних посягань, що несе у собі очевидну загрозу відносинам миру та безпеки для світового співтовариства, для всього міжнародного правопорядку. З огляду на це, заборона агресії розглядається як імперативна норма міжнародного права, відхилення від якої – неприпустиме та каране.

Відповідне коло проблемних питань, очевидно, виходить за межі, які стосуються виняткового національного кримінального права. Вони заслуговують на вивчення з урахуванням того, що й міжнародне кримінальне право й національне кримінальне право, на основний предмет, базову платформу виводять факт вчинення кримінального правопорушення та покарання за нього.

Не є винятком і, так звані, «злочини агресії», які вважаються одними із найтяжчих міжнародних посягань, що передбачають загрозу відносинам миру та безпеки для світового співтовариства.

З огляду на це, у статті зроблено спробу проаналізувати окремі міжнародні правові акти, які забороняють згадану агресію, є імперативними нормами міжнародного права.

Ключові слова: «злочин агресії», планування, підготовка, розв'язування агресивної війни, воєнного конфлікту, ведення агресивної війни, агресивні воєнні дії, міжнародні угоди.

Постановка проблеми

Донедавна у судовій правозастосовній діяльності норми про планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, норми про ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій - не застосовувались. З огляду на це, питанням захисту від так званих «злочинів агресії» приділялось мінімально уваги в спеціальній літературі, окреслена проблематика не вважалась актуальною.

З 2014 року, у зв'язку зі збройним вторгненням (анексією) РФ в Автономну Республіку Крим та на Схід України, назріла необхідність розробки ефективних кримінально-правових засобів протидії проявам агресії. Примітно, що в медіа агресію РФ проти України у різні періоди трактували неоднозначно, як-от: тероризм, сепаратизм, участь у діяльності непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань, тощо.

24 лютого 2022 року, РФ вчинила повномасштабне вторгнення на територію України, яке було іменоване очільником держави-агресора, як, так звана, «спеціальна воєнна операція». Внаслідок зазначеного нападу, по всій території України, російськими окупантами завдаються ракетні удари, вбито тисячі цивільних людей, знищено об'єкти інфраструктури (житлові будинки, заклади

освіти та охорони здоров'я, підприємства тощо). Вказані злочинні діяння є одними із найбільш тяжких злочинів проти миру та безпеки людства та трактуються світовим співтовариством як агресія РФ проти України [1].

«Злочин агресії» є одним із найтяжчих міжнародних посягань, що транслює очевидну загрозу відносинам миру та безпеки для світового співтовариства, для міжнародного правопорядку. З огляду на це, заборона агресії розглядається як імперативна норма міжнародного права, відхилення від якої – неприпустиме.

Стан дослідження

Актуальні наукові обстеження стосуються з'ясування поняття агресії, агресивної війни або агресивних воєнних дій, причин та способів їх розв'язання, питань відповідальності держави за акти агресії та відповідних міжнародних правових важелів. Ці праці презентовані такими науковцями, зокрема, це: Н. Акімов, О. Базов, М. Баймуратов, О. Березніков, І. Бойко, С. Бескоровайний, О. Броневицька, К. Важна, В. Гапончук, С. Денисов, В. Дяченко, О. Задніпровська, І. Касинюк, Н. Кончук, К. Кардаш, У. Коруц, Е. Кузьмін, О. Ладиненко, І. Лоссовський, А. Майснер, Г. Маляр, С. Мохончук, Л. Мошняга, А. Нікітін, О. Олішевський, Н. Орловська, В. Ортинський, Я. Пилипенко, П. Пекар, О. Полторак, В. Поповичук, В. Радецький, В. Робак, Ю.Резнік, М. Рубащенко, В. Ржевська, С. Сірий, С. Стасюк, М. Стиранка, Л. Скрекля, Н. Філіпінська, Н. Фурсіна, Я. Турчин, М. Цюрупа, П. Шумський, К. Юртаєва, Г. Яремко та інші.

Також на початку 2023 року, Христина Олійник успішно захистила дисертацію в Національному університеті «Львівська політехніка» – «Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни», згодом, видано монографію. У дослідженні, в умовах особливого правового режиму – воєнного стану, очевидного загострення загроз суверенітету, територіальній цілісності та політичній незалежності держави, здійснено переоцінку кримінально-правової охорони таких правовідносин [1].

Метою цієї статті є спроба окреслити окремі міжнародні правові стандарти регламентації кримінальної відповідальності за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Про небезпеку збройної агресії та її наслідки для людства говорять самі за себе цифри. Так, за тисячоліття відбулося близько чотирнадцять тисяч воєн, у яких загинуло понад п'ять мільярдів людей. У XX сторіччі, внаслідок Першої світової війни, загинуло тридцять один мільйон людей, серед яких двадцять один мільйон осіб померло від голоду і захворювань. У Другій світовій війні ці показники дещо зросли – загинуло понад сорок мільйонів людей [2].

Міжнародній практиці також відомі випадки засудження осіб за здійснення змови з метою підготовки та ведення агресивних війн проти Австрії, Польщі, Данії, Греції, колишнього СРСР та інших держав. Зокрема, в Нюрнберзі відбувся судовий процес над групою військових злочинців, після завершення якого 30 вересня – 1 жовтня 1946 року вироком Трибуналу їх було визнано винними та засуджено до смертної кари чи довічного позбавлення волі.

Однак, «злочини агресії» не залишилися в далекому минулому, а в сучасному світі набирають якісно нових форм. Як справедливо зауважує А.В. Майснер, агресивні дії камуфлюються демократичними прагненнями і цілями забезпечення прав людей, нехтуваних в умовах диктаторських і тоталітарних режимів, гуманітарними інтервенціями, поліцейськими операціями тощо. До того ж сама агресія набуває інших виявів, у яких сила і насильство як сутнісний фактор цього міжнародного злочину набуває вигляду легітимної політичної, інформаційної та інших різновидів діяльності [3].

З огляду на зазначене, актуалізується потреба у визначенні міжнародно-правових механізмів протидії агресії.

Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р., агресією є використання збройної сили держави проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН (ст.1) [4].

При цьому, жодні міркування будь-якого характеру (політичного, економічного, військового тощо) не можуть служити виправданням агресії (ст.5). Її заборона регламентується ще в кількох міжнародних документах, а саме Декларації про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах від 18 листопада 1987 р., Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня1975 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 року [5].

Стаття 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. містить перелік дій, які кваліфікуються як акт агресії, зокрема:

a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація чи анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її;

b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

c) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;

e) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за згодою з приймаючою державою, у порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території по припиненню дії угоди;

f) дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

g) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, що носять настільки серйозний характер, що це рівносильне перерахованим вище актам, або його значну участь у них.

З вищенаведеного визначення розуміється, що акти агресії не завжди здійснюються з метою захоплення території іншої держави (до прикладу, напад збройними силами держави на повітряні сили іншої держави можливий з метою тиску на органи державної влади щодо прийняття певного політичного рішення; засилання державою або від імені держави збройних банд на територію іншої держави з метою її послаблення або впливу на можливість прийняття рішення всередині держави чи у відносинах з іншими державами). У науковій літературі підкреслюють, що поряд зі збройними формами агресії не менш ефективними формами руйнівного впливу на інші держави стають, так би мовити, «мирні» вияви агресії, передусім – економічний та інформаційний [3].

З огляду на це, проф. І.І. Бойко вважає, що на сьогодні визначення поняття агресії є застарілим, оскільки воно повинно охоплювати ширший перелік злочинних дій у зв'язку з появою нових «технологій» нанесення шкоди та нових типів загроз (втручання в роботу автоматизованих інформаційних систем) [6].

Вважаємо, що включення в поняття агресії інформаційний чи економічний вплив не можна сприйняти схвально, оскільки такі дії, скоріш за все, є складовими частинами ідеологічної боротьби, метою якої є послабити сили супротивника та відповідно зміцнити власні позиції. Втім негативні наслідки, скажімо, інформаційної війни важко переоцінити. Яскравим прикладом цьому слугує пропаганда ідеолога доктора Йозефа Геббельса, яка стала тією силою, яка привела до влади у Німеччині фашистів й призвела до розв'язання Другої світової війни [7].

Як більш сучасний приклад можна навести війну в медійному просторі РФ проти

України, за результатами якої нагнітається нетерпимість до української армії та населення загалом. Тому видається, що інформаційна війна може слугувати причиною для кровопролиття, призвести до руйнувань та людських жертв. Іншими словами, вона може виступати, так би мовити, передумовою агресивним воєнним діям чи спонукати до їх ведення, однак вона не є різновидом агресії однієї держави проти іншої, для якої характерним є застосування насильства і примусу.

З 31 травня по 11 червня 2011 року в Кампалі відбулась конференція держав-учасниць Римського Статуту, на обговорення якої виносилось питання щодо з'ясування поняття агресії. За її результатами було прийнято текст поправок, зокрема, у частині введення нової статті (8 bis), яка дає наступне визначення «злочину агресії», а саме: планування, підготовку, ініціювання або здійснення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, серйозністю та масштабами є грубим порушенням Статуту ООН [8].

Доводиться констатувати, що Україна одна з останніх серед цивілізованих держав та зовсім нещодавно, у другій половині 2024 року, ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Однак, наша держава ще значно раніше зверталася до МКС із заявами про визнання його юрисдикції, зокрема, щодо злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками так званих «ЛНР» та «ДНР», а також агресії, в результаті якої було відторгнуто АРК [9].

Нормами міжнародного права також регламентуються випадки, коли допускається застосування сили однієї держави проти іншої, зокрема:

- у випадку збройного нападу однієї держави на іншу, «потерпілій стороні» (жертві нападу) дозволено застосовувати силу у відповідь, що відповідно до Статуту ООН є невід'ємним правом на індивідуальну чи колективну самооборону (ст.51);

- вживання заходів військового характеру, які санкціоновані Радою Безпеки ООН у випадку загрози миру, порушень миру та актів агресії (Розділ VII Статуту ООН) [10].

Висновки

«Злочин агресії» вважається одним із найтяжчих міжнародних посягань, що становить серйозну загрозу відносинам миру та безпеки у світовому просторі, усьому міжнародному правопорядку. При цьому, акти агресії здійснюються як з метою захоплення території іншої держави, так і з будь-якою іншою метою, яка суперечить міжнародному законодавству (тиск на органи державної влади з метою прийняття певного політичного рішення; послаблення держави тощо). З огляду на це, заборона агресії мала б розглядатися як імперативна норма міжнародного права, відхилення від якої – неприпустиме та каране.

Моніторинг відповідних міжнародних правових платформ, стандартів у контексті регламентації кримінальної відповідальності за планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій, викликаний необхідністю подальшого наукового обстеження стосовно удосконалення кримінально-правової охорони відносин миру між державами та вдосконалення законодавства в цій частині.

Література

1. Олійник Х. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 «Право»). Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2022. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/radaphd/21724/disoliynyk-2.pdf.

2. Гнатовський М. М. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для юристів громадських приймалень / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, Н. В. Хендель. Одеса: Фенікс. 2015. 92 с.

3. Майснер А.В. Міжнародний злочин «агресія» в сучасній доктрині міжнародного права: дис. к.ю.н. спец.: 12.00.11 – міжна-

родне право. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ. 2018. 225 с.

4. Определение агрессии: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 3314 (XXIX) от 14 декабря 1974 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74.

5. Про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах: Декларація прийнята резолюцією 42/22 Генеральної Асамблеї від 18 листопада 1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_571; Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Гельсінкі, 1 серпня 1975 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055; Про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Декларація прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

6. Бойко І.І. Визначення агресії в міжнародному праві. Вісник Академії адвокатури України. 2010. №1 (17). С.178-179.

7. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. Вісник НАДУ. №1. 2015. С.136-141

8. Поправка до статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. https://www.icc-cpi.int/NR/ rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0.

9. Боднар Н.А. Проблема ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в світлі європейського вибору України. Журнал європейського і порівняльного права. 2018. С.79-96.

10. Статут Організації Об'єднаних Націй. Департамент громадської організації ООН. Київ. 2008. URL: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf.

SUMMARY

On 24 February 2022, Russia launched a full-scale invasion of Ukraine, which was referred to as a so-called «special military operation». As a result of this attack, the Russian occupiers launched missile attacks throughout Ukraine, killing thousands of civilians and destroying infrastructure (residential buildings, educational and healthcare facilities, businesses, etc.). These criminal acts are among the most serious crimes against the peace and security of mankind and are interpreted by the international community as aggression against Ukraine

Translated with DeepL.com (free version) The «crime of aggression» is one of the most serious international offences, which poses an obvious threat to peace and security for the world community and the entire international legal order. In view of this, the prohibition of aggression is considered to be a peremptory norm of international law, deviation from which is unacceptable and punishable.

The relevant range of problematic issues obviously goes beyond the scope of national criminal law. They deserve to be studied, given that both international criminal law and national criminal law, as the main subject matter, the basic platform, refer to the fact of committing a criminal offence and punishment for it.

The so-called «crimes of aggression» are no exception, as they are considered to be among the most serious international offences that pose a threat to peace and security relations for the world community.

With this in mind, the article attempts to analyse certain international legal acts prohibiting the aforementioned aggression, which are peremptory norms of international law.

Key words: «crime of aggression», planning, preparation, unleashing of an aggressive war, military conflict, conduct of an aggressive war, aggressive military actions, international agreements.

THE ESSENCE OF FINANCIAL SANCTIONS AS A MEASURE OF ACCOUNTABILITY FOR TAX EVASION

ALIYEVA Asmar Alimusa gizi - Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor, Head of the Department of "Civil Procedure and Commercial Law" of the Faculty of Law of Baku State University

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.16

Financial sanctions are a fundamental tool to ensure compliance with tax obligations and combat tax evasion. This article explores the essence of these sanctions from a multidimensional perspective, highlighting their corrective, preventive and educational role. It also analyses how they contribute to fiscal sustainability and tax equity, while strengthening the legal framework and confidence in the tax system. Finally, the principles of proportionality and gradualness in their application are examined to ensure their effectiveness and legitimacy.

Keywords: financial, tax, sanctions, system, state.

Introduction

Tax evasion represents a critical challenge for tax systems around the world. In addition to eroding public revenues, it undermines fairness and generates distrust in institutions. In response, States implement financial sanctions as a measure of accountability for those who fail to comply with their tax obligations. Financial sanctions are restrictive measures applied to individuals or legal entities in order to limit their activities and exert pressure and influence on them. These sanctions have a dual function: to repair the economic damage caused to the public purse and to deter future evasive behavior. But what is the essence of these sanctions in terms of their purpose, design, and application? This article addresses this question, highlighting the key aspects that justify and guide their existence.

The nature of financial sanctions in the tax context

Financial sanctions in the tax field are economic penalties imposed on taxpayers who, deliberately or through negligence, fail to comply with their tax duties. These sanctions range from fines proportional to the amount evaded to surcharges and late payment interest that seek to compensate for the time elapsed without due payment. According to some experts, the development of the typology of taxpayers shows that the same tax rules can have different compliance effects [1, p. 119]. Beyond their pecuniary nature, their essence lies in their ability to balance the tax system.

1. Corrective and Reparative Function

One of the main purposes of financial sanctions is to repair the damage caused by tax evasion. This involves not only recovering the tax evaded, but also compensating for the economic losses resulting from non-compliance. Sanctions ensure that taxpayers do not obtain undue advantages over those who comply with their obligations.

The tax system, as the basis of public financing, depends on the correct collection of taxes. However, failure to comply with tax obligations - whether through omission, negligence or fraud - represents a significant challenge. Financial sanctions arise as a response to this problem, with a design that integrates corrective and remedial aspects. Financial sanctions in the tax context are economic penalties imposed on taxpayers who violate tax regulations. These penalties aim to correct improper behavior, restore

confidence in the tax system and compensate for losses suffered by the State due to noncompliance. They guide the behavior of taxpayers, promoting voluntary compliance with their obligations. They compensate the treasury for economic damages and seek to restore the fiscal balance affected by the violation. The corrective function of tax sanctions focuses on modifying the behavior of taxpayers, both individually and collectively [2, p. 11]. This aspect is based on principles of deterrence and prevention. The offender, when facing a sanction, internalizes the cost of his improper behavior, which reduces the probability of recidivism. The public imposition of sanctions creates an exemplary effect, discouraging other potential offenders. For example, fines for late or under-reporting income not only correct the conduct of the affected taxpayer, but also reinforce the perception that tax rules are strict and compliance is imperative. In this sense, sanctions function as a mechanism to strengthen confidence in the tax administration and the perception of tax justice.

According to Article 57.1 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan, a financial sanction in the amount of 40 (forty) manats shall be imposed on the taxpayer by the decision of the head of the tax authority (his/her deputy) for failure to submit a tax report within the established period without justification by a taxpayer who carries out taxable or tax-exempt (non-taxable) transactions for the reporting period [3].

For non-payment of some taxes on time, a financial sanction of 25 (twenty-five) percent of the amount due is envisaged. For example, let's say an individual wins 50,000 (fifty thousand) manats in a lottery. According to Article 101.5 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan, that individual must pay tax in the amount of 10 (ten) percent of the prize, i.e. 5,000 (five thousand) manats. If the person in question fails to pay the tax of 5,000 (five thousand) manats on time, a financial sanction in the amount of 25 (twenty-five) percent of 5,000 (five thousand) manats will be imposed - 1250 (one thousand two hundred and fifty manats) in accordance with Article 58.1-1 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan.

The Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan "On the Interpretation of Articles 49.3 and 49.6 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan" dated August 6, 2002, stated that although the amount of money to be transferred to the state budget is in the personal property of the taxpayer, he/she does not have the right to dispose of that money as he /she wishes and must regularly transfer this money to the state. Otherwise, the rights and legally protected interests of other individuals, as well as the state, would be violated. Even if the amount of money, that is payable to the state budget, is within the private property of the taxpayer, he/she cannot dispose of this money at his/her discretion and this amount should be paid to the state. Otherwise the interests of other persons as well as the interests and rights of the state, protected by the legislation, would be violated [4].

The Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated March 17, 2016 stated that the obligation to pay taxes reflects the general interests of society. The state has the right to take measures to regulate tax relations in order to protect the rights and legitimate interests of not only taxpayers, but also other members of society, and must implement such measures. Therefore, tax collection should not be considered as an unjustified deprivation of the taxpayer's property, but as a lawful seizure of a certain part of his/her property arising from constitutional duties. Duty to pay taxes reflects common interests of society. State has a responsibility to take measures as to regulation of tax relations with a view of protection of lawful rights and interests with respect to not only taxpayers but also other members of society. Therefore tax withholding should be regarded not as the groundless deprivation of taxpayer of his/her property, but as a lawful taking of fixed part of property, that is the constitutional duty [5].

In addition to minimizing burdens, withholding regimes can also reduce misreporting and underpayments, as principals or intermediaries responsible for forwarding taxes to the administration have no right over the respective amounts [6].

In addition to correcting conduct, tax sanctions play a restorative role. Tax non-compliance generates a loss of public resources, which affects the State's ability to finance essential goods and services. The restorative function aims to ensure that all taxpayers comply with their fair share of the tax burden through the payment

of surcharges, interest and fines proportional to the damage caused. For example, in cases of tax evasion, sanctions include both the amount owed and accrued interest and, sometimes, additional fines. This prevents offenders from obtaining undue benefits over compliant taxpayers. The design and application of tax sanctions must respect fundamental principles, such as proportionality, legality and transparency:

1. Proportionality: Sanctions must be related to the seriousness of the infringement and the damage caused.

2. Legality: All sanctions must be previously established in the applicable tax regulations.

3. Transparency: The sanctioning process must be clear and guarantee the taxpayer's right to defense.

The balance between these principles ensures that sanctions fulfill their corrective and reparative functions without generating disproportionate effects or contrary to fundamental rights. Complex and cross-border practices make it difficult to identify and sanction offenders. The perception of fairness in their application is key to strengthening the legitimacy of the tax system. In the 1980s and 1990s, many empirical studies used data from the Taxpayer Compliance Measurement Program [7]. The digitalization of economic transactions requires sanctions adapted to new forms of non-compliance. In this sense, tax systems must evolve to ensure that sanctions remain effective in their dual function. Financial sanctions in the tax field are more than punitive tools; They represent a comprehensive mechanism to promote compliance, compensate the public purse and strengthen tax equity. By balancing their corrective and restorative functions, these sanctions contribute to the development of a fair and sustainable tax system. Appropriate design and equitable application of these measures are essential to meet contemporary challenges and maintain citizens' confidence in the tax system.

2. Preventive and Deterrent Function

The certainty of facing sanctions discourages taxpayers from considering evasion as a viable option. This preventive effect is essential to maintaining fiscal discipline and reinforcing a culture of compliance. Modern sanction systems consider both the seriousness of the non-compliance and the intentionality of the offender, promoting a balanced approach. Financial sanctions in the tax field are a fundamental pillar for tax compliance and the integrity of the tax system. These sanctions serve a dual preventive and deterrent function, aimed at avoiding non-compliance with tax obligations and promoting responsible behavior by taxpayers. Tax compliance is an essential component for the functioning of the State and the provision of public goods and services. However, tax evasion and avoidance pose persistent challenges that threaten the fairness and sustainability of the tax system. In this context, financial sanctions are presented as a key tool to prevent and deter conduct contrary to tax regulations. Financial sanctions in the tax field are coercive measures, generally economic, imposed by the tax administration on taxpayers who fail to comply with tax regulations. These sanctions not only punish the violation, but have a broader purpose: to prevent future illegal conduct and to deter both the offender and other potential offenders.

The preventive function of tax sanctions is aimed at generating a regulatory environment that encourages voluntary compliance. This objective is achieved through:

• Regulatory awareness: Penalties act as a constant reminder of tax obligations, creating a culture of compliance.

• Structuring incentives: Taxpayers evaluate the consequences of noncompliance and conclude that it is more beneficial to comply with their obligations.

For example, penalties for late filing of tax returns are an incentive for taxpayers to comply on time, avoiding subsequent problems. In this way, penalties not only correct, but prevent future violations by structuring clear incentives. Deterrence is based on the principle that fear of negative consequences can inhibit undesirable behavior. In the tax field, deterrent penalties have two main focuses:

• Individual deterrence: The penalized taxpayer faces an economic and reputational cost that leads him to avoid repeat offenses.

• General deterrence: The visible and consistent application of penalties serves as a warning to other taxpayers.

For example, penalties for tax evasion, which include fines, interest and potential legal implications, are designed to outweigh any gains

made from the violation. This sends a clear message about intolerance of non-compliance. The effectiveness of the preventive and deterrent functions of tax sanctions is deeply influenced by their regulatory design and the perception of fairness in their application. A system that complies with these principles will not only be more effective, but will also strengthen taxpayers' trust in the tax administration, an essential element for voluntary compliance. Tax sanctions must evolve to adapt to these realities, while maintaining their effectiveness and respecting taxpayers' rights. Financial sanctions in the tax field, with their preventive and deterrent function, are fundamental instruments to strengthen tax compliance and protect the integrity of the tax system. These sanctions not only discourage illegal conduct, but also promote a culture of voluntary compliance, essential for the financial sustainability of the State. Appropriate regulatory design, combined with fair and transparent enforcement, is key to maximizing the effectiveness of these sanctions, balancing the prevention of non-compliance with respect for taxpayers' rights. Looking ahead, the modernization of tax systems and the use of advanced technological tools will be critical to addressing the challenges and seizing the opportunities presented by the contemporary tax landscape.

3. Educational and Cultural Function

Taxpayer education is a long-term strategy whose main aim is to build a culture of voluntary compliance, an aim that cannot be achieved in the short term [8, p. 111]. Financial sanctions also have a pedagogical impact. By sanctioning illegal conduct, tax authorities reinforce the notion that tax compliance is not only a legal obligation, but also an ethical and civic duty. This educational dimension is crucial to building a fiscally responsible society. Tax compliance is an essential component of public governance and sustainable economic development. Beyond revenue collection, the tax system plays a role in consolidating social values such as equity, solidarity and trust in institutions. The gap between tax revenues and tax expenditures is growing, thus ensuring the imbalance of state budgets due to taxpayers not fulfilling their obligations. In this context, financial sanctions are positioned not only as coercive tools, but also as educational and cultural instruments. Tax sanctions are measures imposed by tax authorities to punish non-compliance with tax obligations. These sanctions may include fines, surcharges, interest and, in serious cases, penal measures. Beyond their coercive nature, sanctions have an educational and cultural component, which seeks to influence taxpayers' perception and behaviour by:

1. Fostering understanding of the importance of tax compliance.
2. Promoting a culture of tax responsibility.
3. Strengthening values of justice and social solidarity in relation to the tax system.

The educational function of financial sanctions is based on the capacity of these measures to raise awareness and educate taxpayers about their tax obligations. Sanctions make visible the consequences of non-compliance and reinforce the importance of compliance with tax rules for collective well-being. For example, a fine for failure to file taxes not only penalizes the offender, but also educates him or her about the relevance of established dates and procedures. Sanctions act as practical reminders of tax laws, especially in contexts where taxpayers may be unaware of certain specific obligations. In this sense, tax outreach campaigns combined with the application of sanctions can have a transformative effect, helping taxpayers internalize tax rules and understand the relationship between their individual compliance and the financing of essential public services. The cultural function of tax sanctions is linked to their capacity to shape society's attitudes and values around the tax system. This aspect focuses on building a tax culture that encourages voluntary compliance and a positive perception of tax contributions.

Among the most notable cultural impacts of tax sanctions are:

- Reinforcement of tax legitimacy: The visible and equitable imposition of sanctions reinforces the perception that the tax system is fair and transparent.
- Building trust in institutions: A well-designed and applied system of sanctions strengthens trust in the tax administration and in the fairness of the tax system.
- Transformation of social norms: Sanctions contribute to establishing tax compliance as an accepted and valued social norm, reducing tolerance towards behaviours such as tax evasion.

For example, in societies where sanctions are applied effectively and equitably, taxpayers are more likely to perceive their tax obligations as a civic duty and a contribution to social cohesion.

Although tax sanctions have great educational and cultural potential, their effectiveness is conditioned by several factors. In contexts where taxpayers do not understand tax laws, sanctions may be perceived as arbitrary or unfair, weakening their educational function. If sanctions are applied disproportionately or selectively, they can erode trust in the system and generate a culture of tax resistance. Sanctions, if not accompanied by tax education strategies, may be perceived as only punitive, limiting their transformative impact. Financial sanctions in the tax context go beyond their punitive and deterrent function. Their ability to educate taxpayers and transform cultural norms around tax compliance is essential for the development of a robust and equitable tax system. By balancing their coercive functions with an educational and cultural dimension, tax sanctions can foster greater social acceptance of the tax system, promoting a culture of voluntary compliance based on civic responsibility and understanding of the collective benefits of tax compliance.

Guiding principles of financial sanctions

For financial sanctions to be effective and legitimate, their application must be governed by fundamental principles:

1. Proportionality: Sanctions must be proportional to the seriousness of the violation. Minor evasions or unintentional administrative errors require less severe sanctions than cases of deliberate tax fraud.

2. Graduality: Modern tax systems employ a gradual approach, increasing the severity of sanctions according to repeat offences or the magnitude of non-compliance.

3. Equity and neutrality: It is essential that sanctions are non-discriminatory and applied uniformly, ensuring that all taxpayers, regardless of their economic capacity, assume responsibilities proportional to their actions.

The impact of financial sanctions on fiscal sustainability and social justice

Tax evasion compromises the financial sustainability of States by depriving them of resources necessary to finance essential public services. In this sense, financial sanctions play a crucial role in ensuring tax collection and maintaining economic stability. At the same time, they reinforce social justice by requiring all taxpayers to comply with their fair share of tax burdens. In addition, the effective application of sanctions strengthens confidence in the tax system, as it demonstrates the State's commitment to sanction illegal conduct and protect the integrity of the system. However, their effectiveness depends on transparency, institutional capacity and consistency in their application. Tax compliance is essential to ensure the financial sustainability of the State and promote social justice in the distribution of resources. Financial sanctions, such as fines, surcharges and interest for tax non-compliance, are instruments designed to correct, deter and prevent behaviours that erode the tax system. This article explores the impact of financial sanctions from two key perspectives: their contribution to fiscal sustainability, by ensuring the collection of necessary revenues, and their influence on social justice, by reinforcing the perception of equity in tax compliance. Fiscal sustainability refers to the State's ability to finance its functions and obligations without compromising long-term economic stability. By penalizing non-compliance, sanctions stimulate voluntary compliance, improving tax revenues. The threat of economic and legal sanctions discourages evasion, especially in high-income sectors and transnational companies. Sanctions reinforce the credibility of the system, improving cooperation between taxpayers and the tax administration. However, excessive or disproportionate use of sanctions can generate counterproductive effects, such as resistance to compliance or increased economic informality. Social justice in the tax context involves the equitable distribution of tax burdens and the use of public resources to reduce inequalities. For example, this focus not only can lead to greater compliance, a fairer system, and higher revenues, but also can contribute to building state capacity, sustained political support for further reforms, and a stronger fiscal contract between citizens and governments [9].

To maximize the benefits of financial sanctions on fiscal sustainability and social justice, the following strategies are suggested:

Proportional and equitable design: Sanctions should be proportional to the severity of the violation and applied uniformly to all taxpayers.

Transparency and accountability: The tax administration must guarantee clear and accessible processes, reducing the perception of arbitrariness.

Focus on large evaders: Prioritize the inspection and sanctioning of large taxpayers who represent the greatest impact on tax evasion.

Tax education: Complement sanctions with educational campaigns that foster a culture of voluntary compliance based on an understanding of the justice and benefits of the tax system.

Strategic use of technology: Incorporate digital and analytical tools to improve the detection of non-compliance and reduce administrative costs.

Financial sanctions in the tax field are key instruments to ensure fiscal sustainability and promote social justice. By penalizing non-compliance and reinforcing equity in the distribution of tax burdens, these sanctions strengthen trust in the system and promote a culture of tax compliance. In addition, they must be accompanied by broader strategies that include tax education and strengthening administrative capacity. Only in this way can it be ensured that sanctions contribute not only to regulatory compliance, but also to the development of a more equitable and sustainable tax system.

Despite their benefits, financial sanctions face significant challenges. These include resistance from certain economic sectors, lack of resources for adequate enforcement, and the potential perception of unfairness in their application. Furthermore, in highly informal economies, sanctions may be insufficient to address widespread evasion. It is crucial that governments design clear, transparent tax policies accompanied by support mechanisms to facilitate voluntary compliance. A balanced combination of incentives and sanctions may be more effective in reducing tax evasion.

Conclusions

Financial sanctions for tax evasion are a manifestation of tax responsibility and an essential instrument to ensure compliance with tax obligations. Their essence lies in their ability to deter, correct and educate, while strengthening fiscal sustainability and tax equity. However, to maximize their impact, they need to be proportional, gradual and applied with justice and transparency.

In a global context of increasing fiscal complexity, these sanctions must be part of a comprehensive approach that combines prevention, education and sanction, promoting a more efficient and equitable tax system.

References

1. Torgler, B. Tax Morale, Rule-Governed Behaviour and Trust // Constitutional Political Economy, 2003, Volume 14, pages 119-140.

2. Kirchler, E. The Economic Psychology of Tax Behaviour. Cambridge University Press, 2007, 264 pages.

3. Tax Code of the Republic of Azerbaijan // Adopted on July 11, 2000 (amendments and additions as of October 08, 2024): [Electronic resource] / https://e-qanun.az/framework/46948 (in Azerbaijani)

4. Decision of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan "On the interpretation of Articles 49.3 and 49.6 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan" dated August 6, 2002: [Electronic resource] / https://www.constcourt.gov.az/az/decision/69 (in Azerbaijani)

5. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated March 17, 2016 "On verification of conformity of Article 65.2 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan with parts I and II of Article 13, Article 29 and Article 73.2 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan": [Electronic resource] / https://www.constcourt.gov.az/en/decision/333 (in Azerbaijani)

6. Tax Administration 2023. Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies: [Electronic resource] / https://is.gd/sjmg7A

7. Torgler, B. Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis: [Electronic resource] / https://is.gd/lAAX6K

8. Building a Tax Culture, Compliance and Citizenship: A Global Source Book on Taxpayer Education. París: OCDE, 2021, 150 pages.

9. Roel Dom, Anna Custers, Stephen Davenport, and Wilson Prichard. Innovations in tax compliance. Building trust, navigating politics, and tailoring reform: [Electronic resource] / https://is.gd/TJ4UVZ

MANDATORY MEDIATION IN LABOR DISPUTES: THE PRACTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

RAHIMOV Azar Eldar oghlu - Doctor of Philosophy in Law, Doctoral candidate for the Doctor of Science program of the Department of Labor and Environmental Law of Baku State University

Orcid.org\0009-0007-5497-9233
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.17

Compared to court proceedings, being one of the main methods of alternative dispute resolution, mediation is relatively simple and more transparent from a procedural perspective. It should be noted, however, that attitudes towards the use of mediation vary across countries and, in some cases, are even quite skeptical. Ambiguous attitudes towards mandatory mediation exist in both theory and practice. Overall, it can be said that in order to prevent costly, lengthy, and unsatisfactory legal procedures, there is currently a global trend of actively promoting more efficient mediation. The Republic of Azerbaijan is among the countries that have legislatively established the procedure of mandatory mediation in labor disputes. This paper examines the specifics of applying the mandatory model using a concrete example.

Keywords: labor relations, labor dispute, conflict, claim, mandatory mediation, alternative resolution.

Each of us throughout our lives faces various types of conflict situations and the need to get out of them. Similar prospects are not excluded in labor relations, which play such a significant role in our lives. In practice, conflicts can have different natures, and often at early stages it is possible to identify their nature, to determine whether they stem from material interests or from the relationship between the parties.

Conflicts in organizations and in the workplace are inevitable, despite the fact that they can take on both a constructive and destructive character. Conflict management methods essentially reflect key elements of organizational culture and social norms, which can be called a conflict culture, which in turn has a direct impact on its dynamics and prospects for resolution.

We can conditionally distinguish three types of conflict cultures:

a) A collaborative culture in which collective constructive dialogue, negotiation and joint problem solving prevail.

b) A dominance culture where members of the organization strive to be competitive, trying to outdo others.

c) A culture of repression in which conflicts are collectively suppressed and avoided.

Collaborative cultures tend to create healthier, more productive, and more innovative organizations. They recognize conflict as inevitable and potentially constructive, and encourage integrative problem solving. This helps to optimally use the creative potential of conflicts and prevent their destructive consequences. In addition, such cultures facilitate the possibility of involving additional third parties for mediation, including mediators. In turn, mediation can be applied in various types of conflicts both within the organization (in horizontal and vertical relations), as well as in disputes with suppliers, clients, government agencies and other interested parties. We consider it necessary to note that labor relations are limited not only by the factor of the presence of an organizational culture, since in modern labor relations of the development of the gig economy there is an increasing tendency towards some isolation of the

worker from the team, and the term team in its former understanding is losing its relevance. In this case, perhaps it would be more correct to focus on the formation of a conflict culture in society as a whole.

To prevent costly, lengthy and unsatisfactory legal procedures, there is a trend around the world to actively encourage mediation. Against the background of changes in the format of labor relations, it is safe to say that the requirements for its fundamental institutions are also changing, one of which can be recognized as the institution of resolving labor disputes.

An example of the trend towards promoting mediation in European countries, in particular, are the directives on mediation approved by the European Parliament in 2008 and 2013 (Directive 2008/52/CE and Directive 2013/11/EU). Their aim is to "ensure access to dispute resolution and promote the peaceful settlement of disputes by encouraging the use of mediation and ensuring a balanced relationship between mediation and judicial procedures" (Article 1). In addition, mediation has been integrated into a number of European regulations to improve the efficiency of labor relations and reduce the burden on the labor court system (Deakin, 2016).

Thus, we can consider that we are in a period of flourishing mediation throughout the world.

As for labor legislation, it regulates mediation issues differently in different countries. In practice in some countries (Italy, Turkey), the mandatory Mediation procedure directly follows from the requirements of legislation, which often gives rise to disagreements regarding the admissibility of such an approach due to the presence of the principle of voluntariness as fundamental in the theory of mediation itself. That is, given the existence of various forms of alternative dispute resolution, mediation, being one of such forms by its definition, is already voluntary [1].

It should be noted that on March 29, 2019, the Law "On Mediation" (hereinafter referred to as the Law) was adopted for the first time in the Republic of Azerbaijan [2].

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated April 3, 2019 "On further deepening reforms in the judicial and legal system" and the Law of the Republic of Azerbaijan "On Mediation", a relevant working group was created, the charter of the Mediation Council was agreed upon, and on February 12, 2020, the Mediation Council was established.

The Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan became the first member of the Mediation Council, which was accepted as a member of the Council on March 3, 2020 as the first educational institution for training mediators. On October 20, 2020, a decision was made to accept 17 candidates who applied to the Council for the first time as mediators into the Mediation Council. Currently, the process of preparing candidates and accepting persons who have completed the initial training of mediators and received certificates into the Council is ongoing, and the total number of mediators by the end of 2023 exceeded 300 people [3].

Thus, the factor of professionalism of mediators in the formation of the new institute was taken quite seriously and at first the main role in the formation of a highly professional corps of mediators through their training was actually assigned to such a significant organization as the Academy of Justice.

Even earlier, by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016, No. 1138, the "Strategic Roadmap for the National Economy and Key Sectors of the Economy" was approved, which emphasized the importance of mediation as one of the mechanisms for alternative dispute resolution.

Thus, the legal basis for the formation of the mediation institute was laid in the Republic. Subsequently, corresponding changes were made to a number of regulatory legal acts. In particular, the Labor and Civil Procedure Codes were adapted to the requirements of the innovation.

The law defines mediation as a process related to the settlement of a dispute between the parties on the basis of mutual consent through the mediation of a mediator (mediators).

At the same time, on the basis of Article 3 of the Law, the requirement for the application of a preliminary mediation session is determined in two areas: disputes arising from family relations and disputes arising from labor relations.

That is, the legislation establishes a model of mandatory mediation applicable to the specified categories of labor disputes. In general, in addition to those indicated for the application of mediation, civil and commercial disputes, as well as disputes arising from administrative and legal relations, are also recognized as acceptable areas.

It should be noted that, in accordance with Article 39 of the Law, the rules regarding the application of mandatory mediation in the Republic actually came into force only on July 1, 2021.

What is the element of obligation and how does it work, in particular, in relation to labor disputes?

To begin with, it is necessary to note that voluntariness is enshrined as one of the main principles of mediation along with the equality of the parties, impartiality and independence of mediators, inadmissibility of interference in the mediation process and confidentiality.

The essence of the model is that at least one of the parties (the plaintiff) must undergo a preliminary session procedure. Before the preliminary session, the plaintiff, being the initiator of the claim, is obliged to send the opposing party a corresponding proposal to conduct mediation with a description of the essence of the labor dispute. After the expiration of the waiting period specified by law, the plaintiff contacts the mediator with documents confirming the submission of the relevant proposal. Upon receipt of a corresponding request, the mediator shall send a notification to the opposing party regarding the date and time of the proposed preliminary mediation session upon acceptance of the case into proceedings. It should be noted that the defendant, in accordance with the law, is not obliged to take part in this proposal. If it is possible to involve the parties in the mediation process, it is possible to proceed to a full mediation session. Thus, three main scenarios are considered possible when contacting a mediator:

- obtaining a document on the non-participation of the opposing party (which makes it possible to appeal to the court).
- obtaining a document on the impossibility of continuing the process as a result of a preliminary mediation session (when the parties took part, but did not agree to continue the process. In this case, the parties also have the opportunity to appeal to the court).
- Conclusion of a mediation agreement (the dispute is considered settled).

In essence, the entire prospect of mediation, in our opinion, when generalized, depends on two main factors:

- The constituent elements of a specific dispute (objective and subjective aspects);
- The level of professionalism of the mediator.

Undoubtedly, every dispute or conflict has its own background, factors influencing its dynamics and other components. In our opinion, the most fundamental distinguishing feature of mandatory mediation is precisely the factor arising from the requirement for a legislatively defined mandatory preliminary session. If, according to various sources, the success rate of mediation processes in world practice can vary in the range of 65-85%, then achieving this result in mandatory mediation is much more difficult. This is determined by the very factor that leads the parties to participate in the mediation process. For example, in cases where the parties discuss the use of mediation in advance in the content of the contract, or when, after a specific dispute has arisen, they come to an agreement to use an alternative dispute resolution mechanism, then, in essence, the parties consciously accept and allow for the possible positive prospects of this step. In the case where the parties perceive mediation as a legislatively defined mandatory instance on the path of legal proceedings, the situation, of course, becomes more complicated. This is where the maximum professionalism is required from the mediator. That is, if in the process of mediation the final expected result in case of success is the conclusion of a mediation agreement, then in case of mandatory mediation the process is additionally complicated by a preliminary stage the possible result of which is aimed at obtaining the consent of the parties regarding the admissibility of the use of the mediation process itself.

According to official statistics, only in 2023, the Republic achieved a mandatory mediation rate of 51.4%, while the rate for the previous year, 2022, was approximately 20% [4]. Undoubtedly, taking into account the overall

novelty of the institution of mediation for the Republic, we consider this indicator to be very significant, and the dynamics as a whole positive for further strengthening.

It is important to distinguish between mediation carried out within organizations (workplace mediation) and mediation which is usually carried out in external specialist structures such as ACAS in the UK [5].

In the United States, it is the Federal Mediation and Conciliation Service (FMCS), a small, independent federal agency that plays a vital role in supporting the American economy by preventing, minimizing, and resolving work stoppages and labor disputes. FMCS accomplishes this mission by offering mediation, training and assistance services to employers and unions throughout the country, promoting the development of cooperative labor and management relations [6].

In Azerbaijan, there is no similar state structure specialized in alternative resolution of labor disputes.

Thus, the flexibility of the mediation process compared to the judicial process, ensured by the specified criteria, makes it more oriented towards the interests of consumers. Of course, by resorting to the mediation process, the parties do not lose the opportunity to further appeal to the court. In accordance with the requirements of Article 296 of the Labor Code, a period of one month is set for filing a claim from the moment of detection of a violation of labor rights [7]. In turn, for material claims, a period of one year applies. In accordance with the requirement of the said article, the conditions for suspending the running of the limitation period are determined by the norms of the "Law on Mediation". In accordance with the requirements of Article 35, the running of limitation periods is suspended for the period of application of the mediation process.

Speaking about the accessibility of the mediation process from the point of view of lower costs, here we should take into account some aspects of the legislation. In particular, according to the law "On state duty", the plaintiff is exempt from paying the duty when applying to the court with a claim related to labor activity. At the same time, in accordance with the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated July 15, 2019, No. 308 "On determining the amount of fees and other expenses during a preliminary mediation session", the fee for labor disputes is conditional, 50 Azerbaijani manat (equivalent to 29 US dollars).

In this way, the amount of payment for the preliminary session is regulated, and the amount of the mediator's services for conducting the mediation itself is determined by the price list of each organization and is applied on the basis of the service agreement concluded with the parties. The average cost varies and starts from 50 Azerbaijani manat and up, although the legislation does not define any price limit and is determined exclusively by mediators.

It should also be noted that the legislation (decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated August 16, 2019, No. 360) also provides for a category of beneficiaries, whose mediation expenses for the preliminary session are paid from the state budget. These include persons with unemployed status or persons receiving targeted social assistance.

It should be noted that the legislation of the Republic of Azerbaijan does not directly regulate the mediation procedure within organizations. The parties are free to choose and include mediation conditions in the content of the employment contract.

In particular, part three of Article 294 of the Labor Code provides for the possibility of including in the contract other procedures for resolving labor disputes that do not contradict the norms of legislation and are based on the principle of equality of the parties. But this practice is rather limited, although it has quite a significant prospect of expansion in the foreseeable future.

In our opinion, a significant gap and a factor to a certain extent holding back the wider use of mediation in labor relations can be considered the absence of relevant clauses on mediation in the standard employment contract (appendix to the Labor Code), as well as the absence of a norm regulating the procedure for voluntary and intra-organizational mediation in the Code itself. We believe that the adoption of such an insignificant change in legislation at first glance, as well as the addition of a specific

rule on the application of mediation to the legislation, can significantly improve the practice of applying voluntary mediation, as well as intra-organizational mediation.

There is a significant lack of comprehensive measures aimed at educating the public in the area of alternative dispute resolution. Despite the fact that the Law on Mediation was adopted in 2019, the level of mistrust towards the institution remains high. This situation is exacerbated by insufficient awareness not only among the population, but even in the professional environment.

Thus, one of the innovations in this area can be considered the provision of mediation services in the "DOST" centers. The DOST project, which opens a qualitatively new stage in the field of social services, was created with the aim of ensuring transparency, efficiency and satisfaction of citizens and was approved by the Decrees of the President of the Republic of Azerbaijan No. 229 dated August 9, 2018, and No. 387 dated December 10, 2018, and the first DOST center was opened on May 9, 2019. The centers provide free access to more than 150 social services, including labor relations, on a one-stop-shop basis. Also, by directly contacting the specified centers, it is possible to receive an initial consultation on the fact of violation of labor rights and, if desired, initiate the consideration of a labor dispute through mediation or file an official appeal to the Labor Inspectorate to ensure the appropriate measures provided for by law [8].

Thus, taking into account the fact that the majority of persons who have encountered violations of labor rights primarily prefer to appeal to the supervisory function by filing a complaint with the Labor Inspectorate in order to initiate proceedings for an administrative offense and the fact that the DOST centers provide a whole range of services in the field of labor relations, this decision can also be considered very significant from the point of view of the previously voiced aspects.

Although some authors criticize mandatory mediation, opposing it in some aspects even to the foundations of law [9], in our opinion, the need to use mandatory mediation is supported even by simple "pragmatism" and "skepticism" towards everything new, inherent in us at a subconscious level. This tool is simply necessary, at least in the early stages of the development of national systems of alternative dispute resolution. Potential beneficiaries should be given the opportunity to experience all the benefits of mediation, the main one of which, in our opinion, can be recognized as the possibility of maintaining, and sometimes even improving, relationships between the parties, as well as reducing conflict in society as a whole. Thus, the adoption of comprehensive measures to popularize various forms of alternative resolution of labor disputes and, in particular, mediation at the state level can become a significant and effective step with a very noticeable social connotation.

As a result, we believe that despite the formation of the institution of mediation in almost all post-Soviet countries, the practice of the Republic of Azerbaijan can be recognized as one of the most successful and of considerable interest from the point of view of a more detailed study and adoption of experience, including in the practice of resolving labor disputes.

List of references and sources

1. Berman, L.J. Voluntariness in Mediation: An Historical Perspective:
https://www.mediationtools.com/articles/ART%20Voluntariness%20in%20Mediation.pdf
2. Law of the Republic of Azerbaijan "On Mediation": https://e-qanun.az/framework/41828
3. Information from the official website of the Mediation Council: http://mediasiya.gov.az/haqqimizda/tarix
4. Information from the unified judicial portal of the Republic of Azerbaijan: https://courts.gov.az/mediators
5. Official website ACAS: https://www.acas.org.uk/
6. Official website FMCS: https://www.fmcs.gov/
7. Labor Code of the Republic of Azerbaijan: https://e-qanun.az/framework/46943
8. Official website DOST: https://dost.gov.az/
9. Bartlet M. Mondatory Mediation and the Rule of Law: https://journals.sas.ac.uk/amicus/article/download/5066/4962/8928

УМОВИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

ЗАГРІШЕВА Надія Володимирівна - завідувач кафедри права ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», кандидат юридичних наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-3605-8912
СЄРГЄЄВ Ігор Сергійович - доцент кафедри права ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», кандидат юридичних наук, доцент

УДК 341.1/8:342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.18

У статті досліджується вплив чинників на формуванням міжнародного та національного законодавства. Зазначається, у наш час термін «право» використовують для позначення багатьох проявів: від галузі до конкретизації прав конкретного індивіда. Проте в більшості випадків цією дефініцією позначаються природні права людини, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи (права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення тощо). Підкреслюється, що права людини характеризуються, як такі, що визнаються та охороняються суспільством, державою і міжнародним співтовариством певні рівні соціальні можливості для окремих осіб та їх об'єднань із задоволеннями ним свої природних та соціальних потреб та супутніх домагань, гарантії яких забезпечують гідний, справедливий, вільний та відповідальний розвиток і активну участь людини в різноманітних суспільних, у тому числі в правових, відносинах. Ретроспективний аналіз еволюції концепції прав і свобод дозволяє застосувати два підходи: природно-правовий, заснований на концепції природного походження особистих прав, і позитивістський, заснований на тому, що джерелом права є держава. Підкреслюється, що права людини є результатом природного розвитку народів, їх традицій, культури, способу мислення. До чинників під впливом яких відбулося формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина відносяться: релігійні, громадські, соціальні, особисті, моральні, просвітницькі та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами.

Ключові слова: права людини, право, природно-правовий підхід, позитивістський підхід, чинники формування законодавства, природні права.

Вступ

Сьогодні, коли права людини на земній кулі порушуються кожної миті, потрібно зосередити увагу на чинниках, що вплинули на їх виникнення та становлення. Історико-правова ретроспектива має допомогти в аналізі умов формування сучасних прав людини і громадянина, допоможе розібратися із формуванням міжнародного та національного законодавства під їх впливом.

Постановка проблеми

У наш час термін «право» використовують для позначення багатьох проявів: від галузі до конкретизації прав конкретного індивіда. Проте в більшості випадків цією дефініцією позначаються природні права людини, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. До них належать права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення тощо. Права людини закріплюються в міжнародних актах і національних конституціях, а на демокра-

тичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати та захищати.

Дефініція «права людини» стала загальновживаним висловом з 1945 р., коли в практиці діяльності ООН вона замінила вираз, який використовувався раніше, «природні права». У загальному, з сучасної точки зору, права людини можуть бути охарактеризовані, як такі, що визнаються та охороняються суспільством, державою і міжнародним співтовариством певні рівні соціальні можливості для окремих осіб та їх об'єднань із задоволеннями ним свої природних та соціальних потреб та супутніх домагань, гарантії яких забезпечують гідний, справедливий, вільний та відповідальний розвиток і активну участь людини у різноманітних суспільних, у тому числі в правових, відносинах. Природне право є тим політико-моральним та правовим ідеалом, якого прагне цивілізоване суспільство.

Метою статті є дослідження базових чинників, які вплинули на становлення та формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина через призму природно-правового та позитивістського підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У наукових працях вчених система міжнародного та національного законодавства захисту прав людини досліджувалася такими науковцями, як: М.М. Антонович, В.О. Васечко, І.Г. Галкін, В.В. Головченко, О.М. Гончаренко, О.А. Мірошниченко, Н.М. Опольська та інші.

Виклад основного матеріалу

Ретроспективний аналіз еволюції концепції прав і свобод дозволяє зробити наступні висновки.

Під природними правами, зверненими до людини, розуміються особисті права. У підходах минулих століть особистим було право людини обирати спосіб харчування. Надалі це право стало базисом для соціально-економічних прав людини.

До розуміння природи особистих прав можна застосувати два, що пройшли історичну еволюцію, підходи: природно-правовий, заснований на концепції природного походження особистих прав, і позитивістський, заснований на тому, що джерелом права є держава.

Природно-правовий підхід ґрунтується на праві як духовному, надпозитивному началі, справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право не можна уявити. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні права людини. Природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення: право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. В основі природного права лежать правові принципи, які є непорушними: заборона посягання на життя іншої людини та її майно, дотримання обіцянки тощо. Свобода та справедливість, а не норма – ключові поняття природно-правового підходу. Свобода – це можливість діяти на власний розсуд, не порушуючи прав інших людей. З нею тісно пов'язана справедливість, що розуміється як стримування людського егоїзму задля рівноваги в суспільних відносинах [1].

Позитивістський напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Вихідна форма буття права – норма права. Права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться в пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе. Позитивне право – це чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання

права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його вимоги, як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. Проте некритичне ставлення до закону гальмує розвиток права. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом [1].

Права людини є результатом природного розвитку народів, їх традицій, культури, способу мислення. Датою, що започаткувала існування прав як самостійного правового інституту, слід вважати створення в Старому і Новому світі Декларації прав, яка закріпила сукупність гарантованих можливостей, що забезпечували особисту, майнову та громадянську самостійність індивіда.

Чинники встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами. Права людини стали виробом культурного проєкту Просвітництва, законом і образом модерністського світу. Вони оформили генезис гідності особистості, оскільки, з точки зору уявлень західного соціуму, юридичне проголошення прав стало наслідком багатовікового підготовчого періоду, так званої «латентної історії прав людини». Ціла низка моментів, які генерували появу вимоги до збереження людської гідності та свободи, міститься в роках цієї історії. Автономія індивіда, приватна власність, активізація підприємництва, індивідуалістичний спосіб життя, розвиток протистояння владі тощо - свідчили про те, що в країнах Західної Європи раніше, ніж в інших регіонах, почалося інтенсивне становлення персоноцентристського суспільства. Останнє вимагало появи нових інструментів підтримки рівноваги між інтересами особистості, що самоствердується, і завданням збереження соціального цілого. Одним із таких інструментів і стали права людини. Виникнення прав виявилося можливим завдяки поєднанню в Європі унікальної взаємодії кількох обставин: відокремленість інституту приватної власності, його самостійне існування та розвиток окремо від влади-власності. Приватна власність навчила індивіда вибірковості у відносинах з владою, розвинула його здатність приймати рішення, ризикувати, нести тягар збитків та відповідальності. Вона зміцнила тим самим і його автономію по відношенню до станової групи. З'явилися права, свободи, гарантії власності та особистості, інші демократичні інститути та процедури, що стали умовами, які стимулюють розвиток ефективної економіки та захисту прерогатив власника.

Релігійні чинники. Засвоєння європейцями нової віри - юдейсько-християнської з її уявленнями про людину як образ і подобу Божу - призвело до усвідомлення значущості кожної особистості, розуміння цінності людської гідності, укорінення поглядів про рівність людей. Проповідь християнством свободи духу та свободи вибору, відплати рівним за рівне, відповідальності перед Богом, тобто інстанцією набагато вище, ніж земна влада, виховувала християн у здатності протистояти всесильній державі. Внаслідок цього державній владі поступово довелося відмовлятися від суто силових методів управління та шукати шляхи до діалогу з населенням.

Громадські чинники. Дали про себе знати певні демократичні традиції німецьких племен (народні збори, виборність вождів, суддів тощо). Порівняно «м'яка» держава європейського Середньовіччя, на відміну від Сходу, спровокувала активізацію корпоративно-громадських сил. Суспільство, не отримуючи належної допомоги та захисту від державних структур, а тому й не покладалося на них, було змушене створювати складні автономні групи (міста, гільдії, цехи, комуни, корпорації тощо), опорами яких стали особистість та приватна власність. Це сприяло вихованню солідарності та становленню громадянської самосвідомості, розвитку навичок самоврядування. У результаті в рамках колективістських структур та групових традицій поступово почали складатися та виявлятися ліберальні та демократичні інститути.

Соціальні чинники. Основи прав людини закладалися і юридичною системою,

яка виявилася досить ефективним регулятором суспільних відносин у західних народів. Оформлення правового статусу особистості, який наділяв рівною мірою правами та обов'язками кожного члена тієї чи іншої соціальної групи, стало знаменною подією, оскільки, як відомо, відсутність невизначеності юридичного становища (як, наприклад, було в давньосхідних суспільствах) породжує практично повну залежність особи від влади (групи чи держави). Закріплення соціально-правового статусу в законах дозволило створювати механізми захисту суб'єкта від надмірного втручання в його життя держави та інших осіб, сприяло подальшому пошуку оптимальних способів та засобів захисту індивіда від свавілля та насильства.

Особисті чинники. Менталітет, спосіб життя та дисциплінуючі уклади повсякденності сприяли відчуттю європейцями підвищеного динамізму навколишнього світу. Таке світосприйняття заохочувало лідерство та соціально-правову ініціативу, стимулювало приватновласницькі інтереси, привчало довіряти правовим інститутам, розвивало самоврядування, стверджувало ідеї прогресу та новизни. Усе це разом визначило становлення особливого цивілізаційного типу особистості, її екстравертивну спрямованість, встановлення на активну соціальну дію та перетворення світу. Залишалося лише офіційно (юридично) підтвердити та підтримати такі здібності. Таким чином, і світоглядно європеєць був готовий до появи індивідуальних прав.

Моральні чинники. Ціннісні орієнтації морального, правового та політичного характеру також відіграли свою роль у виникненні феномену прав людини. Протестантська етика індивідуалізму з її «безмірним моральним кодексом» (М. Вебер) виступила тією ідеологічною системою, яка поставила аксіологічний вектор прав людини. [2] Вимоги особистої безпеки, свободи від домінації з чийогось боку, рівності всіх перед законом, недоторканності приватного життя та власності, договірних відносин у вирішенні повсякденних проблем, визнання та повага на принципах взаємності індивідуальних відмінностей - усе це відповідало основним інтересам новоєвропейської людини, що з'являється, і слугувало ціннісно-філософською базою майбутніх юридичних формулювань про права. На аксіологічній шкалі відбулося усунення акцентів від цінностей колективізму до цінностей індивідуалізму.

Просвітницькі чинники. Західноєвропейська наукова думка з часів античності працювала в напрямі, що теоретично та ідейно готує ґрунт для виникнення та обґрунтування прав людини. Вчення про самоцінність особистості та її свободу грецької філософії та стоїцизму, постулати про рівність та відповідальність (гріх) християнства і особливо протестантизму, гуманістичні погляди про творчий потенціал людської природи епохи Просвітництва, позиція оцінки індивідуальних прав як священних та невідчужуваних природною школою права, вимоги політичної ідеології лібералізму обмежити свавілля державної влади за допомогою суб'єктивних прав особистості, виставлення принципів участі народу у владі та контролю за нею демократичними доктринами, соціалістичні звернення до взаємодопомоги та підтримки, пізніші екологічні розробки про необхідність захисту будь-якого життя задля збереження людини та її природної ніші проживання - зробили вагомий внесок у формування концепції прав людини.

В інших регіонах світу про права людини стало відомо внаслідок їхнього прямого запозичення державами, які стали на шлях модернізації. Права людини є необхідним елементом суспільств, які здійснюють перехід від традиційних культур до сучасних, від системоцентристської соціальної організації до персоноцентристської. Становлення прав людини є процесом суб'єктивно осмисленим і свідомо обумовленим національною елітою та державною владою. Незалежно від механізму впровадження прав світ познайомився з юридичним інститутом прав людини завдяки активній та цілеспрямованій діяльності своїх національних державних структур, що підтримуються міжнародними організаціями. Права людини стали результатом проведення відповідної державної полі-

тики, яка в ім'я розвитку балансувала між сприянням модернізації, з одного боку, з другого, прагнула зберегти національні традиції та підтримати звичні для населення стереотипи життя. Познайомившись на сучасному етапі з правами людини та оцінивши їх можливості для цілей розвитку, різні народи намагаються поєднати їх зі своїми нормами та цінностями.

Таким чином, сьогодні інститут прав людини реагує на західні та східні впливи, права збагачуються, модифікуються, стають глибшими, складається їхній полікультурний зміст.

Вищевикладені чинники ретроспективно впливали на формування норм про права людини і громадянина протягом усього терміну розвитку людства. Важливими віхами в розвитку ідеї прав людини були Петиція про права (1628 р.), Габеас Корпус Акт (Habeas Corpus Act, 1679 р.), Білль про права (1689 р.) в Англії, Декларація про незалежність (1776 р.), Вірджінська декларація про права (1776 р.) у США, Декларація прав чоловіка та громадянина (1789 р.) у Франції, які підтверджували права людини. Дослідимо вплив вищевикладених факторів на формування основного закону певних країн світу в частині закріплення регулювання прав людини.

США. Основні права у США зазначаються як у державній конституції, так і в конституціях окремих штатів. Своєрідність Конституції США полягає в тому, що основні права, що діють проти держави і проти штатів, містяться в особливих конституційних положеннях, які за змістом сильно відрізняються один від одного, тоді як основні федеральні права складені дуже точно і досить численні, основні права штатів закріплені у невизначених загальних застереженнях, які за змістом виходять за межі федеральних основних прав. Можливо, таким чином відхилення від обох основних прав запобігає судочинству, обидві частини основного права інтерпретуються уніфіковано. Федеральні основні права містять зокрема свободу релігії, думки, преси, зборів, петицій. Ці права захищені в цілому, тобто без застережень у законі. Це призвело в США до дуже інтенсивних суперечок. Дебати тривають і сьогодні. Насамперед Верховний Суд США часто схиляється до того, щоб вважати ці права повністю необмеженими. Навпаки, особиста свобода, свобода житла тощо захищені лише від необґрунтованих обшуків та конфіскації. До цього терміну «необґрунтованість» повернулося американське судочинство, щоб подібно до нашого принципу доцільності поставити перепони загальним обмеженням основних прав. У поправках V-VII міститься положення «немає покарання, не зазначеного в законі» та гарантії судочинства. Таким чином, впадає в око, що держава виявляється не пов'язаним зобов'язанням ні із загальним правом на свободу, ні із загальним принципом рівності. Навпаки, ці основні права було взято з основних прав Штатів. Досить детально розроблено поняття «втручання», яке притягує до себе гарантії, що стосуються правової держави, згідно із законом. І це поняття трактується так само широко, як і наше поняття втручання. Обмовляються формальні та матеріальні гарантії. Формальними гарантіями є застереження в законі, правовий захист прав у суді, загальність закону тощо. Матеріальні гарантії: з одного боку, основне право може бути обмежене лише з урахуванням переважно громадських інтересів у межах принципу доцільності. З іншого боку, судочинством може бути розроблено численні окремі основні права.

Франція. Під час дослідження французької літератури про основні права складається враження, що вони у Франції, як і у Великій Британії, охороняються законами. Насправді ж проблема і там виникає в галузі конституції. Своєрідність французької Конституції 1958 р. полягає в тому, що вона згадує основні права тільки в преамбулі і користується при цьому загальною вказівкою: «Французький народ урочисто проголошує свою солідарність з правами людини та основними принципами народної солідарності так, як вона була викладена в Декларації 1789 р., яка була підтверджена та доповнена преамбулою до Конституції 1946 р.» А в преамбулі до Конституції 1946 р. зазначається: «У

день перемоги, яку вільні народи здобули над режимом, який намагався закабалити і позбавити гідності людську особистість, французький народ проголошує знову, що будь-яка людина незалежно від раси, релігії, віри має невід'ємні та священні права. Він (народ) знову урочисто підтверджує права та свободи людини і громадянина, викладені Декларацією прав від 1789 р., та основоположні принципи, визнані законами Республіки».

Проте він проголошує наступні політичні, економічні та соціальні основні права, особливо необхідні для нашого часу: рівноправність жінок, право на притулок, на працю, права профспілок, право про страйк, охорона сім'ї тощо.

Отже, Конституції 1958 р. та 1946 р. містять такі основні права: 1) основні права Декларації 1789 р.; 2) певні соціальні основні права (преамбула l946 р.); 3) основні принципи, визнані законами Республіки.

Швейцарія. Своєрідність Швейцарської конституції 1874 р. полягала в тому, що вона включала відносно невелику кількість спеціальних основних прав: принцип рівності, заборона на висилку, свобода віри та совісті, захист подружжя, свобода преси, право на петиції, гарантії судочинства, свобода пересування тощо. Тому Федеральний суд був змушений розробити нові основні права, насамперед – широке право на свободу з посиланням на загальну декларативну частину.

1 січня 2000 року у Швейцарії набула чинності нова конституція. Вона була прийнята в ході референдуму, що відбувся 18.04.1999 р., на заміну чинної конституції I874 р. Нова конституція Швейцарії 1999 р. заклала основу для вільної правової та соціальної держави. Вона гарантує основні права людини та громадянина, діючи прямо та безпосередньо. Основним, громадянським і політичним правам, і навіть соціальним цілям присвячений другий розділ конституції. Перелік основних прав включає близько тридцяти статей та гарантію дій, які можуть бути здійснені зацікавленими особами в судах та інших органах влади. Соціальні цілі є правовою основою для розробки законодавства у сферах освіти, здоров'я, туди, житла, соціального страхування та особливої охорони сім'ї та дітей. В іншому швейцарське конституційне право розроблено при взаємодії з німецьким правом, подібно до німецького права містить такі правові категорії: державно-правові гарантії проти обмежень (застереження в законах, принцип конституційності, проблематика дії третіх осіб, проблематика адресата основних прав тощо).

Італія. На противагу конституції Швейцарії та Боннського основного закону Італійська конституція 1947 р. пройшла шлях Веймарської конституції і закріпила дуже багато класичних та соціальних прав. Судочинство Конституційного суду має діяти не в сенсі розширення основних прав, а в сенсі обмеження, щоб уникнути того, щоб дія держави була паралізована надмірною охороною основного права. Питання, яке в Італії, як і у Веймарській конституції, бурхливо обговорюється, полягає у тому, наскільки соціальні основні права містять не лише програмні положення. В іншому так само, як і у Франції та США, на противагу Швейцарії, вчення про основні права в цілому розроблено секторально.

Процес становлення міжнародно-правових стандартів захисту прав людини пов'язаний із розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких багато прав людини були стандартизовані зазнав впливу вищевикладених факторів. У новітній історії міждержавних відносин систематизація міжнародних угод, що визначають міжнародно-правові стандарти захисту прав людини, відбулася з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [3; 4; 5].

Висновки

Отже, формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина відбулося під

впливом релігійних, громадських, соціальних, особистих, моральних, просвітницьких чинників та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами.

Література

1. Мультимедійний навчальний посібник «Теорія держави і права». Режим доступу: https://arm.naiau.kiev.ua/books/tdp-new/index.html (дата звернення 24.12.2024)

2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994.

3. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ Організація Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р., № 995_015. Офіційний вісник України. 2008 р., № 93, Ст. 89.

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй від 16.12.1966 р. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата звернення 24.12.2024).

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 24.12.2024).

SUMMARY

The article examines the influence of factors on the formation of international and national legislation. It is noted that nowadays the term «law» is used to denote many manifestations: from the field to the specification of the rights of a particular individual. However, in most cases this definition refers to natural human rights, which are recognized in the modern world as inalienable and inalienable from a person (the right to life, dignity, security and inviolability, freedom of movement, an adequate level of material security, etc.). It is emphasized that human rights are characterized as those that are recognized and protected by society, the state and the international community, certain equal social opportunities for individuals and their associations with the satisfaction of their natural and social needs and accompanying claims, the guarantees of which ensure a decent, fair, free and responsible development and active participation of a person in various social, including legal, relations. Retrospective analysis of the evolution of the concept of rights and freedoms allows us to apply two approaches: natural law, based on the concept of the natural origin of personal rights, and positivist, based on the fact that the source of law is the state. It is emphasized that human rights are the result of the natural development of peoples, their traditions, culture, way of thinking. The factors under the influence of which the formation of international and national legislation on the protection of human and civil rights took place include: religious, public, social, personal, moral, educational and establishing a balance between individual and collective interests.

Keywords : human rights, law, natural law approach, positivist approach, factors of legislation formation, natural rights.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СТАН ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

РОЗВАДОВСЬКИЙ Володимир Іванович - кандидат юридичних наук, доцент, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника завідувач кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Навчально-наукового юридичного інституту

https://orcid.org/0009-0001-3946-2937

ЗІНИЧ Любомир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, докторант кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права

https://orcid.org/0000-0002-2562-1036

УДК 327.323(477+061.1ЄС):343.211.3"264"

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.19

У статті досліджується питання захисту прав людини в умовах війни крізь призму європейської інтеграції. Актуальність теми обумовлена воєнним станом в Україні та проблемними питаннями у захисті прав і свобод. Відзначено, що ключовою умовою інтеграції до Європейського Союзу є демонстрація державами-кандидатами спроможності проводити реформи та загалом відповідати стандартам Європейського Союзу.

У сфері прав людини надзвичайно складна ситуація з дотриманням і забезпеченням прав на тимчасово окупованих територіях України, реалізацію яких Україна не може проконтролювати.

Конституція України гарантує низку невід'ємних прав, що не обмежуються навіть під час воєнного стану: на життя, гідність, свободу, звернення до влади, житло, шлюб, рівність перед законом, правосуддя, захист від незаконних дій влади та юридичну допомогу. Заборонено дискримінацію за будь-якими ознаками та позбавлення громадянства.

Особливої уваги в сучасних умовах має бути відведено правам військовослужбовців та їхньому соціальному забезпеченню, а також правам громадян, яких мобілізують. Адже наявні численні факти порушень прав цих груп населення.

Гостро постає проблема захисту прав жінок та дітей, які є найбільш соціально незахищеними верствами населення. Діти можуть бути розлучені зі своїми батьками, втратити доступ до освіти та медицини, а жінки можуть зазнати зґвалтування та погроз, під час яких вони не мають права вибору.

У підсумку зазначено, що вступ до Європейського Союзу є досить важливим кроком для України, оскільки відповідність щодо захисту прав людини поширюватиметься на всі держави Європейського Союзу, які нестимуть солідарну відповідальність за сприяння захисту та повагу до прав людини в Україні. Не останню роль відіграє також Організація Об'єднаних Націй.

Отже, інтеграція України до Європейського Союзу вимагає комплексного та узгодженого підходу від державних інституцій та громадянського суспільства.

Ключові слова: євроінтеграція, захист прав людини, воєнний стан, військовослужбовці, жінки, діти.

Постановка проблеми

У сучасних умовах постає важливе та актуальне питання щодо вступу України до Європейського Союзу, а також одне із невід'ємних питань щодо захисту прав людини в сьогоднішніх реаліях, особливо під час війни. На наш погляд, варто розпочати дослідження цієї теми із вступу України до Європейського Союзу та значення цього етапу для України.

Стан дослідження проблеми

Незважаючи на значну кількість наукових праць з цих питань, вказана проблема здебільшого розглядається лише фрагментарно або у зв'язку з іншими питаннями. До того ж головні теоретичні питання інтеграції України до Європейського Союзу вимагають поглибленого вивчення у взаємозв'язку з захистом прав людини в умовах війни.

Цьому питанню присвячували увагу такі вчені, як: Є. В. Буряк, Т.Я. Грень, К. Ю. Редько, І.А. Толкачова, А. О. Чорновол, О. В. Щербанюк та інші.

Мета і завдання дослідження аналіз теоретичних поглядів та уявлень про інтеграцію України до Європейського Союзу на підставі дослідження такого важливого критерію, як захист прав людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

За останні десятиліття мільйони українців бажали втілити свої сподівання щодо вступу нашої держави до Європейського Союзу. Адже Європейський Союз – це спільнота, де десятки окремих націй проживають у злагоді та мирі. Саме країни ЄС мають великі можливості щодо соціального та економічного розвитку.

За таких обставин вступ України до Європейського Союзу був безпосереднім викликом для майбутнього розширення Європейського Союзу з метою поступової інтеграції до єдиного ринку Союзу та можливого членства в Європейському Союзі. Після 2022 року, коли Україна подала заявку на членство на тлі російсько-української війни. Політика у сферах життя Союзу забезпечує інтереси всіх його держав членів та завдяки цьому європейські народи досягли високого рівня єдності та, в першу чергу, захищеності від загроз з боку можливої держави агресора. Саме вступ України до Європейського Союзу допоможе нашій державі забезпечити успішне майбутнє та захист власних цінностей, проте для цього Україна має впоратись з багатьма перешкодами, однією з яких є агресія з боку росії.

Однак, у соціальних мережах постійно тривають дискусії щодо реальних можливостей вступу нашої держави до Європейського Союзу та які перспективи нас очікують в майбутньому. Підтвердженням цьому є наступні факти та об'єктивні обставини. Так, 28 лютого 2022 року, невдовзі після російського вторгнення, Україна подала заявку на членство в Європейському Союзу, а Президент України – Володимир Зеленський закликав до негайного вступу через «нову спеціальну процедуру» [1]. Аналогічно, президенти восьми країн-членів Європейського Союзу теж підтримали пропозицію до прискорення процесу вступу України до Європейського Союзу [1].

Важливо зауважити, що президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн заявила, що Україна належить до Європейського Союзу і Союз хоче, щоб Україна приєдналася, але на це потрібен час [1]. За таких обставин 1 березня 2022 року Європейська Рада попросила Комісію подати свій висновок щодо заявки.

17 червня 2022 року Комісія рекомендувала Європейській Раді надати Україні статус країни-кандидата на членство в Європейському Союзі [2]. Водночас Брюссель представив перелік вимог щодо реформ, який складався з семи пунктів. Ці вимоги мали бути виконані, якщо Україна хотіла зберегти свій статус кандидата, оскільки Європейський Союз міг відкликати статус кандидата, якщо офіційна позиція Києва ігноруватиме порядок денний реформ [2].

Отже, 23 червня 2022 року Європейська Рада надала Україні статус кандидата на членство в Європейському Союзі. 14 грудня 2023 року Європейська Рада ухвалила рішення про початок переговорів про вступ України до Європейського Союзу [2], а 25 червня 2024 року було офіційно оголошено про початок переговорів.

Варто звернути увагу на той факт, що країни-кандидати – це країни, які перебувають у процесі інтеграції права Європейського Союзу у своє національне законодавство і відповідають політичним критеріям.

Вступ до Європейського Союзу є тривалим та складним процесом, оскільки Союз встановлює високі стандарти в різних сферах, зокрема у сфері економічної та соціальної політики, демократії та верховенства

права. З огляду на це, держави-кандидати повинні показати свою спроможність проводити реформи та загалом відповідати стандартам Європейського Союзу. Той факт, що Україна отримала статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, означає, що це тільки початок довготривалого процесу проведення реформ, а також адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу.

Огляд літератури свідчить, що вступ України до Європейського Союзу є вагомим стимулом для проведення реформ та одним з найважливіших способів забезпечення прав громадян з урахуванням ситуації в державі.

Варто наголосити на основних вимогах, які Україна має виконати для вступу до Європейського Союзу. До них відносяться:

- забезпечення належного функціонування верховенства права та демократичних інститутів;
- ефективна боротьба з корупцією;
- забезпечення захисту прав і свобод громадян;
- гармонізація законодавства України із стандартами Європейського Союзу;
- розвиток соціальної сфери та інфраструктури держави;
- реформування економіки для досягнення відповідності ринковій економіці Європейського Союзу.

Так як Україна перебуває зараз у складному становищі, а саме в боротьбі з державою агресором (росією), процес вступу до Європейського Союзу є проблемним, враховуючи такі обставини: необхідність проведення складних реформ, опір олігархічних кіл та корумпованих еліт, економічні труднощі, пов'язані з адаптацією до вимог Європейського Союзу та протистояння з росією, яка намагається перешкодити інтеграції України з Європою.

Успішний вступ до Європейського Союзу принесе для України такі переваги:

- вхід до єдиного європейського ринку з доступом та вільним рухом товарів, послуг, робочої сили та капіталу;
- поліпшення інвестиційного клімату та можливостей для бізнесу;
- підвищення добробуту громадян завдяки економічним перевагам членства;
- покращення та посилення позицій України на міжнародній арені;
- надійний захист прав та інтересів громадян відповідно до законодавства.

У разі вступу до Європейського Союзу це принесе для України суттєві вигоди.

Хочемо наголосити, що однією з ключових цінностей Європейського Союзу є цінність прав людини. Одним з перших міжнародних документів, які формалізували історичну концепцію прав, притаманну багатьом правовим системам, є Загальна декларація прав людини та Статут Організації Об'єднаних Націй.

Загальна декларація прав людини також була попередником Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і таких міжнародних договорів з прав людини, як Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Кожен договір з прав людини існує на національному та регіональному рівнях. Відповідно держава, яка дотримується загальних принципів демократії, поваги прав людини та основних свобод, і, звісно, верховенства права, має можливість звернутися до Європейського Союзу із заявою щодо членства, як зазначено в статтях 9 і 49 Договору про Європейський Союз [3]. Тому членство в Європейському Союзі вимагає від держави-кандидата не лише закріплення в національних конституціях принципів-демократії та верховенства права, а їхнього втілення в реальність, тобто в повсякденне життя суспільства. Конституція держави-кандидата повинна, перш за все гарантувати демократичні свободи: свободу слова, віросповідання, совісті, захист прав тощо. Уряди держав-кандидатів не повинні порушувати права людини, а навпаки, повинні гарантувати громадянам їхнє дотримання відповідно до чинного законодавства.

Саме досвід Європейського Союзу є прикладом для України щодо важливості та актуальності питання вдосконалення власної системи захисту прав людини. Адже, згідно з критеріями вступу до Європейського Союзу, лише держава з належним рівнем дотримання основних прав та свобод людини і громадянина матиме можливість стати його членом. Тексти конституцій багатьох

держав схожі між собою, особливо в частині базових прав людини і громадянина. Втім, коли справа доходить до реалізації цих прав, виникають проблеми.

На нашу думку, Основний Закон держави працює тільки там, де суспільство готове відстоювати свої права і, звісно, не давати можливості уряду, правоохоронцям, судам тощо нехтувати та порушувати головний документ України.

Саме питання конституційного регулювання суспільних відносин залежить насамперед, від того наскільки те, що написано в конституції, відповідає реальним та фактичним відносинам у суспільстві. У теорії конституційного права існує поняття «юридична конституція», тобто це самий нормативний акт, і «фактична конституція», тобто те, де ми живемо. Тому чим більше юридична конституція відповідає фактичній, тим більше можна говорити про те, що вона виступає регулятором суспільних відносин, відповідно забезпечує функціонування інститутів державної влади та неодмінно забезпечує реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина.

У першу чергу, хотіли б акцентувати увагу на тому, чи дотримується Україною стандарт захисту прав людини та громадянина в умовах війни, та як вступ до Європейського Союзу допоможе покращити ситуацію в державі з огляду на сьогоднішні реалії.

Відповідно до статті 1 Конституції України, наша держава є суверенною та незалежною, демократичною, соціальною і правовою [4].

Згідно зі статтею 3 Конституції України «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4].

Права людини – це сукупність природних і непорушних прав свобод та юридичних можливостей, які випливають з факту існування людини в цивілізованому суспільстві. Тобто право є мірою свободи, суть якої полягає в гармонізації свобод індивіда зі свободою інших членів суспільства при дотриманні принципу рівності. Права людини є невід'ємними. Тобто людина не може їх втратити, адже вони випливають з самого факту існування людини.

Ми вважаємо, що саме під час війни люди не захищені повною мірою Війна – це час, коли люди безпосередньо борються за те, щоб конституція мала силу. Право людини не може бути порушене під час війни.

У сьогоднішніх реаліях можуть бути обмежені такі права, як: свобода пересування, право власності, соціальні права, які пов'язані з правом на працю, а також право на відпустку тощо. Підставою обмеження цих прав безпосередньо виступає впровадження воєнного або надзвичайного стану. Обмежуються також право на особисту недоторканість, право на справедливий суд, юридичну допомогу, право на рівність та повагу до гідності особи тощо. На превеликий жаль, в умовах війни беззахисним є основне право людини – право на життя. Особливо на територіях, захоплених ворогом, це право порушується найчастіше: відбуваються вбивства, викрадення та примусове вивезення людей, тілесні ушкодження та інші нелюдські поводження з людьми. Також, на жаль, саме на таких територіях порушується таке право, як право людини на охорону здоров'я, адже немає доступу до медицини. Пошкоджується або руйнується майно громадян, що також відноситься до прав людини, адже людина під час війни втрачає власний дім.

Під час війни найбільш незахищеними є діти та жінки, адже діти можуть бути розлучені зі своїми батьками, втратити доступ до освіти та медицини, що є невід'ємними правами дитини, а жінки можуть бути піддані згвалтуванню, погрозам, під час яких вони не мають права вибору тощо.

У Конституції України міститься перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть у період дії воєнного стану, а саме:

- не може бути обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками;

- громадяни України не можуть бути позбавлені громадянства та права змінити громадянство;
- не можуть бути порушені невід'ємні права на життя, на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканість;
- не підлягає обмеженню право направляти індивідуальні або колективні письмові звернення чи особисто звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування;
- не можуть бути обмежені права на житло, на шлюб і рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї;
- не підлягає обмеженню право на захист прав і свобод у суді; на відшкодування коштами держави або органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями органів державної влади;
- не може бути обмежено права на професійну правничу допомогу; право не притягуватися двічі до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; право на захист і відмову свідчити або давати пояснення чи показання щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначено законом [5].

У сучасних умовах увага науковців прикута до дослідження прав військових під час війни та їхніх можливих порушень. Як передбачено в законодавстві військовослужбовець – це громадянин України, який проходить службу в Збройних силах України або інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства. На жаль, враховуючи сьогоднішні реалії, порушуються права не лише цивільних, а й чоловіків, які перебувають на службі та захищають Україну від збройної агресії росії. Кожен військовий володіє тими ж правами, що й цивільні громадяни, відповідно до Конституції України, проте, на жаль, їхні права на практиці часто порушуються.

Також важливо згадати про дотримання законності працівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки під час мобілізації, що сьогодні супроводжується численними порушеннями прав людини. Основними інструментами, які сприятимуть забезпеченню законності під час мобілізації, можуть бути такі: 1) прозорість та публічність; 2) контроль громадськості та громадських організацій; 3) можливість оскарження рішень територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (апеляційні процедури) [6, С. 204].

Якщо говорити про основні права військових, які порушуються в сьогоднішніх умовах:

- відсутність належного матеріального забезпечення;
- проблеми з отриманням відпусток;
- затримки з ротацією;
- складність з документуванням порушень та отриманням відповідного статусу; проблеми з медичним забезпеченням.

Усе це свідчить про наступне: держава зобов'язана забезпечити відповідний захист прав військовослужбовців і гарантувати право на життя, здоров'я, гідність та безпеку. Вона повинна спрямувати зусилля на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, а також задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців.

Висновки

Отже, підсумовуючи вищевикладене, вступ до Європейського Союзу є важливим кроком для України, адже відповідальність щодо захисту прав людини поширюватиметься на держави, які нестимуть солідарну відповідальність за сприяння захисту, поваги та реалізацію прав людини. Також ООН має різноманітні функції, що допомагають підтримувати узгоджені глобальні стандарти прав людини, виявляти порушення, шукати засоби правового захисту та заохочувати до їх покращення.

Окрім того, Європейський Союз схвалює принципи, відображені в нормативних актах про індивідуальні та колективні права й обов'язки щодо заохочення та захисту загальновизнаних прав людини та основних свобод, що є обов'язком окремих осіб, груп та інститутів суспільства.

У підсумку, державним інституціям та громадянському суспільству потрібно до-

класти максимум зусиль для вступу до Європейського Союзу.

Література

1. «Вступ до ЄС». Європейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/tags/eu-ukraine/

2. Ukraine should get E.U. candidate status, European Commission recommends. Washington Post (амер.). ISSN 0190-8286. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/06/17/european-commission-candidate-eu-ukraine-war/

3. Консолідовані версії договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/С 83/01) : хрестоматія / упоряд. Б. В. Бабіна. О. : Фенікс, 2012. 294 с

4. Конституція України. URL: https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

5. «Права людини і громадянина під час дії воєнного стану». URL: http://legalclinic.nlu.edu.ua/2022/05/06/prava-lyudyny-i-gromadyanyna-pid-chas-diyi-voyennogo-stanu/

6. Зінич Л.В. Забезпечення законності під час призову на військову службу у період мобілізації. Право і суспільство №6. 2023. С.201-205 URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/29.pdf

Rozvadovsky V. I.,
vladimir.rozvadovsky@pnu.edu.ua
Zinych L.V.

UKRAINE ON THE WAY TO THE EUROPEAN UNION: THE STATE OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN CONDITIONS OF WAR

The article examines the issue of human rights protection during wartime through the prism of European integration. The topic's relevance stems from martial law in Ukraine and the problematic issues in protecting rights and freedoms. It is noted that a key condition for integration into the European Union is the demonstration by candidate states of their ability to carry out reforms and generally meet European Union standards.

In the field of human rights, the situation regarding the observance and ensuring of rights in the temporarily occupied territories of Ukraine is extremely difficult, an implementation which Ukraine cannot control.

The Constitution of Ukraine guarantees a number of inalienable rights that are not limited even during martial law: life, dignity, freedom, appeal to the authorities, housing, marriage, equality before the law, justice, protection against illegal actions of the authorities and legal assistance. Discrimination on any grounds and deprivation of citizenship are prohibited.

In modern conditions, particular attention should be paid to the rights and social security of servicemen and mobilized citizens. Numerous violations of the rights of these groups have been documented.

The problem of protecting the rights of women and children, who are the most socially vulnerable segments of the population, is acute. Children may be separated from their parents, lose access to education and medicine, and women may experience rape and threats, during which they have no right to choose.

In conclusion, joining the European Union is a significant step for Ukraine. Compliance with human rights protections will extend to all EU states, which will share responsibility for promoting human rights protection and respect in Ukraine. The United Nations also plays an important role.

Therefore, Ukraine's integration into the European Union requires a comprehensive and coordinated approach from state institutions and civil society.

Keywords: European integration, human rights protection, martial law, servicemen, women, children.

ПРИНЦИП ГУМАННОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

БОЙКО Владислав Ігорович - аспірант кафедри міжнародного та європейського права Державного університету «Київський авіаційний інститут»
https://orcid.org/0009-0005-7202-7071
УДК 341.1.3; 342.1
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.20

Будь-який збройний конфлікт, насамперед, війни спричиняють жахливі збитки і страждання, свідчать про негуманність і до певної міри знецінення людського життя, історії державотворення або навіть загальноцивілізаційних надбань. Проте для теорії і практики національного і міжнародного права, першочергово для міжнародного гуманітарного права важливий комплексний підхід до вивчення і належного застосування фундаментальних загальних і галузевих або спеціальних принципів, серед яких принципи гуманізму, гуманності, поваги захисту прав людини, демократизму тощо. Повномасштабне вторгнення рф в Україну демонструє значні проблеми в застосуванні принципу гуманності, поряд з іншими нормами і принципами міжнародного права. Тому метою статті є багатоаспектне висвітлення природи і сутності принципу гуманності, розкриття його основоположного значення для міжнародного гуманітарного права, а також інших пов'язаних феноменів. Методологічна основа дослідження визначена його метою і тематикою, становить сукупність методологічних принципів і підходів, методів, що включають прийоми і способи дослідження, дозволяють багатосторонньо розкрити природу і сутність, специфіку розуміння і трактування досліджуваного принципу гуманності. Зокрема, це діалектичний, порівняльний, історичний, формально-юридичний, системно-структурний, синергетичний методи, тлумачення і прогнозування, узагальнення, абстрагування, правової семіотики і т.д. Наукова новизна полягає в розкритті специфіки розуміння, природи і сутності принципу гуманності, його ключового значення для міжнародного гуманітарного права. Результати дослідження. На основі узагальнень та аналізу доктринальних і нормативно-правових джерел висвітлено змістовні характеристики принципу гуманності, його місце і значення в системі принципів міжнародного гуманітарного права. Підкреслено, що не лише в рамках цієї галузі поширене його використання, а набагато ширший філософсько-правовий, конституційно-правовий, ідейний та інший потенціали. Практична значущість. Зосередження уваги на співвідношенні цього принципу з принципом гуманізму в конституційному гуманітарному праві підкреслює певну їх схожість і відмінність. В умовах тривалої агресії рф проти України важливим є документування вчинених злочинів, у тому числі зумовлених порушеннями принципів гуманності та інших норм і принципів міжнародного гуманітарного права. Визначено перспективні напрями наступних наукових досліджень у цьому напрямі, зокрема, стосовно імплементації останніх у національне законодавство, гуманізації національного і міжнародного права, гарантій принципів міжнародного гуманітарного права, механізмів притягнення до відповідальності за їх порушення.

Ключові слова: принцип гуманності, гуманізм, міжнародне гуманітарне право, права людини, конституційне гуманітарне право, принципи права, міжнародне право, засади.

Вступ

Міжнародні збройні конфлікти на різних етапах історичного розвитку демонструють важливість регламентації і гарантування правових меж їх реалізації та притягнення до відповідальності за порушення, завдання численних збитків індивідуального і колективного характеру. Безумовно, війни та інші збройні конфлікти спричиняють тривалі збитки і страждання, тобто свідчать про негуманність і до певної міри знецінення людського життя, руйнування людських доль і цілих поколінь, держав або їх частин, територій і культурних, інших історичних або навіть загальноцивілізаційних надбань. Проте, на жаль, наслідки очевидні й уникнути їх практично нереально, навіть у XXI столітті, що характеризується розвитком цифровізації та миробудівництва, відкритого громадянського суспільства, суспільства знань і т.д.

Для теорії і практики національного і міжнародного права, насамперед, міжнародного гуманітарного права, є важливим комплексний підхід до вивчення і належного застосування фундаментальних загальних і галузевих або спеціальних принципів, інших концептуальних засад. Серед таких принципів варто зупинити нашу увагу на принципах гуманізму, гуманності, поваги захисту прав людини, демократизму тощо. Не зважаючи на певні проблеми у їх застосуванні, необхідним є розуміння їх природи і сутності, співвідношення, механізмів регулювання і реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зазвичай у теорії держави і права спостерігається наукова зацікавленість до питання принципів, а саме: принципів права, принципів правопорядку, принципів організації та функціонування механізму держави, громадянського суспільства та ін. Разом з тим, в інших галузевих науках, науці міжнародного права також принципи не позбавлені більшої чи меншої уваги дослідників. Так, з огляду на відсутність конституції в міжнародному праві як основного джерела права, як це характерно для національних правових систем, у першому випадку, на переконання багатьох учених юристів-міжнародників, цю роль виконують саме основні принципи міжнародного права, що мають обов'язкову імперативну юридичну силу [1-3]. Проте принципи міжнародного гуманітарного права, вбачаємо, що вибірково або фрагментарно, непослідовно розкриті в сучасній українській і зарубіжній юридичній науці. У цьому контексті слід виокремити наукові здобутки, зокрема, В. Базова, А. Войціховського, М. Гнатовського, В. Денисова, Н. Камінської, Т. Короткого, А. Кориневича, В. Лисика, І. Нуруллаєва, Ж. Пікте, В. Ярмакі та ін. Вони становлять переважно теоретичну базу вивчення згаданих принципів, поряд з інститутами та джерелами, суб'єктними й функціональними характеристиками.

Отже, ***метою цієї статті*** є багатоаспектне висвітлення природи і сутності принципу гуманності, розкриття його основоположного значення для міжнародного гуманітарного права, а також інших пов'язаних феноменів.

Задля її здійснення оптимальним є використання методологічного інструментарію, властивого для теоретичної юриспруденції, міжнародного права, філософії права і т.д. Йдеться про діалектичний, порівняльний, історичний, формально-юридичний, системно-структурний, синергетичний методи, тлумачення і прогнозування, узагальнення, абстрагування, правової семіотики і т.д.

Виклад основного матеріалу

Еволюція поглядів на розуміння, природу і трактування категорії «принцип» дозволяє типологізувати ряд підходів, а саме:

1) Загальнонауковий або загальносоціальний – викладений у словникових та енциклопедичних виданнях. Так, принцип (від лат. principium – начало, основа) має у цьому підході такі значення:

- вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеології; вчення, світогляду, політичної організації або
- основа побудови або дії якого-небудь прибору, машини тощо [4].

2) Філософський підхід (від лат. princeps – «перший, головний») – поняття принципу визначено як першопочаток, те, що лежить

в основі певної сукупності фактів, теорії, науки [5, с. 519]; у словнику з конфліктології вказується, що принцип – основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації [6, с. 374].

3) Юридичний підхід (від франц. principe, від лат. principium – начало, основа), за яким пропонується визначення поняття принципу як основних засад, вихідних ідей, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права [7, с. 110; 8-9].

На наш погляд, узагальнювальне бачення, хоча доволі дискусійне, відображено в «Енциклопедії міжнародного права» (т. 3, 2019). Тут принципи міжнародного права сформульовано як абстракції та узагальнення, які походять від юридичних фактів і норм міжнародного права і характеризують правовий порядок у відповідних сферах міжнародних відносин. В. Денисов підкреслює, що вони є узагальненнями одного або кількох правотворчих процесів («формальних» джерел) міжнародного права, що містяться в ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, – загальновизнаними такими процесами є: договори міжнародні, міжнародне звичаєве право та загальні принципи права. А поняття «основний» у міжнародному праві передбачає, що принцип є основоположною частиною міжнародного права і міцно пов'язаний з його визначальними засадами. На підставі цього принципи Статуту ООН, що становлять найважливіші засади сучасного світового порядку, відносять до основних принципів міжнародного права. [10, с. 622-624].

Така галузь сучасного міжнародного права, як «міжнародне гуманітарне право» (МГП) належить, без сумніву, до найдавніших і найбільш досліджених у класичному і сучасному міжнародному праві. Хоча сам згаданий термін усталений у теорії і практиці відносно недавно. Можна виокремити цікаву наукову позицію, відповідно до якої МГП – це галузь міжнародного права, норми і принципи якої обмежують застосування насильства під час збройних конфліктів, висуваючи такі вимоги: а) щадити тих, хто не бере або припинив брати безпосередню участь у воєнних діях; б) обмежувати насильство обсягом, необхідним для досягнення мети конфлікту, а вона може полягати (незалежно від причин, через які конфлікт розпочався) лише в тому, щоб послабити військовий потенціал супротивної сторони [11-12].

Погоджуємось з М. Гнатовським у тому, що характер правового регулювання збройних конфліктів визначається гуманними цінностями, що є спільними для всього людства та не залежать від міркувань культурного релятивізму. МГП спрямоване саме на захист жертв збройних конфліктів, тобто розраховано на захист прав людини в ситуаціях, коли загальні механізми захисту прав людини не працюють чи малоефективні. [13, с. 3-17].

Формування системи принципів цієї галузі зумовлено об'єктивною потребою узагальнення правил, категорій і понять для воюючих сторін, виходячи з основних теоретичних постулатів теорії права, міжнародного права. На думку В. Ярмакі, істотною відмінністю принципів міжнародного гуманітарного права від основних принципів міжнародного права виступає той факт, що останні становлять основу мирного співіснування, натомість принципи міжнародного гуманітарного права стосуються збройних конфліктів, містять у собі певні правила поведінки воюючих сторін, тобто визначають відносини, що безпосередньо стосуються збройних конфліктів» [14, с. 51].

Більшість авторів, у систему принципів міжнародного гуманітарного права відносять: 1) принцип гуманності; 2) принцип захисту цивільного населення й об'єктів, жертв війни; 3) принцип обмеження засобів і методів ведення війни; 4) принцип неприпустимості дискримінації; 5) принцип відповідальності за порушення норм і принципів міжнародного гуманітарного права. Причому власне принцип гуманності є найбільш узагальненим принципом цієї системи правових норм, забороняючи використання військового насильства, що не є необхідним для цілей війни. Як запевняє С. Гарган, цей принцип розкривається наступними положеннями: військова необхідність і

підтримання громадського порядку завжди мають поєднуватися з повагою до людини, воюючі сторони зобов'язані не наносити противнику шкоди, яка не відповідає меті війни [15].

Принцип гуманності можна назвати основним принципом «права Женеви», що вимагає гуманного ставлення до осіб, які не беруть участі або припинили брати участь у збройному конфлікті («захищених осіб» у широкому сенсі цього поняття). Він чітко викладений у ст. 3 Женевських конвенцій I-IV (ЖК), стст. 12/12/13/27 ЖК I-IV, ст. 4 Додаткового протоколу II 1977 р. [16]

Досліджуваний принцип гуманності дозволяє визначити три його складові:

1) обов'язок ставитися до осіб, що не беруть участі в збройному конфлікті, з повагою – тобто утримуватися від поведінки, що може завдати шкоди таким особам, погроз, принижень тощо;

2) обов'язок захищати цих осіб – тобто обов'язок активної поведінки, що полягає в захисті цих осіб від лих та страждань, що супроводжують збройний конфлікт, а також обороняти їх від небезпек (наприклад, евакуювати військовополонених із зони активних бойових дій);

3) обов'язок ставитися до захищених осіб без дискримінації за критеріями, забороненими міжнародним правом (національність, релігійні або політичні переконання, раса, стать, соціальний статус тощо); разом із тим МГП може вимагати різного ставлення до захищених осіб за об'єктивно обґрунтованими критеріями (наприклад, першими медичну допомогу мають отримати особи, що поранені або хворі найтяжче; під час військового полону офіцери користуються низкою переваг порівняно з рядовим складом тощо). [13].

Застосування принципу гуманності в конкретних ситуаціях потребує врахування різних обставин, базуючись, насамперед, на положеннях ЖК I-IV та додаткових протоколів до них, щоразу цей принцип вимагатиме ставлення до особи як до мети, а не як до засобу, і за об'єктивно найскладніших обставин кожна особа має отримати можливість зберігати власну гідність.

Дивно, але не завжди дослідники виокремлюють принцип гуманності з-поміж принципів МГП, ні серед загальних, ані серед спеціальних або конкретних принципів, що стосуються окремих інститутів МГП [17]. Причому в доктрині відзначаються різні погляди на їх класифікацію, оптимальним видається бачення Р. Кольба і Р. Хайда щодо розгляду норм і принципів МГП як компромісу між основоположними, але різноспрямованими принципами: принципом гуманності й принципом військової необхідності. Ігнорування якого -небудь з цих принципів при формулюванні норм МГП призведе до неможливості врегулювати поведінку сторін збройних конфліктів. [18]. Очевидно, без принципу гуманності, норми МГП нездатні зменшити ті масштаби лиха, що супроводжують збройний конфлікт і є його наслідком, а принцип військової необхідності зумовлений фактом виникнення збройного конфлікту, застосування сили, призводячи до масових руйнувань, поранень й загибелі людей. Тобто обмеження з гуманною метою насильств під час збройних конфліктів фактично становить одне з пріоритетних завдань правотворчості у сфері МГП. Це підтверджують положення преамбули IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., акцентуючи на тому, що її положення навіяні бажанням зменшити лиха війни, наскільки дозволять воєнні вимоги [19].

У свою чергу, В. Базов у роботі «Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права» здійснює ґрунтовний аналіз принципу гуманності, його еволюційної природи і доктринального вивчення на різних історичних етапах у різними школах, течіях або теоріях, а також відмінних за назвою, але близькими за сутністю принципів МГП (гуманізм; гуманність; гуманізація збройних конфліктів; людинолюбство, пов'язане з вимогами зменшити нещастя війни і т.д.). Так, логічним є акцентування на тому, що певний вплив на формування і розвиток спеціальних принципів МГП здійснюють основні принципи Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, проголошені XX і XXV міжнародними конференціями Червоного Хреста 1965 р., 1986 р., включені в преамбулу Статуту Червоного Хреста. Першочерговим принципом тут є гуман-

ність – Міжнародний Рух Червоного хреста і Червоного Півмісяця, породжений прагненням надавати допомогу всім пораненим на полі бою без винятку або переваги, намагається при будь-яких обставинах, як на міжнародному, так і на національному рівні запобігати або полегшувати страждання людини. Рух покликаний захищати життя і здоров'я людей і забезпечувати повагу до людської особистості. Він сприяє досягненню взаємопорозуміння, дружби, співробітництва і міцного миру між народами [20, с. 184-185].

Також згаданий автор пояснює специфіку у випадках, не передбачених міжнародними конвенціями, слід користуватися загальновизнаними нормами міжнародного права у вигляді міжнародно-правових звичаїв, а також вимог людяності і суспільної свідомості; застосування норм МГП не торкається правового статусу сторін конфлікту, тобто ці норми застосовуються незалежно від того, знаходяться вони юридично в стані війни чи ні; сторони, які беруть участь у конфлікті, не мають необмеженого права у виборі методів і засобів ведення війни і нанесення шкоди ворогу, сила повинна використовуватися в межах, достатніх для досягнення цілей воєнних дій; особи, виведені з ладу, або які не беруть участі безпосередньо у воєнних діях, мають право на повагу, захист і гуманне поводження; поводження з усіма людьми не повинне мати розходжень за ознаками раси, статі, національності, мови, соціального походження, релігійних та інших переконань; гуманітарна допомога з боку медичного персоналу нейтральних країн не повинна розглядатися як втручання в збройний конфлікт; військовополоненим повинен бути забезпечений захист на національному і міжнародному рівні; сторони збройного конфлікту повинні проводити відмінності між цивільним населенням (нонкомбатантами) і комбатантами, які дозволяють щадити цивільне населення і цивільні об'єкти; метою норм МГП є реалізація принципів гуманності й обмеження наслідків збройних конфліктів [20, с. 186-187].

Отже, розуміння принципу гуманності зумовлено визначенням гуманності у сенсі людський, людяний; пов'язано з повагою людської гідності, прав людини, турботою про людські блага, всебічний людський розвиток, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності людини. При цьому становлення ідей гуманізму як значно ширшого явища або феномену відзначається філософськими, ідеологічними, психологічними, етичними, політичними та іншими аспектами. Використовується концептуально і сучасний гуманітаризм, що становить тенденцію побудови відносин між людьми, соціумами на основі компромісу між їх інтересами, а справедливість і милосердя належать до ключових цінностей, реальних інтересів. На переконання одного з родоначальників МГП Жана Пікте, це своєрідна мета формування і розвитку суспільного порядку, що задовольняв би переважну більшість людства. Базуючись на цьому, він обґрунтував окрему групу основних принципів, що є базовими для загальних принципів, до якого відносив «принцип Права Гуманності» (військова необхідність повинна узгоджуватися з повагою до людини), поряд з «принципом права війни» (МГП), «принципом Женевського права», «принципом Гаазького права» [21].

Водночас, українські учені-конституціоналісти, філософи права та ін. трактують по-іншому деякі зі згаданих категорій або акцентують на доцільності їх розуміння в інших контекстах. Зокрема, М. Громовчук і Д. Бєлов, а також інші дослідники зосереджуються на вивченні гуманізму як філософсько-правової категорії в умовах формування нової парадигми в праві. Вони вказують на загальнозначущі, найбільш цінні ідеали: демократію, справедливість, рівність, гуманізм, свободу особистості і т.д., причому гуманізм як правова категорія – це світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність Він виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже, гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі [22-23].

Цікавий підхід виокремлює А. Крусян про концептуалізацію парадигми конституційного гуманітарного права. Хоч традиційно гуманітарне право – це поняття, характерне для міжнародного права, тобто МГП, гуманітарне право враховується і в національному конституційному праві держав. Це обумовлено взаємозв'язком міжнародного і національного права, що обґрунтовується теорією взаємодії міжнародного права та національного права, тенденціями розвитку внутрішньодержавних правових систем. Дослідниця переконує, що природа конституційного гуманітарного права відзначається в тому, що сучасне конституційне право має певний зв'язок з гуманізмом («гуманізм» – від лат. «людяний»), що виявляється у його гуманітарній спрямованості (гуманізації), тобто у спрямованості на утвердження та забезпечення конституційно-правової свободи людини, формування та сталий розвиток громадянського суспільства. Наразі це інститут конституційного права, що визначає утвердження і захист прав і свобод людини, розвиток громадянського суспільства за допомогою конституційно-правових засобів [24, с. 31-37].

Висновки

Здійснений багатоаспектний аналіз природи і сутності принципу гуманності, розкриття його основоположного значення для міжнародного гуманітарного права, а також інших пов'язаних феноменів підкреслюють ключове значення для міжнародного гуманітарного права, міжнародного і національного права, імплементаційних і правозастосовних механізмів. На основі узагальнень та аналізу доктринальних і нормативно-правових джерел висвітлено змістовні характеристики принципу гуманності, його місце і значення в системі принципів міжнародного гуманітарного права. На цій основі слід констатувати, що не лише в рамках цієї галузі поширене його використання, а набагато ширший філософсько-правовий, конституційно-правовий, ідейний та інший потенціали. Зосередження уваги на співвідношенні цього принципу з принципом гуманізму в конституційному гуманітарному праві підкреслює певну їх схожість і відмінність.

На наше переконання, в умовах триваючої агресії рф проти України важливим є документування вчинених злочинів, у тому числі зумовлених порушеннями принципів гуманності та інших норм і принципів міжнародного гуманітарного права. Поряд з цим, очевидними і перспективними напрямами наступних наукових досліджень у цьому напрямі можна визначити, зокрема, питання імплементації принципів міжнародного гуманітарного права в національне законодавство, гуманізації національного і міжнародного права, гарантій принципів міжнародного гуманітарного права, механізмів притягнення до відповідальності за їх порушення.

Література

1. Войціховський А. Міжнародне право. Харків, 2020. 544 с.

2. Kaminska N., Shcherban I. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p.

3. Міжнародне публічне право : у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич та ін.]; за ред. В.В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 2019. 416 с.

4. Словник іншомовних слів. URI: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=14973&action=show

5. Філософський енциклопедичний словник. URI: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

6. Конфліктологія. Словник / за заг. ред. Колба О.Г., Буймістера А.І. Київ, Переяслав-Хмельницький: Видавництво КСВ, 2012. 592 с.

7. Юридична енциклопедія: в 6 том. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін. К.: «Українська Енциклопедія». Т. 5: П-С. 736 с.

8. Crawford J. Brownlie's Principles of Public International Law. Oxford University Press, 2019.

9. Nurullaiev I.S., M. Stadnyk, S. Chekhovych, H. Yermakova, V. Kolyukh,. The Factors of Constitutional Support for the

Rule of Law in the System of Public Authorities. *Wseas transactions on environment and development*. Vol. 18, 2022 Pp.182-190. DOI: 10.37394/232015.2022.18.20

10. Денисов В.Н Принципи міжнародного пра́ва. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співгол.) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 3. М—Я. Київ : Академ періодика, 2019. С. 622-624.

11. Sassòli M., A..Bouvier, A. Quintin. How Does Law Protect in War? / 3rd ed. Geneva : ICRC, 2011. Vol. I. P. 93. https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-0739-part-i.pdf

12. Meron Th. The Humanization of International Law. Leiden; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. P. XV. https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32567.pdf

13. Міжнародне гуманітарне право / М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель; за ред. Т.Р. Короткого Київ-Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016–2017. 145 с.

14. Ярмакі В. Х. Галузеві принципи міжнародного гуманітарного права. Південноукраїнський правничий часопис. 2017. № 1. С. 50–53.

15. Гарган С. Ю. Принципи міжнародного гуманітарного права та їх застосування в Україні. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/eecd1938-0b61-4a1c-bfd8-79ea85e1a05e/content

16. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114%D0%B0-03#Text; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text;Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

17. Андрєєв В.В. Принципи війни за міжнародним гуманітарним правом. URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/110.pdf

18. Kolb R., Hyde R.. An Introduction to the International Law of Armed Conflicts. Oxford ; Portland Oregon : Hart Publishing, 2008. P. 43-50.

19. Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

20. Базов В.П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права : дис. докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2021. 388 с.

21. Jean Pictet. URL: https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/046137/2010-02-09/

22. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. №3. С. 301-310. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.54

23. Kaminska N. Activities of international organizations in the field of empowerment of women, gender equality. *The optimization of protection model for rights and freedoms of ukrainian person* : *collective monograph* / V. M. Bevzenko ect. Lv-Torun : SENSE, 2019. P. 159-178. https://doi.org/10.36059/978-966-397-117-9/159-178

24. Крусян А. Конституційне гуманітарне право: основи концептуальної парадигми. *ScienceRise: Juridical Science*, 2017. №2 (2), С. 31–36. https://doi.org/10.15587/2523-4153.2017.119065

References

1. Voitsikhovskyi A. (2020). Mizhnarodne pravo. Kharkiv, 544 s.

2. Kaminska N., Shcherban I. (2023). Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv. 220 p.

3. Mizhnarodne publichne pravo : u 2 t. (2019) / [V.V. Mytsyk, M.V. Buromenskyi, O.V. Butkevych ta in.]; za red. V.V. Mytsyka. Kharkiv : Pravo, 2019. T. 1 : Osnovy teorii. 416 s.

4. Slovnyk inshomovnykh sliv. URI: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=14973&action=show

5. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk. URI: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

6. Konfliktolohiia. Slovnyk (2012). / za zah. red. Kolba O.H., Buimistera A.I. Kyiv, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 592 s.

7. Iurydychna entsyklopediia: v 6 tom. / red. kol. Yu.S. Shemshuchenko (holova redkol) ta in. K.: «Ukr. Entsyklop.». T. 5: P-S. 736 s.

8. Crawford J. (2019) Brownlie's Principles of Public International Law. Oxford University Press.

9. Nurullaiev I.S., M. Stadnyk, S. Chekhovych, H. Yermakova, V. Kolyukh, (2022). The Factors of Constitutional Support for the Rule of Law in the System of Public Authorities. *Wseas transactions on environment and development*. Vol. 18. Pp.182-190. DOI: 10.37394/232015.2022.18.20

10. Denysov V.N (2019). Pryntsypy mizhnarodnoho práva. Entsyklopediia mizhnarodnoho prava : u 3 t. / redkol.: Yu.S. Shemshuchenko, V.N. Denysov (spivhol.) ta in.; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. T. 3. M—Ia. Kyiv : Akadem periodyka. S. 622-624.

11. Sassòli M., A..Bouvier, A. (2011). Quintin. How Does Law Protect in War? / 3rd ed. Geneva : ICRC. Vol. I. P. 93.

12. Meron Th. (2006). The Humanization of International Law. Leiden; Boston : Martinus Nijhoff Publishers. P. XV.

13. Mizhnarodne humanitarne pravo (2016–2017)/ M.M. Hnatovskyi, T.R. Korotkyi, A.O. Korynevych, V.M. Lysyk, O.R. Poiedynok, N.V. Khendel; za red. T.R. Korotkoho. Kyiv-Odesa : Ukrainska helsinska spilka z prav liudyny, Feniks, 145 s.

14. Iarmaki V. Kh. (2017). Haluzevi pryntsypy mizhnarodnoho humanitarnoho prava. Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys. № 1. S. 50–53.

15. Harhan S. Yu. Pryntsypy mizhnarodnoho humanitarnoho prava ta yikh zastosuvannia v Ukraini. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eecd1938-0b61-4a1c-bfd8-79ea85e1a05e/content

16. Zhenevska konventsiia pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiiakh (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114%D0%B0-03#Text; Zhenevska konventsiia pro polipshennia doli poranenykh, khvorykh ta osib, yaki zaznaly korabelnoi avarii, zi skladu zbroinykh syl na mori (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text; Zhenevska konventsiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text;Женевська konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny (1949). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

17. Andrieiev V.V. Pryntsypy viiny za mizhnarodnym humanitarnym pravom. URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/110.pdf

18. Kolb R., Hyde R.. (2008). An Introduction to the International Law of Armed Conflicts. Oxford ; Portland Oregon : Hart Publishing. P. 43-50.

19. Haazka konventsiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli 1907 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

20. Bazov V.P. (2021). Teoriia ta pryntsypy mizhnarodnoho humanitarnoho prava : dys. dokt. yuryd. nauk za spetsialnistiu 12.00.11 / Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv. 388 s.

21. Jean Pictet. URL: https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/046137/2010-02-09/

22. Hromovchuk M.V., Bielov D.M. (2022) Humanizm yak filosofsko-pravova katehoriia v umovakh formuvannia novoi paradyhmy v pravi. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. №3. S. 301-310. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.54

23. Kaminska N. (2019) Activities of international organizations in the field of empowerment of women, gender equality. *The optimization of protection model for rights and freedoms of ukrainian person : collective monograph* / V. M. Bevzenko ect. Lv-Torun : SENSE. P. 159-178. https://doi.org/10.36059/978-966-397-117-9/159-178

24. Krusian A. (2017) Konstytutsiine humanitarne pravo: osnovy kontseptualnoi paradyhmy. ScienceRise: Juridical Science, 2017. №2 (2), S. 31–36

Boiko Vladyslav

PRINCIPLE OF HUMANITY IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Any armed conflict, first of all, wars cause terrible losses and suffering, testify to inhumanity and to a certain extent to the depreciation of human life, the history of state formation or even general civilizational achievements. However, for the theory and practice of national and international law, and primarily for international humanitarian law, a comprehensive approach to the study and proper application of fundamental general and sectoral or special principles is important, including the principles of humanism, humanity, respect for the protection of human rights, democracy, etc. The full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine demonstrates significant problems in the application of the principle of humanity, along with other norms and principles of international law.

Therefore, the purpose of the article is a multifaceted coverage of the nature and essence of the principle of humanity, revealing its fundamental importance for international humanitarian law, as well as other related phenomena. The methodological basis of the study is determined by its purpose and subject, constitutes a set of methodological principles and approaches, methods, including techniques and methods of research, allowing to reveal the nature and essence, the specifics of understanding and interpretation of the principle of humanity under study in many ways. In particular, these are dialectical, comparative, historical, formal-legal, system-structural, synergistic methods, interpretation and forecasting, generalization, abstraction, legal semiotics, etc.

The scientific novelty lies in revealing the specifics of understanding, nature and essence of the principle of humanity, its key importance for international humanitarian law. Research results. Based on generalizations and analysis of doctrinal and regulatory sources, the substantive characteristics of the principle of humanity, its place and significance in the system of principles of international humanitarian law are highlighted. It is emphasized that not only within this field is its use widespread, but also has a much broader philosophical and legal, constitutional and legal, ideological and other potential. Practical significance. Focusing on the correlation of this principle with the principle of humanism in constitutional humanitarian law emphasizes some of their similarities and differences. In the context of the ongoing aggression of the Russian Federation against Ukraine, it is important to document the crimes committed, including those caused by violations of the principles of humanity and other norms and principles of international humanitarian law. Promising directions for further scientific research in this area are identified, in particular, regarding the implementation of the latter in national legislation, humanization of national and international law, guarantees of the principles of international humanitarian law, mechanisms for bringing to justice for their violations.

Keywords: principle of humanity, humanism, international humanitarian law, human rights, constitutional humanitarian law, principles of law, international law, bases.

ETHICAL PRINCIPLES OF SOCIAL SERVICE

VALIYEV Ata Teyyub - senior lecturer of the Department of "Civil Law" of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, doctoral student of the Department of "Labor and Environmental Law" of Baku State University

Orcid ID: 0000-0002-9717-2102
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.21

Social service is a complex of measures aimed at improving the living standards of individuals who have special needs for social protection and their integration into society. The main driving force of social service is considered to be social workers, who must adhere to certain ethical rules and principles in their activities. This article explains the essence of these ethical rules and justifies the need to adhere to them.

Keywords: social service, principle, ethics, social worker, confidentiality

The institution of social service occupies a special place in the system of social security law in terms of its specificity and importance. In theory, social service is understood in both a broad and narrow sense. In a narrow sense, social service is understood as the provision of social and household services to certain categories of citizens specified in the law - assistance for the development of the economy, provision of free food, placement in social protection institutions, etc. In a broad sense, social service is understood as the realization of social security rights, which includes all types of social security other than cash payments.

In other words, social service includes measures taken, in accordance with the procedure established by law, to protect the rights of relatively weak and defenseless members of society - the elderly, minors, women, people in special need of social protection, the disabled, children deprived of parental care, etc., and to ensure their decent standard of living on an equal basis with other people (13, p. 63).

The implementation of social services is guided by several ethical principles, and the efficiency and effectiveness of social services depend significantly on adherence to these principles. The ethical principles of social service are foundational guidelines that govern the practice and behavior of social workers and other professionals in the field. These principles ensure that the services provided are carried out with integrity, respect, and fairness, while prioritizing the dignity and well-being of individuals and communities. The key ethical principles include:

1. **Respect for human dignity and worth** - every individual is entitled to be treated with respect, regardless of their background, culture, socioeconomic status, or personal circumstances. Social workers must value the inherent worth and dignity of every person.

Respect for human dignity and worth principle is a core ethical value in social service practice, emphasizing that every individual should be treated with inherent respect, regardless of their background, circumstances, or challenges. This principle acknowledges that all human beings have intrinsic value and deserve to be treated with fairness, kindness, and consideration (3, p. 40).

First,every person, regardless of their social, economic, cultural, or personal background, has inherent worth and dignity. This means social service professionals should avoid discrimination and judgment, offering services based on the individual's humanity, not on stereotypes or biases.

Also, social workers must ensure that their actions do not discriminate based on factors such as race, gender, age, religion, disability, sexual orientation, or socioeconomic status. Everyone deserves access to the services and opportunities that support their well-being.

However, practicing empathy means understanding and sharing the feelings of others, while compassion involves a desire to alleviate their suffering. Social workers should treat clients with understanding and a genuine willingness to help, acknowledging their emotions and experiences.

Also, while offering support and guidance, social service professionals must respect individuals' right to make their own choices and decisions. This involves empowering clients to exercise self-determination, make informed decisions, and maintain control over their lives.

In addition to the above, respecting human dignity also involves recognizing and valuing cultural differences. Social workers should be aware of the diverse backgrounds of those they serve and be open to learning about, understanding, and respecting these differences in their approach.

As a result, respect for human dignity and worth is essential to ensure that social services are delivered in a manner that affirms each person's value and humanity. It lays the foundation for creating an environment where clients feel empowered, valued, and supported in their journey toward well-being.

2. Service to humanity - the primary goal of social service is to serve the well-being of individuals and communities. Social workers are committed to helping people overcome challenges and achieve better life outcomes. This principle is a foundational ethical value in social service, emphasizing that the primary purpose of social work and social services is to serve the well-being and dignity of individuals, families, and communities.

At its core, this principle underscores the idea that social service professionals exist to serve others. Whether individuals are struggling with poverty, mental health issues, abuse, or other challenges, the primary goal of social service is to offer assistance that will improve their quality of life(10, p. 36). The principle promotes selfless dedication to others' well-being. Social workers and service providers are expected to put the needs of those they serve ahead of their personal interests or gain, demonstrating a deep sense of altruism and compassion in their work.

Practicing empathy involves understanding and sharing the feelings of others, while compassion involves a genuine desire to alleviate their suffering. Service to humanity encourages social workers to approach their clients with both empathy and compassion, recognizing the unique struggles they face and offering the necessary support(9). This principle also emphasizes the need to advocate for those who are vulnerable, marginalized, or oppressed. Social workers often act as advocates, ensuring that these individuals or groups have access to the services and resources they need to thrive, and that their voices are heard in the larger societal or political conversation.

Social service professionals uphold and defend human rights, ensuring that everyone, regardless of their background, has the right to live with dignity, respect, and the opportunity for a better life. This includes advocating for equal treatment, freedom from discrimination, and access to basic needs. Social workers should not only help but also help people develop the skills, knowledge, and confidence they need to overcome challenges on their own. This empowers individuals and fosters long-term positive change (11, p. 30).

Social service is not just about responding to immediate needs but also about creating systemic change. Service to humanity involves working to improve societal structures, policies, and systems that contribute to inequality or injustice, aiming for broader social transformation to benefit all. Effective service to humanity requires addressing a range of physical, emotional, social, and psychological. Social workers often provide holistic support that recognizes the interconnectedness of different aspects of a person's life.

3. Integrity and honesty - social workers must act with integrity, truthfulness, and honesty in all professional interactions. They should be transparent in their decisions, actions, and communications, maintaining professional and personal accountability. The integrity and honesty principle are a core ethical value in social

service, asserts that social service professionals must act with transparency, truthfulness, and moral uprightness in all their interactions and decisions. It requires social workers to uphold ethical conduct and maintain trust by being truthful, transparent, and consistent in their professional practice.

Integrity requires social workers to be accountable for their decisions and actions. When mistakes are made, they must take responsibility, acknowledge errors, and make efforts to correct them.It involves following the ethical codes and standards set by professional organizations, such as the National Association of Social Workers (NASW) or the International Federation of Social Workers (IFSW). Professionals must uphold these ethical guidelines even when faced with difficult situations or pressure to act unethically (8).

Being honest and transparent with clients also means respecting their confidentiality. Social workers must clearly communicate the limits of confidentiality, especially in cases where disclosure may be required by law (e.g., to prevent harm to the client or others) (7). Maintaining confidentiality builds trust and upholds the dignity of clients. Social workers must avoid making false statements, exaggerating facts, or hiding relevant information. Deceptive practices undermine trust and can harm clients and communities. Honesty means providing clients with the full scope of information necessary to make informed decisions about their lives

Integrity involves being consistent in one's behavior, decisions, and professional conduct. Social workers must ensure that their actions align with their values and commitments, both personally and professionally. Clients and colleagues should be able to rely on social workers to act in a manner that is fair, respectful, and consistent with ethical standards. Honesty also extends to maintaining appropriate professional boundaries. Social workers should avoid any behavior or relationships that could undermine their professional integrity, such as entering dual relationships or exploiting clients for personal gain.

Social workers must demonstrate integrity by continually striving to improve their knowledge and skills. This includes seeking supervision, attending training, and engaging in ongoing professional development to ensure they are equipped to provide the best service to clients. Integrity and honesty are essential for establishing and maintaining trust between social workers and their clients, colleagues, and communities. Without trust, effective social service cannot take place (11, p. 30).

Maintaining high standards of integrity and honesty upholds the reputation of the profession, ensuring that social workers are viewed as reliable, trustworthy, and competent in their field. A social worker must be honest when explaining a client's case to them, providing them with a realistic understanding of what help can be offered and what challenges they may face.

In case notes, reports, or when giving testimony, social workers should report the facts truthfully and accurately, avoiding embellishment or omission of important details. When seeking supervision, social workers should be honest about challenges they are facing in their practice and any difficulties with clients, ensuring they get the appropriate guidance. A social worker should disclose any potential conflicts of interest that could affect their ability to provide impartial service, ensuring transparency in all interactions.

4. Confidentiality and privacy - social workers have an ethical obligation to maintain the confidentiality of the information shared by clients, unless there are legal or ethical reasons to disclose it (e.g., preventing harm).This principle is a core ethical value in social service, accentuating the importance of safeguarding clients' personal information and respecting their right to privacy. This principle ensures that sensitive information shared between clients and social workers remains protected, and that clients can trust professionals with their personal details without fear of unauthorized disclosure.

Social workers have an ethical duty to protect the confidentiality of information shared by clients. This includes any details about a client's life, history, health, family, or circumstances, which should not be disclosed without the client's consent, unless required by law or ethical obligations (e.g., in situations where there is a risk of harm). Clients have the right to control the information they share and decide who has access to it. Social workers should obtain in-

formed consent before sharing any personal information, ensuring that clients are fully aware of what information might be disclosed and to whom (12).

Confidential information should only be shared with those who are directly involved in the client's care or services, and only when necessary. Social workers should avoid discussing clients' personal details in public or casual settings, to prevent unauthorized access to private information.

While confidentiality is essential, there are certain legal or ethical situations where it may be necessary to disclose information without the client's consent. For example, if there is an imminent risk of harm to the client or others (such as cases of abuse or suicidal ideation), the social worker may be required to break confidentiality to protect safety. In these cases, the social worker should inform the client as soon as possible about the disclosure.

Social workers must ensure that all client records, whether physical or digital - are securely stored and protected from unauthorized access. Proper safeguards should be set to prevent leaks, theft, or unauthorized review of confidential information.

Clients have the right to access the information held about them, and social workers should facilitate this access, providing copies or reviewing records with the client if they request it, in accordance with legal and organizational guidelines.Social workers should be trained in the importance of confidentiality, the specific laws and regulations that apply to client privacy, and the proper handling of sensitive information. This ensures that all professionals involved understand their ethical and legal obligations (6, p. 119).

Maintaining confidentiality helps build trust between social workers and their clients. When clients feel that their personal information will be kept safe, they are more likely to be open and honest, leading to more effective services. Protecting privacy helps clients maintain control over their personal information, empowering them to make decisions about what they share and with whom.

Confidentiality is not just an ethical duty; it is also a legal requirement in many cases, such as in healthcare, education, and social service settings. Violating confidentiality can result in legal consequences for the professional or organization involved. Safeguarding confidential information protects clients from potential harm that could result from unauthorized disclosure, such as stigmatization, discrimination, or psychological distress.

A social worker explains to a client that their personal information will remain confidential, except in specific circumstances, and obtains the client's consent before sharing any information with outside parties. When documenting a client's case or interactions, a social worker ensures that all written records are kept private and secure, limiting access to authorized personnel only. When discussing a client's case in supervision or with colleagues, the social worker ensures that personal information is shared only when necessary and is done in a manner that maintains the client's privacy.

5. Competence - social workers must ensure they are knowledgeable, skilled, and competent in their practice. They should engage in ongoing professional development, training, and supervision to provide the best possible service. This principle in social service featuresthat professionals must possess the necessary knowledge, skills, and abilities to effectively serve their clients. It also requires social workers to continuously improve their expertise, stay updated on best practices, and recognize the limits of their own abilities. Competence ensures that clients receive high-quality, ethical, and effective support tailored to their needs.

Social workers must have the required education, training, and practical skills to perform their duties effectively. This includes a thorough understanding of theories, methods, policies, and practices relevant to their field, as well as the ability to apply them appropriately in real-world situations.

Competence is not static; it requires ongoing education and professional development. Social workers should stay updated on advancements in the field, such as new research findings, policies, techniques, and technologies, to ensure their practices remain effective and relevant. Social workers should recognize when they lack the expertise or capacity to handle a particular case and should seek supervision,

consultation, or refer clients to other qualified professionals when necessary (5, p. 207).

It includes applying ethical standards to all professional activities. Social workers should ensure that their knowledge and skills are used responsibly and in ways that prioritize the best interests of their clients. In some cases, social workers may work with specific populations (e.g., children, older adults, refugees, individuals with disabilities). Competence requires gaining specialized training and experience to understand the unique needs and challenges of these groups.

Competence includes being aware of and sensitive to cultural differences. Social workers must respect and understand the cultural, social, and religious backgrounds of their clients and adapt their practices to meet these diverse needs in a respectful and effective manner. Requires integrating research and evidence-based methods into practice(1, p. 97). Social workers should rely on proven techniques and approaches that are supported by empirical data to provide the best outcomes for clients. This includes being open to feedback, monitoring their performance, and adjusting to improve their effectiveness.

Competence ensures that clients receive appropriate and effective support that addresses their needs, reduces harm, and promotes positive outcomes. Competent professionals build trust with clients, colleagues, and the public. Operating within the bounds of competence is an ethical duty. Providing services without adequate knowledge or training can harm clients and undermine the integrity of the profession. It upholds the standards and reputation of the social service field, ensuring consistency and quality across the profession.

6. Accountability - social workers are responsible for their actions and decisions. They must be willing to account for their professional conduct and adhere to ethical codes and organizational policies, ensuring that their work aligns with the best interests of clients and the broader community. The accountability principle in social service emphasizes that professionals must take full responsibility for their actions, decisions, and the outcomes of their work. It ensures transparency, trustworthiness, and adherence to ethical and professional standards, which are essential for maintaining credibility and trust between social workers, clients, colleagues, and society.

Accountability requires strict compliance with the ethical guidelines established by professional bodies, such as the National Association of Social Workers (NASW) Code of Ethics. Social workers must act in ways that reflect the values and principles of the profession. They should explain their reasoning to clients, colleagues, and stakeholders when appropriate and ensure that their work is conducted with transparency.

Accountability involves regularly assessing one's work and the outcomes of interventions to ensure they are effective and meet professional standards. If a method or decision proves ineffective, social workers are responsible for making the necessary adjustments. Social workers must ensure that their records are clear, complete, and available for review by authorized individuals or entities when required. It involves being receptive to guidance, supervision, and constructive criticism. Social workers should actively seek feedback from supervisors and colleagues to improve their practice and address any areas of concern.

A key component of accountability is the willingness to admit and take responsibility for mistakes. Social workers must promptly address errors, correct them where possible, and take steps to prevent their recurrence. Social workers must follow all applicable laws, organizational policies, and regulations governing their practice. Accountability extends beyond individual clients to include responsibility for advocating for systemic change and addressing broader social issues. They must ensure their actions align with the goal of promoting social justice and equity.

Accountability fosters trust between social workers and their clients, colleagues, and the public. When professionals take responsibility for their actions, they demonstrate integrity and reliability. It encourages continuous evaluation and improvement of services, leading to better outcomes for clients and communities. Being accountable ensures that social workers prioritize the well-being of their clients and communities, avoiding harm and advocating for their rights. Accountability upholds the

reputation and credibility of the social service profession, ensuring that practitioners are seen as trustworthy and competent (2, p. 55).

7. Cultural competence and diversity - social workers must be culturally competent, recognizing and respecting the diverse backgrounds, values, and experiences of clients. They should adapt their practice to meet the unique needs of individuals and communities from different cultural, ethnic, and religious backgrounds. This principle in social service emphasizes the importance of recognizing, understanding, and valuing the diverse cultural backgrounds, identities, and experiences of individuals and communities. This principle ensures that social workers provide services that are respectful, inclusive, and tailored to the unique needs of clients from various cultural, racial, ethnic, gender, socioeconomic, and other diverse backgrounds.

Social workers must have a deep understanding of how cultural differences - such as beliefs, values, customs, and traditions - affect individuals' lives, behaviors, and experiences. They should respect and affirm all aspects of a client's identity, including race, ethnicity, gender, sexual orientation, religion, socioeconomic status, disability, age, and more. They must avoid imposing their own values or biases on clients. Also, they are ethically obligated to confront and challenge discrimination, prejudice, and systemic inequality. This involves advocating for equity and inclusion while addressing the barriers that marginalized groups face (4, p. 123).

Achieving cultural competence is a continuous process that requires social workers to engage in self-reflection, seek education on cultural issues, and stay informed about social and cultural dynamics. They must build relationships with clients and communities that are based on mutual respect and collaboration. They should actively involve clients in decision-making processes and empower them to express their needs and perspectives.

Beyond individual practice, social workers should advocate for policies, programs, and practices that promote diversity, equity, and inclusion at systemic levels. They should ensure that clients have access to services in their preferred language, using interpreters or translated materials, when necessary, to eliminate communication barriers.

Respecting and valuing diversity helps social workers build trust with clients, as clients feel understood, respected, and accepted for who they are. Tailoring interventions to clients' cultural contexts increase the effectiveness of social work, as clients are more likely to engage with and benefit from services that align with their beliefs and values. Cultural competence helps social workers address systemic inequality and advocate for marginalized groups, contributing to a fairer and more equitable society.

8. Collaboration and partnership - social workers are encouraged to work collaboratively with clients, colleagues, other professionals, and community organizations. Building partnerships and working in teams enhances the effectiveness of services and the outcomes for clients. This principle in social service emphasizes working together with clients, colleagues, organizations, and communities to achieve shared goals. It recognizes that social issues are complex and often require collective effort, mutual respect, and shared expertise to address them effectively. This principle is rooted in the belief that partnerships foster empowerment, inclusivity, and sustainable solutions.

Social workers collaborate with clients as active partners in the decision-making process. This involves recognizing the client's expertise in their own life and empowering them to contribute to planning and implementing solutions. The partnership fosters trust and accountability, ensuring that interventions align with the client's values, preferences, and goals. They often work with professionals from other fields (e.g., healthcare, education, law enforcement) to address multifaceted issues.

Partnerships with government agencies, non-profits, and private organizations expand resources and create networks to provide more comprehensive services to clients. Organizations can share funding, expertise, and tools to address social issues more effectively. Collaboration requires mutual respect, clear communication, and a shared commitment to achieving common objectives. It also involves acknowledging and valuing the contributions of all parties, including clients, colleagues, and other stakeholders. Social workers often form

alliances with advocacy groups and coalitions to address systemic issues and promote social justice. These partnerships amplify voices, mobilize resources, and create a broader impact.

Adherence to these principles ultimately serves the efficiency and effectiveness of social services. In order to properly organize their work and provide social services that are of higher quality and aimed at citizen satisfaction, social workers must strictly adhere to the ethical principles listed above. At the same time, the relevant state authorities should regularly focus on involving social workers in advanced training courses or training.

Literature

1. Aliyev M.N. Interaction of social service with the social function of the state/Actual problems of state and law-building in the Republic of Azerbaijan. Collection of scientific articles. Baku: Adiloglu, 2009, No. 02, pp. 96-102.

2. Aliyev M.N. Social service as an institution of social security law: textbook. Baku: "Teknur", 2008, 187 p.

3. Durdu Z.T. (2009). An interim period in the transformation of the modern state: the social welfare state. Mugla University Institute of Social Sciences Journal (ILKE) Spring, Issue 22, p.38-50.

4. Hasanov R.M. (2016). Social policy. Baku, "AVROPA" publishing house, p. 294.

5. Jamalov R.V. The principle of universality of social security law / Actual problems of state and law-building in the Republic of Azerbaijan. Collection of scientific articles. 16th issue. Baku, 2006, pp. 205-208.

6. Mammadova S.D. (2019). "Social state models (on the example of developed countries)". Baku, "AVROPA" publishing house, 208 p.

7. Official reports of the World Health Organization: [Electronic resource] /
https://www.who.int/data/gho/publications/world-health-statistics

8. Official website of the International Association of Hospice and Palliative Care: [Electronic resource] /
https://hospicecare.com/about-iahpc/who-we-are/vision-and-mission/

9. Paul C.A. (2016). Jane Addams (1860-1935). Social Welfare History Project: [Electronic resource] / http://socialwelfare.library.vcu.edu/settlement-houses/addams-jane/

10. Salmanova S.G. The concept of the principles of social security law and their classification // Legal state and law, Baku, 2009, No. 3 (129), pp. 37-39.

11. Mary E.Richmond. What is Social Case Work?.New York, 1922, 215 p. http://social-welfare.library.vcu.edu/social-work/richmond-mary/

12. Universal Declaration of Human Rights: [Electronic resource] /
https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-

13. Valiyev A.T. The role of the state in the implementation of social services in the system of social security law. Materials of the XXIV Republican Scientific Conference of Doctoral Students and Young Researchers. Baku. 2021. pp. 61-65.

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОБРАХУНКУ «АБСТРАКТНИХ ЗБИТКІВ» АРБІТРАЖЕМ GEMZU ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПРАВИЛ MPC CONDITIONS

КУЗЬМИЧ Сергій Олександрович - аспірант Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом

ORCID ID: https://orchid.org/0009-0004-8936-0017
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.22

Стаття присвячена юридичним аспектам аналізу категоріїв «абстрактні збитки» та підходів до їх визначення, кваліфікації GEMZU при вирішенні спорів за Правил MPC Conditions. Метою статті є висвітлення основних закономірностей та підходів до визначенні збитків та їх розрахунку на основі різниці між початковою ціною покупки та ринковою ціною на момент, коли угода не виконується. Одним із завдань дослідження є зорієнтувати національних комерційних учасників ринку молочних продуктів у тому, на який порядок та умови останні повинні розраховувати при вирішенні спорів та розрахунку збитків в GEMZU. Окремим моментом є роз'яснення індикаторів, які беруться до уваги арбітрами при застосуванні Правил MPC Conditions. Зокрема, оскільки масло є товаром, який торгується на біржі, то сторонам не слід доводити ціну за допомогою експертиз чи подібних інструментів. Інформація про котирування цін на біржі є доступною публічно із прив'язкою до дати на конкретну дату.

У статті проаналізовано конкретні судові та арбітражні рішення, як GEMZU, так і інших судових інституцій з фокусом на справи, де тлумачилася категорія «збитки» та підходи до їх розрахунку.

Стаття також порушує питання конфіденційності міжнародного арбітражу, оскільки всі рішення арбітражу при GEMZU є анонімними. У зв'язку з цим, автор пропонує порівняння підходів до відшкодування збитків, зокрема у Великій Британії, Канаді та інших державах-членах ЄС, з метою забезпечення належного розуміння для українсъких учасників ринку при вирішенні спорів з європейськими партнерами.

Наукове дослідження проведене на основі аналізу положень міжнародного права та окремих арбітражних рішень, що були розглянуті за регламентом MPC-Арбітражного регламенту.

Ключові слова: Правила MPC Conditions, GEMZU, збитки, абстрактні збитки, міжнародне торгове право.

Постановка проблеми

Постановка проблеми полягає в визначенні підходів до категорії «збитки» та їх відшкодування в міжнародних торгових відносинах між Україною та ЄС, зокрема в контексті постачання молочних продуктів. Після вторгнення рф, ЄС скасував квоти та обмеження на імпорт товарів з України, відкриваючи нові ринки збуту. Однак, порядок вирішення спорів та обчислення збитків в ЄС суттєво відрізняється від української практики. Це створює труднощі у застосуванні європейських норм, особливо у контексті арбітражних рішень.

Особливу увагу заслуговує справа арбітражу MPC при GEMZU, де було розглянуто питання визначення збитків через різницю між початковою та поточною ціною товару. Проблема полягає в адаптації українських учасників ринку до європейських правових підходів для ефективного вирішення спорів і компенсації збитків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики компенсації збитків у міжнародних торгових відносинах свідчить про зростаючий інтерес до аспектів правового врегулювання спорів, зокрема в контексті нових економічних і політичних реалій. Багато досліджень знайшли своє відображення в роботах таких вчених: М. Дончика, І. Коваля, А. Янчука, Т. Волощенка, М. Титової та інші.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз правових механізмів компенсації збитків у міжнародних торгових відносинах між Україною та ЄС, зокрема в умовах війни, та визначення шляхів адаптації українського законодавства до європейських стандартів в цій сфері. Завдання дослідження полягають у вивченні основних принципів компенсації збитків у міжнародному праві, аналізі європейських практик вирішення торгових спорів та вивченні юридичних аспектів адаптації українського законодавства до вимог ЄС. Крім того, важливим завданням є дослідження ефективності застосування міжнародних арбітражних механізмів у випадку міжнародних конфліктів, зокрема війни, та визначення можливостей для поліпшення правового забезпечення торгівлі між Україною та ЄС.

Виклад основного матеріалу

Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, Європейський Союз аби підтримати торговий оборот України, скасував низку квот та обмеження на ввезення товарів з України до Європейського Союзу. Це надало змогу низці українських комерсантів відкрити нові ринки збуту товарів, в тому числі, продукції молочних продуктів. Разом з цим, порядок вирішення спорів у цій сфері та підходи до розуміння категорії «збитки» за зовнішньоекономічними контрактами з контрагентами з держав-учасниць Європейського Союзу часто різниться із тим, до чого звикли вітчизняні виробники та трейдери молочних продуктів. Тому з емпіричної точки зору важливо проілюструвати як на практиці функціонує арбітраж MPC при GEMZU при вирішенні спорів. Зокрема слід дослідити та пояснити рішення арбітражу при Gemzu аби на доктринальному рівні стали зрозумілі підходи арбітрів до кваліфікації та застосування Правиил MPC Conditions [1] при виникнення спорів за договорами поставки молочної продукції. Рішення арбітражу при GEMZU є публічними.

Справа 1: Підхід до кваліфікації питання укладеності договору при невиконанні поставки товару [3]. За обставинами справи позивач намагався довести, що існувала домовленість про доставку чотирьох вантажівок свіжого вершкового масла для відповідача. Так, електронним повідомленням позивач надіслав комерційну пропозицію відповідачу та інформував, що це є лише первинна пропозиція і зобов'язання для сторін можуть виникнути лише після укладення офіційного контракту на умовах MPC Conditions. Відповідач відповів на такий лист тим, що він підтверджує пропонований продаж. Далі позивач надіслав рамковий договір для підписання, який так і не був підписаний відповідачем. Згодом продавець надіслав попередній графік поставки 46 тис. кг масла., здійснив першу поставку 22 тис. кг вершкового масла, яка була оплачена частково. Далі покупець просив надати роз'яснення щодо поставки, оскільки наступні дати доставки вже були прострочені. Покупець надіслав повідомлення, що більше не вимагатиме поставки масла і заявив, що не зобов'язаний прийняти доставку масла, що залишилося. Однією з причин цього було те, що між сторонами була відсутня підписана угода. Претензія позивача базувалася на різниці між початковою ціною продажу (4,820 євро/т) і «поточною ринковою ціною» 3500 євро/т. Сторона захисту заперечувала позов та стверджувала, що ніколи не було підтвердження замовлення 4 вантажівок масла. Відповідач стверджував, що використовує лише замовлення на купівлю та ніколи не робить замовлення електронною поштою, і, отже, не існує контракту, підписаного сторонами, і не зобов'язаний отримувати та оплачувати масло. Арбітражний суд розглянувши ма-

теріали справи, дійшов висновку, що покупець зобов'язався прийняти вершкове масла згідно з Підтвердженням продажу. Покупець фактично «прийняв» доставку та здійснив оплату на зазначених умовах. Арбітражний суд погодився з тим, що немає угоди щодо поставки 88 000 кг масла. Арбітражний суд вважає, що сторони досягли угоди, що було підтверджено Підтвердженням продажу. Арбітражний суд зазначив, що позов в основному базується на так званих «абстрактних збитках», які є різницею між первісною ціною продажу та поточною ринковою ціною.

При визначенні збитку Арбітражний суд має певну свободу розрахувати збитки найбільш розумним чином. Арбітражний суд вказав, що збитки можуть бути розраховані на основі різниці між початковою ціною покупки та ринковою ціною на момент, коли угода вважалася нерозірваною. Відповідно до публічного ринкового котирування вершкового масла ринкова ціна в липні 2019 року становила 3,580 євро/т. Різниця становить 1,240 євро/т. Арбітражний суд оцінив та вказав, що розумні особи з належною обережністю та чесністю мали б оцінити шкоду таким чином - сума 68 200 євро. Ця оцінка базується на різниці в ціні 1,240 євро/т, помноженій на залишок масла.

Найважливіше у цій справі є те, як арбітраж підійшов до кваліфікації питання «абстрактні збитки» та розрахунку ризниці між початковою ціною покупки та ринковою ціною на момент, коли угода вважалася нерозірваною. Оскільки масло є товаром, який торгується на біржі, то сторонам не слід було доводити рівень ціни за допомогою експертиз чи подібних інструментів. Інформація про котирування цін на біржі є доступною публічно із прив'язкою до дати на конкретну дату. Тобто арбітраж виходив із конкретних прагматичних математичних розрахунків при обрахунку «абстрактних збитків».

Слід окремо наголосити, що усі рішення Арбітражного суду при Gemzu є знеособленими. Конфіденційність часто розглядається як одне з основних переваг міжнародного арбітражу. Сторони мають право домовитися про конфіденційність арбітражного розгляду. Це право витікає із застосування автономії сторони, визнаної в сучасних правових системах.

Описане вище наштовхує на те, що слід розкрити загальне розуміння підходів до категорії «збитки» та «відшкодування збитків» не тільки з аналізу рішень Gemzu, а і з рішень інших арбітражних та судових інституцій в державах-членах ЄС та Британії. Аби національні учасники відповідних ринків розуміли на що слід розраховувати у правовідносинах із відповідними контрагентами.

Загалом на ринку торгівлі молочних продуктів в Європейському Союзі існує три основні інтереси, які можуть бути захищені шляхом присудження контрактних збитків:

1. Очікувані відсотки, де відшкодування збитків присуджується на підставі того, що позивач мав би перебувати в такому становищі, якби відповідач виконав своє зобов'язання.

2. Негативний контрактний інтерес. Йдеться про ситуацію, коли позивач змінив позицію через свою залежність від контракту з відповідачем, а мета полягає в тому, щоб поставити позивача в таке ж становище, як воно було до виникнення спірного зобов'язання [9].

3. Неправомірне збагачення. Йдеться про ситуацію, де позивач, покладаючись на обіцянку, надав певну вигоду відповідачу, який не виконав своє зобов'язання. Потім арбітраж чи суд вимагає від сторони, яка не виконала зобов'язання, відмовитися від отриманої вартості, щоб запобігти необґрунтованому збагаченню.

Реституція займає особливе місце, оскільки вона відходить від традиційної ролі контрактних збитків, яка полягає в забезпеченні компенсаційного відшкодування [7]. Незважаючи на те, що реституційні засоби правового захисту легко доступні в поза контрактних ситуаціях, таких як зловживання довірою або порушення фідуціарних зобов'язань, їх використання в контрактах наразі більш обмежувальне. Разом з цим, реституція іноді доступна як договірний засіб правового захисту. Історич-

но, в державах-учасницях Європейського Союзу арбітражі та суди були досить гнучкими в оцінці збитків.

Негативний контрактний інтерес vs. очікуваний інтерес

Очікуваний інтерес. Очікуваний інтерес найкраще пояснюється уривком із рішення лорда Аткінсона у справі Wertheim v. Chicoutimi Pulp Company, який вказує, що «загальним наміром закону є те, що при відшкодуванні збитків за порушення контракту сторона, яка ініціює спір, повинна наскільки це можливо, в тому числі майновим станом опинитися в тому ж становищі, в якому вона була б, якби контракт було виконано». Хоча очікуваний інтерес також може бути задоволений конкретним виконанням, це твердження відображає важливість у договорі принципу компенсації та зосередження на тому, що втратила сторона, яка виконала зобов'язання належним чином.

Негативний контрактний інтерес

Якщо неможливо присудити очікувані інтересом умови, наприклад у випадках, коли важко перерахувати очікування (наприклад, занадто важко оцінити втрачений прибуток через фактичну невизначеність), позивач може обрати, щоб збитки оцінювалися шляхом негативного контрактного інтересу; тобто витрати, зроблені в залежності від виконання контракту. Однією з центральних справ щодо негативного контрактного інтересу є справа Anglia Television проти Ryda. У цій справі позивач уклав контракт з відповідачем на створення телевізійного фільму. Відповідач був виконавцем головної ролі та відмовився від контракту, тому що його агент подвійно замовив фільм, що призвело до скасування зйомок. Позивач не зміг довести очікувану відсоткову компенсацію, оскільки він не міг проілюструвати втрачений прибуток, але міг показати, що він накопичив витрати, покладаючись на контракт, такі як наймання директора та забезпечення місця розташування локацій для зйомок. Суд прийшов до висновку, що відповідач несе відповідальність за витрати, понесені позивачем, оскільки відповідач знав, що ці види витрат були обґрунтовано очікуваними. Негативний контрактний інтерес та очікуваний інтерес є важливими концепціями, які стосуються відшкодування збитків від порушення контракту.

Реституція. Правила реституції є обширними. Підставою для реституційного засобу захисту буде наявність неправомірного збагачення за обставинами конкретної справи [7]. У справі про неправомірне збагачення Moses v. Macferlan, лорд Менсфілд, описуючи позов про стягнення неправомірного збагачення, зазначив, що «суть такого позову полягає в тому, що відповідач, виходячи з обставин справи, зобов'язаний відшкодувати кошти в силу природної справедливості». Реституція доступна для випадків: коли кошти, сплачені помилково; або неправомірне використання ситуації позивача всупереч законам, прийнятим для захисту осіб за таких обставин.

Картрайт Дж. з Верховного суду Канади у справі Deglman v Guaranty Trust Co. визнав окрему природу контракту та реституції, заявивши, що право на реституцію за порушення обіцянки «здається заснованим, а не на контракті, але за зобов'язанням, встановленим законом». Є багато обставин, за яких доступність реституційного засобу юридичного захисту подібна до тих, що доступні за контрактом. Наприклад, якщо позивач передплатив всю суму контракту, а інша сторона навмисно порушила договір, відбулося повне невиконання такого зобов'язання, і позов про стягнення коштів ґрунтується на принципі реституції [8]. За обставин помилки, - коли існує договір між сторонами і платник вимагає його повернення, позов не ґрунтується на контракті, а ґрунтується на реституційному інтересі. У недійсних транзакціях покупець може мати право на відшкодування депозиту, якщо йому було сплачено кошти відповідно до договору купівлі-продажу, а продавець не зміг закрити (виконати) транзакцію.

Суди, особливо Англії, неоднозначно ставилися до того, коли буде надано реституційний засіб правового захисту за наявності дійсного та обов'язкового контракту [4]. Кілька рішень в Англії ілюструють цю непослідовність. Наприклад, у справі Surrey County Council v. Bredero Homes

Ltd позивач продав землю відповідачу з умовою, яка дозволяла побудувати 72 житлові об'єкти, але в порушення контракту відповідач побудував 77 будинків. Апеляційний суд відхилив ідею про те, що позивач міг повернути додатковий прибуток, отриманий відповідачем через порушення контракту, на підставі захисту своїх реституційних інтересів. Важливою англійською справою про взаємозв'язок між контрактом і неправомірним збагаченням є справа Attorney General v. Blake. У цій справі суд присудив реституційний засіб правового захисту, навіть якщо прибуток був отриманий від порушення контракту, навіть якщо відповідних збитків не було. Суд встановив, що реституційний засіб захисту від вилучення прибутку доступний у договорі у виняткових ситуаціях. У цій справі відповідач написав книгу, яка розкриває інформацію всупереч закону про таємницю, але не завдає шкоди уряду. Уряд зміг повернути вигоду відповідачу від третього видавця на підставі того, що прибуток був отриманий через порушення контракту. Слід зазначити, що тут порушене зобов'язання було дуже схоже на фідуціарне зобов'язання. Як наслідок, можна сказати, що реституційна вимога за контрактом є найвагомішою, коли порушення контракту поєднується з порушенням іншого обов'язку, що часто призводить до застосування цього засобу правового захисту.

Своєрідні підходи до категорії збитки прослідковуються у Канаді. Засоби реституційного захисту в контрактних ситуаціях протягом багатьох років застосовувалися в Канаді обмежено. У справі Arbutus Park Estates Ltd. v. Fuller суд застосував засіб правового захисту для відшкодування збитків, навіть якщо позивач не зазнав жодних фінансових збитків. Суд постановив, що нещодавно збудований гараж відповідача порушив угоду щодо використання землі. Збитки були розраховані не на принципах компенсації, а на основі того, що порушення призвело до того, що відповідач заощадив кошти на оплату архітектора, який би забезпечив дотримання умов угоди. У результаті позивач мав право на «прибуток» відповідача як реституційний засіб правового захисту. В іншій справі Апеляційний суд Британської Колумбії у справі Jostens Canada Ltd. проти Gibsons Studio Ltd. вимагав від відповідача звітувати про прибутки, отримані в результаті порушення положення про заборону конкуренції. Суд зауважив, що агентські відносини між сторонами зафіксували обов'язок, подібний до фідуціарного зобов'язання, і, отже, повернення будь-яких прибутків, отриманих від їхніх протиправних дій.

Крім того, Верховний суд Канади у справі Bank of America Canada v. Mutual Trust Co. чітко визначив, що реституція є частиною договірного права. У цій справі відповідач порушив умови договору та відмовився авансувати кошти за договором. Позивач вимагав реституційних збитків на додаток до очікуваних збитків для врахування вартості коштів, якими відповідач користувався внаслідок порушення (тобто вигоди, яку отримав відповідач). Тобто контрактні збитки визначаються одним із двох способів. Очікувані збитки, звичайна міра контрактних збитків, зосереджується на вартості, яку позивач отримав би, якби контракт було виконано. Відшкодування збитків, яке застосовується нечасто, зосереджується на перевагах, отриманих відповідачем у результаті порушення ним або нею умов контракту.

Однак існує інша думка, згідно з якою суди не повинні поспішати ставити у складне положення тих, хто навмисно порушує свої контракти на тій підставі, що «ефективне порушення» контракту не завдає шкоди позивачеві. «Ефективне порушення» контракту має місце, коли сторона, яка порушила контракт, отримує вигоду або вигоду від порушення контракту, але позивач не зазнає відповідних збитків. Це може пояснити деяке небажання судів передбачати реституційні засоби в договорі.

Описане вище ілюструє, що одна з причин такого різного ставлення до засобів правового захисту полягає в тому, що існують різні теорії щодо того, коли має існувати вимога саме про реституцію.

Українські комерсанти нерідко зустрічаються із контрагентами із держав-членів Європейського Союзу, Канади, Англії.

При застосуванні MPC Conditions сторони відразу повинні чітко розуміти, які потенційні збитки можуть настати за невиконання контрактних зобов'язань та як це тлумачать арбітражі в різних юрисдикціях, в тому числі GEMZU.

Якщо одна сторона порушила договір, інша сторона має очікування на відшкодування збитків, якщо зможете довести відповідне порушення зобов'язання. Існує багато методів розрахунку відшкодування збитків у контрактних зобов'язаннях, і важливо звернутися до арбітражу чи суду з вірною вимогою. Зазвичай розмір збитків залежать від того, скільки сторона втратили через порушення контракту. Однак можуть застосовуватися інші заходи до розрахунку та відшкодування збитків, засновані на конкретних фактах або тому, що зазначено в контрактах. Як було описано вище слід диференціювати: компенсаційні збитки, номінальні збитки, заздалегідь оцінені збитки, штрафні збитки, специфічні збитки.

Компенсаційні збитки є найпоширенішою мірою відшкодування збитків у випадку порушення контракту. Ці збитки спрямовані на те аби відновити первинне становище, якби порушення контракту не було. Це не завжди фізично можливо в силу природи різних договорів, в тому числі договорів поставки молочних продуктів. Три підкласи збитків у такому випадку порушення контракту слід розглядати: А) очікуваний інтерес (процент) до фінансового результату який мав би настати, якби сторона, що порушила зобов'язання виконала його належним чином; Б) збитки на покриття витрат, які понесла сторона аби покрити невиконання договірних зобов'язань іншою стороною; В) реституційний інтерес – отримання компенсації за те, що сторона, яка порушила зобов'язання отримала від порушення умов договору.

GEMZU при вирішенні питання збитків виходить із конкретних математичних розрахунків до цін, які котируються на біржах продажу молочних продуктів, що дає ясність та передбачуваність для сторін спору.

Література

1. MPC conditions English - 2018. Melkweg. URL: https://www.melkweg.com/about-melkweg/trading-terms-and-conditions
2. MPC arbitration regulations. English - 2018. Melkweg. URL: https://www.melkweg.com/about-melkweg/trading-terms-and-conditions
3. Arbitral verdict MPC 25-01-2024 URL: https://www.gemzu.nl/paginas/openbaar/arbitral-verdicts-mpc/arbitral-verdicts
4. Pearce D., Halson R. Damages for breach of contract: compensation, restitution, and vindication. Oxford Journal of Legal Studies . URL: https://eprints.whiterose.ac.uk/3518/1/pearced1.pdf
5. Christopher Garrah and Christos Gazeas, REVISITING DAMAGES FOR BREACH OF CONTRACT, Lang Michener LLP September 2007. URL: https://mcmillan.ca/wp-content/uploads/2020/07/136161_Revisiting-Damages-for-Breach-of-Contract.pdf
6. Apotex Inc. v. Global Drug Ltd. (1998). URL: https://ca.vlex.com/vid/apotex-inc-v-global-680882585
7. A.J Ogus, "Damages for Pre-Contract Expenditure", (1972) 35 Mod. Law Rev. 423. URL: https://www.docsity.com/en/docs/revisiting-damages-for-breach-of-contract/8925211/
8. H. Pitch and R. Snyder, Damages for Breach of Contract, (Looseleaf ed., Thomson Carswell, Toronto, 2007) 1- 4.1. URL: https://mcmillan.ca/wp-content/uploads/2020/07/136161_Revisiting-Damages-for-Breach-of-Contract.pdf
9. Wells P., D'Angelo J. Bulls Eye: The Assessment of Damages in Cases Involving the Wrongful Abstruction or Use of Property", Lang Michener LLP, 2007. URL: https://www.academia.edu/6336125/136161_Revisiting_Damages_for_Breach_of_Contract
10. Bruno Zeller. Damages Under the Convention on Contracts for the International Sale of Goods. March 2009 URL: https://www.researchgate.net/publication/375411052_Damages_Under_the_Convention_on_Contracts_for_the_International_Sale_of_Goods

Sergii Kuzmych,
PhD student of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Vladimir the Great Interregional Academy of Personnel Management
ORCID ID: https://orchid.org/0009-0004-8936-0017
kuzmich_sergiy@ukr.net

APPROACHES TO THE DEFINITION AND CALCULATION OF «ABSTRACT DAMAGES» BY GEMZU ARBITRATION WHEN APPLYING THE RULES OF THE MPC CONDITIONS

The article is devoted to the legal aspects of analyzing the categories of "abstract losses" and approaches to their determination, as well as qualification of GEMZU in dispute resolution under the MPC Conditions. The purpose of the article is to highlight the main patterns and approaches to determining damages and their calculation based on the difference between the initial purchase price and the market price at the time when the transaction is not performed. One of the objectives of the study is to orient national commercial participants of the dairy market on the procedure and conditions they should expect when resolving disputes and calculating damages in the GEMZU. A separate point is the clarification of the indicators to be taken into account by arbitrators when applying the MPC Conditions. In particular, since oil is a commodity traded on a stock exchange, the parties should not prove the price with the help of expert opinions or similar instruments. Information on price quotations on the stock exchange is publicly available on a date-specific basis.

The article analyzes specific court and arbitration decisions of both the GEMZU and other judicial institutions with a focus on cases where the category of "damages" and approaches to their calculation were interpreted.

The article also touches upon the issue of confidentiality of international arbitration, since all arbitral awards of the GEMZU are anonymous. In this regard, the author offers a comparison of approaches to damages, in particular in the UK, Canada and other EU member states, in order to provide a proper understanding for Ukrainian market participants when resolving disputes with European partners.

The research was conducted based on the analysis of international law provisions and individual arbitral awards considered under the MPC Arbitration Rules.

Keywords: MPC Conditions, GEMZU, damages, abstract damages, international trade law.

НОВАЦІЇ У СУДОЧИНСТВІ ЗА СУДОВИМИ РЕФОРМАМИ ГЕНРІХА ІІ В ФЕОДАЛЬНІЙ АНГЛІЇ

ЛЕВЧУК Марія В'ячеславівна - кандидат юридичних наук, Навчально-Науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра теорії та історії права та держави

ORCID ID: 0000-0002-7372-7134

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.23

Предметом статті є судові реформи Генріха ІІ у феодальній Англії, які вплинули на становлення англійського загального права. У статті проаналізовано ключові правові новації реформ, зокрема запровадження роз'їзних судів (justices in eyre), інституту присяжних, нових позовних форм (Assize of Novel Disseisin, Assize of Mort d'Ancestor, Assize of Darrein Presentment), а також стандартизацію процедур у судочинстві. Реформи були зумовлені потребою централізації влади, посиленням королівської юрисдикції, уніфікацією права та врегулюванням конфлікту між світською і церковною юрисдикцією. Особливу увагу приділено поступовому відходу від архаїчних методів доказування, таких як ордалії, на користь більш раціоналізованих процедур, що підвищили об'єктивність і прозорість судового процесу.

Ключові слова: Генріх ІІ, судові реформи, загальне право, роз'їзні суди, інститут присяжних, Assize of Novel Disseisin, Assize of Mort d'Ancestor, Assize of Darrein Presentment, конфлікт світської та церковної юрисдикції.

Судові реформи Генріха ІІ (1154–1189) стали одним із визначальних етапів розвитку англійського права та судочинства. Реформаторська діяльність короля сприяла формуванню правової системи, що пізніше отримала назву «загальне право» (Common Law). У той час, коли феодальні суди та права різнилися залежно від місцевих звичаїв і традицій, Генріх ІІ прагнув уніфікувати судочинство, створити ефективнішу та справедливішу судову систему. Його новації у судовому процесі стали основою для поступового переходу від децентралізованого феодального судочинства до централізованої королівської юстиції, яка охоплювала всю Англію. Дослідження цих реформ має важливе наукове і практичне значення, оскільки саме судові новації Генріха ІІ заклали основи англійського загального права (common law), створили умови для формування системи прецедентного права та принципу верховенства королівської юрисдикції. Аналіз цих нововведень сприяє кращому розумінню історичного розвитку права в Англії, а також має і практичну цінність для сучасних правознавців, оскільки дає змогу осмислити витоки таких фундаментальних інститутів, як суд присяжних, письмовий позов та загальне право, які продовжують відігравати ключову роль у правових системах багатьох країн.

Стан дослідження проблеми

Наукова проблема новацій у судочинстві, запроваджених Генріхом ІІ, привертала увагу дослідників протягом тривалого часу, адже саме ці реформи визначили унікальний шлях розвитку англійського загального права. Значну увагу дослідженню судових реформ Генріха ІІ приділив Фредерік Вільям Мейтленд [1, 2, 3], який одним із перших здійснив комплексний аналіз судових реформ у контексті формування англійського права. Мейтленд підкреслював значущість запровадження інституту присяжних та письмових позовів як інструмен-

тів, що демократизували судовий процес і забезпечили доступність правосуддя для широких верств населення.

Теми, пов'язані з судовими реформами Генріха II, досліджували й Джон Гадсон (John Hudson) [4], який вивчав процес формування англійського загального права, включаючи вплив судових реформ Генріха II на становлення правової системи Англії; Ральф Тернер (Ralph V. Turner) [5] який аналізував роль королівських судів і простежував розвиток центральної судової системи, розпочатої реформами Генріха II; а також Роберт Палмер (Robert C. Palmer), який акцентував увагу на ролі місцевих судів та з'ясовував їх взаємодію з королівськими судами після реформ Генріха II [6].

Праця «The Evolution of English Justice: Law, Politics and Society in the Fourteenth Century» авторства Ентоні Массона та Вільяма Ормрода [7] також дає цінні відомості щодо соціально-політичного контексту судових реформ і їхнього розвитку після правління Генріха II. Автори аналізують перетворення судової системи від феодальних до централізованих королівських структур і досліджують процес еволюції правових інститутів, які були започатковані реформами Генріха II. Хоча дослідження охоплює період XIV ст., воно важливе для розуміння довготривалого впливу реформ на структуру правосуддя та соціальні зміни в Англії.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексний аналіз судових реформ Генріха II як ключового етапу в розвитку англійської правової системи та судочинства, що сприяли формуванню загального права (Common Law). Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: вивчити соціально-політичні передумови реформ та їх зв'язок із централізацією королівської влади; дослідити правові документи, такі як Кларендонська асиза, Нортгемптонська асиза та Кларендонські Конституції, з акцентом на їхній зміст та наслідки; проаналізувати інновації у судових процедурах, зокрема впровадження інституту присяжних, роз'їзних судів та нових форм позовів, таких як Assize of Novel Disseisin, Assize of Mort d'Ancestor і Darrein Presentment; оцінити вплив реформ на розвиток англійського загального права, а також їхній внесок у демократизацію судочинства та створення ефективної системи захисту прав.

Виклад основного матеріалу

У середині XII ст. Англія потребувала значних змін у судовій системі. Тогочасне судочинство було роздробленим і децентралізованим, багато питань вирішувалися у феодальних судах лордів або на основі місцевих звичаїв, що призводило до непередбачуваності та несправедливості у вирішенні правових конфліктів. Судова система, розділена між численними юрисдикціями, позбавляла королівську владу можливості ефективно контролювати правосуддя на всій території країни. Цей правовий хаос посилювався в умовах політичної нестабільності та соціальної напруги, що виникла після громадянської війни (1135–1154) між прихильниками Стефана Блуаського та імператриці Матильди, дочки Генріха I. Генріх II, який зайняв трон у 1154 р., прагнув зміцнити королівську владу і встановити більш централізовану та контрольовану систему правосуддя. Прагнення Генріха II до реформ було обумовлено кількома ключовими факторами:

1. Потреба в централізації влади після ослаблення королівської влади через громадянську війну та напівнезалежність феодалів підштовхувало Генріха II створити судову систему, яка б дозволила королю контролювати правосуддя на всій території королівства, забезпечуючи політичну стабільність і порядок.

2. Необхідність посилення ролі королівського суду, що виникла через множинність юрисдикцій у середньовічній Англії, де феодальні, церковні та місцеві суди обмежували вплив королівського правосуддя, що спонукало до розширення його повноважень і зменшення ролі місцевих феодальних судів.

3. Потреба у *встановленні єдиного права* та заміні чисельних локальних звичаїв більш уніфікованими правовими нормами, щоб створити загальне право, яке забезпечувало б однаковість у вирішенні правових конфліктів на всій території Англії.

4. Вирішення конфлікту між світською та церковною юрисдикцією, особливо щодо

суду над кліриками, що вимагало чіткого визначення підсудності справ та дозволило б зменшити напругу між королем і церквою.

5. Необхідність *обмеження феодального свавілля* для вільних селян і містян, які потребували захисту своїх прав та доступу до справедливого правосуддя, яке було б захищене королівською владою.

6. Необхідність *упорядкування земельних відносин* для запобігання конфліктам та забезпечення правової визначеності після громадянських воєн і хрестових походів, коли багато земельних ділянок залишалися без нагляду, що призводило до їх захоплення і оспорювання прав на спадщину.

Розуміння соціально-політичних і правових передумов реформ Генріха II є ключовим для аналізу документів, які стали інструментами реалізації цих змін і заклали основи для модернізації. Нововведення Генріха II, що стосувались суду і судочинства в Англії були закріплені в низці ключових правових актів, які стали основою нової судової системи і визначили напрямок розвитку англійського загального права на довгі століття вперед. Ці документи, зокрема, Кларендонські Конституції (1164 р.), Кларендонська (1166 р.) і Нортгемптонська (1176 р.) асизи запроваджували нові процедури і визначали повноваження королівського суду, змінюючи традиційні принципи феодального судочинства.

Кларендонська асиза (Assize of Clarendon) 1166 р. стала одним із перших і найважливіших актів судових реформ Генріха II, спрямованих на зміцнення королівської влади та покращення кримінального судочинства. Цей документ закріплював систему виїзних судів (eyre), які мали функціонувати по всій Англії, а судді, що призначалися королем, мали, відтак, відвідувати графства для здійснення судочинства на місцях, що дозволяло королю контролювати судовий процес на локальному рівні та підтримувати єдність судової практики у всьому королівстві. Цією асизою також вводився новий інститут присяжних, хоча деякі історики доводять, що система присяжних зародилася ще до цього акту [8]. Присяжні були відповідальними за обвинувачення злочинців: зокрема, 12 місцевих мешканців з графства та 4 з кожного міста збиралися для розгляду доказів і свідчень щодо підозрюваних у злочинах.

Нортгемптонська асиза (Assize of Northampton) 1176 р. продовжила і розвинула положення, закладені в Кларендонській асизі, посиливши королівську владу та розширила сферу застосування нових норм. Цей документ був прийнятий після періоду громадянських конфліктів і спрямовувався на зміцнення судового контролю короля над територією Англії. Даною асизою впроваджувалися більш суворі покарання для тих, хто вчиняв тяжкі злочини, такі як розбій, підпал та вбивство. Крім того, вона посилювала роль судів виїзної юрисдикції, забезпечуючи послідовне виконання королівських указів та створюючи єдині стандарти для судочинства. Разом з цим у асизі було приділено увагу й захисту майнових прав - було введено нову процедуру судового розгляду позовів, зокрема «assize of Mort d'Ancestor» та «assize of Novel Disseisin». Завдяки цим процедурам особи, які втратили право на землю через незаконні дії, могли звернутися до королівського суду за відновленням своїх прав, а ці позови стали важливим інструментом у захисті прав власності і розширили доступ до правосуддя для вільних людей.

З метою врегулювання конфлікту між королівською світською і церковною юрисдикціями, де Генріх II прагнув обмежити автономію церковних судів, що мали право судити духовенство, іноді навіть у справах, які стосувалися тяжких злочинів, були прийняті у 1164 р. Кларендонські Конституції. У них були закріплені положення, за якими всі справи про тяжкі кримінальні злочини, незалежно від статусу обвинувачених, підпадали під юрисдикцію королівського суду. Конституції зобов'язували кліриків, які вчиняли злочини, постати перед королівським судом для встановлення провини, після чого їх могли передати церковній владі для подальшого розгляду. Відтак, Кларендонські Конституції встановили верховенство королівського суду над церковною юрисдикцією у кримінальних справах, що сприяло зміцненню влади короля і підвищенню ефективності правосуддя.

Прийняття цих важливих актів призвело до істотних змін у судових процедурах

Англії XII ст. Основні новації стосувалися, *створення роз'їзних королівських судів, впровадження системи присяжних і запровадження нових видів позовів*.

Першою важливою процедурною новацією стало *запровадження системи роз'їзних королівських судів (eyre)*. Генріх II започаткував практику призначення королівських суддів, які періодично відвідували графства для розгляду кримінальних та цивільних справ. Це рішення було спрямоване на забезпечення контролю королівської влади над судочинством у регіонах та надання можливості жителям віддалених місцевостей звертатися до королівських судів без необхідності їхати до столиці. Роз'їзні судді (justices in eyre) подорожували містами та викликали 12 вільних людей для формування великого журі. Ці присяжні під присягою звітували про всі злочини, про які їм було відомо. Кларендонською асизою було визначено злочини, що підлягали розгляду королівського суду: вбивство, крадіжка, розбій або надання притулку чи приховування розбійників, вбивць або злодіїв. Згодом Нортгемптонська асиза додала до цього списку підпал, підробку та фальшування. Менші злочини не розглядалися у королівських судах, а саме серйозні правопорушення, пізніше віднесені до «фелонії», стали основним предметом розгляду цих судів.

Система роз'їзних судів забезпечувала більшу уніфікацію судової практики, оскільки судді привносили єдині правові стандарти, незалежні від місцевих звичаїв і практик. Судді також здійснювали нагляд за дотриманням королівських законів, що сприяло зміцненню королівської адміністрації та зменшенню впливу феодалів у місцевих судах.

Наступною з ключових новацій судових реформ Генріха II стало *впровадження інституту присяжних*, який поступово замінив традиційні способи доведення провини, такі як судові поєдинки та ордалії. Присяжні, обрані з місцевих мешканців, відповідали за пред'явлення обвинувачення на основі зібраних доказів і свідчень. Стаття 1 Кларендонської асизи встановлювала, що «…для збереження миру та підтримки справедливості… проводити розслідування в окремих графствах і в окремих сотнях через дванадцять більш законних (або повноправних) (lawful) чоловіків із сотні та через чотирьох із більш законних (повноправних) (lawful) чоловіків з кожного міста, під присягою, що вони будуть говорити правду: чи в їхній сотні, чи в їхньому містечку є хтось, хто… був звинувачений або підозрюваний як грабіжник, убивця чи злодій; або будь-який, хто дав притулок розбійникам, або вбивцям, або злодіям…» [9, с. 16]. Відтак, у кримінальних справах 12 присяжних із графства та 4 з кожного міста збиралися, щоб визначити, чи існують підстави для звинувачення, що дозволило зменшити суб'єктивність у судових процесах і посилити контроль над кримінальним правосуддям, яке раніше було під впливом місцевих феодалів. Використання присяжних стало кроком до демократизації судочинства: рішення ухвалювалися представниками громади, які були обізнані з обставинами місцевого життя. Це нововведення забезпечило об'єктивність судового розгляду та посилило надійність вердиктів, оскільки ухвалення рішення ґрунтувалося на свідченнях кількох осіб, а не одного судді або феодала. Запровадження таких процесуальних стандартів підвищило довіру до королівських судів та забезпечило прозорість судового процесу.

Нортгемптонська асиза, прийнята пізніше, сприяла оновленню форм судочинства і очищення його від архаїчних і застарілих процедур. Фактично, для обвинувачень, висунутих великим журі, була скасована стара система «компургації», за якої обвинувачений міг знайти свідків для підтвердження своєї невинуватості [10, с. 707-709]. Компургація, за якою обвинувачений міг виправдатися, склавши присягу разом із певною кількістю співприсяжників, які підтверджували його чесність, була визнана недостатньо ефективною для розгляду тяжких злочинів. Асиза встановлювала більш суворі процедури, які вимагали проходження обвинуваченими ордалії, зокрема випробування водою, для визначення їхньої вини чи невинуватості. Це рішення було обумовлене прагненням Генріха II посилити централізований контроль над судочинством і запровадити стандартизовані процедури, які унемож-

ливлювали б використання суб'єктивних і локальних методів доказування. У такий спосіб Нортгемптонська асиза позбавила обвинувачених права на виправдання через підтримку громади, переводячи акцент на більш об'єктивні та жорсткі методи перевірки вини.

Однак, незважаючи на нововведення, особливо у розгляді тяжких кримінальних справ, остаточним способом доведення провини чи невинуватості залишалась *ордалія*, зокрема випробування водою. Кларендонська асиза запровадила стандартизований підхід до використання ордалій у кримінальних справах. Вона передбачала, що підозрювані, обвинувачені великим журі у тяжких злочинах - таких як розбій, вбивство, крадіжка або приховування злочинців, - повинні пройти випробування водою: «…обвинувачений або підозрюваний як грабіжник, або вбивця, або злодій, або той, хто дав притулок їм… буде взятим і піде на випробування водою…» [9, с. 16]. Випробування вважалося способом Божого суду, результат якого був незаперечним доказом вини чи невинуватості обвинуваченого. У випадку, якщо випробування водою підтвердить невинуватість особи, їй має бути сплачено компенсацію у розмірі п'яти шилінгів. Це положення могло слугувати механізмом захисту від необґрунтованих звинувачень.

Нортгемптонська асиза розширила застосування ордалій і посилила покарання для тих, хто не проходив випробування, передбачаючи фізичне каліцтво, зокрема ампутацію кінцівок. Це було додатковим покаранням до раніше встановлених санкцій, зокрема вигнання або позбавлення майна. Засуджені втрачали руку або ногу залежно від злочину: рука символізувала засіб вчинення злочину, а нога - можливість повторення дій або втечу. Такі санкції були частиною загальної тенденції жорсткого підходу до кримінального правосуддя в середньовічній Англії. Вони підкреслювали силу королівської влади та її намір упорядкувати суспільство після хаосу громадянських війн.

Ордалії використовувалися не лише як метод встановлення істини, але й як інструмент соціального контролю. Кларендона і Нортгемптона асизи визначали, що навіть у разі успішного проходження ордалії обвинувачені могли бути вигнані з королівства: а якщо той, кого обвинувачують «…вийшов з випробування водою неушкодженим, проте нехай він покине королівство протягом сорока днів і майно своє забере з собою, зберігаючи права його сеньйорів, і залишить королівство, поки на те буде воля Лорда-Короля» [11, с. 20-21] Таким чином, судові випробування використовувалися для очищення громади від потенційно небезпечних осіб, незалежно від результату перевірки.

Попри збереження ордалій у судовій практиці, реформи Генріха II поступово зменшували їхнє значення, впроваджуючи нові методи розгляду справ, такі як присяжні. Однак до остаточного скасування ордалій у 1215 році їх застосування залишалося обов'язковою процедурою у справах про тяжкі злочини.

Наступне нововведення стосувались *запровадження нових видів позовів* і було спрямоване на вирішення ключових проблем у регулюванні земельних відносин у феодальній Англії, що були джерелом багатьох конфліктів. Хрестові походи змусили багатьох феодалів покинути свої маєтки на роки, залишивши землю без належного нагляду. Відсутність центрального реєстру власності доповнювала невизначеність прав на феоди. Це призвело до конфліктів, коли власники повернулися або ж помирали далеко від дому, залишаючи спадщину невизначеною. Після громадянської війни між королем Стефаном та імператором Матильдою, відомої як «Анархія», ситуація ще більше ускладнилася. Криза місцевої влади спричинила зростання злочинності, а переділ земель під час війни породив нові земельні конфлікти. Генріх II прагнув створити чіткий механізм, який дозволив вирішувати такі спори без участі місцевих феодальних судів, які часто ухвалювали упереджені рішення. Тому в ході судових реформ було передбачено впровадження нових позовних форм, які зробили судовий процес більш структурованим і доступним. Зокрема, було запроваджено два типи позовів - *«Позов про незаконне позбавлення володіння» («Assize of Novel Disseisin»)* та *«Позов про спадщину» («Assize of Mort d'Ancestor»)*, що надали можливість

швидко та ефективно оскаржувати незаконні дії по відношенню земельної власності [12, с. 76-81]. Моделі цих позовів базувалися на канонічному праві, яке пропонувало більш раціоналізовані правові механізми.

Однією з ключових новацій судових реформ Генріха II стала *Assize of Novel Disseisin* - позов про незаконне позбавлення володіння, який був запроваджений у рамках реформи земельних відносин і був спрямований на захист права власності, який дозволяв особам звертатися зі спірними справами про володіння до королівських судів. Якщо особа незаконно позбавлялася володіння своєю землею, вона могла подати позов до королівського суду, щоб повернути собі майно. Для вирішення спірних питань королівський шериф скликав «12 повноправних людей» місцевості, які на основі свого знання вирішували, кому належить спірна власність. Це стало революційним кроком, оскільки раніше подібні спори вирішувалися переважно в судах феодалів, які часто ухвалювали рішення на користь місцевих магнатів.

«Assize of Novel Disseisin» зосереджувався виключно на питанні незаконного позбавлення володіння. Він не вирішував питання права власності, а лише відновлював володіння, якщо підтверджувалося, що позивача незаконно виселили чи позбавили права користування землею. Факт незаконного позбавлення встановлювався через розслідування за участю 12 присяжних, які діяли як локальні свідки. У разі підтвердження незаконного позбавлення, володіння негайно поверталося позивачу, а питання права власності вирішувалося окремо [13, с. 339-340].

Позов мав низку переваг, які зробили його вкрай популярним: позов забезпечував швидкість розгляду справ, дозволяючи уникнути затримок і складних процедур, характерних для феодальних судів; завдяки стандартизованій формі королівських указів (writs), він був доступний для широкого кола землевласників; це робило позов ефективним інструментом швидкого відновлення справедливості та вирішення проблеми самовільного захоплення земель.

Assize of Mort d'Ancestor - позов про спадщину, став ще одним новаторським інструментом у рамках судових реформ Генріха II. Цей механізм забезпечував правовий захист спадкоємців, які були незаконно позбавлені права на володіння землею після смерті її попереднього власника та дозволяв спадкоємцям вимагати її повернення. Позов швидко набув популярності завдяки простоті, швидкості та доступності порівняно з феодальним правосуддям [14, с. 282].

Його метою було вирішення спорів про спадщину в королівських судах, де рішення ухвалювали присяжні на основі своїх знань. Позов подавався у королівський суд, а процес мав наступні етапи: позивач звертався до королівського суду із заявою про позбавлення володіння спадщиною; королівський суд видавав приватний наказ (writ), яким вимагалося розслідування справи; присяжні встановлювали, чи був позивач законним спадкоємцем, чи він мав право на землю після смерті попереднього власника[15]. Процедура дозволяла зменшити залежність від феодальних судів і забезпечувала неупереджений розгляд справ. При встановленні факту порушення прав спадкоємця 12 присяжних з місцевої громади підтверджували законність вимог, після чого земельна ділянка поверталася позивачу.

Ще одним важливим позовом, запровадженим в ході реформ Генріха II був *«Позов про останнє представлення» - «Darrein Presentment»*. За цим позовом розглядались спори щодо права представлення духовних осіб до парафіяльних церков, яке було важливим як для феодальних лордів, так і для місцевої громади. Запровадження цього виду позову стало відповіддю на часті конфлікти між світськими та духовними особами, які виникали через відсутність чіткої системи регулювання церковних прав.

У період феодальної децентралізації право призначати священників до парафій, відоме як право патронату (advowson), було важливим привілеєм, оскільки парафіяльні церкви мали не лише релігійні функції, але й часто управляли значними земельними ресурсами та прибутками. Право патронату часто ставало об'єктом суперечок між різними зацікавленими сторонами, зокрема лордами, королем і представниками церкви. Внаслідок нечітких процедур ці спори мо-

гли затягуватися на роки, що підривало стабільність як церковної, так і світської влади. Генріх II, прагнучи централізувати правосуддя і зменшити хаос у церковних справах, запровадив Assize of Darrein Presentment [16, с. 560]. Вона була частиною так званих «малих асиз», які спрощували процес вирішення спорів і передавали розгляд справ до королівських судів, підсилюючи авторитет королівської влади.

Assize of Darrein Presentment фокусувалася на питаннях, хто мав право на останнє представлення священника до парафіяльної церкви. Позов мав встановити, хто з позивачів здійснював це право останнім перед виникненням спору [16, с. 589]. Розгляд здійснювався в королівському суді за участю присяжних, які вирішували спір на основі свідчень про фактичний стан речей. Процес мав аналогічні стадії, як і в «Позові про спадщину», де присяжні, сформовані з місцевих осіб, встановлювали, хто з сторін останнім здійснював право представлення, а у разі підтвердження факту порушення права, позивачу відновлювалося його право патронату. Цей позов вирішував виключно питання останнього факту представлення, залишаючи питання довгострокового права патронату для окремого розгляду.

Assize of Darrein Presentment мав важливе значення для впорядкування суперечок між світською і духовною владою, забезпечуючи швидше і менш конфліктне вирішення спорів про право патронату. Він сприяв стабільності у церковних справах, що позитивно впливало на функціонування парафій, і водночас посилював вплив королівських судів, сприяючи централізації юрисдикції.

Ще однією складовою реформ Генріха II стало *усунення суперечностей між світською і церковною юрисдикцією*. Кларендонські конституції 1164 р. стали спробою обмежити церковні привілеї, владу церковних судів і обсяг папської влади в Англії. Вони встановили чіткі правила, які регулювали відносини між світською та церковною юрисдикцією. Основною проблемою була претензія Церкви на право самостійно судити клірикі, навіть у справах про тяжкі злочини, що значно обмежувало вплив королівської влади. Конституції окреслили низку ключових принципів, які сприяли врегулюванню цих суперечок.

Одним із головних положень було встановлення, що клірики, обвинувачені у тяжких злочинах, спочатку повинні були постати перед королівським судом, який мав визначати провину. Лише після цього справа могла передаватися до церковного суду для призначення покарання. Це обмежило практику, коли церковна юрисдикція допомагала уникнути «світського» контролю. Це також вирішувало проблему клірикіів-злочинців, яких церковні суди, маючи заборону на «проливання крові», часто карали м'якше, наприклад, лише позбавляючи сану. Тому, було розроблено досить складний механізм: спочатку справа розглядалася в королівському суді, де пред'являлось обвинувачення; якщо обвинувачений належав до духовенства, її передавали до церковного суду, але за обов'язкової присутності представника королівського суду; у разі визнання обвинуваченого винним, представник повертав його до королівського суду після позбавлення сану, де його розглядали як звичайного злочинця і призначали відповідне покарання (тут за тяжкі злочини, якот убивство, застосовувалися каліцтва або страта).

Ще одним принципом стало обмеження судових апеляцій до Папи Римського: «Щодо апеляцій, якщо вони виникають, то від архідиякона вони переходять до єпископа, від єпископа до архієпископа. І якщо архієпископу не вдасться відновити справедливість, вони повинні нарешті надійти до лорда-короля, щоб за його наказом суперечка була остаточно вирішена в курії архієпископа так, щоб вона не продовжувалась далі без згоди лорда-короля» [17, с. 14] - як бачимо, клірики не могли звертатися до Папи без попередньої згоди короля, що зменшувало зовнішній вплив на внутрішні справи Англії.

Крім того, у сфері майнових відносин конституції закріплювали, що суперечки щодо церковної власності, зокрема земельних питань, вирішуватимуться у світських судах, підкреслюючи пріоритет королівської юрисдикції. Зазначені заходи мали на меті зміцнення королівської влади, обмеження

автономії церковної юрисдикції та забезпечення централізації судової системи. Попри значний опір з боку Церкви, Кларендонські конституції стали основою для формування балансу між світською та церковною владою в Англії, закладаючи фундамент для майбутніх реформ.

Відтак, судові реформи Генріха II стали ключовим етапом у становленні англійської правової системи, яка з часом еволюціонувала у загальне право (common law). Запроваджені новації мали значний вплив як на структуру судової системи, так і на забезпечення ефективного правосуддя в умовах феодального суспільства.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Реформи Генріха II сприяли ліквідації правового хаосу, характерного для періоду децентралізованої судової влади. Завдяки впровадженню роз'їзних судів (justices in eyre), королівські судді отримали можливість контролювати судочинство навіть у віддалених регіонах країни. Це забезпечило єдність судової практики, сприяло уніфікації правових норм та процедур, посилило роль королівської адміністрації у системі правосуддя, зменшило залежність правосуддя від місцевих феодалів.

2. Впровадження інституту присяжних забезпечило більш об'єктивний розгляд кримінальних справ, зменшивши залежність від суб'єктивних рішень місцевих судів чи феодальних лордів. Суд присяжних став важливим інструментом демократизації правосуддя, де рішення щодо вини обвинуваченого приймали представники громади. Це значно посилило соціальну легітимність судових рішень, оскільки вони ґрунтувалися на думці людей, які були безпосередньо знайомі з обставинами справи та репутацією обвинуваченого.

3. Запровадження нових видів позовів, таких як Assize of Novel Disseisin та Assize of Mort d'Ancestor, створило ефективні механізми захисту земельних прав, забезпечуючи швидкий і неупереджений розгляд спорів у королівських судах. Вони дозволили стандартизувати підхід до вирішення земельних конфліктів, які були одними з найпоширеніших у феодальній Англії.

4. Здійснено кроки до розв'язання конфлікту між світською та церковною юрисдикцією. Прийняття Кларендонських Конституцій 1164 року стало важливим етапом у підпорядкуванні церковної юрисдикції королівській владі, дозволило визначити межі повноважень церковних і світських судів, зменшити вплив Церкви у кримінальних справах і зміцнити авторитет королівського суду. А введення нового виду Позову Assize of Darrein Presentment впорядкувало вирішення суперечок про право патронату, що було важливим кроком до стабілізації церковно-світських відносин і зміцнення впливу королівської влади на церковні справи.

5. Реформи сприяли поступовій відмові від архаїчних методів доказування. Хоча ордалії продовжували використовуватися як метод доведення провини, реформи Генріха II заклали основи для їх поступового витіснення більш раціональними формами судочинства, такими як розслідування присяжних.

Судові реформи Генріха II визначили напрямок розвитку англійського права на багато століть. Вони не лише впорядкували правосуддя, але й створили основу для централізації державної влади, обмежуючи вплив феодалів і Церкви. Нововведення в судовій системі, такі як виїзні суди, присяжні, нові позовні форми, забезпечили справедливість, прозорість і доступність правосуддя та заклали основу для створення англійського загального права.

Література

1. The History of English Law Before the Time of Edward I. F. Pollock, F. W. Maitland: Cambridge: Cambridge University Press, 1898. 2 volumes: vol 1: 1895 - 678 pp., vol 2: 1898. 691 p.

2. Maitland F. W. The Constitutional History of England, Cambridge University Press, 1908. 547 p.

3. Maitland F. W. Justice and Police. Published by Macmillan & Co, London, 1885. 176 p.

4. Hudson J. The Formation of the English Common Law: Law and Society in England from the Norman Conquest to Magna Carta.

(The Medieval World.) New York: Longman Press. 1996. 271 p.

5. Turner R.V. King and His Courts: Role of John and Henry III in the Administration of Justice, 1199-1240. 1969. 310 p.

6. Robert C. Palmer. The County Courts of Medieval England, 1150–1350. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1982. 360 p.

7. Musson A., Ormrod, W. M. The Evolution of English Justice: Law, Politics and Society in the Fourteenth Century. Macmillan, 1999. 249 p.

8. Hurnard N. The Jury of Presentation and Assize of Clarendon, (1941), English Historical Review vol. 56, no. 223, pp. 374-410.

9. Henderson, Ernest F. Select Historical Documents of the Middle Ages London: George Bell and Sons, 1905. 536 p.

10. Schwartz, Helene E. Demythologizing the Historic Role of the Grand Jury // The American Criminal Law Review. 1972. 10: 770 p.

11. Adams G. B. and Stephens H. M., Select Documents of English Constitutional History. 1901. 555 p.

12. Sources of English Constitutional History: A Selection of Documents from A.D. 600 to the Present. Stephenson C., Marcham F. G. 1937. 906 p.

13. Sayles G. O. The Medieval Foundations of England. London 1967. 510 p.

14. A New Dictionary of British History. Steinberg S. H. ed. London 1963. 436 p.

15. Final Concords of the County of Lincoln (Introduction: Original writs) 1244-1272, ed. C W Foster. Horncastle, 1920. British History Online https://www.british-history.ac.uk/lincoln-record-soc/vol2/xxxi-xxxvi

16. The Cambridge Medieval History. Tanner J. R.. Published by Cambridge University Press, 1926., Vol. V. 1050 p.

17. Henderson, Ernest F. Select Historical Documents of the Middle Ages London : George Bell and Sons, 1896. 542 p.

Levchuk M.V. **,**
mlevchuk@ukr.net

INNOVATIONS IN THE JUDICIAL PROCESS UNDER THE JUDICIAL REFORMS OF HENRY II IN FEUDAL ENGLAND

The subject of the article is the judicial reforms of Henry II in feudal England, which influenced the formation of English common law. The article analyzes the key legal innovations of the reforms, in particular the introduction of traveling courts (justices in eyre), the institution of the jury, new claim forms (Assize of Novel Disseisin, Assize of Mort d'Ancestor, Assize of Darrein Presentment), as well as the standardization of procedures in judicial proceedings. The reforms were due to the need to centralize power, strengthen royal jurisdiction, unify law and resolve the conflict between secular and ecclesiastical jurisdiction. Particular attention is paid to the gradual departure from archaic methods of proof, such as ordeals, in favor of more rationalized procedures that increased the objectivity and transparency of the judicial process.

Keywords: Henry II, judicial reforms, common law, itinerant courts, jury system, Assize of Novel Disseisin, Assize of Mort d'Ancestor, Assize of Darrein Presentment, conflict of secular and ecclesiastical jurisdiction.

ЗНАЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ НАЛЕЖНОГО РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ

МОСКАЛЮК Олександр Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0002-5310-9507

УДК 340.37

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.24

В статті здійснюється аналіз напрямів вдосконалення викладання окремих юридичних дисциплін. Автор аналізує існуючі негативні тенденції та шляхи їх виправлення.

В навчальному процесі кількість часу, присвяченого правам людини, повинна бути співмірною з часом, витраченим на вивчення підстав обмеження прав людини та конституційних обов'язків. Усвідомлення нерозривності конституційних прав і обов'язків є одним з елементів, що повинен сприяти пом'якшенню правового нігілізму.

Під час навчання верховенство закону слід розглядати як складову верховенства права, а порушення верховенства закону – як порушення верховенства права. В протилежному випадку неможливо досягнути сприйняття у майбутніх юристів правової системи як ієрархічно узгодженої структури, елементи якої пов'язані між собою вертикальними та горизонтальними зв'язки.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, правова ідеологія, верховенство права, правовий інфантилізм.

Отримання вищої освіти передбачає оволодіння не лише вузькоспеціальними навичками та вміннями, але і створення бази для загального високого рівня ерудиції та усвідомленості всіх процесів, які відбуваються в суспільстві. В контексті юридичної освіти сказане передбачає формування такого рівня правосвідомості та юридичної культури, за якого б засвоєнні знання «вписувалися б» в загальну соціальну дійсність та сприяли б розвитку суспільству. Відтак, на основі досвіду викладання різних юридичних дисциплін в ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка тут здійснена спроба рефлексії навчального процесу щодо виховання необхідного рівня правової ідеології у майбутніх юристів. Крім цього, також враховано наявні в теорії права підходи до понять правової культури та правової свідомості, викладені в працях О. Скакун, Н. Оніщенко, М. Козюбри, О. Зайчука, О. Петришина, М. Цвіка, С. Бобровник та багатьох інших.

З початку процесу навчання в студента починається формування правової культури та правосвідомості. При цьому слід враховувати, що в українському суспільстві спостерігається спотворене сприйняття права як соціального регулятора. Ця тенденція характеризується двома крайнощами. З однієї сторони значна частина суспільства «хворіє» правовим нігілізмом, применшуючи та заперечуючи роль права (в даному випадку під правом розуміються правові норми). Право сприймається зайвим, непотрібним та нав'язаним державою недосконалим засобом впливу на суспільні відносини, основною функцією якого є обмеження свободи. Звідси будь-які зміни в законодавстві апріорі нездатні покращити дійсність чи змінити негативні явища в суспільстві, а отже відсутня необхідність дотримання правових норм загалом.

Інша, щоправда менша частина суспільства, перебуває «в полоні» правового ідеа-

лізму (правового романтизму), переоцінюючи можливості права, маючи уявлення про право як інструмент, який підпорядковує всі інші сфери функціонування суспільства. Інакше кажучи, за такого типу правосвідомості особа вважає, що зміна правових норм (створення нових) автоматично покращує існуючий стан речей в певній сфері. Такий варіант правосвідомості, хоча і є кращим у порівнянні з правовим нігілізмом, проте так само є доволі шкідливим [дет. див. 1, 2, 3].

Оскільки обидва типи правосвідомості є основними в українському суспільстві, то і правосвідомість молоді, яка прагне отримати юридичну освіту, здебільшого так само знаходиться під впливом цих її крайніх варіантів, а отже в більшості випадків являє собою певний тип відхилення. За таких обставин одне з основних завдань юридичної освіти - змінити існуючі стереотипи та сформувати у майбутніх правників такий тип правосвідомості, який характеризуватиметься розумінням унікальності та важливості права з одночасним усвідомленням недосконалості правових норм, обумовлених об'єктивними та суб'єктивними факторами.

Для досягнення цього завдання під час навчального процесу слід враховувати наступне.

1) Правовий нігілізм часто є способом психологічного самозахисту особи, який дозволяє їй виправдовувати саму себе перед необхідністю дотримуватися правових норм та виконувати покладені на неї обов'язки. Впродовж тривалого часу при викладанні юридичних дисциплін увага акцентувалася саме на правах особи. Пояснювалося це прагненням подолати негативний радянський спадок, коли особа завжди перебувала у завідомо програшній ситуації, вступаючи у правовідносини з державою. Як наслідок стався крен в іншу сторону: в суспільстві будь-яке суб'єктивне право сприймається як абсолютне та таке, що за жодних обставин не може обмежуватися. Саме тому в навчальному процесі, зважаючи також на наявні реалії, кількість часу, присвяченого правам людини, повинна бути співмірною з часом, витраченим на вивчення підстав обмеження прав людини та конституційних обов'язків. Усвідомлення нерозривності конституційних прав і обов'язків є одним з елементів, що повинен сприяти пом'якшенню правового нігілізму.

2) В навчальному процесі традиційно основна увага приділяється застосуванню правових норм. Водночас юрист повинен не лише правильно здійснювати юридичну кваліфікацію, тлумачення та вибір необхідних для конкретних ситуацій правових норм, а й прогнозувати тенденції суспільного розвитку та те, як ці тенденції краще можуть бути в них відображені. Інакше кажучи, студенту варто вивчати не лише світ дійсного (чинне законодавство), а й світ належного (які варіанти змін до законодавства можуть покращити правове регулювання в певній сфері). При цьому наголошується, що ідеального правового регулювання існувати не може внаслідок об'єктивних причин – багатозначності мови, природи самих правових норм, які завжди характеризуватимуться високим рівнем абстрактності та невизначеності в силу їх нормативної сутності, та неможливості в повній мірі спрогнозувати розвиток суспільних відносин.

Сказане не виключає, що в навчальному процесі студенти, моделюючи зміни в правовому регулюванні, повинні враховувати необхідність для законодавця при створенні правових норм наскільки це можливо усунути всі суперечності між правовими нормами, ліквідувати наявні прогалини правового регулювання, зменшити рівень абстрактності правових приписів і максимально обмежити можливості суб'єктів правовідносин для зловживання правом та обходу закону.

3) Ще однією проблемою, яка становить загрозу з точки зору деформації правосвідомості майбутніх юристів є протиставлення категорій «верховенства права» та «верховенство закону». Такий підхід набув поширення в навчальній та науковій літературі ще в 90-их роках і за інерцією, на жаль, зустрічається і сьогодні. Його причини так само коріняться в радянському спадку, можуть бути пояснені, проте сьогодні навряд чи є вже релевантними.

На практиці використання такого підходу призводить до заперечення необхідності дотримання вимог закону та інших нормативно-правових актів з абстрактним

посиланням на дію верховенства права, яке «перекриває» верховенство закону. Саме тому під час навчання верховенство закону розглядається нами насамперед як складова верховенства права (в тому числі і як синонімічні категорії), а порушення верховенства закону – як порушення верховенства права. В протилежному випадку неможливо досягнути сприйняття у майбутніх юристів правової системи як ієрархічно узгодженої структури, елементи якої пов'язані між собою вертикальними та горизонтальними зв'язки.

В цьому ж контексті небезпечним є протиставлення держави та суспільства. Фактично, це призводить до заперечення держави як не просто ефективної, а єдино можливої форми організації суспільства. Саме вона і спроможна забезпечити існування суспільства, а її діяльність лише в теорії може ґрунтуватися на авторитеті, а тому з необхідністю передбачає наявність системи та механізмів забезпечення її волі.

4) Поки в межах цієї статті зосереджена була увага на питаннях правової культури та правосвідомості. Втім, набуття студентами окремих необхідних знань та навичок так само впливає на високий рівень правосвідомості. Мовиться про формалізацію розуміння у студентів поняття «принципу верховенства права», який в 1996 році було закріплено в Конституції України. В 2016 році в Конституцію додано положення, згідно якого суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права (стаття 126). Аналогічні положення знайшли відображення і в законодавчих актах, зокрема в процесуальних кодексах. Фактично це означає, що не лише судді зобов'язані приймати рішення з урахуванням змісту принципу верховенства права, але всі правозастосовчі органи та практикуючі юристи повинні використовувати регулятивні властивості цього принципу.

На нормативному рівні фактично відсутні положення, які б розкривали змістовні характеристики принципу верховенства права. Частково як виняток можна розглядати положення статті 6 КАС України, які передбачають, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини.

Очевидно, що цих положень законодавства не достатньо для повноцінної реалізації верховенства права у правову дійсність. На допомогу повинна приходити правова доктрина, яка і допомагає розкривати сутність цього принципу. Своєю чергою правова доктрина ґрунтується на правовій традиції, яка в нас зі зрозумілих причин ще перебуває в процесі становлення. Як наслідок уніфікованого розуміння «верховенства права» не спостерігається як на науковому рівні, так і в практичній площині. Більше того, на всіх рівнях функціонування юриспруденції відносно верховенства права часто наявний правовий інфатилізм (правники переконані, що знають, що означає верховенство права, постійно на нього посилаються, але визначити змістовні характеристики не можуть).

Ця прикра ситуація частково може бути виправлена за рахунок комплексного викладання поняття верховенства права в межах навчальних дисциплін «Загальна теорія права» та «Конституційне право» (також В ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка існує спецкурс «Верховенства права»). Загальна структура розуміння верховенства права у студентів передбачає засвоєння ними розуміння побудови правової системи. Її фундаментом виступають цінності, які виражаються в загальних принципах права (справедливості, рівності, свободи та гуманізму). Кожний з цих принципів конкретизується в принципах меншого рівня загальності (галузевих принципах) та правових нормах. Також ці принципи є фундаментом для розуміння та функціонування принципу верховенства права. Своєю чергою, принцип верховенства права має формальну складову (по суті мова йде про верховенства зако-

ну) та змістовну, які «наповнюються» чітко визначеними елементами. Окремо в процесі викладання теми, присвяченої верховенству права, зазначається на принципах, які сприяють її реалізації (принцип правової визначеності, принцип пропорційності та принцип добросовісності).

З метою засвоєння теми верховенства права обов'язково розглядаються приклади, які «вимагають» використання та конкретизації поняття «верховенства права». Мова насамперед йде про розгляд різноманітних ситуацій, де принципи права (в тому числі принцип верховенства права) необхідні для конкретизації оціночних понять та правових норм з високим рівнем абстракції, у випадку відсутності правового регулювання в тих сферах, де таке правове регулювання повинно бути та за наявності суперечності правових норм.

Підсумовуючи зазначимо, що вдосконалення навчального процесу в частині формування правосвідомості майбутніх юристів матиме позитивний вплив на всю правову систему. Від освітнього процесу залежить правова культура майбутніх юристів, яка в майбутньому позитивно вплине на правозастосування та процес законотворення.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. Харків: Еспада, 2009. 752 с.

2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

3. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

SUMMARY

The article analyzes the ways of improvement of teaching of legal disciplines. The author analyzes the existing negative trends and ways to correct them.

One of the main tasks of legal education is to form in future lawyers a type of legal awareness that will be characterized by an understanding of the uniqueness and importance of law with a simultaneous awareness of the imperfection of legal norms due to objective and subjective factors.

In the educational process, taking into account the existing realities, the amount of time devoted to human rights should be commensurate with the time spent on studying the grounds for restricting human rights and constitutional duties. Awareness of the indissolubility of constitutional rights and obligations is one of the elements that should help mitigate legal nihilism.

During studying, the supremacy of the law should be considered as a component of the rule of law, and breaking the supremacy of the law - as a breaking of the rule of law. Otherwise, it is impossible to achieve the perception of future lawyers of the legal system as a hierarchically consistent structure, the elements of which are interconnected by vertical and horizontal links.

It is important for students to form a general structure of understanding the rule of law. Its foundation is the values expressed in the general principles of law (justice, equality, freedom and humanism).

Also, in the process of teaching the topic on the rule of law, it is noted on the principles that contribute to its implementation (the principle of legal certainty, the principle of proportionality and the principle of good faith).

Key words: legal culture, sense of justice, legal ideology, rule of law, legal infantilism.

РИЗИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИК ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ (НА ПРИКЛАДІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ РУМУНІЇ)

ДУБОВ Г. - доц., к.ю.н., доцент кафедра теорії та історії права та держави Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ORCID ID: 0000-0001-9042-498X
ВІГІРІНСЬКИЙ А. - аспірант кафедри теорії та історії права та держави, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0009-0008-6122-4717
УДК 340.1
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.25

Стаття аналізує правові аспекти анулювання президентських виборів у Румунії 2024 року через призму міжнародних стандартів виборчого права та концепції войовничої демократії. Розглянуто суперечливість рішень Конституційного суду, роль спецслужб, цифрові маніпуляції та їхній вплив на виборчий процес. Оцінено міжнародну реакцію (ЄСПЛ, Венеціанська комісія) та потенційні ризики зловживання правовими механізмами.

Ключові слова: Демократичні процедури, Зловживання владою, Верховенство права Войовнича демократія, Анулювання виборів.

Постановка проблеми

Процес анулювання результатів президентських виборів у Румунії 2024 року викликав значний міжнародний резонанс. Юридична суперечливість рішень Конституційного суду Румунії, який протягом чотирьох днів прийняв два взаємовиключні рішення: спочатку підтвердив законність виборів, а потім повністю їх анулював, зумовила також і бурхливу дискусію серед правників щодо проблеми правової визначеності та новітніх ризиків втручання у виборчий процес як шляхом маніпулювання новітніми інформаційними технологіями так і шляхом використання матеріалів спецслужб, які не пройшли незалежної перевірки, як підстави для анулювання результатів виборчого процесу. У цьому контексті питання співвідношення захисту демократії та ризиків її потенційного обмеження дозволяє поглянути на концепцію «войовничої демократії» у новому світлі.

Потенційна загроза цифрових маніпуляцій та дезінформації, яка є сучасним викликом для виборчих процесів, і в поточних умовах є очевидною, потребує засобів для протидії. Водночас залишається відкритим питання, наскільки правомірним є застосування екстраординарних заходів, таких як анулювання виборів, без чітких механізмів перевірки фактів і прозорого судового розгляду.

Метою цієї статті є комплексний аналіз правової ситуації, що виникла внаслідок анулювання президентських виборів у Румунії 2024 року, крізь призму міжнародних стандартів виборчого права, принципів верховенства права та концепції «войовничої демократії»**.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Увагу до дослідження такого концепту як войовнича демократія у сучасній наукових працях приділяли Ю.Г. Барабаш, Г.В. Барченко, Д.Г. Севрюков, М.О. О.В. Марусяк, М.О. Ларченко, О.М. Бориславська, О.В. Грищук, проте їх зусилля концентрувались на історичних аспектах, аналізі проблематики заборони діяльності окремих політичних партій, ідеологічних течій. На ризики, пов'язані із можливістю самоскасування демократії, у разі неконтрольованого розширення меж застосування концепту, вказують у своїх дослідженням Карло Інверніцці Акчетті та Ян Цукерман, Патрік Макле, Жозе-Антоніо Сантос.

Виклад основного матеріалу

2 та 6 грудня відповідно, Конституційним судом Румунії було ухвалено Рішення №30 [1] та №32[2], які стосувалися питання анулювання результатів першого туру президентських виборів, що відбулися 24 листопада 2024 року.

Згідно до Рішення №30[1], яке було ухвалено Конституційним Судом Румунії 2 грудня 2014 року визнано вибори такими, що відповідають вимогам закону, суд підтвердив їх результати, мотивувавши своє рішення відсутністю доказів порушень, які могли б вплинути на результати виборів.

Зокрема, суд визнав, що подані заявником докази є недостатніми, зазначивши, що незаконна агітація в мережі Інтернет не вплинула на кінцевий результат. При цьому було констатовано недоведеність «використання автоматизованих ботів для впливу на виборців на користь одного з кандидатів». Були відхилені і інші доводи, які стосувалися правильності підрахунку голосів, поданих виборцями у ході голосування.

Примітно, що в ході розгляду справи було констатовано відповідність виборчого процесу принципам справедливості та прозорості як того вимагає румунське виборче законодавство.

Втім, вже за чотири дні, тобто 6 грудня 2024 року, побачило світло інше Рішення Конституційного суду Румунії за №32 [2], на підставі якого відбулося скасування всього виборчого процесу президентських виборів у 2024 році через нібито виявлені серйозні порушення.

Мотивація Рішення №32 [2] базується на даних, отриманих після розсекречення інформації спеціальних служб, які нібито встановили маніпуляції у виборчому процесі. Вказані дані були надані такими структурами, як Міністерство внутрішніх справ, Служба зовнішньої розвідки, Румунська служба розвідки та Спеціальна служба телекомунікацій. Їх конкретний зміст у тексті не наводиться.

Суд визначив, що виборчий процес був порушений на всіх етапах свого перебігу і включав численні незаконні дії, які вплинули на справедливість і прозорість виборів. Зокрема, констатовано виявлення маніпуляцій голосами виборців через непрозоре використання цифрових технологій та штучного інтелекту, незаконне фінансування виборчої кампанії, включаючи нерозкриті джерела фінансування, агресивну політичну рекламу без належної ідентифікації спонсорів, порушення принципу рівних можливостей для кандидатів через переваги одного з них на цифрових платформах.

При цьому суд наголосив на важливості забезпечення прозорості, чесності та рівних можливостей у виборчому процесі, оскільки це є основою демократичної держави, а також те, що виборцям має бути гарантована можливість отримувати достовірну інформацію, а дезінформаційні кампанії мають бути виключені.

Цікавим є те, що повний текст зазначеного судового рішення було викладено досить стисло - на чотирьох сторінках.

Таким чином, орган конституційного контролю Румунії протягом чотирьох днів дійшов діаметрально протилежних висновків у справах із тотожним предметом, в першому випадку визнавши вибори такими, що відбулися у відповідності до належних стандартів, а у другому – такими, що відбулися із критичними порушеннями. При цьому висновок про критичність порушень було здійснено із урахуванням матеріалів спеціальних служб, які не піддавалися сумніву чи перевірці в судових засіданнях у будь-якій процесуальній формі.

Враховуючи екстраординарність ситуації, щодо наведених подій мала місце неймовірно швидка реакція органів Ради Європи, а саме: Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також Венеціанської комісії.

Так, 21 січня 2025 року ЄСПЛ відхилив запит на застосування тимчасових заходів у справі *Călin Georgescu v. Romania* (№ 37327/24), яка стосується рішення Конституційного суду Румунії від 6 грудня 2024 року (№ 32/2024), яким було анульовано результати президентських виборів 2024 року [3].

Заявник вимагав призупинити дію рішення Конституційного суду до розгляду справи ЄСПЛ, відновити виборчий процес, визнаючи результати першого туру, організувати другий тур президентських виборів, вжити заходів для відновлення довіри до виборчого процесу.

Рішенням ЄСПЛ було констатовано, що запит на запровадження тимчасових заходів

не підпадає під дію Правила 39, оскільки тимчасові заходи застосовуються лише у випадках неминучої загрози непоправної шкоди, що не підлягає відшкодуванню чи компенсації. Це рішення не означає, що скарга по суті (щодо порушення права на чесні вибори) є необґрунтованою, натомість підтверджує, що застосування термінових заходів у цій ситуації є недоречним.

Менш ніж за тиждень, а саме: 27 січня 2025 року Венеціанська комісія (Європейська комісія за демократію через право) оприлюднила терміновий звіт на запит президента Парламентської Асамблеї Ради Європи[4], у якому надала відповідь на питання за яких умов та відповідно до яких правових стандартів конституційні суди можуть скасувати результати виборів, зокрема на основі недавнього румунського прецеденту.

У Звіті розглянуто питання скасування виборів у контексті міжнародних стандартів, зокрема: правових норм та стандартів Ради Європи щодо анулювання виборів; компетенції конституційних судів у питаннях виборчих спорів; процедурних питань (як ініціюється процедура, вимоги до прозорості, терміни); критеріїв для анулювання виборів (рівень доказів, необхідність встановлення впливу порушень на результати); ризиків цифрових технологій та дезінформації у виборчому процесі.

Згідно до висновків Венеціанської комісії анулювання виборів має бути крайнім заходом і можливим лише в разі серйозних порушень, які реально вплинули на результати. Підкреслено, що маніпуляції через цифрові технології та штучний інтелект створюють нові виклики для виборчої системи, що потребує оновлення регуляторних норм.

При цьому наголошено на необхідності забезпечити прозорість судових процесів, особливо якщо рішення ухвалюються на основі секретної інформації спецслужб.

Із нашої точки зору, виникнення подібної екстраординарної ситуації потребує теоретичного осмислення, зокрема, через призму концепції «войовничої демократії», оскільки у пункті 4 Рішення №32 [2] судом зазначається, що мета конституційного контролю фактично передбачає забезпечення безперервного дотримання принципу верховенства Конституцій в ході президентських виборів, а також конституційних цінностей, які характеризують румунську державу і які Президент Румунії зобов'язаний поважати і захищати. У даному випадку позиція суду збігається із концептом войовничої демократії, який часто використовується схоже обґрунтування при розгляді питань заборони політичних партій. Логіка ЄСПЛ та науковців утвердилась довкола наступної аксіоми. Якщо політичні партії мають можливості втілювати в життя свої програмні цілі лише в середовищі ліберально-демократичного державного ладу, то якщо цілі їх діяльності передбачають ліквідацію такого ладу, в якому вони функціонують, то за таких умов вони не мають підстав залишатись його учасниками. Проводячи паралель з Рішенням 32 [2], вбачається, що суд апелює і до цінностей, і до зобов'язання Президента (за пост якого відбувається вибори), цих цінностей дотримуватись та поділяти їх, а перемогу здобувати лише законним шляхом. Водночас, обґрунтованість застосування концепту войовничої демократії Конституційним судом Румунії, потребує більш комплексної оцінки.

Одне із сучасних, максимально дискреційних, визначень правового концепту войовничої демократії звучить як юридичне обмеження певних демократичних свобод з метою захисту демократичних режимів від загрози підриву законними засобами. Аксіологічно застосування таких методів намагається обґрунтовувати доцільність та доречність відступу від внутрішнього ліберального правопорядку, заснованого на верховенстві права та принципах свободи, під загрозою надзвичайних обставин, які зазвичай носять невійськовий характер. Войовнича демократія захищає цінності ліберально-демократичних Конституцій, як засадничих принципів організації державного ладу.

З точки зору вчення про державу і право Жана-Жака Руссо, кожен суб'єкт політичного тіла, приєднуючись до суспільної угоди бере на себе зобов'язання як перед іншими членами, так і щодо спільних цінностей, які повинна забезпечувати республіка для своїх громадян, відповідно до укладеної угоди. Ці цілі стосуються як форми урядування, так і інших базових принципів співжиття, при цьому сама суспільна угода, може змінюватись, так само як бути анульованою, лише на базі рішення

суверена, а занепад республіки, серцем якої є законодавча влада, відбувається саме тоді, коли вона втрачає провідну роль у політичному житті як основа суверенної влади. Як може виглядати втрата законодавчою владою своєї ролі та місця? Послуговуючсь словами самого Руссо, тоді коли законодавство не забезпечує дві головні цілі: *свободу* і *рівність*. Вимоги свободи він обґрунтовував тим, що будь-яка партикулярна залежність означатиме, що держава позбавляється сили, рівновеликої цій залежності, а рівність, тому що свобода не може існувати без неї [5, с.62]. Водночас, тому ж Руссо належать слова: «За будь-яких обставин народ завжди має владу змінювати навіть найкращі свої закони, бо навіть якщо йому подобається заподіювати зло самому собі, хто має право стати йому на заваді?» [5, с.65].

Широке визначення войовничої демократії, у її сьогоднішньому прочитанні, доволі далеко відійшло від первинного теоретичного обґрунтування, коли ним обумовлювали можливості виключення певних соціальних груп із політичного життя в країні та здатності впливати на прийняття політичних рішень, чи законодавчих актів. Карл Левенштайн влітку 1937 року, на фоні становлення фашизму, що у подальшому занурить людство у Другу світову війну, зазначав, що цей рух, який фактично анексував законність, повинен був бути забороненим.

Інший німецький юрист, Карл Шмітт у «Легальності та Легітимності» проводив різницю між конституційним ядром і простими конституційними законами, та стверджував, що Веймарська республіка переживала конфлікт між «політичною сутністю» та «позитивною формою», оскільки електоральна сила нацистської та комуністичної партій загрожувала підірвати «буржуазну республіку» формально легальними «парламентськими» засобами. Тому він прямо рекомендує Президенту застосувати надзвичайні повноваження та заборонити ці партії, навіть якщо це суперечить принципу рівних шансів. Водночас різниця між позицією Шмітта та концептом войовничої демократії Левенштайна полягає в тому, що Карл Шмітт засобом вирішення питання вбачав надзвичайний стан, який допускає за замовчуванням обмеження конституційних прав, в той час як концепт войовничої демократії передбачає використання саме процедур без запровадження надзвичайних правових режимів. Логіка Шмітта виходила з того, що політична система складається з рівних суб'єктів, які приймають та які так само підкоряються законам, а виключення з політичної системи рівних подібного собі рівного суб'єкта, неможливе у демократичний спосіб, без набуття тим, хто таке рішення приймає елементів авторитаризму [6, с. 29-32].

Карла Левенштайна, варто віднести до мислителів-реалістів, емпіричні спостереження, які він згадує у своїй праці, формують підґрунтя, яке досліджувало причини успішності рухів на зразок нацизму. Він зазначав, що революційна та підривна пропаганда, послуговуються фундаментальними правами свободи громадської думки, слова та преси, в силу чого вони підлягали особливій охороні. Витончену зброю очорнення, паплюження, наклепу і, не в останню чергу, висміювання самої демократичної держави, її політичних інститутів і провідних особистостей, якими вміло послуговувалась фашистська пропаганда, часто проникаючи із-за кордону з навмисною метою підірвати існуючі конституційні системи, потребували, на його думку, не лише криміналізації окремих діянь, але й поліцейських та адміністративних правил, що забороняють політичну діяльність іноземців або іноземних емісарів на національній території, ввезення або розповсюдження іноземних газет антидемократичного характеру, зовнішню фінансову підтримку [7, с. 94-97].

Однак, варто відзначити, що у підсумку його розмірковування над причинами поширення фашизму та засобами протидії йому, на інституційному і правовому рівнях, не вели до перемоги над загрозою, а обмежували необхідність продовження войовничості як нової нормальності.

Він припускає, що: «Настав час, коли вже не варто заплющувати очі на те, що ліберальна демократія, придатна, зрештою, лише для політичних аристократів серед націй, починає програвати пробудженим масам. Порятунок абсолютних цінностей демократії слід очікувати не від відходу на користь емоціоналізму, а від свідомої трансформації застарілих форм і жорстких концепцій у нові інстинкти «дисциплінованої», або навіть - не будемо соромити-

ся цього слова — «авторитарної демократії» [7, с.90]. Фашизм, на його думку, вміло управляє людськими емоціями і безумовно ідеальним методом було б перевершити його подібними емоційними аргументами, однак, демократія не здатна на це. Тому для того, щоб остаточно подолати небезпеку цілковитої фашизації Європи, необхідно усунути причини, тобто змінити ментальну структуру нинішньої епохи мас і раціоналізованих емоцій [7, с.97].

Послуговуючись як термінологією Левенштайна, так і вченням Руссо, ми маємо можливість констатувати, що загрозу несуть такі рухи та партії, які попри законні методи здобуття повноважень, ставлять за мету підірвати єднісні засади організації суспільства, переглядаючи конституційний ідеал свободи, рівності, багатоманітності, організації влади. В такому випадку є підстави вважати, що обов'язок який виникає у частини політичного тіла, тобто у людини, перед сувереном, тобто народом, не дотримується, оскільки політичне тіло утворене всім народом, щодо цінностей, які були засадничо узгоджені.

Водночас, в умовах сучасного людиноцентризму, думки які висловлював Левенштайн, щодо фундаменту, на якому здатен прорости рух, яких прагне знищити демократію, зазнає рішучої критики. Антула Малкопулу та Людвіг Норман називають таку позицію антипартисипаторською та елітарною, оскільки у центрі антиекстремістської політики, — політична участь мас та визначення її невід'ємною частиною проблеми. Такі судження щодо звинувачень антидемократів у емоційному маніпулюванні масами, — «елітарним розуміння ролі народу в демократії», а також глибоко вкоріненої недовіри до здатності людей керувати собою. В силу цього, автори зазначають, що войовничість Левенштайна не дотримується принцип недомінування, через те свавілля, яке вносить у демократію [8, с.3-4].

Одним із практичних випадків застосування концепту войовничої демократії в правозастосуванні на сьогодні виділяється справа, яка розглядалась ЄСПЛ Батасуна проти Іспанії [9]. У безпосередній оцінці ЄСПЛ зазначає, що політична партія може сприяти змінам закону або правової чи конституційної структур держави за двох умов: по-перше, засоби, що використовуються з цією метою, мають бути законними та демократичними; по-друге, запропонована зміна сама по собі має бути сумісною з фундаментальними демократичними принципами. Крім цього, при розгляді справ такої категорії суди повинні відповісти, чи відповідав розпуск партії принципу «нагальної суспільної потреби» через з'ясування існування правдоподібних доказів того, що ризик для демократії, якщо було доведено, що він існує, був достатнім і розумно неминучим, а також чи становили дії та виступи, приписувані політичній партії, єдине ціле, яке дає чітке уявлення про модель суспільства, задуману та пропаговану партією, яка була несумісною з концепцією «демократичного суспільства».

Таким чином, підсумовуючи, можна зазначити, що правовий концепт «войовничої демократії», в першу чергу зароджувався як ідея заборони, виключення з політичного життя рухів, партій, організацій, які мають можливість реалізувати право на політичну участь в умовах багатоманітного суспільства рівних можливостей, водночас мають на меті, формуючи відповідну суспільну загрозу, змінити цей порядок на такий, що не відповідатиме критеріям демократичності, а методи, які вони використовують можуть бути екстримістськими, терористичними, несумісними з рівною та вільною конкуренцією, однак не виключно такими.

Серед ризиків, про які варто говорити в розрізі цього концепту, знаходиться дискреція, чи те, що Карло Інверніцці Аккетті та Ян Цукерман називають незвіданим елементом свавілля, незалежно від того, яким чином буде прийняте рішення щодо того, що є «ворогом» демократії [10, с.5, 9]. Причина такої сваволі полягає в тому, що рішення про те кого виключити з можливості брати участь у демократичній грі, зрештою, є рішенням, що виходить за межі самої політичної спільноти, яке не може бути узгоджено прийнято демократичними процедурами. Як наслідок замість того, щоб захищати демократію такі рішення надають засоби тим, хто їх приймає довільно виключити невизначено широкий спектр політичних конкурентів із демократичної гри, тим самим обмежуючи демократичну природу режиму. Критерії ворожості не можуть бути чітко визначеними заздалегідь, а аргу-

мент Левенштайна про «емоційність», якщо не розглядати його з точки зору елітарності, є таким, що не може бути використаним, оскільки у виборних режимах всі політичні агенти використовують емоційні підказки та стратегії. До прикладу, Виборчий Кодекс України в статті 51 визначає передвиборну агітацію — як здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата, партію (організацію партії) - суб'єктів виборчого процесу. Передвиборна агітація може здійснюватися у будь-якій формі та будь-якими засобами, що не суперечать Конституції України.

Що спонукає виборця прийняти чи не прийняти участь у виборах? Що формує переконання віддати свій голос щодо конкретного кандидата, чи не віддавати за жодного? Природа людських рішень і дій це синергія розуму та емоцій, тому виборчі технології, які займаються навіть формуванням образу політика, його одягом, зачіскою, дикцією апелюють не лише до аргументів виборчих програм, серед іншого це дискредитація опонентів, це перебільшення та іноді недостовірна інформація, це обіцянки які не можуть бути здійснені, та навіть все це, попри зусилля виборчих штабів, не завжди забезпечує отримання бажаного результату.

Патрік Маклем слушно зазначає, що «демократія може структурувати себе, щоб мінімізувати загрози шляхом розповсюдження влади, встановлення стримувань і противаг, закріплення судового перегляду та надання інших механізмів, які ускладнюють для антидемократичних сил можливість взяти кермо влади. Але войовнича демократія — застосування антидемократичних заходів для захисту демократії — ризикує знищити «об'єкт, опікуном якого вона є». Парадокс войовничої демократії, розглянутий абстрактно полягає в тому, що войовнича демократія ризикує підірвати саму свободу, яку вона прагне захищати — свободу народу керувати собою — проти загроз, дозволених самою демократією [11, с.505].

Висновки

Ситуація серйозної юридичної невизначеності в Рішеннях Конституційного суду Румунії має бути проаналізована крізь призму концепції войовничої демократії, яка передбачає захист демократичного режиму шляхом обмеження демократичних свобод у разі загрози його знищення. Вкрай важливо мати на увазі суттєві вади застосованого підходу, який у випадку свого поширення та розвитку несе серйозні ризики небезпеки свавільного визначення «ворогів демократії», що може призвести до авторитарних практик. Також не може не викликати занепокоєння використання як доказів закритих матеріалів спецслужб, що із суттєвою імовірністю може легітимізувати політичне втручання у виборчий процес.

В той же час, проаналізована ситуація актуалізує проблему маніпуляції цифровими технологіями, що може становити реальну загрозу. Втім, боротьба з такими практиками має бути збалансованою, оскільки в іншому випадку уявляється надзвичайно складною можливість уникнути порушення свободи слова та політичної конкуренції.

Слід пам'ятати, що застосування подібних екстраординаних методів здійснюється із метою захисту демократії, але водночас строює ризик руйнування її основ у випадку якщо здійснюється необґрунтовано чи вибірково. Демократичні держави мають шукати оптимальний баланс між захистом прав людини та запобіганням антидемократичним загрозам, уникаючи надмірних обмежень та маніпуляцій правовими процедурами.

Література

1. HOTĂRÂREA nr.30 din 2 decembrie 2024 privind cererea de anulare a alegerilor pentru funcția de Președinte al României din data de 24 noiembrie 2024, formulată de domnul Cristian-Vasile Terheș URL: https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2024/12/Hotarare_30_2024.pdf

2. HOTĂRÂREA nr.32 din 6 decembrie 2024 privind anularea procesului electoral cu privire la alegerea Președintelui României din anul 2024. URL: https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2024/12/Hotarare_32_2024.pdf

3. No interim measures issued against annulment of Romanian presidential election ECHR 022 (2025) 21.01.2025 URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-8138373-

SUMMARY

This article examines the legal implications of the annulment of the 2024 Romanian presidential elections through the lens of international electoral standards, the rule of law, and the concept of militant democracy. The unprecedented situation, where the Constitutional Court of Romania issued two contradictory rulings within four days—first confirming the legality of the elections and then fully annulling them—raises fundamental legal and democratic concerns.

The study explores the judicial reasoning behind the court's decisions, highlighting the use of classified intelligence reports as key evidence for the annulment without their verification in an open legal proceeding. This raises critical questions about transparency, judicial independence, and the potential for political influence in constitutional adjudication.

A significant focus is placed on the role of digital technologies and artificial intelligence in electoral processes, particularly regarding allegations of manipulation through digital campaigning, misinformation, and opaque financing mechanisms. The case underscores the growing threat of digital interference in elections, necessitating a reevaluation of regulatory mechanisms to ensure fair electoral competition.

The article further delves into the applicability of the concept of militant democracy, which justifies restrictions on democratic freedoms to protect democracy from internal threats. While originally designed to counter totalitarian movements, militant democracy has evolved into a broader framework that raises concerns about the risk of arbitrary exclusions from the democratic process. The study critically evaluates whether the Romanian precedent aligns with democratic principles or represents a misuse of legal mechanisms for political control.

The international response to this case is also analyzed. The European Court of Human Rights (ECtHR) rejected a request for interim measures, emphasizing that such interventions are only warranted in cases of imminent and irreparable harm. Meanwhile, the Venice Commission issued an urgent report outlining the legal conditions under which constitutional courts may annul elections, reaffirming that such decisions must be grounded in clear, demonstrable, and substantial violations of electoral integrity.

This research ultimately argues that the Romanian case highlights the fragile balance between protecting electoral integrity and preventing judicial or political overreach. The study concludes that legal safeguards must be reinforced to prevent the instrumentalization of constitutional review for political purposes, ensuring that democratic legitimacy is not undermined under the pretext of protecting democracy itself.

By integrating legal theory, comparative electoral jurisprudence, and contemporary challenges in digital election interference, this article provides a comprehensive framework for evaluating the legitimacy of election annulments in modern democracies.

Key words: Election annulment, Militant democracy, Rule of law, Abuse of power Democratic procedures

11400351&filename=No%20interim%20measures%20issued%20against%20annulment%20of%20Romanian%20presidential%20election.pdf

4. CDL-PI(2025)001-e Urgent Report on the cancellation of election results by Constitutional Courts. URL: https://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-PI(2025)001-e&lang=en

5. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Port-Royal. 2001. С. 349.

6. Carl Schmitt. Legality and Legitimacy. Duke University Press. 2004. P. 216.

7. Левенштайн Карл., Войовнича демократія та фундаментальні права. Український часопис конституційного права.2024. Часопис №2. С. 76-98.

8. Anthoula Malkopoulou and Ludvig Norman. Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives. Political Studies. 2017. P.1–17. DOI:10.177/0032171723504

9. The European Court of Human Rights (Fifth Section). Herri Batasuna and Batasuna v. Spain, Nos. 25803/04, 25817/04. 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93475.

10. Carlo Invernizzi Accetti and Ian Zuckerman. What's Wrong with Militant Democracy? Political Studies. 2017. Vol.65. DOI: 10.1177/0032321715614849.

11. Patrick Macklem. Militant democracy, legal pluralism, and the paradox of self-determination. International Journal of Constitutional Law. 2006. Volume 4. Issue 3. P. 488–516. URL: https://doi.org/10.1093/icon/mol017.

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

КРАВЦОВА З. С. - д.ю.н, доцент, доцент кафедри конституційного права, Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.26

Ключові слова: конституційно-правовий статус глави держави, глава держави, форма державного правління, президент, легітимність влади, система стримувань і противаг, харизматичне лідерство

Глава держави посідає важливе місце в системі вищої державної влади, яке визначається під впливом різних факторів. Знання та розуміння факторів, що впливають на конституційно-правовий статус глави держави, є необхідним для забезпечення стабільності, законності та ефективного функціонування держави. Це дозволяє уникати правових колізій, підтримувати демократичний лад та гарантувати дотримання прав і свобод громадян. Проведений нами аналіз дає можливість визначити, що одним з головних факторів, який впливає на правовий статус глави держави і його наповнення, є форма державного правління, яка в своє поняття включає і політичний режим, соціально-політична ситуація в країні, сталість демократичної традиції й рівня соціально-економічного розвитку.

Хоча Конституція визначає повноваження глави держави, його фактична роль у суспільно-політичному житті може істотно відрізнятися. Взаємозв'язок між окремими факторами дозволяє прогнозувати їхній взаємний вплив, адже визначальним залишається те, як побудовані взаємовідносини в системі влади.

Зауважимо, що при визначенні впливу одного з факторів можливо вже спрогнозувати вплив іншого фактора, який з ним безпосередньо пов'язаний. Адже ключовим фактором є той, яка форма побудови взаємовідносин береться за основу, і який є вирішальним при визначенні місця глави держави в системі вищої державної влади.

Різні форми державного правління мають свої особливості, що зумовлює ефективність діяльності глави держави залежно від відповідності форми правління історичним, культурним та соціальним реаліям конкретної країни. Однак форма держави, її зміст і сутність не є статичними – вони змінюються під впливом соціально-економічних, культурних, релігійних, політичних та інших факторів.

У кризових умовах, таких як війна, економічна нестабільність або політичні потрясіння, роль глави держави може суттєво змінюватися. Наприклад, у надзвичайних ситуаціях конституції багатьох країн передбачають розширення повноважень глави держави для забезпечення національної безпеки та стабільності.

Таким чином, конституційно-правовий статус глави держави є багатовимірним феноменом, який залежить від взаємодії різних факторів. Зміна одного з цих факторів може безпосередньо або опосередковано вплинути на роль і місце глави держави в системі влади. Це свідчить про динамічність і змінюваність правового статусу глави держави у відповідь на внутрішні та зовнішні виклики, тому проаналізуємо деякі з цих факторів впливу.

Одним із сучасних факторів впливу на конституційний статус глави держави є легітимність.

Для глави держави легітимність має вирішальне значення, адже вона безпосередньо впливає на його конституційно-правовий статус, здатність ефективно реалізовувати свої повноваження та забезпечувати стабільність політичної системи. Саме через легітимність влада отримує визнання та підтримку з боку суспільства.

Легітимність є фундаментальною характеристикою влади, яка визначає рівень суспільного визнання її законності й правомірності. Вона передбачає схвалення влади громадянами та іншими політичними суб'єктами, а також відповідність дій глави держави конституційно-правовим і моральним нормам.

Звертаючись до наукових думок, необхідно визначити зміст дефініції «легітимність». Так, дослідник Ковальчук В.Б. вважає, що легітимність як одна з фундаментальних властивостей державної влади, що знаходить вираження під час взаємодії між державою та суспільством, за сутністю є складним соціальним феноменом, що проявляється як у сфері правовій, так і політичній [1, с. 154]. В свою чергу, правник В. Сіренко вважає, що легітимність – це справедливість, правильність, законність, доцільність державної влади як в очах окремих громадян, так і соціальних груп, класів, народу [2, с. 13].

Є підстави стверджувати, що легітимність глави держави є досить складним і важливим соціально-правовим чинником, який має дві складові: по-перше, сприйняття главою держави свого права на владу, за умов реальної можливості й спроможності здійснювати цю владу; по-друге, визнання дієвості його влади, і відповідно ставлення до неї населенням держави.

Варто підкреслити, що легітимність глави держави має вплив не лише на внутрішньополітичну ситуацію, а й на міжнародні відносини. Визнання міжнародною спільнотою є важливою складовою легітимності. У випадках, коли вибори були нелегітимними влада була узурпована, глава держави може опинитися в умовах з міжнародної ізоляції або санкцій.

Таким чином, легітимність глави держави – це ступінь визнання його права на здійснення влади як з боку суспільства, так і міжнародної спільноти, що виступає основою для політичної стабільності.

У праці М. Вебера «Три чисті типи легітимного панування» наведено фундаментальну та ґрунтовну характеристику цього питання. Згідно з теорією Макса Вебера, існують три основні моделі легітимності такі як традиційна, раціонально-правова та харизматична. Якщо аналізувати традиційну модель легітимності, то вона базується на історичних і культурних традиціях. Найбільш яскраво ця модель проявляється в державах із монархічною формою правління, де влада передається за звичаєвими нормами. Раціонально-правова модель базується на правових і конституційних нормах, які забезпечують легітимність через дотримання законів і демократичних принципів. Цей тип домінує в сучасних демократичних державах, де влада обирається відповідно до встановлених процедур. Третя модель – це харизматична, в основі якої лежать особистісні якості лідера, найбільш яскраво проявляється в період революцій та криз, коли традиційні чи правові основи влади послаблюються. Однак у сучасних державах легітимність часто має змішаний характер, поєднуючи елементи всіх трьох типів, залежно від історичних, соціальних та політичних обставин.

М. Вебер зазначає, що серед усіх засад панування він виділяє «три чисті типи, кожен з яких пов'язаний із принципово відмінною соціологічною структурою штабу управління і засобами, якими вони здійснюються» [3, с. 157].

Основні аспекти впливу легітимності на конституційний статус глави держави визначаються через джерела легітимності, адже конституційний статус набувається через виборчий процес, процедури призначення або спадкування влади, що мають бути прозорими й відповідати демократичним стандартам.

В демократичних суспільствах виборча легітимація зазвичай доповнюється сталістю традицій підтримки та визнання суспільством правомірності дій влади, а також дієвим впливом на процес прийняття полі-

тичних рішень інститутів громадянського суспільства [4, с. 154].

Вибори як форма безпосередньої демократії безпосередньо пов'язана із народним волевиявленням, що вважається ключовою ознакою легітимаційних процесів у державі [5, с. 139].

Процедура обрання глави держави через всенародне голосування забезпечує високий рівень легітимності через прямий зв'язок із народом. Високий рівень довіри громадян до цих процесів забезпечує стабільність конституційного статусу глави держави. У парламентських республіках, де глава держави обирається парламентом, як наслідок, обмежує легітимність глави держави роллю парламенту як посередника між ним і громадянами.

Неможливо не згадати , про вплив легітимності на статус глави держави у США, адже тільки високий рівень легітимності президента, обраного народом, дозволяє йому ефективно здійснювати свої повноваження навіть у конфронтації з Конгресом.

Легітимність глави держави в кризових періодах залежить від його здатності ефективно реагувати на виклики, комунікувати зі суспільством та підтримувати довіру ключових інституцій. Успішне подолання кризи може навіть посилити легітимність, однак невдачі майже завжди призводять до її зниження.

Кризу легітимності можна розглядати як різновид політичної кризи, унаслідок якої суб'єкт утрачає здатність впливати на об'єкт у відносинах панування чи підкорення [6 , ст. 223].

Неефективність у кризовій ситуації призводить до делегітимізації влади, що може спричинити політичну нестабільність і навіть зміну форми правління.

О. Бабкіна розуміє делегітимацію як «політичну кризу, в основу якої покладено втрату політичною елітою контролю над соціально-економічними процесами й водночас утрату правочинності її панування в очах суспільства» [7, с. 40].

Прикладом впливу легітимності на главу держави є Франклін Д. Рузвельт, чия політика «Нового курсу» під час Великої депресії посилила його підтримку й довіру громадян. Натомість невдале управління кризою 2008 року в Україні призвело до зниження довіри до президента. У свою чергу, після Революції Гідності легітимність президента України стала ключовим фактором стабілізації державного управління.

Таким чином, приходимо до висновку, що висока легітимність глави держави сприяє зниженню політичної напруги та конфліктів, що дозволяє главі держави ефективно виконувати свої функції в межах, визначених конституцією, мати можливість легше проводити реформи або адаптувати конституційні норми до нових сучасних викликів.

Легітимність відіграє вирішальну роль у визначенні конституційного статусу глави держави, оскільки вона є основою для легального та соціального схвалення влади. Без легітимності конституційний статус стає формальним і може втрачати реальну ефективність. Вона забезпечує політичну стабільність, підтримку суспільства та ефективність виконання владних функцій. Натомість низька легітимність може обмежити повноваження глави держави та спричинити політичні кризи. Для забезпечення стійкої легітимності важливо дотримуватися конституційних норм, прозорих виборчих процедур і відповідати очікуванням суспільства.

Вважаємо, що засада легітимності влади глави держави сприяє недопустимості насильницької зміни влади і насильницької перебудови державних кордонів. Саме забезпечення легітимності державної влади створює перевагу загальновизнаного демократичного порядку над захопленням влади силою, завоюванням, свавіллям, порушенням загальновизнаних міжнародних норм.

Стоїмо на позиції, що легітимація державної влади є перманентним процесом, який має ряд стадій: 1) громадсько-політичне визнання потреби державної влади; 2) формування органів і посадових осіб державної влади; 3) юридичне закріплення статусу державної влади; 4) гарантії державної влади та права на застосування сили; 5) інформаційний, ідеологічний та ціннісний вплив державної влади на підвладних суб'єктів і підтримання її визнання [8, с. 220].

Здійснивши вивчення наукових позицій, представляється за можливе виділити особливості засад легітимації державної влади у конституційно-правовому значенні. Так, легітимація при формуванні органів державної влади має комплексний, перманентний, двосторонній, юридично закріплений характер між владою та народом. Як результат, легітимність процедури формування має бути підтверджена інститутами громадянського суспільства, державою та міжнародними інституціями та забезпечує правосуб'єктність органів і посадових осіб державної влади. При порушенні конституційних засад формування має бути передбачена реальна юридично закріплена відповідальність, включаючи і конституційно-правову [8, с. 221].

Варто зауважити, що діяльність глави держави значною мірою залежить від такого фактора, як харизматичність. Цей фактор безпосередньо впливає на правовий статус глави держави та наділення його значними індивідуальними повноваженнями, що формують його спеціальну компетенцію.

Харизматичність також сприяє ефективному здійсненню функцій вищої державної влади, адже глава держави, наділений харизмою, виступає як самостійний та впливовий суб'єкт у системі конституційного права. Його здатність впливати на громадську думку, об'єднувати суспільство та мобілізувати ресурси під час кризових ситуацій значно підсилює його позиції.

У науковій літературі немає єдиної точки зору чи підходу до визначення категорії "харизматичність". Це поняття багатовимірне і розглядається крізь призму соціологічних, політичних, психологічних та правових аспектів.

Термін "харизма" застосовується до індивіда, який виділяється з середовища звичайних людей і вважається наділеним надлюдськими, виключними здібностями. На думку відомого німецького політолога М. Вебера, влада й авторитет харизматичної особи базується не на раціональній, а на ірраціональній основі [9, с. 42].

Харизматичність глави держави є важливим фактором, який здатен як посилювати, так і послаблювати його конституційно-правовий статус. З одного боку, харизма сприяє ефективнішій реалізації владних повноважень, забезпечуючи підтримку суспільства, а з іншого боку, надмірний вплив особистих якостей лідера може становити загрозу для демократичних процесів і принципу верховенства права. Тому необхідно забезпечувати баланс між особистими якостями лідера та стабільністю конституційних механізмів.

Харизматичний глава держави нерідко виходить за межі свого формального конституційного статусу, спираючись на широку суспільну підтримку. Наприклад, президент із сильним особистим авторитетом може впливати на законодавчу чи судову владу, навіть якщо такі дії не передбачені його конституційними повноваженнями. У деяких випадках суспільство може сприймати спірні чи неконституційні дії як легітимні через високий рівень довіри до харизматичного лідера. Водночас харизматичний лідер може виступати рушієм реформ, спрямованих на підвищення прозорості та ефективності влади.

Харизма, попри свою привабливість, може створювати серйозні ризики для демократичних інститутів, особливо через схильність до концентрації влади та підриву системи стримувань і противаг. Така ситуація є особливо небезпечною для держав із недостатньо розвиненою демократичною культурою та слабкими інституціями.

Історичні приклади демонструють, що харизматичні лідери нерідко спричиняли авторитарні тенденції, поступово ослаблюючи демократичні механізми. Завдяки суспільній підтримці та особистому авторитету вони концентрували владу у своїх руках, знижуючи роль інших гілок влади та підриваючи систему балансів.

Крім того, залежність суспільства та політичної системи від харизматичного лідера створює ризики політичної нестабільності у разі його відходу чи втрати популярності. У таких випадках держава може опинитися в кризі, оскільки стабільність спиралася не на інституції, а на особистість лідера.

У періоди політичної чи економічної нестабільності харизма глави держави може відігравати вирішальну роль у збереженні

громадського порядку, консолідації суспільства та стабілізації ситуації. Водночас це підсилює ризик зловживання владою через ослаблення контролю над діями лідера.

Отже, харизматичне лідерство є двозначним явищем: воно здатне стати рушієм змін і стабільності, але водночас може загрожувати демократичним принципам і конституційному устрою.

Приклади харизматичних лідерів і їх впливу Франклін Д. Рузвельт (США): Його харизма та комунікаційні здібності допомогли йому об'єднати країну під час Великої депресії та Другої світової війни та посилити виконавчу владу.

У Франції таким яскравим історичним прикладом є Шарль де Голль. Його особистісна харизма сприяла створенню та формуванню П'ятої Республіки з сильними президентськими повноваженнями.

Сучасним прикладом є наш глава держави - Володимир Зеленський. Харизматичність стала ключовим чинником його популярності на виборах та у формуванні політичної стратегії в умовах війни, забезпеченні міжнародної підтримки та збереження внутрішньополітичної легітимності, попри численні виклики.

Таким чином, вважаємо, харизматичність лідерів здатна не лише забезпечити довіру громадян і ефективність управління, але й суттєво впливати на трансформацію державних інституцій. У кожному з наведених прикладів харизма стала вирішальним фактором у реалізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Підсумовуючи вище зазначене, вважаємо, що конституційний статус глави держави визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливають на його роль, повноваження та обов'язки. Ці фактори можуть мати як конституційний, так і позаконституційний характер, тобто виходити за межі формальних правових норм. Основні фактори, що визначають статус глави держави, можуть як розширювати, так і обмежувати його вплив у державному управлінні. Їх взаємодія визначає динаміку змін у правовому статусі глави держави, посилюючи або, навпаки, звужуючи його повноваження.

Література

1. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади: теоретико-правові аспекти : дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 447 с.

2. Сіренко В. Ф. Про легальність та легітимність державної влади. Київ : Оріяни, 2006. 60 с.

3. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / переклад з німецької, післямова та коментарі О. Погорілого. Київ : Основи. 1998. С. 157–172

4. Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади в Україні у контексті Революції Гідності / Є. Г. Цокур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 25. – С. 154–160. – (Серія 18 «Економіка і право»)

5. Козак Ю.-М.Р. Історія легітимації державної влади як явища державно-правової дійсності на історичних землях України. Філософські та методологічні проблеми прав. 2018. № 1-2 (15-16). С. 126-145.

6. Стрелков В., Я. Ярош Делегітимація державної влади як загроза національній безпеці України. - № 1 (15). - 2023: Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. С. 222-234.

7. Бабкіна, О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, № 3, С. 36–50.

8. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні: монограф. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 428 с.

9. Дахова, І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дахова Ірина Іванівна. – Х., 2006. – 197 с.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ПРЕЗИДЕНТА В КРАЇНАХ ІЗ РЕСПУБЛІКАНСЬКИМИ ФОРМАМИ ПРАВЛІННЯ

ТКАЧЕНКО Євгеній Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0003-2510-5362

УДК 342.5

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.27

Розглянуто особливості конституційно-правового статусу президентів у державах з різними формами республіканського правління: парламентською, президентською та змішаною.

Підкреслено особливості правового закріплення президентських повноважень, їх використання для формування виконавчої влади, а також взаємовідносини з парламентом та урядом. Особливу увагу приділено історичних та соціальним чинникам, що зумовили розвиток інституту президентства в різних країнах, а також те, як він функціонує в сучасному світі.

Проаналізовано важливість дотримання балансу між президентським і парламентським елементами влади у змішаних системах та наслідки для розподілу влади. Стверджується, що тип правління є ключовим чинником президентських повноважень і має вплив на стабільність політичної системи та демократичну легітимність. Кожна з моделей республіканського правління порівнюється і оцінюється з точки зору її переваг і недоліків, а також шляхів посилення взаємодії між гілками влади.

Запропоновано можливі шляхи оптимізації взаємодії між гілками влади в республіканських системах правління, враховуючи досвід розвинених демократій.

Ключові слова. Президент, глава держави, форма правління, імпічмент, конституційно-правова відповідальність, парламентська республіка, президентська республіка, змішана республіка.

Постановка проблеми

Країни із республіканськими формами правління характеризуються виборністю та формуванням влади представницьким шляхом. Республіка як форма правління була за часів рабовласництва та феодалізму, але не втрачає своєї актуальності донині, оскільки може вважатись найбільш досконалою та зручною формою здійснення державної влади. У доктрині зазвичай виділяють дві основні моделі республіканської форми правління – президентську та парламентську [1, с. 123]. Проте незалежно від виду республіки інститут президентства є невід'ємним елементом держави та визначає загальну традицію здійснення державного управління. Президент у різних країнах посідає неоднакове місце й відіграє різну держави роль у державному механізму, може користуватись різним обсягом компетенції та мати різні функції. Водночас практично у всіх сучасних республіках повноваження президента поширюються на всі сфери державної діяльності, надаючи йому можливості впливати на всі гілки влади – законодавчу, виконавчу та навіть судову [2, с. 43].

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Серед українських науковців, які досліджували порівняльний аналіз інституту президентства в різних формах правління слід виділити внесок Д. Бєлова, Ю. Бисаги, Р. Мартинюка, В. Сухоноса, В. Шаповала.

Мета статті полягає у проведенні порівняльного аналізу правового статусу глави держави у країнах з різними республіканськими формами правління задля виявлення спільних та відмінних рис у повноваженнях президентів.

Наукова новизна дослідження вбачається у проведенні комплексного порівняльного аналізу конституційно-правового статусу президентів у країнах із різними формами республіканського правління, зокрема виявленні спільних рис та відмінностей у межах їхніх повноважень, а також визначенні впливу форми правління на стабільність політичної системи.

Виклад основного матеріалу

Специфіка форми державного правління може визначатись багатьма факторами, серед яких особливості історичного становлення держави, культурні традиції, співвідношення політичних сил та розвиток конституціоналізму. І хоча конституційно-правовий статус президент зазвичай залежить від форми правління, може спостерігатись і протилежна ситуація, коли велику роль у виборі системи правління може відігравати усталена традиція в організації діяльності політичного лідера, під якого будується вся організація державної влади й правління. Прикладом такої ситуації може слугувати парламентська республіка, де президент не є класичним уособленням всієї владної верхівки держави, а практично не має виконавчих повноважень, здійснюючи виключно представницькі та церемоніальні функції [3, с. 30].

Звертаючись до практики державного устрою країн світу, зокрема тих, що знаходяться у межах континентальної Європи, можна відзначити, що переважна більшість сталих демократій створена в країнах з парламентськими формами державного врядування. Серед держав-членів Європейського Союзу відсутні такі, що мають президентську республіканську форму правління та сильного президента. Натомість більш поширеними є дві основні форми державного врядування, що складають більше, ніж 60% від усіх наявних форм правління у ЄС – парламентарна монархія та парламентарна республіка [4, с. 50]. Так, в обох випадках наявний умовний очільник держави (монарх або президент відповідно), проте виконуючи представницькі повноваження, він фактично позбавлений реальної влади, оскільки законодавча влада класично зосереджена в межах парламенту, а виконавча належить виключно уряду, який формується парламентом, та є підзвітним, підконтрольним і відповідальним йому.

Єдиним реальним важелем впливу в рамках обмеженої компетенції для монарха та президента в парламентських республіках є право розпустити парламент у випадку парламентської кризи, яке може бути представлено нездатністю останнього сформувати уряд. Прикладом цього є Німеччина, де відповідно до статті 63 Конституції про вибори федерального канцлера визначаються особливі повноваження президента. Так, федеральний канцлер обирається Бундестагом за пропозицією федерального президента без обговорення, а обраною вважається особа, яка отримала більшість голосів членів Бундестагу. Втім, якщо запропонована особа не буде обраною, Бундестаг може впродовж чотирнадцяти днів після цього туру обрати федерального канцлера, якщо за нього проголосує більше половини членів. Важливими є положення Конституції ФРН, що у разі, коли вибори не відбулися впродовж цього терміну, невідкладним є проведення нового туру, під час якого обирається особа, яка отримала найбільшу кількість голосів, але якщо така особа не отримує цієї більшості, федеральний президент має упродовж семи днів або призначити її, або розпустити Бундестаг. Окремі повноваження президента Німеччині проявляються і в межах питання довіри, врегульованого статтею 68 Конституції ФРН, згідно з якою якщо клопотання федерального канцлера про висловлення йому довіри не отримує згоди більшості членів Бундестагу, федеральний президент може розпустити Бундестаг упродовж двадцяти одного дня за пропозицією федерального канцлера. Право на розпуск втрачає чинність відразу після того, як Бундестаг більшістю голосів обирає нового федерального канцлера [5]. Проте

сама наявність цих конституційних приписів не означає обов'язковість їх застосування, а тому практика застосування відповідних повноважень президентом Німеччини фактично відсутня [4, с. 51].

Завдяки наведеному прикладу також можна побачити очевидну різницю між парламентською і президентською республіками як формами правління – у парламентарній республіці президент не є главою виконавчої влади, а тому виступає виключно як уособлення держави в цілому [3, с. 20].

На противагу переваги парламенту в межах державного управління виступають республіки з сильною президентською владою. Серед вчених-конституціоналістів усталеною є думка, що класичним прикладом президентської республіки є Сполучені Штати Америки. При цьому конституційні приписи, які стосуються конституційно-правового статусу президента важко назвати чіткими. На підтвердження цієї тези слід розглянути статтю II Конституції США, яка у першому розділі визначає, що виконавча влада належить Президенту Сполучених Штатів Америки, а термін його повноважень (разом із віцепрезидентом) складає чотири роки. Також розділ містить опис особливостей виборчої системи США, вимоги до кандидата на пост президента та передачу президентських повноважень віцепрезиденту у разі усунення глави держави з поста, його смерті, відставки чи неможливості виконувати повноваження та обов'язки.

Розділ другий статті II Конституції США визначає компетенцію американського глави держави як головнокомандувача армії і флоту США, а також специфічні повноваження щодо права надавати відстрочки і помилування за злочини проти держави, не включаючи імпічмент (який у США застосовується не тільки до президента, а й до інших вищих посадових осіб). Також Конституцією США президенту надається право укладати договори, призначення послів, інших державних міністрів та консулів, суддів Верховного Суду та всіх інших посадових осіб Сполучених Штатів, призначення яких не передбачено цією Конституцією. При цьому в рамках цього розділу є застереження, що Конгрес (федеральний законодавчий орган США) може законом покласти призначення таких нижчих посадових осіб, які він вважає за потрібне, тільки на президента, суди або голів департаментів.

Розділи третій статті II Конституції США є не набагато інформативнішими, адже здебільшого визначають обов язки американського глави держави час від часу подавати Конгресу інформацію про стан Союзу (під яким розуміється внутрішні єдність і координація між штатами, що утворює федеративну державу) і рекомендувати на розгляд Конгресу такі заходи, які він вважатиме необхідними і доцільними. Також президенту США належить скликати обидві палати Конгресу або одну з них, а в разі незгоди між ними щодо часу перерви може перенести її на такий час, який вважатиме за потрібне у надзвичайних випадках. Президент США дбає про те, щоб закони виконувалися вірно, і призначає всіх посадових осіб Сполучених Штатів.

Найбільш цінним з огляду на характеристику конституційно-правового статусу президент США та меж його компетенції є положення заключного, четвертого розділу статті II, яка побіжно згадує про його можливість усунення з поста в порядку імпічменту за звинуваченням у державній зраді, хабарництві або інших тяжких злочинах і проступках [6].

Отже, виходячи з аналізу конституційних положень, можна зробити висновок, що президент США є главою держави, Верховним головнокомандувачем збройними силами, головним дипломатом країни та шефом федерального уряду. Проте виходячи з переважної кількості проаналізованих положень можна погодитись із думкою В. Сухоноса, що інші конституційні приписи радше перетворюють президента в різновид головного клерка країни. Проте найважливіше джерело президентської влади криється не стільки в Конституції США, скільки в конституційній практиці держави [7, с. 151].

Так, можна виділити принаймні чотири ключові ролі президента США: (1) президент як неофіційний лідер своєї партії, який формує її політичний курс та стратегію, при цьому координуючи діяльність партійних лідерів у межах Конгресу; (2) президент як

міжнародний лідер, що забезпечує керівну роль у здійсненні зовнішньої політики країни та є «рупором» нації; (3) президент як керуючий економікою країни, що здатний ефективно реагувати на соціально-економічні виклики та загрози; (4) президент як «голос народу», що відображає довіру й прихильність громадян, поділяючи загальнонаціональні інтереси та спільне бачення здійснення державної політики [7, с. 153-154].

Саме тому, хоча самі конституційні положення не справляють враження таких, що надають безмежну компетенцію лідеру в рамках президентської республіки, аналіз повноважень монарха і глави держави у президентських республіках дає всі підстави стверджувати, що у них багато спільного. Зокрема, сам термін «глава держави» почав поширюватися і на президента республіки, ставши загальною назвою для одноосібних органів державної влади, що уособлювали державу в цілому [3, с. 21-22]. Це пов'язано насамперед із тим, що монархам зазвичай належить вся повнота влади, визначальною складовою якої є виконавчі повноваження. Будучи очільником виконавчої влади в президентських республіках глава держави має по суті ті самі повноваження, що і монарх, маючи при цьому іншу інституційну форму.

З початком заснування основ інституту президенства США, американська модель державного управління почала поширюватись у світі, зокрема у межах Південної Америки. В той же час трансформацій зазнали і європейські країни, серед яких найбільш поширеною стала парламентарна система правління із монархом на чолі держави, а уряд залишався відповідальним перед парламентом. До середини сімдесятих років XIX століття на теренах Європи співіснували тільки дві форми правління – вже усталена парламентарна монархія та прогресивна президентська республіка, яка відзначалася обранням глави держави безпосередньо народом, жорстким розмежуванням гілок влади, невідповідальністю уряду перед парламентом, відсутністю права глави держави на розпуск парламенту [3, с. 21-22].

І хоча історично англійська (монархічна) та американська (президентська) традиції врядування мають спільне коріння, зі здобуттям незалежності політичні системи цих країн пішли різними шляхами та по-різному вплинули на країни, які знаходяться в територіальній (материковій) близькості до них. Їх моделі стали основою для запозичення та подальшого збагачення національними особливостями зарубіжними держав залежно від низки факторів. Відтоді країни, які входили до Британської імперії (зокрема Канада, Австралія та Нова Зеландія) зберегли парламентську монархію донині, зберігаючи фактичну владу за належністю до парламенту та прем'єр-міністра.

Натомість країни Латинської Америки після здобуття незалежності від європейських колонізаторів прийняли здебільшого американську модель президентської республіки, роблячи її основою урядування. У цих державах інститут президентства явно домінує над усіма іншими, а роль парламенту у взаємодії із виконавчою владою є набагато меншою, аніж в парламентських республіках. Разом з цим низка країн Південної Америки (Бразилія, Аргентина та Чилі) набули своїх специфічних ознак, що трансформували їх із президентської до суперпрезидентської моделі з надмірною владою в руках президента.

«Суперпрезидентська» республіка використовується для позначення особливого різновиду республіканської форми правління, яка характеризується юридичним і фактичним зосередженням усіх важелів державної влади в руках президента, який у цьому випадку здебільшого є не тільки главою держави, а й главою уряду та лідером правлячої партії. При цьому відповідні країни повністю не відмовляються від демократизму в межах своїх традицій державного правління, забезпечуючи фіксовані терміни повноважень президента, незалежність виконавчої влади від законодавчої і, як наслідок, розвинуту опозицію. Особливо важливо відмітити, що серед країн Латинської Америки достатньо поширеним є реальне застосування процедури імпічменту, чого в більшій мірі позбавлена континентальна Європа. Тому країни Південної. Америки, а також деякі з країн Африки та Азії, що перейняли основи американської президентської форми правління, зберегли позитивні

риси врядування, а інститут президентства набув стійкого легітимного характеру й витримав перевірку часом [2, с. 45].

Отже, незважаючи на повноту влади, що належить президенту за американською моделлю правління, найважливішим є застосування механізмів системи стримувань і противаг як ключового елемента, що забезпечує баланс влади у державі та певним чином обмежує широкі повноваження глави держави. Наприклад, Сенат має право затверджувати кандидатури більшістю голосів його членів на ключові посади, запропоновані президентом, а президентські укази чи угоди (з іншими державами) підлягають ратифікації Сенатом та подальшому судовому контролю. Також парламент може застосувати процедуру імпічменту та проводити судовий процес, що демонструє дієвість процедур конституційно-правової відповідальності президента. Озброєні спеціальними повноваженнями законодавчі органи президентських республік здатні врегулювати серйозні політичні спори [7, с. 155-156] своїми силами без залучення президента або навіть проти нього. Система стримувань і противаг забезпечує, щоб діяльність президента завжди перебувала у рамках Конституції та законів, уникаючи узурпації влади та гарантує її підзвітність.

Змішана або напівпрезидентська форма державного правління являє собою систему правління поряд з традиційними президентською і парламентською, а також напівпарламентською. В змішаній республіці можна спостерігати окремі ознаки двох класичних систем, проте само по собі змішана республіканська форма правління не є їхньою сумішшю, оскільки характеризується значною специфікою функціонування, пов'язаною з дуалізмом виконавчої влади [7, с. 191].

Змішана республіка має елементи парламентаризму, таких як конституційні обмеження впливу президента виконавчу владу, спосіб формування уряду через парламент, а також розробленість механізмів відповідальності глави держави перед парламентом. Нерідко змішана республіканська форма правління стає предметом дискусій через незрозумілу перехідну форму, недооцінюючи її особливості, які мають власну логіку функціонування. Дослівне розуміння терміну «напівпрезидентська республіка» часто піддається критиці з причин сприйняття через призму неповноцінності президентської системи, інтерпретуючи її за суперечливу та нестабільну природу [8, с. 172]. Чимало дослідників вважає, що змішана республіканська форма правління поступається «чистим» моделям, як-от розглянутим парламентській та президентській, зокрема враховуючи відсутність чіткого концептуального обґрунтування її правової природи. На нашу думку, змішаний характер республіки демонструє її потенціал до адаптації та гнучкості, забезпечуючи баланс між різними гілками влади.

Напівпрезидентська система не має вважатись половинчастою, перехідною або проміжною, оскільки вже являє собою «чисту» систему, має свою власну природу та особливості, нагадуючи маятник, який хитається між президентським домінування та перевагою уряду й парламенту, який його підтримує [7, с. 191-192].

Сучасні держави зі змішаною республіканською формою правління існують у президенціалізованому, парламентаризованому та збалансованому вимірах, що вказує на здатність відповідної форми правління або тяжіти до будь-якої з класичних республік, або урівноважено поєднувати їх елементи природу [8, с.177]. Яскравим прикладом президенціалізованих змішаних республік, в яких президент має значний вплив на виконавчу владу, можуть вважатись Азербайджан (президент є центральною фігурою в державному управлінні, контролюючи виконавчу гілку влади та формуючи уряд) , Єгипет (президент одноосібно формує політику та має значний вплив на уряд) та Алжир (президент відіграє ключову роль у формуванні уряду та здійсненні контролю над ним). Прикладами парламентаризованих змішаних республік є Румунія та Італія, де президент виконує представницьку роль, а основна виконавча влада належить прем'єр-міністру. У збалансовано-змішаних республіках встановлений баланс між повноваженнями тріади президент-парламент-уряд (Франція, Україна). Так, прези-

дент має певний контроль над виконавчою гілкою влади та бере участь в його формуванні, але уряд залишається підзвітним парламенту, що запобігає надмірній концентрації влади

Можна підсумувати, що у президентській республіці президент як глава виконавчої влади володіє повнотою кадрових повноважень у виконавчій галузі, а організація керівної ланки в системі органів виконавчої влади є одноосібною. У парламентарній республіці, президент є мінімально залученим до здійснення та контролю виконавчої влади природу [9, с.4]. Враховуючи вказане змішана республіка є поєднанням президенціалізму та парламенталізму в органічному дуеті, в ідеальному випадку залишаючи центр тяжіння до будь-якої з традицій врядування посередині. Водночас, не завжди збереження балансу є можливим, що також обумовлено об'єктивними факторами (історичними, соціокультурними, релігійними).

Висновки

Проведений порівняльний аналіз свідчить про те, що парламентські республіки є більш старою моделлю державного управління та підходять для стабільних демократичних країн, в той час як президентські форми правління можуть бути більш вразливими до авторитарних тенденцій. Змішані республіки, попри численну критику неоднозначності їх правової природи та тяжіння до президентського або парламентського превалювання, можуть вважатись більш адаптивними до різних політичних умов, забезпечуючи можливість балансувати між сильним лідерством в особі глави держави та потребою в демократичній підзвітності.

Література

ДСТУ 8302:2015:

1. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. і перероб. / за заг. ред. В. О. Ріяки. Київ: Юрінком Інтер. 2006. 544 с.

2. Войчук А. Ю. Особливості інституту президентства за президентської форми республіканського правління. *Політикус*. 2017. Вип. 5. С. 43-46.

3. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах : монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 275 с.

4. Кривчик Г.Г. Сучасне державотворення в Україні з огляду на європейські стандарти. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 49–56.

5. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення 05.01.2025).

6. Конституція Сполучених Штатів Америки. URL: https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm (дата звернення 05.01.2025).

7. Сухонос В.В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно- правовий та історико-теоретичний аспекти : монографія. Суми : Університетська книга. 2013. 318 с.

8. Мартинюк Р. Змішана республіка – напівпрезидентська форма правління? *Право України*. 2018. № 1. С. 172–183.

9. Мартинюк Р. Президент і виконавча влада: співвідношення інститутів у практиці сучасних республік. *Право України*. 2020. № 2020/03. С. 1–16.

APA (7th ed.):

1. Ріяка, В. О. (Ред.). (2006). Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. (2-ге вид.). Юрінком Інтер.

2. Войчук, А. (2017). Особливості інституту президентства за президентської форми республіканського правління. Політикус, (5), 43–46.

3. Бєлов, Д., & Бисага, Ю. (2007). Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах. Ліра.

4. Кривчик, Г. (2013). Сучасне державотворення в Україні з огляду на європейські стандарти. Гуманітарний журнал, (4), 49–56.

5. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина, Конституція (б. д.-b) (ФРН). https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf.

6. Конституція Сполучених Штатів Америки. (б. д.) (США). https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm.

7. Сухонос, В. (2013). Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти. Університетська книга.

8. Мартинюк, Р. (2018). Змішана республіка – напівпрезидентська форма правління? Право України, (1), 172–183.

9. Мартинюк, Р. (2020). Президент і виконавча влада: співвідношення інститутів у практиці сучасних республік. Право України, (2020/03), 256.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE STATUS OF THE PRESIDENT IN COUNTRIES WITH REPUBLICAN FORMS OF GOVERNMENT

The features of the constitutional and legal status of presidents in states with different forms of republican government are considered: parliamentary, presidential, and mixed.

The features of the legal consolidation of presidential powers, their use for the formation of executive power, as well as the relationship between parliament and the government are emphasized. Special attention is paid to the historical and social factors that determined the development of the institution of the presidency in different countries, as well as how it functions in the modern world.

The importance of maintaining a balance between the presidential and parliamentary elements of power in mixed systems and the consequences for the distribution of power are analyzed. It is argued that the type of government is a key factor in presidential powers and impacts the stability of the political system and democratic legitimacy. Each of the Republican government models is compared and evaluated in terms of its advantages and disadvantages, as well as ways to strengthen interaction between the branches of government.

Possible ways of optimizing interaction between branches of government in republican systems of government are proposed, taking into account the experience of developed democracies.

Key words. President, head of state, form of government, impeachment, constitutional and legal responsibility, parliamentary republic, presidential republic, mixed republic.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-4464-3708

УДК 342.5

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.28

Проаналізовано конституційно-правову відповідальність у якості наріжного каменю демократичних суспільств. Досліджено концептуальні засади, механізми та значення конституційної відповідальності у забезпеченні верховенства права, прозорості та відповідальності органів державної влади. Підкреслено роль конституційно-правової відповідальності як превентивного та контрольного інструменту захисту прав громадян, запобігання централізації влади та забезпечення політичної стабільності.

Окремо розглянуто реалізацію конституційно-правової відповідальності в умовах змішаної республіканської форми правління, яка поєднує елементи президентської та парламентської систем. Підкреслено роль громадянського суспільства у зміцненні конституційних механізмів як ключового чинника підзвітності державних інституцій. Розглянуто критичні виклики, зокрема, політизацію процесів, ризики корупції та зменшення довіри суспільства до державних інституцій, особливо в перехідних або слабких демократіях.

Запропоновано підвищити прозорість, забезпечити незалежність судової влади та сприяти активній участі громадянського суспільства у контролі за державною владою. Доведено, що конституційно-правова відповідальність є не просто юридичною категорією, а життєво важливим інструментом зміцнення демократичних традицій і конституційного ладу.

Також розглянуто важливість конституційно-правової відповідальності для підтримання балансу влади, особливо в системах зі змішаною моделлю правління, як в Україні. Рівновага між президентом, парламентом і судовою владою є особливо важливою для запобігання політичній нестабільності та забезпечення системи стримувань і противаг.

Наведено історичні та сучасні приклади механізмів конституційно-правової відповідальності, відзначаючи їхню роль у стримуванні зловживань владою та зміцненні суспільної довіри. Підкреслено превентивну функцію конституційно-правової відповідальності, яка діє як стримуючий фактор протиправної поведінки, а також її виправну роль у вирішенні проблем, пов'язаних з порушенням конституційних норм.

У дослідженні визначено ключові ризики для ефективної конституційно-правової відповідальності, серед яких правова невизначеність, відсутність нормативно-правової бази та суспільний скептицизм щодо неупередженості процедур. Визначено потребу в надійних правових механізмах та активному залученні громадськості для практичної реалізації заходів підзвітності.

Ключові слова. Конституційно-правова відповідальність, глава держави, президент, демократія, верховенство права, баланс влади, громадянське суспільство.

Постановка проблеми

Конституційно-правова відповідальність є однією з фундаментальних категорій сучасного демократичного суспільства, яка забезпечує реалізацію принципу верховен-

ства права, захист прав людини та підтримку балансу влади у державі. У цьому контексті конституційно-правова відповідальність є не лише юридичною концепцією, але й цінністю, яка має визначальне значення для ефективного функціонування державних інституцій та суспільного порядку.

Як зазначає О.В. Радченко, демократична держава та громадянське суспільство є парними науковими категоріями, адже без громадянського суспільства демократична держава не здатна існувати. Демократія є способом відображення інтересів громадянського суспільства, а тому тісно з ним пов'язана [1, с. 117].

Водночас самого лише факту існування демократії недостатньо, вона має бути дієвою. Для цього важливим є забезпечення реалізації основоположних правових цінностей та залучення до державних процесів громадянського суспільства. Незважаючи на протилежність інтересів зі сторони держави та громадянського суспільства, їх зіткнення сприяє узгодженому формуванню політичного курсу та здійсненню контролю за його дотриманням [2, с.43].

При цьому конституційно-правова відповідальність виступає ключовим інструментом забезпечення дотримання конституційного ладу, зміцнення верховенства права та підтримання стабільного розвитку демократичних інституцій. Саме дослідженню впливу конституційно-правової відповідальності на розвиток сучасного демократичного суспільства буде присвячено подальший аналіз.

Стан дослідження проблеми

Проблематика конституційно-правової відповідальності є об'єктом дослідження як серед вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед вітчизняних науковців значний внесок у розвиток цієї тематики зробили Ю.Г. Барабаш, Н.М. Батанова, Л.Р. Наливайко, О.В. Скрипнюк, Ю.В. Ткаченко, Ю.М. Тодика, В.М. Шаповал, які досліджували теоретико-правові аспекти конституційної відповідальності, її форми та механізми реалізації.

Мета і завдання дослідження статті полягають у встановленні впливу конституційно-правової відповідальності на розвиток сучасного демократичного суспільства, дотримання конституційного ладу та захисту прав громадян від авторитарних тенденцій у державі.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному дослідженні інституту конституційно-правової відповідальності як ключового механізму забезпечення стабільності та ефективності демократичного врядування. У рамках дослідження планується отримати нові знання щодо ролі громадянського суспільства та шляхів удосконалення механізмів конституційно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу

Враховуючи реалії функціонування сучасних демократичних режимів, основна роль у керівництві державними процесами так чи інакше зосереджується у руках вищих посадових осіб, які очолюють відповідні державні інституції. Залежно від форми правління, у державі може превалювати певна гілка влади, що у свою чергу визначає характер політичної системи та впливає на баланс влади. Так, наприклад, у президентських республіках виконавча влада, очолювана президентом, зазвичай утримує домінуючу позицію, оскільки президент є не тільки главою держави, а й виконує функцію керування урядом, таким чином одночасно поєднуючи функції глави виконавчої влади. Реалізація описаної моделі державного правління надає значний обсяг повноважень президенту, хоча вона має обмежуватись завдяки уособленню концепції стримувань і противаг, знаходячи свій прояв у контролі з боку парламенту та судової гілки влади.

Натомість, парламентські форми правління відзначаються домінуванням законодавчої гілки влади, що представлена парламентом. На основі парламентської більшості формуються та функціонують уряди, а прем'єр-міністр, будучи главою уряду, є підзвітним парламенту. Президенту у таких системах відводиться церемоніальна роль

та функції, що підкреслює зосередження реальної політичної влади у рамках парламенту.

Разом з тим, змішані республіки, до яких зокрема відноситься Україна, забезпечення дотримання балансу влади між трьома гілками є більш рівномірним, але здебільшого залежить від обсягу конституційних повноважень президента та парламенту. На практиці президент має значний вплив на виконавчу владу, проте уряд також залишається підзвітним парламенту, що допомагає зберігати динамічний баланс.

Поєднуючи у собі елементи президентської та парламентської систем, змішана форма правління має очевидні переваги, проте також супроводжується низкою ризиків. Основним із них є можливість виникнення конфліктів між президентом та парламентом з питань розподілу повноважень, що прямо впливає на стабільність функціонування виконавчої влади. В умовах слабких демократичних інституцій вказане може призвести до політичної нестабільності та, нерідко, концентрації влади в руках президента. У разі, коли повноваження глави держави недостатньо збалансовані іншими гілками влади, відбувається порушення принципів підзвітності та верховенства права. Для держав, які характеризуються низьким рівнем розвитку конституціоналізму та слабким громадянським суспільством, існування механізмів контролю над президентською владою, одним із яких є застосування заходів конституційно-правової відповідальності, важко переоцінити.

Конституційно-правова відповідальність є важливою для молодих демократій, адже вона спрямована на виконання одразу двох основних функцій – превентивної та контрольної. Превентивна функція конституційно-правової відповідальності сприяє запобіганню зловживаннями владою президента, тоді як контрольна функція забезпечує підзвітність очільника держави. Ці механізми включають процедури імпічменту, судової відповідальності за порушення конституції, а також чітко визначені повноваження для інших гілок влади, які можуть стримувати президента.

Отже, у країнах зі змішаною формою правління конституційно-правова відповідальність глави держави відіграє вирішальну роль у збереженні балансу між гілками влади, забезпеченні демократичного функціонування політичної системи та захисті громадян від авторитарних тенденцій.

Головною особливістю конституційно-правової відповідальності незалежно від форми правління є її зв'язок із публічним інтересом та високими стандартами державного управління. На відміну від інших видів юридичної відповідальності, вона спрямована на захист принципів демократії, забезпечення прозорості та підзвітності влади.

Конституційно-правова відповідальність виступає механізмом стримувань і противаг, запобігаючи концентрації влади в одних руках та забезпечуючи її розподіл між гілками влади.

Механізми відповідальності, зокрема імпічмент, служать гарантією того, що глава держави не зловживає своїм становищем і дотримується принципів конституційного ладу. Наприклад, у Франції, яка вважається класичним прикладом змішаної республіки, глава держави може бути притягнутий до відповідальності за порушення конституції або вчинення державної зради. Подібні механізми існують і в інших країнах, що свідчить про важливість конституційно-правової відповідальності у забезпеченні стабільності та ефективності державного управління.

Незважаючи на важливість існування конституційно-правової відповідальності, її реалізація стикається з низкою викликів. Одним з основних викликів є можливість політизації процесу застосування заходів конституційно-правової відповідальності, зокрема особливої процедури усунення глави держави з поста – імпічменту. При недосконалому нормативно-правовому регулюванні імпічменту на національному рівні, дана процедура нерідко стає інструментом політичної боротьби, що підриває її легітимність.

Ще одним викликом є недостатня правова визначеність, що найчастіше знаходить свій прояв у початковому рівні розробленості механізмів конституційно-правової відпо-

відальності призводить або її повної відсутності в рамках законодавства. Хоча існування інституту імпічменту у системі державного правління притаманна усім цивілізованим та демократичним країнам сьогодення, подекуди спостерігається його формалізація або ігнорування. Тобто сама наявність конституційно-правових норм, які теоретично визначають можливість застосування процедури імпічменту, не є запорукою практичної реалізації такого заходу конституційно-правової відповідальності. Варто відмітити, що недостатня правова визначеність щодо конституційно-правової відповідальності може виникати з різних причин, проте найчастіше пояснюється особливостями форми державного правління, які зменшують ризики зловживання повноваженнями тими чи іншими вищими посадовими особами держави. Якнайкраще це можна побачити у парламентських формах правління, де обсяг повноважень глави держави є обмеженим, а тому застосування заходів конституційно-правової відповідальності є не дуже поширеним та затребуваним.

Окрім цього, значним викликом є суспільна недовіра громадян та громадянського суспільства до державних інституцій, що спостерігається здебільшого у країнах зі слабкими демократичними традиціями. Ускладнення реалізації заходів конституційно-правової відповідальності відбувається із об'єктивних причин, які пов'язані із корупційними ризиками або відсутністю ефективних механізмів контролю за діяльністю державних посадових осіб. У таких умовах громадяни часто сприймають процеси конституційно-правової відповідальності як формальні чи навіть політизовані, що ще більше посилює недовіру до влади. Суспільна недовіра також може посилюватись з причин недостатньої участі громадянського суспільства у процесах контролю за вищими посадовими особами та органами державної влади загалом. Це доводить, що без розвинутого громадянського суспільства важко забезпечити прозорість та об'єктивність механізмів відповідальності, адже відсутній суб'єкт, який забезпечить контроль.

Для подолання вказаних викликів необхідно застосовувати комплексний підхід, який буде спрямований на вдосконалення правових механізмів відповідальності, підвищення прозорості державних процедур та забезпечення реальної участі громадянського суспільства у контролі за діяльністю влади. Підтверджуючи цю тезу можна звернутись до сформульованої О.В. Радченко аксіоми, що чим більш розвиненим є громадянське суспільство, тим більше місце в суспільній свідомості посідають цінності свободи та саморозвитку, а тому більшою є кількість підстав для формування демократичних режимів. Проте, чим менше громадянське суспільство розвинене, тим більшою є загроза виникнення та існування авторитарних і тоталітарних режимів у державі [1, с.121].

Принцип демократизму включає не лише участь громадян у процесі державного управління, а й утвердження плюралізму в системі влади, що передбачає створення умов для функціонування політичної опозиції, забезпечення права на протест, стимулювання політичної конкуренції, досягнення компромісів між різними політичними силами, укладення угод та дотримання партійної відповідальності й дисципліни. Основне завдання цього принципу полягає у формуванні механізмів і інститутів, що перешкоджають монополізації влади будь-якою політичною силою. Будучи однією з ключових складових демократичного устрою влади, принцип демократизму окреслює базові підходи до здійснення державного управління, визначає інструменти реалізації владних повноважень, а також задає загальні правила взаємодії між громадянами та державою. Серед таких принципів можна виділити народний суверенітет, поділ влади, політичну свободу, рівність прав громадян, виборність органів державної влади, підтримання їх постійного зв'язку з населенням, а також плюралізм. Однак важливо розуміти, що для ефективної реалізації зазначених принципів необхідно, щоб вони були глибоко інтегровані в правосвідомість громадян. Лише тоді ці принципи зможуть діяти повною мірою та сприяти розвитку демократії [3, с.343].

Підсумовуючи, можна погодитись із думкою зарубіжних дослідників, що цінність де-

мократії включає її внутрішню важливість у людському житті та інструментальну роль у створенні політичних стимулів [4]. У цьому контексті важливість конституційно-правової відповідальності відіграє ключову роль у забезпеченні цієї цінності, оскільки вона є механізмом, який гарантує підзвітність та прозорість влади. Без дієвих інструментів притягнення до відповідальності вищих посадових осіб, включаючи главу держави, демократія ризикує перетворитися на формальність, позбавлену реального впливу на захист прав громадян та забезпечення справедливості.

Висновки

Конституційно-правова відповідальність є невід'ємною складовою демократичного суспільства. Вона забезпечує дотримання принципів верховенства права, захист прав громадян, зміцнення довіри до влади та підтримку балансу між гілками влади. У країнах зі змішаною республіканською формою правління її значення особливо велике, оскільки вона виступає гарантією стабільності та ефективності політичної системи.

Проведений аналіз доводить, що конституційно-правова відповідальність глави держави є не лише гарантією дотримання конституційного ладу, але й засобом збереження демократичних цінностей. Хоча для успішної реалізації механізмів контролю за діями вищи посадових осіб необхідним є забезпечення правової чіткості, прозорих процедур та незалежності судової системи, конституційно-правова відповідальність залишається одним із індикаторів розвитку конституціоналізму у державі. Подальший розвиток і вдосконалення механізмів конституційно-правової відповідальності є необхідною умовою для зміцнення демократії та верховенства права у сучасному світі.

Література

ДСТУ 8302:2015:

1. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія. Харків *: ХарРІ НАДУ «Магістр»*. 2009. 380 с.

2. Скрипнюк О.В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т.18. С.37 –45.

3. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.

4. Sen A. Democracy as a Universal Value. *Journal of Democracy*. URL: https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracy-as-a-universal-value/ (дата звернення: 01.12.2024).

APA (7th ed.):

1. Радченко, О. (2009). Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія. ХарРІ НАДУ «Магістр».

2. Скрипнюк, О. (2000). Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку. Наукові записки НаУКМА, 18, 37–45.

3. Грищук, О. (2019). Філософія конституційних цінностей: монографія. «Компанія ВАІТЕ».

4. Democracy as a Universal Value | Journal of Democracy. (б. д.). Journal of Democracy. https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracy-as-a-universal-value/

CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY AS A VALUE OF A DEMOCRATIC SOCIETY

Constitutional and legal responsibility is a cornerstone of democratic societies. The author investigates the conceptual foundations, mechanisms, and significance of constitutional responsibility in ensuring public authorities' rule of law, transparency, and accountability. The author emphasizes the role of constitutional and legal responsibility as a preventive and controlling tool for protecting citizens' rights, preventing centralization of power, and ensuring political stability.

Implementing constitutional and legal responsibility in a mixed republican form of government, which combines elements of the presidential and parliamentary systems, is separately considered. The author emphasizes the role of civil society in strengthening constitutional mechanisms as a key factor of accountability of state institutions. Critical challenges,

particularly the politicization of processes, corruption risks, and decreasing public trust in state institutions, especially in transitional or weak democracies, are considered.

It is proposed to increase transparency, ensure the independence of the judiciary, and promote the active participation of civil society in controlling state power. Constitutional and legal responsibility is not just a legal category but a vital tool for strengthening democratic traditions and the constitutional order.

The author also considers the importance of constitutional and legal responsibility for maintaining the balance of power, especially in systems with a mixed model of government, such as Ukraine. The balance between the president, parliament, and the judiciary is particularly important for preventing political instability and ensuring a system of checks and balances.

The author provides historical and contemporary examples of constitutional and legal accountability mechanisms, emphasizing their role in deterring abuse of power and strengthening public trust. The author emphasizes the preventive function of constitutional and legal liability, which acts as a deterrent to unlawful behavior, as well as its corrective role in solving problems related to violation of constitutional norms.

The study identifies the key risks to adequate constitutional and legal liability, including legal uncertainty, lack of a regulatory framework, and public skepticism regarding the impartiality of procedures. The author identifies the need for reliable legal mechanisms and active public engagement for the practical implementation of accountability measures.

Key words. Constitutional and legal responsibility, head of state, president, democracy, rule of law, balance of power, civil society.

ГАРАНТІЇ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ В РАМКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ЗМІН, ЩО ПЕРЕДБАЧЕНІ ЗАКОНОПРОЄКТОМ № 9235 ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ РОЗКРИТТЯ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ОПІКИ НАД МАЙНОМ ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ

ЛИСИЦЯ Ростислав Русланович - аспірант 2 року навчання, Науково-дослідний інститут публічного права

ORCID: 0009-0006-4233-0683

УДК: 343.13 + 343.102

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.29

Висвітлено питання дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження в у мовах змін, що передбачені Законопроєктом № 9235 щодо окремих питань розкриття банківської таємниці та встановлення опіки над майном зниклих безвісти. Визначено особливості та проблемні аспекти забезпечення окремих питань розкриття банківської таємниці та встановлення опіки над майном зниклих безвісти в сучасних умовах. Звертається увага на недоліки законодавчого регулювання дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження в у мовах змін, що передбачені Законопроєктом № 9235, пропонуються шляхи їх усунення.

Ключові слова: банківська таємниця, нотаріальна таємниця, кримінальне провадження, опіка над майном, особа, що зникла безвісті, правовий режим.

Постановка проблеми

Проблеми, пов'язані із дотриманням гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження, з початком повномасштабного вторгнення на нашу територію рашистських загарбників та збільшення кількості безвісті зниклих осіб надзвичайно загострилися. Усі сфери суспільного життя в Україні зазнали істотних змін внаслідок повномасштабної агресії російської федерації і введення воєнного стану. Це породило значну кількість проблем, які пов'язані з реалізацією прав та законних інтересів особи, яка безвісно зникла у багатьох сферах суспільного життя. Зазначене стосується і питань розкриття банківської таємниці для безвісті зниклих осіб, оскільки набуття правового статусу такої особи, не зменшує обсяг її правоздатності, а тому особа, яка безвісно зникла має право на гарантування законності розкриття банківської таємниці під час встановлення опіки над її майном. Загострюється даний аспект, якщо особа, яка безвісно зникла виступає учасником кримінального провадження.

Поняття гарантій банківської таємниці особи, яка безвісно зникла в рамках кримінального провадження у сучасній правовій науці відсутнє. Відсутня ця юридична категорія і в законодавчих та підзаконних правових актах, що є одним із чинників, котрий негативно впливає на ефективність реалізації кримінальних процесуальних гарантій банківської таємниці у кримінальному провадженні, на забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, на захист цих осіб, а також – на виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України. Актуальності вказаній темі дослідження додає Проєкт Закону № 9235.

Стан дослідження проблеми

Питання розкриття банківської таємниці в кримінальному процесі, дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження, встановлення опіки над майном зниклих безвісти, статусу зниклих безвісти були предметом різногалузевих наукових праць. Серед них можна виокремити доктринальні напрацювання таких учених, як: Матолич В. В., Русіна Ю. О., Устінова-Бойченко Г., Халімон Т. М., Шаповалова А. О.

Водночас, зважаючи на те, що проблем у досліджуваній сфері стає все більше, всебічний аналіз дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження в умовах змін, що передбачені Проєктом Закону про № 9235 є вкрай актуальним для науковців завданням, потребує комплексного підходу, участі в дослідженнях якомога більшого числа фахівців. Продовженням обговорення зазначених аспектів є і ця наукова публікація.

Мета дослідження полягає у вирішенні наукового завдання, що полягає в змістовному обґрунтуванні недоліків дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження в умовах змін, що передбачені Проєктом Закону № 9235.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні практичної значущості дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження, виявлення проблем розкриття банківської таємниці зниклих безвісти, у тому числі, в рамках кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наше дослідження зазначимо, що історично були сформовані суспільні та правові відносини щодо інформації, яку її володільці намагаються зберегти у таємниці (політичні, особисті, професійні, комерційні й інші таємниці). На сучасному етапі розвитку суспільних відносин вводяться поняття про адвокатську таємницю, банківську таємницю, нотаріальну таємницю та інші види таємниць, кожна із яких має власний правовий режим.

Банківська таємниця є однією зі складних, недостатньо розроблених у теорії та таких, що не набули належного законодавчого оформлення правових категорій. Відсутня єдність і у визначенні багатьох питань банківської таємниці, і в самому законодавстві. Багато дослідників банківську таємницю стосовно фізичних осіб сприймають і висвітлюють у вигляді складової частини закріпленого в статті 32 Конституції України права на недоторканність приватного життя, особисту, сімейну таємницю [1]. Не відкидаючи в принципі можливість такого підходу до розуміння банківської таємниці, ми вважаємо, що правова природа цього юридичного феномена полягає не в наданні права, а в його гарантіях його забезпечення. Суть банківської таємниці полягає у забороні робити явним те, що вважається таємним і не підлягає розголошенню без належних до того підстав і дотримання передбаченого законом порядку.

Так, «банківська таємниця – це обов'язок кредитної установи зберігати таємницю за операціями клієнтів» [2, с. 99] або «врегульовані нормами права комплексні відносини, в результаті яких банк зобов'язується зберігати в таємниці конфіденційну інформацію щодо діяльності та фінансового стану клієнта банку, яка стала відома банку в процесі відносин з клієнтом при здійсненні банківських операцій, а клієнт – у разі розголошення банком цих відомостей, відшкодування заподіяної шкоди» [3, с. 169].

Встановлюючи заборону на розголошення відомостей про рахунки, вклади та операції за ними, банківськи установи водночас визначають межі та режим дозволеного маніпулювання зазначеною інформацією у випадках, зумовлених необхідністю забезпечення публічних інтересів. Це стосується і змісту банківської таємниці, і суб'єктів, які виступають її носіями та користувачами і, насамперед, порядку надання останнім конфіденційної інформації. Що змінює пропонований нами підхід до визначення суті правової природи банківської таємниці? Перш за все, розуміння того, що банківська таємниця в її нині законодавчо оформленому вигляді не є суб'єктивним правом, а є міжгалузевим правовим інститутом, покликаним гаранту-

вати належне забезпечення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері їхніх взаємовідносин з банківськими установами, їхніми контрагентами, а також державними органами, що використовують відомості про фінансові засоби, які їм належать, та про операції, що проводяться з ними. Такий підхід зобов'язує законодавця під час регламентації відповідних питань зосереджувати увагу насамперед на правозабезпечувальному боці інституту, що розглядається, та належному його співвідношенні з інтересами осіб, яких він стосується.

Так, 24.04.2023 р. було зареєстровано Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань розкриття банківської таємниці та заходів щодо встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісті за особливих обставин», який має на меті змінити правове регулювання питань, пов'язаних із доступом до банківської таємниці осіб, які зникли безвісті (і осіб, які визнані безвісно відсутніми) через інститут встановлення опіки над майном зазначених категорій осіб [4].

Для досягнення мети вище вказаного Проєкту закону пропонується внесення відповідних змін до законів України «Про нотаріат» і «Про банки і банківську діяльність» «щодо встановлення нотаріусом опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, та призначення опікуна, якому видається свідоцтво про призначення опіки над майном таких осіб». З цим пов'язане нове положення щодо надання доступу до банківської таємниці на інформацію про рахунки, кошти, рухоме майно та ін. особи, визнаної безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин нотаріусам.

Варто зазначити, що запропонована редакція нової статті 65-1 Закону України «Про нотаріат» [5] не створює правової визначеності, оскільки в одному абзаці частини третьої вказаної статті зазначається, що нотаріус вживає заходів щодо встановлення опіки над майном стосовно фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, – за останнім місцем проживання такої особи, а в іншому абзаці цієї ж частини вказується, що нотаріус вживає заходів щодо встановлення опіки над майном стосовно особи, зниклої безвісти за особливих обставин, – за останнім місцем проживання такої особи або за місцезнаходженням нерухомого майна чи основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – за місцезнаходженням основної частини рухомого майна. Одночасна наявність в законі двох положень, які по-різному врегульовують одне і те ж питання, може створити умови для неможливості їх практичного застосування і не сприяє дотримання прав вказаних категорій осіб в подальшому щодо дотримання гарантій збереження їх банківської таємниці.

Також відповідно до вказаних положень Проєкту Закону не вбачається можливим встановлення опіки над майном особи, яка зникла безвісти за особливих обставин, місцем проживання якої є тимчасово окупована територія і майно якої знаходиться на такій території. Крім того, нова глава 6 Закону України «Про нотаріат» потребує деталізації в частині здійснення процедури припинення опіки над майном особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Це пов'язано з тим, що коли особу, яка зникла безвісти знайдено, автоматично припиняється її попередній статус і необхідність в опіці над майном, а отже у нотаріуса скасовується право на отримання відомостей, що містять банківську таємницю.

В свою чергу, відповідно до статті 44 Цивільного кодексу України «опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах» [6]. Тобто, після того, як нотаріус отримав відомості, що містять банківську таємницю, вживає заходи для встановлення опіки над майном фізичної особи і призначає опікуна фізичній особі, яка пропала безвісті, він, як і опікун стає носієм даних, що становлять банківську таємницю. Більш того, опікун має повне право на розпорядження майном безвісно відсут-

ньою, або особи, зниклої безвісти в інтересах такої особи. На практиці може скластися ситуація, коли безвісно зникла особа є учасником кримінального провадження і якщо вона буде знайдена, в цієї особи, наприклад, вже не буде грошових коштів на виплату застави чи погашення боргу за цивільним позовом в кримінальному провадження через недобросовісні дії опікуна.

Окрім того, не є зрозумілим статус таємниці, яку запросив нотаріус у банка і отримав її – на неї після отримання і подальшого зберігання розповсюджується режим банківської таємниці чи нотаріальної? Якщо банківська таємниця стала нотаріальною, то як бути у випадку розкриття нотаріусами таємниці в рамках кримінального провадження? Ми погоджуємося з Ю.О. Русіною, яка зазначала, що: «банківська таємниця є самостійним видом інформації з обмеженим доступом та має свій специфічний режим захисту» [7, с. 99]. Виходячи із зазначеної тези – нотаріальна таємниця також є самостійним видом інформації з обмеженим доступом та має свій специфічний режим захисту. Постає логічне питання про правовий режим таємниці відомостей, які нотаріус затребував у банківської установи для встановлення опіки над майном безвісно зниклої особи.

Окрім того, варто зазначити, що «у ході здійснення кримінального провадження, уповноважені суб'єкти не мають права збирати інформацію про приватне життя особи без необхідності» [8, с. 112]. Законом, який регулює розкриття банківської таємниці в рамках кримінального провадження є Кримінальний процесуальний кодекс України, в приписах якого, а саме у пункті 3 частини 1 статті 162 закріплено положення, щодо відомостей, які можуть становити таємницю вчинення нотаріальних дій. Вони мають статус охоронюваної законом таємниці, що міститься документах і речах, і тимчасовий доступ до яких має відбувається в порядку, передбаченому главою 15 Кримінального процесуального кодексу України, а саме на підставі ухвали слідчого судді, суду (частина 2 статті 159 Кримінального процесуального кодексу України)» [9].

Тому з метою забезпечення ефективної охорони інформації про приватне життя особи, яка зникла безвісті слід узгодити функції та повноваження правоохоронних органів та нотаріату з метою налагодження їх ефективної взаємодії у ході здійснення кримінального провадження [10]. За таких обставин необхідно з метою попередження втручання у право на збереження таємниці особистого життя, залишити єдину узгоджену спеціальну правову процедуру доступу до інформації, яка становить банківську таємницю, для суб'єктів уповноважених на здійснення кримінального провадження, а саме такий захід забезпечення кримінального провадження, як тимчасовий доступ до речей і документів, у тому числі тимчасовий доступ до речей і документів нотаріусів, які можуть зберігати у себе відомості, що становлять банківську таємницю осіб, яка безвісно зникли за особливих обставин. Додамо, що потребує вирішення питання забезпечення охорони даних, які становлять банківську таємницю надану нотаріусам для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин.

На підставі проведеного наукового дослідження можна сформулювати такі **висновки.** Досліджуючи питання дотримання гарантій банківської таємниці в рамках кримінального провадження в у мовах змін що передбачені Законопроєктом № 9235, можемо зазначити, що банківська таємниця відноситься до одного із видів професійної таємниці і є самостійним видом конфіденційної інформації. Виділення банківської таємниці в окрему групу сприяє встановленню єдиного правового режиму охорони відомостей, що її складають, який не тотожний ніякому іншому правовому режиму конфіденційної інформації. Обґрунтовано, що законодавче забезпечення окремих питань розкриття банківської таємниці та встановлення опіки над майном зниклих безвісти в сучасних умовах потребує постійного дослідження та вдосконалення. Запропоновано з метою забезпечення ефективної охорони банківської таємниці особи, яка зникла безвісті слід узгодити функції та повноваження правоохоронних органів та нотаріату з метою налагодження їх ефективної взаємодії у

ході здійснення кримінального провадження.

Перспективні напрями подальших розвідок вбачаються в розробленні та прийнятті окремого спеціального закону України щодо банківської таємниці, в якому були б усунуті проаналізовані проблемні аспекти та недоліки чинного законодавства.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.01.2025).

2. Устінова-Бойченко Г. Особливості законодавчого регулювання банківської та комерційної таємниці. *Юридичний вісник*. 2023. № 1. С. 99-105.

3. Халімон Т. М. Актуальні проблеми щодо розкриття та збереження банківської таємниці в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Вип. 1. С. 168-171.

4. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань розкриття банківської таємниці та заходів щодо встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісті за особливих обставин № 9235 від 24.04.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41819 (дата звернення: 26.01.2025).

5. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 26.01.2025).

6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 26.01.2025).

7. Русіна Ю. О. Проблемні аспекти організаційно- правового захисту банківської таємниці в Україні. *Вісник КНУТД*. №1 (83). 2015 С. 97-102.

8. Матолич В. В. Удосконалення кримінально-процесуальних засобів доказування з метою забезпечення збереження професійної таємниці. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 4 (14). С. 109–115.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 26.01.2025).

10. Денисенко Г. В. Кримінально-процесуальні гарантії державної таємниці у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності слідчих Служби безпеки України. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. Випуск 3 (4). С. 8-19.

References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy №254к/96-BP [On virtual assets: Law of Ukraine of 28.06.1996 № 254к/96-BP]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukraine].

2. Ustinova-Boichenko H. (2023). Osoblyvosti zakonodavchoho rehuliuvannia bankivskoi ta komertsiinoi taiemnytsi. [Peculiarities of legislative regulation of banking and commercial secrecy.] *Yurydychnyi visnyk*. № 1. P. 99-105. [in Ukraine].

3. Khalimon T. M. (2019). Aktualni problemy shchodo rozkryttia ta zberezhennia bankivskoi taiemnytsi v Ukraini. [Current issues of disclosure and preservation of banking secrecy in Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii*. №1. P. 168-171. [in Ukraine].

4. Proiekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan rozkryttia bankivskoi taiemnytsi ta zakhodiv shchodo vstanovlennia opiky nad mainom fizychnoi osoby, yaka vyznana bezvisno vidsutnoiu, abo osoby, znykloi bezvisti za osoblyvykh obstavyn [On virtual assets: № 9235 від 24.04.2023]. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41819 [in Ukraine].

5. Pro notariat: Zakon Ukrainy vid 02.09.1993 № 3425-XII. [On virtual assets: Law of Ukraine of 02.09.1993 № 3425-XII.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text [in Ukraine].

6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. [On virtual assets: Law of Ukraine of 16.01.2003 № 435-IV.] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text [in Ukraine].

7. Rusina Yu. O. (2015). Problemni aspekty orhanizatsiyno-pravovoho zakhystu

bankivskoï taiemnytsi v Ukraïni. [Problematic Aspects of Organisational and Legal Protection of Bank Secrecy in Ukraine] *Visnyk KNUTD*. №1 (83).P. 97-102. [in Ukraine].

8. Matolych V. V. (2021). Udoskonalennia kryminalno-protsesualnykh zasobiv dokazuvannia z metoiu zabezpechennia zberezhennia profesiyŋoï taiemnytsi. [Improvement of criminal procedural means of evidence to ensure the preservation of professional secrecy]. Sotsialno-pravovi studiï. 2021. Vypusk 4. P.109–115. [in Ukraine].

9. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. [On virtual assets: Law of Ukraine of 13.04.2012 № 4651-VI.] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [in Ukraine].

10. Denysenko H. V. Kryminalno-protsesualni harantii derzhavnoi taiemnytsi u kryminalnykh pravoporushenniakh, vidnesenykh do pidslidnosti slidchykh Sluzhby bezpeky Ukrainy. Visnyk kryminalnoho sudochynstva. 2022. Vypusk 3 (4). S. 8-19. [in Ukraine].

Lysycia Rostyslav,
Private institution «Scientific Institute of Public Law»
ORCID: 0009-0006-4233-0683
E-mail: ruslanlysyc@gmail.com

The article devoted the issue of observance of bank secrecy guarantees within criminal proceedings in terms of the amendments provided for by Draft Law No.9235 on certain issues of disclosure of bank secrecy and establishment of custody of property of missing persons. The concept of guarantees of bank secrecy of a missing person in criminal proceedings is not available in modern legal science. This legal category is also absent in legislative and subordinate legal acts, and this is one of the factors which negatively affects the effectiveness of implementation of criminal procedural guarantees of bank secrecy in criminal proceedings, and also the protection of rights, freedoms and legitimate interests of participants to criminal proceedings, and also the fulfillment of the tasks of criminal proceedings provided for in Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The author identifies the peculiarities and problematic aspects of ensuring certain issues of disclosure of bank secrecy and establishment of custody over the property of missing persons in modern conditions. Attention is drawn to the shortcomings of legislative regulation of banking secrecy guarantees in criminal proceedings in terms of the changes envisaged by Draft Law No. 9235, and the author suggests ways to eliminate them. The article establishes that banking secrecy is one of the types of professional secrets and is an independent type of confidential information. Separating banking secrecy into a separate group facilitates the establishment of a single legal regime for the protection of the information which constitutes it, which is not identical to any other legal regime of confidential information. The author proves that legislative support for certain issues related to disclosure of banking secrecy and establishment of custody over the property of missing persons in modern conditions requires constant research and improvement. The author suggests that in order to ensure effective protection of banking secrecy of a missing person, the functions and powers of law enforcement agencies and notaries should be coordinated with a view to establishing their effective interaction in the course of criminal proceedings. Promising areas for further research are seen in the development and adoption of a separate special law of Ukraine on banking secrecy, which would eliminate the analysed problematic aspects and shortcomings of current legislation.

Keywords: *bank secrecy, notarial secrecy, criminal proceedings, custody of property, missing person, legal regime.*

СИСТЕМА І ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

КРАВЧУК Віталій Леонтійович - викладач кафедри кримінального права та процесу Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0001-5906-6245
УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.30

У статті з'ясовано, що в умовах інформаційних війн та гібридних загроз дезінформація стає потужним інструментом політичного впливу. Розуміння того, як працює система протидії дезінформації, які суб'єкти її формують та які правові механізми застосовуються, є необхідним для ефективної боротьби з цим явищем. Встановлено, що важливу роль у протидії дезінформації відіграє держава. Саме вона формує адміністративно-правові механізми регулювання інформаційного простору, встановлює правові норми щодо відповідальності за поширення дезінформації та запроваджує механізми контролю за дотриманням інформаційної безпеки.

Ключові слова: система суб'єктів, правовий статус суб'єктів, адміністративно-правове забезпечення, дезінформація, протидія, держава.

Постановка проблеми

У сучасному інформаційному середовищі проблема дезінформації набуває дедалі більшого значення, адже вона використовується як інструмент маніпуляції, впливу на суспільну свідомість, формування викривленого сприйняття подій та підриву довіри до офіційних джерел інформації. Особливо гостро це питання постає в умовах глобалізації, зростання цифрових технологій та активного використання соціальних мереж, які стали одним із основних каналів поширення недостовірної інформації. Дезінформація може мати різні форми: від навмисного спотворення фактів до створення та розповсюдження фейкових новин, що спрямовані на дестабілізацію ситуації всередині держави чи навіть міжнародної спільноти.

У відповідь на цей виклик у багатьох країнах розробляються механізми протидії дезінформації, які включають як правові інструменти, так і діяльність відповідних державних та недержавних інституцій. Важливу роль у цій системі відіграють органи державної влади, правоохоронні структури, медіарегулятори, судові органи та спеціалізовані установи. Крім того, до боротьби з дезінформацією активно долучаються міжнародні організації, громадські ініціативи та незалежні медіа, які займаються просвітництвом у сфері медіаграмотності.

Саме тому, важливим аспектом є дослідження правового статусу суб'єктів, відповідальних за протидію дезінформації в Україні. Чітке визначення їхніх функцій, прав та обов'язків дозволяє забезпечити ефективну координацію зусиль та створити комплексну систему захисту суспільства від інформаційних загроз.

Стан дослідження проблеми

Проблемним питанням забезпечення інформаційної безпеки в Україні, а також визначення системи суб'єктів у цій сфері

присвячені праці таких науковців: Н. Васюк, О. Дахно, М. Дзюба, О. Денісова, О. Довгань, О. Дяковський, О. Звоздецька, О. Золотар, А. Крупнова, В. Ліпкан, В. Маляренко, О. Остапенко, В. Рубан, Г. Сащук, Ю. Твердохліб, Л. Харченко, Д. Чумаш та інших. Проте, на науковому рівні аналізу системи та правового статусу суб'єктів протидії дезінформації, дослідженню їхньої ролі та функцій приділялось недостатньо уваги.

Метою статті є дослідження системи і правового статусу суб'єктів, діяльність яких безпосередньо пов'язана із адміністративно-правовим забезпеченням протидії дезінформації в Україні.

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі дезінформація стала серйозною загрозою для суспільства, демократії та національної безпеки. Вона являє собою свідоме поширення неправдивої або маніпулятивної інформації з метою введення людей в оману, формування викривленого сприйняття подій або досягнення політичних, економічних чи соціальних цілей. Завдяки розвитку цифрових технологій і соціальних мереж дезінформація поширюється надзвичайно швидко, що ускладнює її спростування та посилює негативний вплив на громадську думку.

Особливо актуальною ця проблема стає в умовах політичної нестабільності, військових конфліктів та інформаційних воєн. Дезінформація може використовуватися для маніпуляції виборцями, розпалювання паніки, підриву довіри до державних інституцій або впливу на міжнародні відносини.

Як заначає науковець О. Самчинська, «враховуючи значну поширеність та використання дезінформації як інструменту для досягнення цілей у різних сферах діяльності, рівень небезпеки, яку вона становить або потенційно може становити, не лише суспільним та державним, а й міжнародним інтересам, очевидно, що це явище потребує особливої уваги з точки зору правового забезпечення як одного з основних засобів протидії даній загрозі» [1, с. 34].

При цьому, варто вказати, що чіткого поняття «дезінформація» не визначено у нормативно-правових актах, тож основною ознакою дезінформації, яка відрізняється від поняття «недостовірна інформація», є умисел на її створення і поширення. Іншими словами «дезінформація» – це маніпулятивна інформація, неправдива, оманлива, яка створена навмисне задля політичних, економічних або інших вигод [2, с. 173]. Разом з тим, поняття «дезінформація» неодноразово згадується в положенні про Центр протидії дезінформації [3].

Дезінформація існує в усіх інформаційних екосистемах світу та може містити в своїй будові персональні дані, в тому числі чутливі дані третіх осіб, котрі не надавали згоду на їх розголошення. З цієї причини необхідний підхід, заснований на участі всього суспільства, який заохочував би представників уряду, громадянського суспільства та промисловості до спільної роботи з протидії дезінформації й посилення реакції суспільства. Механізм протидії дезінформації варто ідентифікувати як комплекс заходів, стратегій та інструментів, спрямованих на виявлення, запобігання та нейтралізацію дезінформації, а також на підвищення обізнаності і стійкості суспільства до неправдивої інформації (механізми включають технологічні, освітні, правові та організаційні аспекти) [4, с. 212].

Ключовим елементом адміністративно-правового механізму забезпечення державної політики протидії дезінформації в Україні є наявність відповідної системи суб'єктів. Саме від діяльності таких суб'єктів, якісного виконання ними наданих їм повноважень безпосередньо залежить ефективність реалізації заходів щодо протидії загрозам в інформаційній сфері.

На думку Крупнової А. О., під системою суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки слід розуміти «сукупність органів законодавчої, виконавчої та судової влад, державних, громадських та інших організацій і об'єднань, громадян, які можуть брати участь в адміністративно-правовому забезпеченні інформаційної безпеки відповідно до законодавства, що регламентує відносини у сфері інформаційної безпеки» [5, с. 278].

До того ж, вчена вважає, що система суб'єктів адміністративно-правового забез-

печення інформаційної безпеки містить у собі кілька основних груп суб'єктів, кожна з яких відіграє свою роль у запобіганні загрозам національній безпеці України в інформаційній сфері. Перша група (державні суб'єкти) – представлена державою, в особі Президента України, законодавчих, виконавчих і судових органів, які, маючи різну компетенцію в сфері адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, виконують в ній ключові завдання та функції. Другу групу (недержавні суб'єкти) можна поділити на дві підгрупи. До першої ми віднесли суспільство в особі юридичних осіб, а саме: комерційні компанії та недержавні організації (освітні заклади, дослідницькі інститути, науково-аналітичні центри тощо). До другої – фізичних осіб (громадян), які можуть безпосередньо брати участь у забезпеченні інформаційної безпеки, в особі фахівців, експертів, консультантів з інформаційної безпеки тощо [5, с. 278-279]. Звідси, очевидно, що така класифікація суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки є досить розгалуженою та багаторівневою. Разом з тим, актуальним залишається питання щодо надійності та стійкості цієї системи протистояти сучасним викликам.

В Україні існують передумови створення інформаційного суспільства, яке, своєю чергою, потребує захисту права на інформацію. Це викликано тим, що наявна в Україні інформаційна інфраструктура, інформаційні ресурси за останні роки стають все більшими об'єктами міждержавної боротьби, засобами досягнення стратегічних і політичних цілей впливу на державу, її устрій, територію і населення країни [6, с. 170]. Враховуючи масштаб і наслідки відповідних загроз, важливу роль у їх протидії відіграє держава. Саме вона формує адміністративно-правові механізми регулювання інформаційного простору, встановлює правові норми щодо відповідальності за поширення дезінформації та запроваджує механізми контролю за дотриманням інформаційної безпеки.

Відповідно до Стратегії інформаційної безпеки [7] визначено коло суб'єктів, які на державному рівні відповідальні за реалізацію заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки. Отож, Рада національної безпеки і оборони України відповідно до Конституції України та у встановленому законом порядку здійснює координацію діяльності органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, зокрема з використанням спроможностей Центру протидії дезінформації. Кабінет Міністрів України забезпечує формування та реалізацію інформаційної політики держави, забезпечує інформаційний суверенітет, фінансування програм, пов'язаних з інформаційною безпекою, спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади у цій сфері. Органи державної влади у взаємодії з органами місцевого самоврядування, Центром протидії дезінформації та інститутами громадянського суспільства забезпечують реалізацію Стратегії згідно з планом заходів, який затверджується Кабінетом Міністрів України [7].

Міністерство оборони України, а також сили оборони в межах компетенції забезпечують: 1) моніторинг інформаційного простору, прогнозування та виявлення інформаційних загроз національній безпеці держави у воєнній сфері;

2) підготовку та проведення інформаційних заходів оборони держави, координацію залучення до них суб'єктів забезпечення національної безпеки держави; 3) розвиток та функціонування системи стратегічних комунікацій сил оборони; 4) здійснення правових, організаційних, технічних, інформаційних та інших дій щодо забезпечення власної інформаційної безпеки, у тому числі захисту єдиного інформаційного середовища сил оборони, зокрема в місцях дислокації, розгортання та застосування угруповань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України; 5) зв'язки з українськими та іноземними засобами масової інформації щодо висвітлення ситуації у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській облас-

тях; протидію інформаційним операціям та іншим заходам інформаційного впливу, спрямованим проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України; донесення достовірної інформації до військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони [7].

Служба безпеки України у межах компетенції здійснює: 1) моніторинг спеціальними методами і способами вітчизняних та іноземних засобів масової інформації та Інтернету з метою виявлення загроз національній безпеці України в інформаційній сфері; 2) протидію проведенню проти України спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, загострення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації [7].

Розвідувальні органи України у процесі провадження розвідувальної діяльності мають сприяти реалізації та захисту національних інтересів України в інформаційній сфері за кордоном, здійснювати виявлення та протидію зовнішнім інформаційним загрозам у сфері безпеки та оборони держави [7].

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення відповідно до компетенції бере участь у забезпеченні захисту українського інформаційного простору від пропагандистської аудіовізуальної продукції держави-агресора, сприяє розповсюдженню українського телерадіомовлення на тимчасово окупованих територіях України [7].

Звідси можна зробити висновок, що система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки включає: Раду національної безпеки і оборони України, Центр протидії дезінформації як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України, Службу безпеки України, розвідувальні органи України, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, інші органи державної влади. До категорії інших суб'єктів, які забезпечують реалізацію заходів щодо протидії дезінформації, на нашу думку, слід віднести: Президента України, який відповідно до Конституції України [8] є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, а також Головою Ради національної безпеки і оборони України; Верховну Раду України як суб'єкта, що відповідальний за формування інформаційного законодавства; судові органи; Національну поліцію України; органи місцевого самоврядування; громадські організації; громадян тощо.

Проте, доцільно наголосити на результативності діяльності всіх вищезгаданих суб'єктів, ефективності існування самої системи, наявності взаємодії між усіма «учасниками», які дотичні до питань протидії дезінформації. До того ж, оскільки методи поширення дезінформації постійно змінюються, механізми протидії повинні бути динамічними. Регулярний аналіз інформаційних загроз, оновлення стратегій та ефективний обмін досвідом між ключовими суб'єктами є критично важливими для успіху. Звідси, ефективна взаємодія суб'єктів у протидії дезінформації можлива лише за умови координації між державними органами, органами місцевого самоврядування, медіа, громадськими організаціями та приватним сектором. Державні органи мають забезпечувати законодавче підґрунтя та моніторинг інформаційного простору, медіа – сприяти об'єктивному висвітленню подій, а громадські ініціативи та освітні проєкти – підвищувати рівень медіаграмотності населення. Також серед основних чинників протидії дезінформації важливим є підвищення рівня критичного мислення населення.

Висновки

Таким чином, інформаційна безпека є важливим елементом захисту суспільства від чуток та маніпуляцій. Її забезпечення потребує взаємодії держави, медіа, громадськості та ефективних рішень. Комплексний підхід до цього питання сприяє формуванню стійкого до дезінформації суспільства, що є необхідною умовою стабільності та розвитку держави.

Література

1. Самчинська О. Дезінформація: поняття та сутність. URL: file:///C:/Users/%D0%BF%D0%BA/Downloads/762-Article%20Text-1321-1-10-20220815. pdf.

2. Васюк Н. О., Гаєвська Л. А. Реалізація державної політики протидії дезінформації в Україні: організаційно-правові засади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 16. С. 172-177.

3. Питання Центру протидії дезінформації: Указ Президента України; Положення від 07.05.2021 р. № 187/2021. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/ show/187/2021.

4. Дяковський О. С. Правові та інституційні механізми протидії дезінформації у розвинутих країнах світу. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 210-216.

5. Крупнова А. О. Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 83. Ч. 2. С. 277-287.

6. Остапенко О., Баїк О. Адміністративно-правова природа інформаційної безпеки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 167-179.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text.

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon. rada.gov.ua.

Kravchuk V.

SYSTEM AND LEGAL STATUS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR COUNTERING DISINFORMATION

In today's information environment, the problem of disinformation is becoming increasingly important, as it is used as a tool for manipulation, influencing public opinion, shaping distorted perceptions of events and undermining trust in official sources of information. This issue is especially acute in the context of globalisation, the growth of digital technologies and the active use of social media, which have become one of the main channels for spreading false information. Disinformation can take many forms: from deliberate distortion of facts to the creation and dissemination of fake news aimed at destabilising the situation within a country or even the international community. In response to this challenge, many countries are developing mechanisms to counter disinformation, which include both legal instruments and the activities of relevant state and non-state institutions. Public authorities, including law enforcement agencies, media regulators, judicial authorities and specialised institutions, play an important role in this system. The author establishes that the effectiveness of implementation of measures to counter threats in the information sphere directly depends on the activities of such entities and the quality of their powers.

In addition, international organisations, civic initiatives and independent media that provide media literacy education are actively involved in the fight against disinformation. It is concluded that ensuring information security requires interaction between the State, the media, the public and effective technological solutions. An integrated approach to this issue contributes to the formation of a society resistant to disinformation, which is a prerequisite for the stability and development of the state.

Key words: *system of subjects, legal status of subjects, administrative and legal support, disinformation, counteraction, state.*

СУДОВО-ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ЮРЧИШИН Віталій Дмитрович - завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент

https://orcid.org/0000-0003-2100-3967

УДК 341.45:343.148

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.31

У статті досліджуються окремі аспекти судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду. Зазначається, що Римський статут як основний документ у діяльності Міжнародного кримінального суду регулює питання його судово-експертного забезпечення. Експертам поряд із захисниками, свідками та іншими особами, присутність яких в місці перебування МКС є обов'язковою, забезпечується такий статус, який є необхідним для належного функціонування Суду відповідно до Угоди про привілеї та імунітети Суду. У статті вказується, що за загальним правилом проведення судової експертизи на запит Суду забезпечують органи запитуваної держави у відповідності до внутрішнього процесуального законодавства та у присутності представника Офісу Прокурора, якщо про це вказується у запиті. Запит про проведення судової експертизи передається у письмовому вигляді запитуваній державі.

Робиться висновок, що експертизи, проведені при підготовці і проведенні судових розглядів у МКС, дозволяють удосконалити ряд існуючих методик судово-експертних досліджень. Крім того, багато нових експертних методик пройшли апробацію в «польових» умовах. Це стосується головним чином комп'ютерно-технічних, судово-медичних, балістичних та вибухо-технічних експертиз. Досвід судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду може стати в нагоді як при розслідуванні інших справ, так і в практиці національного кримінального судочинства на сучасному етапі розвитку нашої країни, особливо в умовах повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, Офіс Прокурора, Римський статут Міжнародного кримінального суду, судовий експерт, докази.

Постановка проблеми

Початок повномасштабного військового вторгнення російської федерації в Україну спровокував нові дискусії на тему ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду, особливостей співробітництва України з МКС, його юрисдикції та можливостей притягнення до відповідальності країни-агресора за допомогою МКС за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. 3 травня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. КПК доповнився новим розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва [1]. По суті, з цього моменту національні правоохоронні органи розпочали співробітництво із міжнародним органом щодо розслідування злочи-

нів рф, вчинених в період повномасштабного вторгнення в Україну.

Окрім законодавчих змін, які визначають особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану, особливої актуальності, на наше переконання, набуває дослідження питання судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду. Враховуючи кількість вчинених рф злочинів на території України та їх особливо жорстокий характер, вбачається за необхідне здійснити науковий пошук стосовно ролі судових експертів у процесі діяльності МКС та щодо розслідування і документування злочинів рф, вчинених в період повномасштабного вторгнення в Україну. Щодо статистичних даних, які свідчать про актуальність обраної тематики, варто зазначити, що станом на 21. лютого 2025 р. в Україні зареєстровано 157129 злочинів агресії та воєнних злочинів, вчинених росіянами від початку повномасштабного вторгнення, де по вказаних злочинах було повідомлено про підозру 735 росіянам [2]. До того ж, Офіс Прокурора МКС проводить незалежні та безсторонні попередні експертизи, розслідування та кримінальне переслідування злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії. З 2003 року Офіс проводить розслідування в різних ситуаціях в межах юрисдикції МКС, а саме в Уганді; Демократична Республіка Конго; Дарфур, Судан; Центральноафриканська Республіка; Кенія; Лівія; Кот-д'Івуар; Малі; Грузія, Бурунді, Бангладеш/М'янма, Афганістан та Україна. Офіс також наразі проводить попередні експертизи щодо ситуації в Болівії; Колумбія; Гвінея; Філіппіни; і Венесуели (I і II), в той час як ситуація в Палестині очікує судового рішення [3]. Водночас, особи, які вчинили воєнні злочини мають постати не тільки перед національними судовими органами, але й міжнародним трибуналом – МКС. Їх злочини мають бути засуджені всім світом задля досягнення мети притягнення їх до кримінальної відповідальності, а також здійснення виховного впливу на суспільство.

Стан наукової розробки

У доктрині міжнародного права аналізу окремих поблем діяльності та організації роботи Міжнародного кримінального суду торкалися чимало науковців, серед яких варто виокремити праці Г. Боаса, М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, В.В. Гутника, А.О. Кориневича, А. Касеззе, У. Шабаса та ін. Однак, безпосередньо проблеми судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду, не отримували належного висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. У цій статті автором зроблена спроба привернути увагу на особливості судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі процедурних та організаційних норм проаналізувати роль судової експертизи у діяльності Міжнародного кримінального суду.

Виклад основного матеріалу дослідження

Римський статут як основний документ у діяльності Міжнародного кримінального суду регулює питання його судово-експертного забезпечення. Зокрема, Римським статутом закріплені посади, що передбачають наявність спеціальних знань. Так, Прокурор призначає консультантів з досвідом юридичної роботи із спеціальних питань, включаючи сексуальне насильство, гендерне насильство і насильство по відношенню до дітей, але не обмежується цими питаннями (п. 9 ст. 42). Суд може за виняткових обставин користуватися послугами спеціалістів, відряджених на безоплатній основі державами-учасниками, міжурядовими організаціями або неурядовими організаціями, для надання допомоги в роботі будь-якого з його органів. Прокурор має право прийняти будь-яку таку пропозицію від імені Канцелярії прокурора. Такий персонал, відряджений на безоплатній основі, приймається на роботу відповідно до основних принципів, що встановлюються Асамблеєю держав-учасників (п. 4 ст. 44). А Секретар формує в структурі Секретаріату групу з

надання допомоги потерпілим та свідкам. Ця група забезпечує заходи захисту і процедури безпеки, консультаційну та іншу відповідну допомогу свідкам, потерпілим, які з'являються до Суду, та іншим особам, яким загрожує небезпека внаслідок дачі ними показань. До складу групи входять експерти, які мають досвід роботи з питань, що належать до травм, в тому числі заподіяних внаслідок сексуального насильства (п. 6 ст. 43) [4].

Експертам поряд із захисниками, свідками та іншими особами, присутність яких в місці перебування Суду є обов'язковою, забезпечується такий статус, який є необхідним для належного функціонування Суду відповідно до Угоди про привілеї та імунітети Суду (п. 4 ст. 48). При наявності спеціального посвідчення, що видається Секретарем Суду, в якому вказується процесуальний статус експерта і термін, протягом якого він виконує свої функції (включаючи час перебування в дорозі), експерт користується наступними привілеями та імунітетами: a) імунітетом від особистого арешту або затримання й від вилучення особистого багажу; b) імунітетом від будь-якого судового процесу стосовно всього сказаного або написаного ними й усіх дій, здійснених ними й усіх дій, здійснених ними під час виконання доручень Суду, причому цей імунітет продовжує надаватися навіть після припинення виконання ними своїх функцій; c) недоторканістю документів, паперів і матеріалів у будь-якій формі, пов'язаних з виконанням доручень Суду; d) для цілей обміну інформацією із Судом – правом одержувати й надсилати з кур'єром або в запечатаних валізах папери й документи в будь-якій формі й матеріали, пов'язані з виконанням доручень Суду; e) звільненням від перевірки особистого багажу, якщо тільки немає серйозних підстав вважати, що в багажі знаходяться предмети, ввезення або вивезення яких заборонене законодавством або регламентоване карантинними правилами відповідної держави-учасниці; перевірка у такому випадку здійснюється у присутності відповідного експерта; f) тими самими пільгами стосовно обмежень на валюту й обмін грошей, які надаються представникам іноземних урядів, що перебувають в тимчасових службових відрядженнях; g) тими самими можливостями репатріації під час міжнародних криз, які надаються дипломатичним агентам відповідно до Віденської конвенції; h) звільненням від імміграційних обмежень або реєстрації іноземців стосовно виконання ними своїх функцій (ст. 21 Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду). Суд уповноважений надати експерту, гарантію того, що він не буде підданий переслідуванню, взяттю під варту або будь-яким іншим обмеженням особистої свободи із сторони Суду відносно будьякої дії чи бездіяльності, які мали місце до відбуття ним із запитуваної Держави [5].

Право позбавлення привілеїв та імунітетів щодо судових експертів належить тому органу Суду, який запросив його в якості експерта.

Розслідування включає у себе допити осіб (підозрюваних, потерпілих, свідків, експертів тощо), і збір письмових доказів та інших матеріалів [6, с. 446]. Відповідно до ст. 54 (1)(c) Римського статуту, Прокурор МКС повинен приймати необхідні заходи щодо забезпечення ефективного розслідування та кримінального переслідування за злочини, які підпадають під юрисдикцію Суду. Розслідування ведеться на підставі плану розслідування, який розробляється об'єднаною групою з розслідування та включає в себе план збору доказів та план співробітництва [7]. Детально це питання не регламентується, однак передбачається, що до числа доказів відносяться і висновки експертів, на які поширюються правила належності і допустимості доказів.

За загальним правилом проведення судової експертизи на запит Суду забезпечують органи запитуваної держави у відповідності до внутрішнього процесуального законодавства та у присутності представника Офісу Прокурора, якщо про це вказується у запиті. Запит про проведення судової експертизи передається у письмовому вигляді запитуваній державі. У запиті зазначається його мета і правове обґрунтування; кількість обставин і фактів, що полегшують його виконання; інші відомості, необхідні за законодавством запитуваної держави для ви-

конання запиту; процедура, якої необхідно дотримуватися при виконанні запиту; особи, яким має бути дозволено бути присутнім при проведенні експертизи.

Запитувана держава має право провести консультації із Прокурором Суду, якщо запит містить недостатньо повну інформацію або його виконання може привести до порушення міжнародного зобов'язання держави, прийнятого до моменту приєднання до Статуту МКС. Після консультацій із Прокурором Суду держава має право відкласти виконання запиту, якщо це може перешкоджати проведенню в даній країні розслідування або судового розгляду. Тривалість відстрочки виконання визначається за згодою між державою і Прокурором МКС. Крім того, виконання запиту може бути відстрочено на час розгляду питання про підсудність справи Міжнародному кримінальному суду. Виконання запиту Суду про проведення судової експертизи здійснюється державою в порядку, встановленому її процесуальним законодавством. Такий порядок здійснюється у відповідності до Розділу IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом», яким передбачається обсяг і процесуальний порядок такого співробітництва.

Прокурор Суду та співробітники його Офісу мають право бути присутніми при виконанні запиту. Згідно із загальним правилом, витрати по виконанню запитів несе держава, якій він спрямований, однак при необхідності витрати на проведення судової експертизи та переклад запиту на іншу мову, а так само витрати у зв'язку із поїздками і забезпеченням безпеки експертів покриваються МКС.

У штаті Канцелярії Прокурора в слідчому відділі є посада координатора судових експертиз (Forensic Coordinator). Суд має право приймати до свого штату судово-медичних експертів та судових експертів в галузі криміналістики. До штатних експертів Суду пред'являються певні вимоги відносно судово-експертної освіти, досвіду судово-експертної роботи, підвищення кваліфікації, наукових публікацій і знання офіційних робочих мов Суду (англійської або французької). До роботи Суду залучаються також судові експерти на безоплатній основі, чия діяльність зазвичай фінансується зацікавленими урядовими і неурядовими організаціями.

Залучення судових експертів до роботи Суду здійснюється на певний термін по можливості із дотриманням балансу за належністю до основних правових систем, світових регіонів, а також за статевою ознакою. При цьому раніше рекомендувалося залучення фахівців, включених до спеціального реєстру судових експертів, який вела Канцелярія Верховного комісара з прав людини ООН і в якому знаходилося близько 500 експертів. На сьогоднішній час створено новий реєстр судових експертів, ведення якого відповідно до п. 44 Регламенту МКС покладено на Секретаря Суду [8].

У свою чергу, у Офісі Прокурора ведеться список зовнішніх експертів (консультантів) в галузі міжнародного кримінального права, міжнародного кримінального процесу, міжнародного гуманітарного права, сексуального насильства, гендерного насильства та насильства по відношенню до дітей тощо. Будьякий фахівець у вказаних галузях має право подати свою кандидатуру для включення у цей список. Офіс Прокурора проводить щорічні зустрічі цих експертів для обміну досвідом та обговорення актуальних правових і методичних питань, що виникають в діяльності Суду. Станом на 26 червня 2024 р. реєстр судових експертів, акредитованих при МКС, включав 124 особи. В даний реєстр входять: судові психіатри, психологи, лінгвісти, експерти в галузі соціолінгвістики, судові медики, економісти, балісти, експерти в галузі інформатики, кіберзлочинності, судової комп'ютерно-технічної, документознавчої експертиз, експерти в галузі морської справи, експерти в галузі права, судоустрою та судочинства, військової справи, кримінології, політології (в тому числі в галузі геополітики і соціополітики), експерти з кримінального права, експерти в галузі поліцейської справи, експерти в галузі судово-експертної науки, репарацій, електронного забезпечення діяльності суду (e-Court) тощо [9].

За країнами експерти представлені наступним: Австралія, Австрія, Алжир, Бель-

гія, Великобританія, Греція, Ірландія, Італія, Іспанія, Камерун, Канада, Латвія, Малаві, Марокко, Німеччина, Нідерланди, Оман, Румунія, США, Туніс, Уганда, Франція.

Представники від України в даному реєстрі відсутні. Такий стан справ можна пояснити відсутністю досвіду участі вітчизняних експертів у міжнародних судово-експертних командах і комісіях та досить невеликою кількістю фахівців, які вільно володіють англійською або французькою мовами.

До реєстру експертів включаються фахівці, що мають диплом вузу і не менше 7 років стажу або 9 років експертного стажу за відсутності такого диплома; вільно володіють однією із робочих мов Суду – англійською або французькою. Заохочується внесення у список експертів-жінок. Експерт вноситься до реєстру на п'ять років і згодом за його бажанням може залишитися в ньому на той самий термін [10].

У разі звернення Суду до експерта із реєстру та його згоди працювати йому виплачується заробітна плата, яка відповідає заробітній платі співробітника міжнародної місії ООН рівня P4 (UN / ICC) (86 211 євро в рік). Крім того, при збільшенні навантаження виплачується компенсація у вигляді 40% надбавки від заробітної плати. Транспортні витрати, пов'язані із поїздками до МКС або до місця проведення експертиз, відшкодовуються повністю. У випадку залучення експерта на нетривалий час йому виплачується погодинна винагорода. Факт перебування в реєстрі не тягне за собою будь-якої винагороди.

В кінці червня 2004 р. Прокурор МКС Луїс Морено-Окампо оголосив про початок першого розслідування щодо злочинів, скоєних на території Демократичної Республіки Конго (ДРК) з 1 липня 2002 р., коли вступив в силу Римський статут. У справі по обвинуваченню конголезького лідера Томаса Лабанги були представлені висновки експертів, які проводили дослідження трупів загиблих під час збройного етнічного конфлікту у східній частині Конго протягом 2002-2003 р.р. Поряд із висновками щодо причин смерті та діагностики травм в Суд були представлені експертизи, згідно з якими до складу збройних угруповань Союзу конголезьких патріотів входили неповнолітні. Дані висновки експертів ґрунтувалися, в тому числі, і на використанні рентгенівських методів дослідження кісток рук і зубів юнаків, котрі надали у 2007 р. і 2008 р. показання про те, що протягом 2002-2003 р.р. вони були солдатами у віці 10-11 років [11].

Оскільки потрібно було переконатися у достовірності показань молодих людей, які зазнали травматичного впливу під час служби у військових підрозділах, по даній справі проводилося судово-психологічне дослідження показань потерпілих – колишніх малолітніх осіб. В якості експерта була запрошена Елізабет Шауер, директор організації Victim's Voice International. Вона проаналізувала показання свідків і потерпілих, дала психологічну оцінку поведінці допитаних і проконсультувала Суд щодо наявності впливу на психіку потерпілих, які пережили фізичні та психологічні страждання, що впливають на особливості дачі показань колишніми малолітніми солдатами.

Обвинувачення вдалося до такої експертизи у зв'язку із заявами сторони захисту про ненадійність і недостовірность показань допитаних свідків обвинувачення. Крім того, дитячий психолог науково обґрунтував психологічні аспекти заяв деяких свідків про нібито добровільне рішення стати солдатами. Е. Шауер у своєму висновку зазначила, що 27% дітей, що залишалися із бунтівниками більше місяця, перенесли посттравматичні стресові розлади, які суттєво впливають як на пам'ять підлітків, так і на їх здатність відтворювати у своїх показаннях окремі епізоди з минулого [12].

Особливості світогляду африканських підлітків, виховання поваги та підпорядкування старшим також вплинули на їх здатність давати показання проти колишніх лідерів. Ці аргументи були враховані Судом при оцінці показань свідків і потерпілих.

14 березня 2012 р Міжнародний кримінальний суд одноголосно визнав Томаса Лубангу винним у наборі і вербуванні дітей віком до 15 років до складу збройних сил та їх використанні для активної участі у бойових діях в період з 1 вересня 2002 р. по 13 серпня 2003 р.

У 2004 р. виникла необхідність розслідування серйозних злочинів проти гуманітарних прав в провінції Дарфур (Судан). Була створена міжнародна комісія з примирення та в якості судових експертів в роботі комісії брали участь члени аргентинської судово-експертної команди (Argentinian Forensic Team). Проводилися розслідування обставин збройного нападу на цивільне населення, а також фактів сексуального насильства по відношенню до жінок і неповнолітніх дівчат, допити потерпілих та свідків, ексгумації трупів з поховань, в тому числі групових.

22 травня 2007 р. Прокурор МКС оголосив про рішення розпочати розслідування у Центральноафриканській Республіці, де протягом 2002-2003 р.р. відбулися серйозні зіткнення між бунтівною опозицією і урядовими збройними силами. В ході зіткнень обидві сторони вчиняли злочини проти цивільного населення (вбивства і зґвалтування), будинки і магазини піддавалися пограбуванню. За час роботи МКС судово-медичні експерти неодноразово залучалися для ідентифікації осіб обвинувачених, які померли до арешту або до початку судового розгляду. Крім того, Суд неодноразово звертався за допомогою судових експертів у галузі комп'ютерно-технічної експертизи, економічних експертиз, криміналістичної експертизи аудіо- і відеозаписів, судової лінгвістики, судової психології та судової балістики.

У 2003 р. у складі апарату Суду були засновані посади старшого судового експерта-патолога і судового експерта у галузі комп'ютерних досліджень: у 2004 р були виділені кошти для закупівлі відеотехніки, обладнання та витратних матеріалів для судово-медичних досліджень. Крім того, передбачалися витрати на навчання співробітників судово-експертного підрозділу. На витрати по залученню експертів на тимчасовій основі була запланована сума у розмірі 1 121 160 євро.

Оперативний відділ Суду (Operations Unit) у 2004 р. здійснював функції управління судово-експертною діяльністю, зокрема, судово-експертну підтримку і консультування слідчих команд під час польових операцій і судово-експертне дослідження матеріалів, що мають відношення до проведених розслідувань. Відділ розробляє систему цілей і стратегічних підходів у галузі судових експертиз, яких потребує Суд. Ним встановлені необхідні зв'язки із судовими експертами, що входять у різні неурядові організації, а також із індивідуальними експертами і судово-експертними агентствами, ініційовано розвиток керівних принципів, процедур і методологій у галузі експертизи, придбані необхідне обладнання і література.

У 2005 році була заснована посада штатного співробітника у галузі судової експертизи комп'ютерних технологій (Forensic ICT Officer). Бюджет, що виділяється на потреби судових експертиз по конкретній справі, визначається виходячи із кількості осіб, визнаних Судом потерпілими. Встановлено три шкали фінансування: мала (10-20 потерпілих), середня (50-100 потерпілих) і велика (150-200 потерпілих).

Для малої шкали встановлюється мінімальний бюджет 84,794 євро із власних коштів Суду і максимальний – 699 340 євро – із зовнішніх джерел фінансування; для середньої –184 027 євро із власних коштів Суду і максимальний – 1 025 896 євро; для великої шкали – 336 442 євро із власних коштів Суду і максимальний – 2 133 200 євро із зовнішніх джерел [13].

18 грудня 2020 р. відбулося чергове установче зібрання членів Науково-консультативної ради при Офісі Прокурора МКС (Scientific Advisory Board of the Office of the Prosecutor). До складу Ради увійшли по одному представнику від Міжнародної академії судової медицини, Міжнародної асоціації судово-експертних наук, Інтерполу, Міжнародного судово-експертного стратегічного альянсу, Всесвітньої асоціації медичного права, Південно-Африканська регіональна судово-експертна мережа, Нової Середземноморської академії судово-експертних наук, Індо-Тихоокеанської асоціації права, медицини і науки, Австралійсько-Новозеландського судово-експертного товариства, Іберо-Американської мережі судово-медичних і судово-експертних установ, Європейської ради із судової медицини, Іберо-Американської академії криміналістики і судової експертизи, Європейської мережі судово-

експертних установ, Європейського центру по боротьбі із кіберзлочинністю Європолу.

Головою Ради обрано відому португальську судового медика, професорку Дуарте Нуно Вієйра [3].

Метою діяльності Науково-консультативної ради є підвищення якості доказів, які використовуються при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ МКС, в тому числі якості оглядів місць подій. Передбачалося, що засідання Ради проводитимуться один раз на рік. На першій нараді Ради були розглянуті Стандартні операційні процедури, пов'язані із дослідженням кісткових останків людей, судово-медичного розтину трупів, експертними клінічними дослідженнями, експертними дослідженнями цифрових доказів, оглядом місця події.

Експерти, які є співробітниками апарату Суду, в даний час організаційно входять у склад Управління розслідувань (поряд із аналітичною секцією, підрозділом польових співробітників, відділу у справах жертв і трьома слідчими командами).

Слід зазначити, що Міжнародний кримінальний суд до складу судових експертів включає не тільки осіб, що володіють спеціальними (крім юридичних) знаннями, але і правників, політологів та кримінологів. Здається, що специфіка діяльності Суду виправдовує таке широке тлумачення статусу судового експерта, так як МКС доводиться стикатися з вкрай різноманітними місцевими і національними особливостями і враховувати у своїх рішеннях інформацію про причини вчинення злочинів, переслідуваних за нормами міжнародного кримінального права.

Висновки

Міжнародні судові установи можуть виробляти стандарти судово-експертного забезпечення правосуддя. Практика МКС як в кримінальному процесуальному, так і криміналістичному аспекті виступає міжнародним стандартом криміналістичного забезпечення збирання та документування доказів органами досудового розслідування та наданими судово-експертними установами. Такі органи зобов'язані дотримуватися практики МКС у кримінальному процесуальному аспекті, та повинні враховувати його криміналістичні рекомендації.

Таким чином, експертизи, проведені при підготовці і проведенні судових розглядів у МКС, дозволяють удосконалити ряд існуючих методик судово-експертних досліджень. Крім того, багато нових експертних методик пройшли апробацію в «польових» умовах. Це стосується головним чином комп'ютерно-технічних, судово-медичних, балістичних та вибухо-технічних експертиз. Досвід судово-експертного забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду може стати в нагоді як при розслідуванні інших справ, так і в практиці національного кримінального судочинства на сучасному етапі розвитку нашої країни, особливо в умовах повномасштабного вторгнення.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

2. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення в Україну. Офіс Генерального прокурора України. URL: https://www.gp.gov.ua/

3. The Scientific Advisory Board of the Office of the Prosecutor holds 7th annual meeting URL: https://www.icccpi.int/Pages/item.aspx?name=pr1557.

4. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

5. Угода про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду від 10.09.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f62#Text.

6. Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmshurst E An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 2nd ed. Cambridge Press, 2010. 618 p.

7. Regulations of the Office of the Prosecutor. Official documents of the ICC: ICC-BD/05-01-09, 23 April 2009.

8. Regulations of the Court, 26 May 2004. ICC-BD/01-01-04. URL: http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/B920AD62-DF49-4010-8907-

E0D8CC61EBA4/277527/Regulations_of_the_Court_170604EN.pdf.

9. List of Experts before the ICC as of 26 June 2024. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-06/26.06.2024-List-of-Experts-before-the-ICC.pdf.

10. Experts. URL: https://www.icc-cpi.int/getinvolved/Pages/experts.aspx.

11. Situation in the Democratic Republic of Congo. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo: Case No: ICC-01/04-01/06. Decision on the Final System of Disclosure and the Establishment of a Timetable, 15 May 2006. URL: http://icccpi.int/iccdocs/doc/doc192080.pdf.

12. Schauer E., Elbert T. Chapter 14 The Psychological Impact of Child Soldiering. URL: https://www.usip.org/sites/default/files/missingpeace/The%20psychological%20impact%20of%20child%20soldiering%20-%20Schauer.pdf.

13. Proposed Programme Budget for 2006 of the International Criminal Court. International Criminal Court. Assembly of States Parties. Fourth session. The Hague, 28 November to 3 December 2005. ICCASP/4/5. URL: www.iccnow.org/documents/Budget200613June05en.pdf.

Yurchyshyn V.D.

FORENSIC EXPERTISE SUPPORT FOR THE ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT: INDIVIDUAL ASPECTS OF LEGAL REGULATION.

The article examines individual aspects of forensic expertise support for the activities of the International Criminal Court. It is noted that the Rome Statute, as the main document in the activities of the International Criminal Court, regulates the issue of its forensic expertise support. Experts, along with defense attorneys, witnesses and other persons whose presence at the location of the ICC is mandatory, are provided with such a status that is necessary for the proper functioning of the Court in accordance with the Agreement on the Privileges and Immunities of the Court. The article indicates that, as a general rule, forensic expertise is provided at the request of the Court by the bodies of the requested state in accordance with domestic procedural legislation and in the presence of a representative of the Office of the Prosecutor, if this is indicated in the request. The request for forensic expertise is transmitted in writing to the requested state.

It is concluded that the examinations conducted during the preparation and conduct of trials at the ICC allow for the improvement of a number of existing methods of forensic research. In addition, many new expert methods have been tested in «field» conditions. This mainly concerns computer-technical, forensic, ballistic and explosive-technical examinations. The experience of forensic support for the activities of the International Criminal Court can be useful both in the investigation of other cases and in the practice of national criminal proceedings at the current stage of development of our country, especially in conditions of full-scale invasion.

Keywords: International Criminal Court, Office of the Prosecutor, Rome Statute of the International Criminal Court, forensic expert, evidence.

РИМСЬКЕ ТОРГОВЕ ПРАВО ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ LEX MERCATORIA В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

ЛОЗІНСЬКА Світлана Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління а права імені Леоніда Юзькова

ORCID https://orcid.org/0000-0002-6634-1575

АНІКІНА Галина Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID https://orcid.org/0000-0001-7482-019X

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.32

Римське право як правова система вплинуло на розвиток права в більшості країн Західної цивілізації, а також у деяких країнах Сходу. Це право стало основою для законодавства більшості країн континентальної Європи. Правові інститути, створені римлянами, впливали на законодавство інших народів у часи, які настали після зникнення Римської імперії й у країнах, які ніколи не підпорядковувалися римському правлінню. Багато концепцій, які сьогодні лежать в основі міжнародного правопорядку, були створені під час Римської імперії.

В статті проаналізовані різні підходи науковців щодо передумов розвитку торгового права та його місця в системі римського приватного права. В результаті дослідження зроблено висновок, що історичним першоджерелом, яке регулювало питання торгового права було право народів. Особливістю jus gentium в порівнянні з іншими системами приватного права стало те, що воно формувалося із загальних норм і принципів міжнародної торгівлі, яка активно розвивалася у ті часи за участю представників різних народів.

Акцентується увага на тому, що важливу роль у формуванні jus gentium відіграли також міжнародні договори про дружбу і торгівлю та, безумовно, діяльність юристів. Оскільки праву Стародавнього Риму ще не були відомі колізійні норми, відповідно інтереси торгового обігу врегульовувалися виключно системою правових норм jus gentium.

Ключові слова: римське приватне право, право торгівлі, право народів, перегринський претор, вимоги до товару, еквіти, публікани, курульні едили, договори.

Постановка проблеми

Питання про витоки lex mercatoria (або jus mercatorum) завжди були актуальним у наукових колах як істориків, романістів так і сучасних вчених цивільного, господарського, міжнародного права, міжнародного приватного права. Питання про причини піднесення античного Риму є дискусійними, оскільки частина науковців вбачають їх у дисциплінованості римлян, інші вважають у успішній зовнішній політиці, яка призвела до численних зовнішніх завоювань.

Переважає точка зору, що в економічному піднесенні мали значення внутрішні фактори: досконала правова система, діяльність юристів, преторів, магістратів та інших органів влади та управління, республіканська система політичного ладу, прокладення торгових шляхів, зокрема будівництво доріг, регулювання торгової (комерційної) діяльності та ін. В економічному житті стародавньої держави вирішальна належала сільському господарству та розвитку державної та приватної власності. Раби вважалися основною робочою силою, їх праця використовувалася в усіх галузях господарства. Розвитку торгівлі сприяв також розви-

ток лихварської справи та досконало продумана система договорів і зобов'язань.

Є потреба у з'ясуванні низки питань, щодо *jus gentium* як першооснови торгових відносин з іноземцями та діяльності перегрінських преторів у розвитку комерції за наслідками конкретних судових справ, які вирішувалися згідно принципу справедливості (*ex aequo et bono*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основні правові пам'ятки римського права, які регулювали торгові відносини та приватно правові відносини, були предметом наукових досліджень таких науковців: Є. Харитонов, О. Підопригора, Ч. Санфіліпо, Л. Гольдшмідт, О. Мережко, С. Гринько, Б. Тищик, Є. Орач, І. Зебер, Р. Войцеховскі, А. Бергер та ін.

Мета статті полягає у дослідженні впливу права народів (jus gentium) на формування торгового права (*jus mercatorum*) як наслідок активної завойовницької політики Риму на теренах Середземномор'я та Близького Сходу, успішного розвитку комерційної та фінансової діяльності завдяки розвиненій системі договірного та зобов'язального права, які створили передумову формування (lex mercatoria).

Виклад основного матеріалу

В правовій системі Стародавнього Риму в період ранньої республіки питому вагу займали правові норми пов'язані з торговими відносинами, підґрунтя яких заклало відповідний ступінь розвитку сільського господарства. В економічних відносинах переважало самодостатнє сільське домогосподарство, зокрема в період до Пунічних воєн. Після Другої Пунічної війни (218-201 рр. до н.е.) Рим здобув панування над Середземномор'ям, що супроводжувалося інтенсивним розвитком торгівлі та ремесл. Поряд з традиційним сільським господарством процвітала комерційна та фінансова діяльність, яка регулювалася відповідним правовими нормами, що становили передумову формування lex mercatoria. Відбулося значне зростання частки населення, задіяного у виробництві та послугах, і збільшення торгівлі основними та промисловими товарами між середземноморськими регіонами. Володіння землею та сільськогосподарська діяльність високо цінувалися як джерела багатства та статусу, але комерція та виробництво розглядалися заможними людьми як менш благородні заняття. Досить заможні римські громадяни наймали рабів, надаючи їм рабський пекулій (*peculium*), або вільновідпущеників для керування своїми комерційними справами з метою отримання значних прибутків [1, с.42, 58-59].

Загалом римлян можна вважати, так би мовити, активними підприємцями, «бізнесменами», тому що не останню роль у довговічності імперії відіграла торгівля. Основними джерелами, на підставі яких можна скласти узагальнену картину щодо розвитку торгівлі є історичні, літературні та правові джерела, нумізматичні знахідки, археологічні пам'ятки. Торгівля римлян, у тому числі із завойованими народами Середземноморського регіону, охоплювала великий спектр товарів, зокрема: продукти харчування (оливки, риба, м'ясні вироби, крупи, сіль, а також готові продукти – рибний соус, оливкова олія, вино, пиво), продукти тваринного походження (шкіра, хутро), предмети з дерева, скла, металу, текстиль, гончарні вироби, матеріали для виробництва та будівництва (скло, мармур, дерево, шерсть, цегла), метали (золото, срібло, мідь, олово). В значних обсягах була торгівля рабами на спеціалізованих ринках. Мала місце так звана міжрегіональна торгівля товарами, на яку виставлялися вироблені регіональні «фірмові продукти» – вино з Єгипту, оливкова олія з Південної Іспанії і т.д. Імпорт товарів відбувався також з таких далеких місць як Аравія, Індія, Південно-Східна Азія та Китай [2].

Основні торгові шляхи якими відбувалася обмін товарів, охоплювали не лише суходіл, але й морські простори, морська торгівля за собівартістю була найдешевшою в порівняні з річковим перевезенням та наземним транспортом. В античну історію Стародавній Рим увійшов як держава, яка славилася своїми дорогами: *Omnes viae*

Romam ducunt (всі дороги ведуть до Риму), тобто дороги були спроектовані таким чином, щоб з'єднати всі провінції з головним містом імперії, тобто з Римом, сумарна довжина доріг сягала 400 000 км.

Розвиток комерційних відносин сприяв появі нової соціальної верстви – *еквітів* (ве́ршники, або екві́ти (лат. equites, однина – eques), які були основою кінного війська у Стародавньому Римі і згодом виділилися у окремий суспільний і соціальний стан. Вершниками були в основному патриції, а також представники комерційних та фінансових кіл, лихварі, торговці. Зберігаючи своє значення та соціальний статус, вершники одночасно були представниками як комерційних, так і військових кіл. Саме з вершників переважно складався нижчий та середній командирський склад римської армії протягом більшої частини її існування. Однак у 218 році до н.е. був прийнятий закон *lex Claudia de senatoribus*, який забороняв сенаторам займатися торгівлею та лихварством, натомість надавав еквітам більше можливостей займатися комерційними операціями, що сприяло утворенню нової грошової аристократії [3, с. 48-49].

Друга Пунічна війна дещо змінила становий поділ давньоримського суспільства, зокрема у сенаторів була зосереджена виключно земельна власність, а еквіти монополізували комерційну діяльність. Для сенаторів і нобілітету заборонена законом комерційна діяльність приносила надто спокусливі прибутки. Тому сенатори тримали свої грошові активи в різноманітних комерційних корпораціях та провадили там свою діяльність не від власного імені, а користуючись послугами приватних підприємців, яких називали *публіканами* (*Publicani*), тобто *публічними особами* [4, с. 40]. Діяльність публіканів схвалювалася, оскільки вони концентрували у своєму розпорядженні значні багатства, та їм не заборонялося як сенаторам, займатися господарською діяльністю. На думку Ульпіана «*Publicani autem sunt, qui publico fruuntur (nam inde nomen habent), sive fi sco vectigal pendant vel tributum consequantur: et omnes qui quod a fi sco conducunt, recte appellantur publicani* (D. 39, 4,1, 1. *Ulpianus libro LV ad edictum*) [5, с. 87]. Аналізуючи сентенцію видатного римського юриста Ульпіана щодо публіканів, робимо висновок, що це особи, які причетні до державних фінансів або які орендують майно з державної скарбниці, або є збирачами різних видів податків; в силу особливого роду діяльності їх називають публічними особами [6, 14]. В Римській імперії активно створювалися і діяли «товариства публіканів» (*лат. «societates vecigalium publicanorium»*), які в сучасному праві сприймаються як прототипи сучасних закритих та приватних акціонерних товариств. Публікани формували особливу торговельно-фінансову верству всередині стану вершників, виступали відкупниками державного та муніципального майна, доходів, підрядів та поставок [7, с.238].

В період принципату існував значний державний контроль над торгівлею, з метою гарантування постачання товарів до міста Риму, а також державний торговий флот, існувала також система виплати субсидій (період Республіки) для заохочення приватних судновласників. Спеціально призначений чиновник відповідав за постачання зерна (*praefectus annonae*), до його повноважень також входило питання врегулювання асоціацій судновласників (*collegia navicularii*). За переміщення товарів між провінціями сплачувався державний податок, під сферу державного контролю також попадали місцеві ринки (*nundinae*), дозвіл на створення яких землевласники отримували від Сенату або імператора. Приклад державного контролю також можна помітити на багатьох товарах, який проявлявся у нанесенні штампування або маркування, робилися відповідні написи із вказівкою на походження товару або виробника, іноді могли використовувати в залежності від товару, металеві ярлики або свинцеві печатки. Такі адміністративні заходи допомагали контролювати торгівлю, сприяли гарантії якості продукції та запобігали шахрайським діям. До прикладу, написи на амфорах з оливковою олією, містять інформацію щодо ваги порожньої посудини та доданої олії, місце виробництва, ім'я торговця перевізника та прізвища з підписами посадових осіб, які здійснювали цей контроль.

Розвитку торгівлі сприяв також розвиток лихварської справи та укладання кредитних договорів [8, с.68]. Римська договірна система включала літеральні договори, які укладалися шляхом внесення записів у прибутково-видаткові книги, а також сингрофи та хірографи, як різновид боргових документів, запозичених з грецького права. Серед вербальних контрактів поширеними були стипуляція (*stipulatio*), порука (*adpromissio*), введення додаткового кредитора (adstipulatio) та інші. Значному піднесенню торговому обігу сприяли консенсуальні контракти купівля-продаж (*emptio venditio*), найм речей (*locatio conductio rerum*), найм послуг (*locatio-conductio operarum*), найм підряду (*locatio-conductio operis*), доручення (*mandatum*), товариства (*sociatas*) [9, с.23].

Поряд з еквітами, які представляли комерційні кола, також були ще спеціальні чиновники, курульні едили (*curule ediles*), до яких належали нижчі магістрати Римської республіки, які мали судові повноваження та юрисдикцію над комерційними справами в Римі. Видані ними едикти відіграли важливу роль у формуванні торгового (ринкового) права, зокрема запроваджувалася відповідальність продавців за фізичні недоліки проданої речі, незалежно від наявності вини [10, с.372].

Історичним першоджерелом, яке регулювало питання торгового права (*jus mercatorum*) у Стародавньому Римі було *jus gentium* (право народів). Торгові звичаї, які регулювали комерційні зв'язки були відомі в III ст. до н.е. у Середземномор'ї, як такі що склалися як «право острова Родос» – «Lex Rhodia». На той час острів Родос вважався центром міжнародної торгівлі, а місцеві суди розглядали спори торгового характеру між купцями незалежно від їх національного походження [11, с.67].

Виникнення jus gentium було спричинене обмеженою дією римського цивільного права, яке регулювало відносини виключно між римськими громадянами, а його основним джерелом були Закони XII таблиць. Обмежена дія jus civile поширювалася лише на територію Стародавнього міста Риму. У 242 р. до н.е. була запроваджена нова посада – претор перегринів (*praetor peregrinus*), який мав повноваження розглядати спори які виникають між іноземцями (*peregrinus*), а також між іноземцями та римськими громадянами. Головним досягненням претора перегринів стало створення нової правової системи – права народів (*jus gentium*), яке зробило в подальшому вагомий вплив на розвиток римського приватного права.

Особливістю *jus gentium* в порівнянні з іншими системами приватного права стало те, що воно формувалося із загальних норм і принципів міжнародної торгівлі, яка активно розвивалася у ті часи за участю представників різних народів. Основу *jus gentium* безумовно складало преторське право, тобто сукупність едиктів перегринського претора за наслідками конкретних судових справ, які вирішувалися згідно принципу справедливості (*ex aequo et bono*) [12, с. 289-290].

Досить важливу роль у формуванні *jus gentium* відіграли також міжнародні договори про дружбу і торгівлю та, безумовно, діяльність юристів. Оскільки праву Стародавнього Риму ще не були відомі колізійні норми, відповідно інтереси торгового обігу врегульовувалися виключно системою правових норм *jus gentium*.

В працях давньоримських юристів Гая, Цицерона, Ульпіана простежувалася ідея необхідності створення такого регулювання, яке змогло б задовільнити комерційні потреби між усіма народами Середземномор'я та інших регіонів стародавнього світу. Принципи, які стали спільними для всіх людей, багаторазово застосовувалися в процесі преторського судочинства, та з часом склали своєрідну основу *jus gentium* [13, с. 25-426].

Jus gentium позитивно вплинуло на формування нових типів договорів, які на відміну від цивільного права (*jus civile*) укладалися на основі простої згоди сторін, незалежно від урочистих обрядів чи інших формальностей. *Jus gentium* вважалось досить прогресивним правом, в порівнянні з цивільним правом, оскільки увібрало в себе весь найкращих досвід, напрацьований іншими народами, які були під владою Риму [14, 15, с, 330].

Занепад *jus gentium* розпочався після видання едикту імператора Каракалли у 212 р. за яким римське громадянство надавалося всім жителям Римської імперії. Поряд з цим своє значення також втратило *jus civile ma jus praetorium,* які в сукупності вплинули на формування приватного права (*jus privatum*).

Висновки

Серед представників сучасної наукової спільноти існують різні думки щодо місця торгового права в системи римського приватного права. Німецький історик 19 ст. Левін Гольдшмідт (Levin Goldschmidt) торгове право античності розглядав як окреме право, яке зароджувалося, як галузь частково приватного права, частково публічного права. Тому в розрізі приватного права, його слід розглядати як приватне комерційне право, в розрізі публічного права – під ним можна розуміти державне комерційне право або право міжнародної торгівлі [16, с. 45].

Першоджерелом розвитку права торгівлі (*jus mercatorum*, *jus commercium*) безумовно можна вважати римське право народів (*jus gentium*). Саме в Римі вперше виникло розмежування між звичайним цивільним правом і спеціальними правилами зовнішніх (насамперед торгових) відносин. Оскільки цивільне право поширювалося лише на римських громадян, торгівля та інші відносини з негромадянми та між ними підпорядковувалися окремому набору правил – jus gentium.

Римське *jus gentium* підтвердило існування таких норм і принципів, які стали універсальними та були сприйняті багатьма стародавніми народами й досить ефективно регулювали торгові відносини між ними. Давньоримське право помітно вплинуло на розвиток права на територіях, які входили до складу Римської імперії, в тому числі в середземноморському регіоні, та які адаптували римське приватне право до своїх специфічних умов і потреб. Подальший активний розвиток торгового права (lex mercatoria) відновився з падінням Римської імперії, коли в Європі активізувалося торговельне мореплавство.

Література

1 Łoposzko T. Historia społeczna republikańskiego Rzymu. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe. 1978. 365 s.

2 Cartwright, Mark. Торгівля за часів Римської імперії. /trans.: Artem Vynohradov. *World History Encyclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/trans/uk/2-638/

3 Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérier F. Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego. Warszawa: Wydawnictwo prawnicze PWN. 2009. 584 s.

4 Żeber I. Kilka uwag o historii rzymskiego prawa handlowego. *Acta Universitatis Wratislaviensis*. PRAWO CCCXVI/2. Wrocław. N 3602/ 2014. S. 39-48

5 Wojciechowski R. Znaczenie publikanów dla skarbowości republiki rzymskiej. *Z dziejów skarbowości*. Wrocław 2009. s.246

6 Niczyporuk P. Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie. Białystok: Temida 2., 302 s.

7 Орлов О. Л. Історія виникнення інституту приватних акціонерних товариств в Україні. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми: 21-22 трав. 2020 р.) С. 237-242.

8 Alföldy G. Historia społeczna starożytnego Rzymu. Poznań, 1998, 339 s.

9 Гринько С. Д. Договір як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 3. С. 22-26. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2023_3_5 .

10 Cary M., Sculland H.H. Dzieje Rzymu. T. I. Warszawa: PIVO, 1992. 608 s.

11 Płodzień S. Lex Rhodia de iactu. Studium historyczno-prawne z zakresu rzymskiego prawa handlowo-morskiego. Lublin: Biblioteka Uniwersytecka KUL. 2011. 172 s.

12 . Wolski J. Historia powszechna. Starożytność. Warszawa: PVN Publishing 2002. 461 s.

13 Jaczynowska M., Musiał D., Stępień M. Historia starożytna. Warszawa: Trio Medium, 2002. 367 s.

14 Berger A. Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia: Transactions of the American Philosophical Society; New Series, Volume 43, Part 2, 1953. 808 p.

15 Nicolet G., L'ordre équestre à l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.). Définitions juridiques et structures socials, Paris: E. de Boccard, 1966. T. 1.1150 s.

16 Diosdi G. Contract in Roman Law: From the Twelve Tables to the Glossators. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 229 p.

Svitlana LOZINSKA,
lozinskasw@ukr.net
Halyna ANIKINA,
galinaanikina07@gmail.com

ROMAN TRADE LAW AND ITS IMPORTANCE FOR THE DEVELOPMENT OF LEX MERCATORIA IN INTERNATIONAL RELATIONS

Roman law as a legal system has influenced the development of law in most countries of Western civilisation, as well as in some countries of the East. This law became the basis for the legislation of most countries of continental Europe. The legal institutions created by the Romans influenced the legislation of other nations in the period after the disappearance of the Roman Empire and in countries that had never been subject to Roman rule. Many of the concepts that underpin the international legal order today were created during the Roman Empire.

The article analyses various approaches of scholars to the prerequisites for the development of trade law and its place in the system of Roman private law. The study concludes that the historical primary source regulating the issues of commercial law was the law of nations. The peculiarity of jus gentium in comparison with other private law systems is that it was formed from the general rules and principles of international trade, which was actively developing at that time with the participation of representatives of different nations.

The author emphasises that international treaties of friendship and trade and, of course, the activities of lawyers also played an important role in the formation of jus gentium. Since the law of Ancient Rome did not yet know conflict of laws rules, the interests of trade were regulated exclusively by the system of jus gentium legal rules.

Keywords: Roman private law, law of commerce, law of nations, Peregrine praetor, requirements for goods, equites, publications, curule aediles, contracts.

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ДОСВІД ІНОЗЕМНИХ КРАЇН, ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

ШЕСТОПАЛ Кіра Єгорівна - аспірант кафедри Конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORDIC: 0000-0002-1323-4792
УДК 342.565.2:340.5
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.33

У статті здійснюється комплексне дослідження інституту конституційної скарги в національному та міжнародному контекстах, з особливим акцентом на порівняльній характеристиці цього механізму в різних правових системах. Порівняння існуючих моделей дає змогу виявити ключові тенденції розвитку конституційної юрисдикції, зокрема, відмінності у процедурах оскарження, можливості оскарження як загальних положень, так і конкретних судових рішень, а також ступінь їх впливу на правову систему.

Підкреслюється важливість цього інституту для національного законодавства, де конституційна скарга не тільки захищає індивідуальні права, а й впливає на вдосконалення законодавчого процесу.

Ключові слова: конституційна скарга, конституційний суд, право на конституційну скаргу, судовий контроль, законодавчі акти.

Постановка проблеми

Розвиток механізмів захисту прав людини є передумовою формування демократичної правової держави, де кожна людина має право на захист своїх прав і свобод. Важливу роль у цьому контексті грає інститут конституційної скарги, який надає можливість громадянам та юридичним особам звертатися до органів конституційного контролю за захистом своїх конституційних прав. Для України та інших країн ЄС питання ефективності конституційної скарги є надзвичайно актуальним, оскільки її використання безпосередньо позначається на рівні захисту прав людини в державі. Разом з тим, модель конституційної скарги в Україні досі залишається незавершеною, адже поширюється лише на оскарження правових актів, застосованих у судових справах, що обмежує можливості для ефективного захисту прав громадян.

Тому актуальність даної проблеми зумовлена тим, що наявні в Україні обмеження щодо використання конституційної скарги вимагають перегляду та адаптації до міжнародних стандартів, що сприятиме більш ефективному захисту прав і свобод людини. У зв'язку з цим необхідно порівняти існуючі моделі конституційної скарги в різних країнах з метою вироблення оптимальних механізмів захисту прав громадян, які б відповідали вимогам сучасного правопорядку та міжнародним стандартам.

Стан дослідження проблеми

Присвячених механізмам захисту прав людини та конституційній скарзі, свідчить про багатий науковий і практичний потенціал для вирішення цього питання, а саме В.І. Пулей, В.Л. Качурінер, Ю. Є. П'єцко, Ю.Г. Барабаш, Г.О. Христова та інші.

У статті, яка присвячена темі конституційної скарги та досвіду зарубіжних країн, можна виокремити декілька **невирішених раніше питань**. Попри існування багатого міжнародного досвіду у сфері конституційної скарги, в Україні питання адаптації цих моделей до національної правової системи досі залишається відкритим. Чинна в

Україні модель, яка передбачає обмеження щодо оскарження правових актів, не відповідає міжнародним стандартам. Однак існує недостатньо досліджень щодо того, як механізм конституційної скарги може бути ефективно впроваджений у більш розширеній формі.

Для більшості країн, де існує інститут конституційної скарги, підходи до його застосування варіюються залежно від специфіки правової системи та традицій конкретної країни. В одних країнах дозволяється подавати індивідуальні скарги на порушення прав людини, в інших – лише скарги на акти законодавчої або виконавчої влади. Для України є актуальним питання розширення доступу громадян до Конституційного Суду шляхом надання їм можливості оскаржувати не лише нормативно-правові акти, а й індивідуальні рішення, які порушують їхні права.

Метою і завдання дослідження

Метою цієї статті є аналіз та порівняння механізмів конституційної скарги та досвіду зарубіжних країн, виявлення їхніх переваг та недоліків, а також порівняння механізмів конституційної скарги в різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу

Розвиток сучасних механізмів захисту прав, свобод і законних інтересів людини є передумовою становлення демократичної правової держави. Це відображає синергію міжнародного та національного права, що дозволяє забезпечити ефективне правове регулювання та захист основоположних прав людини. Дотримання Україною своїх конвенційних зобов'язань є індикатором відповідності національного законодавства міжнародним стандартам, що набуває особливого значення в контексті євроінтеграційних процесів. З метою усунення колізій між внутрішнім та міжнародним правопорядком європейські держави використовують два підходи: законодавчий механізм внесення змін та механізм конституційного контролю, одним з ключових інструментів якого є інститут конституційної скарги.

Конституційна скарга є одним із важливих правових засобів захисту конституційних прав, який передбачає право фізичних та юридичних осіб на звернення до органів конституційного контролю з метою перевірки законів та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності Конституції. Її запровадження має на меті усунення правових норм, які суперечать конституційним правам громадян, та зміцнення верховенства права. Відтак, конституційна скарга слугує гарантією справедливості та дієвого судового захисту, що сприяє підвищенню рівня правової визначеності, стабільності та довіри суспільства до правової системи держави.

Конституційна скарга як інститут вперше була закріплена на конституційному рівні в статті 93 частині 1 пункті «4а» Конституції ФРН (включений Законом від 29 січня 1969 р.), згідно з яким ФКС уповноважений розглядати конституційні скарги, що можуть бути подані будь-якою особою, яка вважає, що державна влада порушила одне з її основних прав або одне з прав, вказаних у статтях 20 (частина 4), 33, 38, 101, 103 і 104 Основного Закону [1]. Аналогічні моделі також розглядалися у Франції, Бельгії та Швейцарії, однак вони не були втілені в життя. У подальшому інститут конституційної скарги був втілений в основні закони таких країн, як Швейцарія (1874), Австрія (1920), Іспанія (1931 і 1978), Німеччина (1949), Польща (1997) та інших [2].

В юридичній теорії існує дві основні моделі конституційної скарги: нормативна та повна. Нормативна дозволяє особі звернутися до органу конституційної юрисдикції з питанням про конституційність правового акта, застосування якого спричинило порушення її конституційних прав і свобод. У цій моделі предметом оскарження є правовий акт, на підставі якого було прийнято індивідуальне рішення. Як наголошується в дослідженні Венеціанської комісії «Індивідуальний доступ до конституційного правосуддя», опублікованому в 2011 році, в системах з нормативною моделлю конституційної скарги індивідуальний акт, який застосував нормативний акт, не є предме-

том оскарження в Конституційному Суді. Повна модель конституційної скарги натомість передбачає наявність можливості оскаржити будь-який акт, дію чи бездіяльність, у тому числі індивідуальні акти та судові рішення. Відповідно до цього підходу, особа може оскаржити як загальний акт, якщо він безпосередньо зачіпає її права, так і індивідуальний акт [3]. Водночас орган конституційної юрисдикції обмежується розглядом суто конституційних аспектів справи, не ухвалюючи рішення по суті та не даючи оцінки законності оскаржуваного акта.

Інститут конституційної скарги був запроваджений в Україні в межах конституційної та судової реформи 2016 року, що є важливим кроком у посиленні механізмів захисту прав людини. Внесені зміни до Конституції, зокрема доповнення статті 55 та введення статті 151-1, забезпечили громадянам можливість оскаржити в Конституційному Суді України закони, що, на їхню думку, протирічать Основному Закону, за умови, що всі інші національні засоби юридичного захисту були вичерпані.

Потреба у запровадженні цього механізму назрівала в Україні ще з початку 2000-х років, коли серед суддів Конституційного Суду та правників сформувався консенсус щодо необхідності покращення доступу громадян до конституційного правосуддя. Так, суддя КСУ П.Б. Євграфов звертав увагу на складність попереднього механізму захисту конституційних прав, який робив Конституційний Суд майже недоступним для пересічних громадян, зокрема, на те, що закони не містять норм, які стосуються основоположних прав людини і громадянина. З огляду на те, що законами регулюються основоположні права і свободи людини, і кожен має право на судовий захист від порушень його прав, запровадження інституту конституційної скарги стало логічним кроком у забезпеченні ефективного контролю за відповідністю законів Конституції України [4]. Під час розробки проекту нового Закону про Конституційний Суд України робоча група Ради з питань судової реформи враховувала системний взаємозв'язок між зазначеними статтями Конституції. Зазначений підхід потребував адаптації нормативної моделі, передбаченої статтею 151-1, до принципів, закріплених у частині четвертій статті 55 [4]. Відповідно, було виключено пряму вимогу щодо доведення порушення конституційних прав і свобод як умову доступу до Конституційного Суду, що зробило інститут конституційної скарги більш доступним для громадян.

Міжнародна практика застосування конституційної скарги є різною. Наприклад, у законодавстві таких країн, як Бразилія, Німеччина, Іспанія, Словенія та Словенія, скарга може бути спрямована на перевірку конституційності законів або їх окремих положень. В Австрії та Швейцарії можна оскаржувати окремі адміністративні акти, а в Німеччині – судові рішення. У Грузії конституційна скарга поширюється на інші нормативно-правові акти, а в Іспанії – на дії або акти органів влади, які порушують права людини [6]. Слід зазначити, що в Німеччині, Швейцарії та Угорщині предметом конституційної скарги є як загальні, так і персональні акти органів публічної адміністрації. Натомість в Іспанії за допомогою конституційної скарги можна оскаржити лише закони.

Право на подання конституційної скарги фізичними та юридичними особами в Угорщині закріплено у статті 24 Конституції 2011 року. Згідно з цією статтею, Конституційний Суд перевіряє відповідність правових положень Основному закону в конкретних справах, а також здійснює нагляд за відповідністю судових рішень Основному закону. Коло суб'єктів, які можуть звертатися з конституційною скаргою, визначається спеціальним Законом «Про Конституційний Суд» від 2011 року. Відповідно до статті 26 цього закону, фізична або юридична особа, яка постраждала від порушення своїх конституційних прав внаслідок застосування положення, що суперечить Основному Закону, має право звернутися до Конституційного Суду [6]. Це є можливим за умови, що таке положення було застосоване під час судового розгляду і заявник вичерпав або не має інших засобів захисту своїх прав у судовому порядку.

У Франції питання конституційної скарги пов'язане з діяльністю Конституційної ради, яка займається виборчими спорами за зверненнями учасників виборчого процесу. Згідно зі статтями 58, 59 і 60 Конституції Франції, Конституційна рада гарантує контроль за законністю виборів Президента Республіки, депутатів, сенаторів і референдумів. Крім того, вона оприлюднює офіційні результати виборів і вправі скасовувати їх у разі порушення закону [5]. Проте ці повноваження не розповсюджуються на референдуми, які мають найвищу юридичну силу у Франції. У 1962 році Конституційна рада ухвалила рішення про те, що вона не має права контролювати «пряме вираження народного суверенітету», сформулювавши доктрину, згідно з якою результати загальнонаціональних референдумів не підлягають її юрисдикції.

Порядок подання конституційної скарги в Польській Республіці формувався під впливом досвіду Німеччини, Австрії та Іспанії. Конституційну скаргу може бути спрямовано винятково проти нормативного акта (положення закону), але не щодо індивідуальних рішень. Стаття 79 Конституції надає це право всім фізичним особам, включно з громадянами та іноземцями, а також юридичним особам у межах їхніх конституційних прав. Скарга мусить обґрунтовувати порушення прав чи свобод, захищених Конституцією, та не може базуватися на міжнародних угодах [3]. Головними обмеженнями є здатність оскаржувати лише закони, а не їхнє застосування, і результатом задоволення скарги є тільки право перегляду остаточних судових рішень. Попри ці обмеження, конституційна скарга може розглядатися як ефективний засіб захисту, зокрема перед зверненням до ЄСПЛ.

У Литві конституційна скарга ще не є частиною правової системи. В Україні (та інших країнах ЄС) цей інститут існує, і громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду для захисту своїх прав. У Литві, хоча Конституція надає громадянам право на звернення до суду, питання індивідуальної конституційної скарги досі залишається невирішеним. Конституційний Суд Литви розглядає правові акти, але індивідуальні скарги не можуть бути подані безпосередньо громадянами. Замість цього Конституційний суд може переглядати правові акти за запитами таких органів, як Сейм, уряд, президент або суди [7]. Більшість литовських правників підтримують ідею запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги, адже це може зробити систему захисту прав людини більш дієвою та відповідною до сучасних стандартів.

У Німеччині конституційна скарга (Verfassungsbeschwerde) є одним із важливих інструментів захисту основних прав людини, закріплених в Основному законі (Grundgesetz). Подавати таку скаргу можуть як фізичні особи, чиї права були порушені, так і юридичні особи, якщо порушення стосується фундаментальних прав, таких як право власності. Конституційна скарга може бути спрямована проти актів державної влади, зокрема законів, адміністративних актів та судових рішень. Особливістю є те, що Федеральний конституційний суд розглядає лише конституційність державних актів, зокрема, чи порушують ці акти права особи, передбачені Основним Законом ФРН. Процес подання скарги потребує чіткої вказівки на порушення конкретних прав, які спричинили шкоду заявнику, а основним об'єктом оскарження є судові рішення, оскільки саме вони найчастіше порушують права громадян [8].

Федеральний конституційний суд Німеччини при розгляді конституційних скарг може скасувати неконституційне судове рішення або закон. У разі, якщо Суд визнає закон або його тлумачення неконституційним, він відміняє рішення і дає офіційне тлумачення закону, що є обов'язковим для всіх судових інстанцій. Конституційна скарга є найбільш ефективним засобом захисту прав громадян, адже дає змогу безпосередньо звернутися до найвищого органу конституційного контролю за захистом своїх прав. Саме завдяки інституту конституційної скарги Німеччина гарантує глибоку повагу до конституційних прав та посилює правову стабільність у державі.

Конституційна скарга в Німеччині має набагато ширшу сферу застосування, ніж модель в Україні. У Німеччині цей інститут передбачає можливість оскарження не лише нормативно-правових актів, а й актів індивідуальної дії, наприклад, рішень органів влади чи судових рішень, які порушують права особи. Завдяки цьому громадяни мають ширші можливості для захисту своїх прав, адже вони можуть оскаржувати дії держави, які прямо зачіпають їхні інтереси.

В Україні, проте, модель конституційної скарги є неповною і зосереджена на оскарженні лише правових актів, застосованих у конкретних судових справах. Конституційна скарга в Україні передбачає можливість оскарження лише тих законів, які були застосовані в остаточному судовому рішенні, і передбачає обмеження щодо предмета оскарження. Отже, ця модель є звуженою і фокусується на певних аспектах конституційного контролю.

Суб'єктами права на конституційну скаргу є особи, що визначені законодавством кожної держави. У більшості країн Європейського Союзу право на звернення до органів конституційної юрисдикції належить усім особам, незалежно від їхнього громадянства. Так, наприклад, в Австрії, Латвії, Хорватії, Німеччині це право надається як громадянам, так і іноземцям та особам без громадянства, за умови, що закон не містить жодних винятків [2].

У той же час, деякі країни встановлюють розширене коло суб'єктів права на конституційну скаргу. До таких суб'єктів, окрім фізичних та юридичних осіб, можуть належати органи державної влади, омбудсмен або інші юридичні особи, як, наприклад, у Словенії чи Румунії. Крім того, законодавство може передбачати особливі вимоги до подання скарги. Це можуть бути індивідуалізовані критерії, наприклад, існування адміністративного акта, який безпосередньо стосується заявника, або загальні умови, наприклад, необхідність довести, що певний закон суперечить положенням Конституції.

Предмет конституційної скарги розглядається як правовий акт, який може бути оскаржений до органу конституційної юрисдикції. Предметом конституційного контролю в різних країнах Європейського Союзу є як нормативні, так і індивідуальні акти. Нормативні акти – це міжнародні договори, закони, укази, постанови виконавчої влади, акти органів місцевого самоврядування, які є загальнообов'язковими, тобто їхня дія розповсюджується на невизначене коло осіб. У країнах, таких як Німеччина, Іспанія, Бельгія, Мальта, Чехія, Словаччина, Хорватія, конституційні суди можуть визнавати ці акти об'єктами конституційного контролю.

Адміністративними актами є індивідуальні акти, тобто рішення органів влади в конкретних справах, а також остаточні судові рішення. У ряді країн, як-от Угорщина, Німеччина, Словенія, конституційний контроль може здійснюватись і на підставі індивідуальних скарг, коли є підстави вважати, що судове рішення чи інший акт у конкретній справі порушує Конституцію.

В Україні предмет конституційної скарги є значно більш обмеженим, порівняно з деякими європейськими країнами. Конституційний Суд України може контролювати лише ті правові акти, які були застосовані судом загальної юрисдикції в конкретній справі. Тобто суди загальної юрисдикції встановлюють, який нормативно-правовий акт застосовується до спірних правовідносин, і тільки на підставі цих актів можна оскаржити рішення Конституційного Суду. Отже, в Україні предмет конституційної скарги обмежений актами, застосованими в судовому процесі, тоді як в інших країнах ЄС, таких як Німеччина чи Іспанія, можна оскаржувати не лише судові рішення, а й ширше коло правових актів, включаючи міжнародні договори та закони, які є обов'язковими до виконання.

Висновок

Як показує порівняльний аналіз досвіду різних країн, хоча інститут конституційної скарги є універсальним, його реалізація залежить від конкретних правових систем і традицій. Зокрема, в таких країнах, як Німеччина, Іспанія, Польща, конституційна скарга передбачає широкий доступ до

конституційного контролю, що дозволяє громадянам оскаржувати не лише закони, а й індивідуальні акти державних органів та судові рішення, які порушують їхні права. Це сприяє більш ефективному захисту прав людини, адже громадяни мають можливість оскаржувати конкретні порушення їхніх прав, не чекаючи на зміну законодавства чи скасування нормативно-правового акта.

В Україні ж конституційна скарга є обмеженою: вона дозволяє оскаржувати лише правові акти, застосовані в конкретних судових справах, що звужує коло можливих оскаржень і не дає громадянам повного доступу до механізмів захисту їхніх прав. Проте ця модель є важливим кроком на шляху до посилення правового захисту в Україні, хоча і потребує подальшого вдосконалення та ширшого доступу до конституційного контролю. Отже, конституційна скарга є потужним інструментом забезпечення прав і свобод людини, але для його більш ефективного використання необхідно враховувати досвід інших країн для забезпечення максимального рівня захисту прав громадян, зокрема шляхом розширення сфери дії цього інституту в Україні.

Література

1. Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччині та перспективи його запровадження в Україні. Вісник академії правових наук України. 3. 2011. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/7409

2. П'єцко Ю. Є. Конституційна скарга в Україні та країнах Європейського союзу: порівняльний аспект. Юридичний вісник 3 (60), 2021. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/16.pdf

3. Пулей В.І. Інститут конституційної скарги в Україні та країнах Центральної Європи: порівняльно-правове дослідження / Дисертація: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський Національний університет» Міністерство освіти і науки України// Ужгород, 2023. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/12271372_disertatsiya_pulej_vI.pdf

4. Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Конституційна скарга як форма судового захисту прав людини в Україні. ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 1, (41), 2019. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/194750/194942

5. Конституція України від 28 чер. 1996 р. № 254к/96-ВР (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

6. Качурінер В.Л., Згама А.О. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: національний та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2021. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/88.pdf

7. D Pūraitė-Andrikienė 'Understanding the Mechanism of Individual Constitutional Complaints in Lithuania: Main Features and Challenges of the First Years of Application' (2023) 4(21 URL: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.4-a000475

8. Tanto Lailam, Nita Andrianti. Legal Policy of Constitutional Complaints in Judicial Review: A Comparison of Germany, Austria, Hungary, and Indonesia. BESTUUR, Vol.11, No.1, August 2023, pp. 75-94. URL: https://jurnal.uns.ac.id/bestuur/article/view/70052

shestopal.kira@ukr.net

CONSTITUTIONAL COMPLAINT, EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES, COMPARATIVE CHARACTERISTICS

The article examines the institution of constitutional complaint in the national and international contexts, with special attention paid to the comparative analysis of this institution in different countries. An important mechanism for protecting human rights and freedoms is a constitutional complaint, which gives citizens the right to apply to constitutional control bodies regarding the compliance of laws and other legal acts with the Constitution. Particular attention is paid to the comparison of constitutional complaint models in European countries and their positive impact on the protection of constitutional rights. The author analyzes the experience of such

countries as Germany, Spain, Poland, France, Austria and others where the institution of constitutional complaint is one of the key elements of judicial protection of human rights and freedoms. Comparison of these models helps to identify the main trends and approaches to constitutional jurisdiction, including differences in appeal procedures and the possibility of appealing against both general acts and individual decisions.

The importance of this institution for national legislation is emphasized, since a constitutional complaint not only protects individual rights, but also influences the improvement of the legislative process. It is emphasized that a constitutional complaint is an important tool of a democratic state governed by the rule of law, since it guarantees effective control over the activities of public authorities and allows citizens to directly influence the quality of laws governing their lives. Thus, the institution of a constitutional complaint is an important element of the modern legal system which contributes to improving the level of legal protection of citizens, strengthening democratic principles and developing legal culture.

Keywords: *constitutional complaint, constitutional court, right to a constitutional complaint, judicial review, legislative acts.*

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ ОСІБ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНОГО СКЛАДНИКА МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

ОНОПКО Каріна Ігорівна - аспірантка кафедри кримінально - правових дисциплін та судочинства Сумський державний університет

orcid.org/0009-0003-3708-7269

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.34

Присвячено аналізу правового регулювання інституту уповноважених осіб із запобігання та виявлення корупції як суб'єкта протидії корупційним кримінальним правопорушенням в контексті російсько-української війни.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю посилення антикорупційних механізмів під час воєнного стану, оскільки корупційні ризики зростають, зокрема у сферах оборони, державних закупівель та розподілу гуманітарної допомоги. У статті розглядаються чинні законодавчі та інституційні механізми боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями, визначаються їхні недоліки та пропонуються напрями вдосконалення.

Основна увага приділяється ролі уповноважених осіб у системі запобігання корупції, їхнім повноваженням та ефективності правових норм, що регулюють діяльність. Досліджуються проблеми нормативного забезпечення діяльності уповноважених осіб, серед яких – відсутність єдиних стандартів їхньої роботи, недостатня координація між державними органами та обмежені ресурси для виконання покладених функцій. Розглядаються можливі шляхи оптимізації правових норм та адміністративних процесів з метою посилення інституту уповноважених осіб і підвищення ефективності антикорупційної політики в Україні.

Запропоновані у статті рекомендації мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони можуть бути використані для вдосконалення законодавчої бази, розробки нових антикорупційних стратегій та покращення співпраці між державними установами, відповідальними за боротьбу з корупцією.

Таким чином, стаття робить внесок у наукову дискусію щодо правового регулювання антикорупційної діяльності в Україні, пропонуючи конкретні шляхи покращення роботи уповноважених осіб у межах воєнного стану.

Ключові слова: корупція, уповноважені особи з питань запобігання та виявлення корупції, антикорупційне законодавство, правове врегулювання, воєнний стан.

Постановка проблеми

Захищеність держави від зовнішніх загроз напряму залежить від внутрішньої стабільності, міцності державного апарату та ефективності політичної влади. В умовах воєнного стану корупція є основною внутрішньою причиною політичних і економічних криз, оскільки підриває демократію, верховенство права, порушує права людини, викривлює ринки та знижує якість життя громадян. В умовах російсько-української війни важливим є вдосконалення правових інструментів, що дозволяють своєчасно реагувати на корупційні ризики, забезпечувати підзвітність та прозорість державних органів, що є критично важливим для забезпечення національної безпеки, зміцнення демократичних інститутів і верховенства права в Україні.

Стан дослідження проблеми

Організаційно-правовим питанням корупційної злочинності та удосконаленню національного антикорупційного законодавства присвячені праці таких українських вчених, як: Ю. Ковбасюк та В. Федоренко [1], С. Шило [2], О. Джуджа та Е. Расюк [3], М. Мельник [4], В. Трепак [9] та інші. Але, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених проблемам запобігання та боротьби з корупцією, все ж питання удосконалення правового врегулювання інституту уповноважених осіб у сфері антикорупційної діяльності в умовах воєнного стану залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є теоретичний аналіз правового регулювання діяльності уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції як субєкта протидії корупційним кримінальним правопорушенням в Україні в умовах воєнного стану, виявлення його недоліків і прогалин, а також обґрунтування необхідності його вдосконалення.

Наукова новизна дослідження полягає запропонованих ідеях вдосконалення правового врегулювання інституту уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції в україні як необхідного складника механізму протидії корупційним кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження

В умовах боротьби з зовнішнім ворогом, в Україні існує ряд внутрішніх проблем, які заважають відстоювати нашу незалежність та територіальну цілісність. Зокрема, однією з найпоширеніших проблем є корупція, яка є найдеструктивнішим фактором, який перешкоджає економічному, соціальному та гуманітарному розвитку України уповільнюючи процеси європейської інтеграції та створюючи загрози національній безпеці (далі – НБ). Від ефективності антикорупційної політики залежить не лише внутрішня стабільність держави, а й її міжнародний імідж та стратегічний розвиток.

Ефективна протидія корупції потребує науково обґрунтованого підходу, який передбачає розгляд корупції як соціально детермінованого явища. Формування такої концепції має включати розробку комплексної стратегії та тактики боротьби з корупційними проявами, чітке визначення цілей антикорупційної діяльності, а також створення дієвих механізмів їх реалізації. Важливим аспектом процесу, як стверджує С. Шило, є забезпечення належного рівня матеріальних, фінансових, організаційних та правових ресурсів. Оптимізація інституту уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції, їх функцій та повноважень дозволить підвищити ефективність антикорупційних заходів, сприяти їхній інституціоналізації та інтеграції у загальнодержавну систему протидії кримінальним корупційним правопорушенням [1, с. 238].

Запобігання корупційній злочинності є складним, системним та науково обґрунтованим процесом, що передбачає цілеспрямований вплив держави та уповноважених суб'єктів на фактори, які сприяють корупційним правопорушенням. Погоджуємось з думкою М. Мельник, що одним із ключових напрямів діяльності є превентивні заходи, спрямовані на усунення причин і умов корупційної злочинності, а також на нейтралізацію криміногенних чинників, що впливають на формування особистості корупційних правопорушників [2, с. 79]. Вважаємо, що посилення правового статусу та розширення функціональних обов'язків уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції сприятиме підвищенню ефективності координації з іншими антикорупційними органами та розбудові дієвої системи запобігання корупційним кримінальним правопорушенням.

Стратегічною метою антикорупційної політики є створення ефективного механізму запобігання та протидії корупції на рівні державного управління та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). Досягнення такої мети передбачає підвищення прозорості діяльності органів влади, забезпечення додержання прав і свобод громадян, сприяння економічному розвитку та впровадження європейських

соціальних стандартів. Як бачимо, завдяки досягненню поставленої мети, ефективне функціонування інституту уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції сприятиме зниженню рівня корупції, посиленню відповідальності посадових осіб та налагодженню чіткої координації між державними органами у сфері антикорупційної діяльності. Згідні з висновком О. Джуджи та Е. Расюк про те, що визначення стратегічних і тактичних цілей протидії корупції, формування завдань для відповідних органів влади та розробка ефективних методів боротьби є необхідними передумовами побудови дієвої системи запобігання корупційним кримінальним правопорушенням в Україні під час російсько-української війни [3, с. 64].

Ефективна протидія корупції в Україні вимагає не лише наявності політичної волі, але й комплексного правового, організаційного та інституційного забезпечення. Важливим елементом антикорупційної політики є вдосконалення законодавчої бази, що регулює механізми запобігання корупції та встановлює відповідальність за корупційні правопорушення. Створення дієвої системи боротьби з корупцією передбачає функціонування ефективних державних органів, які мають забезпечувати координацію у формуванні та реалізації антикорупційної політики на рівні територіальних громад (далі – ТГ). В такому випадку, превентивні заходи спрямовані на запобігання та подолання корупції, які невід'ємною складовою процесу децентралізації влади.

В умовах воєнного стану необхідність посилення антикорупційних заходів набуває особливої актуальності. В контексті майбутнього масштабного фінансування від міжнародних партнерів для відбудови економіки та інфраструктури України, критично важливо забезпечити прозорість і ефективність використання фінансових ресурсів. Запровадження змін та доповнень до чинного законодавства має стати пріоритетним завданням для держави, оскільки корупційні ризики в умовах кризи та післявоєнного відновлення зростають. На нашу думку, попри існування антикорупційної системи, її ефективність навіть у мирний час залишалася обмеженою, що обумовлює необхідність реформування механізмів контролю та відповідальності за корупційні правопорушення. Додатковим викликом є те, що в умовах війни правоохоронні органи значною мірою зосереджені на розслідуванні військових злочинів, що ускладнює оперативне реагування на випадки корупції [4]. На наш погляд, одним із першочергових завдань має стати створення ефективного механізму моніторингу використання міжнародної фінансової допомоги, зокрема через впровадження сучасних цифрових технологій, автоматизацію процесів та посилення незалежного контролю, які дозволять мінімізувати корупційні ризики та підвищити рівень довіри до антикорупційної політики України.

Зокрема, проєкт Закону про внесення змін до Кримінального кодексу (далі – КК) України, який пропонує посилити відповідальність за корупційні діяння під час воєнного стану, є важливим кроком у боротьбі з корупцією в умовах війни [5] . Зокрема, запропоноване доповнення Ст. 111 КК України, яке прирівнює набуття посадовою особою активів, що значно перевищують її законні доходи, до державної зради, підкреслює високий рівень небезпеки корупційних діянь під час війни, що на нашу думку, відповідає нагальній потребі захистити державні ресурси від незаконного привласнення, особливо коли йдеться про фінансування відновлення економіки та інфраструктури.

Прирівняння таких злочинів до державної зради та встановлення жорстких санкцій, наприклад до 15 років позбавлення волі або довічне ув'язнення з конфіскацією майна, повинно стати важливим інструментом, який здатен суттєво знизити рівень корупційних ризиків у державному управлінні. Загалом, переконані, що зміни не тільки сприятимуть більш ефективному запобіганню корупції, але й зміцнять довіру громадян до ОМС та забезпечать стабільність у відносинах з партнерами, що критично важливо для подальшої підтримки України в процесі її відбудови після війни.

Законом України від 03.03.2022 р № 2113-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ НБ України в умовах дії режиму воєнного стану» були внесені суттєві зміни до Ст. 111 та Ст. 113 КК України [6]. Зокрема, нововведення передбачають обтяжуючі ознаки, що посилюють відповідальність за вчинення цих злочинів у період воєнного стану або під час збройного конфлікту. Зміни спрямовані на посилення механізмів захисту НБ, підвищення ефективності боротьби з державними зрадами та диверсіями, що є особливо актуальним в умовах російсько-української війни. Санкції, передбачені вказаними змінами, включають позбавлення волі на термін до 15 років або довічне позбавлення волі, а також конфіскацію майна та обмеження щодо обіймання посад або ведення певної діяльності. Відповідно до Закону України від 03.03.2022 р № 2113-IX «Про внесення змін до КК України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ НБ України в умовах дії режиму воєнного стану», вважаємо за потрібне доповнити їх кількома ключовими аспектами для подальшого удосконалення правової основи протидії корупції та злочинам під час війни:

1) *уточнення визначення «корупційних дій» у військовий період*. Необхідно чітко визначити корупційні правопорушення, пов'язані з управлінням військовими та гуманітарними фондами, а також іншими ресурсами, які мають критичне значення для НБ, таких як: постачання медичних засобів, озброєння та відновлення інфраструктури, що дозволить запобігти виникненню правових прогалин і сприятиме ефективнішому контролю за витрачанням коштів, що виділяються на військові та гуманітарні потреби в умовах війни. Така регламентація допоможе зменшити масштаби корупційних правопорушень, що можуть виникати через невизначеність щодо специфіки військової ситуації;

2) *розширення визначення «обтяжуючих обставин»*. Враховуючи унікальні умови воєнного стану, доцільно розширити перелік обтяжуючих обставин у випадку корупційних правопорушень, зокрема, враховуючи наявність зв'язків з іноземними державами або агресорами, а також використання службового становища для підриву НБ. Дана зміна допоможе у визначенні більш тяжких санкцій для осіб, що використовують свої повноваження для реалізації інтересів агресора, а також підривають національну економічну та соціальну стабільність в умовах війни;

3) *інтеграція міжнародних стандартів*. Необхідно врахувати міжнародні норми, зокрема конвенції та рекомендації міжнародних організацій, таких як ООН та Ради Європи, щодо запобігання корупції. Для підвищення ефективності боротьби з корупцією в умовах війни слід посилити співпрацю з міжнародними антикорупційними організаціями. Зазначені заходи дозволять краще контролювати фінансові потоки в умовах воєнного стану, запобігаючи відмиванню коштів та фальсифікаціям в урядових структурах.

4) *інститут НБ та прав людини*. Не менш важливим є балансування між забезпеченням НБ та захистом прав людини. В умовах воєнного стану, при введенні посилених заходів щодо боротьби з корупцією, важливо створити механізми контролю, щоб обмеження прав і свобод громадян не стали надмірними. Рекомендується впровадити незалежні наглядові органи, які можуть здійснювати моніторинг використання посилених правових норм і забезпечувати захист від зловживань з боку правоохоронних органів та державних посадових осіб.

5) *запровадження цифрових механізмів моніторингу*. У сучасних умовах технологічний прогрес дозволяє створювати нові інструменти для боротьби з корупцією. Тому слід розглянути можливість впровадження автоматизованих систем моніторингу державних фінансів, особливо для військових і гуманітарних витрат, що дозволить знизити людський фактор у контролі за використанням державних ресурсів, підвищити прозорість фінансових операцій та зменшити можливості для корупційних зловживань.

Враховуючи надзвичайність ситуації, зміни сприятимуть недопущенню пра-

вових лазівок, які могли б призвести до пом'якшення покарання за серйозні злочини проти НБ та міжнародного порядку. Зокрема, внесення змін до статей КК України, зокрема до 45-48, 74, 75, 79, 80-82, 86, 87, 89, 91 КК, у частині заборони звільнення осіб від кримінальної відповідальності за злочини, вчинені під час війни, є доцільним з огляду на необхідність посилення контролю за відповідальністю за корупційні діяння у критичний період. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» [7] щодо особливостей застосування законодавства у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану є важливим кроком у вдосконаленні правового регулювання запобігання корупції в умовах екстраординарної ситуації. Враховуючи надзвичайні обставини воєнного стану, законодавець намагається збалансувати потребу у збереженні ефективності механізмів боротьби з корупцією та необхідність забезпечення стабільності, зокрема у відносинах між державними органами та іншими суб'єктами, які надають підтримку або допомогу державі у період війни.

Внесення змін до регулювання подарунків та інших матеріальних вигод, передбачених цим законопроєктом, зокрема тимчасове скасування вимог щодо відповідності подарунків загальновизнаним уявленням про гостинність та обмеження щодо вартості подарунків, є важливим у контексті забезпечення прозорості і запобігання корупційним діям. Особливо це стосується таких ситуацій, як: надання грошових коштів, товарів чи послуг, які використовуються у рамках гуманітарної допомоги або в процесі забезпечення потреб Збройних Сил України (далі – ЗСУ), правоохоронних органів та інших державних установ, залучених до боротьби з агресором.

Таблиця 1

Зміни до законодавства України у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану

№	Зміни	Відповідність нормам законодавства
1.	Визначення обмежень щодо декларування	Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» (Ст. 46), пропонуємо встановити: особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування зобов'язані зазначати в деклараціях відомості щодо об'єктів декларування, які можуть бути змінені чи придбані в умовах воєнного стану, зокрема у випадку, якщо ці зміни не стосуються задоволення життєвих потреб під час війни (пункт 7, 10 ч. 1 ст. 46).
2.	Подання повідомлень про суттєві зміни в майновому стані	Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» (Ст. 46, 47), пропонується встановити обов'язок подавати повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, якщо такі зміни виникли внаслідок отримання благодійних коштів або товарів, що надані для підтримки НБ чи допомоги постраждалим від збройної агресії.
3.	Встановлення строків контролю та перевірок	Згідно з Законом України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану» від 03.03.2022 р № 2115-IX, пропонується тимчасово зупинити перебіг строків для проведення контролю, перевірок і моніторингу, що здійснюється Національним агентством з питань запобігання корупції (Ст. 2), що дозволить зосередити ресурси на найбільш критичних питаннях.
4.	Заборона на звільнення від кримінальної відповідальності та покарання	Відповідно до КК України (Ст. 109-114-1, Ст. 437-439, ч. 1 Ст. 442), пропонується заборонити звільнення осіб, які вчинили злочини проти НБ або злочини проти миру та безпеки людства, від кримінальної відповідальності, покарання або відбування покарання в період воєнного стану, що дозволить запобігти можливим маніпуляціям та зберегти законність у процесі покарання осіб, які вчиняють злочини в умовах війни.

Примітка: джерело складене автором на основі [8;9]

Пояснення виключень для отримання товарів або послуг безоплатно або за зниженою ціною у таких випадках, коли йдеться про добровольчі формування або гуманітарні потреби, є логічним у контексті посилення боротьби з корупцією в умовах війни, оскільки це дає можливість забезпечити державні органи та цивільне населення необхідними ресурсами, не порушуючи принципи прозорості та чесності. Однак, для ефективної боротьби з корупцією, варто передбачити наявність суворих механізмів контролю та звітності щодо таких операцій, щоб уникнути зловживань.

З огляду на вищезазначене, запровадження системи нагляду за дотриманням нових норм та механізмів контролю за одержанням та використанням подарунків, грошових коштів і товарів у воєнний період може суттєво посилити систему запобігання корупції в умовах війни, надаючи необхідні інструменти для боротьби з можливими зловживаннями та протидії корупційним правопорушенням, які можуть виникнути під час виконання державних функцій у критичний для країни час. Для удосконалення правового регулювання запобігання корупції пропонуємо наступні зміни та доповнення до чинного законодавства (див. табл. 1).

Таким чином, перераховані в таблиці 1 зміни, свідчать про необхідність адаптації законодавства до специфічних обставин війни, коли важливо оптимізувати процеси декларування, сприяти прозорості в розподілі благодійних та гуманітарних коштів, а також гарантувати невідворотність покарання за злочини проти НБ. Зупинення строків для перевірок під час війни дозволяє сфокусувати ресурси на критичних аспектах НБ, одночасно не втрачаючи можливості для ефективного контролю в майбутньому, що також вказує на необхідність швидкого реагування на нові виклики та загрози та адаптацію державних інститутів до змінюваних умов.

Проте, слід зауважити, що існують певні корупційні ризики проєкту Закону, які на нашу думку є значимими для їх врахування при удосконаленні правового регулювання інституту запобігання корупції. Зокрема, критика щодо використання загальних формулювань без конкретизації вказує на проблему неясності та потенційної неефективності контролю за витратами грошових коштів і отриманими подарунками. Зокрема, з одного боку, дійсно, отримання грошових коштів, як зазначено, не завжди є формою одержання права власності на ці кошти, особливо коли йдеться про кошти, що надаються на спеціальні рахунки для передачі чи використання в благодійних цілях. Вважаємо, що це може створити неясність щодо того, чи повинні особи, які ці кошти передають чи використовують, подавати повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, що, у свою чергу, може ускладнити систему моніторингу та запобігання корупції.

Щодо товарів, одержаних безоплатно або за зниженою ціною, питання права власності також викликає труднощі в контексті розмежування між благодійною допомогою та можливими корупційними схемами. Якщо товари надаються для передачі ЗСУ чи іншим військовим формуванням, а також у вигляді гуманітарної допомоги, то необхідно чітко визначити умови, за яких такий процес має бути прозорим і підлягати контролю. Відсутність чітких норм може призвести до використання цих каналів як інструментів для обходу законодавства або маніпулювання отриманням товарів без належного повідомлення про зміни у майновому стані.

Виділені нами аспекти прямо впливають на ефективність інституту уповноважених осіб, відповідальних за запобігання корупції та підкреслюють необхідність точного визначення умов, за яких ті чи інші благодійні надходження або товари повинні декларуватися, а також необхідність створення більш детального правового регулювання для уникнення потенційних маніпуляцій, що можуть послабити механізми протидії корупційним правопорушенням. У такому контексті вдосконалення норм законодавства, які визначають порядок декларування доходів і майна, є важливою складовою механізму запобігання корупції в умовах війни.

На нашу думку, удосконалення правового врегулювання інституту уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції в умовах воєнного стану повинно включати адаптацію законодавства до специфічних викликів війни, забезпечення захисту осіб, що виконують свої обов'язки, та інтеграцію технологічних інструментів для збереження контролю над ситуацією навіть в умовах нестабільності:

1) *Адаптація функцій до специфіки воєнного стану*. У зв'язку з особливим правовим режимом воєнного стану необхідно уточнити функції уповноважених осіб, зокрема щодо забезпечення чіткого правового регулювання щодо винятків для декларування, зокрема щодо майна, що може бути відсутнім у зв'язку з військовими діями.

2) *Механізм моніторингу та контролю за корупційними правопорушеннями*. Через можливі труднощі в забезпеченні доступу до інформації та організації перевірок в умовах воєнного стану, правове регулювання може передбачати інструменти для здійснення дистанційного моніторингу, взаємодії з іншими органами, зокрема через онлайн-платформи, забезпечення автоматизованих систем звітності, інтегрованих з державними органами. Удосконалювати процес подання повідомлень про корупційні правопорушення, наприклад, через спеціальні гарячі лінії або інші платформи для швидкого реагування на факти корупції в умовах кризового стану.

3) *Покращення механізмів боротьби з корупцією в умовах гуманітарної допомоги*. Враховуючи значний обсяг благодійних і гуманітарних коштів, які надходять під час воєнного стану, необхідно розробити спеціальні правові механізми контролю за цими потоками. Пропонуємо ввести додаткові норми для контролю за використанням благодійних коштів, а також посилити відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги.

Висновки

Отже, для підвищення ефективності роботи уповноважених осіб необхідно запровадити більш гнучкі механізми контролю, спрощення процедур перевірок, впровадження сучасних технологій для моніторингу та забезпечення безпеки державних службовців під час виконання своїх обов'язків. Зокрема, важливо удосконалити механізми для оперативного реагування на корупційні правопорушення, що виникають у сфері державних закупівель, гуманітарної допомоги та оборонних питань. В результаті, перераховані заходи допоможуть зберегти стабільність та ефективність антикорупційної політики навіть в умовах війни, що є необхідним для зміцнення довіри до органів державної влади і забезпечення НБ.

Література

1. Шило С. М. Кримінологічні напрями запобігання корупції в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 2019. № 9. С. 237–242.

2. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2011. 304 с.

3. Джужа О. М., Расюк Е. В. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.

4. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану № 11322 від 06.06.2024 р. *ВРУ*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2390738 (дата звернення: 17.03.25).

5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за корупційні діяння під час дії воєнного стану. Проект Закону від 04.05.2022 р. № 7348. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39559 (дата звернення: 18.03.25).

6. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану. Закон України №

SUMMARY

Devoted to the analysis of the legal regulation of the institution of authorized persons for the prevention and detection of corruption in Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian war. The relevance of the study stems from the need to strengthen anti-corruption mechanisms during martial law, as corruption risks are increasing, particularly in the areas of defense, public procurement, and the distribution of humanitarian aid. The article provides an overview of the existing legislative and institutional mechanisms for combating corruption-related criminal offenses, identifies their shortcomings, and proposes directions for their improvement.

Focuses on the role of authorized persons in the system of corruption prevention, their powers, and the effectiveness of the legal provisions governing their activities. The author examines the challenges in the regulatory framework supporting these officials, including the lack of uniform standards for their work, insufficient coordination among public authorities, and limited resources for fulfilling their functions. Possible ways to optimize legal provisions and administrative processes are considered to enhance the institution of authorized persons and improve the effectiveness of anti-corruption policies in Ukraine.

The recommendations proposed in the article have both theoretical and practical significance. They can be used to improve the legislative framework, develop new anti-corruption strategies, and enhance cooperation among state institutions responsible for combating corruption.

Thus, contributes to the academic discourse on the legal regulation of anti-corruption activities in Ukraine, offering concrete proposals for improving the work of authorized persons within the framework of martial law.

Keywords: corruption, authorized persons for the prevention and detection of corruption, anti-corruption legislation, legal regulation, martial law.

2113-IX від 03.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text (дата звернення: 18.03.25).

7. Проект Закону про внесення змін до Закону Україні «Про запобігання корупції» щодо особливостей застосування законодавства у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Урядовий портал*. 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukraini-pro-zapobigannya-koruptsii-shchodo-osoblivostey-zastosuvannya-zakonodavstva-u-sferi-zapobigannya-koruptsii-v-umovakh-voennogo-stanu (дата звернення: 18.03.25).

8. Трепак В. М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 444 с.

9. Онопко К. І. Основні напрямки діяльності уповноважених осіб з питань запобігання та виявлення корупції як суб'єкта протидії кримінальним корупційним правопорушенням. *Прикарпатський юридичний вісник. Серія: Кримінальне право, кримінологія*. Вип. 4 (57), 2024. С. 100–104.

ЗАКОН ПРО ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ: КЛЮЧОВІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ[1]

КУЛІШ Анатолій Миколайович - доктор юридичних наук, професор, директор ННІ права Сумського державного університету
https://orcid.org/0000-0001-9775-2900
ГОЛОХА Аріна Романівна - студентка 4-го року навчання Сумського державного університету
https://orcid.org/0009-0003-1313-2459
УДК 343
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.35

Сучасний світ перебуває на порозі глобальної цифрової трансформації, де віртуальні активи стають не просто черговим технологічним трендом, а повноцінним інструментом економічної діяльності, який принципово змінює уявлення про фінансові системи та механізми обміну цінностями. Україна, як держава, що прагне до інтеграції у світовий економічний простір, опинилася перед необхідністю формування комплексного законодавчого підходу до регулювання цифрових активів, що вимагає глибокого наукового осмислення та виваженої стратегії.

Дослідження правової природи віртуальних активів демонструє складну багатогранну систему, яка включає технологічні, економічні, юридичні та соціальні компоненти. Blockchain-технології, криптовалюти, токени та інші цифрові інструменти становлять принципово новий клас активів, які не вкладаються в традиційні правові та економічні парадигми. Це вимагає не просто адаптації існуючих норм, але й розробки принципово нового підходу до розуміння природи та механізмів обігу віртуальних активів.

Міжнародний досвід регулювання цифрових активів показує, що кожна держава обирає власну стратегію, яка відповідає її економічним інтересам, рівню технологічного розвитку та геополітичним амбіціям. Країни по-різному визначають правовий статус криптовалют – від повної заборони до максимально лояльного регулювання. Україна перебуває на етапі активного пошуку оптимальної моделі, що передбачає вивчення кращих світових практик та врахування національної специфіки.

Ключовими викликами для вітчизняного законодавця є не лише технічне врегулювання питань обігу віртуальних активів, а й забезпечення балансу між державними інтересами, захистом прав інвесторів та створенням сприятливого середовища для технологічних інновацій. Необхідно розробити таку законодавчу базу, яка б мінімізувала ризики шахрайства, унеможливлювала використання криптовалют для незаконних операцій, але водночас не створювала надмірних бюрократичних бар'єрів для розвитку цифрової економіки.

Наукове дослідження правових проблем регулювання віртуальних активів має на меті не лише проаналізувати існуючі виклики, а й запропонувати конкретні механізми їх вирішення. Йдеться про формування такої нормативної бази, яка б відповідала найсучаснішим світовим стандартам, враховувала технологічні особливості blockchain-технологій та була спроможна адаптуватися до постійних змін у цифровому середовищі. Тільки комплексний, системний підхід дозволить Україні не просто встигнути за глобальними технологічними трендами, але й посісти гідне місце у світовій цифровій економіці.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, правове регулювання, цифрові фінанси, блокчейн, ліцензування, фінансовий моніторинг.

[1] Робота виконана в рамках проєктів: «Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» № 0125U001542, «Інтеграційна парадигма цифрової трансформації в системі протидії фінансовій злочинності: синергетичний підхід до превенції та боротьби» № 0125U000602.

Постановка проблеми

Віртуальні активи, зокрема криптовалюти, все більше інтегруються в світову фінансову систему, однак правове регулювання цієї сфери залишається неоднозначним. В Україні ухвалений Закон «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX, проте його впровадження гальмується через необхідність змін до Податкового кодексу, тому він залишається не чинним. Відсутність чітких податкових норм, регуляторних механізмів та інституційної підтримки створює ризики для розвитку галузі.

Мета статті

Проаналізувати ключові положення Закону «Про віртуальні активи», визначити основні проблеми його реалізації, а також запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання віртуальних активів в Україні. Особлива увага приділяється міжнародному досвіду та можливим сценаріям адаптації українського законодавства до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики

Питання правового регулювання віртуальних активів широко досліджується як вітчизняними, так і міжнародними експертами. В Європейському Союзі діє регулювання MiCA, яке встановлює єдині правила для криптовалютного ринку. В Україні ситуація залишається невизначеною через законодавчі бар'єри та економічні виклики, пов'язані з військовими діями. Дослідження у цій сфері фокусуються на необхідності створення прозорих механізмів регулювання, які сприятимуть розвитку криптоіндустрії.

Виклад основного матеріалу

В умовах глобальної цифровізації та зростаючої популярності технологій блокчейн питання правового регулювання віртуальних активів стає дедалі актуальнішим. Віртуальні активи охоплюють широкий спектр цифрових ресурсів, включаючи криптовалюти, токени та інші цифрові активи, які мають фінансову цінність. Вони використовуються як засіб платежу, інструмент інвестування та навіть як елемент децентралізованих фінансових систем.

В Україні Закон «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX був ухвалений Верховною Радою, однак наразі не набрав чинності через необхідність внесення відповідних змін до Податкового кодексу [1]. Це створює ситуацію правової невизначеності, яка ускладнює розвиток ринку віртуальних активів у країні. Важливим є аналіз основних положень цього закону, а також проблем його імплементації в реаліях української правової системи.

Закон визначає правовий статус віртуальних активів, їх класифікацію, а також основні принципи державного регулювання у цій сфері. Відповідно до документа:

- віртуальні активи визнаються особливим видом нематеріальних благ, які мають фінансову вартість та можуть бути об'єктом цивільних прав;
- встановлюється класифікація віртуальних активів на два основні види: забезпечені (наприклад, security-токени, які мають реальну прив'язку до активів) та незабезпечені (наприклад, криптовалюти, які не мають матеріального забезпечення);
- вводиться система державного регулювання обігу віртуальних активів. Основним регулятором визначається Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), яка відповідатиме за контроль та нагляд у цій сфері;
- встановлюються вимоги до постачальників послуг, пов'язаних з віртуальними активами (VASP), зокрема до бірж, обмінників та зберігачів цифрових активів. Вони повинні будуть отримати відповідні ліцензії;
- законом передбачено механізми запобігання відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, що відповідають міжнародним стандартам FATF [2].

Варто акцентувати увагу, на міжнародних стандартах FATF (Financial Action Task Force), які відіграють ключову роль у регулюванні обігу віртуальних активів та боротьбі з їх незаконним використанням. У 2019 році FATF оновила свої рекомендації, включивши до них положення щодо віртуальних активів та постачальників по-

слуг, пов'язаних із віртуальними активами (VASP). Основна мета цих стандартів — запобігання використанню криптовалют та інших цифрових активів для відмивання грошей, фінансування тероризму та ухилення від фінансового контролю.

Однією з ключових вимог FATF є «правило подорожі» (Travel Rule), яке зобов'язує постачальників послуг (біржі, криптогаманці тощо) передавати інформацію про відправника та одержувача транзакцій з віртуальними активами. Це наближає регулювання криптовалют до традиційного банківського сектору. Країни-учасниці FATF повинні впроваджувати ці стандарти у своє національне законодавство, що сприяє підвищенню прозорості ринку віртуальних активів і запобіганню фінансовим злочинам [3].

Одним із можливих шляхів вирішення проблем, пов'язаних із цим Законом, є адаптація положень міжнародного законодавства, зокрема Регламенту (ЄС) 2023/1114, відомого як Markets in Crypto-Assets (MiCA). Даний нормативний акт вводить визначення «криптоактив» та поділяє криптоактиви на токени електронних грошей, токени, прив'язані до активів, та інші криптоактиви, які не підпадають під категорії EMTs і ARTs. Також MiCA встановлює правила розкриття конфіденційної інформації, забороняє зловживання інсайдерською інформацією, регулює питання маніпуляцій на ринку криптоактивів та визначає стандарти для постачальників послуг у цій сфері [4].

На відміну від MiCA, Закон України «Про віртуальні активи» не передбачає регулювання таких аспектів, як токени, прив'язані до активів або валют, послуги зі зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені третіх осіб, функціонування торгових платформ для віртуальних активів, обмін віртуальних активів на фіатні гроші або інші цифрові активи, виконання торгових операцій за дорученням клієнтів, розміщення цифрових активів, надання консультацій щодо криптоактивів, управління портфелем віртуальних активів тощо.

Національний інститут стратегічних досліджень, аналізуючи Закон України «Про віртуальні активи» у контексті інтеграції країни до Європейського Союзу, виокремив низку критичних питань, які необхідно врегулювати для ефективного функціонування ринку віртуальних активів. Основним викликом залишається класифікація та аналіз криптоактивів відповідно до міжнародних та європейських стандартів з урахуванням їх ключових характеристик та економічної мети.

Для ефективного регулювання віртуальних активів в Україні необхідно провести детальну оцінку їх різновидів та ризиків, зокрема визначити, які сегменти ринку залишаються поза межами чинного законодавства. У світовій практиці основними категоріями віртуальних активів є активи, що виконують функції цінних паперів, платіжні інструменти та утилітарні токени, які забезпечують доступ до певних послуг або програмного забезпечення. Врахування цієї класифікації сприятиме гармонізації українського законодавства з європейськими нормами та створенню прозорих умов для розвитку криптоіндустрії [5].

Україна, прагнучи інтеграції до європейського економічного простору, ймовірно, орієнтуватиметься на стандарти MiCA. Водночас воєнний стан і санкційний тиск на росію додають унікальності українському контексту, адже віртуальні активи можуть використовуватися як для гуманітарної допомоги, так і для обходу санкцій.

Попри значний крок вперед у правовому регулюванні, на практиці реалізація Закону про ВА стикається з низкою суттєвих перешкод. Основні проблеми включають:

1. Відсутність чинності Закону. Незважаючи на ухвалення, Закон не набрав чинності, оскільки не прийняті відповідні зміни до Податкового кодексу України. Це створює правовий вакуум, у якому учасники ринку не можуть повноцінно діяти в межах правового поля.

2. Невизначеність щодо оподаткування. Однією з ключових проблем є відсутність чітких податкових норм щодо обігу віртуальних активів. Незрозуміло, які податкові ставки будуть застосовуватися до операцій із криптовалютами, що створює

ризики як для підприємців, так і для звичайних користувачів.

3. Відсутність необхідної інфраструктури. Регуляторна інфраструктура для роботи з віртуальними активами в Україні ще не сформована. Це стосується як ліцензійної діяльності бірж, так і механізмів контролю за дотриманням законодавства.

4. Правові ризики. Відсутність судової практики щодо вирішення спорів у сфері віртуальних активів може призвести до значної правової невизначеності. Наразі немає роз'яснень щодо правового захисту користувачів та інвесторів у разі втрати активів через шахрайські дії чи технічні збої.

5. Глобальні виклики та міжнародний контекст. Війна в Україні, санкції та фінансова криза впливають на здатність країни швидко впроваджувати новітні технології, зокрема щодо віртуальних активів. До того ж, міжнародне регулювання постійно змінюється, і Україна має адаптувати свої закони до європейських стандартів, таких як MiCA (Markets in Crypto-Assets Regulation).

Розвиток законодавства про віртуальні активи є критично важливим для України. Необхідний виважений, поступовий підхід, який забезпечить:

- правову визначеність;
- захист економічних інтересів держави;
- стимулювання інновацій;
- інтеграцію у глобальний цифровий простір.

Успішна реалізація законодавчого регулювання віртуальних активів дозволить Україні посісти гідне місце в світовій цифровій економіці.

Висновки

Хоча набрання чинності Закону «Про віртуальні активи» є важливим кроком у розвитку цифрової економіки України, його практичне застосування залишається проблематичним через низку факторів. Відсутність чинності Закону, регуляторна невизначеність, податкові ризики та брак правозастосовчої практики створюють значні перешкоди для легального функціонування ринку віртуальних активів.

З метою створення ефективної нормативно-правової бази необхідно ухвалити відповідні зміни до законодавства, забезпечити дієві механізми контролю та стимулювати розвиток інновацій у фінансовій сфері. Гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами сприятиме залученню інвестицій та створенню сприятливих умов для розвитку криптоіндустрії в Україні.

Для забезпечення ефективності Закону «Про віртуальні активи» вважаємо за необхідне:

- встановити гнучкий перехідний період із чіткими інструкціями для бізнесу;
- розробити спрощену систему оподаткування для малих інвесторів;
- інвестувати в підготовку кадрів і технічне оснащення регуляторів;
- налагодити співпрацю з міжнародними організаціями (FATF, IMF, Europol) для обміну досвідом і технологіями;
- забезпечити інформаційну кампанію для підвищення обізнаності громадян про нові правила.

Література

1. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text

2. Рекомендації FATF міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення. С. 266. URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf

3. What Is the FATF Travel Rule? *Sanctions Lists & PEP Screening for AML Compliance*. URL: https://www.sanctions.io/blog/faft-travel-rule-guide#:~:text=The%20FATF%20Travel%20Rule%20presents,robust%20and%20secure%20technological%20solutions.

4. Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA). *ESMA*. URL: http://esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica.

5. Регулювання віртуальних активів в Україні: адаптація до глобальних стандартів та внутрішні виклики. *Юридичний факультет ЧНУ ім. Юрія Федьковича*. URL: https://law.chnu.edu.ua/rehuliuvannia-virtualnykh-aktyviv-v-ukraini/.

Kulish A., Holokha A.

THE LAW ON VIRTUAL ASSETS: KEY PROVISIONS AND APPLICATION ISSUES

The modern world is on the verge of a global digital transformation, where virtual assets are becoming not just another technological trend, but a full-fledged tool of economic activity that fundamentally changes the perception of financial systems and value exchange mechanisms. Ukraine, as a country seeking integration into the global economic space, is faced with the need to develop a comprehensive legislative approach to the regulation of digital assets, which requires deep scientific understanding and a balanced strategy.

The study of the legal nature of virtual assets demonstrates a complex multifaceted system that includes technological, economic, legal and social components. Blockchain technologies, cryptocurrencies, tokens and other digital instruments constitute a fundamentally new class of assets that do not fit into traditional legal and economic paradigms. This requires not only the adaptation of existing regulations, but also the development of a fundamentally new approach to understanding the nature and mechanisms of virtual assets.

International experience in regulating digital assets shows that each country chooses its own strategy that meets its economic interests, level of technological development and geopolitical ambitions. Countries define the legal status of cryptocurrencies in different ways – from a complete ban to the most loyal regulation. Ukraine is in the process of actively searching for an optimal model, which involves studying the best global practices and taking into account national specifics.

The key challenges for the national legislator are not only the technical regulation of the circulation of virtual assets, but also the balance between public interests, protection of investors' rights and creation of a favourable environment for technological innovation. It is necessary to develop a legal framework that would minimise the risks of fraud, make it impossible to use cryptocurrencies for illegal transactions, but at the same time not create excessive bureaucratic barriers to the development of the digital economy.

The scientific study of the legal problems of regulating virtual assets aims not only to analyze the existing challenges, but also to propose specific mechanisms for their solution. It is about creating a regulatory framework that would meet the most advanced international standards, take into account the technological features of blockchain technologies and be able to adapt to constant changes in the digital environment. Only a comprehensive, systematic approach will allow Ukraine not only to keep up with global technological trends, but also to take its rightful place in the global digital economy.

Keywords: virtual assets, cryptocurrency, legal regulation, digital finance, blockchain, licensing, financial monitoring.

РОЛЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УТКІНА М.С. - д-р юрид. наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

https://orcid.org/0000-0002-3801-3742
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.36

В контексті реформаційних процесів, які мають місце в Україні, воєнного стану та необхідності приведення нормативно-правової бази у відповідність до міжнародних стандартів та європейських вимог, актуалізується питання функціонування фінансових організацій. Зокрема, особливу увагу слід звертати на міжнародні фінансові організації як стратегічних партнерів у забезпеченні фінансової стабільності, розвитку інституційної спроможності держави та модернізації фінансового сектору. Автор у статті досліджує й аналізує питання ролі міжнародних фінансових організацій як суб'єктів фінансової діяльності із урахуванням трансформаційних процесів в Україні. Зокрема, увага була акцентована на діяльності наступних міжнародних суб'єктів: Міжнародному валютному фонді, Світовому банку, Банку міжнародних розрахунків, Європейському банку реконструкції та розвитку, Міжнародній групі з протидії відмиванню брудних грошей (ФАТФ, FATF) й ін. Автором було наголошено на тому, що діяльність зазначених вище міжнародних організацій як суб'єктів фінансової діяльності слід розглядати також й через призму впливу на нормативне регулювання, антикризове управління та забезпечення прозорості фінансових потоків. Їх діяльність сприяє фінансовій стабільності, економічному розвитку та боротьбі з корупцією і відмиванням грошей, що робить їх ключовими гравцями у глобальній фінансовій системі. Таким чином, міжнародні фінансові організації слід визначити як ключових суб'єктів глобальної фінансової системи, які здійснюють багатовекторну діяльність – від кредитування та інвестицій до формування міжнародних стандартів і забезпечення фінансової безпеки. Аналізуючи їх діяльність для України, то роль міжнародних фінансових організацій набуває особливої ваги в умовах реформування економіки, воєнного стану та євроінтеграції. У статті автором було розкрито механізми, через які міжнародні інституції впливають на фінансову політику, прозорість фінансових потоків та економічну стабільність країн. Обґрунтовано необхідність адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів фінансового регулювання.

Ключові слова: міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, фінансова діяльність, суб'єкти фінансової діяльності.

Постановка проблеми

Сучасні глобальні виклики, зокрема економічна нестабільність, воєнні конфлікти, кліматичні ризики та геополітична турбулентність зумовлюють потребу у надійних та ефективних фінансових партнерах, здатних забезпечити не лише ресурсну підтримку, а й інституційну стабільність. В умовах реформування фінансового сектору, інтеграції України до європейського правового поля та одночасного функціонування в умовах воєнного стану, особливого значення набуває діяльність міжнародних фінансових організацій. Міжнародні фінансові організації зазвичай розглядаються як стратегічні партнери у забезпеченні фінансової стабільності, розвитку інституційної спроможності держави та модернізації фі-

нансового сектору. Зокрема, доволі часто їх розглядають як джерело надання фінансової, технічної та аналітичної допомоги країнам на шляху до здійснення соціально-економічних трансформації [1, с. 101]. У свою чергу, інтеграція до європейського правового простору потребує перегляду та оновлення нормативно-правової бази у сфері фінансів відповідно до міжнародних стандартів. У цьому контексті роль міжнародних фінансових організацій не обмежується виключно фінансовою підтримкою, а охоплює вплив на нормативне регулювання, антикризове управління та забезпечення прозорості фінансових потоків.

Метою статті є комплексний аналіз діяльності міжнародних фінансових організацій, враховуючи їх роль і значення як суб'єктів фінансової діяльності в умовах трансформаційних процесів.

Виклад основного матеріалу

У періоди економічної нестабільності, зокрема під час воєнних конфліктів, глобальних криз чи внутрішніх реформ міжнародні фінансові організації надають критично необхідну фінансову допомогу країнам. Також вони виступають стратегічними партнерами у впровадженні структурних реформ, модернізації державного управління та розбудові інституційної спроможності. Досліджуючи питання ролі і діяльності міжнародних фінансових організацій як суб'єктів фінансової діяльності, слід спочатку звернутись до визначення категорії «міжнародні фінансові організації».

Бредлоу [2] під «міжнародними фінансовими організаціями» або ж «міжнародними фінансовими інституціями» пропонує розуміти організації, які створюються державами з громадською метою; їхні повноваження та повноваження базуються на міжнародній угоді, стороною якої є всі їхні держави-члени. Як суб'єкти міжнародного права, їхні права та обов'язки випливають із застосовних принципів міжнародного публічного права. Таким чином, дане визначення акцентує увагу на міждержавному характері утворення, юридичній основі (міжнародній угоді) й публічно-правовому статусі.

В. Миргород-Карпова [3] наголосила на тому, що відіграють важливу роль у залученні фінансових ресурсів для стабілізації економічної, фінансової та соціальної ситуації в країні. У даній роботі акцент було зроблено на практичному значенні міжнародних фінансових організацій для держав, особливо тих, що перебувають у кризі або на етапі реформ.

У працях Л. Лазебник [4] «міжнародні фінансові організації» визначені як міжурядові установи, створені на основі міжнародних угод, які регулюють міжнародні фінансові відносини та сприяють економічному розвитку через надання фінансової підтримки та консультацій. Слід констатувати, що дане визначення гармонійно поєднує правовий статус і функціональне призначення організацій.

Законодавець закріпив визначення категорії «міжнародні фінансові організації» у Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». Відповідно до статті 19 зазначеного нормативно-правового акту міжнародною фінансовою організацією є міжнародна організація, яка згідно із своїми установчими документами та/або відповідно до міжнародного договору України здійснює емісію облігацій на території України [5]. Дане визначення є практично орієнтованим і має на меті регулювання конкретного аспекту діяльності міжнародних фінансових організацій в межах національного правового поля.

З урахуванням зазначеного вище, згідно з усталеною міжнародною практикою, до міжнародних фінансових організацій належать інституції, створені на основі міждержавних угод, що здійснюють свою діяльність у сфері фінансів і мають статус суб'єктів міжнародного публічного права. Вони виконують функції з мобілізації та перерозподілу фінансових ресурсів, регулювання транснаціональних фінансових потоків та нагляду за стабільністю фінансових систем.

У розумінні національного фінансового права, міжнародні фінансові організації можуть кваліфікуватися як особливі суб'єкти

фінансової діяльності, що діють на межі національної та міжнародної юрисдикції, формуючи зовнішнє середовище для прийняття рішень у сфері бюджетної, податкової, банківської та валютної політики.

Аналізуючи міжнародні фінансові організації як суб'єктів фінансової діяльності, слід виокремити провідні, що відіграють визначну роль. Зокрема: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Банк міжнародних розрахунків, Європейський банк реконструкції та розвитку й Групу з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) є спеціалізованою установою ООН із дуже широкою автономією [6]. Діяльність МВФ ґрунтується на трьох ключових функціях:

– моніторинг валютної політики країнчленів;

– проведення кредитно-фінансових операцій;

– надання технічної підтримки [7, с. 149].

Таким чином, діяльність МВФ слід розглядати через призму забезпечення стабільності міжнародної валютної системи; надання кредитів країнам із дефіцитом платіжного балансу й проведення моніторингу економічної політики держав.

З урахуванням зазначеного вище, МВФ є активним суб'єктом глобальної фінансової системи, що впливає на формування фінансової стратегії держав, їхню бюджетну дисципліну та інтеграцію у світовий економічний простір. Зокрема, МВФ виконує функцію фінансового посередника, акумулюючи ресурси держав-членів і надаючи їх у вигляді кредитів країнам, які зазнають платіжного дисбалансу; впливає на фінансову політику держав, встановлюючи вимоги до реформ в обмін на фінансову допомогу, що є формою умовного фінансування; забезпечує технічну та консультативну підтримку у сфері державних фінансів, банківської системи, податкової політики та бюджетного планування й виконує аналітичну та наглядову роль, оцінюючи економічну ситуацію в країнах-членах і формуючи рекомендації щодо фінансової та економічної політики.

Наступною міжнародною фінансовою організацією, яку слід розглянути як суб'єкта фінансової діяльності – Світовий банк. Зокрема, він фінансує довгострокові проєкти розвитку, зокрема у сферах інфраструктури, енергетики, охорони здоров'я та освіти. Його діяльність включає надання технічної допомоги, аналіз політик та супровід реформ, орієнтованих на стале зростання та зменшення бідності. В контексті функціонування та діяльності Світового банку, увагу слід також зосередити на відмінності Світового банку та Групи Світового банку. Оскільки до структури першого входять лише 2 інституції, а Група Світового банку інституційно складається із 3 [8, с. 17]. Світовий банк як суб'єкт фінансової діяльності виступає одним із ключових інституційних елементів міжнародної фінансової системи, головною метою якого є підтримка довгострокового економічного розвитку, особливо в країнах з низьким і середнім рівнем доходу.

Банк міжнародних розрахунків як суб'єкт фінансової діяльності виконує роль «банку центральних банків», сприяючи координації монетарної політики, розвитку платіжних систем та обміну досвідом між національними регуляторами. Він незмінно залишається центральною банківською установою на світовій арені. Одна з основних цілей міжнарод- ної діяльності Банку полягає в зміцненні міжнародної фінансової стабіль- ності [9, с. 133].

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) підтримує проєкти, спрямовані на розвиток приватного сектору, реформування державних підприємств та впровадження принципів відкритої ринкової економіки. В Україні ЄБРР активно інвестує в енергетику, транспорт та муніципальну інфраструктуру. За К. Муніама [10, с. 230-231] ЄБРР створено задля підтримки процесу становлення та розвитку приватних ініціатив і підприємництва в країнах Центральнохї та Східної Європи, які ухвалюють й реалізують основні засади багатопартійної демократії, плюралізму та ринкової економіки. Таким чином, ЄБРР слід розглядати в контексті сприяння рин-

ковим реформам, економічній модернізації та сталому розвитку.

Слід наголосити на тому, що одним із ключових аспектів діяльності міжнародних фінансових організацій є фінансовий моніторинг та запобігання так званим фінансовим злочинам, зокрема легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, як наслідок – забезпечує фінансову безпеку і стабільність. Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей є одним із міжурядових органів, діяльність якого безпосередньо спрямована на досягнення зазначених вище цілей, оскільки вона створює міжнародні стандарти та контролює їх дотримання. Зокрема, організації сприяють підвищенню прозорості фінансових потоків через обмін інформацією між банками та урядами.

Так, Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей встановлює міжнародні стандарти щодо боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансуванням тероризму. У свою чергу, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк беруть участь у впровадженні національних стратегій фінансового моніторингу, надаючи експертну підтримку у розробці відповідних законодавчих та інституційних змін.

В умовах воєнного стану Україна активізувала співпрацю з Групою з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та Еґмонтською групою з метою недопущення використання фінансової системи для нелегальної діяльності, що також є елементом виконання зобов'язань перед міжнародними партнерами.

Таким чином, з урахуванням зазначеного вище, міжнародні фінансові організації як суб'єкти фінансової діяльності виконують ряд важливих функцій:

– надають фінансову підтримку країнам у кризових ситуаціях;

– контролюють виконання макроекономічних реформ;

– сприяють розвитку фінансових ринків, що позитивно впливає на економічне зростання.

Міжнародні фінансові організації необхідно розглядати не лише як донорів, а й партнерів у впровадженні реформ, оскільки їх участь забезпечує:

– фінансову підтримку в умовах дефіциту бюджету;

– моніторинг виконання реформ;

– розвиток фінансових ринків і банківського сектору;

– стимулювання інвестиційної привабливості через гарантії прозорості та ефективності політик.

Міжнародні фінансові організації надають життєво важливі фінансові ресурси, технічну експертизу та консультації з питань полі-тики, які відіграють важливу роль у вирішенні економічних проблем і сприянні стабільності [10, с. 24].

Міжнародні фінансові організації відіграють важливу роль у світовій економіці, виконуючи функції регуляторів, кредиторів і координаторів фінансових потоків. Їх діяльність сприяє фінансовій стабільності, економічному розвитку та боротьбі з корупцією і відмиванням грошей, що робить їх ключовими гравцями у глобальній фінансовій системі. Міжнародні фінансові організації є ключовими суб'єктами глобальної фінансової системи, які здійснюють багатовекторну діяльність – від кредитування та інвестицій до формування міжнародних стандартів і забезпечення фінансової безпеки. У випадку України, їх роль набуває особливої ваги в умовах реформування економіки, воєнного стану та євроінтеграції. Адаптація національного фінансового законодавства до стандартів міжнародних фінансових організацій – це не лише вимога часу, але й запорука стабільності, прозорості та ефективності державної фінансової політики.

Література

1. Сіденко С., Кульбіда М. Міжнародні фінансові організації у процесах економічної модернізації країн. *Міжнародна економічна політика*. 2020. № 1-2 (32-33). С. 100-136.

2. Bradlow, Daniel D. The Law of International Financial Institutions, 1, Elements of International Law (2023;

online edn, Oxford Academic), https://doi.org/10.1093/law/9780192862822.001.0001

3. Миргород-Карпова В. Міжнародні фінансові організації як суб'єкти фінансової системи України. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Випуск 2 (14). С. 53-58.

4. Лазебник Л. Міжнародне фінансове право: навч. пос. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 312 с.

5. Про ринки капіталу та організовані товарні: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text

6. Брухнов Д., Корнієнко В. Міжнародний валютний фонд. URL: https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29828/Брухнов.pdf?sequence=1&isAllowed=y

7. Шинкар В., Яцко Л., Яцко Г. Міжнародний валютний фонд та його вплив на глобальну макроекономічну політику. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Випуск 6, частина 3. С. 148-151.

8. Кульбіда М.В. Роль Світового банку у сучасній світовій економіці. *Світова економіка та міжнародні відносини. Інтелект XXI*. 2019. № 3. С. 16-22.

9. Кудас І. Б. Сучасні актори міжнародної банківської системи *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 21 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. Ч. 1. С. 125–139.

10. Луців Р., Кузьменко О., Яценко О. Роль міжнародних фінансових інституцій в стабілізації національної економіки. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2024. Випуск 3 (12). С. 19-25. https://doi.org/10.32782/dees.12-4

SUMMARY

In the context of the reform processes taking place in Ukraine, martial law and the need to bring the regulatory framework into line with international standards and European requirements, the issue of the functioning of financial organisations is becoming more relevant. In particular, special attention should be paid to international financial organisations as strategic partners in ensuring financial stability, developing the institutional capacity of the state and modernising the financial sector. In the article, the author investigates and analyses the role of international financial organisations as entities of financial activity, considering the transformation processes in Ukraine. In particular, attention was focused on the activities of the following international entities: the International Monetary Fund, the World Bank, the Bank for International Settlements, the European Bank for Reconstruction and Development, the International Group on Combating Money Laundering (FATF), etc. The author emphasised that the activities of the above-mentioned international organisations as entities of financial activity should also be considered through the prism of their influence on regulatory regulation, anti-crisis management and ensuring the transparency of financial flows. Their activities contribute to financial stability, economic development and the fight against corruption and money laundering, which makes them key players in the global financial system. Thus, international financial organisations should be defined as key entities of the global financial system that carry out multi-vector activities - from lending and investments to the formation of international standards and ensuring financial security. Analysing their activities for Ukraine, the role of international financial organisations acquires particular importance in the context of economic reform, martial law and European integration. In the article, the author revealed the mechanisms through which international institutions influence financial policy, transparency of financial flows and economic stability of countries. The need to adapt national legislation to international standards of financial regulation is substantiated.

Keywords: international organisations, international financial organisations, financial activity, financial entities.

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА УЧАСНИКІВ (СУБ'ЄКТІВ) КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

БУРДОЛЬ В. В. - здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний Інститут»

ORCID: 0000-0003-0776-4612

УДК 343.1

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.37

Стаття присвячена дослідженню змісту поняття «учасники (суб'єкти) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», а також їх системи. Поняття «учасники (суб'єкти) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» розглядається як різновид загального поняття «учасник (суб'єкт) кримінального провадження», що й обумовлює його основні ознаки та зміст. Вказується, що виокремлення як окремого поняття «учасники (суб'єкти) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» акцентує увагу на важливості належного та всебічного визначення у кримінальному процесуальному законодавстві процесуального статусу особи. Це має значення для реалізації права особи на безпеку під час кримінального провадження, а також для виконання державою свого обов'язку гарантувати безпеку.

У статті проаналізована система учасників (суб'єктів) кримінального провадження з забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, з позиції виконуваних ними функцій. На цій підставі з урахуванням аналізу кримінального процесуального законодавства та позицій науковців запропонована класифікація учасників (суб'єктів) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Звернута увага, що така класифікація дає змогу більш комплексно поглянути на систему учасників діяльності з забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, дозволяє з'ясувати характер і взаємозв'язки між окремими суб'єктами, а також встановити повноту нормативно-правового відображення їх процесуального статусу в кримінальному процесуальному законодавстві.

Ключові слова: кримінальне судочинство, кримінальне процесуальне право, кримінальна процесуальна діяльність, учасники кримінального провадження, безпека учасників кримінального провадження, заходи безпеки, ефективність правосуддя, захист прав і свобод людини.

Постановка проблеми

Реалізація у кримінальному провадженні завдання з охорони прав, свобод та законних інтересів його учасників передбачає не тільки визнання цих прав і свобод, а й створення дієвого механізму їх гарантування, охорони та захисту. Одним з прав осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, є право на безпеку. Це право спрямоване на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань через їхню участь у кримінальному провадженні. Правова регламентація та реалізація цього права відбувається у межах комплексного правового інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Його призначення — захист учасників кримінального провадження від протиправних посягань, де вони та їхні права і свободи є центральним об'єктом захисту. Саме тому питання статусу учасника кримінального провадження, статусу особи, яка має право на забезпечення безпеки, кола таких осіб тощо залишаються актуальними

для сучасної науки кримінального процесу та інших галузевих юридичних наук.

Аналіз останніх досліджень

Проблематика забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, зокрема права на безпеку відповідних осіб, їхнього статусу та кола таких суб'єктів, була предметом наукових досліджень таких учених, як: І.В. Гловюк, О.О. Гриньків, Б.М. Качмар, В.В. Корецька, О.П. Корецький, В.В. Котова, Ю.М. Крамаренко, А.О. Ляш, П.С. Михайлов, А.М. Орлеан, А.В. Свінцицький, П.В. Серебрянський, Г.К. Тетерятник та інші. Водночас у наукових дослідженнях не завжди приділялася належна увага базовому поняттю «суб'єкт забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», їхнім видам та класифікації. Розвиток юридичної думки та правозастосовної практики вимагає перегляду цих понять, зокрема з урахуванням подальшого розвитку кримінального процесу України на засадах міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства.

Метою цієї наукової статті є ґрунтовне дослідження поняття «суб'єкти забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», а також аналіз підходів до визначення системи таких осіб у чинному кримінальному процесуальному законодавстві та їх класифікації.

Виклад основного матеріалу

Дослідження питання забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, дає підстави стверджувати, що це явище можна розглядати у кількох взаємопов'язаних аспектах (інститут кримінального процесуального права, окреме процесуальне провадження та обумовлена його здійсненням відповідна діяльність, система кримінальних процесуальних правовідносин). Кожен із них має свою специфіку прояву та відображення, може бути самостійним об'єктом наукового аналізу, проте разом вони формують єдину систему, яка забезпечує ефективне функціонування механізму гарантування безпеки учасників кримінального провадження та створення необхідних умов для належного здійснення правосуддя. З аналізу цих різних аспектів (інститут, провадження, правовідносини) робимо висновок щодо явища, яке об'єднує і є однаково важливим для усіх проявів існування забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві – це учасники або суб'єкти кримінального провадження. Тому питання, які їх стосуються, є одними з центральних для формування змістовного бачення особливостей цього інституту, оцінки його ефективності та дієвості, а також пошуку шляхів його удосконалення.

Стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, то, як зазначають фахівці, термін «учасники кримінального провадження» охоплює як сторони кримінального провадження, так і інших осіб, хоча у науковій літературі також зустрічається термін «суб'єкти кримінального провадження, коло яких традиційно становлять державні органи та посадові особи, які ведуть процес [1, с. 40]. У статті поняття «суб'єкти» та «учасники» кримінального провадження будемо використовувати як синоніми. Такої ж позиції дотримуються О.О. Гриньків, А.О. Ляш, які вказують, що поняття «суб'єкти кримінального процесу» повністю збігається з поняттям «учасники кримінального процесу» [2, с. 161].

З приводу змісту та сутінних ознак відповідного поняття, то аналіз визначень, які наводять науковці [1, с. 40; 3, с. 94; 4, с. 118], дозволяє констатувати, що у науці кримінального процесу в цілому сформувалася єдність поглядів на поняття «учасники кримінального провадження». Таким, що отримав своє визнання серед науковців. є наступний варіант цього поняття: це державні органи, їх посадові і службові особи, фізичні юридичні особи, які наділені законом процесуальними правами і процесуальними обов'язками, реалізуючи які вони вступають з іншими суб'єктами у процесуальні правовідносини і тим самим здійснюють кримінальну процесуальну діяльність або беруть участь у ній для досягнення покладених на них законом завдань або для захисту охоронюваних законом інтересів особи, суспільства й держави [5, с. 112]. Вважаємо, що це визначення є найбільш повним.

Також, проаналізувавши нормативні визначення понять (ст. 3 КПК України) та наукові дефініції «учасник (суб'єкт) кримінального провадження», виокремимо наступні спільні ознаки, які знаходять свій прояв у них. До їх числа віднесемо такі ознаки: 1. різноманітність статусів суб'єктів кримінального провадження; 2. наділення їх правами та обов'язками, які визначені кримінальним процесуальним законодавством; 3. здійснення діяльності, яка є способом виконання ними функцій та зовнішньою формою реалізації наданих суб'єктові прав чи покладених на нього обов'язків; 4. наслідком здійснення учасниками відповідних юридично значущі дії виникають кримінальні процесуальні правовідносини; 5. цільове призначення статусу суб'єкта кримінального провадження, що обумовлено функціональною спрямованістю його діяльності. Вважаємо, що наведені ознаки формують загальне уявлення про зміст і характерні ознаки зазначеного явища. Це дозволяє охарактеризувати та сформулювати визначення поняття «учасник (суб'єкт) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Як узагальнення наведемо бачення поняття «учасники (суб'єкти) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» як взаємодіюча система державних органів та їхніх посадових (службових) осіб, фізичних та юридичних осіб, процесуальний статус яких передбачено кримінальним процесуальним законодавством, які здійснюють процесуальну діяльність у формі використання процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків, що відображують виконувані ними функції з приводу здійснення заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна окремих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя. Наведене поняття може бути покладено в основу визначення базових напрямів удосконалення нормативного, організаційного, суб'єктного та системно-структурного аспектів досліджуваного інституту забезпечення безпеки особи у кримінальному судочинстві.

Також значення для досліджуваного нами аспекту має їх класифікація. Так, ст. 3 КПК України містить цілу низку понять, які дають розуміння ознак та процесуального статусу тієї чи іншої особи (органу) які беруть участь у кримінальному провадженні. Це доволі різні за правовою природою, процесуальним статусом та повноваженнями, роллю та функціями учасники кримінального провадження. Але, як було вказано, їх об'єднує те, що вони беруть участь у кримінальних процесуальних правовідносинах, здійснюють кримінальну процесуальну діяльність та реалізують норми кримінального процесуального права, у тому числі в межах інституту забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Попередньо, з урахуванням ст. ст. 2, 3 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», усіх їх можна поділити на дві великі групи, а саме, осіб, до яких можуть застосовуватися заходи забезпечення безпеки, а також осіб (органи), до повноважень яких віднесено застосування заходів забезпечення безпеки. У окремих джерелах також можна зустріти таку класифікацію. Приміром, зазначається, що суб'єктів правовідносин у сфері державного захисту осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, залежно від того, чи потребують вони державного захисту, чи здійснюють його, можна поділити на дві групи: 1) суб'єкти, які мають право на державний захист; та 2) суб'єкти, що забезпечують безпеку осіб, які підлягають захисту [5, с. 168]. О.В. Бардацька, А.М. Орлеан при класифікації учасників забезпечення безпеки потерпілих та свідків у кримінальних справах, пов'язаних з торгівлею людьми, другу групу суб'єктів додатково поділяють на суб'єкти, які приймають рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки та суб'єктів, які здійснюють заходи забезпечення безпеки [6, с. 14].

Але чи це повне групування таких осіб, щоб змістовно проаналізувати їх роль, статус та процесуальні особливості участі у діяльності з забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві?

У літературі звертається увага, що характер здійснюваних учасниками кримінального провадження процесуальних функцій, їх роль та призначення обумовлює необхідність їх поділу на певні класифікаційні групи, де при такій класифікації треба враховувати спрямованість і характер їх діяльності у кримінальному процесі, а також цілі, які вони переслідують, та завдання, які вирішують [5, с. 112]. І такий погляд на коло учасників кримінального провадження дає підстави для пошуку інших варіантів бачення їх системи щодо досліджуваного питання.

Базовою тезою для розв'язання цього питання буде те, що забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, є окремою частиною кримінального провадження. Відповідно і його учасники є учасниками цього провадження. Тож, їх систему можна буде згрупувати з урахуванням тих критеріїв як і взагалі щодо суб'єктів кримінального провадження.

У науковій літературі наводиться дещо різні класифікації. Приміром, класифікація, в основу якої покладено відображення правового регулювання у КПК статусу учасників кримінального провадження. Так, науковців вказують, що чинний КПК України містить визначену законодавцем класифікацію учасників кримінального процесу, а саме: 1) суд, суддя, слідчий суддя, присяжний; 2) сторона обвинувачення; 3) сторона захисту; 4) потерпілий, його представник; 5) інші учасники кримінального провадження [1, с. 40]. Такий погляд, дійсно відображуючи позицію законодавця з цього питання (гл. 3 КПК України), зосереджує увагу саме на процесуальному статусі, який може отримати особа як учасник кримінального провадження або його суб'єкт. Наведена класифікація отримує своє відображення і в працях інших науковців [5, с. 112]. У цілому підтримуючи такий варіант, відмітимо, що він не достатньо повно відображує діяльнісний та функціональний аспект змісту поняття «учасник кримінального провадження».

У цьому контексті звернемо увагу на точку зору Л.М. Лобойка, О.А. Банчука, які зазначають, що учасники кримінального провадження різняться за своїм процесуальним становищем, виконанням кримінальних процесуальних функцій і завдань і найбільш вдалою є класифікація, основою якої є процесуальна функція учасника [7, с. 19]. Прихильники цієї позиції акцент роблять не на статусі учасника (сторона, потерпілий, учасник тощо), а на його функції. Такий підхід більш відповідає діяльнісній характеристиці кримінального провадження та статусу його суб'єктів як учасників відповідних правовідносин. Він відображує саме функціональний критерій. Приміром, у деяких джерелах така класифікація подається у широкому вигляді. Зокрема, вказується, що **відповідно до критерію функціонального призначення та ролі суб'єктів у кримінальному провадженні виділяють наступні групи: 1 група – суб'єкти кримінального суб'єкти, які виконують функцію правосуддя; 2 група – суб'єкт, які виконує функцію судового контролю; 3 група – суб'єкти провадження, що виконують функцію кримінального переслідування; 4 група – суб'єкти кримінального провадження, що виконують функцію захисту у кримінальному проваджені; 5 група – суб'єкти кримінального провадження, які не є сторонами провадження, але зацікавлені в певному результаті кримінальної справи, оскільки захищають свої особисті або представляють права та законні інтереси інших осіб; 6 група – інші суб'єкти кримінального провадження, які залучаються до нього для сприяння здійсненню кримінального провадження** [4, с. 118-119]. Вважаємо такий підхід цілком прийнятним для досягнення мети дослідження, адже він наочно показує, що саме та який суб'єкт виконує при реалізації окремого напряму процесуальної діяльності для завдань кримінального провадження. Також відмічаємо, що така класифікація показує учасників кримінальної процесуальної діяльності у різних за характером та змістом кримінальних процесуальних відносинах, умовно кажучи, основного, допоміжного, супутнього або взаємодіючого з кримінальним судочинством характеру. На наш погляд, такий підхід вартий уваги.

Такий підхід знаходять своє відображення у працях науковців, що стосуються предмета цього дослідження. Так, у науково-методичних рекомендаціях «Забезпечення

безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя» зазначається наступне: «Виходячи з аналізу закордонної та національної правозастосовчої практики суб'єкти забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя можна умовно розділити на наступні основні категорії: 1) компетентні суб'єкти оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності, які в межах своєї компетенції, визначеної законодавством, мають можливість ініціювати та (або) провадити заходи безпеки, в т.ч. створювати умови для їхньої реалізації; 2) допоміжні суб'єкти, на які покладаються функції проведення заходів, ініційованих іншими суб'єктами відповідно до чинного законодавства; 3) учасники кримінального провадження та інші суб'єкти, що беруть участь у кримінальному судочинстві на загальних підставах (підозрюваний, обвинувачуваний, підсудний, потерпілий, свідок, поняті, особи, що володіють спеціальними знаннями й інші); 4) особливі суб'єкти кримінального провадження, які в активній формі сприяють правосуддю, через що наражаються на серйозну небезпеку (учасники процесу, що є особами, які заявили до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення або в іншій формі брали участь чи сприяли у виявленні, попередженні, припиненні і розкритті кримінальних правопорушень; особи, які погодилися на співпрацю з судом і правоохоронними органами під час кримінального провадження; працівники правоохоронних органів, які виконували завдання «під прикриттям» у складі організованих злочинних угрупувань); 5) члени сімей та близькі родичі осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [8, с. 52]. Вважаємо, що ця класифікація та перелік учасників кримінальної процесуальної діяльності, який у ній наведено, заслуговує на увагу та підтримку.

Отже, підтримуючи наведені вище класифікації учасників (суб'єктів) кримінального процесу за функціональною ознакою, беручи до уваги позиції науковців, які власне пропонували класифікації кола суб'єктів провадження з забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, а також враховуючи відповідні нормативні положення кримінального процесуального законодавства, у тому числі спеціальних законів, пропонуємо наступну класифікацію досліджуваних у статті учасників. Вважаємо, що вона може мати наступну структуру: 1) суб'єкти, які мають право на забезпечення безпеки (державний захист); 2) суб'єкти, які приймають рішення про вжиття заходів забезпечення безпеки; 3) суб'єкти, які забезпечують безпеку осіб, які підлягають захисту (здійснюють заходи забезпечення безпеки); 4) суб'єкти, які здійснюють судовий та відомчий контроль за забезпеченням безпеки учасників кримінального судочинства; 5) учасники, які захищають або представляють права та законні інтереси осіб, яких узято під захист; 6) допоміжні суб'єкти, які залучаються для сприяння у проведенні заходів, ініційованих іншими суб'єктами; 7) учасники, які володіють спеціальними знаннями та надають допомогу іншим учасникам кримінального провадження; 8) суб'єкти, які забезпечують виконання рішення про застосування заходів забезпечення безпеки або залучаються до кримінального провадження у зв'язку із застосуванням організаційно-забезпечувальних заходів і не є безпосередньо учасниками кримінального провадження.

Вважаємо, ця класифікація може бути використана для опрацювання кроків щодо покращення правової регламентації статусу учасників кримінальних процесуальних відносин з приводу забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Зокрема, виходячи з аналізу цієї класифікації та беручи до уваги мету уведення досліджуваного інституту, зазначимо, що основна увага має бути присвячена нормативно-правовій регламентації кола осіб, які входять до числа суб'єктів, які мають право на забезпечення безпеки (державний захист).

Так, аналізуючи КПК України та Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», фахову літературу зауважимо, що не всі дійсні учасники кримінального судочинства віднесені до числа таких осіб та включені, у перелік ст. 2 цього закону.

Приміром, КПК України виділяє особу, стосовно якої уповноваженим органом при-

йнято рішення про обмін як військовополоненого (п. 28), вона має самостійний статус, адже можна вважати, що з моменту ухвалення відповідного рішення про її обмін та передачу особи під нагляд уповноваженого органу для організації та проведення її обміну як військовополоненого (ч. 5 ст. 202 КПК України), вона фактично втрачає статус підозрюваного, обвинуваченого. Так, переліку осіб, вказаних у ст. 2 Закону України від 23 грудня 1993 року № 3782-XII, не вказано особу, щодо якої кримінальне провадження закрито або вона звільнена від кримінальної відповідальності, але потребує захисту чи від колишніх спільників або навіть потерпілих. Також до числа осіб, які мають право на забезпечення безпеки, не включені такі учасники кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України) як третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію). Але ж вони мають власний статус учасника кримінального провадження та беруть у ньому участь, а вплив на них може перешкодити належному відправленню правосуддя.

Також, свого часу Ю.М Крамаренко пропонував розповсюдити право на забезпечення безпеки щодо осіб, які на конфіденційній основі співпрацюють з оперативними підрозділами [9, с. 250]. У чинній редакції КПК України – це особа, яка на конфіденційній основі співпрацює з органами досудового розслідування (ч. 1 ст. 227). Але і досі ця прогалина існує. Так, як зазначає В.В. Котова, до переліку ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» не внесено ні осіб, що співпрацюють на конфіденційній основі з оперативними підрозділами, ні особу, яка виконує спеціальне завдання для викриття організованої групи [10, с. 185]. Вважаємо, що відповідні зміни до КПК України мають бути внесені.

О.П. Корецький, В.В. Корецька слушно вказують, що деяка проблема виникає і при з'ясуванні того, чи повинна забезпечуватися безпека лише представникам потерпілого, цивільного позивача та приватного обвинувача, або також іншим особам, які представляють права та законні інтереси зазначених учасників кримінального судочинства [11, с. 79]. Адже дійсно, п. п. б, в, г, г-1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» передбачають право представників окремих «традиційних» учасників кримінального судочинства на забезпечення безпеки. Поряд з цим, наприклад, адвокат свідка таким правом не наділений, які і низки інших, приміром, представника третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Тож це питання також потребує свого розв'язання.

О.О. Гриньків, А.О. Ляш пропонує, що державного захисту у кримінальному судочинстві потребують особи, які можуть володіти певною інформацією доказового характеру чи знаходяться у певних стосунках з учасниками кримінального судочинства, проте не наділені відповідним кримінально-процесуальним статусом, якщо їм загрожує реальна небезпека [2, с. 166]. Така думка заслуговує на увагу та нормативно-правового закріплення.

І такий перелік можна продовжити. Тому підтримаємо думку Б.М. Качмар, що перелік осіб, які потенційно мають право на забезпечення безпеки в рамках кримінального провадження не може бути вичерпним [12, с. 10]. З цього приводу О. Ромців також констатує той факт, що КПК України 2012 року не вирішив низки проблемних питань щодо забезпечення безпеки осіб-учасників кримінального судочинства, де одним з головних є питання суб'єктного складу осіб, щодо яких можуть застосовуватись заходи забезпечення безпеки, і узагальнивши позиції науковців відмічає, що науковцями та практиками неодноразово вказувалось на необхідність розширення кола вказаних суб'єктів [13, с. 509-510]. Беручи до уваги наведене вище, варто підтримати ці позиції.

Відповідно до наведеного, як вбачається, у ст. 2. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» доцільно вказати на те, що за наявності даних, що свідчать про наявність реальної загрози життю, здоров'ю,

житлу і майну будь-якої особи, яка бере особисту участь або залучається до кримінального провадження, заходи безпеки можуть застосовані й до інших осіб.

Висновки

Зосередження уваги на питаннях учасників (суб'єктів) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві акцентує увагу на процесуальному статусі особи (органу) як учасника правовідносин у сфері кримінального судочинства, що дає змогу залучати до провадження із застосування заходів безпеки широке коло суб'єктів кримінального провадження з урахуванням їхніх функцій та ролі під час досудового розслідування і судового розгляду. Відмітимо важливість належного та всебічного визначення у кримінальному процесуальному законодавстві процесуального статусу цих осіб, зокрема в контексті забезпечення або реалізації права особи на безпеку в межах кримінального провадження, а також обов'язку держави таку безпеку забезпечити. Реалізація вказаних прав і обов'язків учасниками таких кримінальних процесуальних правовідносин може мати місце виключно у визначеній законом кримінальній процесуальній формі провадження з забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Значення для подальшого дослідження питання учасників (суб'єктів) забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та удосконалення кримінальної процесуальної їх діяльності має їх класифікація. Вважаємо, що це дає змогу більш комплексно поглянути на систему учасників такої діяльності, з'ясувати характер і взаємозв'язки між окремими суб'єктами, а також встановити повноту нормативно-правового відображення їх процесуального статусу саме як учасників цього особливого провадження та специфічних за змістом кримінальних процесуальних правовідносин з забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Вважаємо, що таке розв'язання питання кола суб'єктів кримінальних процесуальних правовідносин з приводу забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, більшою мірою відповідає змісту ст. 3 Конституції України.

Література

1. Основи кримінального процесу : навч. посіб. / О. В. Пчеліна, Т. Г. Фоміна, В. В. Романюк, Г. І. Глобенко ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Т. Г. Фоміної. Харків : ХНУВС, 2023. 132 с.

2. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія. Тернопіль: Астон, 2012. 260 с.

3. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. Вид. 4-те, доповнене і перероблене. Київ, 2003. 1120 с.

4. Кримінальний процес : навч. посібник / Ю. П. Аленін, Л. І. Аркуша [та ін.] ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса :Фенікс, 2020. 582 с.

5. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.

6. Бардацька О. В., Орлеан А. М. Забезпечення безпеки потерпілих та свідків у кримінальних справах, пов'язаних з торгівлею людьми. Київ, 2010. 55 с.

7. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навчальний посібник. К.: Ваіте, 2014. 280 с.

8. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та інших осіб в інтересах правосуддя: науково-методичні рекомендації / Цуцкірідзе М. С., Тетерятник Г. К., Бурлака В. В., Тарасенко В. Є., Гайду С. В. та ін. Одеса: Одеський держ. ун-т внутр. справ, 2022. 65 с.

9. Крамаренко Ю. М. Шляхи вдосконалення процесуального забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства. *Вісник Запорізького юридичного інституту.* 2004. № 2. С. 245 –252.

10. Котова В. В. Загальні правила застосування заходів забезпечення безпеки осіб, які виконують спеціальне завдання. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1.С. 184–191. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-184-191

11. Корецький О. П., Корецька В. В. Безпека учасників кримінального судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право», 2021 (32). С. 75-82. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2021-32-11

12. Качмар Б. М. Механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (кримінальний процесуальний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 20 с.

13. Ромців О. Забезпечення безпеки осіб під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності: проблеми правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2017. № 861. С. 508-513.

Burdol Vadym,
PhD student of National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
ORCID: 0000-0003-0776-4612

THE CONCEPT AND SYSTEM OF PARTICIPANTS (SUBJECTS) OF CRIMINAL PROCEDURAL ACTIVITY TO ENSURE THE SAFETY OF PERSONS PARTICIPATING IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to the study of the content of the concept of "participant (subject) of ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings", as well as their system. The concept of "participant (subject) of ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings" is considered as a variant of the general concept of "participant (subject) of criminal proceedings", which determines its main features and content. It is indicated that the isolation as a separate concept of "participant (subject) of ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings" emphasizes the importance of a proper and comprehensive definition of the procedural status of a person in criminal procedural legislation. This is important for the realization of the right of a person to safety during criminal proceedings, as well as for the state to fulfill its duty to guarantee safety. The article analyzes the system of participants (subjects) of criminal proceedings to ensure the safety of persons participating in criminal proceedings from the standpoint of the functions they perform. On this basis, taking into account the analysis of criminal procedural legislation and the positions of scientists, a classification of participants (subjects) of ensuring the security of persons participating in criminal proceedings is proposed. It is noted that such a classification allows for a more comprehensive look at the system of participants in ensuring the security of persons participating in criminal proceedings, allows us to clarify the nature and relationships between individual subjects, as well as to establish the completeness of the regulatory and legal reflection of their procedural status in criminal procedural legislation.

Keywords*: criminal proceedings, criminal procedural law, criminal procedural activity, participants in criminal proceedings, security of participants in criminal proceedings, security measures, efficiency of justice, protection of human rights and freedoms.*

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ РЕПАРАЦІЙ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ВОЄННИХ ДІЙ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

МАКСИМОВИЧ Роман Олегович - кандидат юридичних наук, докторант кафедри міжнародного та європейського права Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ORCID ID: https://orchid.org/0000-0003-1812-6624

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.38

Застосування репарацій для постраждалих від воєнних дій є важливим елементом міжнародного правосуддя, що забезпечує відновлення прав і компенсацію за завдані шкоди внаслідок порушень міжнародного гуманітарного права. Репарації мають різноманітні форми, включаючи фінансові виплати, реституцію майна та інші механізми відшкодування, які сприяють відновленню прав постраждалих та стабільності після конфліктів. Вони є важливими не лише для окремих осіб, а й для зміцнення міжнародного правопорядку, утвердження принципів відповідальності за порушення прав людини та забезпечення справедливості. Однак процес виплати репарацій стикається з численними викликами, зокрема у визначенні точного обсягу шкоди, оцінці збитків та встановленні відповідальності винуватців.

Аналіз механізмів репарацій у міжнародному праві виявляє численні проблеми, пов'язані з різноманітністю правових і організаційних структур, що відповідають за компенсацію. Міжнародні суди, трибунали, спеціально створені фонди, а також двосторонні угоди між державами сприяють наданню компенсацій жертвам воєнних злочинів. Однак, ці механізми не позбавлені обмежень, зокрема через політичні, економічні та фінансові фактори, які можуть ускладнити ефективне виконання зобов'язань. Крім того, національні суди також можуть відігравати важливу роль у процесі компенсації, якщо країни, залучені до конфлікту, є учасниками міжнародних угод, що регулюють питання репарацій.

Одним із головних викликів є визначення справедливого розміру компенсації, оскільки збитки можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними, що ускладнює оцінку завданої шкоди. Крім того, необхідно враховувати соціальні, психологічні та культурні аспекти, які також є частиною шкоди, завданої під час воєнних дій. Визначення точного обсягу шкоди та відповідальності може бути складним у зв'язку з політичними розбіжностями між державами і труднощами в узгодженні механізмів виплати репарацій.

Перспективи розвитку механізмів репарацій полягають у створенні більш гнучких та адаптованих моделей компенсації, здатних враховувати специфіку сучасних військових конфліктів та потреби постраждалих. Важливим є удосконалення процедур оцінки шкоди та забезпечення прозорості та справедливості в процесі виплати компенсацій. Водночас розширення міжнародної співпраці між державами, міжнародними організаціями, правозахисними інститутами та громадськими організаціями дозволить створити ефективніші механізми компенсації та забезпечити кращий доступ до правосуддя для жертв воєнних злочинів. Тільки через постійну роботу над удосконаленням існуючих інструментів можна забезпечити більш справедливу та ефективну систему репарацій у міжнародному праві.

Ключові слова: репарації, міжнародне право, компенсація, відшкодування шкоди, міжнародне правосуддя

Постановка проблеми

Постановка проблеми полягає в тому, що механізми репарацій для жертв воєнних злочинів у сучасному міжнародному праві є складними та багатоаспектними. Зважаючи на численні порушення прав людини під час збройних конфліктів, проблема компенсації шкоди стає однією з найважливіших в рамках відновлення справедливості та правопорядку після війни. Складність полягає в визначенні масштабу завданих збитків, оскільки шкода може бути не лише матеріальною, але й нематеріальною — психологічною, соціальною та культурною. Крім того, процес надання репарацій ускладнюється через політичні, економічні та правові бар'єри, зокрема недостатню ефективність міжнародних механізмів, які не завжди здатні оперативно реагувати на потреби постраждалих. Це вимагає перегляду існуючих інструментів компенсації та розробки нових, більш гнучких моделей, що дозволяють забезпечити адекватну компенсацію для всіх категорій постраждалих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо застосування репарацій для постраждалих від воєнних дій в міжнародному праві свідчить про значне зростання інтересу до цієї проблематики в контексті відновлення справедливості та прав людини. У публікаціях таких авторів, як М.М. Антонович, Ю.Ю. Блажевич, М. Логінова Л. Аксворті, Д. Анцилотті та інші, особливу увагу приділено питанням удосконалення механізмів компенсації шкоди жертвам воєнних злочинів.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз юридичних аспектів застосування репарацій для постраждалих від воєнних дій у сучасному міжнародному праві, а також вивчення ефективності існуючих механізмів компенсації шкоди жертвам воєнних злочинів. Завданням є визначення основних принципів та механізмів репарацій, виявлення проблем та викликів, з якими стикаються жертви у процесі отримання компенсації, а також аналіз перспектив розвитку цих механізмів у контексті сучасних міжнародних конфліктів та постконфліктних ситуацій.

Виклад основного матеріалу

Репарації є одним із основних інструментів міжнародного права для забезпечення правосуддя та відшкодування збитків, завданих воєнними діями. Вони є важливим елементом системи правового захисту жертв конфліктів і визначальними у відновленні порушених прав людини. Репарації включають компенсацію жертвам за шкоду, завдану внаслідок порушень міжнародного гуманітарного права, таких як воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Вони можуть набувати різних форм — від фінансової компенсації до відновлення майна, а також забезпечення прав потерпілих, які постраждали від наслідків конфліктів. Міжнародні суди та механізми репарацій сприяють не лише відновленню справедливості для конкретних осіб чи груп, а й зміцненню міжнародного правопорядку в цілому.

Процес застосування репарацій на глобальному рівні допомагає утверджувати принципи відповідальності та відновлення правопорядку, що є необхідним для забезпечення стабільності після конфліктів. Однак застосування репарацій для постраждалих в умовах сучасних збройних конфліктів має свою специфіку, що пов'язано з різноманітністю правових та організаційних механізмів. Враховуючи складність сучасних військових дій, які часто призводять до численних порушень прав людини, питання компенсації та відшкодування збитків потребує глибокого аналізу правових аспектів, механізмів їх реалізації, а також потенційних викликів, з якими стикаються жертви в процесі отримання репарацій [1].

Репарація як елемент міжнародного правосуддя є важливим механізмом відновлення справедливості для жертв порушень міжнародного гуманітарного права, зокрема воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Цей інструмент спрямований не лише на компенсацію шкоди, але й на підтримку процесу відновлення правопорядку після конфліктів. Механізм репарацій у міжнародному праві передбачає різноманітні форми відшкодування: від фінансової компенсації до реституції (відновлення майна або інших прав), а також інших форм, що допомагають постраждалим відновити свою ситуацію після пережитих травм.

Важливим аспектом забезпечення репарацій є їх реалізація через різноманітні механізми, зокрема через міжнародні суди, трибунали, а також в рамках двосторонніх або багатосторонніх міжнародних угод. Наприклад, у випадку порушень міжнародного гуманітарного права, що виникають внаслідок воєнних злочинів, компенсація може бути надана через рішення Міжнародного кримінального суду (МКС). Однак сам процес виплати репарацій має значну складність, оскільки необхідно ретельно визначити суми компенсацій, враховуючи не тільки обсяги завданих збитків, але й економічні можливості держави або особи, яка несе відповідальність за порушення.

Зокрема, міжнародні угоди та рішення судів можуть передбачати механізми, за яких репарації надаються жертвам через створення спеціальних фондів або інші організаційні структури, які здійснюють виплату компенсацій. Водночас національні суди також можуть мати важливу роль у забезпеченні відшкодування жертвам, коли вони звертаються за компенсацією на території тих держав, які є учасниками міжнародних угод, що регулюють питання репарацій. Тому, крім ролі міжнародних судів, важливою є співпраця між національними юрисдикціями та міжнародними організаціями для ефективного вирішення питання компенсації постраждалих від воєнних дій.

Проте існує кілька складних питань, які виникають під час надання репарацій. Одним з основних викликів є встановлення справедливого розміру компенсації, оскільки масштаби завданої шкоди часто можуть бути дуже великими, і точне оцінювання збитків є технічно складним. Крім того, питання відшкодування може бути ускладнене через політичні та економічні обставини, зокрема через небажання держави, що здійснила порушення, виконувати міжнародні зобов'язання або недостатність ресурсів для забезпечення компенсації. Тому ефективність репарацій часто залежить від політичної волі держав і міжнародної співпраці, яка гарантує забезпечення прав постраждалих і підтримує принципи правосуддя на міжнародному рівні [1].

Міжнародні механізми компенсації є важливим елементом правового поля для забезпечення відшкодування шкоди жертвам воєнних злочинів. Одним із основних механізмів для виплати репарацій є спеціально створені міжнародні фонди, які працюють на підставі рішень міжнародних судів або організацій. Цільовий фонд для потерпілих, що функціонує в рамках Міжнародного кримінального суду, є ключовим інструментом компенсації для потерпілих від воєнних злочинів, зокрема жертв геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Цей фонд відіграє ключову роль у відновленні справедливості для осіб, чиї права були порушені внаслідок міжнародних злочинів. Однак на практиці фонд стикається з обмеженнями в питаннях фінансування, оскільки його діяльність значною мірою залежить від добровільних внесків держав і інших зацікавлених суб'єктів [2].

У зв'язку з цим дедалі частіше обговорюється можливість використання заморожених державних активів як джерела фінансування репарацій. Зокрема, активи російської федерації, заморожені в юрисдикціях таких країн, як Бельгія та Велика Британія, можуть стати важливим ресурсом для формування фондів компенсації. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну країни Європейського Союзу та члени «Великої сімки» заморозили близько 280 мільярдів доларів російських суверенних активів. Ці кошти зберігаються в юрисдикціях G7, і їх було знерухомлено з наміром утримувати до того моменту, поки Росія не відшкодує збитки, завдані своїми злочинами проти України. Водночас лідери G7 вирішили спрямовувати прибутки з цих активів на підтримку України. Так, Києву було надано кредит у 50 мільярдів доларів, який погашатиметься за рахунок цих доходів.

У лютому 2024 року Рада ЄС зобов'язала центральні депозитарії, що зберігають активи Центробанку рф на суму понад мільйон євро, утримувати надлишкові готівкові кошти та не розпоряджатися наступними прибутками. А вже у травні були ухвалені правові акти, які відкрили можливість передати ці чисті прибутки на користь України. В кінці 2024 року США перерахували Україні перший мільярд доларів із цих джерел. У березні 2025 року в межах ініціативи G7 ERA Україна отримала ще 2,5 млрд канадських доларів (приблизно

1,7 млрд дол. США), які направлено на першочергові потреби держбюджету. Того ж місяця Єврокомісія виділила додатковий транш у 1 млрд євро в межах макрофінансової допомоги, погашення якої також передбачено за рахунок заморожених російських активів. Ці кошти мають зміцнити економічну стійкість України та сприяти відновленню критичної інфраструктури.

Попри конкретні рішення, що вже ухвалені, питання повної конфіскації активів залишається складним. Франція, Велика Британія та Іспанія дедалі активніше виступають за те, щоб перейти до конфіскації активів з подальшим спрямуванням коштів на підтримку оборони України та зміцнення її позицій на потенційних мирних переговорах. Водночас Бельгія виявляє більшу обережність. У Брюсселі розташована фінансова компанія Euroclear, яка зберігає значну частину активів, і там усвідомлюють ризики нових судових позовів. Бельгійський прем'єр Александер Де Кро підкреслив, що світ, у якому «можна просто взяти 200 мільярдів євро без наслідків, — це не реальність». Такий крок може створити прецедент, який матиме вплив не лише на відносини з Росією, але й на довіру до європейських юрисдикцій серед інших глобальних інвесторів

Таким чином, ЄС і країни G7 опинилися на перехресті між моральною відповідальністю перед Україною й необхідністю зберегти стабільність міжнародної фінансової системи. Поки одні країни готові до радикальніших дій, інші закликають до обережності, аби не поставити під сумнів довгострокову репутацію Європи як безпечного інвестиційного простору. Питання правової легітимності такої практики активно обговорюється на рівні міжнародного публічного права, адже це вимагає балансу між захистом прав власності та потребами справедливості для жертв.

Такі обмеження можуть погіршувати ефективність репарацій та створювати труднощі в забезпеченні достатніх компенсацій для всіх постраждалих [3].

Окрім міжнародних фондів, компенсація за шкоду, завдану внаслідок воєнних злочинів, може здійснюватися через двосторонні угоди між державами. Такі угоди часто укладаються між країнами, які стали жертвами агресії, і тими державами, які вчинили порушення прав людини або воєнні злочини. Ці угоди можуть передбачати різні форми відшкодування, включаючи фінансові компенсації, реституцію майна, а також відновлення соціальних прав осіб, що постраждали. Важливим аспектом таких угод є визначення механізмів реалізації репарацій, які дозволяють забезпечити виконання зобов'язань щодо компенсацій в умовах, коли односторонні зусилля міжнародних організацій можуть виявитися недостатніми. Водночас такі угоди можуть бути також об'єктом політичних переговорів, що нерідко ускладнює процес реалізації репарацій, оскільки досягнення компромісу між державами може бути важким через суперечливі інтереси та політичні розбіжності [4].

Визначення масштабу шкоди та процедура компенсації є критичними аспектами в процесі виплати репарацій. Один із основних викликів полягає в оцінці всіх збитків, завданих постраждалим внаслідок воєнних дій, адже шкода може бути не лише фізичною або матеріальною, але й психологічною, соціальною та культурною. Установлення точного обсягу шкоди вимагає комплексного підходу, що включає створення механізмів для оцінки трагічних наслідків, таких як психологічні травми, які можуть тривати все життя. В умовах міжнародних конфліктів, де шкода може бути поширена серед великої кількості постраждалих та завдана різними сторонами, визначення масштабів шкоди стає ще складнішим. Розподіл відповідальності між різними суб'єктами, а також визначення безпосередніх винуватців або основних відповідальних є основною проблемою, що ускладнює процес компенсації.

Процес компенсації також ускладнюється законодавчими та адміністративними бар'єрами, які можуть існувати в кожній з країн, залучених до конфлікту. Міжнародні процедури виплати репарацій часто вимагають узгодження між державами, а також визначення чітких критеріїв для того, хто саме має право на отримання компенсації. Оскільки в таких справах можуть бути задіяні великі групи осіб, кожен із яких має різні потреби та обставини, забезпечення справедливого розподілу репарацій становить серйозний

виклик. Крім того, в умовах багатосторонніх позовів можуть виникати проблеми з погодженням інтересів постраждалих осіб, що затримує процес компенсації. Тому важливо розробляти механізми, які дозволяють враховувати різноманітність постраждалих та забезпечують максимально ефективне відшкодування шкоди, навіть у випадках, коли визначення справедливого розподілу стає надзвичайно складним [5].

Перспективи розвитку репарацій у міжнародному праві тісно пов'язані з необхідністю адаптації існуючих механізмів до нових реалій сучасних конфліктів та постконфліктних ситуацій. Підвищення ефективності репарацій вимагає створення більш гнучких і адаптованих моделей компенсації, що враховують як специфіку воєнних злочинів, так і різноманітність потреб жертв. Одним з ключових аспектів є вдосконалення процедур визначення обсягу шкоди та забезпечення більш прозорих механізмів для виплати компенсацій, які відповідатимуть вимогам справедливості та гуманності. Зважаючи на складність сучасних міжнародних конфліктів, також необхідно враховувати широкий спектр збитків, які можуть бути як матеріальними, так і психологічними, і забезпечити більш детальну та комплексну оцінку шкоди [6].

Одним із важливих кроків у розвитку системи репарацій є зміцнення міжнародної співпраці, яка включає держави, міжнародні організації та правозахисні інститути. Це дозволить не лише прискорити процес надання компенсації, але й забезпечити більш ефективну координацію між різними акторами, що беруть участь у відшкодуванні шкоди. Важливою складовою цього процесу є роль правових і гуманітарних організацій, які можуть допомогти постраждалим отримати доступ до правосуддя, а також надавати необхідну правову допомогу в складних випадках. Для забезпечення справедливості та підтримки постраждалих від воєнних злочинів майбутні механізми репарацій повинні враховувати не лише інтереси держав, а й громадянських організацій та міжнародних судових інститутів, що сприятиме кращому розподілу відповідальності та компенсації [7].

Висновок

Застосування репарацій у сучасному міжнародному праві є важливим інструментом відновлення справедливості для жертв воєнних злочинів. Вони не лише сприяють компенсації завданих збитків, а й виконують важливу роль у відновленні правопорядку та зміцненні міжнародної довіри. Однак процес компенсації залишається складним і потребує подальшого розвитку механізмів, які забезпечують ефективний доступ до правосуддя. Необхідність вдосконалення таких механізмів стає очевидною, оскільки сучасні міжнародні конфлікти часто супроводжуються масштабними порушеннями прав людини, що вимагають комплексного підходу до компенсації, який охоплює не тільки матеріальні, а й нематеріальні втрати постраждалих осіб.

Враховуючи складність визначення масштабу збитків і багатогранність наслідків воєнних дій, важливим аспектом є удосконалення процедур компенсації та створення більш гнучких механізмів, які дозволяють забезпечити компенсацію для найбільш вразливих категорій постраждалих. Прозорі та справедливі механізми компенсації, засновані на чітких критеріях і за участі міжнародних організацій, правозахисних інститутів та громадських організацій, можуть значно прискорити процес і забезпечити адекватну допомогу жертвам воєнних злочинів. Крім того, необхідно розширювати міжнародну співпрацю між державами, що дозволить створити стійку основу для довгострокових ініціатив, спрямованих на компенсацію шкоди та відновлення справедливості для всіх постраждалих. Тільки через постійну роботу над вдосконаленням існуючих інструментів можна забезпечити більш справедливу та ефективну систему репарацій у міжнародному праві.

Література

1. International Center for Transitional Justice. Reparations in Theory and Practice URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Reparations-Practice-2007-English.pdf

2. Wierda M., de Greiff P.Reparations and the International Criminal Court: A Prospective Role for the Trust Fund for Victims. International Center for Transitional Justice. 2004.

URL:https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-ICC-TrustFund-2004-English.pdf

3. Штокалюк О. Прем'єр-міністр Бельгії: Конфіскація заморожених активів росії може стати «актом війни» // Hromadske. URL: https://hromadske.ua/europa/241847-premyer-ministr-belhiyi-konfiskatsiia-zamorozenykh-aktyviv-rosiyi-moze-staty-aktom-viyny'

4. Michael M. Harris, Seungrib Park. International Compensation. Psychology Press. 2007. URL:https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203809785-13/international-compensation-michael-harris-seungrib-park

5. Understanding The Damages Assessment Procedure URL: https://lawandmore.eu/blog/damages-assessment-procedure/

6. Amezcua-Noriega O. Reparation Principles under International Law and their Possible Application by the International Criminal Court: Some Reflections URL: https://biblioteca.corteidh.or.cr/tablas/r26681.pdf

7. Falk R. Reparations, international law, and global justice: A new frontier. 2006. URL: https://philarchive.org/archive/WDLJDA

Maksymovych Roman
Ph.D. in Law,
doctoral candidate, the Department of International and European Law,
State university «Kyiv aviation institut»
ORCID ID: https://orchid.org/0000-0003-1812-6624 maksymovych1989@gmail.com

LEGAL ASPECTS OF APPLYING REPARATIONS FOR VICTIMS OF ARMED CONFLICTS IN MODERN INTERNATIONAL LAW

The application of reparations for victims of armed conflicts is an important element of international justice that ensures the restoration of rights and compensation for damages caused by violations of international humanitarian law. Reparations take various forms, including financial payments, restitution of property, and other compensation mechanisms that contribute to the restoration of the rights of victims and stability after conflicts. They are important not only for individuals but also for strengthening the international legal order, establishing principles of accountability for human rights violations, and ensuring justice. However, the process of awarding reparations faces numerous challenges, particularly in determining the exact extent of damage, assessing losses, and establishing the responsibility of perpetrators.

An analysis of reparations mechanisms in international law reveals several issues related to the diversity of legal and organizational structures responsible for compensation. International courts, tribunals, specially created funds, and bilateral agreements between states contribute to providing compensation for victims of war crimes. However, these mechanisms are not without limitations, particularly due to political, economic, and financial factors that may complicate the effective implementation of obligations. Additionally, national courts may also play an important role in the compensation process if the countries involved in the conflict are participants in international agreements that regulate reparations issues.

One of the main challenges is determining a fair amount of compensation, as damages can be both material and non-material, complicating the assessment of harm caused. Moreover, social, psychological, and cultural aspects must also be considered as part of the damage caused during armed conflicts. Determining the exact scope of damage and responsibility may be difficult due to political disagreements between states and challenges in coordinating reparations mechanisms.

The prospects for the development of reparations mechanisms lie in creating more flexible and adaptable compensation models that can address the specifics of modern military conflicts and the needs of victims. Improving damage assessment procedures and ensuring transparency and fairness in the compensation process are essential. At the same time, expanding international cooperation between states, international organizations, human rights institutions, and non-governmental organizations will create more effective compensation mechanisms and provide better access to justice for victims of war crimes. Only through continuous work on improving existing tools can a fairer and more effective reparations system be ensured in international law.

Key words: reparations, international law, compensation, damage recovery, international justice

ДО ПИТАННЯ САНКЦІЙ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

СІРОХА Дмитро Ігорович - в.о. завідувача кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, доцент

УДК 349.3
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.39

У статті розглядаються санкції у праві соціального забезпечення. Санкції у праві соціального забезпечення визначаються як передбачені законодавством примусові заходи, що застосовуються до фізичних або юридичних осіб у разі порушення ними норм, які регламентують реалізацію соціальних прав. Зроблено висновок, що відповідні санкції спрямовані на забезпечення додержання встановлених соціальних гарантій, сприяння справедливому розподілу соціальних виплат і забезпечення прав осіб, які отримують соціальну допомогу. Вони виступають важливим інструментом регулювання ефективного та справедливого регулювання системи соціального забезпечення.

У межах дослідження автор виділяє два основні види санкцій: правовідновлювальні та правообмежувальні. До правовідновлювальних санкцій віднесено: повернення незаконно отриманих або помилково сплачених виплат, а також неправомірно використаних коштів. До правообмежувальних санкцій – позбавлення права на соціальні виплати на певний період, обмеження доступу до окремих видів соціального забезпечення (наприклад, коли особа отримала одноразову соціальну допомогу, але знову звертається до відповідних органів чи організацій із заявою про її отримання), позбавлення статусу, що надає право на соціальне забезпечення (наприклад, позбавлення особи статусу особи з інвалідністю, набутого з порушенням законодавства), зменшення розміру соціальних виплат тощо.

Наголошено, що в праві соціального забезпечення переважають санкції некарального характеру, зокрема правовідновлювальні та правообмежувальні, метою яких є не покарання особи, а відновлення справедливості та правомірності надання тих чи інших соціальних послуг, соціальних допомог, соціальних пільг тощо. Водночас у соціальному законодавстві містяться бланкетні норми, що відсилають до актів інших галузей права, де передбачено каральні санкції, які виходять за межі предмета дослідження цієї статті та є предметом дослідження інших галузей права.

Ключові слова: відповідальність, санкції, правовідновлювальні санкції, правообмежувальні санкції, соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальне законодавство, соціальні допомоги, соціальні пільги, соціальні послуги, пенсії, соціальні виплати.

Постановка проблеми

Система соціального захисту відіграє важливу роль у забезпеченні добробуту громадян, особливо серед найбільш уразливих верств населення. Ефективність цієї системи значною мірою залежить від дотримання встановлених правил, виконання державними органами та особами, які отримують соціальні виплати, своїх соціальних зобов'язань. Щоб підтримувати ефективність цієї системи, уряди багатьох країн світу впроваджують спеціальні обмежувальні заходи або санкції проти осіб, які порушують встановлені правила. Тим самим санкції у механізмі правового регулювання у сфері соціального забезпечення посідають, очевидно, досить вагоме місце. Основною ме-

тою застосування санкцій до порушників є притягнення їх до відповідальності, запобігання зловживанням і збереження сталості соціальної системи. Санкції можуть варіюватися від адміністративних штрафів до призупинення виплат або повернення незаконно отриманих сум. Саме тому дослідження санкцій у праві соціального забезпечення є важливим для розуміння їх місця та значення як елементу для забезпечення ефективного функціонування соціальної політики держави, що, у свою чергу, обумовлює актуальність даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій

Окремі питання санкцій у різних сферах права, в тому числі й у царині соціального забезпечення досліджували такі вчені як: І. С. Андрієнко, Н. Б. Болотіна, С. В. Вишновецька, Н. О. Галузінський, Д. Е. Гдешинський, А. П. Гель, Н. Д. Гетьманцева, Ю. В. Гоцуляк, М. І. Іншин, Т. В. Міхайліна, М. І. Наньєва, С. М. Прилипко, С. М. Синчук, О. А. Сопронюк, О. В. Тищенко, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та інші. Проте багато аспектів щодо санкцій у праві соціального забезпечення залишаються недостатньо розкритими.

Мета статті полягає у визначенні сутності та видів санкцій у праві соціального забезпечення. Для досягнення цієї мети планується дослідити наукові погляди вчених щодо цього питання та проаналізувати чинне законодавство у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу

Як зазначає О. А. Сопронюк: «термін «санкція» тлумачиться залежно від специфіки використання у тексті: у загальному значенні є підстави категорію «санкція» інтерпретувати як схвалення уповноваженим суб'єктом певного рішення, дії; у загально-теоретичному правовому значенні це поняття найчастіше ототожнюється із структурним елементом норми права; при спеціальному (галузевому) використанні це поняття набуває значення негативних наслідків, що наступають на підставі правового припису до порушника закону чи договору» [1, с. 237]. Схожої думки притримуються й Т. В. Міхайліна, Ю. В. Гоцуляк, А. П. Гель, які зауважують, що: «потребує розрізнення санкцій як спеціально обмежувальних заходів, як заходів юридичної відповідальності та як структурного елементу правової норми. Причому, якщо по відношенню до обмежувальних заходів термін «санкція» цілком може застосовуватися, що обумовлено етимологією цього поняття, то ототожнення санкції як елементу правової норми та заходів юридичної відповідальності має повністю виключатися» [2, с. 292].

Отже, санкції у сфері права соціального забезпечення визначаються як передбачені законом примусові заходи, що застосовуються до фізичних або юридичних осіб у разі порушення ними норм, які регламентують реалізацію соціальних прав. Ці санкції спрямовані на забезпечення додержання встановлених соціальних гарантій, сприяння справедливому розподілу соціальних виплат та забезпечення прав осіб, які отримують соціальну допомогу. Вони є важливим інструментом у механізмі регулювання ефективного та справедливого надання соціальних допомог та послуг. Тим не менш, важливо, щоб їх впровадження було виправданим і справедливим для запобігання соціальній несправедливості та не допущення маргіналізації вразливих верств населення.

Як зазначають науковці: «Існують різні теоретико-правові підходи до класифікації санкцій. Наприклад, за способом охорони правопорядку виділяють правовідновлювальні, штрафні (каральні) санкції. Правовідновлювальні та штрафні (каральні) санкції виконують важливі функції у правозастосуванні. Правовідновлювальні санкції спрямовані на відновлення порушених прав, компенсацію збитків та поновлення порушеного правопорядку, що забезпечує справедливість у правовій системі. Натомість штрафні санкції мають каральну мету і слугують покаранням за правопорушення, вони стримують від подальших порушень та виховують відповідальність» [3, с. 40]. Крім зазначених видів санкцій також саме у праві соціального забезпечення, можна виділити правообмежувальні санкції, запобіжні (превентивні) санкції та заохочувальні (позитивні) санкції.. Як зауважує І. С. Андрієнко: «У

праві соціального забезпечення відсутні каральні санкції, а до винних осіб застосовуються в основному правовідновлювальні та правообмежувальні. Правовідновлювальні санкції передбачають майнову відповідальність винних осіб, які внаслідок протиправних дій незаконно отримували будь-які соціальні надання» [4, с. 132]. Далі автор продовжує, що: «Правообмежувальні прийнято диференціювати на дві групи. Перша група містить норми, що передбачають зменшення розміру соціальної виплати або строків її надання, або ж припинення виплат, які вже існують… Друга група правообмежувальних санкцій охоплює положення, що передбачають підстави для відмови в наданні того чи іншого виду соціального забезпечення» [4, с. 132, 133]. Подібної думки щодо класифікації правообмежувальних санкцій притримується й Н. О. Галузінський, який також виділяє серед таких санкцій дві групи. «Перша група санкцій включає в себе норми, спрямовані на зниження розмірів грошових виплат у сфері соціального захисту чи тривалості їх здійснення. Друга група санкцій охоплює положення, які закріплюють підстави для відмови в наданні того чи іншого виду соціального захисту, що дозволяє максимально забезпечити інтереси другого з учасників відповідних галузевих відносин та у глобальному сенсі держави і суспільства» [5, с. 578].

Розглянемо більш детально такі два домінуючих вид санкцій у праві соціального забещпечення як правовідновлювальні та правообмежувальні через призму чинного законодавства у відповідній сфері. Правовідновлювальні санкції у праві соціального забезпечення – це передбачені законодавством заходи, які спрямовані на відновлення порушених прав у сфері соціального забезпечення шляхом усунення наслідків правопорушень, поновлення соціальних гарантій тощо. Слід зауважити, що правовідновлювальні санкції встановлюються як для органів державної влади, які здійснюють відповідні соціальні виплати, надають соціальні послуги та допомоги, так і для застрахованих осіб. Наприклад, якщо уповноважені державні органи прийняли неправомірне рішення про: призупинення чи припинення надання соціальних допомог, соціальних послуг чи пенсій, затримання виплати пенсії, допомог, інших соціальних платежів або зменшення їх розміру, позбавлення статусу особи, яка має право на отримання відповідних соціальних пільг, допомог та інше, то у чинному соціальному законодавстві передбачені такі правовідновлювальні санкції: поновлення виплат соціальної допомоги або пенсії, компенсація недоотриманих соціальних виплат, виплата пені або штрафів на користь отримувачів соціальних допомог та послуг, перерахунок розміру пенсії чи допомоги, поновлення прав особи на соціальне забезпечення, відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями органів соціального забезпечення.

Також правовідновлювальні санкції застосовуються й до застрахованих осіб, а саме: повернення незаконно отриманих виплат, повернення надмірно чи помилково сплачених виплат, повернення неправомірно використаних коштів, тощо.

У законодавстві можемо виділити такі правовідновлювальні санкції. Наприклад, у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV (далі – Закон № 1058-IV), а саме ст.. 50 передбачено умови утримання надміру виплачених сум пенсій та відрахування з пенсій. В ній йдеться про те, що: «Суми пенсій, виплачені надміру внаслідок зловживань з боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути повернуті пенсіонером добровільно або стягуються на підставі рішень територіальних органів Пенсійного фонду чи в судовому порядку. 2. Відрахування з пенсії провадяться в установленому законом порядку на підставі судових рішень, ухвал, постанов і вироків (щодо майнових стягнень), виконавчих написів нотаріусів та інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до закону провадиться в порядку, встановленому для виконання судових рішень» [6].

Також відповідно до положень Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI надміру або помилково сплачені суми єдиного внеску повертаються платникам. Пунктом 13

Закону передбачено, що: «Суми помилково сплаченого єдиного внеску зараховуються в рахунок майбутніх платежів єдиного внеску або повертаються платникам у порядку і строки, визначені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, Пенсійним фондом та Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття» [7].

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV (далі – Закон № 1105-XIV) також містяться правовідновлювальні санкції, а саме: ч. 2 ст.. 16 передбачає, що: «Застраховані особи, які в період отримання допомоги по тимчасовій непрацездатності порушують режим, встановлений лікарем, не виконують інструкцій, рекомендацій фахівців з реабілітації, необхідних для надання реабілітаційної допомоги відповідно до індивідуального реабілітаційного плану, погодженому цією особою, або не з'являються без поважних причин у призначений строк на медичний огляд, у тому числі лікарсько-консультативною комісією (далі - ЛКК) або для проведення оцінювання повсякденного функціонування особи, втрачають право на допомогу по тимчасовій непрацездатності з дня допущення порушення на строк, що встановлюється рішенням органу, який призначає допомогу по тимчасовій непрацездатності [8].

Також передбачена відповідальність застрахованої особи за зловживанням своїм правом на отримання соціальної допомоги. Так, абз.2 ч. 4 ст. 24 Закону № 1105-XIV містить такі положення: «Надміру виплачені суми страхової виплати за страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності внаслідок зловживань з боку застрахованої особи або членів її сім'ї стягуються з таких осіб у судовому порядку» [8]. У свою чергу, ч. 9 ст. 41 Закону № 1105-XIV встановлює, що: «Суми, одержані в рахунок страхових виплат потерпілим або особою, яка має на це право, можуть бути утримані територіальними органами уповноваженого органу управління, якщо рішення про їх виплату прийнято на підставі підроблених документів або якщо у документах подано завідомо неправдиві відомості, а також якщо допущено помилку, яка впливає на суму страхових виплат» [8].

Схожі правовідновлювальні норми містяться й Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-XII (далі – Закон № 2811-XII), а саме ст.. 22 передбачає відповідальність громадян за недостовірність документів, поданих для призначення державної допомоги. Частина 2 ст. 22 цього Закону № 2811-XII встановлює, що: «Суми державної допомоги, виплачені надміру внаслідок зловживань з боку громадян (у результаті подання документів із свідомо неправдивими відомостями, неподання відомостей про зміни у складі сім'ї, приховування обставин, що впливають на виплату державної допомоги тощо), стягуються згідно з законом» [9].

Таким чином, правовідновлювальні санкції у праві соціального забезпечення спрямовані на відновлення справедливості щодо отримання чи неотримання відповідних соціальних допомог, соціальних послуг, соціальних пільг; усунення наслідків неправомірного отримання соціальних виплат; забезпечення прозорості та відповідності системи соціального страхування. Метою таких санкцій є не покарання винної особи, а виправлення негативної ситуації та захист фінансових інтересів держави.

Щодо правообмежувальних санкцій у праві соціального забезпечення, то під ними слід розуміти передбачені нормами права примусові заходи впливу, що застосовуються компетентними органами до фізичних або юридичних осіб у разі порушення законодавства про соціальне забезпечення, та виражаються у тимчасовому чи постійному обмеженні їхніх прав у сфері соціального страхування, соціальної допомоги, пенсійного забезпечення та інших форм соціального захисту.

До правообмежувальних санкцій, які містяться у чинному соціальному законодавстві слід віднести такі: позбавлення права на соціальні виплати на певний період, об-

меження доступу до певних видів соціального забезпечення (наприклад, коли особа отримала одноразову соціальну допомогу і знову звертається до відповідних органів чи організацій із заявою про її отримання (допомога ВПО від міжнародних організацій), позбавлення статусу, що надає право на соціальне забезпечення (наприклад, позбавлення особи статусу особи з інвалідністю, який був отриманий з порушенням норм чинного законодавства), зменшення розміру соціальних виплат тощо.

Так, одним із прикладів правообмежувальних санкцій є норма, яка міститься в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV, а саме в абз.2 ч. 2 ст. 36, яка передбачає що: «Якщо комісією з розслідування нещасного випадку встановлено, що ушкодження здоров'я настало не лише з вини роботодавця, а й внаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці, розмір одноразової страхової виплати зменшується на підставі висновку цієї комісії, але не більш як на 50 відсотків. Потерпілим, які мають право на одночасне отримання одноразової страхової виплати згідно з цим Законом та одноразової страхової виплати згідно з іншими законами України, здійснюється одна страхова виплата за їхнім вибором» [8].

У Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначені підстави припинення виплати пенсій, одними з яких є: якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості; якщо пенсіонер проживає за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України; у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд; у разі непроходження фізичної ідентифікації у випадках, передбачених законодавством та інші [6]. Відповідні підстави є тими обставинами за яких обмежується право особи на пенсію.

Також, наприклад Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 № 332 [10] передбачаються підстави припинення виплати такої допомоги, якщо внутрішньо переміщена особа перестає відповідати вимогам тієї особи, яка має право на отримання відповідної допомоги. Наприклад, у разі повернення особи до покинутого місця проживання, з якого здійснилося переміщення (крім випадків коли її житло пошкоджено до ступеня непридатного для життя чи знищено), якщо особа не сприяла своїй зайнятості або не набула статусу безробітного протягом трьох місяців з дня призначення допомоги, у разі засудження особи за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 109, 110, 111 або частинами третьою - восьмою статті 111-1 Кримінального кодексу України, або оголошено в розшук; та інші випадки [10]. Слід зауважити, що цей перелік нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення, які містять правообмежувальні санкції, є необмеженим.

Таким чином, слід зауважити, що правообмежувальні санкції мають важливе значення для відновлення правопорядку у сфері соціального забезпечення. Їх застосування сприяє забезпеченню цільового використання коштів соціальних фондів, а також ефективному запобіганню зловживанням та шахрайським діям з боку отримувачів соціальних виплат. Такі санкції, як правило, включають припинення або призупинення соціальних виплат, зменшення їх розміру, а також позбавлення особи спеціального статусу, що надає право на отримання певних видів соціальної допомоги. Крім того, ці заходи спрямовані на забезпечення соціальної справедливості та відповідального ставлення громадян до соціальних ресурсів держави.

Висновок

Отже, можна підсумувати, що у праві соціального забезпечення домінують правовідновлювальні та правообмежувальні санкції, основною метою яких є не каральні заходи щодо особи, а саме відновлення справедливості та забезпечення належного функціонування системи соціального захисту. Вони спрямовані на корекцію негативних наслідків порушень та стимулювання дотримання чинного законодавства у цій сфері. Водночас слід враховувати, що соціальне законодавство також містить бланкетні норми, які передбачають відповідальність за певні

порушення, спрямовуючи до інших нормативних актів, де передбачено застосування санкцій іншого, більш жорсткого характеру – карального. Однак ці санкції належать до сфери регулювання інших галузей права, таких як адміністративне чи кримінальне і підлягають окремому дослідженню.

Література

1. Сопронюк О. А. Санкції у праві соціального забезпечення. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1(7). С. 234-240.

2. Міхайліна Т. В., Гоцуляк, Ю. В., Гель А. П. Щодо проблем розуміння категорія „санкція" у теорії права та галузевому правознавстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2021. Випуск 66. С. 288-293.

3. Гдешинський Д.Е. Теоретико-правові підходи до класифікації санкцій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 85: частина 4. С. 36-41.

4. Андрієнко І. С. Особливості юридичної відповідальності у праві соціального забезпечення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 129-134.

5. Галузінський Н. О. Правообмежуючі санкції у праві соціального забезпечення. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 576-578.

6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#n746

7. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#n1309

9. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#n166

10. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#n464

SUMMARY

The article explores the issue of sanctions in the field of social security law. Sanctions in this legal domain are defined as legally prescribed coercive measures applied to individuals or legal entities in cases of violations of norms regulating the exercise of social rights. It is concluded that such sanctions are aimed at ensuring compliance with established social guarantees, promoting the fair distribution of social benefits, and safeguarding the rights of individuals receiving social assistance. They serve as an important instrument for effective and equitable regulation of the social security system.

Within the study, the author identifies two main types of sanctions: restorative and restrictive. Restorative sanctions include the recovery of unlawfully received or erroneously paid benefits, as well as the return of misused funds. Restrictive sanctions encompass the deprivation of the right to receive social benefits for a certain period, limitations on access to specific types of social security (e.g., when a person who has already received one-time social assistance applies for it again), revocation of the status granting eligibility for social support (e.g., revocation of disability status obtained in violation of the law), and reduction of social payments.

It is emphasized that non-punitive sanctions prevail in social security law, particularly restorative and restrictive sanctions, whose primary goal is not to punish, but to restore fairness and legality in the provision of social services, assistance, benefits, and so forth. At the same time, social legislation contains blanket norms that refer to acts of other branches of law, which provide for punitive sanctions that go beyond the scope of this article and are the subject of research in other branches of law.

Key words: responsibility, sanctions, restorative sanctions, restrictive sanctions, social security, social protection, social legislation, social assistance, social benefits, social services, pensions, social payments.

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛ ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ДОВІРИ ГРОМАДИ ДО ЇЇ ПРЕДСТАВНИКІВ

ЖУРАВЕЛЬ Ярослав Володимирович - доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Академії праці, соціальних відносин і туризму

ДЕНИС Ігор Володимирович - кандидат юридичних наук, докторант Академії праці, соціальних відносин і туризму

ЛОПАТА Олег Валентинович - аспірант Академії праці, соціальних відносин і туризму

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.40

Війна російської федерації проти України оголила численні проблемні питання законодавчого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. Відповідно до даних опитування територіальних громад, яке проводилося Академію праці, соціальних відносин і туризму за підтримки Проєкту USAID «ГОВЕРЛА», одним з найболючіших проблемних питань територіальних громад виявилися проблеми забезпечення органів місцевого самоврядування високопрофесійними кадрами [1].

Серед важливих чинників, які впливають на підвищення рівня довіри громади до її представників є належний рівень законодавчого забезпечення діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Акти законодавства повинні містити чіткі однозначні норми з термінами, які визначені цим законодавством. Одним з таких актів законодавства є Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року №72-21). Метою цих Загальних правил є зміцнення авторитету державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, формування позитивної репутації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, а також забезпечення інформування громадян про норми етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування стосовно них [2]. Однак аналіз змісту цих Правил дозволяє стверджувати те, що даний акт потребує неабиякого доопрацювання. Це є одним з важливих завдань для сучасної юридичної науки і практики, аби чітко виписати достатні вимоги до етики поведінки службовців місцевого самоврядування, необхідні для ефективного та професійного виконання владних повноважень.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громада, правила, етична поведінка, посадова особа.

Постановка проблеми

Сучасне законодавство України про етику поведінки посадових осіб місцевого самоврядування має деякі особливості, що здатні негативно впливати на рівень довіри населення через закладені в ньому ризики. Так, положення Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування містять досить узагальнені та абстрактні формулювання. Багато норм мають дещо декларативний характер, наприклад, заклики до «чесності», «неупередженості», «професійної поведінки», без чітких критеріїв оцінки чи механізмів реалізації. Це ускладнює застосування правил на практиці

та створює простір для суб'єктивного тлумачення.

Хоча правила передбачають дотримання етичних норм, вони не завжди супроводжуються ефективними механізмами контролю та санкцій за їх порушення. Це призводить до того, що порушення залишаються без належної реакції, що підриває авторитет етичних норм і довіру місцевого населення до своїх представників.

Часто правила етики розробляються на основі загальнодержавних стандартів без урахування особливостей роботи саме органів місцевого самоврядування. Це може призводити до невідповідності між етичними вимогами та реальними умовами роботи на місцях.

Етичні норми не завжди оновлюються відповідно до змін у законодавстві, суспільних очікуваннях та практиках публічного управління. Це може призводити до застарілості етичних стандартів та їх невідповідності сучасним викликам.

Процеси розробки та впровадження етичних норм часто відбуваються без належної участі громадськості та громадських організацій. Це знижує рівень довіри до етичної політики та її сприйняття серед населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти правового регулювання взаємодії органів місцевого самоврядування та волонтерів стали предметом наукового пошуку багатьох українських вчених, серед яких варто відзначити Л.Д. Полішкевич, І.І. Яремин, В. П. Бралатан, Л.В. Гуцаленко, Н.Г. Здирко, М.І. Рудакевич та ін.

Формулювання цілей

Мета статті – розглянути та проаналізувати правове регулювання етики поведінки посадових осіб місцевого самоврядування в контексті підвищення рівня довіри громади до її представників. З огляду на порушену в науковій роботі проблематику, нами були поставлені наступні завдання: 1) проаналізувати зміст Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; 2) виявити основні проблеми цього акту та визначити можливі напрямки їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Ефективність роботи органів та посадових осіб місцевого самоврядування можна оцінити рівнем довіри населення. За даними результатів соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 26 вересня 2024 року в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», рівень довіри до голови міста (селища, села) становить відповідно 47% і 45%, а до місцевої ради (села, селища, міста) відповідно 45% і 46% [3]. Тобто рівень довіри та недовіри до органів та посадових осіб місцевого самоврядування є приблизно однаковими. Якщо зважити на об'єктивність даних результатів цього дослідження можна констатувати, що місцеве населення територіальних громад недостатньо довіряє своїм представникам.

Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування містять правила та професійно-етичні вимоги щодо норм поведінки посадових осіб місцевого самоврядування. Багато норм цих загальних правил мають декларативний характер, наприклад, заклики до «чесності», «неупередженості», «професійної поведінки», без чітких критеріїв оцінки чи механізмів реалізації. Це ускладнює застосування правил на практиці та створює простір для суб'єктивного тлумачення. Зокрема, у розділі ІІІ формулювання *«посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки якнайкраще, чесно і неупереджено»* [2] – без уточнення змісту кожного принципу і те, як це реалізується на практиці. Отакі терміни без належного уточнення їх змісту ускладнюють застосування правил для оцінки поведінки чи притягнення до відповідальності.

Відповідно до розділу ІІ Загальних правил «керівники органів місцевого самоврядування чи їх структурних підрозділів у разі виявлення чи отримання повідомлення про порушення цих Загальних правил в межах своєї компетенції відповідно до законодавства зобов'язані вжити заходів щодо припинення виявленого порушення, усунення його наслідків та притягнення винних осіб до дисциплінарної відповідальності…». Це формулювання не є допустимим до вищої поса-

дової особи громади – місцевого голови, адже в нього немає керівника, який міг би притягнути до відповідальності за порушення цих Правил. Тому необхідно вдосконалити цю норму і доповнити її суб'єктом, спроможним на ініціювання відповідальності за порушення правил етики поведінки сільським, селищним, міським головою. На нашу думку, таким суб'єктом може бути сільська, селищна, міська рада.

Порівняння змісту норм аналізованих нами Правил зі змістом норм подібних правових актів (Правил адвокатської етики, Кодексу суддівської етики, Правил професійної етики працівників Бюро економічної безпеки України, Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, Правил професійної етики нотаріусів України тощо) дозволяє стверджувати, що структура документу не містить розділи, які б розділяли етику поведінки посадовців під час виконання повноважень, а також в інших випадках. Зокрема, вважаємо корисним досвід щодо правил дотримання норм етики в громадській, науковій та публіцистичній діяльності, відображений у Правилах адвокатської етики [4]. Так, в зазначених Правилах передбачається співвідношення між професійними обов'язками особи і його громадськими, науковими та іншими інтересами. В своїй громадській, науковій та публіцистичній діяльності особа повинна враховувати необхідність дотримання своїх професійних обов'язків, зокрема тих, що випливають з Правил адвокатської етики. Тобто передбачається обов'язок дотримання правил професійної етики не лише під час виконання своїх повноважень, а й в громадській, науковій та публіцистичній діяльності.

Ще одним важливим аспектом є відсутність правового регулювання дотримання правил етики посадових осіб місцевого самоврядування при використанні мережі Інтернет. З розвитком сучасних технологій комунікації практично усі службовці мають свої аккаунти в соціальних мережах (наприклад, Facebook, X, LinkedIn, Pinterest, Google Plus+, Tumblr, Instagram, Flickr, MySpace та інших). Також вони активно беруть участь в інтернет-форумах, чатах та ін. Це звісно є допустимим, проте необхідно передбачити норму, яка б забороняла посадовим особам місцевого самоврядування розміщувати, коментувати інформацію, використання якої завдає чи може завдати шкоди інтересам територіальної громади, авторитету місцевому самоврядуванню та державі в цілому. Сьогодні в умовах високої соціально-психологічної напруги в країні досить поширеним явищем з боку посадових осіб місцевого самоврядування є хейтспіч – пост чи перепост в соціальних мережах, який містить гнів, злобу, злість, обурення. Це не зовсім допустимо для представників територіальних громад в будь яких випадках, навіть в умовах воєнного стану.

Також важливо наголосити, що посадова особа місцевого самоврядування під час користування соціальними мережами, інтернет-форумами та іншими формами спілкування в мережі Інтернет має дотримуватись своїх професійних обов'язків, передбачених чинним законодавством України та аналізованими нами Загальними правилами.

У розділі ІІІ Загальних правил зазначається, що посадова особа місцевого самоврядування зобов'язана діяти доброчесно, а саме – уникати виникнення реального та потенційного конфлікту інтересів у своїй діяльності. Часто посадовці не до кінця розуміють, що саме є конфліктом інтересів. Для цього необхідно не лише в правилах етики поведінки посадових осіб місцевого самоврядування громади, а й у Загальних правилах передбачити визначення поняття конфлікту інтересів саме для такої категорії осіб. Окрім проблеми з розумінням посадовцями чіткого змісту зазначеного вище терміну, у деяких громадах є також проблема з відсутністю внутрішніх процедур врегулювання конфліктів інтересів. Тому, на нашу думку, і це питання варто врегулювати на нормативному рівні.

Ще одним з проблемних на нашу думку питань є відсутність системи незалежного моніторингу дотримання посадовими особами місцевого самоврядування правил етичної поведінки. Наразі немає незалежних інституцій або механізмів у громадах, які б оцінювали дотримання етичних стандартів. Громадський контроль можна розцінювати як спосіб досягнення такого завдання, однак він в Україні досить слабкий (особливо в умовах воєнного стану), а подекуди навіть носить формальний характер.

Висновок

Отже, Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування є основним правовим актом, який закріплює норми етичної поведінки посадових осіб місцевого самоврядування. Однак попри майже десятиліття його функціонування в українських реаліях досі залишаються невирішеними проблемні питання, що сприяють низькому рівню довіри місцевого населення до своїх представників громади. Численні правила етичної поведінки посадових осіб, які приймаються в громадах, практично дублюють положення Загальних правил без урахування місцевих особливостей територій. При цьому дублюються узагальнені норми, які розраховані як для державних службовців, так і для посадовців місцевого самоврядування. Зважаючи на те, що посади в органах місцевого самоврядування є виборні посади, які обираються по спискам політичних партій, то заборона Загальних правил щодо ненадання будь-яких переваг та невиявлення прихильності до окремих політичних партій містить певні протиріччя між цим актом і законодавством про місцеве самоврядування.

З урахуванням зазначеного, як можливий варіант вдосконалення законодавства про етичну поведінку посадових осіб місцевого самоврядування варто розглянути пропозицію щодо розділення Загальних правил на ті, які регулюватимуть саме етичну поведінку державних службовців, і на ті, які регулюватимуть етичну поведінку посадовців місцевого самоврядування. Такий документ міг би називатися Загальні правила етичної поведінки посадових осіб місцевого самоврядування.

На противагу чинним Загальним правилам, цей документ можна було б розширити окремим важливим розділом про принципи етики поведінки посадових осіб місцевого самоврядування, до яких можна віднести принципи, закріплені в статті 4 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» та статті 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». При розкритті змісту даних принципів можна було б вирішити проблему неоднозначності та абстрактності окремих положень правил. Відсутність таких принципів в чинних правилах легко пояснити тим, що вони є різними для державних службовців і посадовців місцевого самоврядування.

Також видається необхідним передбачити окремий розділ, що врегулював би етику поведінки посадовців місцевого самоврядування у позаурочний час. Використання можливостей електронної мережі Інтернет в сучасний умовах повинні також мати певні етичні обмеження, про які зазначалося нами вище.

Таким чином, пропоновані нами зміни дозволять органам місцевого самоврядування отримати чіткіші загальні правила етичної поведінки посадових осіб, які громади у своїх реаліях змогли б доповнити свої історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції.

Література:

1. Правові проблеми відновлення територіальних громад: жовтень-листопад 2024 року. Режим доступу: https://docs.google.com/presentation/d/ 1QC8FWQaUhE2amnow_4X28yMXOWjqbyca/mobilepresent?slide=id.p1

2. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року №72-21). Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16?find=1&text

3. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024р.). Режим доступу: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r

4. Правила адвокатської етики. Затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 09 червня 2017 року. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text.

SUMMARY

The war of the Russian Federation against Ukraine has exposed numerous problematic issues of legislative support for the activities of local government bodies in Ukraine. According to the data of a survey of territorial communities conducted by the Academy of Labor, Social Relations and Tourism with the support of the USAID Project "HOVERLA", one of the most acute problematic issues of territorial communities was the problems of providing local government bodies with highly professional personnel [1].

Among the important factors that influence the increase in the level of community trust in its representatives is the appropriate level of legislative support for the activities of local government bodies and officials. Legislative acts must contain clear, unambiguous norms with terms defined by this legislation. One of such acts of legislation is the General Rules of Ethical Conduct of Civil Servants and Local Government Officials, approved by Order of the National Agency of Ukraine for Civil Service dated August 5, 2016 No. 158 (as amended by Order of the National Agency of Ukraine for Civil Service dated April 28, 2021 No. 72-21). The purpose of these General Rules is to strengthen the authority of the civil service and service in local government bodies, to form a positive reputation of civil servants and local government officials, as well as to ensure that citizens are informed about the norms of ethical conduct of civil servants and local government officials in relation to them. However, an analysis of the content of these Rules allows us to state that this act requires considerable revision. This is one of the important tasks for modern legal science and practice, in order to clearly state sufficient requirements for the ethics of behavior of local government officials, necessary for the effective and professional exercise of power.

Keywords: local government, community, rules, ethical behavior, official.

ВИБОРЧІ ПРАВА ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: ПЕРСПЕКТИВИ РЕЦЕПЦІЇ Й ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

ОМЕЛЬЧЕНКО Наталія Леонідівна - кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
orcid:0000-0003-3096-257X
УДК 342.7; 342.8
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.41

Стаття присвячена дослідженню конституційно-правових засад реалізації активного та пасивного виборчого права громадян України у порівняльній площині з державами Європейського Союзу. Метою дослідження виступило з'ясування відповідності національного виборчого законодавства демократичним стандартам ЄС, визначення інституційних механізмів їх рецепції та окреслення потенціалу гармонізації з acquis ЄС у контексті євроінтеграційного курсу держави. Висвітлено ключові положення Конституції України, Хартії основоположних прав ЄС, Директиви 94/80/ЕС та юриспруденції ЄСПЛ, що формують нормативний фундамент виборчих прав. Проаналізовано практику Конституційного Суду України, Федерального конституційного суду Німеччини та Конституційної ради Франції щодо захисту принципів загальності, рівності й прозорості виборів, а також доктрину «широкого простору розсуду» ЄСПЛ у справах Tănase v. Moldova і Mugemangango v. Belgium. Розглянуто прецеденти Суду ЄС щодо порушень установчих договорів у виборчій сфері, що окреслюють наднаціональний вимір контролю.Виокремлено актуальні проблеми забезпечення виборчих прав в Україні: обмежений доступ внутрішньо переміщених осіб, відсутність конституційних гарантій публічного фінансування партій, політизованість виборчих комісій, недосконале регулювання електронного волевиявлення та неефективність контролю за витратами кандидатів. Запропоновано конституційне закріплення механізмів державного фінансування з жорсткими лімітами приватних внесків, розширення інституту конституційної скарги, запровадження інституту незалежного виборчого омбудсмана, а також субстантивну гендерну рівність і правове реагування на дезінформаційні кампанії.Окремої уваги заслуговує перспективний напрям цифровізації виборчого процесу: імплементація естонської моделі дистанційного голосування з гарантіями кібербезпеки та захисту персональних даних, інтеграція блокчейн-рішень для прозорого підрахунку голосів і застосування big data-моніторингу фінансових потоків. Очікується, що реалізація запропонованих змін, зокрема виборчого законодавства підвищить легітимність публічної влади, забезпечить реальну рівність можливостей кандидатів і наблизить Україну до критеріїв членства в ЄС, одночасно формуючи наукову базу для подальших міждисциплінарних досліджень виборчих систем.

Ключові слова: вибори, права людини і громадянина, політичні права, виборчі права, стандарти, правові стандарти, міжнародні правові стандарти, міжнародні виборчі стандарти, види міжнародних виборчих стандартів, імплементація, рецепція, трансформація, відсилання

Актуальність теми дослідження

В реаліях сьогодення, зумовлених воєнною агресією російської федерації проти України, коли питання демократичної легітимності публічної влади, мобілізації громадянського суспільства і зміцнення ін-

ституційної стійкості держави набули екзистенційного значення, виборчі права громадян виступають не лише юридичним інститутом, а й критичним елементом національної безпеки та символом незворотності європейського курсу. Дефіцит ефективних інструментів захисту активного й пасивного виборчого права внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та інших уразливих груп, а також потреба у відновленні довіри до виборчих процедур через запровадження новітніх технологій (електронне голосування, цифровий реєстр виборців) актуалізують нагальність системного теоретико-правового аналізу і порівняльного дослідження вітчизняного досвіду й практик держав-членів ЄС.Не менш значущою є проблематика конституційного балансування між свободою вираження поглядів, інформаційною безпекою та виборчими правами громадян у цифрову епоху, коли когнітивні атаки й дезінформаційні кампанії безпосередньо впливають на формування електорального волевиявлення та можуть знецінити демократичні процедури. Україна, перебуваючи у фазі очікування перших післявоєнних виборів, в тому числі, реформування виборчого законодавства, має унікальну можливість рецепції найкращих європейських конституційних стандартів — від субстантивної гендерної рівності в представницьких органах до фінансової прозорості партій і кібергігієни виборів, що в перспективі, сприятиме підвищенню якості демократичного процесу, зміцненню легітимності публічної влади та наближенню до критеріїв членства в ЄС. Саме комплексний, міждисциплінарний підхід до аналізу виборчих прав, поєднаний із врахуванням безпекових, соціокультурних і технологічних викликів, обумовлює наукову та практичну значущість запропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує зростаючий інтерес наукової спільноти до порівняльного вивчення виборчого законодавства України та держав Європейського Союзу. Значна увага науковців (В. Шаповал, О. Марцеляк, Н. Камінська, О.Константний, О. Москаленко, О. Панкевич, F. Bouhon, І. Жаровська, В. Ковальчук, О. Діденко та ін.) приділяється питанням узгодження національного законодавства з європейськими стандартами, практиці ЄСПЛ, проблематиці захисту виборчих прав та впровадженню електронного голосування. Однак, комплексні дослідження з конституційно-правовим акцентом залишаються поодинокими.

Метою дослідження є з'ясування конституційно-правових засад реалізації виборчих прав громадян в Україні та у ЄС, з метою виявлення перспектив їх рецепції та імплементації у національне виборче законодавство.

Основний зміст дослідження

Виборчі права, як фундаментальний чинник легітимації публічної влади, посідають центральне місце у сучасній конституційно-правовій доктрині, оскільки саме через механізм періодичного народного волевиявлення формується та відтворюється демократичний характер державної організації; відтак дослідження конституційних засад реалізації активного та пасивного виборчого права в Україні у порівнянні з державами-членами Європейського Союзу набуває не лише академічного, а й практичного значення, позаяк визначає параметри майбутньої рецепції та імплементації європейських виборчих стандартів у національний правопорядок. Конституція України, фіксуючи у статтях 38, 69–71 право обирати і бути обраним, а також принципи загальності, рівності, прямоти й таємності голосування, формує основу правового статусу громадянина-виборця [1]. Проте, саме ефективність реалізації цих конституційних приписів у виборчому процесі, вказує на зрілість демократичної системи та її спроможність гарантувати справедливе представництво. При цьому, практична реалізація виборчих прав часто стикається з конституційними викликами, серед яких нерівний доступ окремих категорій громадян до виборчих дільниць, політична залежність органів адміністрування виборів і недостатня дієвість механізмів судового захисту, що вимагає по-

рівняльного аналізу з європейською моделлю, де конституційні механізми контролю та захисту виборчих прав, підкріплені практикою Суду Європейського Союзу й Європейського суду з прав людини, демонструють вищий рівень інституційної стійкості.

Так, у державах ЄС виборчі права мають подвійний конституційний вимір, вони закріплені у національних конституціях Grundgesetz ФРН — ст. 38 [2]; Конституції Франції — ст. 1 у системному зв'язку з преамбулою 1958 р. [3]; Конституції Італійської Республіки — ст. 48 [4], та знаходять відображення у праві Союзу, де Хартія основоположних прав ЄС у статтях 39-40 доповнює національні каталоги виборчих прав, надаючи громадянам додаткові гарантії участі в європейських та місцевих виборах у будь-якій державі перебування; таким чином формується багаторівнева система конституційних гарантій, що забезпечує послідовність виборчих процесів, мінімізує дискримінаційні бар'єри та закріплює верховенство права як провідний принцип виборчої демократії. Водночас українська модель виборчого права, попри значний прогрес кодифікації (Виборчий кодекс 2019 р.), і досі зберігає низку обмежень, в тому числі й щодо відповідності конституційному принципу пропорційності. Зокрема, йдеться про складний порядок зміни виборчої адреси для внутрішньо переміщених осіб, надмірні депозити для кандидатів у деяких видах виборів та обмеження пасивного виборчого права осіб із непогашеною судимістю, що в контексті практики ЄСПЛ (справа «Hirst v. the United Kingdom (№ 2)» та ін.) може кваліфікуватися як непропорційне втручання у політичні права, а відтак потребує конституційного переосмислення. Конституційний Суд України у сфері захисту виборчих прав громадян виконує важливу роль щодо з'ясування меж нормативної дискреції законодавця у сфері виборчого права, оскільки його рішення формують обов'язковий прецедент для подальшого нормотворчого процесу. Крім того, ефективність конституційного контролю значною мірою зумовлена дієвістю такого інструменту, як інститут конституційної скарги, що відкриває громадянам шлях до безпосереднього захисту порушених виборчих прав. До прикладу, у практиці держав ЄС подібний механізм давно засвідчив свою дієвість. Так, Федеральний конституційний суд Німеччини через Verfassungsbeschwerde неодноразово визнавав неконституційними положення виборчого законодавства (відомі рішення 2008 та 2012 рр. щодо ефекту негативної ваги голосу), тоді як Конституційна рада Франції щорічно розглядає сотні звернень за процедурою Question prioritaire de constitutionnalité, гарантуючи оперативне видалення норм, що суперечать принципу рівності виборчого права [5]. Запозичення подібних процедур в Україні потребує не лише законодавчих змін, а й суттєвого інституційного підсилення КСУ, а саме: встановлення чітких строків розгляду виборчих спорів, обов'язкової імплементації рішень органами адміністрування виборів та запровадження спеціалізованої електронної платформи подання скарг, що узгоджується з європейськими цифровими ініціативами щодо e-Justice. Особливістю європейського конституціоналізму є взаємодія національного та наднаціонального рівнів контролю: виборчі спори можуть бути предметом розгляду не тільки конституційних судів, а й Суду Європейського Союзу, коли йдеться про порушення установчих договорів, та ЄСПЛ, коли порушена стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції. Європейський суд з прав людини, оперуючи доктриною «широкого простору розсуду», водночас наголошує, що будь-яке обмеження виборчих прав має перевірятися на пропорційність, достатність та недискримінаційність. Так,зокрема, у справі «Tănase v. Moldova» (2010 р.). Суд підкреслив, що позбавлення пасивного виборчого права з мотивів множинного громадянства є непропорційним, а у справі «Mugemangango v. Belgium» (2020 р.) визнав відсутність ефективного засобу правового захисту щодо оскарження результатів виборів [6]. Дані позиції набувають методологічного значення для українського законодавця, оскільки нагадують про потребу забезпечення ефективної процесуальної моделі оскарження порушень, яка поєднала б швидкість виборчого календаря з повнотою судового розгляду; перспективним виглядає впровадження спеціалізованих вибор-

чих палат при апеляційних судах, подібно до моделей Італії чи Австрії, де такі палати забезпечують експертний рівень перегляду скарг без затягування кампанії. Проблематика матеріального змісту виборчих прав також тісно пов'язана з конституційним принципом недискримінації: у країнах ЄС, керуючись Директивою 94/80/ЕС [7], громадяни Союзу, що проживають у іншій державі-члені, беруть участь у муніципальних виборах, тоді як в Україні іноземці та особи без громадянства позбавлені подібної можливості, що опосередковано зменшує інклюзивність місцевого самоврядування. Водночас, сама Україна стикається з необхідністю забезпечити виборчі права внутрішніх та зовнішніх переміщених осіб, чиє число зросло внаслідок російської агресії. Запозичення європейських підходів до мобільності виборця, включно з механізмом «голосу у місці фактичного проживання» та використанням електронної реєстрації, могло б зняти бар'єри для реалізації активного виборчого права, не порушуючи конституційного принципу рівності, оскільки зміна виборчої адреси базувалася б на декларативному принципі та цифровій верифікації, подібно до естонської моделі e-Elections.

Додатковий конституційно-правовий вимір набуває впровадження електронного голосування, що пов'язує технологічні інновації з гарантіями таємності волевиявлення; досвід Естонії, де право на дистанційне інтернет-голосування закріплено в § 60 Конституції шляхом тлумачення Верховним судом, засвідчив можливість поєднання електронних інструментів із класичними прерогативами виборчого права, якщо держава створює належні криптографічні та процесуальні запобіжники. Для України, у якій Конституція не містить технологічних обмежень способів голосування, розвиток законодавчої бази електронних виборів має супроводжуватися зміцненням кібербезпеки та конституційним контролем, аби унеможливити ситуації, коли технічний збій ставить під сумнів відповідність виборів статтям 69–71 Основного Закону. В даному аспекті може бути корисним укладення міжнародних угод про співпрацю у сфері виборчого кіберзахисту з Європейським агентством з мережевої та інформаційної безпеки (ENISA) та використання стандартів ETSI EN 319 401 [8] щодо електронних підписів як конституційної гарантії автентичності голосу.

Не менш значущим є питання фінансування виборчих кампаній, що безпосередньо пов'язане з принципом рівності можливостей кандидатів. У конституціях низки країн ЄС закріплені прямі вказівки на обов'язок держави забезпечувати прозоре фінансування політичних партій, тоді як у Конституції України відповідні норми відсутні і врегульовані лише законом про політичні партії. Внаслідок цього контроль за витратами кандидатів, особливо у мажоритарних округах, залишається недостатньо ефективним, що створює нерівні умови участі. Перспективною є ідея конституційного визнання публічного фінансування партій та виборчих фондів із паралельним закріпленням обмежень приватних пожертв за аналогією з фінською чи французькою моделями, де перевищення лімітів тягне втрату депутатського мандата. Конституційна фіксація таких гарантій підвищила б стабільність регулювання та унеможливила маніпулятивні зміни перед черговими виборами.

Синергія європейських та національних стандартів виборчих прав повинна підкріплюватися інституційно. Саме завдяки такій практиці було створено на базі громадського об'єднання ОПОРА мережі громадських омбудсманів з захисту виборчих прав. 31 липня 2018 р. було підписано Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнською громадською організацією «Громадська мережа «ОПОРА»», з метою консолідації зусиль, спрямованих на захист виборчих прав та свобод. У цьому документі зазначені основні напрями співробітництва, серед яких - здійснення моніторингу стану дотримання виборчих прав в місцях несвободи та аналізу діяльності поліції, прокуратури, судів щодо розслідуванні злочинів проти виборчих прав; налагодження взаємодії між регіональними громадськими омбудсманами та працівниками Секретаріату Уповноваженого щодо вирішення проблем із дотриманням виборчих прав громадян, які зазнають пря-

мої або непрямої дискримінації під час виборів; напрацювання рекомендацій щодо вдосконалення виборчого законодавства; участь у підготовці щорічних та спеціальних доповідей Уповноваженого в частині забезпечення виборчих прав; просвітницька діяльність серед громадян тощо[9].

Додаткового осмислення потребує й проблематика балансування між виборчими правами та інформаційною безпекою в епоху глобальної цифровізації, коли виборчі процеси дедалі частіше відбуваються в середовищі, насиченому когнітивними загрозами, технологіями мікротаргетингу та транснаціональними кампаніями дезінформації. У країнах ЄС, зокрема у Фінляндії та Нідерландах, конституційні органи нагляду—комісії з виборчої безпеки—вже отримали мандат на проведення ex-ante аудиту цифрових інструментів політичної реклами і застосування превентивних обмежень щодо іноземного фінансування онлайн-кампаній, що розглядається як складова гарантій чесного і вільного волевиявлення. Українське законодавство поки що лише точково регулює подібні аспекти (ст. 57-1 Виборчого кодексу про заборону розміщення анонімної політичної реклами), тоді як Конституція не містить прямих орієнтирів щодо захисту виборця від маніпулятивного впливу в інформаційному просторі. З огляду на агресивне використання дезінформаційних операцій проти України, варто розглянути можливість внесення до Основного Закону припису про «цифрову цілісність виборчого процесу», що визнавав би інформаційну безпеку елементом конституційних гарантій виборчих прав, водночас зобов'язавши законодавця розробити прозорі критерії і процедури швидкої протидії інформаційним атакам у період виборів [10]. Таким чином буде сформовано конституційний каркас, який дозволить інтегрувати найкращі європейські практики кібергігієни виборів та забезпечити належний баланс між свободою вираження поглядів, правом на отримання інформації та правом кожного громадянина на формування виборчого волевиявлення без зовнішнього примусу чи маніпуляції.

Отже, порівняльний конституційно-правовий аналіз засвідчує, що рецепція виборчих стандартів ЄС в Україні полягає не у простому копіюванні правових норм, а у складному процесі інтеграції, який вимагає узгодження нормативних новацій із системою вітчизняного конституціоналізму, зміцнення ролі Омбудсмана – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо забезпечення виборчих прав, вдосконалення механізмів судового та адміністративного захисту, а також технологічного переосмислення процесів голосування; лише комплексна імплементація, що охоплює інституційну, процедурну та матеріально-правову площини, здатна підняти індекс демократичності виборчих процесів до рівня, сумірного з провідними європейськими демократіями. Перспектива членства України в ЄС робить таку трансформацію не факультативною, а імперативною, адже виборчі права, закріплені у Конституції України, становлять мірило реальної, а не декларованої, політичної свободи та є передумовою легітимності всієї системи публічної влади, що у свою чергу визначає успішність подальших інтеграційних і реформаторських зусиль держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Конституційна модернізація виборчих прав в Україні має спиратися на інтегративну модель, у якій національні норми й інститути поєднуються з європейськими принципами пропорційності, недискримінації та прозорості фінансування політичної діяльності. Імплементація механізму конституційної скарги, розширення повноважень Конституційного Суду щодо превентивного контролю виборчого законодавства, а також конституційне закріплення публічного фінансування партій і виборчих фондів, постають як ключові умови для забезпечення реальної рівності можливостей кандидатів і відновлення довіри виборців до демократичних процедур. Підкріплення цих трансформацій розвитком кібергігієни виборів, гендерно-чутливих гарантій представництва та інклюзивних механізмів участі внутрішньо переміщених осіб дозволить зміцнити легітимність української системи народовладдя, підвищити її стійкість до зо-

внішніх інформаційних загроз і водночас наблизити конституційно-правові стандарти держави до вимог європейської спільноти. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні алгоритмів цифрового голосування й блокчейн-технологій у виборчому процесі, оцінці ефективності існуючих обмежень приватного фінансування на тлі змін політичної реклами в соціальних мережах, а також у формуванні емпіричних індикаторів для вимірювання ступеня інклюзивності та гендерної збалансованості виборчих кампаній; додаткової уваги потребує компаративний аналіз практики Суду ЄС щодо порушень установчих договорів у виборчій сфері та її потенційного впливу на українське законодавство після набуття повноправного членства. Водночас актуальним лишається питання кореляції між рівнем фінансової прозорості партій, якістю парламентських дебатів та політичним плюралізмом, що відкриває простір для міждисциплінарних досліджень, заснованих на поєднанні конституційної доктрини, політичної економії та аналізу великих даних про фінансування виборчих кампаній у державах-членах ЄС і Україні.

Література

1. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. *Bundesministerium der Justiz und Bundesamt für Justiz*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/

3. Конституція Французької Республіки. В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., *Центр політико-правових реформ*. 2018. 56 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5-_web.pdf

4. Конституція Італійської Республіки. В.М. Шаповал К.: Москаленко О.М., *Центр політико-правових реформ*, 2018. 62 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1541579165const_italy.pdf

5. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. *Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ*, 2018. 260 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2751/1/%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf

6. Bouhon, F. (2022). The variable intensity of review in the electoral case law of the European Court of Human Rights. *Open Repository and Bibliography, University of Liège*. URL: https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/297294/1/BOUHON%20-%20WCCL%20workshop%2014%20-%20The%20variable%20intensity%20of%20review%20in%20the%20electoral%20case%20law%20of%20the%20ECtHR.pdf

7. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. (1994). URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex%3A31994L0080

8. ETSI EN 319 401 V3.1.1 (2024): Electronic Signatures and Trust Infrastructures (ESI); General Policy Requirements for Trust Service Providers. (2024). *European Telecommunications Standards Institute*. ETSI. https://www.etsi.org/standards-search

9. Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнською громадською організацією «Громадянська мережа «ОПОРА» від 31 липня 2018 р. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/1_%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC%20%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%A0%D0%90.pdf

10. Zharovska, I., & Kovalchuk, V. (2020). Digital technologies in the electoral process: theoretical aspects of compliance with democratic standards. *ScienceRise: Juridical Science*, (4(14), 4–10. https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.218559

VOTING RIGHTS OF CITIZENS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES: PROSPECTS FOR RECEPTION AND IMPLEMENTATION

The article is devoted to the study of the constitutional and legal framework for the implementation of active and passive suffrage of Ukrainian citizens in a comparative perspective with the EU countries. The aim is to determine whether the national electoral legislation complies with the EU democratic standards, to identify the institutional mechanisms of their reception and to outline the potential for harmonization with the EU acquis in the context of the European integration course of the State.

The article highlights the key provisions of the Constitution of Ukraine, the EU Charter of Fundamental Rights, Directive 94/80/EC and the ECtHR case law that form the regulatory framework for electoral rights. The author analyses the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the Federal Constitutional Court of Germany and the French Constitutional Council in protecting the principles of universality, equality and transparency of elections, as well as the doctrine of 'wide margin of appreciation' of the ECtHR in Tănase v. Moldova and Mugemangango v. Belgium. The author examines the precedents of the EU Court of Justice on violations of the constituent treaties in the electoral sphere, which outline the supranational dimension of control.

The author highlights the current problems of the material content of electoral rights in Ukraine: limited access of internally displaced persons, lack of constitutional guarantees of public financing of parties, politicization of election commissions, imperfect regulation of electronic voting and lack of control over candidates' expenses. The author proposes constitutional consolidation of public funding mechanisms with strict limits on private contributions, expansion of the institution of constitutional complaints, the institution of an independent electoral ombudsman, as well as substantive gender equality and legal response to disinformation campaigns.

The promising direction of digitalization of the electoral process deserves special attention: the implementation of the Estonian model of remote voting with guarantees of cybersecurity and personal data protection, the integration of blockchain solutions for transparent vote counting and the use of big data monitoring of financial flows. It is expected that the implementation of the proposed reforms will increase the legitimacy of public authorities, ensure real equality of opportunities for candidates and bring Ukraine closer to EU membership criteria, while forming a scientific basis for further interdisciplinary research on electoral systems.

Keywords: *elections, human and civil rights, political rights, voting rights, standards, legal standards, international legal standards, international electoral standards, types of international electoral standards, implementation, reception, transformation, reference*

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

БУГА Володимир - декан факультету №4 Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0655-5256
ЧОРНА Марина - доцент кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління факультету №4 Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор філософії в галузі права
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-3679-6130
САХНО Артем - доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету №2 Донецького державного університету внутрішніх справ кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1260-1212
УДК 342.95
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.42

У статті визначено сутність та зміст контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель. Розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення адміністративно-правового механізму здійснення цієї діяльності. Наголошено на необхідності вдосконалення правового регулювання контрольно-наглядової діяльності органів публічного адміністрування у сфері охорони земель, шляхом чіткого розмежування повноважень, що належать до контролю та нагляду. Запропоновано уточнити назву Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877–V, змінюючи її на «Про основні засади державного контролю та нагляду у сфері господарської діяльності». Обґрунтовано доцільність доповнення статті 1 цього закону визначеннями термінів «наглядова діяльність» та «контрольна діяльність». Встановлено, що моніторинг земель, як правова категорія, є специфічним різновидом контрольно-наглядової діяльності, орієнтованим на систематичне спостереження та аналіз стану земельних ресурсів. Виокремлено відмінності моніторингу від контролю, адже останній включає безпосереднє втручання в діяльність господарюючих суб'єктів та можливість вжиття обов'язкових для виконання вказівок. Доведено ідентичність моніторингу та адміністративного нагляду, оскільки в обох випадках основний акцент робиться на спостереженні та зборі інформації, без прямого втручання в оперативну діяльність суб'єкта, що дозволяє вважати моніторинг однією з форм адміністративного нагляду, спрямованого на попередження порушень та підтримання належного стану земельних ресурсів.

Ключові слова: адміністративне право, контрольно-наглядова діяльність, охорона земель, органи публічного адміністрування, повноваження, моніторинг, господарюючі суб'єкти, адміністративний нагляд.

Постановка проблеми

Охорона земель є ключовим елементом національної безпеки, продовольчої стабільності, сталого розвитку аграрного сектору та збереження національного природного ресурсу. У зв'язку з цим контрольно-наглядова діяльність у цій сфері набуває особливого значення як правовий і організаційний механізм забезпечення дотримання вимог земельного законодавства.

Слід наголосити, що ефективне функціонування системи контролю виступає ключовим чинником забезпечення дотримання

суб'єктами правовідносин у земельній сфері вимог чинного законодавства. Контрольна діяльність у сфері охорони земель характеризується багатоманітністю форм та механізмів, серед яких особливе значення належить моніторингу дотримання законодавства у сфері землеустрою та землекористування. Саме цей вид контролю дозволяє оперативно виявляти порушення, реагувати на виявлені проблеми та сприяти підвищенню рівня правової дисципліни у сфері використання й охорони земель. У зв'язку з цим одним із пріоритетних напрямів правотворчої діяльності має стати розроблення ефективного адміністративно-правового механізму забезпечення контролю та нагляду у сфері земельних відносин, що дозволить підвищити ефективність управління земельними ресурсами на загальнодержавному та місцевому рівні.

Відтак, актуальність дослідження зумовлена потребою у комплексному теоретико-правовому аналізі поняття, ознак, та змісту контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель, а також у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення законодавчого регулювання та організаційно-правового механізму реалізації цієї діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Категорії «контроль» та «нагляд» відіграють провідну роль в системі науки адміністративного права, виступаючи ключовими інструментами забезпечення законності, ефективності й прозорості діяльності суб'єктів публічного адміністрування. Зазначені правові інститути стали об'єктом ґрунтовного теоретико-правового аналізу у працях вітчизняних науковців, зокрема: Ю.П. Битяка, О.В. Дьяченка, В.М. Гаращука, О.В. Джафарової, А.М. Куліша, Я.І. Маслової, Т.О. Ольхової, Р.І. Павлика, В.В. Пахомова, А.О. Собакаря, Є.Ю. Соболя та інших відомих українських вчених.

Разом з тим, визначення сутності та змісту контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель належить до числа ключових та, водночас, малодосліджених, проблем адміністративно-правової науки. Саме від належного розуміння правової природи, принципів, функцій та форм такої діяльності залежить ефективність реалізації державної політики у сфері раціонального землекористування та охорони земель.

З огляду на вищевказані аргументи, визначення сутності та змісту контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель, на думку автора, належить до числа актуальних напрямів наукового пошуку науки адміністративного права.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою цього дослідження є з'ясування сутності та змісту контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правового механізму здійснення цієї діяльності.

Виклад основного матеріалу

Спираючись на наукові позиції сучасних дослідників, доцільно зосередити увагу на концептуальних підходах до визначення сутності контрольно-наглядової діяльності у сфері охорони земель, представлених у науковій літературі. Насамперед, важливо з'ясувати зміст понять «контрольна діяльність» та «наглядова діяльність» у діяльності органів публічної адміністрування в цій сфері, акцентуючи на необхідності їх розмежування. Окрему увагу слід приділити визначенню кола суб'єктів публічного адміністрування, уповноважених на здійснення контрольних і наглядових повноважень у сфері охорони земель.

Варто наголосити, що в чинному законодавстві України терміни «контроль» і «нагляд» нерідко використовуються як синонімічні, що спричиняє розмитість меж повноважень суб'єктів адміністративної юрисдикції. У зв'язку з цим актуальним постає завдання нормативного розмежування змісту цих категорій, а також чіткого визначення компетенції, функцій та меж відповідальності органів публічної адміністрування у зазначеній сфері.

Проблематика співвідношення контрольної та наглядової діяльності у сфері публічного адміністрування, зокрема у галу-

зі охорони земель, неодноразово ставала предметом наукового аналізу. Зокрема, за висновком Т.О. Ольхової, контроль передбачає спостереження за відповідністю діяльності підконтрольного об'єкта вимогам, які встановлені контролюючим органом. У цьому контексті контроль має превентивно-реєстраційний характер: він зводиться до фіксації порушень, протидії негативним тенденціям та інформування компетентних органів, однак не передбачає права впливати на зміну управлінських рішень підконтрольної структури. Натомість у випадках, коли уповноважений орган має право на видачу обов'язкових розпоряджень або директив, що змінюють зміст діяльності підлеглого суб'єкта, мова йде вже про здійснення наглядової функції, а не лише контролю [1, с. 34].

Варто зупинитися на підході щодо розуміння контролю та нагляду, сформульованому Р.І. Павликом, який наголошує як на спільних, так і на відмінних особливостях, і вказує, що у чинних нормативно-правових актах України терміни «контроль» і «нагляд» зазвичай вживаються у певному поєднанні, чим підкреслюється спільність цілей та задач, що постають перед відповідними органами управління. Відмінності між органами контролю і нагляду виявляються, переважно, у компетенціях, управлінських функціях, що здійснюються ними, в методах виявлення порушень і способах реагування на них [2]. Представляється, що вказаний підхід щодо змістовного поєднання понять «контроль» і «нагляд» в українському законодавстві є в цілому обґрунтованим, однак, зазначена позиція, на наш погляд, не позбавлена окремих теоретичних недоліків, в основі яких невизначеність критеріїв, які дозволяють на теоретичному рівні розмежовувати вказані поняття. Натомість, одноманітне вживання термінів «контроль» і «нагляд» без чіткого правового розмежування зазначених правових категорій може створювати передумови для неоднозначного тлумачення норм права. У результаті, знижується ефективність реалізації контрольно-наглядових повноважень у сфері охорони земель, що може негативно позначатися на дотриманні вимог земельного законодавства.

Також В.В. Пахомов зазначає, що контроль та нагляд (контрольно-наглядова діяльність) є, так би мовити, «зворотним зв'язком» між суб'єктом, який має контрольні та наглядові повноваження водночас і підконтрольним (піднаглядним) об'єктом, у зв'язку з чим він отримує інформацію про результати його діяльності (як позитивні, так і негативні) [3, с. 30]. Зазначене твердження про своєрідний «зворотний зв'язок» контролю та нагляду слушно відображає одну з важливих функцій контрольно-наглядової діяльності — інформування суб'єкта публічного адміністрування про реальний стан справ у підконтрольній сфері.

В контексті цього дослідження, слушною виглядає позиція А.О. Собакаря та Є.Ю. Соболя, які, на нашу думку, правильно підкреслюють відмінності між наглядом та контролем. При цьому контроль, на думку дослідників, являє собою організаційно-правовий спосіб забезпечення законності й державної дисципліни у сфері адміністративно-правового регулювання є особливою специфічною формою діяльності відповідних державних органів, спрямованою на систематичне спостереження за діяльністю суб'єктів управлінських адміністративно-правових відносин з метою перевірки відповідності їх рішень і дій нормам законодавства [4, с. 86; 5, с. 46].

У контексті дослідження проблематики розмежування понять «контроль» і «нагляд» у сфері публічного адміністрування, Ю.П. Битяк та В.М. Гаращук розглядають контроль як структурний елемент управлінської діяльності, який полягає у систематичному здійсненні перевірки дотримання положень Конституції України, чинного законодавства та інших нормативно-правових актів, а також у забезпеченні правопорядку та дисципліни. Контроль, згідно з позицією зазначених авторів, передбачає можливість безпосереднього втручання контролюючих органів у поточну діяльність підконтрольних суб'єктів, включаючи право надання обов'язкових до виконання приписів, скасування або зміну управлінських рішень, а також застосування примусових заходів. Натомість нагляд, як підкреслюється у наведеному підході, орієнтований на виявлення,

попередження й припинення правопорушень, усунення їх наслідків та притягнення винних до юридичної відповідальності без права втручання у господарську або оперативну діяльність піднаглядних об'єктів та без можливості змінювати або скасовувати їхні управлінські рішення [6, с. 246].

Також, варто зосередити увагу на правових аспектах сутності контролю та нагляду, що відображені в нормах чинного законодавства. Зокрема, в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV [7] та в Законі України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV [8] простежується одночасно як спроба нормативного розмежування, так і певне ототожнення понять «контроль» і «нагляд» як форм діяльності органів публічної адміністрування у відповідній сфері. Разом із тим, у зазначених нормативно-правових актах відсутнє чітке та системне розкриття змісту категорії «державний контроль за використанням та охороною земель», обмежуючись лише визначенням органів державної влади, на які покладається реалізація такого контролю. Подібна фрагментарність законодавчого регулювання, на думку Є.Ю. Соболя, спричиняє дуалістичне та неоднозначне тлумачення положень згаданих актів, що, у свою чергу, ускладнює належне правозастосування у сфері охорони земель [5, с. 47].

Зважаючи на окреслену проблематику, слушною видається позиція Я.І. Маслова, який обґрунтовано вказує на те, що одним із суттєвих недоліків чинного законодавства України є ототожнення понять «контроль» і «нагляд» та відсутність чіткого понятійного апарату в цій сфері. Науковець підкреслює, що визначеність у тлумаченні та співвідношенні згаданих категорій є не лише показником належного рівня правової культури держави, а й важливою умовою для ефективного вирішення практичних завдань, зокрема: полегшення роботи з нормативною базою, зниження ризику правозастосовних помилок, а також мінімізації зловживань з боку органів державної влади [9, с. 70-71]. Справді, у процесі реалізації управлінських функцій органи публічної адміністрування керуються нормами чинного законодавства, в якому мають бути чітко та однозначно визначені обсяги їхніх повноважень і межі втручання. Однак на сьогодні чітке розмежування контрольно-наглядових функцій здебільшого залишається предметом наукової дискусії, а не законодавчої регламентації.

Як приклад, відповідно до ст. 5 вже згаданого нами Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», державний контроль за використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Водночас у зазначеній нормі простежується нормативне ототожнення понять «контроль» і «нагляд», що лише підсилює необхідність їх чіткого правового розмежування на рівні законодавства.

З формулювання положень цієї статті помітно, що контрольні функції ототожнюють з наглядовими функціями. Також нагляд (контроль) зосереджений в діяльності одного органу публічної адміністрування. Аналогічно ототожнюються зазначені поняття в законах України: «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877–V в назві закону та, наприклад, в ст. 1 (визначення терміну «державний нагляд (контроль)»; «Про землеустрій» від 22.05.2003 р. № 858-IV, наприклад, ст. 8, в якій нагляд ототожнюється з контролем [10]; «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 р. № 1389-XIV, наприклад, в ст. 14 [11] та в Податковому кодексі України від 0212.2010 р. № 2755–VI, наприклад, в ст. 250.12 [12].

Відповідно до статті 22 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. № 962-IV, одним із ключових елементів системи заходів у сфері охорони земель є державна комплексна система моніторингу, що обумовлює потребу здійснення аналізу зазначеної форми контрольно-наглядової діяльності, в контексті визначення особливостей співвідношенні моніторингу з такими формами управлінської діяльності, як державний контроль і нагляд, що здійснюються суб'єктами публічного адміністрування у цій сфері.

Слід підкреслити, що у чинному нормативно-правовому полі України моніторинг тісно пов'язаний із державним контролем і наглядом, у сфері використання та охорони земель. Разом з тим, межі між цими правовими інститутами не завжди є чітко окресленими, що породжує певні труднощі у практиці правозастосування.

Науково обґрунтованою видається теза про те, що моніторинг, за своєю методологією, перебуває у певному функціональному взаємозв'язку з адміністративним наглядом, зокрема у частині застосування методу спостереження. Водночас, на відміну від адміністративного нагляду, який передбачає як спостереження, так і здійснення перевірок, моніторинг, у вузькому значенні цього поняття, не передбачає втручання в оперативну діяльність об'єктів моніторингу. Його сутність полягає у системному зборі, накопиченні, обробці та аналізі даних про стан і зміни земельних ресурсів. Таким чином, моніторинг становить самостійну, хоча й взаємопов'язану, управлінську функцію, що орієнтована не стільки на виявлення правопорушень, скільки на формування інформаційної основи для прийняття управлінських рішень у сфері охорони земель.

У Земельному кодексі України моніторинг, як форма забезпечення контрольно-наглядової діяльності суб'єктів публічного адміністрування, закріплений у їх компетенції, а саме:

- у якості повноваження Кабінету Міністрів України в галузі земельних відносин (пункт «е» частини першої статті 13);

- як повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, у галузі земельних відносин (пункт «в» частини першої статті 14)

- як повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин (п.п. «б», «г» частини першої статті 15-1) [13].

У той же час, слід констатувати, що чинне адміністративне законодавство не містить нормативного визначення поняття «моніторинг» саме у контексті охорони земель. Моніторинг у цій сфері постає як окремий вид діяльності органів публічної адміністрування, що має свої специфічні цілі та функціональні особливості, які відрізняють його від адміністративного нагляду. Зокрема, адміністративний нагляд спрямований на забезпечення підтримання об'єкта управління в межах установленого адміністративно-правового режиму та в належному стані, тоді як моніторинг має на меті збирання, накопичення та систематизацію інформації про стан об'єкта управління, зокрема земельних ресурсів.

Водночас інформація, здобута в результаті здійснення моніторингу, може слугувати підставою для ініціювання адміністративного провадження у випадку виявлення правопорушень. У свою чергу, результати адміністративного нагляду можуть бути відображені у звітності та документації, передбаченій нормативно-правовими актами, що регламентують здійснення моніторингу. Таким чином, між цими видами діяльності існує певний взаємозв'язок, однак відмінності між ними мають концептуальний характер і полягають насамперед у меті, засобах реалізації та правовій природі.

Організаційно-правові засади моніторингу земель більш детально врегульовано Положенням про моніторинг земель, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 1993 року № 661. У цьому нормативному акті розкрито завдання, об'єкти, суб'єкти, методи й форми здійснення моніторингу, що дозволяє відмежувати його як самостійний управлінський інститут у сфері охорони земель [14]. Отже, моніторинг – це вид наглядової діяльності органів публічної адміністрування у сфері охорони земель, який має свою унікальну мету здійснення та наближений за своїм змістом до адміністративного нагляду.

Висновки

Отже, законодавче регулювання контрольно-наглядової діяльності органів публічного адміністрування у сфері охорони земель потребує вдосконалення, зокрема, шляхом чіткого розмежування повноважень, що належать до контролю та нагляду. Важливим кроком буде уточнення назви Закону України «Про основні засади держав-

ного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877–V, змінюючи її на «Про основні засади державного контролю та нагляду у сфері господарської діяльності».

Крім того, до ст. 1 цього Закону доцільно внести доповнення щодо визначення термінів «наглядова діяльність» та «контрольна діяльність». Зокрема, контрольна діяльність має передбачати оцінку та фіксацію інформації, яку органи публічної адміністрування збирають для подальшого аналізу, а також для організації превентивних заходів щодо порушень у сфері охорони земель, з подальшим повідомленням правоохоронних органів у разі виявлення порушень. В свою чергу, наглядова діяльність полягає в здійсненні органами публічної адміністрування моніторингу та спостереження за використанням земель суб'єктами господарювання.

Також варто підкреслити, що моніторинг земель є специфічним різновидом контрольно-наглядової діяльності, орієнтованим на систематичне спостереження та аналіз стану земельних ресурсів. На відміну від традиційного контролю, який включає безпосереднє втручання в діяльність господарюючих суб'єктів та можливість вжиття обов'язкових для виконання вказівок, моніторинг не передбачає таких активних заходів.

Зазначений факт наближає моніторинг до адміністративного нагляду, оскільки в обох випадках основний акцент робиться на спостереженні та зборі інформації, без прямого втручання в оперативну діяльність суб'єкта. Водночас, у разі виявлення порушень у процесі моніторингу, зібрана інформація може бути використана як підстава для ініціювання адміністративних заходів, включаючи перевірки чи застосування заходів відповідальності, що ще більше зливає ці два види діяльності. Таким чином, можна стверджувати, що моніторинг земель, за своєю суттю, є формою адміністративного нагляду, спрямованого на попередження порушень та підтримання належного стану земельних ресурсів.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у необхідності розроблення чіткого й однозначного понятійного апарату у сфері контролю, нагляду та моніторингу земель, зокрема визначення їх змістовного наповнення, методів реалізації та правових наслідків.

Література

1. Ольхова Т.О. Адміністративний нагляд в діяльності органів публічної адміністрування: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 206 с.

2. Павлик Р.І. Відмінність понять «державний контроль» і «державний нагляд»: нормативно-правовий аспект. *Демократичне врядування*. 2017. № 20. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk20/fail/Pavlyk.pdf.

3. Пахомов В.В. Адміністративно-правове забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.М. Куліша. Суми: Сумський державний університет, 2016. 549 с.

4. Собакарь А.О. Співвідношення державного контролю та адміністративного нагляду як засобів публічного адміністрування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 86-91.

5. Соболь Є.Ю., Чорна М.В. Правові засади контрольно-наглядової діяльності органів публічної адміністрування у сфері охорони земель. *Форум права*. 2019. № 58(5). С. 46-53.

6. Адміністративне право України: підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.

7. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №39. Ст. 350.

8. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

9. Маслова Я.І. Співвідношення понять «нагляд» і «контроль» у державному управлінні України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. №62. С. 70-77.

SUMMARY

The article defines the essence and content of control and supervision activities in the field of land protection. Scientifically substantiated proposals are developed to improve the administrative and legal mechanism for implementing this activity. The need to improve the legal regulation of the control and supervision activities of public administration bodies in the field of land protection is emphasized by clearly delimiting the powers related to control and supervision. It is proposed to clarify the name of the Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Supervision (Control) in the Sphere of Economic Activity" dated 05.04.2007 No. 877–V, changing it to "On the Basic Principles of State Control and Supervision in the Sphere of Economic Activity". The expediency of supplementing Article 1 of this law with definitions of the terms "supervisory activity" and "control activity" is substantiated. It is established that land monitoring, as a legal category, is a specific type of control and supervision activity, focused on systematic observation and analysis of the state of land resources. The differences between monitoring and control are highlighted, since the latter includes direct intervention in the activities of economic entities and the possibility of adopting mandatory instructions. The identity of monitoring and administrative supervision is proven, since in both cases the main emphasis is on observation and collection of information, without direct intervention in the operational activities of the entity, which allows us to consider monitoring as one of the forms of administrative supervision aimed at preventing violations and maintaining the proper condition of land resources.

Keywords: administrative law, control and supervision activities, land protection, public administration bodies, powers, monitoring, economic entities, administrative supervision.

10. Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №36. Ст. 282.

11. Про меліорацію земель : Закон України від 14.01.2000 № 1389-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 11. Ст. 90.

12. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

13. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.

14. Про затвердження Положення про моніторинг земель : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 № 661 / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/661-93-%D0%BF.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН: СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ

БОНЯК Валентина Олексіївна - завідувач кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор
https://orcid.org/0000-0002-3167-8514
УДК: 342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.43

На основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття політичні права громадян, обґрунтовано авторський концепт цієї категорії юридичного мислення. Визначено, що політичні права являють собою закріплені в національному законодавстві України (передусім, Конституції) можливості громадян нашої держави вільно об'єднуватись у політичні партії, брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що реалізуються в межах конституційно-правових відносин і гарантуються Українською державою.

Запропонована дефініція узгоджується не лише з конституційно-правовими приписами, закріпленими в статтях 36 і 38 Основного Закону Української держави і суспільства, але й із тими положеннями теорій правового статусу особи, прав людини і правовідносин, які на сучасному етапі розвитку правничої науки виконують роль парадигми й є теоретичним підґрунтям для постановки дослідницьких завдань та слугують способом їх вирішення.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, правовий статус особи, суб'єктивні права людини і громадянина, політичні права громадян, право на свободу об'єднання, виборчі права, конституційні права і свободи людини і громадянина.

Постановка проблеми

Суб'єкт законотворчості у Основному Законі України визначив напрям розвитку нашої держави як демократичної і правової. Стаття 3 Конституції України також визначає, що саме права і свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком [1].

Одним із різновидів конституційних прав визнаються політичні права, що являють собою можливості брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [1]. Саме їх реалізація, як обґрунтовано стверджує Т. Шаповал, сполучає громадянина зі сферою публічного владарювання і забезпечує здійснення принципу народного суверенітету [2, с. 1].

Особливої актуальності питання політичних прав набуває в контексті майбутнього політичного процесу, що має активізуватися після скасування в Україні правового режиму воєнного стану.

Принагідно відзначити, що політичні права, як предмет наукового дослідження постійно перебувають у фокусі уваги представників загальної теорії права, а також доктрини конституційного права. Підтвердженням цьому слугують численні праці вітчизняних та зарубіжних правників. Водночас, дотепер вчені не дійшли спільної думки щодо таких проблемних питань: а) носіїв цього права; б) сфери його реалізації; в) джерел об'єктивного права, в яких вони

закріплюються й ін. Така гносеологічна ситуація вимагає нових наукових розвідок у цій царині.

Стан дослідження проблеми

Питання політичних прав комплексно розглядається, передусім, у науковій і навчальній юридичній літературі з теорії права, конституційного права. Вагомим здобутком вітчизняної правничої науки є розробка цілої низки проблемних питань, пов'язаних із різними аспектами досліджуваного феномену: 1) їх генези та нормативно-правового забезпечення [2]; 2) визначення їх змісту, обсягу та гарантій реалізації [3], [4]; 3) їх місця в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні [5] й ін.

Питанню термінологічної визначеності та змістовної наповненості прав людини присвячена і одна з наукових праць автора («Термінологічна невизначеність категорії, що відображає можливості людини, необхідні для її існування та розвитку») [6].

Мета дослідження

Метою цієї наукової праці є спроба автора обґрунтувати сучасний концепт політичних прав громадян, що узгоджується з приписами Конституції України, а також положеннями теорій правового статусу особи, прав людини та правовідносин.

Методологічна основа дослідження

Методологічну основу цієї наукової розвідки склали діалектичний методологічний підхід, а також формально-логічний і спеціально-юридичний методи пізнання. Діалектичний метод пізнання забезпечив дослідження політичних прав у їх розвитку та взаємозв'язку з іншими конституційними правами і свободами людини. Пізнавальний потенціал формально-логічного методу склали прийоми аналізу та синтезу. За допомогою аналізу було виокремлено суттєві ознаки поняття «політичні права», операція синтезу дозволила сформулювати висновок з теми, що відображає результати проведеного дослідження.

Спеціально-юридичний метод пізнання забезпечив розкриття змісту конституційно-правових норм, що закріплюють окремі політичні права громадян.

Виклад основного матеріалу

Багатотомна юридична енциклопедія за редакцією Ю. Шемшученка містить таку інтерпретацію поняття, що є предметом нашого дослідження: «політичні права громадян – права громадян брати участь у політичному житті своєї країни, зокрема, у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади, місцевого самоврядування тощо». Наявність цих прав, як стверджує В. Погорілко – автор наведеної вище дефініції, їх обсяг та повнота, системність, реальність та гарантованість є показниками демократизму суспільства і держави, державного і суспільного ладу, статусу особи в суспільстві й державі. Правник наголошує, що чинна Конституція України закріпила їх не лише як пріоритетні, але й значно розширила їх коло та збагатила зміст і надійно гарантувала [7].

Аналіз наведених вище суджень ученого про політичні права громадян є свідченням того, що вони: а) є правами громадян; б) сферою їх використання є політичне життя своєї країни, зокрема, здійснення безпосередньої демократії, державної влади та місцевого самоврядування; в) обсяг таких прав та їх повнота, комплексність, дійсність і забезпеченість свідчать про демократичний поступ держави і суспільства, державного та суспільного ладу, визнання народу єдиним джерелом влади.

В цілому поділяючи погляд В. Погорілка на зміст категорії досліджуваного поняття, все ж необхідно вказати і на його окремі недоліки: по-перше, автор методологічно некоректно формулює визначення поняття «політичні права громадян» через його словесний символ – «права громадян», допускаючи у такий спосіб очевидну тавтологію; по-друге, політичне життя є одним із аспектів життя громадянського суспільства, а не своєї країни, як стверджує вчений; по-третє, ототожнює політичні прав громадян із правами громадян.

Т. Шаповал у своєму дослідженні, присвяченому конституційному інституту політичних прав і свобод в Україні, правовий

феномен політичних прав розглядає як суб'єктивні права індивіда (громадянина), зорієнтовані на забезпечення його участі в різних сферах суспільно-політичного життя, зокрема, у сфері публічного владарювання.

Правник поділяє ці можливості на дві групи: до першої із них відносить ті суб'єктивні права, що надають громадянам можливість брати участь у формуванні та здійсненні влади; до другої – суб'єктивні права, реалізація яких забезпечує соціальну (насамперед, політичну) активність поза сферою, яка безпосередньо пов'язана з владарюванням [2, с. 15-16].

Аналіз теоретичних положень, сформульованих Т. Шаповал, доводить, що політичні права і свободи в Україні належать: а) індивідуальним суб'єктам (громадянам); б) зорієнтовані на забезпечення їх участі в різних сферах суспільно-політичного життя, зокрема, в сфері публічного владарювання; в) ці права надають можливість громадянам брати участь у формуванні та здійсненні влади, а також забезпечують соціальну (насамперед, політичну) активність поза сферою, безпосередньо пов'язаною з владарюванням.

Водночас, дослідниця так само як і попередній автор, також не уникнула ототожнення досліджуваного поняття із суб'єктивними правами. Водночас некоректною вважаємо тезу дослідниці про те, що реалізація цих прав забезпечує соціальну (насамперед, політичну) активність громадян.

Переконані, що така активність (соціально-активна правомірна поведінка) є способом реалізації політичних прав громадян.

Нормативно-правовому забезпеченню та механізму реалізації політичних прав і свобод громадян у демократичних державах присвячена наукова робота У. Ільницької. Авторка інтерпретує це поняття у такий спосіб: «Політичні права і свободи – це права, які належать особі як члену політичного співтовариства, коли він виступає як громадянин держави». Дослідниця наголошує на тому, що вони (політичні права) відносяться до різновиду всесвітньо визнаних прав людини; забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова) і вимагають, щоб держава надавала певні юридичні і політичні можливості (наприклад, право голосу (виборчі права), право на справедливий суд присяжних).

Досліджувані права і свободи, додає У. Ільницька, у різних формах та обсязі декларуються практично в Конституціях усіх держав світу; вказує, що політичні права і свободи визначають правове становище людини у системі суспільно-політичних відносин та пов'язані з участю громадян у формуванні соціально-організованого суспільства, здійсненні публічної влади та участі у суспільному житті країни [4, с. 38].

Аналіз вищенаведених суджень правника, що розкривають юридичну природу цього явища, дає підстави для таких висновків: 1) авторка не уникла типової помилки, на якій нами наголошувалося вище (політичні права і свободи – це права …); 2) учений помилково віднесла ці можливості до різновиду прав людини; 3) некоректними вважаємо наведені дослідницею приклади таких прав (наприклад, презумпцію невинуватості, що її сучасна правнича наука розглядає і як різновид правових презумцій, і як однойменний конституційний принцип).

В. Федоренко поняття, що складає предмет розгляду, визначає у такий спосіб: «політичні права і свободи громадян України – це встановлені Конституцією та законами України форми політичної участі громадян в управлінні державними справами, зміст яких передбачає об'єднання в політичні партії та інститути громадянського суспільства, участь у виборах, референдумах і мирних зібраннях, звернення з петиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [8, С. 81].

Важливим доповненням цієї дефініції є акцент автора на такій особливості досліджуваного феномену: політичні права і свободи людини і громадянина, за винятком права на свободу об'єднання в громадські (не політичні) організації та права на індивідуальні та колективні звернення, належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності.

Крім цього, правник також наголошує на їх відмінності від громадянських (особистих, невідчужуваних) прав, а саме: «політич-

ні права можуть обмежуватися відповідно до закону, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, які у судовому порядку визнані недієздатними» [8, С. 81].

Аналіз запропонованої В. Федоренком інтерпретації категорії «політичні прав і свободи громадян України» переконує в тому, що її автор помилково ототожнив досліджуване поняття з формами політичної участі громадян в управлінні державними справами. Більше того, право на свободу об'єднання громадян в політичні партії коректніше розглядати не як участь громадян в управлінні державним справами, а як необхідну передумову такої участі. Що ж до інститутів громадянського суспільства (сім'я, школа, релігійні організації), то вони згідно з чинним конституційним законодавством взагалі не є суб'єктами політичного життя суспільства.

Щодо обмеження політичних прав, то вважаємо за необхідне також акцентувати увагу і на тому, що у ч. 1 ст. 36 Основного Закону Української держави також вміщені й обмеження, пов'язані й з питаннями охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1].

У підручнику «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні», авторами якого є А. Колодій та А. Олійник, політичні права визначаються як можливості людини і громадянина брати участь у громадському та державному житті, а також вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб в об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян [9, с. 174].

Головною особливістю політичних прав і свобод, на думку вчених, є те, що їх носіями є лише громадяни нашої держави. Правники акцентують на тому, що ці права і свободи мають самостійне значення, що підтверджується існуванням та дією Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; вказують. Вчені також відзначають, що навіть назва вказаного документу є свідченням зв'язку та спорідненості цих прав. Політичні права і свободи, стверджують А. Колодій та А. Олійник, можуть бути реалізованими тільки завдяки участі громадян у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур [9, с. 186].

Аналіз вищенаведених суджень свідчить про їх суперечність в частині носіїв політичних прав. У визначенні досліджуваного поняття вказується, що це можливості людини і громадянина, але головну особливість політичних прав і свобод правники вбачають в тому, що носіями цих прав є лише громадяни нашої держави.

Вчений Н. Кононенко хоча й не пропонує авторського визначення поняття політичних прав, однак характеризує їх як такі, що належать громадянам (перш за все – право на управління справами держави) й складають органічну основу цивілізованого суспільства, створюють підґрунтя легітимації демократичного політичного режиму та владної еліти, виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе і на які повинна орієнтуватися [10, С. 148].

Дослідниця акцентує увагу на відмінностях політичних прав від інших прав людини: а) належать громадянину; б) охоплюють сферу відносин індивіда з державою (тобто, сферу публічних інтересів); в) надають йому (громадянинові) інструменти впливу на зовнішню і внутрішню політику держави [10, С. 148].

Ми поділяємо переважну більшість тез Н. Кононенко, що торкаються досліджуваного феномену. Водночас, не поділяємо авторки про те, що саме ці права складають органічну основу цивілізованого суспільства. Аргументом на підтвердження цієї тези є вживане дослідницею слово «органічну» у логіко-граматичному зв'язку із словосполученням «основу цивілізованого суспільства».

Термін «органічний» вживається в таких значеннях: «1. Стосовно до живої природи, тваринного або рослинного світу. Органічний світ. Органічні процеси. 2. Зумовлений станом внутрішніх органів організму. 3. Який лежить у самій природі кого-, чого-небудь. 4. Який має риси, характер якоїсь структури, чого-небудь цілого, нерозривний» [11, с. 679].

Відповідаючи на питання про те, що саме складає органічну основу цивілізова-

ного суспільства (чи можуть політичні прав складати органічну основу цивілізованого суспільства?), ми з необхідністю дійдемо відповіді у формі заперечення.

Н. Гаєва також уникла власної інтерпретації досліджуваного поняття, проте поділяє позицію тих учених, які вважають, що політичні права і свободи є такими, що посідають чільне місце у структурі конституційно-правового статусу особи, оскільки спрямовані на її участь у політичному житті держави та суспільства; авторка відзначає, що в сукупності досліджувані права і свободи визначають статус людини як суб'єкта суспільно-політичних відносин [12, 101-102].

З метою відмежування політичних прав і свобод від інших можливостей, дослідниця виокремлює такі їх особливості:

1) пов'язаність політичних прав і свобод із участю особи в суспільному житті та управлінні державою;

2) їх природний характер (це випливає з того, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ);

3) можуть бути реалізовані людиною та громадянином як індивідуально, так і колективно;

4) переважна більшість цих прав в Україні належать громадянам [12, с. 101].

Ми поділяємо думку авторки про місце політичних прав в структурі конституційно-правового статусу фізичної особи, а також їх функціонального призначення в політичному житті держави і суспільства. Водночас, вчергове заперечуємо тезу про приналежність цих прав людині, а не громадянину.

П. Рабінович політичні права і свободи визначає як можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права́ на юридичну правосуб'єктність та громадянство, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь у державному управлінні суспільством, участь у створенні і діяльності громадських об'єднань, державний захист від порушень буттєвих прав і свобод людини) [13, с. 33].

Аналіз вищенаведеної дефініції доводить, що її автор наділяє відповідними можливостями не громадянина, а людину, що не узгоджується з приписами чинної Конституції України. Більше того, громадянство вчений розглядає як самостійну політичне право, хоча воно є визначальним чинником, який впливає на конституційно-правовий статус фізичної особи. Саме від наявності громадянства України залежить обсяг конституційних прав фізичної особи, включно, з політичними.

Висновки

Враховуючи вищевикладене, під політичними правами громадян пропонуємо розуміти закріплені в національному законодавстві України (передусім, її Конституції) можливості громадян нашої держави вільно об'єднуватись у політичні партії, брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що реалізуються в межах конституційно-правових відносин і гарантуються Українською державою.

Запропонована дефініція узгоджується не лише з конституційно-правовими приписами, закріпленими в статтях 36 і 38 Основного Закону Української держави і суспільства, але й із тими положеннями теорій правового статусу особи, прав людини і правовідносин, які на сучасному етапі розвитку правничої науки виконують роль парадигми й є теоретичним підґрунтям для постановки дослідницьких завдань та способом їх вирішення.

Література

1. Конституція України Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р.№ 254к/96-ВР. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254.

2. Шаповал Т. В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні. автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 20 с.

3. Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету*. Політологія. 2016.

Вип. 10. С. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_22.

4. Ільницька У.В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах**.** *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 197, Вип. 185. С. 37-41. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_197_185_9.

5. Заворотченко Т. М. Місце політичних прав і свобод людини й громадянина в системі конституційних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2011. № 1. С. 66-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2011_1_16.

6. Боняк В.О. Термінологічна невизначеність категорії, що відображає можливості людини, необхідні для її існування та розвитку. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 18-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdv_s_2018_3_5.

7. Погорілко В. Ф. Політичні права громадян. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. 636 с.

8. Федоренко В. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2016. № (7). С. 80-87.

9. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права,свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.

10. Кононенко Н. Політичні права і свободи в сучасній Україні: проблеми політичної практики. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. *Наукові записки*. 2018. №7. С.145-167.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

12. Гаєва Н. П. Політичні права і свободи людини і громадянина. *Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні* / За редакцією академіка НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2008. С. 101 – 103.

13. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 r. № 254k/96-VR. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254. [in Ukr.].

2. Shapoval, T. V. (2009) Konstytutsiynyy instytut politychnykh prav i svobod v Ukrayini [Constitutional institute of political rights and liberties in Ukraine] : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk. Odesa, 20 p. [in Ukr.].

3. Hural′, L. (2016) Politychni prava lyudyny i hromadyanyna v suchasniy Ukrayini [Political rights of the man and the citizen in modern Ukraine]. *Visnyk Prykarpat·s'koho universytetu. Politolohiya*. Iss. 10, pp. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Polit_2016_10_22. [in Ukr.].

4. Il′nyts′ka, U. V. (2012) Politychni prava i svobody hromadyan: normatyvno-pravove zabezpechennya ta mekhanizmy realizatsiyi u demokratychnykh derzhavakh [Political rights and freedoms of citizens: regulatory and legal support and mechanisms of implementation in democratic states]. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser. : Politolohiya*. Vol. 197, iss. 185, pp. 37-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_197_185_9. [in Ukr.].

5. Zavorotchenko, T. M. (2011) Mistse politychnykh prav i svobod lyudyny y hromadyanyna v systemi konstytutsiynykh prav i svobod lyudyny y hromadyanyna v Ukrayini [The place of political rights and freedoms of the man and the citizen in the system of constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine]. *Pravo i suspil'stvo*. № 1, pp. 66-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2011_1_16. [in Ukr.].

6. Boniak, V. O. (2018) Terminolohichna nevyznachenist′ katehoriyi, shcho vidobrazhaye mozhlyvosti lyudyny, neobkhidni dlya yiyi isnuvannya ta rozvytku [Terminological uncertainty of the category reflecting the capabilities of a person necessary for his existence and development]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3,

pp. 18-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdv_s_2018_3_5. [in Ukr.].

7. Pohorilko, V. F. (2003) Politychni prava hromadyan [Citizens' holitical rights]. *Yurydychna entsyklopediya* : V 6 t. / Redkol. : Yu. S. Shemshuchenko ta in. Kyiv : Ukr. entsykl., Vol. 5: P – S. 636 p. [in Ukr.].

8. Fedorenko, V. (2016) Politychni prava ta svobody lyudyny i hromadyanyna v Ukrayini: ponyattya, vydy, kharakterystyka [Political rights and freedoms of man and citizen in Ukraine: concepts, types, description]. *Istoryko-pravovyy chasopys*. № (7), pp. 80-87. [in Ukr.].

9. Kolodiy, A. M., Oliynyk, A. Yu. (2008) Prava, svobody ta obov'yazky lyudyny i hromadyanyna v Ukrayini [Rights, freedoms and duties of the man and the citizen in Ukraine] : pidruch. Kyiv : Vseukrayins'ka asotsiatsiya vydavtsiv «Pravova yednist'», 350 p. [in Ukr.].

10. Kononenko, N. (2018) Politychni prava i svobody v suchasniy Ukrayini: problemy politychnoyi praktyky [Political rights and freedoms in modern Ukraine: problems of political practice]. *Naukovi zapysky*. № 7, pp.145-167. [in Ukr.].

11. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (z dod. i dopov.) / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv ; Irpin' : VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].

12. Hayeva, N. P. (2008) Politychni prava i svobody lyudyny i hromadyanyna [Political rights and freedoms of the man and the citizen]. *Konstytutsiyni prava, svobody ta obov'yazky lyudyny i hromadyanyna v Ukrayini* / Za red. akad. NAN Ukrayiny Yu. S. Shemshuchenka. Kyiv : Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», pp. 101-103. [in Ukr.].

13. Rabinovych, P. M. (2021) Osnovy teoriyi ta filosofiyi prava [Fundamentals of theory and philosophy of law] : navch. posib. L'viv : Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo», 256 p. [in Ukr.].

SUMMARY

The article deals with study of political rights are as one of the varieties of constitutional rights, which mean the ability to participate in the management of public affairs, in all-Ukrainian and local referendums, to freely elect and be elected to state authorities and local self-government bodies.

The authors have used as a methodological basis for scientific research, a dialectical methodological approach, as well as formal-logical and special-legal methods of cognition. They carried out a methodological analysis of various interpretations of the concept of "citizens' political rights" and made an attempt to provide an author's concept of this category of legal thinking.

The authors have argued that the citizens' political rights are understood as the possibilities enshrined in the national legislation of Ukraine (primarily its Constitution) of citizens of our state to freely unite in political parties, participate in the management of state affairs, in all-Ukrainian and local referendums, freely elect and be elected to state authorities and local self-government bodies, which are implemented within the framework of constitutional and legal relations and guaranteed by the Ukrainian state.

The authors has proved that the proposed definition is consistent with the constitutional and legal provisions enshrined in Articles 36 and 38 of the Fundamental Law of the Ukrainian State and Society, the provisions of the theories of the individual's legal status, human rights and legal relations, which at the current stage of development of legal science play the role of a paradigm and act as a theoretical basis for setting research tasks and at the same time serve as a way to solve them.

Keywords: rights and freedoms of the man and the citizen, person's legal status, subjective human and citizen's rights, citizens' political rights, right to freedom of association, electoral rights, constitutional human and citizen's rights and freedoms.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ І ВЗАЄМОВПЛИВУ

СЕРДЮК Ігор Анатолійович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID 0000-0002-3655-721X
УДК 340.115
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.44

Метою цієї наукової статті є визначення характеру (аспектів) взаємозв'язку і взаємовпливу феноменів верховенства права і права на справедливий суд. Аргументовано, що підтримане науковим загалом теоретичне положення про визнання права на справедливий суд складовою верховенства права лише фрагментарно відображає багатоаспектний характер взаємозв'язку між указаними феноменами правової дійсності. Елементами механізму забезпечення права кожного на справедливий суд і чинниками, що сприяють реалізації цієї можливості, є інші складники верховенства права, як то законність дій органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, юридична визначеність ухвалених ними остаточних рішень (передусім, судових), заборона свавілля з боку суб'єктів владних повноважень, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність усіх перед законом. У свою чергу, юридичні факти реалізації права на справедливий суд, особливо у разі їх масштабування, є надійним маркером утвердження в суспільному і державному житті ідеї верховенства права (правовладдя).

Ключові слова: верховенство права (правовладдя), право на справедливий суд, Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), складники верховенства права, законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом, механізм забезпечення права кожного на справедливий суд.

Постановка проблеми

Одним із важливих завдань сучасної правничої науки є відкриття та пояснення нових державно-правових закономірностей, що являють собою внутрішні, суттєві, необхідні, об'єктивні й усталені зв'язки державно-правових явищ між собою, а також іншими соціальними феноменами й обумовлені сутністю цих явищ. Сучасну гносеологічну ситуацію, пов'язану з дослідженням верховенства права і права на справедливий суд, можна оцінити як таку, що характеризується недостатністю наявних теоретичних знань, що пояснюють характер (аспекти) взаємозв'язку між цими правовими феноменами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми

Верховенство права і право на справедливий суд як явищами правової дійсності постійно перебувають у фокусі уваги представників загальнотеоретичної та галузевих юридичних наук, суддів Конституційного Суду України й Європейського Суду з прав людини, а також членів Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії), яка вважається унікальною спеціалізованою установою Ради Європи експертного характеру, чиє призначення полягає у наданні вільних від політичних оцінок експертних висновків стосовно важливих питань демократії, прав людини і конституційного права [4, с. 160].

Підтвердженням цьому слугують численні праці науковців, а також окремі юридичні документи, присвячені різним аспектам верховенства права і права на справедливий суд. Зокрема, сучасну парадигму верховенства права складають праці С. Головатого [3],[4],[5], М. Козюбри [8], А. Колодія [9], О. Петришина і С. Шевчука [10], П. Рабіновича [11] й ін. Зміст принципу верховенства права розкритий також у Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення більш м'якого покарання) [12]. Проблемні питання, що торкаються методологічного, гносеологічного й онтологічного аспектів права на справедливий суд та механізму його забезпечення досліджувались у працях О. Бойка [1], І. Завальнюка [6],[7], І. Сердюка [13], О. Стратія й О. Меленко [14], Ю. Тоботи [15], Н. Шелевер [16] й ін. На особливу увагу в контексті проблематики цього дослідження заслуговує Доповідь «Верховенство права», схвалена Європейською Комісією «За демократію через право» [2] (далі – Доповідь), що є своєрідною консенсусною відповіддю представників різних правничих шкіл Європи (голландської, німецької, англійської та фінської) на питання уніфікованого розуміння категорії верховенство права (або «Rule of Law», що вважається його англомовним відповідником) [4].

Водночас питання взаємозв'язку і взаємовпливу феноменів верховенства права і права на справедливий суд у наукових працях висвітлене фрагментарно. Усуненню вказаної прогалини і буде присвячена ця стаття.

Метою статті є визначення характеру (аспектів) взаємозв'язку і взаємовпливу феноменів верховенства права і права на справедливий суд. Об'єктом цього дослідження є феномени верховенства права і права на справедливий суд, а його предметом – закономірності (зв'язки), що існують між ними.

Методологічна основа дослідження

Теоретичний інструментарій цієї наукової розвідки складають такі елементи сучасної методології пізнання права й інших правових явищ:

1) діалектичний методологічний підхід, що ґрунтується на принципах взаємозв'язку і розвитку феноменів верховенства права та права на справедливий суд;

2) герменевтичний методологічний підхід і спеціально-юридичний метод пізнання, що забезпечують інтерпретацію тексту юридичних документів, зокрема вищезгаданій Доповіді;

3) формально-логічного методу, гносеологічний потенціал якого складають прийоми аналізу та синтезу. Їх використання дозволяє виокремити складові верховенства права, а також сформулювати загальні висновки, що відображають результати дослідження.

Виклад основного матеріалу

Огляд доктринальних джерел і навчальної літератури з питання, що складає предмет дослідження, свідчить про те, що вчені традиційно розглядають право на справедливий суд як важливу складову верховенства права. Іншими словами це означає, що однойменні явища правової дійсності співвідносяться між собою як ціле і його частини та взаємопов'язані між собою структурними зв'язками. Для підтвердження такого умовиводу звернемось до згаданих вище окремих доктринальних джерел і Доповіді.

У своїй науковій статті П. Рабінович на основі аналізу правових позицій Європейського з прав людини, сформульованих у рішеннях цієї авторитетної правозахисної інституції, дійшов висновку, що Страсбурзький Суд принцип верховенства права розкрив на сьогодні вже досить докладно, більш-менш конкретизовано у цілій низці ознак [6]. У контексті досліджуваної проблематики заслуговують на увагу такі риси вищезгаданого правового феномену:

1) визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави;

2) поширюваність пріоритетності цього принципу на діяльність усіх без винятку

органів держави, включно з тими, які наділені правозастосовними повноваженнями;

3) правова певність, визначеність становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває;

4) неприпустимість затримання особи на невизначений і непередбачуваний строк, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні;

5) обсяг будь-якого розсуду й спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом;

6) майже безвиняткова можливість доступу до Суду;

7) наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини;

8) підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, безвиняткова обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями;

9) можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, що не набрало чинності;

10) невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя [11].

І хоча вчений прямо не згадує право на справедливий суд як складову верховенства права, вищезгадані риси останнього (майже безвиняткова можливість доступу до Суду, наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини, підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, безвиняткова обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями, можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, що не набрало чинності, а також невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя) є важливими аспектами права кожного на справедливий суд. Це дає підстави вважати право на справедливий суд складовою верховенства права.

Аналогічну позицію з приводу питання, що складає предмет розгляду, мають і О. Стратій та О. Меленко. Аргументом на підтвердження цієї тези слугує їх наукова праця, що має назву «Право на справедливий суд як елемент принципу верховенства права» [14]. Щоправда аналіз змісту цієї наукової праці доводить, що вчені сфокусували свою увагу не на взаємозв'язку вищезгаданих правових феноменів, а на складових права на справедливий суд. Більше того, викладене в такому елементі наукової статті, як «Постановка проблеми у загальному вигляді» теоретичне положення про те, що «Одним із фундаментальних проявів верховенства права є право на справедливий суд» [14, с. 501], підтверджує наявну суперечність у погляді вчених на вирішення цього дослідницького завдання. Визнання права на справедливий суд фундаментальним проявом верховенства права фактично означає, що згадані явища правової дійсності співвідносяться між собою не як частина і ціле, про що свідчить назва статті, а як форма (форма прояву явища) та його зміст, відповідно.

Важливе значення в плані розуміння феномену верховенства права, а також його взаємозв'язку із правом на справедливий суд, має неодноразово згадана Доповідь Венеційської Комісії. Її автори складниками верховенства права визнали такі елементи:

1) законність, включно з прозорим, підзвітним та демократичним процесом введення в дію приписів права;

2) юридичну визначеність;

3) заборону свавілля;

4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

5) дотримання прав людини;

6) заборону дискримінації та рівність перед законом [2, с. 177].

З-поміж цих складників є і той, який у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод уважається не лише одним із елементів права на справедливий суд, але й має безпосереднє відношення до правосуддя. Йдеться, зокрема, про доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю. Цей компонент верховенства права передбачає таке:

1) гарантовану можливість кожного оскаржувати дії та рішення влади, якщо

вони не відповідають правам чи інтересам особи;

2) наділення судів повноваженнями на власний розсуд визначати, які закони мають бути застосовними та ваговитими щодо конкретної справи, вирішувати питання факту і застосовувати закон до фактичних обставин згідно з достатньо прозорою і передбачуваною методологією тлумачення;

3) незалежність і безсторонність суду (суд має бути а) вільним від зовнішнього тиску і не контролюватися іншими гілками влади, особливо виконавчою, а судді не повинні зазнавати політичного впливу чи маніпуляції; б) таким, що навіть за зовнішніми ознаками не видається упередженим щодо результату справи);

4) слухання повинно бути бути справедливим і відкритим, а рішення у справі має ухвалюватись упродовж розумного строку;

5) існування визнаної, організованої та незалежної правничої професії (адвокатури), яка готова та *de facto* спроможна надавати юридичні послуги і законом уповноважена на це. Оскільки правосуддя має бути доступним і для тих, кому це не по кишені, у разі необхідності таким особам повинно бути забезпечено надання безоплатної правничої допомоги;

6) існування установи чи організації – певного обвинувача, яка до певної міри теж має бути незалежною від виконавчої влади і яка забезпечує, щоб порушник закону – навіть коли потерпілі не заявляють про це – постав перед судом;

7) судові рішення мають бути ефективно виконані і не повинно існувати можливості (окрім надзвичайно виняткових випадків) переглядати остаточне судове рішення (дотримання принципу *res judicata*) [2, с. 180].

Що ж до інших складників верховенства права, то їх необхідно розглядати як елементи механізму забезпечення права кожного на справедливий суд. Вони є чинниками, що сприяють реалізації вищезгаданої можливості. Такий висновок підтверджується змістовним наповненням принципів законності, юридичної визначеності, заборони свавілля, дотримання прав людини, заборони дискримінації та рівності перед законом.

Так зокрема, законність, як складник верховенства права, означає:

1) неухильне дотримання приписів права (law);

2) поширення цієї вимоги не лише на фізичних осіб, а й на суб'єктів владних повноважень;

3) дії посадових осіб у межах наданих їм повноважень;

4) неможливість зазнати покарання жодною особою, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону *(the law)* має наставати відповідальність [2, с. 177-178].

Принцип юридичної визначеності *(legal certainty)* в контексті забезпечення права на справедливий суд із необхідністю вимагає:

1) дотримання принципу *res judicata,* згідно з яким остаточні рішення судів національної системи не повинні бути предметом оскарження;

2) безумовного виконання остаточних рішень національних судів;

3) запровадження судами, особливо вищих інстанцій, механізмів, що надають можливість уникати суперечливості та забезпечувати узгодженість їхньої судової практики;

4) щоб закон був не лише придатний для застосування, але й реально застосований на практиці, в тому числі в діяльності суду [2, с. 178-179].

Заборона свавілля *(prohibition of arbitrariness)* як складова верховенства права, означає, що дискреційні повноваження (повноваження на власний розсуд) не мають здійснюватись у свавільний спосіб, адже їх здійснення у такий спосіб уможливлює ухвалення несправедливих, необґрунтованих, нерозумних або навіть деспотичних рішень, що є несумісним із поняттям верховенства права [2, с. 179].

Дотримання прав людини, як складник верховенства права, забезпечує такі можливості кожного:

1) доступ до правосуддя;

2) право на законного і компетентного суддю;

3) право на виклад своєї позиції *(the right to be heard)*;

4) право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі;

5) право на справедливий суд, аналогом якого в англо-американській правовій традиції є принцип природної справедливості чи принцип справедливої (юридичної) процедури [2, с. 180-181].

Заборона дискримінації та рівність перед законом, як компонент верховенства права, зокрема означає, що:

а) закони мають застосовуватись однаково до всіх та запроваджуватись із логічною послідовністю;

2) закони мають стримувати дискримінацію окремих фізичних осіб чи груп осіб;

3) кожна фізична особа має бути підпорядкованою тим самим законам, і жодна фізична особа чи група осіб не мають особливих юридичних привілеїв (рівність перед законом) [2, с. 181-182].

Висновки

Отже, підтримане широким науковим загалом судження про визнання права на справедливий суд складовою верховенства права лише фрагментарно відображає багатоаспектний характер взаємозв'язку між цими феноменами правової дійсності. Елементами механізму забезпечення права кожного на справедливий суд і чинниками, що сприяють реалізації цієї можливості, є інші складові верховенства права, як то законність дій органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, юридична визначеність ухвалених ними остаточних рішень (передусім, судових), заборона свавілля з боку суб'єктів владних повноважень, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність усіх перед законом. У свою чергу, юридичні факти реалізації права на справедливий суд, особливо у разі їх масштабування, є надійним маркером утвердження в суспільному і державному житті ідеї верховенства права (правовладдя).

Література

1. Бойко О. Зміст права на справедливий судовий розгляд. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 294-298.

2. Верховенство права. Доповідь, схвалена Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні (Венеція 25-26 березня 2011 року). Переклад на українську мову С. Головатого. *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184.

3. Головатий С. Верховенство права : моногр. : у 3 кн. Київ : Видавництво «Фенікс», 2006. 1747 с.

4. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить венеційська комісія. *Право України*. 2024. № 10. С. 154-184.

5. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.

6. Завальнюк І. В. Конституційно-правова кваліфікація права на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 46-52.

7. Завальнюк І. В. Право на справедливий суд та право на судовий захист: аспекти співвідношення. Київський часопис права. 2021. № 1. С. 52-59.

8. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА* : Юридичні науки. Т. 64. 2007. Вип. 1. С. 3-9.

9. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. 391 с.

10. Петришин О. В., Шевчук С. В. Верховенство права. *Теорія держави і права* : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 334-337.

11. Рабінович П. М. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурського суду та Конституційного Суду України). Вісник Академії правових наук України. 2006. № 2 (45). С. 3-16.

12. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення більш м'якого покарання). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text

13. Сердюк І. А. Сучасна парадигма дослідження права на справедливий суд та

механізму його забезпечення. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. Спеціальний випуск № 1. С. 32-37.

14. Стратій О. В., Меленко О. В. Право на справедливий суд як елемент принципу верховенства права. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2024. № 11. С. 501-504.

15. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2013. № 1086. С. 65-68.

16. Шелевер Н. Конституційне право на справедливий суд у контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72-78.

References

1. Boyko, O. (2020) Zmist prava na spravedlyvyy sudovyy rozhlyad [The content of the right to a fair trial]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 5, pp. 294-298. [in Ukr.].

2. Verkhovenstvo prava. Dopovid′, skhvalena Yevropeys′koyu Komisiyeyu «Za demokratiyu cherez pravo» (Venetsiys′koyu Komisiyeyu) na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venetsiya 25-26 bereznya 2011 roku) [The rule of law. Report approved by the European Commission "For Democracy through Law" (Venice Commission) at the 86th plenary session (Venice, March 25-26, 2011)]. Pereklad na ukrayins′ku movu S. Holovatoho. *Pravo Ukrayiny*. 2011. № 10, pp. 168-184. [in Ukr.].

3. Holovatyy, S. (2024) Verkhovenstvo prava [The rule of law] : monohr. : u 3 kn. Kyiv : Vydavnytstvo «Feniks», 2006. 1747 p. [in Ukr.].

4. Holovatyy, S. Verkhovenstvo prava (pravovladdya): yak yoho tlumachyt′ venetsiys′ka komisiya [The rule of law: as interpreted by the Venice Commission]. *Pravo Ukrayiny*. № 10, pp. 154-184. [in Ukr.].

5. Holovatyy, S. (2016) Pro lyuds′ki prava [On human rights]. Lektsiyi. Kyiv : DUKH I LITERA, 760 p. [in Ukr.].

6. Zaval′nyuk, I. V. (2022) Konstytutsiyno-pravova kvalifikatsiya prava na spravedlyvyy sud [Constitutional-legal assessment of the right to a fair trial]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi yurysprudentsiyi*. № 1, pp. 46-52. [in Ukr.].

7. Zaval′nyuk, I. V. (2021) Pravo na spravedlyvyy sud ta pravo na sudovyy zakhyst: aspekty spivvidnoshennya [The right to a fair trial and the right to judicial protection: aspects of the relationship]. *Kyyivs'kyy chasopys prava*. № 1, pp. 52-59. [in Ukr.].

8. Kozyubra, M. I. (2007) Pryntsypy verkhovenstva prava i pravovoyi derzhavy: yednist′ osnovnykh vymoh [Principles of the rule of law and the rule of law state: the unity of basic requirements]. *Naukovi zapysky NaUKMA : Yurydychni nauky*. Vol. 64, iss. 1, pp. 3-9. [in Ukr.].

9. Kolodiy, A. M. (1998) Konstytutsiya i rozvytok pryntsypiv prava Ukrayiny (metodolohichni pytannya) [Constitution and development of principles of law of Ukraine (methodological issues)] : dys. d-ra yuryd. nauk : 12.00.01, 12.00.02. Kyiv, 391 p. [in Ukr.].

10. Petryshyn, O. V., Shevchuk, S. V. (2015) Verkhovenstvo prava [The rule of law]. *Teoriya derzhavy i prava* : pidruchnyk / za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, pp. 334-337. [in Ukr.].

11. Rabinovych, P. M. (2006) Verkhovenstvo prava (za materialamy praktyky Strasburs′koho sudu ta Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny) [The rule of law (based on the practice of the Strasbourg Court and the Constitutional Court of Ukraine)]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny*. № 2 (45), pp. 3-16. [in Ukr.].

12. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 2 lystopada 2004 roku № 15-rp/2004 u spravi za konstytutsiynym podannyam Verkhovnoho Sudu Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen′ statti 69 Kryminal′noho kodeksu Ukrayiny (sprava pro pryznachennya bil′sh m′yakoho pokarannya) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated November 2, 2004 No. 15-рп/2004 in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (case on the imposition of a more lenient sentence)]. URL: https://zakon.

rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text [in Ukr.].

13. Serdiuk, I. A. (2024) Suchasna paradyhma doslidzhennya prava na spravedlyvyy sud ta mekhanizmu yoho zabezpechennya [Modern paradigm of research into the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it]. *Naukovyy visnyk Dniprovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Special issue № 1, pp. 32-37. [in Ukr.].

14. Stratiy, O. V., Melenko, O. V. (2024) Pravo na spravedlyvyy sud yak element pryntsypu verkhovenstva prava [The right to a fair trial as an element of the principle of the rule of law]. *Yurydychnyy elektronnyy naukovyy zhurnal*. № 11, pp. 501-504. [in Ukr.].

15. Tobota, Yu. A. (2013) Ponyattya ta kryteriyi «spravedlyvoho sudovoho roz·hlyadu» u rishennyakh Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny [The concept and criteria of a "fair trial" in the decisions of the European Court of Human Rights]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V. N. Karazina*. № 1086, pp. 65-68. [in Ukr.].

16. Shelever, N. (2020) Konstytutsiyne pravo na spravedlyvyy sud u konteksti statti 6 Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku [The constitutional right to a fair trial in the context of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950]. *Yurydychnyy visnyk*. № 5, pp. 72-78. [in Ukr.].

IHOR SERDIUK. THE RULE OF LAW AND THE RIGHT TO A FAIR TRIAL: ISSUES OF INTERRELATION AND MUTUAL INFLUENCE

The purpose of this scientific article is to determine the nature (aspects) of the interrelation and mutual influence of the phenomena of the rule of law and the right to a fair trial. The author has argued that the theoretical position supported by the scientific community on the recognition of the right to a fair trial as a component of the rule of law only partially reflects the multifaceted nature of the relationship between the specified phenomena of legal reality. The elements of the mechanism for ensuring everyone's right to a fair trial and the factors contributing to the realization of this possibility are other components of the rule of law, such as the legality of the actions of public authorities, their officials and employees, the legal certainty of their final decisions (primarily judicial), the prohibition of arbitrariness on the part of entities of power, observance of human rights, the prohibition of discrimination and the equality of everyone before the law. In turn, the legal facts of the implementation of the right to a fair trial, especially in the case of their scaling, are a reliable marker of the establishment of the idea of the rule of law in public and state life.

***Keywords**: rule of law, right to a fair trial, European Commission "For Democracy through Law" (Venice Commission), components of the rule of law, legality, legal certainty, prohibition of arbitrariness, access to justice, observance of human rights, prohibition of discrimination, equality before the law, mechanism for ensuring everyone's right to a fair trial.*

ДОГОВОРИ МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ВАГІНА Ірина - аспірантка кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9077-8144
УДК 347.626:347.635/637
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.45

Статтю присвячено визначенню місця і значення (функцій) договорів між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі правового регулювання. Сформульовано авторську дефініцію «функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми». Договори між матір'ю, батьком і дітьми входять до структури механізму правового регулювання. Визначено й охарактеризовано, що до функцій договорів між матір'ю, батьком і дітьми належать: а) регулятивна функція, яка унормовує сімейні відносини між матір'ю, батьком і дітьми; б) превентивно-виховна функція, що дисциплінує сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми договорів між матір'ю, батьком і дітьми, а також упереджує настання конфлікту інтересів згаданих учасників договірних сімейних відносин; в) забезпечувальна функція, що уможливлює настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за неправозгідну поведінку сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми; г) захисна функція, що забезпечує захист інтересів слабкої сторони договору між матір'ю, батьком і дітьми.

Ключові слова: договірне регулювання; договори між матір'ю, батьком і дітьми; механізм правового регулювання; правовідносини між матір'ю, батьком і дітьми; функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Постановка проблеми

В. В. Луць свого часу наголошував, що «конструкція договору стала одним із найвизначніших здобутків світової правової культури. Договір виступає як універсальна правова конструкція у механізмі правового регулювання суспільних відносин» [3, с. 10]. Незаперечним також є те, що «в механізмі правового регулювання договірних відносин договір є основною ланкою, яка тісно пов'язана з іншими елементами цього механізму і забезпечує його ефективність в цілому» [3, с. 12]. Все це актуалізує звернення до пильного розгляду питань про місце і значення договорів між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Місце та значення сімейних договорів у механізмі правового регулювання визначив В. М. Чернега [9, с. 170-174; 13, с. 228-230]. Р. Б. Хобор окреслила функції договірного регулювання майнових відносин подружжя [8, с. 10]. З. В. Ромовська [7] та деякі інші представники української сімейно-правової науки продемонстрували прагнення розкрити значення шлюбного договору, який є лише одним із видів сімейних договорів, що становлять предмет нашої уваги. Проте цих досягнень не є достатньо для того, щоб матеріалізувати наведену нижче мету наукової розвідки.

Метою дослідження є визначення місця і значення договорів між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Як зазначає А. Б. Гриняк, «підсистема договірного регулювання відіграє визначальне значення у механізмі правового регулювання приватноправових відносин, оскільки нею встановлюється зміст інших елементів, а, отже, і механізм правового регулювання приватноправових відносин в цілому. Основу механізму договірного регулювання утворюють схвалені позитивними законодавством моделі договірних відносин; принципи договірного регулювання, ядром якого є цивільно-правовий договір, є складовим компонентом механізму правового регулювання приватноправових відносин» [2, с. 23].

Потужну сучасну теоретичну концепцію механізму правового регулювання сімейних відносин розробив В. М. Чернега [10; 11; 13]. Автор визначає його як «скупчення правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого – інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів)» [12, с. 186]. До його складників згаданий вище представник науки сімейного права відносить: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; ґ) правова свідомість; д) правова культура [9, с. 173], з чим варто солідаризуватися.

З огляду на викладене, можна дійти справедливого висновку про те, що договори між матір'ю, батьком і дітьми входять до елементів механізму правового регулювання першого рівня поряд із нормами сімейного права, правовими звичаями, сімейними домовленостями. Вони посідають чільне місце в механізмі правового регулювання, оскільки йдеться про групу сімейних договорів.

Наступним є питання про функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Почати треба з того, що функції договору, як наголошено в теорії права, – це «складна категорія, що включає характеристику його завдань, ролі та значення. Завдання договору – це вказівка на кінцеву або безпосередню мету договору, досягнення якої повинно вирішуватися ним самостійно або здійсненню якої воно повинно сприяти. Роль договору – це прояв практичної цінності договору сьогодні і в майбутньому, що визначається характером і значимістю його функцій. Значення договору – це його об'єктивна необхідність у розвитку суспільних відносин в якості їх правової форми виразу» [6, с. 13].

Дослідник функцій цивільно-правового договору В. Г. Олюха окреслює їх як «зумовлені станом економічного розвитку позитивні, *динамічні*, різноманітного характеру напрями дії (впливу цього юридичного акту) на відповідні суспільні відносини. Функції цивільно-правового договору, що розуміється як юридичний факт, – це зумовлені станом економічного розвитку позитивні, *статичні*, тільки йому властиві напрями дії (впливу цього юридичного акту) на відповідні суспільні відносини» [4, с. 11].

За визначенням Ю. Б. Алексашиної, функції цивільно-правового договору – це «напрямки впливу цивільного договору (правочину) на суспільні відносини, що відображають його правову природу і, насамперед, регулятивну сутність» [1, с. 11].

Науковій спільноті доцільно презентувати таке бачення поняття «функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми»: те теоретичне та практичне значення, що мають договори між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі сімейно-правового регулювання особистих немайнових та (або) тісно пов'язаних із ними майнових відносин.

В. Г. Олюха виокремлює такі функції цивільного договору:

а) регулятивна функція означає, що «сторони за допомогою договору обирають форму та вид договору, визначають його зміст, встановлюють, змінюють правила поведінки відповідно до своїх потреб та вимог законодавства»;

б) організаційна функція – «сприяє реалізації соціально-політичних прав громадян»;

в) стимулююча функція – «активізує відносини у сфері майнового обігу, слугує правовим засобом визначення попиту споживачів та розвитку пріоритетних напрямків в економіці»;

г) заохочувальна функція – «відображає здатність договору стимулювати розвиток соціально-правової активності всіх суб'єктів цивільних правовідносин, розвитку правової свідомості громадян України»;

ґ) охоронна функція – створює правові гарантії, які «запобігають порушенню зобов'язань та в можливості, у випадку такого порушення, застосування заходів відповідальності з метою компенсації майнових інтересів потерпілої сторони як шляхом звернення до суду, так і через вчинення виконавчих написів нотаріусів на підставі нотаріально посвідченого договору» [4, с. 12].

У навчальній літературі до функцій цивільного договору відносять:

а) регулятивна функція полягає в тому, що «договір розцінюється як форма цивільного законодавства. Він може встановлювати права й обов'язки не лише учасників конкретних відносин, але й інших осіб, котрі вступають у відносини з учасниками цього договору»;

б) ініціативна функція означає, що «договір є актом вияву ініціативи і реалізації диспозитивності сторін»;

в) програмно-координаційна функція зводиться до того, що «договір є своєрідною програмою поведінки його учасників і засобом координації цієї поведінки»;

г) інформаційна функція означає, що «договір містить певну інформацію про права і обов'язки сторін»;

ґ) гарантійна функція «зводиться до залучення з метою стимулювання належного виконання умов договору системи забезпечувальних засобів, які також отримують договірну форму»;

д) захисна функція «полягає в застосуванні механізму захисту порушених прав шляхом примусу до виконання зобов'язання в натурі, відшкодування збитків тощо» [5, с. 68].

Часом водночас із функціями розкривається значення цивільного договору:

1) є найпоширенішою підставою виникнення зобов'язань;

2) договір, не просто юридичний факт, а правовідношення, яке виникає із угоди сторін;

3) є основним способом оформлення правовідносин учасників цивільного обороту;

4) є основним способом оформлення правовідносин учасників цивільного обороту;

5) опосередковує рух об'єктів цивільних прав від одних суб'єктів до інших (наприклад: передача майна, сплата грошей, виконання робіт та інше);

6) визначає обсяг прав та обов'язків учасників правовідносин, порядок та умови виконання зобов'язань, відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань;

7) дає змогу виявити основні потреби учасників цивільного обороту в певних товарах, роботах та послугах [5, с. 69].

Складно бути солідарними з таким підходом. Адже значення будь-якого договору визначається через його функції.

В. В. Луць стверджував, що феноменальна роль договору полягає в тому, що «його регулятивний вплив на інші елементи цього механізму проявляється, по суті, впродовж усього процесу правового регулювання цивільних договірних відносин» [3, с. 12].

У науці національного сімейного права є прагнення розкрити систему функцій сімейних договорів. Так, на думку В. М. Чернеги, до функцій сімейних договорів належать:

а) регулятивна функція, яка «покликана унормувати сімейні відносини»;

б) превентивно-виховна функція, яка «забезпечує дисциплінування сторін сімейного договору, а також запобігає настання конфлікту інтересів сторін учасників договірних сімейних відносин»;

в) забезпечувальна функція, яка полягає «в можливості настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за поведінку сторони сімейного договору, яка не

корелюється із законодавством та моральними засадами суспільства»;

г) захисна функція, яка полягає «в захисті інтересів вразливої сторони сімейного договору» [13, с. 228-230].

З. В. Ромовська бачить, що до функцій шлюбного договору належать:

1) правопідтверджуюча функція, якщо у ньому підтверджено права, якими уже володіє один із подружжя;

2) правовстановлююча функція, якщо у ньому передбачено надання особі певного права;

3) правоприпиняюча функція, якщо у ньому передбачено припинення в особи певного права;

4) превентивно-виховна функція, яка полягає у стимулюванні подружжя до зміцнення сімейних відносин задля запобігання настання негативних матеріальних наслідків, визначених у договорі;

5) каральна функція, яка проявляється у можливості настання невигідних матеріальних наслідків за негідну поведінку в сім'ї одного з подружжя;

6) охоронна функція, яка полягає в охороні інтересів скривдженої сторони [7].

Р. Б. Хобор до функцій договірного регулювання майнових відносин подружжя відносить:

а) правотворчу функцію, що «відображається у формуванні змісту договору, що є підставою виникнення, зміни та припинення зобов'язання»;

б) організаційну функцію, що «організовує саморегулювання майнових відносин подружжя»;

в) інформаційну функцію, що «містить інформацію щодо змісту шлюбного договору»;

г) превентивну функцію, що «попереджає виникнення конфлікту інтересів учасників»;

ґ) «функцію забезпечення відповідності законодавству умов шлюбного договору і правомірності дій щодо його виконання» [8, с. 10].

Зважаючи на викладене вище та предмет дослідження, до функцій договорів між матір'ю, батьком і дітьми доцільно віднести:

а) регулятивну функцію, яка унормовує сімейні відносини між матір'ю, батьком і дітьми;

б) превентивно-виховну функцію, що дисциплінує сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми договорів між матір'ю, батьком і дітьми, а також упереджує настання конфлікту інтересів згаданих учасників договірних сімейних відносин;

в) забезпечувальну функцію, що уможливлює настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за неправозгідну поведінку сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми;

г) захисну функцію, що забезпечує захист інтересів слабкої сторони договору між матір'ю, батьком і дітьми.

Висновки

Осмислення договорів між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі правового регулювання дало змогу дійти таких наукових висновків.

1. Функції договорів між матір'ю, батьком і дітьми – це те теоретичне та практичне значення, що мають договори між матір'ю, батьком і дітьми в механізмі сімейно-правового регулювання особистих немайнових та (або) тісно пов'язаних із ними майнових відносин.

2. Договори між матір'ю, батьком і дітьми входять до структури механізму правового регулювання. До функцій договорів між матір'ю, батьком і дітьми належать:

а) регулятивна функція, яка унормовує сімейні відносини між матір'ю, батьком і дітьми;

б) превентивно-виховна функція, що дисциплінує сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми договорів між матір'ю, батьком і дітьми, а також упереджує настання конфлікту інтересів згаданих учасників договірних сімейних відносин;

в) забезпечувальна функція, що уможливлює настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за неправозгідну поведінку сторін договорів між матір'ю, батьком і дітьми;

г) захисна функція, що забезпечує захист інтересів слабкої сторони договору між матір'ю, батьком і дітьми.

Література

1. Алексашина Ю. Б. Договір в приватному праві як регулятор суспільних відносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 20 с.

2. Гриняк А. Б. Договір у механізмі правового регулювання приватноправових відносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 20-23.

3. Луць В. В. Системоутворююча роль категорії «договір» у приватному праві України. *Приватне право і підприємництво*. 2018. №18. С. 10-14.

4. Олюха В. Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: автореф. дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 20 с.

5. Парасюк М. В., Парасюк В. М., Грабар Н. М. Цивільне право України (Особлива частина) (у схемах та таблицях): навч. посіб. Львів: Растр-7, 2021. 467 с.

6. Пархоменко Н. М. Договір у системі права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 1998. 16 с.

7. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с. URL: https://westudents.com. ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html

8. Хобор Р. Б. Шлюбний договір як регулятор майнових відносин подружжя: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 227 с.

9. Чернега В. М. «Архітектоніка» механізму правового регулювання сімейних відносин. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.). Lublin: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. С. 170-174.

10. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, Хмельницький, 2022. 478 с.

11. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: реф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.

12. Чернега В. Поняття та ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №4(32). Vol. 2. P. 185-191.

13. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

References

1. Aleksashyna, Yu. B. (2013). Dohovir v pryvatnomu pravi yak rehuliator suspilnykh vidnosyn [The Contract in Private Law as a Regulator of Social Relations]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv. [in Ukrainian]

2. Hryniak, A. B. (2017). Dohovir u mekhanizmi pravovoho rehuliuvannia pryvatnopravovykh vidnosyn [Contract in the mechanism of legal regulation of private law relations]. Aktualni problemy pryvatnoho prava: dohovir yak pravova forma rehuliuvannia pryvatnykh vidnosyn: mater. nauk.-prakt. konf., prysviach. 95-y richnytsi z dnia narodzhennia d-ra yuryd. nauk, prof. V. P. Maslova (m. Kharkiv, 17 liutoho 2017 r.). Kharkiv: Pravo, 20-23. [in Ukrainian]

3. Luts, V. V. (2018). Systemoutvoriuiucha rol katehorii «dohovir» u pryvatnomu pravi Ukrainy [The system-forming role of the category of "contract" in the private law of Ukraine]. Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo. 18, 10-14. [in Ukrainian]

4. Oliukha, V. H. (2003). Tsyvilno-pravovyi dohovir: poniattia, funktsii ta systema [Civil law contract: concept, functions and system]: avtoref. dys. … kand.. yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv. [in Ukrainian]

5. Parasiuk, M. V., Parasiuk, V. M., & Hrabar, N. M. (2021). Tsyvilne pravo Ukrainy (Osoblyva chastyna) (u skhemakh ta tablytsiakh) [Civil Law of Ukraine (Special Part) (in diagrams and tables)]: navch. posib. Lviv: Rastr-7. [in Ukrainian]

6. Parkhomenko, N. M. (1998). Dohovir u systemi prava Ukrainy [Contract in the legal system of Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv. [in Ukrainian]

7. Romovska, Z. V. (2009). Ukrainske simeine pravo [Ukrainian family law]: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Pravova yednist. URL: https://westudents.com. ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html [in Ukrainian]

8. Khobor, R. B. (2016). Shliubnyi dohovir yak rehuliator mainovykh vidnosyn podruzhzhia [Marriage contract as a regulator of property relations between spouses]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv. [in Ukrainian]

9. Cherneha, V. M. (2020). «Arkhitektonika» mekhanizmu pravovoho rehuliuvannia simeinykh vidnosyn [«Architectonics» of the mechanism of legal regulation of family relations]. Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends: mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Liublin, 30-31 zhovtnia 2020 r.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 170-174. [in Ukrainian]

10. Cherneha, V. M. (2022). Mekhanizm pravovoho rehuliuvannia simeinykh vidnosyn [Mechanism for Legal Regulation of Family Relations]: dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv, Khmelnytskyi. [in Ukrainian]

11. Cherneha, V. M. (2022). Mekhanizm pravovoho rehuliuvannia simeinykh vidnosyn [Mechanism for Legal Regulation of Family Relations]: ref. dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.03. Khmelnytskyi. [in Ukrainian]

12. Cherneha, V. (2020). Poniattia ta oznaky mekhanizmu pravovoho rehuliuvannia simeinykh vidnosyn [The concept and characteristics of the mechanism of legal regulation of family relations]. Knowledge, Education, Law, Management. №4(32), 2, 185-191. [in Ukrainian]

13. Cherneha, V. M. (2022). Problemy ta potentsial mekhanizmu pravovoho rehuliuvannia simeinykh vidnosyn [Problems and potential of the mechanism of legal regulation of family relations]: monohrafiia / Kyivskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Hetmana. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. [in Ukrainian]

Iryna Vahina

AGREEMENTS BETWEEN MOTHER, FATHER AND CHILDREN IN THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION

The article is devoted to determining the place and meaning (functions) of agreements between mother, father and children in the mechanism of legal regulation. The views that have been formed in the theory of law regarding the functions of a agreement are considered. The visions of the functions of a civil agreement presented by Ukrainian scientists are studied. The author's definition of the «function of agreements between mother, father and children» is formulated, in particular: this is the theoretical and practical significance that agreements between mother, father and children have in the mechanism of legal regulation of personal non-property and (or) closely related property relations. The scientific position is upheld that agreements between mother, father and children are part of the structure of the mechanism of legal regulation. The system of functions of agreements between mother, father and children is defined and characterized. The regulatory function of agreements between mother, father and children regulates family relations between mother, father and children. The preventive and educational function of agreements between mother, father and children disciplines the parties to the agreements between mother, father and children, and also prevents the occurrence of a conflict of interests of the aforementioned participants in contractual family relations. The securing function of agreements between mother, father and children makes it possible to have adverse property (mostly) consequences for the unlawful behavior of the parties to the agreements between mother, father and children. The protective function of agreements between mother, father and children ensures the protection of the interests of the weaker party to the agreement between mother, father and children.

Keywords: *contractual regulation; agreements between mother, father and children; mechanism of legal regulation; legal relations between mother, father and children; functions of agreements between mother, father and children.*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ: КОМПАРАТИВІТСЬКИХ ПІДХІД

БІСЮК Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права Київського міжнародного університету
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1570-2721
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.46

Стаття розглядає проблеми та перспективи взаємодії сучасних правових систем крізь призму компаративістського підходу. На основі аналізу європейської, азійської та української практик доведено, що глобалізація, цифровізація й екологічні виклики формують складну мережу «твердого» та «м'якого» права, у якій посилюються ризики нормативних колізій і регуляторної асиметрії. Автор обґрунтовує, що ефективна інтеграція правових трансплантатів потребує глибокої локалізації з урахуванням культурних кодів та інституційної спроможності приймаючих систем. Особливу увагу приділено ролі штучного інтелекту в автоматизованій порівняльній аналітиці та впливу транснаціональних акторів на екстериторіальне поширення стандартів (GDPR, «зелений курс» ЄС). Запропоновано концептуальну модель збалансованої взаємодії, що поєднує діалогічний компаративізм, конституційний плюралізм і принцип «контекстуального перекладу» норм. Зроблено висновок, що саме інклюзивна, рефлексивна компаративна методологія здатна забезпечити одночасно збереження правової ідентичності та ефективну участь держав у глобальному правопорядку.

Ключові слова: компаративне право, взаємодія правових систем, глобалізація, правові трансплантати, soft law, нормативна колізія, цифрове регулювання, конституційний плюралізм, порівняльне правознавство, правові системи, компаративізм, демократія, законодавство, нормативно-правовий акт

Стрімка глобалізація, посилена геополітичними зрушеннями та цифровою революцією, кардинально трансформує традиційні уявлення про межі правових систем, перетворюючи їхню взаємодію з периферійного академічного питання на стратегічний імператив державної політики. Кібербезпека, регулювання штучного інтелекту, кліматичне право та питання транснаціональних ланцюгів постачання потребують узгоджених, але водночас чутливих до культурних відмінностей нормативних рішень, адже будь-яка правова дисгармонія миттєво відбивається на міжнародній торгівлі, інвестиціях і правах людини. У таких умовах компаративістський підхід перестає бути суто порівняльною вправою: він стає ключем до вироблення ефективних механізмів правового діалогу, здатних мінімізувати конфлікти норм, запобігати «юридичному імперіалізму» та підтримувати баланс між універсалізацією регуляторних стандартів і збереженням правової ідентичності країн-учасниць. Особливо це актуально для України, яка, інтегруючись у європейський правовий простір, водночас змушена реагувати на безпрецедентні виклики воєнного часу й відбудови, гармонізуючи внутрішнє законодавство із правом ЄС і міжнародними гуманітарними стандартами.

Паралельно зростає значення транснаціональних акторів — корпорацій, міжнародних організацій і мережових спільнот, які продукують soft-нормативи, що швидко перетворюються на de facto обов'язкові пра-

вила гри. У такому полюсі нормативної мережевості виникає ризик посилення регуляторної асиметрії: економічно потужні юрисдикції здатні екстериторіально проєктувати власні стандарти (наприклад, GDPR чи «зелений курс» ЄС), тоді як країни, що розвиваються, нерідко вимушені пристосовуватися без можливості рівноправного впливу на їх формування. Вивчення проблем і перспектив взаємодії правових систем саме крізь призму компаративістики дозволяє не лише діагностувати ці нерівності, а й окреслити конструктивні механізми «перекладу» і локалізації правових трансплантатів, які враховують культурні коди, інституційну спроможність та потреби сторін. Це робить тему надзвичайно актуальною як для наукової спільноти, що шукає нових методологічних підходів до порівняльного права, так і для практиків, котрі розробляють політики у сфері цифровізації, відновлення та сталого розвитку, — адже від ефективності цієї взаємодії залежить соціально-економічна стабільність і правова передбачуваність у глобальному масштабі.

Метою статті є комплексне обґрунтування теоретичних і практичних засад ефективної взаємодії сучасних правових систем крізь призму компаративістського підходу з огляду на глобалізаційні, цифрові та екологічні виклики, що формують нову нормативну архітектуру світового співтовариства. Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**: проаналізувати еволюцію компаративної методології та її актуальні інструменти; окреслити ключові проблеми взаємодії правових систем, зокрема ризики нормативної колізії, регуляторної асиметрії та «юридичного імперіалізму»; дослідити успішні та проблемні кейси правового зближення (на прикладі ЄС, АСЕАН, України та інших юрисдикцій); розкрити роль soft-права й транснаціональних акторів у формуванні нових регуляторних механізмів; показати потенціал штучного інтелекту й інших цифрових технологій для поглиблення компаративного аналізу; запропонувати концептуальні підходи до збалансованої взаємодії правових систем, що забезпечують одночасно збереження правової ідентичності та інтеграцію у глобальний правопорядок.

Постановка проблеми

У сучасних умовах перехресного впливу глобалізації, цифрової трансформації й ескалації наднаціональних викликів (від кібербезпеки до кліматичних ризиків) взаємодія правових систем перестає бути факультативною сферою академічного інтересу й перетворюється на критичний чинник стабільності світового правопорядку. З одного боку, держави й транснаціональні актори дедалі активніше уніфікують норми, формуючи складні мережі «твердого» та «м'якого» права; з іншого — зберігається потреба у правовій ідентичності та суверенному регулюванні, через що зростають ризики нормативних колізій, регуляторної асиметрії й «юридичного імперіалізму» [1]. Наявні дослідження демонструють, що просте запозичення правових моделей без глибокої локалізації породжує конфлікти правозастосування й недовіру суспільства, тоді як надмірна ізоляція блокує участь країн у глобальних ринках і технологічних інноваціях [4]. Отже, постає проблемне питання: яким чином, спираючись на сучасний компаративістський апарат, забезпечити збалансовану взаємодію правових систем, що одночасно мінімізує регуляторні розриви та зберігає культурно-ціннісну багатоманітність, — саме ця дилема і зумовлює необхідність комплексного дослідження, запропонованого у статті.

Виклад основного матеріалу

Сучасний правовий світ одночасно демонструє небачену раніше взаємодію й напружену конкуренцію між різними правовими традиціями. Глобалізаційні процеси, цифрова трансформація, екологічні виклики та нові безпекові загрози змушують держави шукати спільні нормативні підходи, зберігаючи при цьому ідентичність власних систем. Методологія компаративістики, історично сформована як інструмент усунення непорозумінь між цивільним і загальним правом [3], наразі перетворилася на багатовимірну аналітичну рамку, через яку дослідники вивчають не тільки текст закону, а й

культурні, соціальні й політичні контексти. Відповідно, проблематика взаємодії правових систем виходить за межі чисто юриспруденційної, торкаючись філософії права, міжнародних відносин та економічної політики [5].

Класичний поділ на «родини» — романо-германську, загальну, релігійну, соціалістичну й традиційні — сьогодні дедалі частіше поступається моделям полюсної дифузії та нормативної мережевості, де центри впливу розташовані не лише в державах, а й у транснаціональних організаціях та корпораціях [7]. Проте зі зростанням мережевої взаємодії загострюються питання нормативної суверенності: чи не втрачають держави спроможність формувати власний порядок денний? Критики «юридичного імперіалізму» застерігають, що без належної уваги до культурної специфіки правові запозичення можуть призвести до регуляторних колізій і суспільного спротиву. Водночас емпіричні дослідження доводять, що адаптація «юридичних трансплантатів» успішна тоді, коли запозичені механізми проходять етап локалізації, у якому враховуються автохтонні правові менталітети [9].

Європейський Союз традиційно вважають лабораторією правової взаємодії: тут існує унікальна модель наднаціонального правопорядку, у межах якої здійснюється як вертикальна, так і горизонтальна гармонізація норм. Правові системи країн-членів проходять «калібрування» через перехресне цитування рішень Суду ЄС та Європейського суду з прав людини, водночас зберігаючи конституційну ідентичність — феномен, який деякі автори називають «конституційним плюралізмом». Успіхи та недоліки євроінтеграції стають дороговказами для інших регіональних проєктів, зокрема для Африканського Союзу, МЕРКОСУР та АСЕАН, які формують власні механізми правового зближення, спираючись на досвід ЄС, але уникаючи надмірної централізації.

Україна, що перебуває в активній фазі політико-правового зближення з ЄС, є показовим кейсом трансформації змішаного правового ландшафту. У ході імплементації Угоди про асоціацію держава стикається з подвійним викликом: по-перше, гармонізувати законодавство із правом ЄС, по-друге, інтегрувати європейські стандарти у ще донедавна пострадянську правову культуру [3]. Цей процес висвітлює глибинні суперечності між формальним запозиченням норм і фактичними практиками їх застосування на місцях, що часто пояснюється відмінностями у правовій свідомості та рівні інституційної довіри [6]. Успішна інтеграція, за спостереженнями О. Семенової, потребує не тільки зміни законів, а й реформ суспільних інститутів контролю, освіти та професійної етики суддів [10].

Глобальні виклики XXI століття — насамперед екологічна криза та цифровізація — посилили потребу у міжсистемній координації. Регулювання штучного інтелекту відбувається у режимі «нормативних перегонів», де США, ЄС та Китай пропонують власні моделі домінування соціокультурних пріоритетів — прав особи, інноваційної свободи чи державного контролю. Відсутність єдиного підходу створює «регуляторні мозаїки», у яких компанії змушені дотримуватися кількох юрисдикцій одночасно. Суди стикаються з колізіями компетенції при розгляді справ про порушення даних або алгоритмічну дискримінацію, що підштовхує до розвитку механізмів міжнародного приватного права у сфері кіберпростору.

Не менш складною є проблема екологічного правового взаємопроникнення. Паризька угода та Європейський «зелений курс» продукують «ефект екстериторіальної регуляції», коли вимоги щодо викидів парникових газів або ланцюгів постачання стають фактично глобальними. Країни, що розвиваються, побоюються нових неформальних бар'єрів торгівлі, водночас визнаючи нагальність екологічної модернізації законодавства. Роль компаративного права тут полягає у виявленні найпереконливіших моделей інтеграції екологічних стандартів до національних кодексів, не порушуючи принципу справедливості та суверенної рівності держав [5].

Особливий вимір взаємодії — права людини. Після Декларації ООН у 1948 р. відбулася «гуманізація» міжнародного права, але національні системи досі розходяться у тлумаченні соціальних прав, рівності й не-

дискримінації. Компаративні дослідження показують, що рішення конституційних судів Південної Африки, Колумбії та Індії значною мірою впливають на інші правопорядки, поширюючи доктрину «діалогу судів». Утім, традиційні суспільства інколи сприймають це як неоколоніальний тиск, що вимагає делікатного балансу між універсалізмом прав людини та культурним плюралізмом.

Важливим фактором взаємодії є неформалізовані джерела: soft law, професійні стандарти, кодекси корпоративної соціальної відповідальності. Такі інструменти, хоча юридично необов'язкові, часто виконують роль регуляторних «тестових майданчиків», що передують прийняттю обов'язкових норм. Компаративні аналізи демонструють, що soft-інструменти більш ефективні у сферах, де потрібна гнучкість та швидке реагування, наприклад у фінтех-секторі чи стандартах кібербезпеки, тоді як у галузі кримінального права вони поступаються жорсткому регулюванню.

Теоретичний фундамент компаративної методології також еволюціонує. Функціональний підхід, який домінував у середині XX ст., нині критикують за редукціонізм і зневагу до ціннісної різнорідності. На зміну приходять культурологічні, діалогічні та критичні стратегії порівняння. Дослідники дедалі частіше використовують методи правової антропології, соціолінгвістики та теорії перекладу, щоб уникнути «сліпих плям» власного правового світогляду [2]. Ідея «перекладу права» наголошує на тому, що норми можуть мати різні «практичні смисли» залежно від установчих наративів суспільства, у якому вони застосовуються.

Розвиток штучного інтелекту відкриває нові горизонти порівняльної аналітики. Алгоритми обробки природної мови дозволяють одночасно аналізувати масиви законодавства сотень країн, виявляти закономірності та прогнозувати правові тренди. Однак це породжує питання «алгоритмічної легітимності»: чи здатні машинні моделі вловити нюанси культури та політики, що формують зміст норми? Критики попереджають, що упереджені дані можуть призвести до «цифрового колоніалізму», коли моделі, навчені на матеріалах домінантних юрисдикцій, нав'язують їм властиві пріоритети менш впливовим системам.

Перспективи подальшої взаємодії правових систем значною мірою визначатимуть теми енергетичного переходу, біоетики й регуляції космічної діяльності. Створення режиму розподілу ресурсів на Місяці чи Марсі вже нині обговорюється у рамках Керівних принципів NASA «Artemis Accords», що викликає дискусію про застосовність чинних норм космічного права, сформованих у добу біполярності [6]. Тут компаративістика має запропонувати не стільки «спільний знаменник», скільки гнучкий процес, у якому кожен учасник може брати участь на рівних, не втрачаючи власного правового голосу.

Узагальнюючи, сучасний етап взаємодії правових систем характеризується одночасною тенденцією до уніфікації та до збереження багатоманіття. Проблемами залишаються нерівність ресурсів, відмінності правових культур і ризики нормативної конфліктності. Водночас перспектива полягає у розвитку інклюзивних, рефлексивних моделей компаративного аналізу, які спираються на діалог, технологічні інновації та повагу до гідності кожної правової традиції. У цих умовах саме компаративістський підхід здатний стати містком, що поєднує локальні потреби з глобальним правовим порядком, спрямовуючи еволюцію права у бік справедливості, стійкості та людяності.

Література

1. Закіров М. Б., Закірова С. Г. Юридична компаративістика : навч.- методич. посіб. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 208 с.

2. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук. Проблеми методології. Монографія/за ред.В.Н.Денисова, О.В.Кресіна. Вип. 3. Київ, 2006. 256с.

3. Кресін О. В. Порівняльне правознавство. Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання/ за ред.В.Н.Денисова. Київ: Інститут держави і права ім.В.Корецького, 2005. 192с.

4. Кресін О. Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект. *Право України*. 2006. № 2.

5. Лисенко О. М. Порівняльне правознавство як наука та його місце в системі юридичних наук: Автореф.: дис…. канд. юрид. наук: 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень"/ Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 19с.

6. Лисенко О. Предмет порівняльного правознавства. *Право України*. 2001. № 3.

7. Порівняльне правознавство. Антологія української компаративістики XIX 32 – XX століть / За ред. О. В. Кресіна. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. 414 с.

8. Порівняльне правознавство: (правові системи світу): Монографія/ за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 488с

9. Савенко В. В. Компаративізм права та закону як структурних складових правової реальності. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 31. С. 74-79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2016_31_11.

10. Сакко Р. Правові форманти: динамічний підхід до порівняльного права/ *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1-2. С. 155–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/porpr_2013_1-2_11.

SUMMARY

The article explores the problems and prospects of interaction among contemporary legal systems through the lens of the comparative approach. Drawing on European, Asian, and Ukrainian practice, it demonstrates that globalisation, digitalisation, and environmental challenges are shaping a complex network of hard and soft law in which the risks of normative collisions and regulatory asymmetry are intensifying. The author argues that the effective integration of legal transplants requires deep localisation that respects cultural codes and the institutional capacities of receiving systems. Particular attention is given to the role of artificial intelligence in automated comparative analytics and to the influence of transnational actors on the extraterritorial diffusion of standards (e.g., the GDPR and the EU Green Deal). The paper proposes a conceptual model of balanced interaction that combines dialogical comparativism, constitutional pluralism, and the principle of contextual translation of norms. It concludes that only an inclusive, reflexive comparative methodology can simultaneously preserve legal identity and enable states to participate effectively in the global legal order.

Keywords: comparative law, interaction of legal systems, globalisation, legal transplants, soft law, normative collision, digital regulation, constitutional pluralism.

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЖУРНАЛІСТА

ТИХОНОВА Олена Вікторівна - професор кафедри економічної безпеки та приватного права Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

https://orcid.org/0000-0002-3848-3023

УДК 343.412

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.47

Статтю присвячено дослідженню особливостей кваліфікації умисного знищення або пошкодження майна журналіста. Аргументовано, що конкуренцію кримінальному правопорушенню, передбаченому ст. 347-1 КК України, складає ст. ст. 194 ст. КК України. Відмежовувати зазначене кримінальне правопорушення від умисного знищення або пошкодження майна журналіста, слід з урахуванням правила, що у разі конкуренції загальної та спеціальної правових норм застосуванню підлягає остання.

Аргументовано, що за статусом потерпілого слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (журналіст, його близькі родичі або члени сім'ї), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 347 (працівник правоохоронного органу, працівник органу державної виконавчої служби, приватний виконавець (у тому числі після звільнення з посади) чи їхні близькі родичі), 352 (службова особа, громадянин, який виконує громадський обов'язок, їх близькі родичі), 378 (суддя, народний засідатель, присяжний, їх близький родич), 399 (захисник, представник особи, їх близькі родичі) КК України.

Науково доведено, що за предметом посягання слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (будь-яке майно), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 194-1 (об'єкти електроенергетики), 270-1 (об'єкти житлово-комунального господарства), 277 (шляхи сполучення, споруди на них, рухомий склад, судно, засоби зв'язку чи сигналізації), 292 (магістральні або промислові нафто-, газо-, конденсатопроводи чи нафтопродуктопроводи, відводи від них, технологічно пов'язані з ними об'єкти, споруди, засоби обліку, автоматики, телемеханіки, зв'язку, сигналізації), 360 (телекомунікаційна мережа, технічні засоби телекомунікації, споруди електрозв'язку, що входять до складу телекомунікаційної мережі) КК України.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, журналіст, знищення, пошкодження майна, кваліфікація, близькі родичі, члени сім'ї, законна професійна діяльність, засоби масової інформації.

Постановка проблеми

Дослідження кримінальної відповідальності не може бути повним без висвітлення особливостей кваліфікації суспільно небезпечного діяння, відмежування його від інших кримінальних чи адміністративних правопорушень. Не є винятком і дослідження кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста, де, з урахуванням запропонованих змін, питання кваліфікації цього діяння потребує роз'яснення.

Кримінально-правова кваліфікація є визначальним питанням здійснення кримінального провадження, одним з основних етапів (стадій) застосування кримінально-правової норми, саме тому кваліфікація є базовим поняттям у кримінально-правовій літературі, слідчій та судовій практиці [10,

с. 10]. Кваліфікацією кримінального правопорушення слід вважати кримінально-правову оцінку вчиненого особою діяння шляхом встановлення його кримінально-правових (кримінально значущих) ознак, визначення кримінально-правової норми, що підлягає застосуванню, і встановлення відповідності (тотожності, ідентичності) ознак вчиненого діяння конкретному складу кримінального правопорушення, передбаченому КК України, за відсутності фактів, що виключають кримінальну протиправність діяння [10, с. 14; 11, с. 224–225, 14, с. 462].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста досліджували такі вчені, як Л. А. Богуш, А. С. Бондарчук, А. В. Боровик, К. М. Буряк, Р. О. Мовчан, О. В. Остроглядд, О. С. Павлова, Ю. І. Пухір, О. Сачко, Т. І. Созанський, О. Л. Соколенко, О. О. Хорватова, та ін.

Тому **метою статті** є вивчення особливостей кваліфікації умисного знищення або пошкодження майна журналіста.

Виклад основного матеріалу

Відмежовувати умисне знищення або пошкодження майна журналіста від інших кримінальних правопорушень слід за: 1) спричиненими наслідками; 2) предметом кримінального правопорушення; 3) потерпілим від кримінального правопорушення; 4) суб'єктивним ставленням особи до вчиненого нею діяння та наслідків [11, с. 226; 13].

Частина 1 ст. 347-1 КК України передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності [4]. Зазначена норма є спеціальною щодо норми, яка передбачає кримінальну відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України). У доктрині кримінального права та судовій практиці сформувалося правило, згідно з яким у разі конкуренції загальної та спеціальної правових норм застосуванню підлягає остання [1, с. 401; 5, с. 191; 11, с. 224].

Якщо особа знищила або пошкодила саме майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, і зробила це у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, то її дії слід кваліфікувати за ст. 347-1 КК України, а не за ст. 194 КК України.

Однак, виникає питання, якщо умисним знищенням чи пошкодженням майна, що належить журналісту, було заподіяно шкоду у великому чи в особливо великому розмірі, то це слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, чи окремо ст. 194 КК України або ст. 347-1 КК України. Крім того, є також малозначність діяння, на що також слід звернути увагу.

З цього приводу К. М. Буряк зазначає, що у законі про кримінальну відповідальність необхідно визначити, який розмір шкоди потрібно визначити в якості ознаки простого складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 347-1 КК України), а який мав би бути шкодою, котра б вважалася «значною шкодою» і виконувала б роль кваліфікуючої ознаки даного кримінального правопорушення. Адже якщо діянням не заподіяно істотної шкоди журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, то має місце малозначність діяння. Відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі [2, с. 115; 4].

Р. О. Мовчан звертає увагу на те, що, на відміну від загальної ч. 1 ст. 194 КК України, для інкримінування якої необхідно встановити, що умисне знищення або пошкодження майна завдало шкоду у великому розмірі, за ст. 347-1 КК України кваліфікується будь-яке знищення або пошкодження майна потерпілих, незалежно від розміру завданої шкоди. Водночас у випадках знищення майна відверто незначної вартості (ручки, аркуша паперу тощо) або незначного по-

шкодження малоцінного майна не виключається застосування ч. 2 ст. 11 КК України [7, с. 215].

Схожу позицію підтримує й Ю. В. Сподарик, який зазначає, що за ч. 1 ст. 194 КК України відповідальність настає у разі заподіяння шкоди у великих розмірах, а за ч. 2 ст. 194 КК України за шкоду в особливо великих розмірах, у ст. 347-1 КК України розмір шкоди значення не має. Він наголошує, що для уникнення проблем у разі кваліфікації і загалом для спрощення цього процесу варто було б законодавчо чітко визначити, який розмір шкоди потрібно визначити як ознаку простого складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 347-1 КК України), а який мав би бути шкодою, котра б вважалася «значною шкодою» і виконувала б роль кваліфікуючої ознаки цього кримінального правопорушення. Адже якщо діянням не заподіяно істотної шкоди фізичній особі у цьому разі журналісту чи його близьким родичам, то має місце малозначність діяння, а як відомо, якщо в діянні встановлені ознаки малозначності діяння, справа підлягає закриттю за відсутністю складу кримінального правопорушення [9, с. 145–146; 12, с. 1–9].

На нашу думку, оскільки ст. 347-1 КК України є спеціальною нормою по відношенню до ст. 194 КК України і передбачає посилення відповідальності за посягання на майно саме журналіста у зв'язку з його професійною діяльністю, то і малозначності за відсутності шкоди у великому чи особливо великому розмірі не може бути.

Таким чином, якщо винна особа умисно знищує або пошкоджує майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, і при цьому заподіює потерпілому шкоду у великому розмірі (250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що станом на 2025 рік (податкова соціальна пільга – 1514 грн) становить 378 500 грн), то її дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 347-1 КК України, а якщо заподіяно шкоду в особливо великому розмірі (600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що станом на 2025 рік становить 908 400 грн), то такі дії слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 347-1 КК України (з урахуванням запропонованих змін). Додаткової кваліфікації за ст. 194 КК України такі дії не потребують.

У випадку вчинення умисного знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, що спричинило тяжкі наслідки, дії винної особи слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни). При цьому, під тяжкими наслідками слід розуміти заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній або кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом та більше особам, залишення людей без житла або засобів до існування, виведення з ладу повністю або на тривалий час важливих споруд, техніки, тривале припинення або дезорганізацію роботи підприємства, установи, організації тощо. Питання про те, що слід розуміти під іншими тяжкими наслідками, вирішується у кожному конкретному випадку стосовно конкретних обставин справи [2, с. 116]. Водночас, якщо ж заподіяння тілесних ушкоджень певній особі охоплено умислом винного, то такі дії підлягають додатковій кваліфікації за статтями Особливої частини КК України, які передбачають кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти здоров'я особи.

Крім того, якщо умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, призвело до загибелі людей (настання смерті хоча б однієї людини), то такі дії винного слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни). Якщо настання смерті певної особи охоплено умислом винного, то такі дії підлягають додатковій кваліфікації за статтями Особливої частини КК України, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення проти життя особи [11, с. 230–231].

У разі вчинення умисного знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності шля-

хом підпалу (знищення або пошкодження майна вогнем у випадках, коли створюється загроза життю чи здоров'ю людей або загроза заподіяння значних матеріальних збитків (за умови його загально небезпечності)), вибуху (спеціально спричиненим фізико-хімічне явищем, що супроводжується миттєвим викидом величезної енергії руйнівного характеру у вигляді ударної хвилі гарячих газів, запалення оточуючих речовин, небезпечних для життя і здоров'я людей, що призводять до знищення і (або) пошкодження майна [6, с. 105]) або іншим загальнонебезпечним способом (будь-яким іншим, крім підпалу та вибуху, способом знищення або пошкодження майна, унаслідок якого виникає небезпека життю чи здоров'ю значної кількості людей, заподіяння шкоди багатьом матеріальним об'єктам тощо (затоплення, поміщення у воду дроту високовольтної лінії електропередач, застосування сильнодіючої отрути для отруєння домашніх тварин, забруднення парку, пляжу чи іншої місцевості небезпечними відходами, організація катастрофи тощо) [6, с. 105]) такі дії слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни).

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 347-1 КК України є будь-яке майно, яке належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, а тому саме за критерієм предмета і потерпілого треба відмежовувати досліджуване суспільно небезпечне діяння від інших суміжних кримінальних правопорушень.

За своєю сутністю умисне знищення або пошкодження майна журналіста є різновидом умисного знищення або пошкодження майна. На теперішній час у кримінальному законодавстві, крім загальної норми, яка передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України), знаходиться певна кількість спеціальних норм. Їх умовно можна поділити на дві групи [11, с. 91]:

1) умисне знищення або пошкодження майна, що належить потерпілим зі спеціальним правовим статусом, який наданий державою певним особам у зв'язку з родом їхньої діяльності. До таких кримінальних правопорушень належать суспільно небезпечні діяння, які передбачені ст. 347, 347-1, 352, 378, 399 КК України) [11, с. 91];

2) умисне знищення або пошкодження майна, яке має певні особливі властивості, у зв'язку із чим забезпечується посилена охорона з боку закону про кримінальну відповідальність. До таких кримінальних правопорушень належать суспільно небезпечні діяння, які передбачені ст. 194-1, 270-1, 277, 360 КК України [11, с. 91].

У зв'язку з цим, вважаємо, що за статусом потерпілого слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (журналіст, його близькі родичі або члени сім'ї), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 347 (працівник правоохоронного органу, працівник органу державної виконавчої служби, приватний виконавець (у тому числі після звільнення з посади) чи їхні близькі родичі), 352 (службова особа, громадянин, який виконує громадський обов'язок, їх близькі родичі), 378 (суддя, народний засідатель, присяжний, їх близький родич), 399 (захисник, представник особи, їх близькі родичі) КК України [4].

Водночас за предметом посягання слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (будь-яке майно), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 194-1 (об'єкти електроенергетики), 270-1 (об'єкти житлово-комунального господарства), 277 (шляхи сполучення, споруди на них, рухомий склад, судно, засоби зв'язку чи сигналізації), 292 (магістральні або промислові нафто-, газо-, конденсатопроводи чи нафтопродуктопроводи, відводи від них, технологічно пов'язані з ними об'єкти, споруди, засоби обліку, автоматики, телемеханіки, зв'язку, сигналізації), 360 (телекомунікаційна мережа, технічні засоби телекомунікації, споруди електрозв'язку, що входять до складу телекомунікаційної мережі) КК України [4].

З приводу сукупності кримінальних правопорушень, передбачених ст. 347-1 КК України і однієї із зазначених вище норм, що під час кваліфікації умисного пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі, якщо технічні засоби телекомунікації знаходяться у власності фізичних

осіб, які за деякими нормами КК України можуть бути потерпілими зі спеціальним правовим статусом, що наданий державою певним особам у зв'язку з видом їхньої діяльності, слід акцентувати увагу на мотиві (у зв'язку з виконанням потерпілим службових обов'язків чи законної професійної діяльності) кримінального правопорушення. Оскільки пошкодження або руйнування телекомунікаційної мережі вчиняють лише з умисною формою вини, то наслідки у вигляді припинення надання телекомунікаційних послуг мають бути охоплені умислом винного. Тобто особа бажає або свідомо допускає їх настання. Якщо особа здійснює дії щодо пошкодження, знищення або руйнування майна, а саме технічних засобів телекомунікацій, іншої особи зі спеціальним правовим статусом, у зв'язку з її законною діяльністю, але умисел винної особи охоплює і суспільно небезпечні наслідки у вигляді припинення надання телекомунікаційних послуг, то такі дії слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 360 та однією зі ст. 347, 347-1, 352, 378, 399 КК України, залежно від статусу потерпілого. Натомість якщо наслідки не охоплено умислом винного, то такі дії слід кваліфікувати лише за відповідними статтями КК України, вони додаткової кваліфікації за ст. 360 КК України не потребують [11, с. 233–234].

Нині ст. 347-1 КК України не містить такої кваліфікуючої ознаки як повторність. Тобто у разі повторного вчинення умисного знищення або пошкодження майна журналіста за відсутності інших кваліфікуючих ознак, такі дії слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 347-1 КК України, а факт повторного вчинення суспільно небезпечного діяння визнавати як обставину, що обтяжує покарання. Хоча сам факт повторного вчинення діяння свідчить про підвищення рівня його суспільної небезпечності, сама обставина, що обтяжує покарання (вчинення діяння повторно), істотно не впливає на призначене покарання, оскільки воно все одно призначається в межах санкції ч. 1 досліджуваної норми. На нашу думку, особа, яка вчинила умисне знищення або пошкодження майна журналіста, повинна нести більш тяжку відповідальність і це повинно бути передбачено санкцією статті. У зв'язку з цим, пропонуємо доповнити диспозицію ч. 2 ст. 347-1 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення діяння повторно.

У разі внесення змін до досліджуваної норми під час кваліфікації необхідно буде застосовувати наступне правило: якщо особа вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України, і водночас раніше вже вчиняла це суспільно небезпечне діяння, то, за відсутності особливо кваліфікуючих ознак, її дії підлягають кваліфікації за ч. 2 ст. 347-1 КК України, як таке, що вчинене повторно. Відповідальність за повторне умисне знищення або пошкодження майна журналіста настає незалежно від того, чи була винна особа раніше засуджена за перше кримінальне правопорушення, вчинила вона закінчене умисне знищення або пошкодження майна журналіста чи готування до нього або замах на нього, була вона виконавцем чи іншим співучасником кримінального правопорушення (ч. 4 ст. 32 КК України) [8; 11, с. 237–238].

У випадку вчинення особою умисного знищення або пошкодження майна журналіста дії винних слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 347-1 КК України, а факт вчинення діяння організованою групою визнати обставиною, що обтяжує покарання.

Під час кваліфікації суспільно небезпечних діянь важливе значення також має суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення. У ч. 1 ст. 347-1 КК України йдеться про умисну форму вини цього суспільно небезпечного діяння. У випадку вчинення діяння, передбаченого диспозицією зазначеного кримінального правопорушення з необережною формою вини, якщо спричинило тяжкі тілесні ушкодження або загибель людей, воно підлягає кваліфікації за ст. 196 КК України як необережне знищення або пошкодження майна [11, с. 232]. Якщо відповідні наслідки не настали, а діяння було вчинено з необережності, то кримінальна відповідальність не настає.

Також слід акцентувати увагу, що у разі умисного знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, але вчинене не у

зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, то такі дії слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 194 КК України, а за відсутності наслідків, передбачених у цій статті – відсутній склад кримінального правопорушення.

Висновки

З огляду на зазначене вище, можна дійти висновку, що якщо особа знищила або пошкодила саме майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, і зробила це у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, то її дії слід кваліфікувати за ст. 347-1 КК України, а не за ст. 194 КК України.

Аргументовано, що за статусом потерпілого слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (журналіст, його близькі родичі або члени сім'ї), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 347 (працівник правоохоронного органу, працівник органу державної виконавчої служби, приватний виконавець (у тому числі після звільнення з посади) чи їхні близькі родичі), 352 (службова особа, громадянин, який виконує громадський обов'язок, їх близькі родичі), 378 (суддя, народний засідатель, присяжний, їх близький родич), 399 (захисник, представник особи, їх близькі родичі) КК України.

Науково доведено, що за предметом посягання слід відмежовувати кримінальне правопорушення, передбачене ст. 347-1 КК України (будь-яке майно), від суспільно небезпечних діянь, які передбачені ст. 194-1 (об'єкти електроенергетики), 270-1 (об'єкти житлово-комунального господарства), 277 (шляхи сполучення, споруди на них, рухомий склад, судно, засоби зв'язку чи сигналізації), 292 (магістральні або промислові нафто-, газо-, конденсатопроводи чи нафтопродуктопроводи, відводи від них, технологічно пов'язані з ними об'єкти, споруди, засоби обліку, автоматики, телемеханіки, зв'язку, сигналізації), 360 (телекомунікаційна мережа, технічні засоби телекомунікації, споруди електрозв'язку, що входять до складу телекомунікаційної мережі) КК України.

Акцентовано увагу, що у разі умисного знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, але вчинене не у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, то такі дії слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 194 КК України, а за відсутності наслідків, передбачених у цій статті – відсутній склад кримінального правопорушення.

Література

1. Бабаніна В. В. Кримінальне законодавство України: механізм створення та реалізації : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 600 с.

2. Буряк К. М. Злочини проти професійної діяльності журналістів в Україні: кримінально-правове та кримінологічне дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 245 с.

3. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 12 груд. 2024 р. № 461/9979/20 (провадження № 1-кп/461/69/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123700970.

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/2341-14.

5. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів : підручник / за заг. ред. В. І. Шакуна. 5-те вид., переробл. Київ : Алерта, 2013. 320 с.

6. Миронюк С. А. Кваліфікуючі ознаки умисного знищення або пошкодження майна за законодавством України. *Міжнародний юридичний вісник*. 2015. Вип. 1 (2). С. 102–107.

7. Мовчан Р. О. Спеціальні норми щодо кримінально-правового захисту журналістської діяльності (ст. ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 КК України): науково-практичний коментар окремих дискусійних положень. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 209–221.

8. Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лют. 2003 р. № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text.

9. Сподарик Ю. В. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти журналістської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 141–150.

10. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції. Харків : Право, 2018. 368 с.

11. Юріков О. О. Кримінально-правова охорона об'єктів електронних комунікацій : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 304 с.

12. Tarasenko O., Rozhnova V., Savytskyi D., Sybiha O., Makarov M. (2020). Investigative Judge as a Subject to Criminal Procedure. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–9. from: https://www.abacademies.org/articles/investigative-judge-as-a-subject-to-criminal-procedure-9309.html.

13. Tarasenko O., Shevchishen A., Yermakov Y., Mirkovets D., Diakin Y. (2021). Use of intelligence tools during pre-trial investigation. *Amazonia Investiga*, Vol. 10, Num. 45. (September, 2021). P. 105–112. from: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1749

14. Tarasenko O., Tsutskiridze M., Shevchishen A., Yermakov Y., Mirkovets D. (2021). Establishment of the institution of covert investigation in the criminal justice system of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39, № 69 (Julio-Diciembre), P. 462–474.

PECULIARITIES OF QUALIFICATION OF INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO THE PROPERTY OF A JOURNALIST

The article is devoted to the study of the peculiarities of qualification of intentional destruction or damage to the property of a journalist. It is argued that the criminal offense under Article 347-1 of the Criminal Code of Ukraine is competed by Article 194 of the Criminal Code of Ukraine. To distinguish the said criminal offense from intentional destruction or damage to the journalist's property, the author takes into account the rule that in case of competition between general and special legal provisions, the latter shall be applied.

The author argues that the status of the victim should distinguish the criminal offense under Art. 347-1 of the Criminal Code of Ukraine (journalist, his/her close relatives or family members) from socially dangerous acts under Art. 347 (law enforcement officer, employee of the state executive service, private enforcement officer (including after dismissal) or their close relatives), 352 (official, citizen performing a public duty, their close relatives), 378 (judge, people's assessor, juror, their close relatives), 399 (defense counsel, representative of a person, their close relatives) of the Criminal Code of Ukraine.

It has been scientifically proven that the subject matter of the encroachment should distinguish the criminal offense under Art. 347-1 of the Criminal Code of Ukraine (any property) from socially dangerous acts under Art. 194-1 (electric power facilities), 270-1 (housing and communal facilities), 277 (transportation routes, structures on them, rolling stock, vessel, means of communication or signaling), 292 (main or industrial oil, gas, condensate or oil product pipelines, branches from them, technologically related facilities, structures, metering, automation, telemechanics, communication, signaling equipment), 360 (telecommunication network, telecommunication equipment, telecommunication facilities included in the telecommunication network) of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: criminal liability, journalist, destruction of, damage to property, qualifications, close relatives, family members, legitimate professional activity, mass media.

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМИ, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЖУРНАЛІСТА

ВОЗНА Тетяна Олександрівна - аспірант кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

https://orcid.org/0009-0000-9378-3793

УДК 343.412

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.48

У статті здійснено аналіз проблемних питань кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста, а також сформульовано пропозиції щодо її удосконалення. Обґрунтовано необхідність доповнити ст. 347-1 Кримінального кодексу України вказівкою на такі кваліфікуючі обставини, як заподіяння шкоди у великому розмірі та в особливо великому розмірі, шляхом доповнення її приміткою, яку викласти у такій редакції: «1. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. 2. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною в особливо великому розмірі, якщо її розмір у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян». Встановлено, що матеріальна шкода у великому розмірі (250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) станом на 2025 рік (податкова соціальна пільга – 1514 грн) становить 378 500 грн, а шкода в особливо великому розмірі (600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) – 908 400 грн. Це повністю узгоджується з положеннями ст. 194 Кримінального кодексу України та приміткою до ст. 185 Кримінального кодексу України, а також це усуне помилки під час відмежування ст. 194 і 347-1 Кримінального кодексу України за розміром заподіяної шкоди. Аргументовано необхідність передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни), з 14-ти років.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, журналіст, знищення, пошкодження майна, близькі родичі, члени сім'ї, законна професійна діяльність, засоби масової інформації.

Постановка проблеми

Однією з форм державного захисту як професійної діяльності журналістів, так і їх конституційних прав та свобод від кримінально протиправних посягань стало встановлення кримінальної відповідальності за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК України). Однак зазначений факт не забезпечив належну кримінально-правову охорону конституційних прав і свобод журналістів, їх близьких родичів чи членів сім'ї. Ця обставина та занепокоєння стосовно утисків свободи слова в Україні, що його неодноразово висловлювали представники різних міжнародних організацій, зумовили прийняття Закону України від 14 травня 2015 року № 421-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів», відповідно до якого КК України доповнено

ст. 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста», 347-1 «Умисне знищення або пошкодження майна журналіста», 348-1 «Посягання на життя журналіста», 349-1 «Захоплення журналіста як заручника» [3, с. 172; 9].

Водночас наявність зазначених норм у КК України ще не означає, що такий інструментарій спроможний ефективно захистити конституційні права та свободи журналістів від кримінально протиправних посягань.

Одним із поширених суспільно небезпечних посягань, пов'язаних з професійною діяльністю журналіста, є умисне знищення або пошкодження його майна. Згідно зі статистичними даними Офісу Генерального прокурора, кількісні показники зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 347-1 КК України, протягом останніх років демонструють чітко виражену негативну тенденцію (якщо за 2015 рік зареєстровано чотири такі кримінальні правопорушення, то за 2016-й – 4, 2017-й – 8, 2018-й – 6; 2019-й – 3, 2020-й – 3, 2021-й – 7, 2022-й – 1, 2023-й – 1, 2024-й – 0, за січень–березень 2025-го – 1) [8]. Це пояснюється наявними конструктивними недоліками норм, які передбачені ст. 347-1 КК України, їх неузгодженістю з іншими суміжними статтями Особливої частини КК України, що призводить до відповідних труднощів під час кваліфікації. Недоліки спричинені й відсутністю комплексних теоретичних досліджень кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста [3, с. 172–173].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання кримінально-правової охорони професійної діяльності журналіста досліджували низка видатних вчених України, однак питанню кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста приділили увагу у своїх працях такі вчені, як Л. А. Богуш, А. С. Бондарчук, А. В. Боровик, К. М. Буряк, Р. О. Мовчан, О. В. Остроглядь, О. С. Павлова, Ю. І. Пухір, О. Сачко, Т. І. Созанський, О. Л. Соколенко, Ю. В. Сподарик, О. О. Хорватова, О. М. Шармар, О. О. Юріков та ін.

Тому **метою статті** є вивчення проблемних питань кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста та формулювання пропозицій щодо її удосконалення.

Виклад основного матеріалу

Аналіз наукових праць вітчизняних вчених, а також ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 347-1 КК України, дав змогу визначити, що проблемними питаннями є: 1) необхідність виправлення недоліку КК України в частині визначення 14-річного віку кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста, вчинене шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки; 2) питання щодо відмежування ст. 347-1 КК України від умисного знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України) за наслідками у виді заподіяння шкоди у великому чи особливо великому розмірі.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років [5]. Тобто загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є 16 років.

У ч. 2 ст. 22 КК України міститься виключний перелік кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає з 14-ти років [5]. Аналіз цих кримінальних правопорушень дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності, у першу чергу, за дві групи кримінальних правопорушень: 1) насильницькі кримінальні право-порушення; 2) майнові кримінальні правопорушення [4, с. 277].

Зниження вікової межі відповідальності за ці кримінальні правопорушення ґрунтується на таких критеріях: 1) рівень розумового розвитку особи, який засвідчує можливість уже у віці 14-ти років усвідомити фактичні ознаки й суспільну небезпечність кримінальних правопорушень, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК України; 2) значну поши-

реність цих кримінальних правопорушень серед підлітків; 3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості із цих кримінальних правопорушень [1, с. 145]. Встановлення загального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (із 16-ти років, а за деякі кримінальні правопорушення – з 14-ти років), зумовлено тим, що досягнувши цього віку, особа цілком здатна оцінювати власну поведінку, зокрема кримінально протиправну [7, с. 81; 11, с. 452–456; 12, с. 206].

Оскільки вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, має правове значення, органи досудового розслідування та суди повинні вжити заходів щодо встановлення віку неповнолітнього – дати його народження (число, місяць, рік) [14, с. 153–155]. Особу вважають такою, що досягла певного віку, не в день народження особи, а починаючи з 00:00 годин наступної доби. Також слід ураховувати місце народження та місце вчинення кримінального правопорушення, якщо вони знаходяться в різних часових поясах [7, с. 81–82]. Максимальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чинне кримінальне законодавство України не визначає [11, с. 452–456; 12, с. 207].

З огляду на зміст ч. 2 ст. 22 КК України, кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна журналіста настає з 16-ти років. Проте слід акцентувати увагу, що відповідальність за кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 194, 347, 352, 378, ч. 2 і 3 ст. 399 КК України, настає з 14 років. У зв'язку з тим, що зазначені суспільно небезпечні діяння, пов'язані з умисним знищенням або пошкодженням чужого майна, що спричинили тяжкі наслідки або вчинені загальнонебезпечним способом, незрозуміла позиція законодавця визначити 16-ти річний вік відповідальності за схоже діяння (ч. 2 ст. 367-1 КК України).

Наприклад, за умисне знищення або пошкодження майна, що належить працівникові правоохоронного органу, працівникові органу державної виконавчої служби, приватному виконавцю (у тому числі після звільнення з посади) чи їхнім близьким родичам, у зв'язку з виконанням службових обов'язків працівником правоохоронного органу або примусовим виконанням рішень державним виконавцем чи приватним виконавцем (у тому числі у минулому), вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 347 КК України) [5] відповідальність настає з 14 років, тоді як аналогічні дії, але вчинені щодо журналіста (ч. 2 ст. 347-1 КК України) відповідальність настає лише з 16 років. При цьому, суспільна небезпека цих кримінальних правопорушень майже рівнозначна, а санкції статей однакові.

З метою усунення зазначеної вище суперечності в КК України, пропонуємо, шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 22 КК України, передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни) [5], з 14-ти років.

Під час аналізу наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ст. 347-1 КК України, виникає питання щодо відмежування цього суспільно небезпечного діяння від умисного знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України). Наприклад, якщо умисним знищенням чи пошкодженням майна, що належить журналісту, було заподіяно шкоду у великому розмірі, то це слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, чи окремо ст. 194 КК України або ст. 347-1 КК України. Крім того, є також малозначність діяння, на що також слід звернути увагу.

З цього приводу К. М. Буряк зазначає, що у законі про кримінальну відповідальність необхідно визначити, який розмір шкоди потрібно визначити в якості ознаки простого складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 347-1 КК України), а який мав би бути шкодою, котра б вважалася

«значною шкодою» і виконувала б роль кваліфікуючої ознаки даного кримінального правопорушення. Адже якщо діянням не заподіяно істотної шкоди журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, то має місце малозначність діяння. Відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі [2, с. 115; 5].

Р. О. Мовчан звертає увагу на те, що, на відміну від загальної ч. 1 ст. 194 КК України, для інкримінування якої необхідно встановити, що умисне знищення або пошкодження майна завдало шкоду у великому розмірі, за ст. 347-1 КК України кваліфікується будь-яке знищення або пошкодження майна потерпілих, незалежно від розміру завданої шкоди. Водночас у випадках знищення майна відверто незначної вартості (ручки, аркуша паперу тощо) або незначного пошкодження малоцінного майна не виключається застосування ч. 2 ст. 11 КК України [6, с. 215].

Схожу позицію підтримує й Ю. В. Сподарик, який зазначає, що за ч. 1 ст. 194 КК України відповідальність настає у разі заподіяння шкоди у великих розмірах, а за ч. 2 ст. 194 КК України за шкоду в особливо великих розмірах, у ст. 347-1 КК України розмір шкоди значення не має. Він наголошує, що для уникнення проблем у разі кваліфікації і загалом для спрощення цього процесу варто було б законодавчо чітко визначити, який розмір шкоди потрібно визначити як ознаку простого складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 347-1 КК України), а який мав би бути шкодою, котра б вважалася «значною шкодою» і виконувала б роль кваліфікуючої ознаки цього кримінального правопорушення. Адже якщо діянням не заподіяно істотної шкоди фізичній особі у цьому разі журналісту чи його близьким родичам, то має місце малозначність діяння, а як відомо, якщо в діянні встановлені ознаки малозначності діяння, справа підлягає закриттю за відсутністю складу кримінального правопорушення [10, с. 145–146; 13, с. 219–224].

На нашу думку, оскільки ст. 347-1 КК України є спеціальною нормою по відношенню до ст. 194 КК України і передбачає посилення відповідальності за посягання на майно саме журналіста у зв'язку з його професійною діяльністю, то і малозначності за відсутності шкоди у великому розмірі не може бути.

Що стосується заподіяння шкоди у великому розмірі, то для усунення суперечностей в КК України, вважаємо за необхідне доповнити ст. 347-1 вказівкою на такі кваліфікуючі обставини, як заподіяння шкоди у великому розмірі та в особливо великому розмірі. Водночас зазначену норму доповнити приміткою, яку викласти у такій редакції: «1. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. 2. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною в особливо великому розмірі, якщо її розмір у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

Отже, матеріальна шкода у великому розмірі (250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) станом на 2025 рік (податкова соціальна пільга – 1514 грн) становить 378 500 грн, а шкода в особливо великому розмірі (600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) – 908 400 грн. Таким чином, це повністю узгоджується з положеннями ст. 194 КК України та приміткою до ст. 185 КК України, а також це усуне помилки під час відмежування ст. 194 і 347-1 КК України за розміром заподіяної шкоди.

Висновки

Обґрунтовано необхідність доповнити ст. 347-1 вказівкою на такі кваліфікуючі обставини, як заподіяння шкоди у великому розмірі та в особливо великому розмірі. Водночас зазначену норму доповнити приміткою, яку викласти у такій редакції: «1. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною у великому розмірі, якщо її розмір у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує

неоподатковуваний мінімум доходів громадян. 2. У цій статті майнова шкода визнається заподіяною в особливо великому розмірі, якщо її розмір у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян».

Встановлено, що матеріальна шкода у великому розмірі (250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) станом на 2025 рік (податкова соціальна пільга – 1514 грн) становить 378 500 грн, а шкода в особливо великому розмірі (600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) – 908 400 грн. Це повністю узгоджується з положеннями ст. 194 КК України та приміткою до ст. 185 КК України, а також це усуне помилки під час відмежування ст. 194 і 347-1 КК України за розміром заподіяної шкоди.

Аргументовано необхідність передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни), з 14-ти років.

Література

1. Бондарчук А. С. Кримінально-правова характеристика погрози або насильства щодо журналіста в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 269 с.

2. Буряк К. М. Злочини проти професійної діяльності журналістів в Україні: кримінально-правове та кримінологічне дослідження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 245 с.

3. Возна Т. О. Передумови дослідження кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану :* матеріали міжвідом. наук.практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.). Київ, 2023. С. 172–175.

4. Гродецький Ю. В., Зайцев О. В. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1 (21). С. 225–281.

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

6. Мовчан Р. О. Спеціальні норми щодо кримінально-правового захисту журналістської діяльності (ст. ст. 345-1, 347-1, 348-1, 349-1 КК України): науково-практичний коментар окремих дискусійних положень. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 209–221.

7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.

8. Офіс Генерального прокурора : [сайт] / *Статистика*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/1stat.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів : Закон України від 14 трав. 2015 р. № 421-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-19#Text.

10. Сподарик Ю. В. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти журналістської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 141–150.

11. Тарасенко О. С. Типові слідчі ситуації подальшого етапу досудового розслідування незаконного зайняття рибним промислом. *Право і суспільство*. 2024. № 1/2024. Т. 2 С. 452–456. pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/70.pdf

12. Юріков О. О. Кримінально-правова охорона об'єктів електронних комунікацій : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 304 с.

13. Tarasenko O. S. (2020). Problem issues of combating criminal communities. *Knowledge, Education, Law, Management*. № 8 (36). Vol. 2. С. 219–224. URL: http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/3897

14. Tumanyants, A., Hetman, H., Babanina, V., Dovbash, R. (2023). Features of Ensuring the Right to Liberty and Personal Integrity

In Criminal Proceedings Under the Conditions of Martial Law: Precedent Practice of the European Court of Human Rights and Ukrainian Realities. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2 (19) P. 153–171. URL: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.2-n000226

Tetiana VOZNA,
tfedko86@ukr.net

IMPROVEMENT OF THE NORMS PROVIDING CRIMINAL LIABILITY FOR INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO A JOURNALIST'S PROPERTY

The article analyzes problematic issues of criminal liability for intentional destruction or damage to a journalist's property, and also formulates proposals for its improvement. The need to supplement Article 347-1 of the Criminal Code of Ukraine with an indication of such qualifying circumstances as causing damage in a large amount and in an especially large amount, by supplementing it with a note, which should be worded as follows: "1. In this article, property damage is recognized as caused in a large amount if its amount exceeds the non-taxable minimum income of citizens by two hundred and fifty times or more. 2.In this article, property damage is recognized as caused in an especially large amount if its amount exceeds the non-taxable minimum income of citizens by six hundred and more times." It has been established that material damage in a large amount (250 non-taxable minimum incomes of citizens) as of 2025 (tax social benefit – 1514 UAH) is 378,500 UAH, and damage in an especially large amount (600 non-taxable minimum incomes of citizens) is 908,400 UAH. This is fully consistent with the provisions of Art. 194 of the Criminal Code of Ukraine and the note to Art. 185 of the Criminal Code of Ukraine, and it will also eliminate errors when distinguishing Art. 194 and 347-1 of the Criminal Code of Ukraine by the amount of damage caused. The need to provide for liability for intentional destruction or damage to property belonging to a journalist, his close relatives or family members, in connection with the journalist's lawful professional activity, committed by arson, explosion or other generally dangerous method, or those that caused death or other serious consequences (or that caused property damage in particularly large amounts – taking into account the proposed changes), from the age of 14 is argued.

Key words: criminal liability, journalist, destruction of, damage to property, close relatives, family members, legitimate professional activity, mass media.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ОБ'ЄКТА НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА

БІЛЕЦЬКИЙ Н.Т. - аспірант кафедри приватного права Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.49

Наукова стаття присвячена ґрунтовному дослідженню еволюції правового регулювання об'єктів незавершеного будівництва (ОНБ) в Україні. У статті послідовно висвітлюється історичний шлях розвитку законодавства, починаючи з радянського періоду, де поняття ОНБ як самостійного об'єкта цивільних прав, здатного до вільного обороту, фактично було відсутнім. Цивільний кодекс Української РСР 1963 року не містив відповідних норм. Ситуація кардинально змінилася з проголошенням незалежності України у 1991 році та початком ринкових реформ.

Увага приділяється приватизаційному законодавству, зокрема Законам України «Про приватизацію державного майна» (1992) та «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» (2000), який визначив ОНБ «об'єкти, на яких розпочато будівництво, але не прийняті в експлуатацію». Детально розглядається роль законодавства про заставу та іпотеку 1990-х – початку 2000-х років, зокрема Законів України «Про заставу» (1992) та «Про іпотеку» (2003). Хоча ці акти намагалися врегулювати можливість іпотеки ОНБ, відсутність чіткого статусу ОНБ як об'єкта права та системи реєстрації прав на нього робила таку іпотеку практично неможливою, створюючи «сіру зону» в кредитуванні будівництва та призводячи до численних судових спорів та визнання договорів недійсними.

Акцентується, що ст. 331 ЦК України створювала певний «парадокс»: фізично об'єкт існував, у нього вкладалися значні кошти, але право власності не виникало до завершення будівництва і така ситуація не відповідала потребам динамічного ринку нерухомості та захисту інтересів інвесторів. Зміни у правовому регулюванні ОНБ, які стали відповіддю на багаторічні доктринальні дискусії та проблеми правозастосування, відбулися із прийняттям Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15 серпня 2022 року № 2518-IX. Автори наголошують на значенні цього закону як комплексного нормативного акта, що запровадив новітній інститут спеціального майнового права (СМП) та встановив обов'язкову державну реєстрацію таких прав. Підкреслюється, що СМП, як зареєстрований об'єкт цивільних прав, трансформував ОНБ у ліквідний та надійний актив, який можна відчужувати, успадковувати та обтяжувати, зокрема іпотекою. Це значно розширило можливості для фінансування будівництва та захисту інвесторів, що є беззаперечним позитивним зрушенням. Водночас, зазначається, що, незважаючи на значні позитивні зрушення, Закон № 2518-IX викликав низку нових дискусій та проблемних питань у науковому середовищі.

Ключові слова: об'єкт незавершеного будівництва, право власності, державна реєстрація, спеціальне майнове право, іпотека, приватизація.

Постановка проблеми

Ст. 41 Конституції України гарантує, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом . У національному законодавстві основний зміст права власності розкривається в ч. 1 ст. 317 ЦК України. Щоб ці фундаментальні положення не були декларативними, а реально діючими і людина могла повною мірою реалізовувати наявне у неї право, цілком закономірна потреба конкретизації, деталізації таких положень у галузевому національному законодавстві з обов'язковим урахуванням специфіки кожного виду об'єкта права власності.

Актуальність досліджень правового режиму об'єктів незавершеного будівництва (Далі - ОНБ) в Україні обумовлена низкою причин, зокрема тривалою неоднозначністю та фрагментарністю правового регулювання в національному законодавстві, тому що відсутність чіткого нормативного визначення та низка спірних питань щодо їх цивільного обороту створювали істотні труднощі в цивільному обороті таких об'єктив, наявні інвестиційні ризики (появи схем подвійних продажів майбутніх квартир, судових спорів, та блокування інвестиційних проектів) тощо. Ця ситуація свідчила про нагальну потребу в уніфікованому та комплексному правовому регулюванні, яке б забезпечувало стабільність цивільних правовідносин та надійний захист прав інвесторів й інших учасників правовідносин.

Прийняття Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [1] стало давно очікуваною відповіддю на нагальні потреби і спрямованим на впорядкування цивільного обороту ОНБ та майбутніх об'єктів нерухомості (МОН), а також на посилення гарантій речових прав на такі об'єкти. Даний нормативний акт запровадив новітній інститут спеціального майнового права, що потенційно дозволяє захистити права інвесторів до завершення будівництва, встановив обов'язкову державну реєстрацію таких прав, значно підвищивши їх публічну достовірність та захищеність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти розвитку законодавчого регулювання правового режиму ОНБ були предметом наукового дослідження О. М. Вінника, Н. В. Майка, С.В. Гринько, О. В. Дзери, Р. А. Майданика, Д. С. Спєсівцева, Р. О. Стефанчука, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченка, та інших науковців.

Мета і завдання дослідження

Дослідження здійснюється з метою виділення основних, ключових моментів у становленні та розвитку вітчизняного законодавства в частині правового регулювання набуття права власності та інших майнових прав на об'єкт незавершеного будівництва.

Виклад основного матеріалу

Історичний розвиток правового регулювання ОНБ в Україні є яскравою ілюстрацією адаптації правової системи до кардинальних соціально-економічних трансформацій, спричинених розпадом СРСР та переходом до ринкових відносин. Розуміння цих процесів потребує аналізу вихідних теоретичних та законодавчих передумов, що мали місце у пострадянський період, особливо періоду 1990-х років, оскільки мав місце постійний пошук оптимальних правових моделей для об'єкта, який за своєю суттю є динамічним і проміжним, що неодноразово підкреслювалося у науковій доктрині [2, 3].

У радянському цивільному праві, що базувалося на принципах планової економіки та домінуванні державної соціалістичної власності, поняття «об'єкт незавершеного будівництва» як самостійного об'єкта цивільних прав, здатного до вільного обігу (купівлі-продажу, застави тощо), фактично було відсутнім. Цивільний кодекс Української РСР 1963 року не містив норм, що визначали б правовий режим ОНБ у контексті ринкового обігу, що підтверджується відсутністю відповідних статей у кодифікаційному акті того часу [4]. Ситуація кардинально змінилася з проголошенням незалежності України у 1991 році та початком ринкових реформ, що вимагало від законодавця тер-

мінового пошуку рішень для проблемних активів. Ухвалення Закону України «Про власність» у 1991 році стало фундаментальною зміною, що закріпила існування приватної власності та можливість володіння, користування і розпорядження майном, включаючи нерухомість [5]. Саме розрив із соціалістичною концепцією власності та необхідність включення в оборот нових, раніше невідомих праву об'єктів, став одним з головних викликів для української цивілістики 90-х років .

В юридичній літературі відзначається, що саме в цей період утворилася величезна кількість так званих «довгобудів» – об'єктів, будівництво яких було зупинене через припинення державного фінансування, зруйновану систему централізованого постачання матеріалів та інших причин. Такі об'єкти, з одного боку, мали значну матеріальну цінність, а з іншого – не мали чіткого правового статусу, що робило неможливим їх залучення до економічного обігу і таке явище можна охарактеризувати як правову аномалію, коли фактично існуючий цінний актив залишався поза правовим полем, оскільки не підпадав під традиційні категорії речей, здатних до обороту. Це створювало ситуацію, коли інвестори та забудовники, які вклали значні ресурси, не мали юридичних інструментів для захисту своїх прав на проміжний результат будівництва. Це створювало підґрунтя для численних зловживань та формування схематичних механізмів інвестування, які не забезпечували належного захисту прав громадян. ОНБ тривалий час не відповідав критерію оборотоздатності саме через законодавчу невизначеність.

Критика законодавства науковцями цього періоду зосереджується на тому, що його розвиток відбувався непослідовно і несистемно, законодавець діяв реагуючи на вже існуючі проблеми, а не формуючи випереджувальну, цілісну концепцію правового режиму ОНБ. Це призвело до того, що на практиці почали застосовуватися різні договірні конструкції, які не мали належного законодавчого підґрунтя, що лише посилювало правову невизначеність статусу ОНБ унеможливлювала його ефективне використання як предмета іпотеки, що гальмувало розвиток ринку кредитування під заставу нерухомості [2; 3]. Як відповідь на виклики перехідного періоду, приватизаційне законодавство стало одним із перших напрямків розвитку законодавства, у якому ОНБ отримав своєрідну «легалізацію», оскільки держава прагнула позбутися тягаря «довгобудів» та залучити інвестиції для їх завершення. Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 № 2163-XII, хоча і не містив нормативного визначення ОНБ, але в переліку об'єктів приватизації згадував «об'єкти незавершеного будівництва» [6]. Більш системного характеру законодавче регулювання набуло із ухваленням Закону України «Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва» від 14.09.2000 № 1967-III [7], який встановлював, що приватизація ОНБ здійснюється, як правило, шляхом продажу на аукціоні або за конкурсом з обов'язковою умовою завершення будівництва та/або введення об'єкта в експлуатацію [7]. Саме цей нормативний акт вперше на законодавчому рівні легалізував ОНБ як специфічний об'єкт приватизації, визначивши його як «об'єкти, на яких розпочато будівництво, але не прийняті в експлуатацію». Це дозволило розпочати процес відчуження «довгобудів» у приватну власність з метою їх завершення. Однак, це регулювання стосувалося лише об'єктів державної та комунальної власності і не вирішувало проблем ОНБ, що створювалися приватними особами [7].

Законодавство про заставу та іпотеку 1990-х років також опосередковано врегламентовувало правовий режим ОНБ, а першим у цій сфері був Закон України «Про заставу» від 02.10.1992 № 2654-XII [8] Однак, як зазначається в юридичній літературі того періоду, відсутність чіткого статусу ОНБ як об'єкта права та системи реєстрації прав на його робила таку іпотеку практично неможливою [2; 3; 9]. Це створювало так звану «сіру зону» в кредитуванні будівництва, оскільки банки не мали надійного забезпечення своїх інвестицій, а спроби передати в іпотеку ОНБ наштовхувалися на правову невизначеність його правового режиму, що призводило до судових спорів та визнання таких договорів недійсними. З

прийняттям Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 №898–IV [10], який детальніше врегулював інститут іпотеки, питання можливості іпотеки ОНБ отримало більш чітке законодавче підґрунтя, проте і він не вирішив усіх проблем, пов'язаних з реєстрацією прав на ОНБ як предмет іпотеки до моменту завершення будівництва, що продовжило створювати правову невизначеність. Однак, навіть після прийняття Закону «Про іпотеку» у 2003 році, який визначав можливість іпотеки об'єктів незавершеного будівництва, суди часто відмовляли у зверненні стягнення на такі об'єкти, якщо вони не були належним чином зареєстровані як окремі об'єкти цивільних прав, що свідчить про системну проблему, яка зберігалася [10; 11; 12].

Підзаконні акти відігравали важливу, хоча й обмежену, роль у формуванні практики, наприклад Тимчасове положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 07.02.2002 № 7/5, було одним з перших актів, що встановило процедурні аспекти реєстрації, у тому числі і щодо ОНБ, для яких було надано право на виконання будівельних робіт. Цей акт відіграв значну роль у формуванні реєстраційної практики та спробах легалізації ОНБ як об'єкта цивільних прав.

Прийняття Цивільного кодексу України (ЦК України) у 2003 році стало надзвичайно важливим етапом у розвитку вітчизняного цивільного законодавства. Ст. 181 ЦК України закріпила загальне поняття нерухомого майна, яке поширювалося і на ОНБ. Разом з тим навіть кодифікація не вирішила всіх проблем, пов'язаних із правовим режимом ОНБ. У ст 331 ЦК України визначено, що право власності на новостворене нерухоме майно виникає з моменту завершення будівництва та його державної реєстрації, що залишало «відкритим» питання про правовий режим об'єкта до цього моменту. Ця норма була прогресивною для свого часу, але фактично не визначала належним чином правовий режим об'єкта до моменту його повної готовності. Вчені зазначали, що така редакція ст. 331 створила певний парадокс: з одного боку, об'єкт фізично існував, у нього вкладалися значні кошти, а з іншого – право власності, як найповніше речове право, не виникало до завершення будівництва, що не відповідало потребам динамічного ринку нерухомості та захисту інтересів інвесторів. Науковці критикували такий законодавчий підхід, вважаючи, що він не повною мірою враховував економічні реалії інвестиційно-будівельної діяльності. Більше того, ця законодавча «особливість» призвела до формування та активного застосування судовою практикою та доктриною конструкції «майнових прав» щодо ОНБ. Під «майновими правами» розумілося право вимоги інвестора до забудовника щодо передачі у власність готового об'єкта після завершення будівництва [11; 12]. Хоча ЦК України і заклав основи для ринкового регулювання, ст. 331 у її тогочасній редакції створила фундаментальну суперечність. З одного боку, визнавалася можливість укладення договорів щодо ОНБ, а з іншого – право власності як повноцінне речове право виникало лише після завершення будівництва. Ця «невизначеність правового режиму», стала головною причиною виникнення сурогатних правових конструкцій, таких як договори про пайову участь, які практично не надавали інвесторам речово-правового захисту [11]. Слід зазначити, що вищезгадана концепція не забезпечувала публічної реєстрації прав та не дозволяла повноцінно включити ОНБ у цивільний оборот.

Зауважимо, що вчені не лише констатували проблеми, а й активно пропонували шляхи їх вирішення, зокрема Ю. Є. Ходико пропонував внести зміни до ЦК України, прямо закріпивши ОНБ як окремий вид нерухомого майна та встановивши спеціальний порядок реєстрації прав на його, що, по суті, передбачило логіку майбутньої реформи 2022 року [12].

Окремою проблемою, що існувала протягом усього періоду розвитку законодавства, було питання самочинного будівництва, зокрема правовий режим самочинно збудованого ОНБ завжди був об'єктом особливої уваги, оскільки він створював найбільші ризики для цивільного обороту. На

нашу думку, це викликало критику, оскільки такий підхід не враховував випадків, коли самочинне будівництво було здійснено з незначними порушеннями або коли його знесення було економічно недоцільним. Проблеми правового режиму самочинного будівництва є складним у сучасному цивільному праві, і ця проблема лише ускладнюється, коли йдеться про саме незавершені об'єкти.

Радикальні зміни у правовому регулюванні ОНБ, які стали відповіддю на багаторічні доктринальні дискусії та проблеми правозастосування, відбулися із прийняттям Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15 серпня 2022 року № 2518-IX1 [1]. Цей закон, що набрав чинності 10 жовтня 2022 року, можна вважати комплексним нормативним актом, спрямованим на створення дієвих механізмів захисту прав інвесторів. Саме цей Закон № 2518-IX є спробою уніфікувати та врегулювати ці особливості, саме запровадження нових речових прав та інструментів контролю є ключовим для гарантування прав на об'єкти нерухомого майна, що будуть споруджені в майбутньому. Однак такий новий підхід до гарантування речових прав, все ж не виключає потенційних колізій у правозастосуванні, що, на наш погляд, свідчить про збереження певної правової невизначеності. СМП як зареєстрований об'єкт цивільних прав, трансформував ОНБ у ліквідний та надійний актив, який можна відчужувати, успадковувати та обтяжувати.

Разом із запровадженням СМП, Закон № 2518-IX містить низку інших важливих новацій, спрямованих на посилення захисту прав інвесторів, зокрема - обов'язкова державна реєстрація спеціального майнового права на майбутні об'єкти нерухомості в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Запровадження гарантійної частки як дієвого механізму забезпечення прав інвесторів, що утримується забудовником та використовується для завершення будівництва у випадку невиконання ним зобов'язань [1].

Висновки

Історичний розвиток правового регулювання ОНБ в Україні є яскравою ілюстрацією адаптації правової системи до кардинальних соціально-економічних трансформацій. Від початкового спрощеного підходу до врегулювання майнових прав на недобудовані об'єкти, правотворчість поступово перейшла до більш деталізованих, але все ще недостатньо системних рішень. Незважаючи на значний прогрес у правовому регулюванні, в українському законодавстві залишалася низка прогалин та суперечностей, які потребують подальшого дослідження та вдосконалення.

Література

1. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому : Закон України від 15 серпня 2022 року № 2518–IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text

2. Анатійчук В.В. Особливості правового регулювання об'єктів незавершеного будівництва. *Юридична Україна*. 2020. № 3. С. 34–38.

3. Майка Н.В. Набуття речових прав на чуже нерухоме майно в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль, 2018. 228 с.

4. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

5. Про власність : Закон України від 07 лютого 1991 року № 697-XII (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text

6. Про приватизацію державного майна : Закон України від 04 березня 1992 року № 2163-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-12#Text

7. Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва : Закон України від 14 вересня 2000 року № 1967-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1967-14#Text

8. Про заставу : Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2654-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 47. ст. 642. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text

9. Зубков С.О. Цивільно-правове регулювання набуття права власності на новостворене нерухоме майно: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 210 с.

10. Про іпотеку : Закон України від 05 червня 2003 року № 898-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text

11. Спєсівцев Д. С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 2. С. 99-102.

12. Ходико Ю. Є. Об'єкт незавершеного будівництва та особливості його правового режиму. Вісник прокуратури. 2011. № 9. С. 89-95.

Biletsky N.T.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL REGIME OF AN UNFINISHED CONSTRUCTION OBJECT

The scientific article is devoted to a thorough study of the evolution of the legal regulation of unfinished construction objects (UOC) in Ukraine. The article consistently highlights the historical path of the development of legislation, starting from the Soviet period, where the concept of UOC as an independent object of civil rights, capable of free circulation, was virtually absent. The Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963 did not contain relevant norms. The situation changed radically with the declaration of independence of Ukraine in 1991 and the beginning of market reforms.

Attention is paid to privatization legislation, in particular the Laws of Ukraine «On the privatization of state property» (1992) and «On the peculiarities of privatization of unfinished construction objects» (2000), which defined UOC as «objects on which construction has begun, but have not been put into operation.» The role of the legislation on pledge and mortgage of the 1990s and early 2000s is examined in detail, in particular the Laws of Ukraine «On Pledge» (1992) and «On Mortgage» (2003). Although these acts attempted to regulate the possibility of mortgage of ONB, the lack of a clear status of ONB as an object of law and a system for registering rights to it made such mortgage practically impossible, creating a «gray zone» in construction lending and leading to numerous litigation and the recognition of contracts as invalid. It is emphasized that Article 331 of the Civil Code of Ukraine created a certain «paradox»: the object physically existed, significant funds were invested in it, but the right of ownership did not arise until the completion of construction, and such a situation did not meet the needs of the dynamic real estate market and the protection of investors' interests. Changes in the legal regulation of ONS, which were a response to many years of doctrinal discussions and problems of law enforcement, took place with the adoption of the Law of Ukraine «On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Constructed in the Future» dated August 15, 2022 No. 2518-ИХ. The authors emphasize the significance of this law as a comprehensive regulatory act that introduced the newest institute of special property law (SPL) and established mandatory state registration of such rights. It is emphasized that SPL, as a registered object of civil rights, transformed ONS into a liquid and reliable asset that can be alienated, inherited and encumbered, in particular, with a mortgage. This significantly expanded the possibilities for financing construction and protecting investors, which is an undeniable positive development. At the same time, it is noted that, despite significant positive developments, Law No. 2518-ИХ has caused a number of new discussions and problematic issues in the scientific community.

Keywords: unfinished construction object, property right, state registration, special property law, mortgage, privatization.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІЙ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

ТЕЛЕШЕЦЬКИЙ Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування

УДК 343.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.50

У статті розглянуто актуальні питання участі України у міжнародній системі протидії транснаціональній організованій злочинності в умовах правового режиму воєнного стану. Доведено, що масштаби міжнародної злочинності зростають, що вимагає від України посилення співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями у таких сферах, як: транскордонна злочинність, пов'язана з нелегальною міграцією, торгівлею людьми, розповсюдження зброї масового ураження; контрабанда зброї, боєприпасів, вибухових речовин і наркотиків; незаконне переміщення через кордон товарів та цінностей, ухилення від сплати установлених платежів; зростання рівня тероризму та кіберзлочинів.

Повномасштабне вторгнення рф в Україну спричинило суттєве ускладнення криміногенної ситуації та зростання ряду загрозу, серед яких воєнні злочини, незаконний обіг зброї, кіберзлочинність, контрабанда, торгівля людьми та фінансування тероризму, продовження розвідувально-підривної діяльності проти України спецслужб іноземних держав, насамперед рф, що використовують організовані злочинні угруповання тощо. Констатується, що в умовах правового режиму воєнного стану означені проблеми загострюються та стають ще більш актуальними і потребують комплексного підходу в контексті їх вирішення, оскільки транснаціональна організована злочинність є складним багатовимірним явищем. Робиться висновок, що своїм існуванням та подальшим розвитком транснаціональна організована злочинність становить загрозу національній, в т.ч. державній безпеці України.

З огляду на це, вбачається, що перспективними напрямами участі України у міжнародній системі протидії транснаціональній організованій злочинності можуть стати: активна участь нашої держави у розробці міжнародних стандартів боротьби зі транснаціональною організованою злочинністю; розширення правових механізмів співробітництва з міжнародними правоохоронними органами (Інтерпол, Європол, ООН) та укладання нових міжнародних угод в контексті протидії транснаціональній злочинності; розширення обміну інформацією та аналітичної взаємодії та посилення співпраці між національними правоохоронними органами та іноземними партнерами щодо обміну оперативною інформацією тощо.

Ключові слова: транснаціональна організована злочинність, міжнародна система протидії транснаціональній організованій злочинності; правовий режим воєнного стану, міжнародне співробітництво тощо.

Постановка проблеми

Одним із основних завдань будь-якої держави є протидія злочинності, насамперед, транснаціональній організованій злочинності (далі – ТОЗ), яка охоплює майже всі тяжкі злочинні дії міжнародного характеру з метою отримання прибутку і, безперечно, є загрозою національній та міжна-

родній безпеці та охоронюваним суспільним інтересам. Наразі в умовах глобалізації ТОЗ є закономірним результатом розвитку злочинної діяльності в суспільстві, її організованих сфер і являє собою найбільш високолатентну і небезпечну систему організованої злочинної діяльності (далі – ОЗД). До основних напрямків ОЗД, що можуть бути охарактеризовані, як ТОЗ, слід віднести такі: обіг наркотиків, контрабанда мігрантів, торгівля людьми, відмивання грошей, торгівля вогнепальною зброєю, контрафактні товари, тваринний світ і культурні цінності, а також деякі елементи кіберзлочинності. Безперечно, такі злочинні дії становлять загрозу миру і безпеці людства, призводять до порушення та підриву прав людини, негативно впливають на економічний, соціальний, культурний, політичний і громадянський розвиток держави і суспільства.

Як зазначається в Стратегії боротьби з організованою злочинністю, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р, «В умовах збройної агресії проти України та намагання створити терористичні організації в державі організована злочинність становить пряму загрозу для національної безпеки. Підвищення рівня тяжких та особливо тяжких злочинів, які вчинено у складі організованих груп і злочинних організацій, зокрема із застосуванням вогнепальної зброї, установлення корумпованих відносин між посадовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування та криміналітетом, використання неконкурентних методів у фінансово-господарській діяльності підприємств негативно впливає на економічне зростання та пов'язаний з ним суспільний розвиток України… Організована злочинність є інструментом, що використовується спецслужбами іноземних держав для дестабілізації ситуації в Україні та завдання шкоди національній безпеці. Наявні умови для використання окремими громадськими об'єднаннями організованої злочинності як засобу політичної боротьби та придушення демократії. Відсутність системного підходу до ведення боротьби з організованою злочинністю, неналежний рівень взаємодії правоохоронних органів у відповідній сфері, застаріле та розбалансоване нормативно-правове забезпечення з питань боротьби з організованою злочинністю, недосконаліть процедури моніторингу криміногенної ситуації, відсутність консолідованої об'єктивної методології оцінки загроз організованої злочинності, використання застарілих форм і методів боротьби з таким явищем призводить до загострення проблем, пов'язаних з організованою злочинністю, та низького рівня ефективності боротьби з нею. З огляду на стан поширення організованої злочинності, складне безпекове середовище навколо України та криміногенну ситуацію всередині держави організація системної боротьби з організованою злочинністю повинна стати одним із пріоритетних завдань державної політики та потребує вжиття дієвих скоординованих міжвідомчих заходів і поглиблення міжнародного співробітництва.».

З огляду на зазначене, вбачається вкрай актуальним проведення дослідження особливостей міжнародно-правового співробітництва України у сфері запобігання ТОЗ, особливо з огляду на сучасні загрози та виклики, що стоять перед нашою державою. Очевидно, що з метою протидії ТОЗ на міжнародному рівні важливе значення має розробка стратегічних напрямів міждержавного співробітництва, інституційно-правових інструментів, а також запровадження спільних міждержавних заходів кримінально-правового характеру. Означене свідчить про актуальність обраної проблематики дослідження та її значення для сучасного міжнародного кримінального права в контексті протидії ОЗД.

Метою статті є аналіз основних напрямів та форм міжнародно-правового співробітництва України у сфері протидії транснаціональній організованій злочинності, особливо в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання щодо протидії ТОЗ стали предметом наукових досліджень таких вчених як А. А. Вознюка, Б. М. Головкіна, Г. П. Жаров-

ської, А. В. Тарасюка, В. Я. Тація, М. І. Хавронюка, Ю. І. Шваґер, С. А. Шепетько та ін. Разом з тим, означена проблематика потребує подальших наукових розробок з урахуванням сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу

Незважаючи на наявність значного обсягу наукових праць, присвячених даній проблемі, питання щодо нормативно-правового забезпечення міжнародного співробітництва щодо запобігання ТОЗ є ще мало дослідженим. В цілому, міжнародне співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю можна визначити як співробітництво держав, спрямоване на розробку і координацію заходів щодо попередження, розкриття злочинів і поводження з правопорушниками, а також вироблення комплексних цілей і завдань з мінімізації транснаціональних і внутрішньодержавних протиправних діянь.

Міжнародне співтовариство приділяє увагу протидії ТОЗ, яка, як вище зазначалось, охоплює практично усі злочини міжнародного характеру. Головним міжнародним інструментом у боротьбі з ТОЗ є Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. (далі – Конвенція ТОЗ 2000 р.) [4]. В Конвенції ТОЗ під «транснаціональним злочином» розуміються протиправні дії, що мають транснаціональний характер, а саме: a) вчинені у більш ніж одній державі; b) вчинені в одній державі, але істотна частина їх підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; c) вчинені в одній державі, але за участю організованої злочинної групи під якою слід розуміти структурно оформлену групу у складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; d) вчинені в одній державі, але їх істотні наслідки мають місце в іншій державі. Відповідно до цієї Конвенції держави-учасниці взяли на себе зобов'язання вживати заходів проти ТОЗ, включаючи криміналізацію транснаціональних злочинів у внутрішньому законодавстві (участь в організованій злочинній групі, відмивання грошей, корупція та перешкоджання відправленню правосуддя); прийняття нових та широких рамок для екстрадиції, взаємної правової допомоги і співпраці правоохоронних органів; сприяння навчанню та технічній допомозі для створення або підвищення необхідного потенціалу національної влади.

Слід зазначити, що дана Конвенція доповнено трьома протоколами, які націлені на конкретні сфери та прояви ОЗД: Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.); Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрі (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.); Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боєприпасів до неї (резолюція 55/255 Генеральної Асамблеї ООН від 31 травня 2001 р.).

Наразі найпоширенішими формами ТОЗ є тероризм, злочинність у сфері економіки і наркозлочинність. Крім того, останнім часом набули поширення такі злочинні прояви організованої злочинності, як піратство, кіберзлочинність, сексуальна експлуатація дітей, екологічна злочинність та незаконний обіг культурних цінностей. Поширенню сучасних викликів світовій спільноті у вигляді різних злочинів сприяє можливість отримання незаконних надприбутків. Серед основних напрямів подолання ТОЗ в міжнародних нормативних джерелах та спеціальній літературі виокремлюють: розробку національного законодавства у сфері запобігання вказаним злочинам, посилення міжнародного співробітництва та удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції [1, с. 92-100]. У Конвенції ТОЗ окреслено основні напрями запобігання ТОЗ: перший напрям охоплює стратегії з обмеження шляхів здійснення злочинної діяльності через скорочення наявних чи майбутніх можливостей для організованих злочинних груп діяти на законних ринках при використанні

доходів від злочинів за допомогою законодавчих, адміністративних та інших заходів; другий напрям викликає необхідність знизити рівень уразливості законної економіки з тим, щоб перешкодити можливому проникненню до неї організованих злочинних груп [11]. До спільних заходів щодо боротьби із ТОЗ в межах ЄС залучаються як представники національних правоохоронних органів, так і різноманітні міжнаціональні структури. Так, одним з найбільш ефективних є інститут спільних слідчих груп, правовою основою впровадження якого є статті положення ст. 13 Конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС від 12 липня 2000 р. Цією Конвенцією передбачена можливість утворення уповноваженими органами держав-членів ЄС спільних слідчих груп для провадження конкретних заходів на певний визначений період часу (за умови наявності відповідної угоди між відповідними державами). Кожна держав може ініціювати утворення такої групи у разі необхідності розслідування транснаціонального злочину [10, с. 212-221]. Статтями 19 Конвенції ТОЗ та 49 Конвенції ООН проти корупції, що ратифіковані Україною, передбачено створення спільних слідчих груп із розслідування найбільш небезпечних злочинів, у тому числі транскордонних.

На виконання взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань у Кримінальний процесуальний кодекс України [5] (далі – КПК України) було введено норму, яка регулює дане питання. Так, відповідно до ст. 571 КПК України для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях декількох держав, або якщо порушуються інтереси цих держав, можуть створюватися спільні слідчі групи. Офіс Генерального прокурора розглядає і вирішує питання про створення спільних слідчих груп за запитом слідчого органу досудового розслідування України, прокурора України та компетентних органів іноземних держав. Члени спільної слідчої групи безпосередньо взаємодіють між собою, узгоджують основні напрями досудового розслідування, проведення процесуальних дій, обмінюються отриманою інформацією. Координацію їх діяльності здійснює ініціатор створення спільної слідчої групи або один з її членів. Слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії виконуються членами спільної слідчої групи тієї держави, на території якої вони проводяться.

З аналізу нормативних та доктринальних джерел можна дійти висновку, що наразі міжнародне співробітництво у протидії ТОЗ здійснюється за такими напрямами: співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності, співпраця у сфері здійснення кримінального правосуддя; інформаційно-технічне співробітництво. Організація міжнародного співробітництва з протидії ТОЗ має здійснюватися за таким алгоритмом: а) розробка теоретичних положень щодо організації міжнародного співробітництва; б) прийняття відповідної нормативної правової основи для міжнародного співробітництва з протидії транснаціональній організованій злочинності; в) практична реалізація і контроль за розвитком міжнародного співробітництва; г) розгляд питання про розробку загально правової Конвенції ТОЗ [3, с. 11-16].

Крім того, в аспекті дослідження питання міжнародно-правового співробітництва України у протидії ТОЗ важливо акцентувати увагу на значенні діяльності міжнародних правоохоронних, поліцейських організацій, зокрема Інтерполу та Європолу, для координації зусиль у протидії злочинам транснаціонального характеру. Міжнародну організацію кримінальної поліції – Інтерпол в Україні представляє Національне центральне бюро Інтерполу (Укрбюро Інтерполу), що є центром координації взаємодії правоохоронних органів країни з компетентними органами зарубіжних держав щодо ведення боротьби зі злочинністю, має транснаціональний характер або виходить за межі країни. При цьому підрозділом, на який безпосередньо покладається організація виконання функцій МВС України як Національного центрального бюро Інтерполу (НЦБ), є робочий апарат Укрбюро Інтерполу. Україна у діяльності з розслідування транснаціональних злочинів взаємодіє також з установами Європолу, й ці відносини нині активізуються [9].

Л. Кулик та М. Бадюк вважають, що у боротьбі з ТОЗ у високому ступені реалізовані керівні принципи для попередження організованої злочинності (стандарти і норми ООН), що стосуються: залучення до співпраці засобів масової інформації; розробки та впровадження детальних правових програм, при яких факт вчинення злочинів стає явним; практики конфіскації доходів, отриманих від злочинної діяльності; зосередження уваги на виявленні каналів обігу грошових коштів, встановлення надійних бар'єрів між фінансовими ринками та ринками незаконно придбаного капіталу; наділення правоохоронних органів належними повноваженнями в законодавчому порядку; створення спеціалізованих міжвідомчих установ, які будуть конкретно займатися питаннями організованої злочинності [6].

Як слушно зазначається в спеціальній літературі, ефективність міжнародного співробітництва у боротьбі з ТОЗ вимагає від держав вдосконалення та узгодження матеріального та процесуального законодавства. Адже, узгодженість національного законодавства із міжнародним правом є основою, на якому вибудовується цілісний процес координації міжнаціональних зусиль, спрямованих на нейтралізацію ТОЗ та здійснення контролю над нею.

Вбачається, що в основі процесу узгодження національного та міжнародного законодавства в рамках міжнародного співробітництва повинна стати загальна концепція, яка б визначила кримінально-правові, кримінологічні, криміналістичні напрямки протидії ТОЗ, адже такий уніфікований підхід сприятиме ефективності міжнародного співробітництва правоохоронних органів на основі принципу взаємного визнання кримінальними відповідних правопорушень. З огляду на зазначене видається актуальним статтю 3 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [7]. доповнити таким завданням, як «створення належних правових, організаційних та інших умов для боротьби з транснаціональною організованою злочинністю», а також надати визначення поняттю «транснаціональної злочинності», з урахуванням змісту цього терміну, що міститься в Конвенції ТОЗ.

Крім того, вважаємо слушною думку деяких вчених стосовно необхідності розробки та прийняття Закону України «Про основи боротьби із транснаціональною злочинністю в Україні», в якому доцільно визначити, що транснаціональна злочинність являє собою загрозу національній безпеці держави, що транснаціональна злочинність є наслідком корупційних зв'язків між представниками органів влади та транснаціональними злочинними угрупованнями, що транснаціональна злочинність має надприбутки і легалізує кошти, які отримуються злочинним шляхом завдяки використанню офшорних схем, що транснаціональна злочинність може бути подолана за умов активного сприяння держави роботі митних, податкових, правоохоронних органів, які мають залучатися до боротьби із транснаціональними угрупованнями на території України [2, с. 120-125].

Висновки

У питаннях співпраці держав у протидії ТОЗ можна виділити кілька напрямів. Перш за все це: розробка багатосторонніх конвенцій з регламентації окремих галузей або інститутів міжнародного права, в яких є норми, що стосуються певних міжнародних правопорушень; поєднання договірних та інституційних форм міждержавного співробітництва з використанням потенціалу спеціальних установ (наприклад, Інтерполу) і універсальних міжнародних організацій і органів системи ООН; поєднання універсальних і локальних (перш за все, двосторонніх) форм співробітництва, а також узгодження міжнародно-правових та внутрішньодержавних норм і механізмів, що охоплюють кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти співпраці].

Таким чином, співробітництво держав у боротьбі із ТОЗ розвивається у двох основних напрямах: співробітництво шляхом укладення міжнародних договорів і співробітництво в рамках міжнародних організацій. Звідси можна виділити два основних види співпраці – конвенційні і інституційне. Конвенційне співробітництво здійснюється

у формі укладання багатосторонніх універсальних, регіональних і двосторонніх локальних угод. Інституційне співробітництво здійснюється в рамках різного роду комітетів і комісій, що створюються відповідно до тих чи іншим договором, міжнародних універсальних організацій (наприклад, ООН), спеціалізованих установ ООН і, звичайно ж, Інтерполу та Європолу.

Ефективність протидії ТОЗ залежить від своєчасного вирішення ряду питань організаційно-правового, технічного, матеріального та міжнародно-нормативного характеру. Серед актуальних заходів, спрямованих на вирішення значної кількості проблем, пов'язаних з попередженням та подоланням ОЗД та її транснаціональних форм, на першому місці поряд із заходами організаційного характеру має бути законодавчий комплекс правових заходів, що враховує зарубіжний досвід такого правового попередження, а також узгодженість з міжнародними нормами.

Отже, з огляду на зазначене вище, вбачається, що органам державної влади доцільно потрібно зосередитись на реалізації наступних завдань: законодавчо закріпити пріоритетність міжнародної співпраці в даному контексті, зокрема, шляхом внесення змін до законодавства України щодо розширення правових механізмів співробітництва з міжнародними правоохоронними органами (Інтерпол, Європол, ООН) та укладання нових міжнародних договорів та угод щодо боротьби з ТОЗ. Крім того, актуальним завданням вбачається розширення обміну інформацією та аналітичної взаємодії, що полягає у поглибленні співпраці з міжнародними базами даних та інформаційно-аналітичними платформами для виявлення злочинних мереж та посиленні співпраці між Національною поліцією України, ДБР, СБУ та іноземними партнерами щодо обміну оперативною інформацією, а також гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами, а саме адаптація національних норм до вимог міжнародних конвенцій ООН, Ради Європи, ЄС щодо боротьби з корупцією, тероризмом та кіберзлочинністю.

Ратифікація міжнародних актів в контексті посилення кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини також видається одним із важливих завдань органів державної влади у протидії ТОЗ.

Література

1. Голіна В. Світова злочинність: сучасні тенденції та стратегії протидії / В. Голіна, М. Колодяжний. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 92-100.

2. Жаровська Г. П. Сучасні реалії транснаціональної організованої діяльності в Україні / Жаровська Г.П. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук.* праць. Вип. 714: Правознавство. Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2013. С. 120-125.

3. Жаровська Г.П. Перспективні напрями протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні / Г.П. Жаровська. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 11-16

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Кулик Л., Бадюк М. Зарубіжний досвід протидії транснаціональній організованій злочинності. *Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії К82 злочинності : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* 13 лист. 2015 року. Одеса: ОДУВС, 2015. 202 с.

7. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 №3341-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text

8. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю: Розпорядження Кабінету міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80

9. Філашкін В.С. Протидія торгівлі людьми на міжнародному рівні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика*). №24'2011.

10. Шостко О. Нові європейські ініціативи і підходи до протидії організованій злочинності / О. Шостко. *Вісник Академії правових наук України*. 2008 р. №2(53). Х. : Право, 2008. С. 212-221.

11. Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: монографія / О. Ю. Шостко. Х. : Право, 2009. 400 с.

THE PARTICIPATION OF UKRAINE IN THE INTERNATIONAL SYSTEM OF COMBATING TRANSNATIONAL ORGANISED CRIME UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW

The topical issues of the participation of Ukraine in the international system of combating transnational organised crime under the legal regime of martial law are examined in the article. It is demonstrated that the scale of international crime is growing, and this demands that Ukraine strengthen its cooperation with other states and international organisations in such areas as: cross-border crime related to illegal migration, human trafficking, proliferation of weapons of mass destruction; contraband of weapons, ammunition, explosives and drugs; illegal cross-border movement of goods and valuables, tax evasion; and the growing level of terrorism and cybercrime.

Russia's full-scale invasion into Ukraine has led to a significant aggravation of the crime situation and an increase in a number of threats, including war crimes, illegal arms trafficking, cybercrime, contraband, human trafficking and financing of terrorism, continuing intelligence and subversive activities against Ukraine by special services of foreign states, primarily Russia, using organised criminal groups, etc. It is stated that under the legal regime of martial law, these problems are exacerbated and become even more urgent and require a comprehensive approach to their solution, since transnational organised crime is a complex multidimensional phenomenon. It is concluded that transnational organised crime threatens national, including state security of Ukraine, by its existence and further development.

In view of this, it is considered that perspective areas for the participation of Ukraine in the international system of combating transnational organised crime may include: active participation of our state in the development of international standards for combating transnational organised crime; expansion of legal mechanisms for cooperation with international law enforcement agencies (Interpol, Europol, UN) and making new international agreements in the context of combating transnational crime; enhancing information exchange and analytical cooperation and strengthening cooperation between domestic law enforcement agencies and foreign partners in the exchange of operational information, etc.

Keywords: *transnational organised crime, international system of combating transnational organised crime, legal regime of martial law, international cooperation, etc.*

СЕРВІСНА ДЕРЖАВА: ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

СТОРОЖУК Ірина Петрівна - кандидат юридичних науки. о. професора кафедри конституційного,адміністративного та фінансового права, професора Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, професор

ORCID: _0000-0003-3104-6071

УДК 342.951

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.51

У статті досліджено юридичні аспекти становлення та функціонування Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) як ключового елементу реалізації концепції сервісної держави в Україні. У фокусі уваги перебуває правове забезпечення діяльності ЦНАП, яке є важливою складовою сучасної моделі публічного управління, орієнтованої на потреби громадян і бізнесу. Підкреслюється, що створення ефективної мережі ЦНАП – це не лише технічне чи адміністративне завдання, а й складний юридичний процес, що потребує належної нормативно-правової бази, чітко визначених повноважень, стандартів обслуговування та механізмів підзвітності.

Розглянуто чинне законодавство, зокрема Закон України «Про адміністративні послуги», підзаконні нормативні акти та методичні рекомендації Мінцифри й інших органів виконавчої влади, які регулюють організацію роботи ЦНАП, порядок надання послуг, права та обов'язки персоналу, а також технічні стандарти функціонування. Проаналізовано, як принципи сервісної держави – прозорість, ефективність, орієнтація на користувача – знаходять своє юридичне втілення в регламентах, посадових інструкціях, локальних актах органів місцевого самоврядування.

Наводяться приклади організації ЦНАП у межах децентралізації влади та військового стану, коли зростає потреба у швидкому реагуванні на запити населення, зокрема ВПО, ветеранів, осіб з інвалідністю тощо. Рекомендовано розширити коло послуг, що надаються через ЦНАП; інтегрувати ЦНАП з державними реєстрами; підвищити нормативну визначеність у питаннях інтероперабельності інформаційних систем; закріпити стандарти якості обслуговування у вигляді обов'язкових нормативів.

Зроблено висновок, що подальше вдосконалення правових основ функціонування ЦНАП є необхідною умовою для закріплення в Україні сервісної моделі держави, в якій ключовими є не контроль і примус, а довіра, відкритість і професійне обслуговування. Поглиблення юридичного аналізу діяльності ЦНАП, зокрема з позиції адміністративного права, сприятиме виробленню більш ефективних рішень у сфері публічних сервісів та підвищенню легітимності дій органів влади в очах громадян.

Ключові слова: сервісна держава, ЦНАП, адміністративні послуги, юридичне регулювання, децентралізація, цифрове врядування, публічне управління, інформаційні системи, якість обслуговування, законодавство України.

Постановка проблеми

В умовах модернізації публічного управління в Україні та реалізації курсу на децентралізацію ключовим завданням держави є забезпечення якісного та доступного надання адміністративних послуг населенню. Центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) стали інституційною основою для реалізації принципів відкритості, прозорості та сервісності влади. Проте ефективність їхньої діяльності значною мірою залежить від правового забезпечення, яке має бути адаптованим до сучасних ви-

кликів: цифровізації, воєнного стану, переміщення населення, кадрового дефіциту та нерівномірного розвитку громад. Існуюча нормативно-правова база часто виявляється фрагментарною, не враховує потреб громад та інноваційні можливості, що стримує розвиток ЦНАП як ефективної ланки публічного адміністрування. У зв'язку з цим постає необхідність комплексного дослідження стану та шляхів удосконалення правового регулювання діяльності ЦНАП в Україні.

Аналіз попередніх досліджень

Проблематика правового забезпечення функціонування ЦНАП знайшла своє відображення у наукових працях низки українських дослідників. У роботах Динник І. [5] та Студзінський О. [8] розглядаються організаційно-правові аспекти функціонування ЦНАП в умовах реформування адміністративної системи. Проте більшість з цих досліджень проведені до 2022 року, а отже не враховують новітніх умов, викликаних воєнним станом, масштабною цифровізацією публічних сервісів через платформу «Дія», та зміною правового статусу територіальних громад. Все це показує наявність наукової лакуни у дослідженні сучасного стану правового регулювання діяльності ЦНАП.

Метою дослідження є виявлення актуального стану правового регулювання діяльності центрів надання адміністративних послуг в Україні та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням процесів децентралізації, цифровізації та правових наслідків воєнного стану, з метою підвищення ефективності, прозорості та доступності адміністративних послуг для громадян.

Наукова новизна полягає у:

– системному аналізі чинного законодавства України, що регламентує діяльність ЦНАП, в умовах повномасштабної війни та цифрової трансформації держави;

– формулюванні практичних рекомендацій щодо оновлення правового регулювання ЦНАП відповідно до європейських стандартів та підходів;

– обґрунтуванні необхідності правової інтеграції ЦНАП з електронними сервісами, зокрема платформою «Дія»;

– виокремленні підходів до стандартизації адміністративних процедур та підвищення правової якості послуг через зміни в нормативній базі.

Виклад основного матеріалу

Становлення сервісної моделі держави в Україні неможливе без докорінної трансформації взаємодії між громадянином і органами влади, зокрема в площині надання адміністративних послуг. Юридичні механізми, які закладають підвалини для ефективного функціонування центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), мають виходити з ідеї, що держава – не монополіст на владні повноваження, а постачальник якісного, прозорого та своєчасного публічного сервісу.

Сама ідея ЦНАП виникла в українському правовому полі як відповідь на суспільний запит на зменшення бюрократії, викорінення корупційних практик і підвищення довіри до органів державної влади. Проте реалізація цього задуму зіткнулася з низкою правових викликів, які й досі залишаються актуальними. Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 року став першим комплексним нормативним актом, який заклав основу для створення ЦНАП як універсального майданчика для надання послуг фізичним і юридичним особам. Проте, незважаючи на формальну деталізацію процедур, сам механізм організації діяльності центрів досі потребує суттєвого доопрацювання, зокрема в частині підзаконного регулювання, організаційної автономії, фінансування та кадрового забезпечення [1].

Юридичні аспекти функціонування ЦНАП тісно пов'язані із системою місцевого самоврядування, адже більшість таких центрів діє на базі органів місцевої влади. Це породжує низку практичних колізій, особливо в умовах децентралізації: з одного боку, громади мають отримати більше повноважень, з іншого – держава залишає за собою нормативне регулювання процедур, стандартів якості, вимог до персо-

налу та технічного забезпечення. ЦНАП змушені працювати на перетині централізованого управління і місцевої автономії, що створює численні прогалини в правозастосуванні. До прикладу, неузгодженість між Законом «Про адміністративні послуги» та Бюджетним кодексом України часто ускладнює питання фінансування окремих послуг, які не мають джерел компенсації з боку держави [2].

Урядовий курс на електронне врядування та розширення функціоналу платформи «Дія» викликає потребу в перегляді традиційних норм адміністративного права. На практиці це означає необхідність внесення змін не тільки до спеціального законодавства, а й до профільних актів, що регулюють ідентифікацію особи, захист персональних даних, ведення реєстрів тощо. Відсутність уніфікованих юридичних механізмів цифрової взаємодії призводить до того, що частина послуг, хоча й формально доступна онлайн, не має юридичної сили без дублювання в паперовій формі. Юридичний статус працівників ЦНАП також залишається дискусійним. На сьогоднішній день вони не мають окремого правового режиму, відмінного від посадових осіб органів місцевого самоврядування або державної служби, хоча фактично виконують функції публічних адміністраторів [3].

У воєнних умовах значна частина ЦНАП втратила можливість працювати в офлайн-форматі або була змушена швидко переорієнтуватися на онлайн-сервіси. Таке «вимушене прискорення» цифровізації не супроводжувалося відповідними змінами до нормативно-правових актів. У результаті юридичний статус ряду електронних сервісів залишається неповним, а правова відповідальність за технічні збої чи помилки – розмитою. У цьому контексті правова невизначеність у питаннях доступу до адміністративних послуг для внутрішньо переміщених осіб, осіб без реєстрації або мешканців тимчасово окупованих територій є однією з найгостріших проблем сучасного правового поля [4].

Станом на початок 2025 року в Україні функціонує 4 544 Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), що включають стаціонарні ЦНАПи, територіальні підрозділи, віддалені робочі місця адміністраторів, мобільні ЦНАПи та старостинські офіси. У 2024 році через ці центри було надано понад 20 мільйонів послуг, зокрема реєстрація місця проживання (6,6 млн), соціальні послуги (3,3 млн), реєстрація нерухомості (3 млн) та паспортні послуги (1,1 млн). Увагою користуються ЦНАПи в умовах воєнного стану. Станом на 1 січня 2024 року 346 об'єктів мережі ЦНАП тимчасово закриті, зокрема 106 зі 133 – у Луганській області, 88 зі 119 – у Запорізькій, 79 зі 118 – у Херсонській, 45 зі 101 – у Донецькій, 4 зі 113 – у Харківській. У Києві на початок 2025 року працює 23 ЦНАПи, які обслуговують понад мільйон звернень на рік, зокрема у сферах соціального захисту, реєстрації місця проживання, нерухомості та бізнесу. Розвиток мережі ЦНАП є елементом реалізації концепції сервісної держави в Україні, сприяючи доступності та якості публічних послуг для громадян [6].

Значна частина ЦНАПів активно інтегрується з цифровими сервісами. На платформі Дія.Центрів у 2024 році з'явилася можливість здійснити попередній запис до 553 ЦНАПів. 871 ЦНАП використовує в роботі інформаційні системи, зокрема систему «Вулик», а кількість користувачів платформи Дія.Центрів досягла 640 тисяч. Також у Дія.Центрах запрацювали публічні послуги «Нафтогаз України» [6]. Основні показники діяльності ЦНАП на платформі Дія у 2024 році подані в таблиці 1.

Для покращення роботи центрів надання адміністративних послуг необхідно удосконалити нормативно-правову базу з урахуванням сучасних викликів, таких як цифровізація, децентралізація та особливості воєнного стану. Важливо розширити перелік послуг, що надаються через ЦНАП, особливо з урахуванням потреб соціально вразливих груп населення. Для підвищення ефективності слід посилити інтеграцію ЦНАП з державними інформаційними системами і платформою «Дія», що сприятиме спрощенню процедур та мінімізації паперової роботи. Необхідно впровадити єдині стандарти якості обслуговування, які забез-

Таблиця 1

Основні показники діяльності ЦНАП на платформі Дія у 2024 році [6]

Показник	Значення
Загальна кількість точок доступу	4 544 (включаючи ЦНАПи, територіальні підрозділи, віддалені робочі місця, мобільні ЦНАПи та старостинські офіси)
Кількість ЦНАПів	1 352
Кількість територіальних підрозділів	150
Кількість віддалених робочих місць	3 319
Кількість мобільних ЦНАПів	45
Кількість старостинських офісів	542
Кількість Дія.Центрів	81
Кількість ЦНАПів, підключених до інформаційної системи «Вулик»	871
Кількість користувачів платформи Дія.Центрів	640 000
Кількість ЦНАПів, де доступний попередній запис через платформу Дія.Центрів	553
Кількість публічних послуг «Нафтогаз України», доступних через Дія.Центри	2 (підключено у 2024 році)
Кількість відгуків про роботу ЦНАПів, отриманих через платформу Дія.Центрів	понад 70 000

печать прозорість, доступність і орієнтованість на потреби громадян, а також встановити механізми моніторингу задоволеності клієнтів. Потрібно забезпечити належне фінансування і кадровий потенціал, що дозволить залучати кваліфікованих фахівців і впроваджувати сучасні технології [7].

В умовах воєнних дій актуальним є розвиток мобільних та дистанційних форматів надання послуг для забезпечення доступу населення, включно з мешканцями тимчасово окупованих територій. Також варто посилити міжвідомчу координацію для уникнення нормативних колізій і підвищення оперативності роботи ЦНАП. Треба залучати громадськість до контролю за діяльністю центрів через механізми зворотного зв'язку та публічної звітності, що сприятиме підвищенню довіри та якості надання послуг [8].

Висновки

Проведений аналіз юридичних аспектів організації та функціонування Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) в Україні засвідчує, що ефективне правове регулювання є ключовою складовою формування сервісної моделі держави. Незважаючи на наявність базового законодавства, зокрема Закону України «Про адміністративні послуги», в практичній діяльності ЦНАП виявляються численні нормативно-правові прогалини, які ускладнюють забезпечення якості, доступності та прозорості послуг. Особливо гостро це проявляється в умовах децентралізації, цифрової трансформації та викликів воєнного часу.

Встановлено, що наявна нормативна база потребує адаптації з урахуванням новітніх технологічних рішень та зміни соціально-правових обставин, зокрема щодо правового статусу працівників ЦНАП, інтеграції з електронними державними реєстрами і забезпечення юридичної сили цифрових послуг. Недостатня законодавча визначеність у питаннях цифрової взаємодії, фінансування, кадрового забезпечення та доступу для вразливих категорій населення обмежує потенціал ЦНАП як сервісного майданчика. Подальший роз-

виток правового поля навколо ЦНАП має ґрунтуватися на стандартизації процедур, чіткому визначенні повноважень і відповідальності, а також імплементації європейських стандартів адміністративного права. Лише при таких умовах можливо досягти високого рівня довіри громадян до державних інституцій і забезпечити сталий розвиток публічних сервісів в Україні.

Таким чином, посилення нормативно-правового забезпечення діяльності ЦНАП сприятиме не лише підвищенню якості та ефективності адміністративних послуг, а й укріпленню принципів відкритості, прозорості та орієнтації на потреби громадян, що є фундаментальними для побудови сервісної держави.

Література

- Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17 (дата звернення: 17.06.2025).
- Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2017 р. № 800 «Про затвердження Порядку надання адміністративних послуг у центрах надання адміністративних послуг». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2017-п (дата звернення: 17.06.2025).
- Аналітичний звіт Міністерства цифрової трансформації України «Розвиток ЦНАП в умовах цифровізації та децентралізації», 2024. URL: https://www.mindigital.gov.ua/files/analitic_cnap_2024.pdf (дата звернення: 17.06.2025).
- Державне агентство з питань електронного урядування України. Офіційний портал платформи «Дія». URL: https://diia.gov.ua/ (дата звернення: 17.06.2025).
- Динник І. Законодавче регулювання адміністративних послуг в умовах воєнного стану. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. DOI: 10.31617/3.2024(134)03.
- Міністерство цифрової трансформації України. Методичні рекомендації щодо організації роботи ЦНАП. URL: https://www.mindigital.gov.ua/services/cnap (дата звернення: 17.06.2025).
- Офіційний сайт платформи «Дія. Центр». Статистика та аналітика роботи ЦНАП у 2024 році. URL: https://diia.gov.ua/news/statistika-raboty-cnap-2024 (дата звернення: 17.06.2025).
- Студзінський О. О. Удосконалення надання якісних адміністративних послуг органом виконавчої влади (на прикладі Центру надання адміністративних послуг при Білоцерківській міській раді): Магістерська робота: (281 «Публічне управління та адміністрування») / Білоцерківський національний аграрний університет. Кафедра публічного управління, адміністрування та міжнародної економіки; Наук. кер.: В.І. Панасюк, доцент – Біла Церква, 2022. – 122 с.

SERVICE STATE: LEGAL ASPECTS OF ORGANIZATION OF CENTERS FOR PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES

The article examines the legal aspects of the establishment and functioning of the Centers for Administrative Services (CASS) as a key element in the implementation of the concept of a service state in Ukraine. The focus is on the legal support for the activities of the CASS, which is an important component of the modern model of public administration focused on the needs of citizens and business. It is emphasized that the creation of an effective network of CASS is not only a technical or administrative task, but also a complex legal process that requires an appropriate regulatory framework, clearly defined powers, service standards and accountability mechanisms. The current legislation is reviewed, in particular the Law of Ukraine «On Administrative Services», subordinate regulatory acts and methodological recommendations of the Ministry of Digital Affairs and other executive bodies that regulate the organization of the work of the CASS, the procedure for providing services, the rights and obligations of personnel, as well as technical standards for functioning. It is analyzed how the principles of the service state – transparency, efficiency, user orientation – find their legal embodiment in regulations, job descriptions, local acts of local self-government bodies.

Examples of the organization of ASCs within the framework of decentralization of

power and martial law are given, when the need for a quick response to the requests of the population, in particular IDPs, veterans, persons with disabilities, etc. increases. It is recommended to expand the range of services provided through ASCs; integrate ASCs with state registers; increase regulatory certainty in issues of interoperability of information systems; establish service quality standards in the form of mandatory standards.

It is concluded that further improvement of the legal framework for the functioning of ASCs is a necessary condition for consolidating in Ukraine a service model of the state in which the key elements are not control and coercion, but trust, openness and professional service. Deepening the legal analysis of the activities of the ASC, in particular from the perspective of administrative law, will contribute to the development of more effective solutions in the field of public services and increase the legitimacy of the actions of government bodies in the eyes of citizens.

Keywords: service state, ASC, administrative services, legal regulation, decentralization, digital governance, public administration, information systems, quality of service, legislation of Ukraine.

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРОЗОРОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ ЗА УЧАСТЮ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

ЛИТВИН Наталія Анатоліївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри службового та медичного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0003-4199-1413

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.52

Стаття присвячена комплексному аналізу правових гарантій прозорості та підзвітності органів публічної влади під час реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій. Автором розглянуто сутність понять прозорості та підзвітності в контексті публічного управління та міжнародного співробітництва, проаналізовано національні та міжнародні підходи до їх забезпечення. Особливу увагу приділено чинному законодавству України, що регламентує прозорість діяльності органів влади, бюджетний контроль, публічні закупівлі, запобігання корупції та регулювання діяльності благодійних організацій. Окреслено ключові проблеми правового забезпечення у цій сфері, серед яких неповна імплементація міжнародних стандартів прозорості й підзвітності у національне законодавство, відсутність єдиної методики аудиту міжнародних проектів та слабкість механізмів моніторингу й контролю.

У статті підкреслюється важливість гармонізації законодавства з міжнародними стандартами, запровадження єдиних стандартів аудиту та звітності, а також формування ефективних процедур громадського і державного контролю за реалізацією міжнародних проектів за участю благодійних організацій. Наведено рекомендації щодо вдосконалення нормативного регулювання та практики публічного управління, спрямованих на зміцнення довіри громадськості й міжнародних партнерів, запобігання корупційним ризикам і підвищення ефективності використання міжнародної допомоги.

Ключові слова: прозорість, підзвітність, органи публічної влади, міжнародні проекти, благодійні організації, міжнародна допомога, правові гарантії, аудит, моніторинг, звітність, нормативно-правове регулювання.

Постановка проблеми

Реалізація міжнародних проектів за участю благодійних організацій відіграє важливу роль у розвитку різних сфер суспільного життя, особливо в умовах глобальних викликів, надзвичайних ситуацій та посткризового відновлення. Органи публічної влади при цьому виступають ключовими учасниками таких проектів, оскільки саме на них покладається відповідальність за координацію, розподіл та контроль за використанням міжнародної допомоги, а також за дотримання національних інтересів і законодавства.

Прозорість і підзвітність діяльності органів публічної влади є одними з основоположних принципів демократичного управління та ефективного публічного адміністрування. Їх забезпечення набуває особливого значення при виконанні міжнародних проектів за участю благодійних організацій, оскільки саме від рівня відкритості, підзвітності й правової визначеності залежить ефективність використання ресурсів, довіра з боку громадян, партнерів та донорів, а також запобігання корупційним ризикам і нецільовому використанню коштів.

Водночас аналіз сучасного стану правового регулювання у цій сфері свідчить про

наявність низки проблем. Серед них – фрагментарність і загальний характер норм чинного законодавства, відсутність єдиних стандартів прозорості й звітності для органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів, а також недостатність дієвих механізмів громадського контролю та моніторингу. Відповідно, це ускладнює координацію між різними учасниками проектів, знижує ефективність використання благодійної допомоги й створює передумови для виникнення правових колізій. Відтак, вказане зумовлює актуальність дослідження правових гарантій прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій і потребу у вдосконаленні відповідного нормативно-правового забезпечення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання прозорості та підзвітності органів публічної влади розглядалися у працях таких вітчизняних науковців, як Ю. Битяк, О. Бандурка, І. Голосніченко, В. Колпаков. Т. Коломоєць, О. Кузьменко, О. Рябченко, С. Серьогін та ін., а також у роботах, присвячених антикорупційній політиці, публічному адмініструванню та реформуванню державного управління, зокрема у працях Л. Багрій-Шахматова, А. Берлача, Д. Заброди, В. Лугового, М. Маринюка, Є. Невмержицького, О. Прохоренка, С. Рогульського, А. Собакаря, С. Стеценка, О. Ткаченка та ін. У контексті благодійної діяльності та міжнародного співробітництва питання правового регулювання окремих аспектів взаємодії органів влади з міжнародними та благодійними організаціями розглядалися у публікаціях Л. Бехтер, О. Вівсянника, О. Гостєвої, П. Підсаднюка, І. Сазонець, Р. Сербини та ін.

Проте варто зазначити, що комплексний аналіз правових гарантій прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій у сучасній юридичній науці практично відсутній. Це свідчить про недостатню розробленість даної проблематики й актуальність її подальшого наукового дослідження.

Метою статті є обґрунтування теоретичних і практичних засад правових гарантій прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій, виявлення основних проблем правового регулювання у цій сфері та розробка пропозицій щодо його вдосконалення для підвищення ефективності та відкритості діяльності органів влади.

Виклад основного матеріалу

Забезпечення прозорості та підзвітності органів публічної влади під час реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій є однією з ключових умов ефективного використання ресурсів, зміцнення довіри громадян і міжнародних партнерів, а також запобігання корупційним ризикам.

Правове регулювання прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій базується на низці нормативно-правових актів як на національному, так і на міжнародному рівнях. Серед ключових документів варто виділити Конституцію України [1], яка закріплює принципи публічності та доступу громадян до інформації, Закон України «Про доступ до публічної інформації» [2], що забезпечує відкритість діяльності органів влади, а також Закон України «Про публічні закупівлі» [3], який регламентує прозорі процедури закупівель у межах міжнародних проектів. Важливим є також Закон України «Про запобігання корупції» [4], що встановлює вимоги щодо прозорості та відповідальності посадових осіб, та Бюджетний кодекс України [5], який регламентує порядок управління бюджетними коштами, у тому числі при виконанні міжнародних програм. На особливу увагу заслуговує Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [6], що визначає правовий статус благодійних структур і їхню роль у реалізації проектів. Крім того, значну роль відіграють міжнародні договори та угоди, які містять норми про співпрацю, звітність та контроль, а також рекомендації провідних міжнарод-

них організацій, таких як ООН, Світовий банк, МВФ та OECD, що формують стандарти кращої практики та сприяють удосконаленню національного законодавства. Аналіз цих нормативних актів дозволяє виявити існуючі прогалини та напрями для подальшого вдосконалення правового забезпечення прозорості і підзвітності у сфері міжнародних проектів за участю благодійних організацій.

Аналіз вказаних вище нормативно-правових актів показав, що національне законодавство не містить єдиного чіткого визначення поняття «прозорість», проте цей термін розкривається в різних нормативно-правових актах через низку ключових аспектів: доступ до публічної інформації здійснюється на принципах прозорості та відкритості діяльності органів влади; одним із основних напрямів державної інформаційної політики є забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів влади; закупівлі проводяться з дотриманням принципів відкритості та прозорості на всіх стадіях; Закон України «Про державну службу» [7] визначає прозорість як відкритість інформації про діяльність державних службовців; прозорість передбачає повне розкриття фінансової інформації у секторі безпеки та оборони для забезпечення ефективного використання ресурсів; бюджетна система базується на принципах публічності та прозорості, що включає інформування громадськості щодо бюджетної політики, складання, затвердження, виконання та контролю за державним і місцевими бюджетами; поняття «відкритість» означає оприлюднення усієї публічної інформації у формі відкритих даних, крім інформації з обмеженим доступом або такої, що не підлягає оприлюдненню згідно із законом; принцип відкритості забезпечує вільний доступ до інформації, що визначає державну регіональну політику та належить органам державної влади, органам влади АР Крим і органам місцевого самоврядування; концепція «прозорого бюджету» базується на впровадженні міжнародних рекомендацій Світового банку, МВФ та Міжнародного бюджетного партнерства (IBP) [8].

Стосовно поняття «підзвітність», то тут ситуація аналогічна. Тобто національне законодавство України також не містить єдиного загального визначення поняття «підзвітність», однак його зміст розкривається в різних нормативно-правових актах через кілька важливих аспектів. Підзвітність передбачає обов'язок органів публічної влади та посадових осіб регулярно інформувати державні органи, громадськість та інші зацікавлені сторони про результати своєї діяльності та використання ресурсів. У бюджетному законодавстві підзвітність означає прозорий контроль та звітування щодо цільового використання бюджетних коштів, що сприяє ефективному управлінню державними фінансами. У сфері державних закупівель звітність і підзвітність регламентуються процедурами, які забезпечують відкритість та обґрунтованість витрат. Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність посадових осіб за ненадання або недостовірне подання звітності. Підзвітність також тісно пов'язана з інститутами громадського контролю та доступом до інформації, що дає можливість суспільству оцінити діяльність органів влади і впливати на неї. Важливо, що законодавство вимагає розробки чітких та обов'язкових процедур звітування, які сприяють підвищенню ефективності та законності публічного управління.

Отже, прозорість і підзвітність є ключовими принципами ефективного публічного управління: прозорість у цій сфері передбачає відкритість інформації про процеси прийняття рішень, обсяг і цільове призначення міжнародної допомоги, строки й результати реалізації проектів, а підзвітність означає обов'язок органів влади звітувати про свої дії, виконання функцій та використання отриманих ресурсів відповідно до законодавства й міжнародних зобов'язань. Разом ці принципи сприяють підвищенню довіри, запобіганню зловживанням та підвищенню якості публічних послуг.

Правові гарантії прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій мають ґрунтуватися не лише на національних нормах, а й на міжнародних стандартах, які встановлюють вимоги до відкритості управління публічними ресурсами. Такими стандартами є, зокрема:

- Принципи належного управління, закріплені в документах ООН, Ради Європи, OECD (зокрема, Recommendation of the Council on Public Integrity, 2023 [9]);
- Міжнародні стандарти звітності та підзвітності у сфері гуманітарної допомоги (наприклад, Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability, 2024 (CHS) [10]);
- Європейська хартія місцевого самоврядування, яка передбачає обов'язковість відкритості й доступності діяльності органів влади для контролю з боку громадян.

Ці міжнародні акти зобов'язують держави-учасниці забезпечувати прозорі процедури управління ресурсами, регулярну публічну звітність та ефективний громадський контроль, особливо в межах реалізації програм міжнародної допомоги.

Таким чином, Україна декларує прагнення до впровадження міжнародних стандартів прозорості та підзвітності, проте в законодавстві й практиці публічного управління все ще існують проблеми їхньої повноцінної імплементації. Хоча в країні здійснюються окремі заходи зі впровадження цих стандартів, зокрема у сфері публічного управління та використання міжнародної допомоги, їх інтеграція в національне законодавство залишається неповною та фрагментарною. Законодавчі ініціативи спрямовані на підвищення відкритості публічної інформації, удосконалення звітності та впровадження електронних систем моніторингу, однак відсутність єдиного комплексного підходу й нормативного закріплення міжнародних стандартів створює ризики формального ставлення до звітності. Це ускладнює об'єктивну оцінку ефективності використання міжнародної допомоги та знижує рівень довіри серед громадськості й міжнародних партнерів.

Водночас наявність таких ініціатив є позитивним сигналом і формує основу для подальшого удосконалення правового регулювання у цій сфері з урахуванням кращих міжнародних практик.

Ще однією суттєвою проблемою є відсутність єдиної методики аудиту міжнародних проектів за участю благодійних організацій, що враховувала б як національні, так і міжнародні вимоги. Така методика є необхідною для забезпечення комплексної та об'єктивної оцінки використання ресурсів, дотримання встановлених стандартів прозорості та підзвітності, а також для запобігання корупційним ризикам і нецільовому використанню коштів.

У національному законодавстві регламентовані окремі вимоги до аудиту державних фінансів і звітності, однак вони часто не узгоджуються з міжнародними стандартами та рекомендаціями донорських організацій. Це призводить до ситуації, коли звіти і перевірки проводяться за різними критеріями, що ускладнює узгодженість результатів аудиту та унеможливлює комплексний контроль за виконанням проектів.

Відсутність уніфікованої методики також створює складнощі для органів влади та благодійних організацій у плануванні, проведенні та оцінці аудиту, що негативно впливає на прозорість та ефективність реалізації міжнародних проектів. Для подолання цієї проблеми доцільно розробити і впровадити єдині стандарти аудиту, які враховують особливості національного законодавства, вимоги міжнародних донорів і кращі світові практики, що дозволить підвищити якість контролю та зміцнити довіру всіх учасників процесу.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що забезпечення прозорості та підзвітності органів публічної влади при реалізації міжнародних проектів за участю благодійних організацій є важливим чинником підвищення ефективності управління публічними ресурсами, зміцнення довіри з боку суспільства та міжнародних партнерів і запобігання зловживанням. Попри наявність в Україні окремих нормативно-правових актів, що закріплюють відповідні принципи (зокрема, у сфері доступу до інформації, бюджетного контролю, публічних закупівель), національне законодавство досі не забезпечує комплексної та системної інтеграції міжнародних стандартів прозорості та підзвітності.

Актуальною проблемою залишається відсутність єдиної методики аудиту міжнародних проектів, яка б враховувала як національні, так і міжнародні вимоги, а також

недопрацьовані механізми контролю й оцінки ефективності використання міжнародної допомоги. Необхідно посилити правове регулювання цієї сфери шляхом гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, запровадження єдиних підходів до аудиту та звітності, розробки чітких процедур моніторингу реалізації проектів за участю благодійних організацій.

Подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на розробку пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правових актів та механізмів практичного забезпечення прозорості й підзвітності при реалізації міжнародних проектів, що стане запорукою підвищення результативності співпраці держави й благодійного сектору в цій сфері.

SUMMARY

The article is devoted to a comprehensive analysis of legal guarantees of transparency and accountability of public authorities during the implementation of international projects with the participation of charitable organizations. The author considers the essence of the concepts of transparency and accountability in the context of public administration and international cooperation, analyzes national and international approaches to their provision. Particular attention is paid to the current legislation of Ukraine, which regulates the transparency of government activities, budget control, public procurement, prevention of corruption and regulation of the activities of charitable organizations. The key problems of legal support in this area are outlined, including the incomplete implementation of international standards of transparency and accountability in national legislation, the absence of a unified methodology for auditing international projects and the weakness of monitoring and control mechanisms. The article emphasizes the importance of harmonizing legislation with international standards, the introduction of unified audit and reporting standards, as well as the formation of effective procedures for public and state control over the implementation of international projects with the participation of charitable organizations. Recommendations are given for improving regulatory regulation and public administration practices aimed at strengthening the trust of the public and international partners, preventing corruption risks and increasing the efficiency of the use of international assistance.

Keywords: transparency, accountability, public authorities, international projects, charitable organizations, international assistance, legal guarantees, audit, monitoring, reporting, regulatory and legal regulation.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011. № 32. Ст. 314

3. Про публічні закупівлі : Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 9, ст.89

4. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 49, ст.2056.

5. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 50-51, ст.572.

6. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 5 липня 2012 року № 5073-VI Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 25, ст.252.

7. Про державну службу : Закон України від10 грудня 2015 року № 889-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 4, ст.43

8. Визначення прозорості: які інструменти вимірювання існують в Україні. Інститут аналітики та адвокації. 12 вересня 2023 URL: https://iaa.org.ua/articles/defining-transparency-what-measurement-tools-exist-in-ukraine/ (дата звернення: 05.01.2025)

9. Recommendation of the Council on Public Integrity. OECD Legal Instruments. 2023. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0435 (дата звернення: 05.01.2025)

10. Основний гуманітарний стандарт щодо якості та підзвітності, 2024 URL: https://ngoplatformua.org/uk/publications/osnovnyj-gumanitarnyj-standart-shhodo-yakosti-ta-pidzvitnosti-nove-vydannya/ (дата звернення: 05.01.2025)

МЕДІАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП У ПРАВОВИХ КОНФЛІКТАХ

ШАПЕНКО Л. О. - кандидат юридичних наук, доцент
САДИГОВ Р. А. - здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Факультету права та міжнародних відносин Державного університету «Київський авіаційний університет»

УДК347.9:342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.53

Мета: дослідити медіацію як спеціалізований інструмент правового захисту представників вразливих груп населення та обґрунтувати її значення у становленні нової концепції доступного й інклюзивного правосуддя. Методи: використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, зокрема системний аналіз нормативно-правової бази України щодо медіації та захисту вразливих груп, порівняльно-правовий метод для дослідження різних форм альтернативного врегулювання спорів, а також метод узагальнення для формування висновків щодо ефективності медіаційних процедур. Результати: встановлено, що медіація демонструє здатність ефективно компенсувати структурні обмеження традиційного правосуддя через створення індивідуалізованого простору для врегулювання конфліктів. Виявлено особливості застосування медіаційних процедур для різних категорій вразливих осіб: дітей, осіб з інвалідністю, реципієнтів соціальних послуг, внутрішньо переміщених осіб. Визначено перспективність розвитку спеціалізованих форм медіації, включаючи нотаріальну та освітню. Обґрунтовано обмеження щодо застосування медіації у справах про домашнє насильство з метою забезпечення безпеки найбільш вразливих учасників. Обговорення:доведено трансформаційний потенціал медіації в умовах правової турбулентності воєнного стану, коли медіаційні процедури здатні функціонувати незалежно від повноцінної роботи судової системи. Підтверджено кореляцію між соціальною вразливістю окремих груп населення та їхньою підвищеною потребою в гнучких, емоційно безпечних формах правового захисту. Обґрунтовано необхідність цілеспрямованого розвитку доступних медіаційних послуг як елемента соціальної політики держави та формування теоретичного підґрунтя для реформування національної системи правозахисту в напрямі її гуманізації.

Ключові слова: медіація, вразливі групи, правові конфлікти, нотаріус-медіатор, доступ до правосуддя, альтернативне вирішення спорів, внутрішньо переміщені особи, соціальні послуги.

Постановка проблеми та її актуальність

Сучасна система правосуддя України функціонує в умовах критичного навантаження. Зазначене створює системні бар'єри для забезпечення ефективного доступу до справедливого суду для соціально незахищених верств населення. Формалізовані судові процедури залишаються недостатньо чутливими до потреб людей з обмеженими правозахисними ресурсами. Економічні труднощі, психологічна вразливість та соціальна дезорієнтація створюють додаткові бар'єри. Збереження дисбалансу між потребами громадян і можливостями правової системи забезпечити їх задоволення вимагає впровадження нових інструментів. Першочерговим завданням є запровадження гнучких, доступних і індивідуалізованих форм правового реагування. Особливу увагу слід приділяти таким формам вирішення

спорів, які забезпечують емоційну безпеку учасників та унеможливлюють повторну травматизацію.

Воєнні умови істотно поглибили кризу доступу до правосуддя для найбільш незахищених груп. Показовим є зростання кількості звернень до системи безоплатної правничої допомоги з боку внутрішньо переміщених осіб [1]. Масові переміщення, втрата звичних соціальних опор, руйнування родинних зв'язків і зростання психологічної травматизації стали каталізаторами нових типів правових конфліктів. Діти, особи з інвалідністю, реципієнти соціальних послуг, жертви насильства стикаються з подвійною вразливістю. Їхні структурні обмеження у доступі до правової допомоги ускладнюються воєнною реальністю. Забезпечення ефективного правового захисту для осіб, які не мають змоги відстояти свої права в судовому порядку, потребує спеціалізованих процедур. Медіація здатна компенсувати обмеження класичних механізмів правозахисту. Її гнучкість, чутливість до індивідуальних потреб та неформальний формат сприяють формуванню безпечного простору для подолання конфлікту. У ситуації масштабних соціальних змін медіація постає як необхідний елемент системи справедливого правосуддя.

Метою статті є всебічне дослідження медіації як спеціалізованого інструменту правового захисту представників вразливих груп населення, а також обґрунтування її значення у становленні нової концепції доступного й інклюзивного правосуддя.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми

Проблематика медіації як механізму захисту вразливих груп у правових конфліктах знаходиться на перетині кількох наукових напрямів і привертає увагу дослідників різних галузей права та суміжних дисциплін. Теоретичні та практичні аспекти альтернативного вирішення спорів досліджували В. Теремецький, К. Токарєва, М. Мироненко, І. Сопілко та інші науковці, які розкривали окремі аспекти медіаційних процедур у різних сферах правовідносин. Особлива увага приділялася питанням нотаріальної та освітньої медіації, застосування альтернативних способів врегулювання спорів у сфері публічного адміністрування, а також проблемам безпеки учасників медіації у справах про домашнє насильство. Актуальними залишаються дослідження правових механізмів забезпечення доступності правосуддя в умовах воєнного стану та ролі альтернативних форм правозахисту для соціально вразливих категорій населення. Водночас комплексного системного дослідження медіації як спеціалізованого механізму захисту різних категорій вразливих груп у правових конфліктах, особливо в умовах сучасних викликів, у вітчизняній правовій науці поки що бракує, що зумовлює актуальність та новизну даного дослідження.

Виклад основного матеріалу досліджень

Стрімке поширення медіації як позасудового механізму вирішення спорів зумовлене її особливою ефективністю у ситуаціях, де необхідно захистити інтереси соціально вразливих категорій населення. Обмеження, пов'язані з правовим статусом окремих осіб, нестача ресурсів для здійснення захисту своїх прав та складні життєві обставини значно ускладнюють доступ до традиційного правосуддя. У системі національного права визначальним є конституційне закріплення людини як найвищої соціальної цінності, що передбачає пріоритетність захисту її життєвих інтересів, фізичної недоторканності та моральної гідності (стаття 3 Конституції України)[2]. При цьому основоположний принцип однаковості всіх людей у своїх природних правах та соціальній значущості (стаття 21 Конституції України) вимагає від держави не лише формального, а й фактичного забезпечення рівних можливостей у доступі до правових процедур. Реалізація згаданого принципу потребує впровадження адаптованих інструментів правового реагування. До таких належить медіація, яка, згідно зі статтею 1 Закону України від 16.11.2021 № 1875-IX «Про медіацію», є процедурою добровільного характеру, що забезпечує нерозголошення інформації та відбувається у структурованому форматі,

де учасники конфлікту за сприяння неупередженого посередника досягають спільно прийнятного рішення через діалог та переговори [3]. Головною перевагою зазначеного механізму виступає його гнучкість і можливість адаптації до потреб учасників, що є ключовим для забезпечення належного захисту осіб із обмеженими можливостями відстоювання своїх прав. Медіація не лише сприяє правовому врегулюванню, а й забезпечує емоційну безпеку учасників, формуючи передумови для сталого подолання конфлікту. У цьому сенсі вона постає як інструмент індивідуалізованого правозастосування, що дозволяє максимально наблизити правову допомогу до потреб людини.

З огляду на зазначену вище чутливість медіації до потреб соціально вразливих осіб, особливу увагу слід приділити її застосуванню у справах за участю дітей, які є однією з найбільш незахищених категорій. Правове становище неповнолітніх передбачає потребу в особливому підході до врегулювання конфліктів із їхньою участю. Згідно зі статтею 3 Сімейного кодексу України, пріоритетом при вирішенні будь-яких правових питань щодо дитини визнається забезпечення її найкращих інтересів. Додатково, стаття 171 Кодексу гарантує дитині право вільно висловлювати власну думку з усіх питань, що стосуються її життя і добробуту [4]. Ч. 2 статті 3, Закону України «Про медіацію» передбачає можливість застосування відповідної процедури у сімейних спорах лише за умови, що вона не порушує прав дитини або відбувається з урахуванням її інтересів[3]. У наукових дослідженнях також порушується питання належної організації процесу медіації. Так, В. Теремецький та К. Токарєва вказують на необхідність чіткого розмежування функціонального навантаження медіатора з метою запобігання упередженості [5, с. 3], що має особливе значення у взаємодії з дітьми. В умовах тривалого воєнного стану, масового переміщення сімей і зростання рівня психологічної травматизації неповнолітніх застосування медіації набуває особливого значення. Такий формат врегулювання конфліктів дозволяє створити простір, у якому дитина може вільно висловити свою позицію, не зазнаючи додаткового емоційного тиску, що є типовим для судових процесів, які часто є надмірно тривалими й формалізованими.

До кола вразливих учасників медіації, поряд із дітьми, належать і особи з інвалідністю, які стикаються з численними бар'єрами у доступі до правових процедур. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» у ст. 4 гарантує їм рівні можливості участі в економічному, політичному й соціальному житті, а ст. 2 встановлює заборону дискримінації за ознакою інвалідності[6]. В умовах медіаційної взаємодії такі учасники потребують індивідуального підходу, що знайшло нормативне відображення у ст. 7 Закону України «Про медіацію», яка зобов'язує медіатора дотримуватись принципу нейтральності, враховуючи особливості учасників[3]. Як зазначає М. Мироненко, ефективність процедури значною мірою залежить від належної організації постмедіаційного супроводу, адже саме він забезпечує сталість досягнутих домовленостей [7, с. 97]. Тому адаптація медіаційного процесу до потреб осіб з інвалідністю має не лише правове, а й глибоке соціальне значення.

Категорію вразливих суб'єктів медіаційних правовідносин доповнюють особи, які є реципієнтами соціальних послуг, що зумовлюється критичним характером впливу відповідних правових конфліктів на їхні життєві обставини. Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII у ст. 3встановлює вимоги щодо персоніфікованого, оперативного та доступного надання соціальної підтримки, а ч. 4 ст. 21 закріплює право на оскарження рішень щодо її надання або відмови[8]. Механізм медіації, відповідно до ст.4 Закону України «Про медіацію», базується на принципах диспозитивності, безсторонності, конфіденційності та паритетності учасників, що дозволяє забезпечити ефективний розгляд публічно-правових спорів. Дослідження К. Токарєвої підтверджують доцільність застосування медіації у сфері публічного адміністрування, особливо при врегулюванні конфліктів між приватними особами та суб'єктами владних повноважень[9]. В умовах воєнного стану її значення зростає внаслідок необ-

хідності оперативного вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб, наданням гуманітарної допомоги та тимчасовим розміщенням.

Пошук ефективних механізмів реагування на правові виклики, з якими стикаються вразливі категорії громадян, зумовлює необхідність залучення професійних суб'єктів медіаційного процесу. Однією з форм, що поєднує компетенцію у сфері права та навички конструктивного посередництва, виступає нотаріальна медіація. Такий підхід дозволяє не лише досягти примирення сторін, а й забезпечити юридичну визначеність та виконуваність прийнятих рішень. У наукових працях В. Теремецького та К. Токарєвої підкреслюється важливість кваліфікованого посередництва у формуванні ефективної комунікації між учасниками спору [5, с. 3]. Для осіб, які отримують соціальні послуги, участь у такій процедурі сприяє зниженню правової вразливості, створює умови для фахового супроводу та дозволяє зафіксувати домовленості у правовому полі. На думку М. Мироненко, належна організація постмедіаційного супроводу є ключовим чинником довготривалого ефекту врегулювання [7, с. 97]. Розширення практики нотаріальної медіації сприяє зміцненню інституційних гарантій правозахисту на позасудовому рівні, що особливо важливо в умовах соціальної нестабільності.

До спеціалізованих форм альтернативного врегулювання спорів належить і освітня медіація, що актуалізується високою напруженістю освітнього середовища. Згідно з позицією В. Миргород-Карпової та Д. Мурача, освітня діяльність характеризується найвищим рівнем стресу серед професійних сфер, що потребує впровадження спеціальних процедур розв'язання конфліктів [10, с. 138]. Стресове перевантаження знижує здатність до конструктивного діалогу, зокрема через вплив на когнітивні функції. Вважаємо, що медіація є доцільною у спорах, що виникають між учнями й учителями, батьками та адміністрацією, а також у випадках булінгу чи оскарження результатів навчання. Оскільки такі конфлікти поєднують юридичні та педагогічні чинники, їх вирішення потребує чутливого і гнучкого підходу, який забезпечує медіація, сприяючи інклюзивності та збереженню безпечного освітнього простору.

Окремої уваги потребує застосування медіації у врегулюванні правових конфліктів за участю внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які становлять одну з найчисельніших вразливих груп в умовах воєнного стану. Правове становище цієї категорії характеризується множинною вразливістю: втратою звичного соціального середовища, обмеженістю фінансових ресурсів, психологічною травматизацією та необхідністю адаптації до нових умов життя. Медіація як гнучкий інструмент правового захисту здатна ефективно врегульовувати конфлікти ВПО з органами місцевого самоврядування щодо надання житла, соціальних послуг, реєстрації місця проживання, а також міжособистісні спори з приймаючими громадами. Неформальний характер медіаційної процедури дозволяє уникнути додаткової бюрократизації, що є критично важливим для осіб, які вже зазнали значних психологічних травм та потребують оперативного вирішення життєво важливих питань.

Серед найскладніших правових конфліктів, пов'язаних із вразливими групами, варто виокремити проблему домашнього насильства, що потребує вкрай обережного застосування медіаційних процедур. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII тлумачить таке насильство як умисне завдання шкоди фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру особам, пов'язаним родинними чи близькими стосунками[11]. У наукових дослідженнях підкреслюється важливість добровільної участі сторін і дотримання безпеки під час процедури. Так, Т. Водоп'ян вважає, що за наявності згоди постраждалої особи можлива медіація з питань поділу майна чи виховання дітей, за умови уникнення повторної віктимізації [12, с.53]. Законодавство водночас прямо забороняє застосування медіації у справах про адміністративні чи кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, що підтверджує необхідність особливо зваженого підходу до таких випадків.

Забезпечення доступності медіаційних послуг для вразливих груп населення становить ключовий виклик для ефективної реалізації альтернативних способів врегулювання спорів. На наш погляд, медіація як форма альтернативного врегулювання спорів має важливе значення для розвитку правової системи та забезпечення доступності правосуддя для всіх категорій громадян. Запровадження інституту медіації в Україні відкриває нові можливості для розвантаження судової системи та підвищення ефективності правосуддя. Медіаційне законодавство передбачає можливість створення професійних об'єднань медіаторів та організацій, що забезпечують проведення медіації, які можуть сприяти наданню доступних медіаційних послуг соціально незахищеним категоріям громадян.

Воєнний стан, запроваджений у зв'язку з масштабною збройною агресією, істотно ускладнив реалізацію права на захист, особливо серед осіб, які вже перебувають у вразливому становищі. Хоча чинне конституційне регулювання допускає тимчасове звуження окремих прав у період надзвичайних обставин, право кожного на ефективний засіб правового захисту залишається непорушним. У таких умовах медіація, як процедура, що не залежить від повного функціонування судової системи, набуває особливого значення. Її використання дозволяє оперативно реагувати на індивідуальні запити правового захисту, зберігаючи водночас принципи добровільності, неупередженості та правової визначеності. І. Сопілко та А. Сівак слушно зауважують, що навіть у період збройного конфлікту держава зобов'язана гарантувати реалізацію основоположних прав, зокрема шляхом створення альтернативних форм правосуддя, здатних ефективно замінювати класичні інструменти правозахисту [13]. Успішне завершення медіаційної процедури відповідно до Закону України «Про медіацію» має юридичні наслідки, адже досягнуті домовленості можуть бути оформлені у вигляді цивільно-правового договору з обов'язковою юридичною силою. Зазначене підкреслює не лише правову релевантність медіації, а й її здатність функціонувати як дієвий інструмент відновлення справедливості в умовах правової турбулентності.

Висновки

Аналіз теоретичних засад та практичних аспектів застосування медіації у правових конфліктах за участю вразливих груп населення дозволяє констатувати формування якісно нової парадигми правозахисту в сучасній Україні. Медіаційний механізм демонструє здатність ефективно компенсувати структурні обмеження традиційного правосуддя через створення індивідуалізованого простору для врегулювання конфліктів, що особливо актуально для осіб з обмеженими правозахисними ресурсами. Диференційований підхід до різних категорій вразливих суб'єктів – від дітей до осіб з інвалідністю та реципієнтів соціальних послуг – засвідчує універсальність медіаційного інструментарію при збереженні його адаптивності до специфічних потреб кожної групи. Водночас виявлені обмеження у застосуванні медіації, зокрема у справах про домашнє насильство, підкреслюють необхідність збалансованого підходу, який поєднує доступність альтернативного врегулювання з безпекою найбільш вразливих учасників. Розвиток спеціалізованих форм медіації, включаючи нотаріальну та освітню, свідчить про поступову інституціоналізацію цього механізму як невід'ємної складової національної системи правозахисту.

Особливого теоретичного та практичного значення набувають висновки щодо трансформаційного потенціалу медіації в умовах правової турбулентності, спричиненої воєнним станом. Здатність медіаційних процедур функціонувати незалежно від повноцінної роботи судової системи та забезпечувати юридично значущі результати через договірне оформлення досягнутих домовленостей позиціонує їх як стратегічний ресурс підтримання правопорядку в екстремальних умовах. Виявлена кореляція між соціальною вразливістю окремих груп населення та їхньою підвищеною потребою в гнучких, емоційно безпечних формах правового захисту обґрунтовує необхідність цілеспрямованого розвитку доступних медіаційних послуг як елемен-

та соціальної політики держави. Перспективи подальшого дослідження пов'язані з емпіричним вивченням ефективності медіаційних практик для різних категорій вразливих осіб та розробкою методологічних рекомендацій щодо оптимізації процедур з урахуванням специфіки правових конфліктів воєнного і поствоєнного періодів. Концептуальне значення проведеного аналізу полягає у формуванні теоретичного підґрунтя для подальшого реформування національної системи правозахисту в напрямі її гуманізації та підвищення доступності для найбільш соціально незахищених верств населення.

Література

1. Більш як удвічі зросла кількість ВПО, які звертаються до системи БПД по вторинну правову допомогу. *Безоплатна правова допомога*. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/bilsh-yak-udvichi-zrosla-kilkist-vpo-yaki-zvertayutsya-do-systemy-bpd-po-vtorynnu-pravovu-dopomogu/ .

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text .

3. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text .

4. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text .

5. Teremetskyi V., Tokarieva K.et al. Prospects for the Development of Mediation Institute in Notarial Activities. *Archives des Sciences*. 2024. Vol. 74, no. 2. P. 1–6.

6. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text .

7. Мироненко М. О. Особливості порядку проведення медіації нотаріусом в Україні. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 94–99.

8. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text .

9. Токарєва К. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 468 с.

10. Миргород-Карпова В. В., Мурач Д. В. Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 137–145.

11. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text .

12. Водоп'ян Т. Сімейна медіація та домашнє насильство: досвід України та Великобританії. *Комунікація як чинник транспарентності соціальної взаємодії: психологічний, історичний, правовий, економічний та політичний виміри* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 9–10 трав. 2024 р. Тернопіль, 2024. С. 52–57.

13. Сопілко І., Сівак А. Реалізація прав людини в Україні в період війни. *Проблеми реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права в Україні* : матеріали II Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 8 жовт. 2024 р. Київ, 2024. С. 144–148.

MEDIATION AS A MECHANISM FOR PROTECTING VULNERABLE GROUPS IN LEGAL CONFLICTS

National Aviation University
1 LiubomyraHuzara Ave, 03058, Kyiv, Ukraine
E-mail: RustamSA@bigmir.net shapenkol@ukr.net

Objective: to investigate mediation as a specialized instrument for legal protection of vulnerable groups and substantiate its significance in establishing a new concept of accessible and inclusive justice.

Methods: a complex of general scientific and special research methods was employed, including systematic analysis of Ukraine's regulatory framework on mediation and protection of vulnerable groups, comparative legal method for studying different forms of alternative dispute resolution, and generalization method for formulating conclusions regarding the effectiveness of mediation procedures.

Results: it has been established that mediation demonstrates the ability to effectively compensate for structural limitations of traditional justice by creating an individualized space for conflict resolution. Specific features of applying

mediation procedures for different categories of vulnerable persons have been identified: children, persons with disabilities, recipients of social services, internally displaced persons. The prospects for developing specialized forms of mediation, including notarial and educational mediation, have been determined. Limitations on the application of mediation in domestic violence cases have been substantiated to ensure the safety of the most vulnerable participants.

Discussion: the transformational potential of mediation under conditions of legal turbulence during martial law has been proven, when mediation procedures are capable of functioning independently from the full operation of the judicial system. The correlation between social vulnerability of certain population groups and their increased need for flexible, emotionally safe forms of legal protection has been confirmed. The necessity for targeted development of accessible mediation services as an element of state social policy and formation of theoretical foundations for reforming the national legal protection system toward its humanization has been substantiated.

Keywords: *mediation, vulnerable groups, legal conflicts, notary-mediator, access to justice, alternative dispute resolution, internally displaced persons, social services.*

НОВІТНІ ВИДИ ПОКАРАНЬ ЯК ЗАСІБ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

СОЗАНСЬКИЙ Тарас - професор кафедри кримінально правових дисциплін науково-навчального інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.35
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.54

Законодавча ініціатива диференціації видів кримінальних покарань потребує наукового переосмислення їх окремих положень. Введення нового виду покарання не завжди є виправданим з точки зору практики застосування.

Можливість вибору – це завжди альтернатива, якою можна користуватись як на благо, так і на шкоду інтересам суспільства. Можливість вибору покарання передбаченого санкцією статті дає право застосувати саме той вид покарання який буде максимально ефективним для виконання завдань покарання. Однак система диференціації кримінальної відповідальності передбачає низку інших засобів, за допомогою яких можна досягнути мети покарання. Зокрема йдеться про різні види звільнення від відбування покарання чи призначення його з урахуванням певних обставин.

У роботі автор намагався відобразити основні підходи, які застосовуються в науці кримінального права України щодо розуміння диференціації кримінальної відповідальності. Наведено декілька підходів щодо диференціації кримінальної відповідальності та визначено власну позицію автора. Основну увагу зосереджено на не послідовності внесення змін до КК України, що призводить до нерозуміння або до неправильного розуміння застосування інституту покарання. Також, звернено увагу на невиправдане дублювання функцій покладених на інституції, що покликані забезпечити диференціацію кримінальної відповідальності та окремі види нововведених покарань. Звернено увагу на те що нововведене покарання – побаційний нагляд практично не виконує основної функції покарання.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; диференціація кримінальної відповідальності; засоби; покарання; пробаційний нагляд; призначення покарання; звільнення від відбування покарання.

Постановка проблеми

Притягнення до кримінальної відповідальності за порушення положень зазначених у Кримінальному кодексі України (далі КК України) передбачає собою складний процес оцінки вчиненого з позиції вибору кримінально правової норми та виду покарання, що доцільно застосувати. Можливість вибору – це завжди альтернатива, якою можна користуватись як на благо, так і на шкоду інтересам суспільства. Можливість вибору покарання передбаченого санкцією статті дає право застосувати саме той вид покарання який буде максимально ефективним для виконання завдань покарання. Однак система диференціації кримінальної відповідальності передбачає низку інших засобів, за допомогою яких можна досягнути мети покарання. Зокрема йдеться про різні види звільнення від відбування покарання чи призначення його з урахуванням певних обставин.

Таким чином, виникає ситуація, коли застосування декількох положень КК України, що диференціюють кримінальну відповідальність, може призвести до надмірного зниження покарання, або ж і саме покаран-

ня нагадує швидше звільнення від його відбування.

Стан дослідження

Враховуючи особливості питання диференціації кримінальної відповідальності, слід зазначити найбільш комплексним є монографічне дослідження Антонюк Н.О., також багато сучасних науковців займались питаннями диференціації кримінальної відповідальності стосовно окремих груп кримінальних правопорушень, зокрема Бориславський Р.А., Грищук В.К., Марін О.К., Навроцький В.О., Павлик Л.В., Хавронюк М.І. та інші.

Метою цієї публікаціє є з'ясування правової природи диференціації кримінальної відповідальності та потреби у її застосуванні в санкціях статей Особливої частини КК України шляхом визначення альтернативних видів покарань.

Виклад основного матеріалу

Запровадження нових видів покарання у кримінальному законодавстві України є безперечно позитивною тенденцією розвитку національного законодавства. Очевидно, що метою такого кроку є надання можливості застосувати різні засоби диференціації кримінальної відповідальності щодо винного.

У науці кримінального права по різному оцінюють положення, які в Загальній частині КК України можна віднести до засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Зокрема, Н.О. Антонюк виокремлює: 1) врахування кількості вчинених злочинів; 2) врахування кількості учасників злочину; 3) врахування етапу, на якому злочинний намір був завершений чи зупинений (припинений); 4) передбачення можливості звільнення від кримінальної відповідальності, покарання або його відбування [1]. Очевидно що авторка має на увазі кримінально-правові інститути множинності кримінальних правопорушень, співучасті у кримінальному правопорушенні, стадій вчинення умисного кримінального правопорушення, звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування.

Дещо ширший перелік наводить Л.В. Павлик, зазначаючи, що до засобів диференціації кримінальної відповідальності за кримінально-протиправні посягання у сфері економіки, які передбачені у Загальній частині КК, належать: 1) норма кримінального права; 2) категоризація злочинів; 3) множинність злочинів; 4) незакінчена злочинна діяльність; 5) співучасть; 6) неповноліття суб'єкта злочину; 7) обставини, які обтяжують або пом'якшують покарання; 8) судимість; 9) умовне засудження, звільнення від покарання і умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміна покарання більш м'яким; 10) загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності [2, с.94].

Спираючись на класичну схему призначення покарання, де усі наведені ситуації мають бути враховані при реалізації кримінальної відповідальності відповідно до частини 1 статті 65 КК України (покарання призначається: 1) у межах санкції; 2) відповідно до положень Загальної частини КК; 3) з урахуванням ступеня тяжкості злочину; 4) з урахуванням особи винного; 5) з урахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання), М.І. Хавронюк робить висновок, що за таких обставин кримінальний закон має (чи може) передбачати такі можливості (засоби диференціації):

1) основні:

а) призначення різних (за ступенем і характером), розрахованих на різні категорії осіб, що вчинюють злочини;

б) призначення того чи іншого покарання у певних межах;

2) додаткові:

а) засудження без призначення покарання;

б) засудження із звільненням від покарання або його відбування, у т.ч. засудження із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру;

3) виняткові:

а) з одного боку – повне складання призначених покарань при сукупності злочинів;

б) з другого – безумовне звільнення від кримінальної відповідальності або від пока-

рання (у зв'язку із закінченням строку давності, а також – стосовно окремих категорій осіб – за амністією) [3, с.94].

Дещо інші засоби диференціації кримінальної відповідальності називає Р.А. Бориславський, який у своїй роботі відзначив, що у Загальній частині КК України основними такими засобами є:

1) підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які мають імперативний характер і обов'язкові для суду;

2) спеціальні засади призначення покарання;

3) підстави звільнення від покарання та його відбування, які мають імперативний характер;

4) вік, із якого настає кримінальна відповідальність, та особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх [4, с.80].

Аналізуючи види засобів диференціації кримінальної відповідальності, варто зазначити, що їх кількість та конкретний перелік прямо залежить від того розуміння самого поняття диференціація відповідальності, якого дотримується той чи інший автор. Так, наприклад, та сама Н.О. Антонюк зазначає, що диференціація кримінальної відповідальності – це здійснювана законодавцем з метою реалізації принципу справедливості варіативна оцінка груп однорідних чи різнорідних злочинних посягань та (або) осіб, що їх вчиняють, результатом якої є закріплення у КК України типових ознак складів злочинів та (або) різних типових форм потенційного обмежувального впливу на особу, що відповідатимуть характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого та (або) суспільній небезпеці особи, яка вчинить такий злочин [4, с.210]. Притримуючись наведеної позиції запропонована авторкою система засобів диференціації кримінальної відповідальності виглядає логічною.

Достатньо виваженим виглядає розуміння засобів диференціації кримінальної відповідальності, запропоноване Л.В. Павлик. Дослідниця під засобами диференціації кримінальної відповідальності розуміє обставини, що передбачені у КК України, для яких законодавець чітко визначив напрям і силу їх впливу на ступінь небезпеки посягання і, відповідно, на обсяг кримінальної відповідальності (види і розміри обмежень прав і свобод, що реалізуються в контексті кримінальної відповідальності) [6, с.318-319].

Такий підхід видається більш прийнятним, адже враховуючи всі можливі чинники диференціації кримінальної відповідальності, покарання все таки повинно призначатись опираючись, насамперед, на санкцію статті: ті види і розміри покарання, які зазначені саме в ній.

Це також цілком логічно, адже покарання це багатофункційний інструмент який окрім каральної (репресивної) функції виконує й інші, зокрема, превентивні, виховну і т.п. Однак варто наголосити на тому що все ж таки покарання перш за все виконує каральну функцію.

Внесення у КК України чергових змін і введення нового покарання – пробаційний нагляд, дещо порушило цю систему. У ст.59-1 КК України зазначено покарання у виді пробаційного нагляду полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Складно зрозуміти в чому власне законодавець вбачає покарання тобто в чому тут проявляється караність? Адже серед обов'язків, які суд покладає на особу якій призначено покарання у виді пробаційного нагляду, є лише певні правові обмеження але аж ніяк не покарання:

1) періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації;

2) повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну свого місця проживання, роботи або навчання;

3) не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації.

Фактично як основне покарання для засудженого суд встановлює винному лише певні обмеження прав, які ми можемо побачити у окремих випадках звільнення від кримінального покарання. Таким чино пробаційний нагляд нагадує швидше звільнення від покарання з випробуванням, та і обов'язки. Які суд покладає на особу відбу-

ває покарання у виді пробаційного нагляду є майже такими ж як і обов'язки які суд покладає на особу звільнену від відбування покарання з випробуванням.

Особливістю цього покарання є і те, що суд окрім тих обов'язків, які повинен покласти на винного, має певний вибір: тобто право покласти ще й інші обов'язки, очевидно за потреби і на свій розсуд, зокрема:

1) використовувати електронний засіб контролю і нагляду та проживати за вказаною у рішенні суду адресою;

2) дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля;

3) працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано посаду (роботу);

4) виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою;

5) пройти курс лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Частина з цих заходів нагадує положення ч.3 ст. 76 КК України «Обов'язки , які покладає суд на особу , звільнену від відбування покарання з випробуванням». Таким чином, виникає питання: для чого потрібен самостійний вид покарання, який фактично дублює за функціями умову звільнення від відбування покарання?

В обґрунтуванні до законопроекту було вказано, що система кримінальних покарань, яка постійно удосконалюється, обумовлює перегляд існуючих покарань, які є недостатньо ефективними, матеріально затратними чи морально застарілими, і потребує доповнення новими видами покарання.

Статтею 51 КК України визначено перелік покарань, до яких належать арешт та обмеження волі.

Покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Проте на сьогодні в Україні фактично таких установ не створено, а існуючі виправні центри за структурою, підходами до виконання покарань, організацією діяльності подібні до виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, правовий статус засуджених в цих установах, умови тримання майже не мають відмінностей.

Арешт з моменту започаткування в законодавстві суттєво змінився і фактично втратив своє соціальне і правове призначення. Проте впродовж усього часу існують правові, організаційні проблеми його застосування, виконання та відбування (арештні доми до цього часу належним чином не створені, а засуджені до арешту тримаються в арештних домах, що створені при слідчих ізолятора, статус арештних домів в слідчих ізоляторах є недостатньо врегульованим, а фінансове забезпечення - надмірним). Водночас, в умовах воєнного стану існує необхідність у оптимізації слідчих ізоляторів, зокрема, у збільшенні місць за рахунок ліквідації арештних домів, в тому числі для тримання військовополонених у дільницях для триманнявійськовополонених, згідно з вимогами статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

За таких обставин обмеження волі та арешт як види покарань, при передбаченому порядку їх виконання, втрачають своє кримінально-правове і соціальне призначення та потребують значної фінансової витратності. Отже, через неефективність застосування цих покарань постає необхідність їх виключення, перегляду або створення нових умов їх застосування та порядку виконання, впровадження нових, альтернативних покарань[7].

Вбачається і простіше рішення, ніж введення нового сумнівного виду покарання. Достатньо було б внести зміни у ч.1 ст.75 КК України, доповнивши її таким видом покарання, як арешт. Однак тоді треба було б виключити з частини першої цієї статті вказівку на корупційні кримінальні правопорушення та інші групи кримінальних

правопорушень, вчиняючи які особа не має підстав для застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням. Натомість новий вид покарання не обмежує, принаймні корупційні правопорушення, у його застосуванні. Так, у переліку внесених змін до санкцій статей Особливої частини КК України, у яких було включене покарання у виді пробаційного нагляду, міститься й низка корупційних кримінальних правопорушень.

Висновок

Таким чином, намагаючись диференціювати кримінальну відповідальність, законодавець створив новий вид покарання, який фактично покаранням не є, і «пом'якшив» (а фактично скасував) відповідальність за цілу низку кримінальних правопорушень, надавши можливість суду призначати такий вид покарання як пробаційний нагляд.

Література

1. Антонюк Н. О. Засоби диференціації кримінальної відповідальності. URL: https://www.researchgate.net/publication/340097968_Zasobi_diferenciacii_kriminalnoi_vidpovidalnosti

2. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки: дис. ... канд. юрид. наук. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 248 с.

3. Хавронюк М.І. Диференціація кримінальної відповідальності: чи кримінальна безвідповідальність? // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 3–7.

4. Бориславський Р.А. Диференціація кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження майна за кримінальним правом України: дис. … канд.юрид.наук. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 237 с.

5. Антонюк Н.О. Поняття диференціації кримінальної відповідальності. *Право України*. 2019. № 9 С.196-214.

6. Павлик Л.В. Поняття та види засобів диференціації кримінальної відповідальності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. №1. С.313-325.

7. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану blob:https://itd.rada.gov.ua/b679f61c-9ad1-4973-bc5a-e9a66576c1d5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ ЕТИКИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

МЕЛЬНИК Микола Петрович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

РИЖЕНКО Олександр Сергійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ПЕТРЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, докторант Академії праці, соціальних відносин і туризму

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.55

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України спричинила масштабні трансформаційні процеси у всіх сферах суспільного життя, особливо проявляючись у житті територіальних громад. Під час оборони країни значно зросла суспільна потреба у зміцненні довіри до усіх суб'єктів владних повноважень, в тому числі й до органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Це зумовило необхідність аналізу рівня ефективності чинного законодавства в частині належного забезпечення механізмів реалізації принципів відкритості, прозорості та контрольованість діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування з боку територіальних громад.

Ефективність вирішення питань місцевого значення безпосередньо залежить від рівня інституційної спроможності органів місцевого самоврядування, здатності їх представників повною мірою реалізовувати закріплені за ними функції та повноваження. Через це наукові дослідження функціонального наповнення компетенцій органів та посадових осіб місцевого самоврядування крізь призму принципів відкритості, прозорості та контрольованості громадою набувають особливої актуальності.

Аналіз законодавчих засад організації та діяльності органів місцевого самоврядування в Україні дозволяє виявити як позитивні тенденції розвитку, так і очевидний внутрішній дисбаланс, зокрема у сфері регулювання питань етики. Одним із важливих аспектів забезпечення довіри громади до її органів та посадових осіб є впровадження ефективних механізмів дотримання правил етики. Дотримання етичних норм посадовими особами місцевого самоврядування не лише формує імідж відкритості та прозорості, а й контрольованості влади.

Однак практика реалізації повноважень у цій сфері в різних територіальних громадах України є неоднаковою. Зокрема, питання контролю за дотриманням етичних норм розв'язується різними способами: у одних громадах воно покладається безпосередньо на керівника органу, в інших – на спеціально створені комісії з питань етики. Водночас, навіть за наявності таких комісій, їх повноваження значною мірою варіюються залежно від громади, що свідчить про відсутність єдиного законодавчого алгоритму вирішення цього питання.

Це не зовсім узгоджується із закріпленим в частині другій статті 19 Конституції України принципом правової визначеності, адже відповідно до цієї статті «органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Системні розбіжності у реалізації повноважень свідчать про нагальну потребу у розробці чітких нормативно-правових механізмів, які б уніфікували підходи до визначення обсягу повноважень органів місцевого самоврядування, регламентації та контролю за дотриманням правил етичної поведінки посадових осіб місцевого самоврядування.

На нашу думку, одним із перспективних напрямів розвитку цього інституту місцевого самоврядування є закріплення на законодавчому рівні обов'язковості створення органами місцевого самоврядування постійно діючого органу (як в більшості громад зараз це можуть бути постійні комісії ради з питань етики). На цей орган мають бути покладені чітко визначені повноваження щодо вирішення питань дотримання етики посадовими особами місцевого самоврядування та механізми їх реалізації.

Ключові слова: комісія, повноваження, етика поведінки, правила, орган, посадова особа, місцеве самоврядування, правове регулювання, контроль.

Постановка проблеми

Проблематика реалізації повноважень комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування набуває особливої гостроти в умовах муніципальної реформи та поглиблення децентралізації влади в Україні. Серед очевидних і водночас системних проблем можна відзначити відсутність уніфікованого загальнодержавного підходу до визначення обсягу та характеру повноважень таких комісій. Це означає, що навіть за наявності формально подібних функцій (як-от запобігання порушенням правил етики посадових осіб місцевого самоврядування, фіксація конфлікту інтересів, консультування посадових осіб) у різних територіальних громадах ці функції реалізуються в принципово різних формах та обсягах.

Ця ситуація створює правову асиметрію: в одній громаді комісія з етики є впливовим органом із чітко закріпленими процедурами, правом ініціювати дисциплінарне провадження, надавати обов'язкові до розгляду висновки, а в іншій – її повноваження обмежуються дорадчою діяльністю, часто без нормативно визначеної процесуальної форми. У деяких громадах комісії взагалі не створюються, а питання етики делегуються голові ради чи секретареві, що суперечить принципам розмежування владних повноважень і створює ризики упередженості цих суб'єктів етичного контролю.

Таке розмаїття зумовлює низку додаткових проблем. Зокрема, відсутність єдиних процедур розгляду звернень про порушення етичних норм призводить до правової невизначеності як для заявників, так і для самих посадовців. У результаті, ідентичні ситуації можуть мати кардинально відмінні наслідки – в одній громаді особа може бути притягнута до відповідальності за некоректну поведінку, в іншій – уникнути будь-якого реагування з боку суб'єктів етичного контролю.

Різні підходи до локального правового регулювання повноважень комісій унеможливлюють формування національної практики застосування законодавства про місцеве самоврядування в частині контролю за дотриманням правил етики посадовими особами місцевого самоврядування. Відсутність загальнодержавних положень, типових регламентів або методичних рекомендацій щодо діяльності комісій з етики не лише гальмує професіоналізацію їх діяльності, а й не дозволяє громадянам оцінити роботу органу влади з позицій прозорості, відкритості та доброчесності.

Таким чином, без загальнодержавного правового регулювання повноважень етичних комісій в органах місцевого самоврядування інститут етичного контролю залишається вразливим до суб'єктивізму та політичного тиску, що підриває рівень довіри територіальної громади до органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Огляд сучасних наукових досягнень юридичної науки засвідчує сталий інтерес українських дослідників до проблематики правового регулювання повноважень комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування. У працях вітчизняних науковців, зокрема Л. Богачової, В. Кравчука, Т. Кравцової, Ю. Матвєєвої, А. Приймака, П. Рабіновича, О. Стрельцової, Л. Удовика, Т. Фулей, В. Кузіної, О. Батанова, М. Баймуратова висвітлюються окремі аспекти функціонування інституцій, що відповідають за дотримання правил етики посадовими особами місцевого самоврядування.

Формулювання цілей

Метою даного наукового дослідження є здійснення теоретико-правового аналізу повноважень комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування України. У межах поставленої мети передбачається проведення всебічного аналізу чинних нормативно-правових актів, вивчення питання наявних у ньому прогалин, недоліків і правових колізій, а також розроблення обґрунтованих наукових пропозицій щодо удосконалення правового регулювання діяльності зазначених комісій з урахуванням принципу правової визначеності.

Виклад основного матеріалу

Ефективне функціонування будь-яких органів владних повноважень безпосеред-

ньо залежить від того, наскільки повно, чітко та системно визначені їх функції і повноваження на рівні законодавства. Відсутність належного законодавчого регулювання призводить до невизначеності, яка унеможливлює не лише якісне виконання поставлених завдань, а й відкриває простір для зловживань, подвійного трактування норм або ж ухилення від відповідальності.

Повнота правового забезпечення слугує своєрідною рамкою, в межах якої здійснюється як організаційна, так і контрольна діяльність. Саме завдяки чітко визначеним повноваженням можна сформувати прозорі критерії оцінювання результативності, обґрунтованості рішень, а також їх відповідності інтересам територіальної громади. Якщо громада або її представницькі органи не можуть однозначно ідентифікувати межі компетенції того чи іншого органу чи посадової особи, контроль за їхньою діяльністю втрачає сенс.

Для територіальних громад, громадських організацій, засобів масової інформації чи окремих громадян чітке правове регулювання повноважень органу, щодо якого здійснюється громадський контроль, є ключовим інструментом реалізації принципів прозорості й відкритості. Це дозволяє виявляти порушення, формулювати обґрунтовані претензії, вимагати відповідальності. Відповідно, чим вичерпніше сформульовано законодавство, тим ефективніше можуть діяти як самі органи владних повноважень, так і суспільство в процесі здійснення громадського контролю за їх діяльністю. У цьому контексті ефективність етичних комісій або інших аналогічних органів місцевого самоврядування прямо корелює з рівнем деталізації їх повноважень у локальних та загальнодержавних нормативних актах. Без відповідного правового забезпечення повноважень така комісія ризикує стати номінальною структурою, не здатною ані притягнути порушників правил етики до відповідальності, ані гарантувати прозорість у діяльності посадових осіб.

В Загальних правилах етики поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 72-21) немає жодної згадки про органи місцевого самоврядування, уповноважені здійснювати контроль за дотримання правил етики посадовими особами місцевого самоврядування [1].

В статті 47 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплюються загальні повноваження постійних комісій рад [2]. Однак правова природа таких повноважень не дозволяє таким комісіям здійснювати неупереджений реальний контроль за дотримання правил етики в місцевому самоврядуванні.

На практиці у великих територіальних громадах спостерігається нормативне закріплення широкого кола повноважень органів з питань етики. Наприклад, відповідно до рішення Одеської міської ради від 11.11.2015р. №2-VII «Про затвердження положення про постійні комісії ради» (з подальшими змінами) за комісією з питань етики Одеської міської ради закріплено повноваження щодо «здійснення контролю за дотриманням депутатами ради Регламенту ради, правил депутатської етики; розгляд відповідних скарг та внесення пропозицій щодо застосування заходів впливу до депутата, який порушив відповідні норми і правила; розгляд зауважень та пропозицій юридичного департаменту Одеської міської ради до проєктів рішень ради в разі, якщо суб'єкт внесення проєкту рішення не згоден з такими зауваженнями і пропозиціями; здійснення контролю за дотриманням вимог Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо публічного оголошення під час засідання ради про конфлікт інтересів, у разі його наявності; надання консультацій та роз'яснень щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів при прийнятті радою рішень» та ін. [3].

Цікавою деталлю аналізованого питання є також те, що ради територіальних громад приймають єдине положення про постійні ради, в якому окремими статтями передбачаються норми щодо повноважень конкретних створених радою комісій. На нашу

думку, такий підхід до визначення повноважень комісій не зовсім вдалий з точки зору нормотворчої техніки. Краще було розробити і прийняти загальне положення про постійні комісії ради. А щодо конкретних створених радою комісій варто було б приймати окремі положення, в яких би чітко відображалися особливості та повноваження таких комісій.

На відміну від великих територіальних громад, у менших ситуація значно інша. Можна навести досить багато прикладів територіальних громад, у яких комісії з питань етики мають доволі обмежений обсяг повноважень, часто зосереджений на формальних процедурах без реального інструменту впливу.

Так, у Козівській селищній раді (Тернопільська область) комісія формально існує у складі постійної комісії з питань прав людини, законності, депутатської діяльності, етики та регламенту, однак її діяльність зосереджена на дотриманні норм етики лише депутатами, а також на вирішення питань, пов'язаних із врегулюванням конфлікту інтересів (у тому числі здійсненні контролю за дотриманням селищним головою, секретарем, депутатами ради вимог ч. 1 ст. 59-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо процедур врегулювання конфлікту інтересів) [4]. Жодних інших повноважень щодо контролю за порушенням правил етики посадовими особами місцевого самоврядування, а також процедур ініціювання дисциплінарної відповідальності чи санкцій проти посадовців комісія не має, що свідчить про суто консультативний характер її діяльності.

Схожа ситуація спостерігається у Понінківській селищній ОТГ (Хмельницька область), де комісія уповноважена лише розглядати додержання норм депутатської етики [5]. Такий вузький обсяг компетенції не дозволяє здійснювати повноцінний етичний контроль за дотриманням правил етики посадовими особами місцевого самоврядування, обмежуючи діяльність комісії здебільшого до формального реагування без інструментів реального впливу. Це ще раз засвідчує декларативний характер локального правового регулювання контролю за дотриманням правил етики в окремих громадах і підкреслює необхідність нормативного унормування мінімального переліку повноважень таких комісій на національному рівні.

Наведені приклади ілюструють обмеженість правового забезпечення таких інституцій. У цих громадах комісії, попри наявність формальної назви «етичні», фактично не мають повноважень ініціювати дисциплінарні справи, накладати санкції чи контролювати виконання власних рекомендацій. Їх роль звужується до дорадчої, і навіть ця функція часто виявляється декларативною.

Через розбіжність в обсязі повноважень комісій громади самотужки формують правові «рамки» діяльності етичних органів. У результаті, ефективність їхньої роботи залежить не від законодавчої основи, а від політичної волі та позиції місцевої влади. Для громади дуже часто це означає, що можливість контролю за дотриманням правил етики посадовцями має мінімальний вплив. Громадськість, журналісти, представники органів місцевого самоврядування опиняються у ситуації, коли обґрунтована критика не завжди може бути підкріплена юридичними наслідками. Це підриває довіру до органів та посадових осіб місцевого самоврядування й потребує законодавчого втручання для встановлення єдиних повноважень і механізмів відповідальності.

Окрім зазначеного, відсутність єдиних в державі методичних рекомендацій або типових положень ускладнює навіть порівняльне оцінювання ефективності таких комісій. У результаті, правове регулювання цих питань перетворюється не на інструмент правової відповідальності, а на декларативну норму, реалізація якої залежить від політичної волі чи адміністративного ресурсу конкретної громади. Усі ці проблеми відкривають широке поле для подальших наукових досліджень, зокрема в частині уніфікації повноважень, розробки типових процедур етичного контролю, а також нормативного розмежування консультативної та правозастосовної функцій комісій з етики.

У контексті удосконалення правового регулювання діяльності комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування

в Україні доцільно сформулювати такі законодавчі пропозиції, які б ґрунтувалися на принципах правової визначеності, відкритості та прозорості. На нашу думку, сьогодні існують достатні причини внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» шляхом доповнення статті 26 (повноваження сільської, селищної, міської ради) новим пунктом про обов'язковість утворення постійної комісії з питань етики. Окрім цього, необхідно уточнити ст. 59-1 щодо врегулювання конфлікту інтересів, надавши комісіям відповідний правовий статус у розгляді таких ситуацій. Також цілком слушно було б визначити вимогу про затвердження положення про комісію з етики на основі типового зразка, затвердженого Кабінетом Міністрів або Міністерством розвитку громад. В такому типовому положенні варто було б передбачити єдиний підхід до структури комісії (кількість членів, квоти від депутатського корпусу, представників громадськості), регламент діяльності: процедура розгляду скарг, порядок ухвалення рішень, строки та наслідки їх виконання, механізм координації з НАЗК або іншими антикорупційними органами у разі виявлення порушень, що мають ознаки правопорушення, опис санкцій або форм правової відповідальності та ін.

Висновок

Таким чином, зроблений аналіз засвідчує, що на сьогодні правове регулювання повноважень комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування є фрагментарним, нерівномірним і здебільшого несистемним. В умовах децентралізації та зростання ролі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення така ситуація становить певну загрозу, адже етичний контроль в багатьох громадах має ознаки формальності.

Диспропорція в обсязі повноважень комісій, відсутність єдиного законодавчого підходу до врегулювання цих відносин та недостатня процедурна визначеність їх дій свідчать про серйозну нормативну прогалину в законодавстві про місцеве самоврядування. Наслідком цього є зниження довіри громадян до органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а також слабка реалізація механізмів громадського контролю.

У цьому контексті першочерговим завданням має стати розроблення чіткого правового інструментарію для визначення повноважень, процедур та організаційних засад діяльності комісій з питань етики. Такий інструментарій повинен базуватися на принципах правової визначеності, пропорційності та єдності правозастосування. Уніфікація законодавства і впровадження типових положень дозволили б не лише підвищити ефективність цих органів, а й посилити етичні засади в місцевому самоврядуванні, гарантувавши територіальним громадам реальні, а не ілюзорні механізми впливу на етичну поведінку посадових осіб.

Література

1. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 72-21). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16?find=1&text#Text

2. Про місцеве самоврядування. Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170.

3. Про затвердження положення про постійні комісії ради (з подальшими змінами). Рішення Одеської міської ради від 11.11.2015р. №2-VII. – Режим доступу: https://deputat.odessa.ua/commissions/postiyna-komisiya-z-pitan-reglamentu-deputatskoi-etiki-ta/

4. Положення про постійні комісії Козівської селищної ради. Затверджене рішенням сесії Козівської селищної ради від 27 листопада 2020 року № 13. – Режим доступу: https://kozova-rada.gov.ua/postijni-komisii-08-24-52-11-03-2021/?utm

5. Положення про постійні комісії Понінківської селищної ради VIII скликання. – Режим доступу: https://poninkivska-gromada.gov.ua/polozhennya-pro-postijni-komisii-21-09-09-27-11-2020/?utm

SUMMARY

The full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has caused large-scale transformation processes in all spheres of public life, especially in the life of territorial communities. During the defense of the country, the public need to strengthen trust in all subjects of power, including local government bodies and officials, has significantly increased. This has necessitated the analysis of the level of effectiveness of current legislation in terms of properly ensuring the mechanisms for implementing the principles of openness, transparency and controllability of the activities of local government bodies and officials by territorial communities.

The effectiveness of resolving issues of local importance directly depends on the level of institutional capacity of local government bodies, the ability of their representatives to fully implement the functions and powers assigned to them. Because of this, scientific research into the functional fulfillment of the competencies of local government bodies and officials through the prism of the principles of openness, transparency and controllability by the community becomes particularly relevant.

Analysis of the legislative framework for the organization and activities of local government bodies in Ukraine allows us to identify both positive development trends and obvious internal imbalances, in particular in the field of regulating ethics. One of the important aspects of ensuring the community's trust in its bodies and officials is the implementation of effective mechanisms for observing the rules of ethics. Compliance with ethical norms by local government officials not only creates an image of openness and transparency, but also control over the government.

However, the practice of exercising powers in this area in different territorial communities of Ukraine is not the same. In particular, the issue of monitoring compliance with ethical norms is resolved in different ways: in some communities it is entrusted directly to the head of the body, in others - to specially created ethics commissions. At the same time, even if such commissions exist, their powers vary significantly depending on the community, which indicates the absence of a single legislative algorithm for resolving this issue.

This is not entirely consistent with the principle of legal certainty enshrined in Part Two of Article 19 of the Constitution of Ukraine, because according to this article, "local self-government bodies and their officials are obliged to act only on the basis, within the limits of their powers and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine". Systemic discrepancies in the exercise of powers indicate an urgent need to develop clear regulatory and legal mechanisms that would unify approaches to determining the scope of powers of local self-government bodies, regulating and monitoring compliance with the rules of ethical behavior of local self-government officials. In our opinion, one of the promising areas for the development of this institution of local self-government is to establish at the legislative level the obligation for local self-government bodies to create a permanent body (as in most communities these can now be permanent committees of the ethics council), which must be entrusted with clearly defined powers at the law level to resolve issues of compliance with ethics by local self-government officials and mechanisms for their implementation.

Keywords: commission, authority, ethics of behavior, rules, body, official, local government, legal regulation, control.

THE PRACTICE OF A NOTARY AS A MEDIATOR IN MODERN CONDITIONS (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT)

КУНЄВ Юрій Дем'янович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і адміністративного права Державного університету «Київський авіаційний інститут»

Orcid ID: https://orcid.org/0000-0002-5952-2052

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.56

The scientific article is devoted to the disclosure of the law enforcement activities of a notary as a mediator in modern conditions (administrative and legal aspect). Despite the existing difficulties, broad prospects open up for a notary as a mediator: a) expanding horizons: Over time, as trust and understanding of the benefits of mediation grow, the scope of application of the role of notaries may expand to new types of disputes; b) creating specialized mediation centers at notary chambers: This can help consolidate efforts, improve the quality of services and promote the popularization of mediation; c) improving legislation: Further improvement of legislation in the field of mediation is possible, which will contribute to its integration into the legal system and the recognition of notaries as important participants in mediation. For example, the introduction of mandatory mediation for certain types of disputes can significantly increase the demand for the services of notary mediators; d) international experience: Studying and implementing the best international experience in the field of mediation by notaries can contribute to the further development of this practice in Ukraine; g) increasing the efficiency of justice: Widespread use of mediation by notaries will make it possible to relieve the judicial system, reduce the burden on the courts and increase the overall efficiency of justice.

It was concluded that the activities of a notary as a mediator in modern realities are an extremely promising direction for the development of the notarial profession in Ukraine. Notaries, having deep knowledge of law, independence, a high level of trust and experience in working with documents, have unique advantages for successfully fulfilling the role of a mediator. Their participation in conflict resolution will contribute not only to relieving the judicial system, but also to the formation of a culture of peaceful dispute resolution in society.

Despite certain challenges associated with the need for special training, changing professional consciousness and popularizing the new function, the potential of a notary as a mediator is significant. Further improvement of legislation, the creation of specialized training programs and an active information campaign will contribute to the full realization of this potential. The integration of mediation into the activities of the notary public is an important step towards creating a more efficient, accessible and citizen-friendly legal system of Ukraine.

Keywords: administrative procedures, principles, notarial activities, dispute resolution, alternative methods, notary, mediation, practice.

In today's dynamically developing world, there is a growing need for effective and accessible dispute resolution mechanisms. The traditional judicial system, despite its importance, is often characterized by duration, high cost and formalism, which does not always meet the needs of the parties. In this regard, alternative dispute resolution (ADR), in particular mediation, is gaining increasing popularity. Ukraine, like many other countries, is actively implementing mediation into the legal system, seeking to provide more flexible and peaceful ways of resolving conflicts. In this context, the potential and practical aspects of the notary's activities as a mediator deserve special attention.

A notary, as an independent and disinterested person with deep knowledge of the law and a high level of trust in society, can become a key figure in the mediation process. His activities are traditionally associated with certifying facts, establishing indisputable rights and performing other notarial actions that contribute to legal stability. However, given his professional skills and authority, the role of a notary can be significantly expanded, including facilitating negotiations between the parties to the conflict in order to reach a mutually acceptable solution. This scientific article is devoted to a comprehensive analysis of the practice of a notary as a mediator in modern conditions, revealing the regulatory and legal foundations, advantages and challenges of such integration, as well as development prospects.

Mediation is a structured negotiation process in which a neutral third party (mediator) helps the parties to the conflict reach a mutually acceptable and voluntary solution. The main principles of mediation include voluntariness, confidentiality, neutrality of the mediator, and equality of the parties [1]. Mediation differs from other ADR methods, such as arbitration, in that the mediator does not make a decision, but only facilitates the process of reaching it by the parties themselves.

In Ukraine, the legal principles of mediation were established with the adoption of the Law of Ukraine «On Mediation» of November 16, 2021 [2]. This law defined the concept of mediation, its principles, scope, requirements for mediators, the procedure for conducting mediation, and the legal consequences of mediation agreements. Prior to the adoption of this law, mediation existed mainly at the level of pilot projects and public initiatives, and its legal status was uncertain.

According to the Law of Ukraine «On Mediation», a mediator may be an individual who has undergone basic mediator training in Ukraine or abroad and received a certificate. It is important to note that the law does not establish restrictions on the professional affiliation of a mediator, which opens up opportunities for involving representatives of various legal professions, including notaries, in this activity. The law also provides for the possibility of conducting mediation in various areas, including civil, family, labor, economic, and administrative disputes [2].

The Law of Ukraine «On Notaries» defines a notary as a person authorized by the state who performs notarial actions in the interests of individuals and legal entities in order to certify rights, as well as facts that have legal significance, and perform other notarial actions provided for by law, in order to provide them with legal certainty [3]. The main function of a notary is to ensure the indisputability and stability of civil proceedings.

Although the Law of Ukraine «On Mediation» does not directly name notaries among the list of persons who can be mediators, it does not prohibit them from engaging in this activity, provided that the requirements for the training of a mediator are met. Thus, a notary, having undergone appropriate training, can act as a mediator on general grounds.

Moreover, European experience demonstrates the active integration of notaries into the mediation process. For example, in France, Germany, Italy and other countries, notaries are actively involved in mediation, especially in family and inheritance disputes, as well as in real estate issues [4]. This underlines the global trend towards expanding the functions of notaries and adapting them to the modern needs of society.

Professional advantages of a notary as a mediator

Notaries have a number of unique professional advantages that make them potentially effective mediators:

In-depth knowledge of the law: Notaries have extensive knowledge of civil, family, inheritance, land and other areas of law. This allows them to understand the legal aspects of the conflict, assess the legal consequences of the agreements reached and contribute to the formulation of a legitimate mediation decision [5].

Independence and impartiality: A notary is an independent and impartial person who acts in the interests of the law and all parties to the agreement. This feature is fundamental to mediation, as it ensures trust in the mediator by all parties to the conflict.

Experience with documents and drafting legal texts: Notaries work with a variety of legal documents on a daily basis, have experience in

drafting agreements, contracts, wills, etc. This skill is extremely valuable when drafting a mediation agreement, as it allows for its clarity, completeness, and legal correctness, as well as its subsequent notarization [6].

High level of trust in society: The notary public in Ukraine, as in other European countries, is an institution of high public trust. This creates a favorable environment for mediation, as the parties to the conflict, as a rule, feel more trust in the notary than in other entities.

Availability of an office and organizational resources: Notaries have equipped offices, which provides a convenient and confidential place for conducting mediation sessions.

Given the professional competences of notaries, the most promising areas of their activity as mediators are:

Family disputes: Division of marital property: Notaries often certify agreements on the division of marital property. Mediation in this case can help the parties reach a compromise on the division of movable and immovable property, debts, etc., which will avoid lengthy legal proceedings and maintain relatively friendly relations [7].

Determination of the place of residence of the child and participation in his upbringing: Although these issues are sensitive, mediation can help parents find a common solution for raising the child, taking into account his interests. A notary can certify the relevant agreement.

Alimony obligations: Mediation can be effective in reaching agreements on the amount and procedure for paying alimony, both for the maintenance of children and for the maintenance of one of the spouses.

Inheritance disputes: Distribution of inheritance: Disputes between heirs regarding the distribution of inherited property are common. A notary who deals with inheritance matters can mediate to reach an agreement between heirs regarding shares in the inheritance, compensation payments, etc. [8]. Will disputes: In the event of doubts or conflicts regarding the validity of a will or its interpretation, mediation can help the parties reach a mutual understanding.

Real estate disputes: Disputes between co-owners: Mediation can be effective in resolving conflicts between co-owners of real estate regarding the procedure for the use, maintenance or disposal of joint property. Boundary disputes: Neighbors often have disputes over the boundaries of land plots. A notary, with experience in land matters, can help them find common ground and record the agreements reached.

Corporate and commercial disputes (to a lesser extent)

Notaries may act as mediators in certain corporate disputes related to changes in authorized capital, exit of participants, distribution of profits, as well as in some commercial contracts, especially those related to real estate or securities. However, more complex commercial disputes may require a mediator with highly specialized knowledge in the relevant field [13].

Practical aspects of conducting mediation by a notary.

The mediation process conducted by a notary includes the following stages:

Preliminary consultation: The notary meets with the parties to the conflict separately or together to clarify the essence of the dispute, explain the principles and procedures of mediation, and assess the possibility of its application.

Signing the mediation agreement: The parties conclude a written agreement on conducting the mediation, which determines the terms of its conduct, confidentiality issues, the mediator's remuneration, etc.

Conducting mediation sessions: The notary, as a mediator, facilitates negotiations between the parties, helping them identify interests, generate solutions, and find compromises. He can conduct joint and individual (caucus) meetings.

Formulation of the mediation agreement: If an agreement is reached, the notary helps the parties formulate the mediation agreement, ensuring its legal correctness and compliance with the requirements of the law. An important advantage is the possibility of subsequent notarization of such an agreement, which gives it special legal force and creates an enforceable document in the event of its non-performance. [9]

End of mediation: Mediation ends with the signing of the mediation agreement or its termination in the event of failure to reach an agreement.

Despite significant advantages, the integration of notaries into mediation practice faces certain challenges:

Need for special training: Although notaries have in-depth knowledge of the law, to effectively perform the role of a mediator they need special training in facilitation skills, conflictology, and negotiation psychology. The Law of Ukraine «On Mediation» already establishes requirements for such training, but specific programs can be developed for notaries that take into account their professional specifics [2].

Changes in professional consciousness: The traditional role of a notary involves making decisions and certifying facts, while the role of a mediator requires neutrality and refusal to make decisions for the parties. This requires a certain change in professional consciousness and approach to work [12].

Popularization and information: A broad information campaign is needed to popularize mediation conducted by notaries among the population and business entities. Many people are still unaware of the possibility of resolving disputes through mediation and that a notary can act as a mediator.

Conflict of interest: Although a notary is neutral in the mediation process, situations may arise where he has previously performed notarial acts for one of the parties. It is important to clearly define the rules for avoiding conflicts of interest and transparently inform the parties about this [14].

Lack of mandatory mediation: Unlike some European countries, where mediation is mandatory for certain categories of disputes, in Ukraine it remains voluntary. This may limit the number of applications to notary mediators.

Despite the challenges, the prospects for the development of the notary's activities as a mediator are significant:

Expanding the scope of application: Over time, as trust grows and awareness of the benefits of mediation increases, the role of notaries may expand to new areas of disputes [11].

Creation of specialized mediation centers at notary chambers: This can help consolidate efforts, improve the quality of services, and popularize mediation.

Improving legislation: Further improvements to the legislation on mediation are possible, which will facilitate its integration into the legal system and the recognition of notaries as important mediation actors. For example, introducing elements of mandatory mediation for certain categories of disputes can significantly increase the demand for the services of notary mediators [10].

International experience: Studying and implementing the best international experience in the field of mediation by notaries can contribute to the further development of this practice [15].

Conclusion

The practice of a notary as a mediator in modern conditions is an extremely promising direction for the development of the notarial profession in Ukraine. Notaries, due to their deep knowledge of law, independence, high level of trust and experience in working with documents, have unique advantages for successfully fulfilling the role of a mediator. Their participation in conflict resolution will contribute not only to relieving the burden on the judicial system, but also to the formation of a culture of peaceful dispute resolution in society.

Despite certain challenges associated with the need for special training, changing professional consciousness and popularizing the new function, the potential of a notary as a mediator is enormous. Further improvement of legislation, the creation of specialized training programs and an active information campaign will contribute to the full realization of this potential. The integration of mediation into the activities of the notary public is an important step towards creating a more effective, accessible and citizen-friendly legal system of Ukraine.

References

1. Law of Ukraine «On Mediation» dated November 16, 2021 No. 1875-IX. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2022. No. 1. Art. 1.

2. Law of Ukraine «On Notary» dated September 02, 1993 No. 3425-XII. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1993. No. 39. Art. 383.

3. Oliynyk O. O. Mediation as an alternative method of resolving disputes in civil pro-

ceedings in Ukraine: dissertation ... candidate of law: 12.00.03. Odesa, 2020. 220 p.

4. Medvedchuk S. O. Notary and mediation: European experience and Ukrainian prospects. Bulletin of the Lviv National University. Legal Series. 2017. Issue 65. Pp. 98–104.

5. Kharytonova O. V. Mediation in family disputes: legal aspects and development prospects in Ukraine. Law and Society. 2019. No. 6. P. 138–143.

6. Dombrovsky A. S. Mediation in inheritance disputes: features of application and the role of a notary. Legal Bulletin. 2021. No. 1 (55). P. 110–115.

7. Kysil V. I., Family Law of Ukraine: textbook. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 560 p.

8. Koval M. V. Notarial certification of mediation agreements: problems and ways to solve them. Private law. 2022. No. 1. P. 97–102.

9. Korol V. I. Notary in Ukraine: a textbook. Kyiv: Pravova Yednist, 2020. 416 p.

10. Vorobey P. A. Prospects for the development of mediation in Ukraine: analysis of legislation and foreign experience. Entrepreneurship, economy and law. 2020. No. 9. P. 131–136.

11. Shevchenko I. V. Mediation as an effective tool for resolving disputes in notarial practice. Law Forum. 2018. No. 3. P. 153–158.

12. Kravchuk V. M. Notary as a mediator: advantages and challenges of a new role. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law Series. 2022. Issue. 72. P. 207–210.

13. Leheza, Yevhen; Shamara, Oleksandr; Chalavan, Viktor. 2022. Principios del poder judicial administrativo en Ucrania. *DIXI*, 24(1), pp. 1-11. DOI: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2022.01.08

14. Leheza, Yevhen; Yerko, Iryna; Kolomiichuk, Viacheslav; Lisniak, Mariia. 2022. International Legal And Administrative-Criminal Regulation Of Service Relations. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 10 No. 1, pp. 49-60, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v10i1.25808

15. Matviichuk, Anatolii. Shcherbak, Viktor. Sirko, Viktoria. Malieieva, Hanna. Leheza, Yevhen. 2022. Human principles of law as a universal normative framework: Principios humanos del derecho como marco normativo universal. *Cuestiones Políticas*, *40*(75), 221-231. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.14

ПРАКТИКА ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА ЯК МЕДІАТОРА В СУЧАСНИХ УМОВАХ (АДМІНІСТАРИТВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Наукова стаття присвячена розкриттю правозастосовчої діяльності нотаріуса як медіатора в сучасних умовах (адміністаритвно-правовий аспект). Попри наявні труднощі, перед нотаріусом як медіатором відкриваються широкі перспективи: а) розширення горизонтів: З часом, у міру зростання довіри та розуміння переваг медіації, сфера застосування ролі нотаріусів може розширитись на нові види спорів; б) створення спеціалізованих центрів медіації при нотаріальних палатах: Це може допомогти консолідувати зусилля, покращити якість послуг та сприяти популяризації медіації; в) вдосконалення законодавства: Можливе подальше покращення законодавства у сфері медіації, що сприятиме її інтеграції в правову систему та визнанню нотаріусів важливими учасниками медіації. Наприклад, запровадження обов'язкової медіації для певних видів спорів може значно збільшити попит на послуги нотаріусів-медіаторів; г) міжнародний досвід: Вивчення та впровадження найкращого міжнародного досвіду у сфері медіації нотаріусами може сприяти подальшому розвитку цієї практики в Україні; ж) підвищення ефективності правосуддя: Широке застосування медіації нотаріусами дасть змогу розвантажити судову систему, зменшити навантаження на суди та підвищити загальну ефективність правосуддя.

Зроблено висновок, що діяльність нотаріуса як медіатора в сучасних реаліях – надзвичайно перспективний напрямок розвитку нотаріальної професії в Україні. Нотаріуси, маючи глибокі знання права, незалежність, високий рівень довіри та досвід роботи з документами, мають унікальні переваги для успішного виконання ролі медіатора. Їхня участь у врегулюванні конфліктів сприятиме не лише розвантаженню судової системи, а й формуванню культури мирного розв'язання спорів у суспільстві.

Незважаючи на певні виклики, пов'язані з необхідністю спеціальної підготовки, зміною професійної свідомості та популяризацією нової функції, потенціал нотаріуса як медіатора є значним. Подальше вдосконалення законодавства, створення спеціалізованих навчальних програм та активна інформаційна кампанія сприятимуть повній реалізації цього потенціалу. Інтеграція медіації в діяльність нотаріату є важливим кроком на шляху до створення ефективнішої, доступнішої та дружньої до громадян правової системи України.

Ключові слова: *адміністративні процедури, засади, нотаріальна діяльність, вирішення спорів, альтернативні методи, нотаріус, медіація, практика.*

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОВАДЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ЗАХИСТУ ПРАВА НА ПІДПРИЄМНИЦТВО

ТКАЧУК Олег Степанович - суддя Великої Палати Верховного Суду, Вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді, доктор юридичних наук, доцент

УДК 347.956/958:347.961(477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.57

Стаття зосереджується на розкритті деяких правових аспектів юридичної характеристики проваджень в адміністративному судочинстві як процесуальних форм захисту права на підприємництво. У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Діалектичний метод дозволив розглянути процесуальні форми захисту права на підприємництво у їх розвитку та взаємозв'язку. Системний метод застосовувався для аналізу адміністративного судочинства як цілісної системи.

Доведено, що право на підприємництво визначено як одне з ключових конституційних прав, яке потребує ефективного правового захисту від протиправних дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Адміністративне судочинство є основним і найбільш дієвим інструментом захисту цього права, забезпечуючи розгляд спорів між підприємцями та суб'єктами владних повноважень на принципах законності, змагальності та рівності сторін процесу.

Встановлено, що позовне провадження, яке поділяється на загальне та спрощене, являє собою основну процесуальну форму розгляду адміністративних справ за участю підприємців. Кожен з цих видів провадження має свої специфіки, що слід враховувати при визначенні стратегії захисту.

Попри прогресивні положення КАС України, існують проблемні моменти, що знижують ефективність адміністративного судочинства в частині захисту прав підприємців, зокрема, тривалість розгляду справ, труднощі з виконанням судових рішень та потреба в подальшій спеціалізації суддів.

З метою покращення захисту права на підприємництво в адміністративному судочинстві необхідна комплексна робота, що охоплює оптимізацію процесуальних строків, підвищення ефективності виконання судових рішень, постійне підвищення кваліфікації суддів та внесення точкових змін до чинного законодавства.

Отже, постійне вдосконалення адміністративно-процесуального законодавства та практики його застосування є ключем до ефективного захисту права на підприємництво та формування сприятливого бізнес-клімату в Україні.

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративний суд, ефективність, право на підприємницьку діяльність, захист, процесуальна форма, судова адміністративна юрисдикція, судовий захист, форма правового захисту, юридична характеристика.

У сучасних умовах, коли держава активно втручається в економічні процеси через регулювання, ліцензування, оподаткування та контроль, питання захисту прав підприємців від неправомірних дій органів державної влади та місцевого самоврядування набуває особливої гостроти. Адміністративне судочинство виступає ключовим механізмом такого захисту, забезпечуючи реалізацію конституційного права на судовий захист. Проте, наявність різних видів проваджень в адміністративному судочинстві,

їхні особливості та ефективність у контексті захисту права на підприємництво потребують системного та глибокого наукового осмислення.

Мета статті. Всебічний аналіз юридичної природи та особливостей проваджень в адміністративному судочинстві як процесуальних форм захисту права на підприємництво в Україні, а також виявлення проблемних аспектів та обґрунтування шляхів їх подолання.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Діалектичний метод дозволив розглянути процесуальні форми захисту права на підприємництво у їх розвитку та взаємозв'язку. Системний метод застосовувався для аналізу адміністративного судочинства як цілісної системи. Порівняльно-правовий метод – для зіставлення вітчизняного досвіду з зарубіжним (за потреби). Формально-юридичний метод – для аналізу норм Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ) та інших нормативно-правових актів. Метод аналізу та синтезу, індукції та дедукції використано для формулювання висновків та пропозицій.

Право на підприємництво є одним із фундаментальних прав людини та громадянина, закріплених у Конституції України. Згідно зі статтею 42 Конституції України, «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом» [1]. Це право охоплює не лише свободу започаткування та ведення бізнесу, а й право на отримання прибутку, вільне розпорядження майном, що належить підприємцю, а також право на судовий захист від будь-яких неправомірних втручань у його діяльність [2, с. 45].

Право на підприємництво має величезне економічне та соціальне значення. З економічної точки зору, воно є рушійною силою розвитку ринкової економіки, стимулює конкуренцію, інновації, створення нових робочих місць та зростання національного доходу. Соціальне значення проявляється у підвищенні рівня життя населення, розширенні спектру товарів та послуг, а також у формуванні активного громадянського суспільства. Водночас, реалізація цього права нерозривно пов'язана з його належним правовим захистом, адже підприємницька діяльність завжди пов'язана з певними ризиками, у тому числі з ризиками неправомірних дій з боку державних органів.

Адміністративне судочинство в Україні є окремим видом судочинства, що здійснюється адміністративними судами з метою захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів, які здійснюють публічно-владні функції) [3, ст. 2].

Роль адміністративного судочинства у забезпеченні законності в публічно-правових відносинах є визначальною. Саме адміністративні суди розглядають спори, що виникають між підприємцями та державними органами щодо ліцензування, дозвільної системи, податкових питань, перевірок, адміністративних стягнень тощо. Доктрина адміністративного права підкреслює, що адміністративний суд є незалежним арбітром у відносинах «влада-особа», що забезпечує реалізацію принципу верховенства права [4, с. 89].

Специфіка адміністративного судочинства порівняно з цивільним чи господарським полягає у наступному: Публічно-правовий характер спору: Однією зі сторін завжди є суб'єкт владних повноважень. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи: Суд зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для з'ясування обставин справи, у тому числі шляхом витребування доказів з власної ініціативи [3, ст. 9]. Особливості розподілу тягаря доказування: У більшості випадків обов'язок доказування правомірності своїх рішень, дій чи бездіяльності покладається на суб'єкта владних повноважень [3, ст. 77]. Це є важливою гарантією для підприємця, який часто не має рівних можливостей з державним апаратом у зборі доказів.

Кодекс адміністративного судочинства України (КАСУ) розрізняє кілька видів проваджень, які мають свої особливості у кон-

тексті захисту прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності.

Позовне провадження є основним видом адміністративного судочинства. Воно поділяється на загальне та спрощене.

Загальне позовне провадження застосовується для розгляду складних справ, які потребують значного обсягу доказів, проведення експертиз, допиту свідків тощо. Воно включає в себе такі стадії, як відкриття провадження у справі, підготовче провадження, розгляд справи по суті та ухвалення судового рішення [3, розділ II, глава 4].

Особливості для захисту права на підприємництво. Складні спори: Загальне провадження є типовим для оскарження рішень контролюючих органів (наприклад, податкових повідомлень-рішень [5, с. 112]), актів перевірок, рішень про анулювання ліцензій, спорів щодо відмови у видачі дозволів тощо.

Предмет доказування: Підприємець (позивач) повинен обґрунтувати порушення своїх прав та інтересів, тоді як суб'єкт владних повноважень (відповідач) має довести правомірність свого рішення чи дії.

Тривалість: Через багатостадійність та необхідність збору значного обсягу доказів, загальне провадження може бути тривалим, що створює певні труднощі для бізнесу, який потребує оперативних рішень.

Забезпечення позову: Підприємець може звернутися до суду із заявою про вжиття заходів забезпечення позову (наприклад, зупинення дії оскаржуваного рішення) [3, ст. 151], що є важливою гарантією для запобігання незворотним наслідкам до вирішення спору по суті.

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду справ незначної складності або тих, де спір не є значним за своєю природою. Таке провадження характеризується скороченими строками та спрощеною процедурою [3, розділ II, глава 11].

Особливості для захисту права на підприємництво:

Оперативність: Спрощене провадження дозволяє швидше вирішити спір, що є критично важливим для підприємців. Категорії справ: Застосовується для розгляду справ, що стосуються, наприклад, оскарження незначних штрафів, невеликих адміністративних стягнень, деяких видів бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Обмеження: Існують чіткі критерії для застосування спрощеного провадження (наприклад, ціна позову, характер спору), і не всі адміністративні спори з підприємцями можуть бути розглянуті в цьому порядку.

КАСУ не виділяє окремих проваджень у традиційному розумінні, як це робить Цивільний процесуальний кодекс. Проте, можна говорити про особливості розгляду певних категорій справ, які мають значення для підприємництва:

Провадження щодо оскарження нормативно-правових актів: Якщо нормативно-правовий акт органу влади порушує права підприємця, він може бути оскаржений в адміністративному суді. Це є важливим інструментом захисту від неправомірних регуляторних обмежень.

Провадження щодо оскарження дій (бездіяльності) органів державної виконавчої служби: Підприємці часто стикаються з проблемами на стадії примусового виконання судових рішень або рішень інших органів. Оскарження дій чи бездіяльності виконавців також відбувається в адміністративному суді.

Незважаючи на значні досягнення у розвитку адміністративного судочинства, існують низка проблем, що знижують його ефективність як процесуальної форми захисту права на підприємництво.

Проблемні аспекти: тривалість судового розгляду: Навіть спрощене провадження не завжди забезпечує бажану оперативність. Затягування розгляду справ негативно впливає на стабільність бізнесу, призводить до фінансових втрат та втрати ділової репутації [6, с. 201].

Складність доказування: Хоча тягар доказування покладається на суб'єкта владних повноважень, підприємцю все одно необхідно активно збирати та подавати докази, що може бути складним для малого та середнього бізнесу, який не завжди має достатні юридичні ресурси.

Проблеми з виконанням судових рішень: Навіть позитивне судове рішення не гарантує негайного відновлення порушених

прав. Органи державної влади можуть затягувати виконання або ігнорувати рішення суду, що вимагає додаткових зусиль та звернень до виконавчої служби [7, с. 78].

Недостатня спеціалізація суддів: Незважаючи на існування адміністративних судів, не всі судді мають глибокі знання специфіки різних сфер підприємницької діяльності (податкове право, митне право, ліцензування тощо), що може впливати на якість розгляду справ.

Законодавчі прогалини та колізії: Деякі аспекти адміністративно-процесуального законодавства можуть бути недостатньо врегульовані або містити суперечності, що створює невизначеність для учасників процесу [8].

Шляхи вдосконалення:

Оптимізація строків розгляду справ: Впровадження більш жорстких процесуальних строків для певних категорій «підприємницьких» спорів, а також посилення відповідальності за їх порушення.

Удосконалення процедур доказування: Подальше спрощення процедур доказування для підприємців, зокрема, шляхом розширення можливостей для використання електронних доказів та полегшення доступу до інформації, якою володіє суб'єкт владних повноважень.

Підвищення ефективності виконання судових рішень: Запровадження механізмів прискореного виконання рішень, що стосуються відновлення порушених прав підприємців, та посилення відповідальності посадових осіб за невиконання судових рішень [9].

Підвищення кваліфікації суддів: Регулярне проведення спеціалізованих навчань для суддів адміністративних судів з питань податкового, митного, ліцензійного та іншого законодавства, що регулює підприємницьку діяльність. Можливе запровадження внутрішньої спеціалізації суддів за категоріями справ.

Законодавчі зміни: Внесення точкових змін до КАСУ та інших законів, спрямованих на усунення виявлених прогалин та колізій, а також на адаптацію законодавства до сучасних потреб бізнесу та викликів часу. Наприклад, розгляд можливості впровадження спеціалізованих палат у складі адміністративних судів для розгляду податкових або митних спорів [10].

Отже, дослідження юридичної характеристики проваджень в адміністративному судочинстві як процесуальних форм захисту права на підприємництво дозволило дійти наступних висновків:

1. Право на підприємництво є одним із ключових конституційних прав, що вимагає ефективного правового захисту від неправомірних дій органів державної влади та місцевого самоврядування.

2. Адміністративне судочинство є основним і найбільш дієвим механізмом захисту цього права, забезпечуючи розгляд спорів між підприємцями та суб'єктами владних повноважень на засадах законності, змагальності та рівності сторін.

3. Позовне провадження, що поділяється на загальне та спрощене, є основною процесуальною формою розгляду адміністративних справ за участю підприємців. Кожен з цих видів проваджень має свої особливості, які необхідно враховувати при виборі стратегії захисту.

4. Незважаючи на прогресивні норми КАСУ, існують проблемні аспекти, що знижують ефективність адміністративного судочинства у захисті прав підприємців, зокрема, тривалість розгляду справ, проблеми з виконанням судових рішень та потреба у подальшій спеціалізації суддів.

5. Для вдосконалення захисту права на підприємництво в адміністративному судочинстві необхідна комплексна робота, що включає оптимізацію процесуальних строків, підвищення ефективності виконання судових рішень, постійне підвищення кваліфікації суддів та точкові зміни до чинного законодавства.

Таким чином, постійне вдосконалення адміністративно-процесуального законодавства та практики його застосування є запорукою ефективного захисту права на підприємництво та створення сприятливого бізнес-клімату в Україні.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Кузнєцова, Н. С. (2020). *Правове регулювання підприємницької діяльності*. Київ: Юрінком Інтер.

3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

4. Колпаков, В. К. (2019). *Адміністративне право України: Підручник*. Київ: Юрінком Інтер.

5. Оніщенко, Н. М. (2018). *Адміністративне судочинство в Україні: теорія і практика*. Харків: Право.

6. Боброва, Д. В. (2021). Проблеми виконання судових рішень в адміністративному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. № 2 (93). С. 198-204.

7. Завальна, Ж. В. (2022). Судовий контроль за діяльністю органів державної влади у сфері підприємництва. *Право України*. № 3. С. 75-82.

8. Halaburda, Nadiia. Leheza, Yevhen, Chalavan, Viktor. Yefimov, Volodymyr. Yefimova, Inna. 2021. Compliance with the principle of the rule of law in guarantees of ensuring the legality of providing public services in Ukraine. *Journal of law and political sciences*. Vol. 29, Issue 4, 100-121.

9. Horbalinskiy, Volodymyr, Leshchenko, Oleksandr. Mashchenko, Olha. Leheza, Yevhen. Prymakov, Kamil. 2023. Ways to protect the rights of individuals in administrative proceedings: legal regulation and international experience international experience: Vías de protección de los derechos de las personas en los procesos administrativos: regulación jurídica y experiencia internacional. *Cuestiones Políticas*, 41(77), 324-334 DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.4177.22

10. Zadyraka, Nataliia. Leheza, Yevhen. Bykovskyi, Mykola. Zheliezniak, Yevhenii. Leheza, Yulia. 2023. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 11 No. 1, pp. 33-44, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v11i1.31784

SOME LEGAL ASPECTS OF THE LEGAL CHARACTERISTICS OF PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS AS PROCEDURAL FORMS OF PROTECTION OF THE RIGHT TO ENTREPRENEURSHIP

The article focuses on revealing some legal aspects of the legal characteristics of proceedings in administrative judicial proceedings as procedural forms of protection of the right to entrepreneurship. In the process of research, a complex of general scientific and special legal methods was used. The dialectical method allowed us to consider the procedural forms of protection of the right to entrepreneurship in their development and interconnection. The systemic method was used to analyze administrative judicial proceedings as a holistic system.

It is proved that the right to entrepreneurship is defined as one of the key constitutional rights that requires effective legal protection from unlawful actions of state authorities and local self-government bodies.

Administrative proceedings are the main and most effective tool for protecting this right, ensuring the consideration of disputes between entrepreneurs and government officials on the principles of legality, adversarial proceedings and equality of parties to the process.

It has been established that claim proceedings, which are divided into general and simplified, are the main procedural form of consideration of administrative cases with the participation of entrepreneurs. Each of these types of proceedings has its own specifics, which should be taken into account when determining the protection strategy.

Despite the progressive provisions of the CAS of Ukraine, there are problematic issues that reduce the effectiveness of administrative proceedings in terms of protecting the rights of entrepreneurs, in particular, the duration of case consideration, difficulties in enforcing court decisions and the need for further specialization of judges.

In order to improve the protection of the right to entrepreneurship in administrative proceedings, comprehensive work is necessary, including the optimization of procedural deadlines, increasing the efficiency of enforcement of court decisions, constant training of judges and making specific changes to the current legislation.

Therefore, the constant improvement of administrative procedural legislation and the practice of its application is the key to effective protection of the right to entrepreneurship and the formation of a favorable business climate in Ukraine.

***Keywords**: administrative proceedings, administrative court, efficiency, right to entrepreneurial activity, protection, procedural form, judicial administrative jurisdiction, judicial protection, form of legal protection, legal characteristics.*

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА КЛЮЧОВІ НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

КОКОШКО Мирослава - к.ю.н., Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом, Україна

https://orcid.org/0000-0002-5753-9061

УДК 614:34 (477)

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.58

У статті проведено аналіз організаційно-правових та нормативних основ функціонування системи охорони здоров'я України в умовах воєнного часу. Висвітлено актуальні виклики, що впливають на ефективність надання медичної допомоги, включно з обмеженим доступом до медичних послуг у зоні бойових дій, недостатньою забезпеченістю медичним персоналом та ресурсами, а також складнощами координації та управління медичною допомогою на різних рівнях системи. Проаналізовано роль законодавчих актів, зокрема Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» та діяльності Національної служби здоров'я України, у формуванні інституційно-правових механізмів фінансування, автономізації закладів охорони здоров'я та забезпеченні прозорості медичних послуг.

Розглянуто ключові тенденції розвитку системи охорони здоров'я, серед яких цифровізація медичних послуг, удосконалення кадрової політики, інтеграція міжнародних стандартів надання медичної допомоги та підвищення рівня правових гарантій для медичного персоналу. Особлива увага приділена нормативному врегулюванню військової медицини, медичної евакуації та реабілітаційних послуг для постраждалих від війни, а також розробленню механізмів компенсацій, страхових гарантій та мотиваційних заходів для забезпечення професійної стабільності медичного персоналу.

Визначено пріоритетні напрями вдосконалення правового механізму трансформації системи: оптимізація механізму державних фінансових гарантій, унормування правового статусу медичних закладів, інтеграція європейських стандартів у сфері охорони здоров'я, вдосконалення військової медицини та медичної евакуації, а також забезпечення доступу громадян до медичних послуг у надзвичайних ситуаціях.

Стаття формує науково обґрунтовану основу для подальшого розвитку організаційно-правових механізмів системи охорони здоров'я України, спрямованих на підвищення її стійкості до зовнішніх викликів, захист прав пацієнтів і медичного персоналу та забезпечення якісного і доступного медичного обслуговування навіть у складних умовах воєнного стану.

Ключові слова: охорона здоров'я, правові механізми, нормативно-правове забезпечення, воєнний стан, цифровізація, медичне забезпечення, правова політика.

Охорона здоров'я в Україні є комплексом державних заходів, спрямованих на забезпечення громадян доступом до кваліфікованих медичних послуг, що дозволяє зберегти та відновити їхнє фізичне та психічне здоров'я. Система охорони здоров'я України функціонує як інтегрована мережа державних органів, медичних установ та інших уповноважених суб'єктів, через які реалізується національна політика у сфері надання медичних послуг. Її діяльність забезпечує правове та організаційне підґрунтя доступу населення до медичної допомоги, враховуючи стандарти якості,

безпеки та професійної відповідальності персоналу.

Своєчасність та якість надання медичної допомоги є визначальним критерієм ефективності системи охорони здоров'я є. Однак, у окремих регіонах України, що перебувають у зоні активних бойових дій або тимчасової окупації, люди фактично позбавлені можливості отримати кваліфіковану медичну допомогу через високий ризик обстрілів та загрозу для медичного персоналу, що створюють окупаційні сили. Така ситуація призводить до зростання показників смертності серед цивільного населення, ускладнює профілактику та контроль інфекційних захворювань, а також формує додаткові виклики для організаційно-правових механізмів функціонування системи охорони здоров'я [1].

У той же час, система охорони здоров'я України постійно адаптується до нових викликів, включно з появою нових видів травм та нагальних медичних потреб населення. Одночасно, застарілі або неповні нормативно-правові акти, які регулюють організацію та надання медичної допомоги, уповільнюють ефективне функціонування системи та обмежують реалізацію прав громадян на доступ до якісних медичних послуг. Ці фактори визначають пріоритетні напрями реформування системи охорони здоров'я, серед яких удосконалення законодавчої бази, забезпечення правового захисту медичного персоналу та пацієнтів, а також інтеграція сучасних стандартів і технологій у практику надання медичної допомоги.

Таким чином, актуальні виклики воєнного часу, значне навантаження на медичну систему та потреба у модернізації нормативно-правової бази зумовлюють необхідність комплексного наукового аналізу стану та тенденцій реформування системи охорони здоров'я України. Для обґрунтованого визначення пріоритетів реформ та розробки ефективних стратегій важливо враховувати як організаційні, так і правові аспекти функціонування системи, досвід міжнародної практики, а також рекомендації експертів.

Ряд досліджень присвячено цим проблемам. Так, Ю. Городніченко у своїй роботі пропонує конкретні стратегії досягнення ключових цілей відновлення України, зокрема її системи охорони здоров'я. Всі стратегії базуються на експертному аналізі провідних науковців і розглядають різні аспекти реконструкції держави, визначаючи їх взаємозв'язок і значущість для загального успіху країни. Дослідження підкреслює необхідність глибокої модернізації, оскільки просте відновлення не буде достатнім, і наголошує на прагненні України до інтеграції в Європейський Союз шляхом системних реформ у сфері економіки та суспільства [2]. Досліджуючи значення громадського здоров'я та роль державної політики у цій сфері, С. Кравченко та В. Шпачук, аналізують систему охорони здоров'я України, її стан, проблеми та виклики реформування. Автори розглядають нагальні завдання, такі як європейська інтеграція, впровадження сучасних медичних стандартів, захист національних інтересів та реагування на змінювані потреби суспільства, визначаючи напрямки реформування [3]. Окремі питання реформування та функціонування системи охорони здоров'я України, досліджували також А. Берлач, В. Геєць, Ю. Городніченко, Р. Гревцова, А. Гриценко, Л. Лукащук, І. Мацелюх, О. Проневич, І. Сенюта, І. Яковенко та інші.

Однак, у наукових публікаціях, присвячених системі охорони здоров'я України, переважно розглядаються лише окремі аспекти її функціонування, без комплексного аналізу їхнього впливу на загальні тенденції реформування.

Метою статті є комплексний аналіз організаційно-правових та нормативних основ системи охорони здоров'я України в умовах воєнного часу, визначення чинних тенденцій її розвитку та формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правового механізму реформування.

Метою статті є комплексний аналіз організаційно-правових та нормативних основ системи охорони здоров'я України в умовах воєнного часу, визначення тенденцій її розвитку та формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правового механізму реформування.

Система охорони здоров'я України зазнала суттєвих змін, закріплених на законо-

давчому рівні, які визначили нову модель її функціонування. Важливим етапом стало ухвалення у 2017 р. Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який заклав основу для переходу від кошторисного утримання закладів охорони здоров'я до моделі фінансування за принципом «гроші йдуть за пацієнтом». Відповідно до закону було створено Національну службу здоров'я України (НСЗУ), якій надано повноваження із закупівлі медичних послуг, укладення договорів із закладами та адміністрування Програми медичних гарантій. Ці зміни створили інституційно-правові механізми для формування конкурентного середовища у сфері медичних послуг, забезпечивши прозорість фінансових потоків та мінімізацію конфліктів інтересів [2].

Окремим напрямом стало нормативне закріплення автономізації закладів охорони здоров'я шляхом їх перетворення у комунальні некомерційні підприємства. Такий правовий статус поєднує публічно-правову природу діяльності з елементами господарської самостійності, що дало можливість підвищити рівень фінансової відповідальності керівників та адаптувати управлінські процеси до сучасних європейських підходів.

Ефективність трансформаційних механізмів у сфері охорони здоров'я оцінюється не лише організаційними критеріями, але й демографічними показниками — тривалістю життя та рівнем смертності населення. Так, хоча у 2009–2013 рр. в Україні спостерігалася позитивна динаміка збільшення тривалості життя, у подальшому політична нестабільність, військові дії та економічна криза зумовили погіршення цих показників. Ситуація ускладнилася пандемією COVID-19, що призвела до додаткового зростання смертності та виявила недосконалість національного законодавства у сфері епідемічної безпеки та охорони громадського здоров'я [4].

Пандемія стала каталізатором активізації нормотворчих процесів: держава була змушена ухвалювати численні нормативні акти щодо запровадження карантинних обмежень, регулювання режиму роботи закладів охорони здоров'я, забезпечення правового статусу медичних працівників у надзвичайних умовах. З'явилася необхідність гармонізації національного законодавства із європейським правом у сфері охорони громадського здоров'я, контролю за інфекційними захворюваннями та реалізації превентивних заходів, передбачених положеннями Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

З початком широкомасштабної агресії російської федераццї у 2022 р. постала потреба адаптації нормативно-правового регулювання до нових викликів. Зокрема, виявлено суттєві прогалини у системі надання медичної допомоги при пораненнях, браку стандартів домедичної допомоги, проблеми комунікації між рівнями медичної евакуації та відсутність уніфікованих протоколів дій. Це підтвердило необхідність подальшого нормативного врегулювання військової медицини, удосконалення системи реабілітаційних послуг та забезпечення сталого фінансування заходів у сфері охорони здоров'я [5].

З огляду на виклики, з якими стикається система охорони здоров'я України в умовах воєнного стану, доцільним видається вироблення комплексних пропозицій, спрямованих на вдосконалення організаційно-правових і нормативних засад функціонування медичної сфери. Насамперед варто зазначити, що збройна агресія росії спричинила системну кризу у сфері охорони здоров'я, яка проявляється як у пошкодженні чи руйнуванні медичної інфраструктури, так і в значному обмеженні доступу населення до якісних медичних послуг, ліків та обладнання. Водночас масштабне переміщення внутрішньо переміщених осіб і біженців створило додаткове навантаження не лише на національну систему охорони здоров'я, а й на системи сусідніх держав, що актуалізувало питання міжнародної співпраці у сфері медичного забезпечення.

Тому вкрай важливим є посилення нормативного регулювання у сфері цивільного захисту та медичного забезпечення населення, зокрема шляхом розроблення чітких алгоритмів дій для закладів охорони здоров'я у надзвичайних ситуаціях, удосконалення правового механізму мобілізації та вико-

ристання медичних ресурсів, а також закріплення спеціальних гарантій для медичних працівників, які виконують свої обов'язки в умовах воєнного стану. Додатково важливим напрямом є адаптація національного законодавства до стандартів Європейського Союзу та міжнародних гуманітарних норм, зокрема у сфері забезпечення доступу цивільного населення до медичної допомоги під час воєнних дій. Це передбачає імплементацію міжнародних підходів щодо захисту медичних установ та персоналу, а також створення умов для їхньої ефективної діяльності у прифронтових та деокупованих регіонах.

Слушно зауважують Я. Качан, Д. Красівський щодо системного підходу до аналізу правових основ та ключових тенденцій розвитку системи охорони здоров'я України. Автори акцентують увагу на тому, що ефективне функціонування медичної системи неможливе без належного нормативно-правового забезпечення, яке регламентує діяльність закладів охорони здоров'я, визначає повноваження органів управління та встановлює стандарти надання медичних послуг у відповідності до вимог воєнного часу [6].

Важливо зазначити, що одним із ключових напрямків модернізації системи є цифровізація медичних послуг та впровадження електронних платформ для управління інформацією про пацієнтів, моніторинг ресурсів та забезпечення прозорості фінансування. Такий підхід дозволяє зменшити адміністративні ризики, підвищити ефективність управління та забезпечити швидкий доступ населення до медичних послуг у кризових умовах.

Потрібно також підкреслити роль кадрової політики як невід'ємного елемента розвитку системи охорони здоров'я. Належне правове регулювання забезпечує захист трудових прав медичних працівників, їхню мобільність між регіонами, а також безпеку праці в умовах війни. Необхідно розробити ефективні механізми компенсацій, страхових гарантій та мотиваційних заходів, спрямовані на забезпечення професійної стабільності та захист трудових прав медичного персоналу [6].

Інтеграція міжнародних стандартів надання медичної допомоги, виступає ще одним важливим аспектом, що забезпечує адаптацію української системи до глобальних практик охорони здоров'я. Використання таких стандартів сприяє підвищенню якості медичного обслуговування, забезпечує правову основу для взаємодії з міжнародними організаціями та гарантує відповідність національної системи вимогам гуманітарного права, особливо у зонах бойових дій.

Правове забезпечення розвитку системи охорони здоров'я в умовах воєнного стану повинно ґрунтуватися на комплексному поєднанні внутрішніх реформ та міжнародної співпраці. Зокрема, потребує закріплення механізм міждержавної взаємодії у сфері надання медичної допомоги біженцям та внутрішньо переміщеним особам, координації поставок гуманітарної допомоги, медичних товарів і обладнання. Також варто підкреслити необхідність модернізації законодавства у сфері цифровізації медичної сфери, що дозволить оптимізувати облік, моніторинг та контроль за станом здоров'я пацієнтів, забезпечить оперативність у реагуванні на загрози та прозорість у розподілі ресурсів.

Виділити можна пріоритетні напрями розвитку системи охорони здоров'я України в контексті нормативно-правового забезпечення: 1) удосконалення механізму державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення; 2) оптимізація правового статусу закладів охорони здоров'я як суб'єктів публічного та господарського права; 3) гармонізація національного законодавства з правом ЄС у сферах охорони громадського здоров'я, епідемічної безпеки та якості медичних стандартів; 4) унормування військової медицини, медичної евакуації та реабілітаційних послуг для постраждалих від війни; 5) забезпечення належних правових гарантій реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я в умовах надзвичайних ситуацій.

Таким чином, трансформація системи охорони здоров'я України ґрунтується на інституційно-правових механізмах, які визначають умови функціонування медичних

закладів, регламентують порядок фінансування та спрямовані на забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я відповідно до національних пріоритетів і міжнародних зобов'язань.

Правове регулювання системи охорони здоров'я України в умовах воєнного стану має розвиватися у напрямі комплексного посилення гарантій доступу до медичної допомоги, створення дієвих механізмів реагування на надзвичайні ситуації та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Реалізація цих завдань сприятиме підвищенню стійкості медичної системи до зовнішніх викликів і забезпеченню належного рівня охорони здоров'я населення навіть у найскладніших умовах.

Література

1. Levy, B.S., & Leaning, J. (2022). Russia's war in Ukraine – the devastation of health and human rights. New England Journal of Medicine, 387(2), 102-105. doi: 10.1056/NEJMp2207415

2. Gorodnichenko, Y., Sologoub, I., & Weder Di Mauro, B. (2022). Rebuilding Ukraine: Principles and policies. London: CEPR Press.

3. Kravchenko, S.O., & Shpachuk, V.V. (2022). Directions of the current state of Ukrainian policy in the field of health care. Medicine and Law, 41(2), 211-220.

4. Kurylo, I. (2022). Tendencies of mortality and life expectancy in Ukraine before the Russian full scale military invasion. Economy and Sociology, 1, 58-71. doi: 10.36004/nier.es.2022.1-06.

5. Lawry, L.L., Korona-Bailey, J., Juman, L., Janvrin, M., Donici, V., Kychyn, I., Maddox, J., & Koehlmoos, T.P. (2024). A qualitative assessment of Ukraine's trauma system during the Russian conflict: Experiences of volunteer healthcare providers. Conflict and Health, 18(1), article number 10. doi: 10.1186/s13031-024-00570-z.

6. Kachan, Ya., Krasivskiy, D., Sobchenko, S., Malec, M., & Katerynych, O. (2025). Legal foundations and emerging trends in the reform of Ukraine's healthcare system. Social & Legal Studios, 8(1), 323-335.

SUMMARY

The article provides an analysis of the organizational, legal, and regulatory foundations of the functioning of Ukraine's healthcare system under conditions of armed conflict. The study highlights current challenges affecting the effectiveness of medical care provision, including limited access to healthcare services in conflict zones, insufficient staffing and resources, and difficulties in coordinating and managing medical assistance at various levels of the system. The role of legislative acts, particularly the Law of Ukraine "On State Financial Guarantees of Medical Services for the Population" and the activities of the National Health Service of Ukraine, is examined in establishing institutional and legal mechanisms for financing, autonomy of healthcare institutions, and ensuring transparency in the provision of medical services.

Key trends in the development of the healthcare system are considered, including the digitalization of medical services, improvement of human resource policies, integration of international standards for medical care, and enhancement of legal protections for healthcare personnel. Special attention is paid to the regulatory framework for military medicine, medical evacuation, and rehabilitation services for war-affected populations, as well as the development of compensation mechanisms, insurance guarantees, and incentive measures to ensure the professional stability of healthcare workers.

The article identifies priority directions for improving the legal framework of system transformation: optimizing the mechanism of state financial guarantees, formalizing the legal status of healthcare institutions, integrating European healthcare standards, enhancing military medicine and medical evacuation, and ensuring citizens' access to medical services in emergency situations.

This study provides a scientifically grounded basis for the further development of organizational and legal mechanisms within Ukraine's healthcare system, aimed at increasing its resilience to external challenges, protecting the rights of patients and healthcare personnel, and ensuring high-quality and accessible medical care even under the complex conditions of wartime.

Keywords: healthcare, legal mechanisms, regulatory framework, martial law, digitalization, medical provision, legal policy.

ПРАВО ЯК СИСТЕМА В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ НІКЛАСА ЛУМАНА

ДУДАР Світлана Костянтинівна - доцент, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії права та держави Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0009-0009-6902-766X
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.59

У цій статті розглядаються ключові характистики права як системи в теорії соціальних систем відомого німецього соціолога, філософа та юриста Нікласа Лумана.

Опираючись на основні поняття загальної теорії систем Нікласа Лумана, автор статті аналізує право як функціональну підсистему суспільства, аутопойетичну, операційно закриту та когнітивно відкриту до свого середовища. Ключові характеристики права як підсистеми суспільства включають такі елементи як: функція права, бінарний код правове/неправове, програми правової системи, орієнтири та операції правової системи.

Автор акцентує увагу на особливому підході Н. Лумана до визначення структури правової системи, основу якої складає відношення центр-периферія, де центром правової системи суспільства та центром прйняття рішень є суди, а парламент, уряд та інші організації є периферією системи.

У підсумку автор робить висновок, що право як одна з функціональних підсистем суспільства поряд з наукою, релігією, політикою тощо є еволюціонуючою, динамічною системою, що змінюється у відповідь на складність сучасного суспільства, однак зберігає свою автономність від свого середовища.

Ключові слова: право як система, аутопойезис, операційна закритість, функція права, нормативне очікування, бінарний код: правове/неправове, комунікація, символ чинності (дійсності).

Постановка проблеми

Сучасний світ перебуває на критично складному етапі свого існування, чи не вперше за всю свою історію. З одного боку, геополітичні трансформації та економічні інтереси провідних держав світу руйнують міжнародний правопорядок, демонструючи на глобальному рівні явне домінування політики та економіки над правом. Право, через неефективність функціонування, стрімко втрачає довіру суспільства та власну цінність. Західні еліти, перебуваючи в розпачі, не мають дієвих механізмів розв'язання проблеми, основу якої складає криза ліберальних цінностей – демократії та верховенства права. Поряд з цим, пропаганда вперто продовжує «інформувати» світ про шкідливість демократії навіть для самого західного суспільства, демонструючи «успішність» авторитарних режимів та «ефективне» використання сили у встановлені «справедливого» світового порядку. З іншого боку, у світі відбувається перехід на новий рівень розвитку технологій. Сучасні комунікативні практики, через запровадження інновацій, використання можливостей ШІ, стрімку цифрову трансформацію, сприяють диференціації та ускладненню соціальної системи, в тому числі й на глобальному рівні.

За оцінками західних вчених, транснаціональний характер викликів, які постають перед світом, вимагає аналітичного інструментарію, придатного для вивчення явищ, що виходять за межі простору

та часу [1]. В якості такого інструментарію пропонується теорія систем Нікласа Лумана (08.12.1927 – 06.11.1998) – німецького філософа, вченого-соціолога XX століття та юриста за освітою.

У західних академічних колах теорію систем (нім. *die Systemtheorie*) Н. Лумана вважають чи не єдиною серйозною спробою пояснити сучасне суспільство[1]. Вибудовуючи її вчений був свідомий того, що для людини світ постає надмірно комплексним, сповненим непередбачуваних можливостей та наслідків, «надскладністю різних подій, зв'язків та фактів». За таких умов, аби вижити, людина потребує орієнтирів. Тож Н. Луман вважає, аби перетворити комплексність і надскладність на прийнятне місце для людини, постають системи (соціальні, психічні та органічні), здатні упорядковувати світ як структурно єдиний, придатний для типового опанування людиною [2, с. 14-15].

Тож з огляду на виклики, що постають перед сучасним світом, особливого значення набувають праці Н. Лумана, у яких вчений розглядає право як одну з кількох функціональних систем, поряд з релігією, освітою, наукою, політикою та економікою, необхідних для успішного функціонування сучасного суспільства, системи комунікації, що дозволить суспільству набути значущої для нього самого форми. Підхід Н. Лумана до права як соціальної системи є досить оригінальним, тож «може слугувати важливим майданчиком для дискусій щодо координації взаємодії названих підсистем на благо розвитку суспільства та людини» [3, с. 9] в умовах сьогодення.

Метою статі є концептуальний аналіз ключових характеристик права як системи в теорії соціальної системи Н. Лумана.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теорії систем та соціології права Н. Лумана з огляду на їх актуальність та можливість використання як аналітичного інструментарію для вивчення складних комунікативних практик у сучасному глобальному світі, присвячені численні публікації західних вчених та спеціальні випуски наукових журналів[2]. Серед останніх публікацій на особливу увагу заслуговують статті С. П. П. Нільсен [1] та Л. Ф. Амато [4], в яких представлено ключові концепції системної теорії та соціології права Н. Лумана, розкрито характеристики права як соціальної системи (функції, темпоральність, внутрішня диференціація), акцентовано увагу на можливостях застосування системного підходу у юридичних дослідженнях.

Водночас, існує значна кількість досліджень, присвячених аналізу окремих аспектів права як соціальної системи. Зокрема, слід відзначити статтю Л. Хан, у якій проаналізовано концепцію темпоральності права Н. Лумана [5], роботи Г. Тойбнера [6], Х. Бакстера [7], у яких висвітлено концепцію аутопойезису права, а також М. Кінга та К. Торнгілла [8], які зосередились на аналізі та критичній оцінці поглядів Н. Лумана на право і політику.

Окремо слід зробити наголос на праці Андреаса Філіпопулос-Міхалопулоса, який радикально по-новому представив теорію Н. Лумана, дистанціюючись від уявлень про неї як консервативну, суворо позитивістську та відірвану від емпіричної реальності. Андреас проаналізував концепцію суспільства Н. Лумана, зв'язок права і справедливості, суспільну функцію права та дійшов висновку, що теорію Н. Лумана слід відносити до сфери постідеологічної юриспруденції [9]. А Б. Брожек та Є. Стельмах [10, с. 20-21] представили системну теорію в аспекті становлення її як теорії аутопойетичних систем в суспільних науках та правознавстві у 80-х роках XX ст. Автори вказують на зміну розуміння функції права Н. Луманом – не як розв'язання соціальних конфліктів, а як забезпечення і підтримка нормативних очікувань суспільства.

[1] Н. Луман вважав, що соціологія на кінець XX століття перебувала в глибокій теоретичній кризі, оскільки не існувало жодного теоретичного опису проблем, які існували у суспільстві на той час.

[2] Oñati Socio-Legal Series, Niklas Luhmann's systems theory and sociology of law, Vol. 14 No. 5 (2024) .

Натомість теорія Н. Лумана перебуває поза межами українського соціолого-правового та теоретико-правового дискурсу. І це попри те, що, як стверджував Н. Луман, ця теорія «сприяє міждисциплінарному діалогу з юристами». Адже його метою було, щоб теорія, не втрачаючи «з поля зору свій об'єкт», описувала його таким чином, щоб його зрозуміли юристи [11, с. 60].

Тим не менш, аналіз поглядів Н. Лумана на право, як представника соціолого-правової думки XX століття, здійснював Т. П. Попович, досліджуючи категорію обов'язку у соціологічних концепціях права. Т. П. Попович відзначив, що право у трактуванні Н. Лумана є правовою комунікацією, яка стосується різних сфер життєдіяльності індивідів, а функція права полягає у забезпеченні того, щоб суспільні комунікації діяли відповідно до очікувань, сформульованих на основі норм [12, с.160].

Окремі правові аспекти системної теорії Н. Лумана висвітлювали у своїх роботах філософи М. Г. Тур та В. Абашнік.

М. Г. Тур досить коротко охарактеризував системно-теоретичну концепцію права Н. Лумана, виокремивши три основні її положення. Перше стосується розуміння Н. Луманом обов'язковості норм права, як доступних функціональному аналізу. Друге – охоплює характеристику права як системи, цілком автономної від зовнішніх впливів як з боку моралі й політики, так і законодавства й адміністрації. Третє стосується характеристики процесу легітимації права та значення «коду» права у зазначеному процесі [13, с.23]. Втім, більш детально М. Г. Тур розглянув концепцію легітимації права Н. Лумана [14]. На тлі пояснення концептуальних засад правового позитивізму він визначив методологічні особливості та концептуальні засади процедурної легітимації владних рішень в системній теорії Н. Лумана. Філософ наголосив на тому, що Н. Луман «виходить із припущення, що суспільство вже не легітимує своє право через інваріанти наперед знайдених істин, а тільки або переважно шляхом участі у процедурі» [14]. М. Г. Тур відзначає, що Н. Луман зводить легітимність права до дотримання процедурних моментів у процесі судочинства, законодавства й застосування права [13, с. 23].

В. Абашнік проаналізував основні положення «системної теорії» Н. Лумана в контексті визначення межі права з огляду на взаємовідносини різних підсистем загальної системи суспільства – правової та політичної, а також права та моралі. В. Абашнік підкреслив, що кожна система, як і кожна підсистема згідно з теорією Н. Лумана мають свої межі, за якими знаходиться «навколишній світ» (нім. *die Umwelt*), а поняття «комунікація» (нім. *die Kommunikation*), «аутопезис» (нім. *Autopoiesis*) та «код» (нім. *der Code*) розкривають особливості функціонування кожної підсистеми/системи та обміну нею інформацією з «навколишнім світом». Щодо взаємодії політичної та правової системи В. Абашнік звертає увагу на те, що Н. Луман розглядає правову систему та політичну систему як «дві різні підсистеми системи суспільства», тобто проводить між ними межу в загальній системі суспільства. Що ж до взаємозв'язку права та моралі В. Абашнік вказує на «нормативну замкненість» права як автономної системи та функції, які право виконує відносно суспільства як цілого («узагальнення та стабілізації очікувань поведінки») [3, с.8].

О. М. Москаленко, досліджуючи взаємозв'язок поняття правової системи в її сучасному розумінні з низкою загальних явищ, що є базовими для сучасної теорії держави і права, використовував роботи Н. Лумана для висвітлення питання співвідношення моралі та права як підсистем соціальної системи [15].

Таким чином, проблематика права як підсистеми в теорії соціальної системи Н. Лумана докладно не досліджена, тож потребує уваги та комплексного аналізу. За таких обставин у фокус цього дослідження попадають передусім праці Н. Лумана «The Autonomy of the Legal System» (1976), «Law as a Legal System» (1989), «Das Recht der Gesellschaft» (1993), у яких найбільш концентровано та системно викладена концепція права, а також робота «Право як соціальна система» [11], у якій Н. Луман послідовно розкрив характеристики права як функціональної підсистеми суспільства.

Виклад основного матеріалу

Право як систему Н. Луман розглядає в межах своєї теорії систем, а точніше загальної теорії соціальних систем (комплексної соціологічної теорії суспільства). Він стверджував, що для його загальної теорії, право є лише однією із сфер її застосування. Тому концептуальний аналіз права в теорії Н. Лумана передбачає, насамперед, виявлення особливостей та аналіз основних положень загальної теорії соціальних систем.

Загальновідомо, що під системою (нім. *das System*) Н. Луман розуміє окрему одиницю, або єдність (нім. *die Einheit*), яка функціонує за своїми власними законами. Тому й суспільство як система для Н. Лумана також є одиницею, котра функціонує за своїми законами, а отже є єдністю [3, с. 6]. Однак, для більш детальної характеристики суспільства (сучасного суспільства зокрема) необхідно розкрити особливості комплексної соціологічної теорії суспільства.

Як зазначає М. Нельсон [16, p. 2-6], теорія Н. Лумана є досить оригінальною. Така її оцінка ґрунтується на особливостях її пізнавально-методологічного плану, про які, вочевидь, важливо знати. Зокрема, розробляючи свою теорію, Н. Луман не обмежувався лише вивченням соціології чи історії. Він використовував знання з кібернетики, теорії формальних систем (модель входу-виходу), синергетики, термодинаміки, біології, нейрофізіології, теорії клітин, математики/логіки, філософії (феноменологія Гусерля, антропологія Гелена), був прихильником конструктивізму[3] тощо. Крім того, теорія Н. Лумана має низку інших особливостей, про які зазначив М. Нельсон. Вона: (1) ґрунтується саме на функціональному аналізі (суспільні явища не аналізуються з точки зору причин їх виникнення, а з точки зору того, яку функцію вони виконують для суспільства); (2) є «антигуманістичною» – саме соціальні структури визначають дії людей, а не навпаки. Люди не відіграють жодної ролі в теорії Н. Лумана[4]; (3) ґрунтується на іншому підході до розуміння розмежування система-середовище. Н. Луман розглядає систему як операційно закриту[5], проте когнітивно відкриту до середовища. Як наслідок, середовище більше не має жодного прямого доступу до внутрішніх операцій системи[6]; (4) ґрунтується на припущенні про аутопойезис операційно закритих, але когнітивно відкритих систем. Аутопойезис[7] означає, що система сама по собі виробляє елементи, з яких вона складається; (5) ґрунтується на теорії еволюції, яка складається з трійки: варіації, відбору та рестабілізації. Зокрема, за Н. Луманом, соціальна еволюція призвела до виникнення трьох основних типів диференціації суспільств, відповідно до якої (типології) сучасні суспільства належать до *функціонально диференційованих*[8] та *ацентричних*[9] систем [16, p. 6].

Отже, суспільство, за Н. Луманом, є аутопойетичною системою, тобто системою, здатною до структурного самовідтворення за рахунок вміння вибірково реагувати на дію навколишнього світу. Ця система, в свою чергу, складається з множини аутопо-

[3] Епістемологічний підхід, який не розглядає знання як відображення зовнішнього світу, а радше як нашу власну конструкцію, засновану на обробці даних з нашого середовища

[4] Н. Луман вважає, що існує реальний світ систем, який можна описати за допомогою *інших систем і в якому немає місця суб'єктам*, їхнім особливим інтересам, особистим цілям.

[5] «Операційне закриття – це не поняття про причинно-наслідкові зв'язки, а про ідентичність: як системи відтворюють себе» [11, с.7].

[6] М. Нельсон наводить приклад такого відношення : «Викладач не може імплантувати свої знання в голови студентів. Він може лише спілкуватися зі студентами, які самі осмислюють сказане ним і вирішують, як вони будуть поводитися з тим, що, на їхню думку, вони зрозуміли» [16, p.4]. Однак, з розвитком сучасних технологій, дане твердження може бути спростоване практикою.

[7] Аутопойезис (грец. αὐτός – сам, ποίησις – створення) – біологічна концепція самовідтворення та самопобудови живих істот, яку обґрунтували чилійські вчені Умберто Матурана та Франсиско Варела на початку 1970-х років.

[8] «Функціональна диференціація означає, що суспільство розвиває підсистеми, які опікуються конкретними потребами суспільства і тим самим «служать» суспільству в цілому» [16, p. 6].

[9] «Ацентричність сучасних суспільств означає відсутність центру. Жодна з функціональних систем не має жодного привілейованого становища відносно інших систем» [16, p. 6].

йетичних підсистем, які виконують відповідну функцію в суспільстві та для суспільства, вони однаково незамінні й між ними немає ієрархії. Аутопойетичним підсистемам, як і суспільству загалом, властива *«операційна закритість»*. Відповідно *сучасне суспільство* є складною, еволюційною, внутрішньо диференційованою системою, розділеною на окремі функціональні аутопойетичні підсистеми, в якій право – це лише одна із його підсистем, яка виконує лише йому властиву функцію. Тому, комплексна соціологічна теорія суспільства є теоретико-методологічною основою дослідження права як соціальної системи. У зв'язку з цим, знання понятійно-категоріального апарату цієї теорії та врахування особливостей її методології є необхідною умовою якісного аналізу ключових характеристик права як соціальної системи в теорії Н. Лумана.

Ключові характеристики права як системи

Кожна функціональна підсистема суспільства має свої параметри, ключові характеристики, за якими Н. Луман описував спосіб функціонування підсистем суспільства. До таких характеристик належать: (1) функція; (2) код; (3) програма; (4) зовнішня точка відліку (орієнтир); (5) операція.

Для права як підсистеми (правової системи) Н. Луман визначає такі ключові характеристики: (1) функція – забезпечення стабільних нормативних очікувань у разі розчарування; (2) код – правове/неправове, (3) програма – закон, інструкції (4) зовнішній орієнтир – юридично значущі питання (факти); (5) операція – юридичні рішення.

Функція права. Право, як і всі підсистеми, виконує в рамках суспільства свої функції. Основною функцією правової системи Н. Луман називає *стабілізацію нормативних очікувань* [17].

Нормативні очікування – це очікування, які постійно підтримуються, незважаючи на потенційне розчарування. Суспільство постійно проектує їх у правову систему, а остання, в свою чергу, гарантує відчуття стабільності. Правова стабілізація зводиться до відбору тих очікувань, які варто захищати юридичними засобами [17]. Тож можна достовірно очікувати, що право забезпечить те, що очікується, незважаючи на фактичні обставини, що можуть викликати особисте розчарування [9, p. 70].

Код. Кожна підсистема спостерігає суспільство не лише через призму власних функцій, а й свого коду – *«внутрішній код»* системи.

Поняття коду відіграє одну з ключових ролей у концепції відокремлення права як функціональної підсистеми суспільства, оскільки відповідає на питання як право відмежовує себе від інших підсистем суспільства. Код відрізняє одну функціональну систему віл іншої функціональної системи і в цьому відношенні системи є операційно закритими.

Правова система вирізняє себе (визначає свої межі) за допомогою бінарного коду, який є опозицією *«правове/неправове»* (нім. *Recht/Unrecht*, англ. *lawful/unlawful*). Це означає, що все, що не охоплюється схемою правове/неправове, є середовищем системи, оскільки «лише саме право може сказати, що таке право» [11, с. 85].

За допомогою розрізнення правове/неправове правова система спостерігає також і свої комунікації. Розрізнення правове/неправове лежить в основі кожного рішення правової системи. Право застосовує цей код у межах власних операцій, спрощуючи їх до єдиної операції. Єдина операція, яку правова система здійснює, полягає у застосуванні цього коду для створення юридично відповідних повідомлень. Це допомагає системі обробляти велику кількість суспільних взаємодій.

Програма. Правила розподілу значень правове/неправове містяться в *програмі системи*. Програми необхідні правовій системі, оскільки один лише бінарний код не в змозі вирішити конкретні правові питання. Тож програми надають критерії прийняття рішень для системи, щоб вона могла відокремити одну сторону бінарного коду від іншої. Наприклад, рішення про те, чи є якийсь факт законним чи незаконним, буде прийнято на основі чинного закону. Саме у цьому проявляється когнітивна відкритість системи до середовища.

В теорії Н. Лумана програма включає матеріальні норми, принципи і правила, або ж нормативні акти, судову практику та конституційні принципи, які керують застосуванням коду системи.

Програми забезпечують правову систему гнучкістю, її здатність адаптуватись до суспільних змін, одночасно зберігаючи свою операційну узгодженість. Правова система має кілька програм у власному розпорядженні. Умовні програми – це програми, які послуговуються формулою «якщо… то», вони не передбачають можливості входу у правову систему «третіх цінностей», зокрема справедливості. Натомість фіналістичні програми, які орієнтуються на ціль, передбачають включення граничних випадків оцінки справедливості. Тож, як зауважує М. Нельсон, «саме на рівні програми «треті цінності», зокрема справедливість, можуть увійти в систему» [16, p. 7], змінюючи «умовні програми» «якщо.., то» через включення цінності справедливості у закон.

Зовнішні орієнтири та операції. Комунікація як базова операція правової системи. Поняття комунікації відіграє одну із ключових ролей в системній теорії Нікласа Лумана [3]. Н. Луман розуміє *комунікацію як базову операцію*, в якій відбувається перерозподіл знання і незнання, а не як зв'язок чи передача інформації. Варто нагадати, в теорії Н. Лумана всі соціальні системи, включаючи правову систему, складаються не з людей, а лише з комунікацій. Люди не є частиною соціальних систем – вони належать до соціального середовища. Це означає, що відтворення таких систем не стимулюється діями людини, а відбувається виключно шляхом *зв'язку одного повідомлення з попередніми повідомленнями* та до майбутніх комунікацій.

Комунікація правової системи спирається на певні *засоби* для поширення та впровадження її повідомлень. Юридичні тексти, прецеденти та судові рішення є основними *засобами* інформації, через які правова система повідомляє про *юридичні рішення*. Ці засоби стабілізують правову комунікацію впродовж певного часу, створюючи узгодженість та передбачуваність, водночас дозволяючи поступові зміни.

Які ж види комунікації належать до правової системи? Правова система складається з усіх форм соціальної комунікації, які містять посилання на право. Вона не обмежується комунікацією, що відбувається в рамках законодавчо регульованих процедур, а включає також комунікацію у повсякденному житті, якщо вона порушує правові питання або іншим чином реєструє чи відхиляє правові претензії [16, с.8]. Тож засобами, які поширюють знання про правове/неправове є не лише, скажімо судові рішення, а й рішення, прийнятті в межах альтернативних процедур вирішення спорів.

Водночас, як диференційована функціональна система, правова система здійснює операції, які підкріплюються і внутрішніми її елементами. Л. Ф. Амато розрізняє поняття зовнішня диференціація функціональної системи, тобто її спеціалізація щодо інших комунікацій, що відбуваються в суспільному середовищі, та поняття внутрішньої диференціації цієї системи, тобто операцій, що підкріплюються самою конструкцією конкретних функціонально-системних інститутів та семантики, включаючи програми прийняття рішень та самоописи [4].

Якою є форма диференціації правової системи? Правова система диференціюється на *центр і периферію*, де суди займають центр, а інші структури (парламент, адвокати, клієнти тощо) утворюють периферію» [11, с. 30]. Функції права виконують різні організації, до повноважень яких належить прийняття рішень. Однак судам Н. Луман надає ключову роль, вони є центром прийняття рішень у правовій системі суспільства.

Що забезпечує єдність множини операцій, пов'язаних з прийняттям рішень? В межах концепції операційного закриття права Н. Луман розробляє концепт «символ валідності» як операційної функції, яка й забезпечує єдність системи в рамках зміни її операцій. Хоча аналіз цього концепту не входить у завдання цього дослідження, варто наголосити, що цей концепт є клю-

човим у теорії Н. Лумана для пояснення механізму прийняття рішень судами. Зокрема, Н. Луман зазначає, що рішення приймаються шляхом додавання символу «validity» до деяких нормативних очікувань. За Н. Луманом, «validity» є символом єдності правової системи, юридичним показником аутопойезису та операційної закритості права [11, p. 122–131.].

У випадку з правом операційна закритість проявляється як нормативна закритість, оскільки «лише норма вирішує, чи мають конкретні факти правову значущість чи ні» [18, p. 113].

Які способи «нормативного закриття» розглядає Н. Луман? Н. Луман розглядає «нормативну закритість» через поняття «legal validity» (юридичної дійсності, чинності). Концепція Rechtsgeltung (*«legal validity»*) – це «один з найскладніших аргументів у теорії правової системи Н. Лумана» [7, с. 182], хоча відома в правовій теорії. Для Н. Лумана валідність – це лише форма, в якій правові операції набувають системності та відносять себе до контексту інших операцій правової системи. Юридична чинність є формою участі у єдності системи.

Таким чином, в рамках теорії систем Н. Луман розглядає право як функціональну диференційовану підсистему суспільства, самостійну комунікативну систему, що діє за власною логікою.

Н. Луман не ототожнює право та закон. Право міститься як у правових звичаях, так і у судовій практиці та практиці альтернативного вирішення спорів. І саме судові рішення є центром правової системи суспільства. Як точно узагальнив Л. Амато «соціальні норми, що складають програму, яка спрямовує застосування бінарного коду в певних ситуаціях, є юридичною структурою, яка циркулює з великим розмаїттям і протиріччями на периферії права. Тож в основі правового порядку лежить організаційна система, яка відображає множину норм і, керуючись чітко визначеними матеріальними та процесуальними програмами (їх «джерела» визнані дійсними, а відповідні норми викладені у явній та формалізованій формі), намагається фільтрувати, розрізняти та впроваджувати дійсні та обов'язкові до виконання норми – у конкретному випадку, в абстрактному судовому перегляді або подібних процедурах» [4, с.1374].

Висновок

Теорія систем Н. Лумана є оригінальною і, чи не єдиною у своєму роді, теорією, яка націлена на комплексне теоретичне пояснення закономірностей функціонування суспільства як складної диференційованої системи.

Право є однією з функціональних підсистем суспільства поряд з релігією, освітою, політикою та економікою, яка характеризується автономністю, операційною закритістю та когнітивною відкритістю до свого середовища. Розглядаючи право як аутопойетичну систему, Н. Луман, тим самим, ставить під сумнів розуміння права як інструменту політичної влади, а також існуючі моделі співвідношення права і моралі, відомі як «з'єднувальна та роз'єднувальна» тези у сучасній філософії права. Водночас, Н. Луман представляє право як еволюціонуючу, динамічну систему, що розвивається у відповідь на складність суспільства.

Сучасне суспільство є аутопойетичною системою, тобто системою, здатною до структурного самовідтворення за рахунок вміння вибірково реагувати на дію навколишнього світу (середовища), та складається з множини підсистем, що виконують виключно їм властиву функцію в суспільстві та для суспільства та не перебувають у зв'язках підпорядкування.

Ключові характеристики права як підсистеми суспільства включають такі елементи як: функція права, код правової системи, програма правової системи, орієнтири та операції правової системи.

Основною функцією права у сучасному суспільстві є стабілізація нормативних очікувань, попри існування розчарувань, спричинених фактами порушення закону з боку деяких індивідів та соціальних груп. Завдяки бінарному коду правове/неправове правова система опрацьовує комунікації, спрощуючи їх до єдиної операції – створення правових рішень. Програми надають

критерії прийняття рішень для системи, щоб вона могла відокремити одну сторону бінарного коду від іншої – правове від неправового. В такій функції програми проявляється когнітивна відкритість правової системи. Програми забезпечують правову систему гнучкістю, її здатність адаптуватись до суспільних змін, одночасно зберігаючи свою операційну узгодженість.

Базовою операцію правової системи є комунікація, як зв'язок одного повідомлення з попереднім повідомленням до майбутніх комунікацій у правовій системі. Правова система складається з усіх форм соціальної комунікації, які містять посилання на право і не зводиться лише до законодавчих процедур. Тому засобами поширення знання про правове/неправове є рішення різних організацій, насамперед судів.

Суди є центром правової системи суспільства, на відміну від інших структур правової системи (парламенту, уряду, громадських та професійних організацій тощо) та центром прийняття правових рішень.

Єдність множини операцій, які здійснює правова система, пов'язаних з прийняттям рішень забезпечує концепт «символ валідності», який постає як операційна функція, що забезпечує єдність системи при змінах операцій. Натомість поняття «юридична чинність» уможливлює пояснення правової системи як «нормативно закритої», оскільки чинність (дійсність) – це лише форма, в якій правові операції набувають системності та відносять себе до контексту інших операцій правової системи.

Ніклас Луман представляє право не як статичний набір правил, а як живу, еволюціонуючу систему сучасного суспільства. А теорія систем Н. Лумана є цінним аналітичним інструментом, придатним для вирішення конкретних проблем глобального рівня, оскільки дає можливість проводити комплексні дослідження сучасного суспільства як функціональної диференційованої системи з урахуванням особливостей функціонування її різних підсистем: права, політики, економіки, релігії, науки тощо. Вона забезпечує можливість кращого розуміння особливостей та вибору шляхів розв'язання актуальних проблем людства.

Література

1. Nielsen, S. P. P. Introduction: A Special Issue on Niklas Luhmann's systems theory and law. *Oñati Socio-Legal Series*, 14(5), 2024. pp.1206–1226. doi: 10.35295/osls.iisl.1855 (дата звернення: 15.12.2024)

2. Луман Н. Реальність мас-медіа. / За ред. Іванова В. та Мінакова М. - К.: ЦВП, 2010. 158 с.

3. Абашнік В. Ніклас Луманн про межі права. *Фундаментальні проблеми юриспруденції III. Межі права*: Тези доповідей Всеукраїнського круглого столу з міжнародною участю (28–29 травня 2021 року) / уклад.: К. Буряковська, С. Максимов, Н. Сатохіна, О. Стовба. Харків, 2021. С. 6–9.

4. Fucci Amato, L. The legacy of Luhmann's sociology of law: A trialogue among social theory, jurisprudence and empirical research. *Oñati Socio-Legal Series*, 14(5), 2024. pp. 1359–1383. doi: 10.35295/osls.iisl.1923 (дата звернення: 15.12.2024)

5. Khan, L. Ali. Temporality of Law (September, 20 2008). *McGeorge Law Review*, Vol. 40, 2008, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1271262 (дата звернення: 15.12.2024)

5. Teubner G. Law as an autopoietic system. Oxford: Blackwell. 1993.

6. Baxter, Hugh. Niklas Luhmann's Theory of Autopoietic Legal Systems. *Annual Review of Law and Social Science*, 9(1), 167–184. Available at: https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134027 (дата звернення: 15.12.2024)

7. King, M., and Thornhill, C. Luhmann on Law and Politics: Critical Appraisals and Applications. Hart Publishing. 2006.

8. Philippopoulos-Mihalopoulos A. Niklas Luhmann: Law, Justice, Society. London: Routledge. 2010. 248 с. Available at: https://doi.org/10.4324/9780203872086 (дата звернення: 15.12.2024)

9. Stelmach J., Brozek B. Metod prawnicze. Krakow. 2006. 301s.

10. Luhmann N. Law as a social system. Oxford, 2004. 498 p.

11. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у світлі соціологічних концепцій права XX століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. С.156-162. – Доступно за: http://apdp.in.ua/v103/23.pdf (дата звернення: 15.12.2024)

12. Тур М.Г. Легітимація права: правовий позитивізм. *Вісник Черкаського університету*. Серія. Філософія. Вип.135. Черкаси, 2008. С. 19-27.

13. Тур М.Г. Теоретико-методологічні засади процедурної легітимації Лумана . *Практична філософія*. Київ, 2005. №3. С.25-31.

14. Москаленко О.М. Концепція правової системи в теорії та філософії права: від утилітаризму до позитивізму. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 14. С. 8-25

15. Michael H. Nelson. Lecture notes on Niklas Luhmann's theory of the legal system, 9 November2020,16p.-Availableat:https://www.researchgate.net/publication/345660655_LuhmannTULecture_Law_as_a_Social_System (дата звернення: 15.12.2024)

16. Luhmann N. Das Recht der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.

17. Luhmann N. The Self-Reproduction of Law and its Limits // Dilemmas of Law in the Welfare State / Ed. by G. Teubner. Berlin: Walter De Gruyter, 1986. 352 p.

SUMMARY

This article examines the key characteristics of law as a system within the framework of the theory of social systems developed by the renowned German sociologist, philosopher, and jurist Niklas Luhmann.

Relying on the fundamental concepts of Luhmann's general systems theory, the author analyzes law as a functional subsystem of society that is autopoietic, operationally closed, yet cognitively open to its environment. The key characteristics of law as a subsystem of society include such elements as the function of law, the binary code legal/illegal, the programs of the legal system, and the orientations and operations of the legal system.

The author emphasizes Luhmann's distinctive approach to defining the structure of the legal system, which is based on the center–periphery relation. Within this structure, the courts constitute the center of the legal system and the locus of decision-making, while the parliament, the government, and other organizations occupy the periphery of the system.

In conclusion, the author argues that law, as one of society's functional subsystems alongside science, religion, politics, and others, represents an evolving and dynamic system. It changes in response to the growing complexity of contemporary society, while nonetheless preserving its autonomy from its environment.

Keywords: Law as a System, Autopoiesis, Operational Closure, function of law, normative expectation, binary code: lawful/unlawful, Communication, the symbol of validity.

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОРДЕРУ НА АРЕШТ У КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ДОСВІД КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

БОДНАРЧУК Михайло Максимович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: https:/0000-0002-0533-5550

УДК 341.171

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.60

У статті розглянуто особливості застосування такого інструмента співпраці між державами-членами Європейського Союзу у сфері кримінального провадження, як Європейський ордер на арешт, а також розкрито його правову сутність. Досвід країн-членів ЄС ілюструє, що процедура видачі, заснована на виконанні ЄОА, є чітким механізмом перспективної співпраці країн-членів ЄС у сфері кримінальної юстиції. Робиться висновок, що такий ефект досягається за рахунок відмови від «політичних» етапів видачі, формалізації взаємин і прагненням до уніфікації кримінального процесуального законодавства. Зроблено акцент на значенні такого інституту, як Європейський ордер на арешт, для права Європейського Союзу.

Особлива увага приділяється проблемним питанням застосування Європейського ордеру на арешт в країнах Європейського Союзу та України, а також особливості механізму його імплементації у кримінальне провадження.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейський ордер на арешт, кримінальне провадження, Рамкове рішення, екстрадиція.

Постановка проблеми

Співробітництво у сфері кримінальної юстиції посідає провідне місце в реалізації політики Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо створення простору свободи, безпеки та правосуддя і є одним із основних напрямів на шляху до створення безпечної та відкритої Європи. Саме тому на всьому етапі становлення ЄС приділялась і приділяється постійна увага розробці та впровадженню дієвих механізмів взаємодії під час розслідування кримінальних справ, розшуку підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення осіб, притягненню винних осіб до кримінальної відповідальності.

Одним із найбільш ефективних інструментів такого співробітництва є Європейський ордер на арешт (далі – ЄОА), який став результатом вироблення спільної політики безпеки державами-членами ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти функціонування ЄОА досліджували українські й зарубіжні науковці: P. Csonka, L. Klimek, O. Landwehr, Н. Бенч, А. Грицьків, Г. Довгань, В. Зуєв, М. Траскевич, О. Турченко та інші. Однак у їхніх працях не в повному обсязі досліджено досвід країн-членів ЄС з приводу імплементації його положень у національне кримінальне процесуальне законодавство та практика ЄСПЛ та Суду справедливості.

У зв'язку з цим мета даного наукового дослідження полягає у аналізі національного кримінального процесуального законодавства країн-членів ЄС та судової практики щодо реалізації ЄОА.

Виклад основного матеріалу дослідження

У європейський обіг ЄОА було введено Рамковим рішенням Ради ЄС «Про Європейський ордер на арешт і процедуру видачі осіб між державами-членами», яке було прийнято в Люксембургу 13.06. 2002 р. [1]. При цьому, слід зазначити, що, на відміну від регламентів ЄС, Рамкове рішення за своєю правовою природою не має прямої дії, а лише покладає на країни-члени ЄС обов'язок досягти певного результату – вжити необхідних заходів для приведення національного законодавства у відповідність до правил цього рішення [2, с. 213]. Як вбачається, даний обов'язок випливає із ст. 34 Рамкового рішення.

У відповідності до ст. 1 Рамкового рішення, ЄОА – це видане державою-членом судове рішення з метою затримання та передачі іншою державою-членом розшукуваної особи для здійснення кримінального переслідування або для виконання покарання чи заходів безпеки, пов'язаних із позбавленням волі [1]. ЄОА, подібно до аналогів у внутрішньодержавному праві, є юридичною підставою для затримання підозрюваного, обвинуваченого або засудженого, щодо якого був винесений та набув чинності обвинувальний вирок суду. Однак особливістю у цьому випадку є те, що, на відміну від національних ордерів, мова може йти про затримання «особи, що розшукується», на території інших держав-членів ЄС, де така особа може переховуватися після скоєння злочину. Якщо ж місцезнаходження такої особи невідоме, то Рамкове рішення для його встановлення передбачає можливість використання Шенгенської інформаційної системи, а також можливостей Інтерполу та Європолу [3, с. 62].

Необхідно зауважити, що основні принципи ЄОА, як і належить суто європейському правовому інструменту, уявляють собою специфічне поєднання загальносвітових принципів екстрадиції із принципами, які забезпечують побудову спільного простору кримінальної юстиції ЄС, із скасуванням тих класичних принципів екстрадиції, які заважають цій побудові. До принципів ЄОА належать взаємне визнання судових рішень у кримінальних справах держав-членів ЄС; взаємна довіра між країнами-членами ЄС; прямий зв'язок між судовими органами; повне скасування принципу взаємності; часткове скасування (пом'якшення) принципу подвійної осудності (кримінальності); пом'якшення принципу конкретності; часткове скасування принципу невидачі власних громадян; повне скасування невидачі злочинців, які вчинили злочини політичного характеру або з політичних мотивів, або злочини, пов'язані з ними [4, p. 68].

Тепер варто звернути увагу на проблеми імплементації Рамкового рішення та застосування ЄОА у судовій практиці на національному рівні країнами-членами ЄС.

На перший план виступила проблема конфлікту внутрішньодержавного та європейського законодавства. Як зазначає А.В. Грицьків, будучи обов'язковим до виконання будь-якою державою-членом Євросоюзу, ухвалене Рамкове рішення одночасно вступило в конституційний конфлікт із нормами про заборону екстрадиції, передбаченими в конституціях Кіпру, Польщі, Португалії, Словенії та Франції [5, с. 537]. До набуття рішенням юридичної сили останні три держави прийняли поправки до своїх конституцій, що санкціонують видачу підозрюваного/обвинуваченого на основі європейського ордера на арешт, уникнувши цим конфронтації з європейським правом. Конституційний трибунал Польщі та Верховний суд Кіпру визнали імплементуючі акти неконституційними [6]. Цілковито несподівано до них приєднався Федеральний конституційний суд Німеччини, який також визнав закон про неконституційність імплементуючого закону, незважаючи на положення ст. 16.2 Основного закону Німеччини, що дозволяють екстрадувати німецьких громадян державі члену ЄС або міжнародному суду на основі закону [7].

Ще однією досить суттєвою проблемою імплементації Рамкового рішення виступав суб'єктний склад видачі ЄОА. Так, основними суб'єктами ЄОА є: орган, який видає ордер, та орган, який виконує ордер. Рамковим рішенням виконання зазначених функцій покладається на судовий орган держави-члена Європейського Союзу, компе-

тентний на це відповідно до національного права. Інші органи влади можуть виконувати лише обов'язки щодо сприяння суду у реалізації повноважень відносно Європейського ордеру на арешт, зокрема таких як отримання та надсилання ордерів [2, с.213; 5, с.537]. При цьому, кожна держава-член ЄС наділена правом самостійно визначати у внутрішньому праві, які саме судові органи наділяти такими повноваженнями.

Однак не в усіх країнах ЄС саме на суди покладено функції з видачі ордера. У деяких країнах цим повноваженням наділені прокурори. У цьому контексті показовим є рішення Високого суду Лондона, який наголосив на тому, що термін «судовий» стосується не тільки судді, який виносить рішення. Інші, включаючи прокурорів, можуть бути включені в цей термін для різних цілей. Це повністю узгоджується з принципами взаємного визнання і взаємної довіри, щоб визнати дійсним ЄОА, виданий органом кримінального переслідування, призначеним відповідно до статті 6 Рамкового Рішення» [8]. Підтримав цю позицію і Верховний суд Об'єднаного Королівства [9].

Не зважаючи на вказані проблеми імплементації Рамкового рішення та застосування ЄОА у національному кримінальному процесуальному законодавстві країн-членів ЄС були внесені відповідні зміни з метою їх гармонізації. Показовим прикладом у вирішенні проблеми імплементації Рамкового рішення є приклад Польщі, але він є більш актуальним для держав-членів ЄС, які мають схожу правову систему, а для України в перспективі.

У березні 2004 року до Кримінально-процесуального кодексу Польщі було внесено зміни задля виконання Рамкового рішення Ради Європи 2002 року про європейський ордер на арешт та процедуру видачі осіб між державами-членами. До Кодексу було додано два розділи, які регулювали ситуацію, коли польські суди видають європейський ордер на арешт і навпаки – коли держави-члени ЄС звертаються до Польщі з таким ордером. Водночас у Кодексі з'явилося визначення поняття «екстрадиція», яке відмежували від поняття «видача особи на підставі європейського ордера на арешт». Проте згідно зі ст. 55 Конституції Польщі екстрадиція громадян Польщі заборонена [5, с.538; 10, с.205].

До Конституційного трибуналу звернувся Районний суд м. Гданська, який розглядав питання про видачу на підставі такого ордера громадянки Польщі органам влади Нідерландів, яка би підлягала там кримінальному переслідуванню. Предметом аналізу Конституційного трибуналу була відповідність положень Кодексу ст. 55 Конституції Польщі. Судді зазначили, що обов'язок проєвропейського тлумачення національного права має свої межі, зокрема, коли внаслідок цього погіршилося б становище осіб, особливо через запровадження або посилення кримінальної відповідальності. Відповідно, трибунал визнав невідповідність норм кодексу в цій частині ст. 55 Конституції Польщі з огляду на заборону екстрадиції громадян Польщі [10, с.205].

У свою чергу, імплементація Рамкового рішення в національне право Німеччини була здійснена Законом від 21 липня 2004 році «Про реалізацію рамкової рішення про європейський ордер на арешт і судовий розгляд з питань видачі осіб між державами-членами ЄС» [11]. Цей закон вніс відповідні зміни в національне законодавство, що порушили конституційний принцип неприпустимості видачі власних громадян. Закон, що імплементував ЄОА в національне право, був оскаржений до Федерального конституційного трибуналу громадянином Сирії, який мав також німецьке громадянство. Він підозрювався в приналежності до терористичної організації, щодо якого Іспанією був виданий Ордер. Заявник вважав, що закон порушує гарантовані німецьким правом основоположні права, такі як право на особисту свободу, рівність перед законом, заборону на екстрадицію німецьких громадян, право на звертатися до суду за захистом.

Розглянувши скаргу, Конституційний трибунал Німеччини прийшов до висновку про неконституційність закону, закликав владу до «коректної імплементації правил видачі на підставі Ордеру». Конституційний трибунал визнав, що закон порушує конституційний принцип особистої свобо-

ди німецького громадянина, що забороняє екстрадицію, і принцип права на доступ до правосуддя. Конституційний трибунал роз'яснив, що німецький громадянин повинен бути захищений від видачі, якщо злочин було скоєно на території Німеччини. Крім того, закон не вніс жодних підстав для відмови у виконанні Ордера, у зв'язку з чим не були вичерпані всі можливості захисту прав і законних інтересів німецьких громадян. На думку Конституційного трибуналу Німеччини, процедура виконання Ордери повинна тлумачитися в світлі положень Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р, що вимагає поважати інтереси держав-членів ЄС, що не виключає контролю національного права держави, що видає Ордер, німецькою владою відповідно до принципу верховенства закону. Ордер є невідповідним юридичним інструментом, що не враховує національно-правове регулювання кожної з держав-членів ЄС [12, с.103]. В такому разі, необхідно уточнення причин відмови у виконанні Ордера, оскільки судовими органами країн-членів ЄС була звернена увага на необхідності контролю законодавства держави запиту. Трибунал вивів правило про те, що відмова у видачі власних громадян не є безумовною. В результаті визнання закону неконституційним був прийнятий новий закон, який передбачає захист німецьких громадян від видачі в разі вчинення (хоча б частково) злочину на території Німеччини. Видача німецького громадянина можлива за умови надання гарантій запитуючій державі, що у разі засудження особи до покарання, виконуваного реально, засуджений, висловивши на те згоду, може бути знову переданий до Німеччини для виконання покарання [13].

Отже, національні судові органи держав-членів ЄС чітко продемонстрували свій вплив на національні правові системи та європейську інтеграцію. У цьому контексті дуже важливо, щоб норми кримінально-процесуального права держав-членів ЄС були максимально відповідні. Правовою особливістю інституту ЄОА є те, що Рамкове рішення не містить прямої заборони щодо передачі державами ЄС своїх громадян, обмежуючись можливістю держави-члена вимагати як умову для передачі свого громадянина його обов'язкове повернення після його участі в судовому засіданні до країни свого громадянства для відбування покарання. Саме це положення стане в близькому майбутньому основною перешкодою для імплементації Рамкового рішення в Україні, оскільки ст. 25 Конституції України прямо забороняє видачу громадян України іншій державі [14]. Дане конституційне положення дублюється в ч. 1 ст. 10 Кримінального Кодексу України [15]. Наразі Рамкове рішення про ЄОА не застосовується в Україні і Європейська комісія не вимагає цього від України, оскільки застосування Рамкового рішення про ЄОА обов'язкове лише для держав-членів ЄС.

Висновки

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що європейський ордер на арешт – це створений в ЄС та для внутрішнього застосування в ЄС з метою встановлення режиму «взаємного визнання» рішень судових органів держав-членів в рамках ЄС спрощений варіант екстрадиції, який замінив процедуру екстрадиції системою передачі осіб у відносинах між державами-членами ЄС та має форму виданого державою-членом судового рішення з метою затримання та передачі іншим державам-членам особи, яка розшукується, для здійснення кримінального переслідування або для виконання покарання чи заходів безпеки, пов'язаних із позбавленням волі.

Досвід країн-членів ЄС ілюструє, що процедура видачі, заснована на виконанні ЄОА, є чітким механізмом перспективної співпраці країн-членів ЄС у сфері кримінальної юстиції. Такий ефект досягається за рахунок відмови від «політичних» етапів видачі, формалізації взаємин і прагненням до уніфікації кримінального процесуального законодавства.

Крім того, між положеннями Рамкового рішення про ЄОА та Конституції України існують суперечності, які потребують досить обережного та зваженого підходу для їх розв'язання.

Література

1. Рамкове рішення Ради Європи про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами від 13.06.2002 р. № 2002/584/ЮВС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_ b17#Text.

2. Бенч Н. Правова природа європейського ордера на арешт у праві Європейського Союзу. Jurnalul juridic national: teorie şi practică. 2016. Nr. 5 (21). С. 213–216.

3. Зуєв В. В. Спрощений порядок видачі: європейський досвід. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діюч. наук.-практ. семінару (м. Харків, 26 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. Вип. 10 (ювіл.). С. 60–64.

4. Klimek L. European Arrest Warrant. London: Springer, 2015. 375 p.

5. Грицьків А. В. Імплементація Рамкового рішення про запровадження європейського ордера на арешт: досвід окремих країн-членів ЄС. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 3. С. 536–540.

6. Csonka P., Landwehr O. 10 Years after Lisbon – How "Lisbonised" is the Substantive Criminal Law in the EU? EUCRIM. 2019. Isue 4. URL: https://eucrim.eu/articles/10-years-afte-lisbon-how-lisbonised-is-the-substantivecriminal-law-in-the-eu/.

7. European Arrest Warrant Act Case, BVerfG, 2 BvR 2236/04(2005). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2005/07/rs20050718_2bvr223604en.html.

8. Assange v The Swedish Prosecution Authority [2011] EWHC 2849 (Admin). URL: http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2011/2849.html.

9. Assange v The Swedish Prosecution Authority [2012] UKSC 22. URL: http://go.microsoft.com/fwlink/?LinkID=219472&clcid=0x409&refresh.

10. Довгань Г. В. Межі дії принципу верховенства права ЄС щодо конституції: Acquis Constitutionnel Конституційного Трибуналу Польщі. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 202–209.

11. Gesetz zur Umsetzung des Rahmenbeschlusses über den Europäischen Haftbefehl und die Übergabeverfahren zwischen den Mitgliedstaaten der Europäischen Union (Europäisches Haftbefehlsgesetz – EuHbG)) vom 20 Juli 2006. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl106s1721.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl106s1721.pdf%27%5D__1585680106035.

12. Траскевич М. І., Турченко О. Г. Європейський ордер на арешт. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса / ред. кол. І. В. Хаджинов (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12, т. 1. С. 99–105.

13. Gesetz über die internationale Rechtshilfe in Strafsachen vom 23 dezember 1982 URL: https://www.gesetze-im-internet.de/irg/.

14. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

15. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

SUMMARY

The article examines the features of applying such an instrument of cooperation between member states of the European Union in the field of criminal proceedings as the European Arrest Warrant, and reveals its legal essence. The experience of EU member countries illustrates that the surrender procedure based on the execution of the EAW is a clear mechanism for promising cooperation of EU member countries in the field of criminal justice. The conclusion is drawn that such an effect is achieved through the abandonment of "political" stages of extradition, formalization of relations, and the pursuit of unification of criminal procedural legislation. Emphasis is placed on the significance of such an institution as the European Arrest Warrant for European Union law.

Particular attention is paid to problematic issues in the application of the European Arrest Warrant in the countries of the European Union and Ukraine, as well as the features of the mechanism of its implementation in criminal proceedings.

Keywords: European Union, European Arrest Warrant, criminal proceedings, Framework Decision, extradition.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ КІБЕРЗАГРОЗ

КОЦЮРУБА Сергій Ілліч - аспірант кафедри міжнародного та європейського права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID: 0009-0006-1741-4308

УДК 41.67:343.9:004.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.61

У сучасному світі кіберзагрози стали одними з ключових викликів для забезпечення прав людини, оскільки вони охоплюють широкий спектр ризиків, включаючи незаконне збирання та використання персональних даних, маніпулювання інформацією, кібератаки на критичну інфраструктуру та порушення свободи вираження поглядів. В умовах цифрової трансформації суспільства постає необхідність удосконалення міжнародно-правових механізмів для забезпечення прав людини в кіберпросторі. Це зумовлено як швидким розвитком технологій, так і зростаючою кількістю кіберінцидентів, які впливають на глобальну безпеку та демократичні процеси.

Значний вплив кіберзагрози мають на такі фундаментальні права, як право на приватність, свобода слова та доступ до правосуддя. Незаконний збір, збереження та використання персональних даних, а також несанкціонований моніторинг комунікацій можуть порушувати право на приватне життя, гарантоване міжнародним правом. Також важливим аспектом є загроза свободі вираження поглядів, що виникає внаслідок як державної цензури, так і маніпуляцій у соціальних мережах, спрямованих на дезінформацію або розпалювання ворожнечі. У сфері доступу до правосуддя постає проблема ефективності розслідувань кіберзлочинів, зокрема з огляду на складність ідентифікації правопорушників та відсутність єдиних міжнародних стандартів у цій сфері.

Міжнародне право відіграє важливу роль у регулюванні кібербезпеки та захисту прав людини. Основні принципи, закріплені в міжнародних документах, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) та резолюції ООН, визначають правові рамки для забезпечення захисту прав і свобод людини в цифровому середовищі. У контексті міжнародного співробітництва важливими є ініціативи ООН, Європейського Союзу, Інтерполу та інших міжнародних організацій, спрямовані на створення ефективних механізмів протидії кіберзагрозам.

Важливою складовою забезпечення прав людини в умовах кіберзагроз є розробка глобальних стандартів кібербезпеки, що поєднують правозахисний підхід із вимогами національної безпеки. В умовах глобалізації та цифрової інтеграції міжнародна спільнота має адаптувати правові механізми до новітніх викликів, зокрема до питань кіберсуверенітету, штучного інтелекту, цифрової ідентифікації та криптовалют. Вирішення цих питань вимагатиме більшої координації між державами, а також розробки ефективних міжнародно-правових механізмів, які зможуть гарантувати захист основних прав і свобод людини у швидкозмінному кіберпросторі.

Ключові слова: кіберзагрози, права людини, міжнародне право, кібербезпека , кіберзлочинність, міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми

Проблема міжнародного правового регулювання кібербезпеки та захисту прав людини полягає у необхідності створення ефективних механізмів, які б забезпечували баланс між безпекою та дотриманням фундаментальних прав у цифровому просторі. Зростання кіберзагроз загрожує приватності, свободі вираження думок та іншим правам людини, тоді як відсутність єдиного міжнародного підходу ускладнює правове реагування на ці виклики. Необхідність гармонізації національного та міжнародного законодавства щодо кіберзлочинності, захисту даних та регулювання цифрових технологій є ключовою умовою забезпечення ефективного правового захисту в умовах сучасного глобалізованого світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему міжнародного правового регулювання кібербезпеки та захисту прав людини свідчить про зростаючий інтерес до правових механізмів реагування на кіберзагрози та забезпечення балансу між безпекою і правами людини в цифровому просторі. У працях таких вчених, як А. Пазюка, В. Шамрая, Р. Шаповала, Ч. Кеннеді, Дж. Куліша та інших, особливу увагу приділено питанням міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки, гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами та правовим аспектам захисту персональних даних і свободи вираження поглядів в умовах цифрової трансформації.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає в аналізі сучасних кіберзагроз і їхнього впливу на права людини, а також в оцінці міжнародно-правових механізмів захисту прав людини в умовах цифрових загроз. Завданням є дослідити характер кіберзагроз, їх наслідки для прав індивідів та демократичних процесів, вивчити роль міжнародного права в захисті прав людини в кіберпросторі, а також проаналізувати ефективність міжнародного співробітництва в боротьбі з кіберзлочинністю і збереженням прав людини в умовах новітніх технологій.

Виклад основного матеріалу

Кіберзагрози є одними з найбільш серйозних викликів для сучасного суспільства, оскільки їхні наслідки можуть торкатися різних аспектів життя — від безпеки держави до прав індивідів. З розвитком цифрових технологій та інтеграцією Інтернету в усі сфери людської діяльності, питання захисту інформаційних систем, а також забезпечення прав і свобод громадян в умовах кіберзагроз набувають особливої актуальності. Сучасні кіберзагрози можуть охоплювати широкий спектр небезпек, від атак на критичну інфраструктуру та фінансові системи до порушення приватності через незаконний збір даних або маніпуляції з інформацією. Зокрема, порушення таких фундаментальних прав людини, як право на приватність, свобода вираження поглядів і доступ до правосуддя, може мати руйнівні наслідки для демократичних процесів та індивідуальних свобод.

В умовах глобалізації та швидкого розвитку інформаційних технологій, кіберзагрози стають не лише питанням національної безпеки, але й важливою складовою міжнародно-правової практики захисту прав людини. Оскільки кіберпростір не має чітких географічних меж, загрози можуть надходити від будь-якої країни, а наслідки торкаються глобальної спільноти. Міжнародне співробітництво і гармонізація правових підходів до забезпечення кібербезпеки є необхідними для мінімізації ризиків і захисту прав людини в умовах технологічних змін. З цієї причини питання міжнародно-правового регулювання кібербезпеки, зокрема в аспекті захисту прав людини, набуває все більшої важливості на світовій арені [1].

Кіберзагрози є серйозними і постійно зростаючими викликами для сучасного світу. Вони охоплюють широкий спектр негативних впливів на інтернет-простір і інформаційні системи, від кібератак на інфраструктуру держав до порушень прав людини через зловживання цифровими платформами. Окрім традиційних загроз, таких як зломи систем або фінансові махінації,

кіберзагрози можуть включати нові форми порушення прав, такі як витоки особистих даних, незаконний моніторинг інтернет-комунікацій або використання соціальних мереж для пропаганди насильства та тероризму. Завдяки глобальній мережі інтернет ці загрози можуть охоплювати мільйони людей по всьому світу, не маючи чітких меж.

Одним з найбільш болючих наслідків кіберзагроз є порушення права на приватність. Кібератаки, які включають незаконний збір, використання або продаж особистих даних, можуть призвести до серйозних порушень індивідуальних прав, зокрема, права на недоторканність особистого життя. Інші форми порушень, такі як масові витоки інформації або маніпуляції з особистими даними для політичних або економічних цілей, ставлять під загрозу основні принципи прав людини, зокрема захист від свавільного втручання в приватне життя.

Інший аспект кіберзагроз, який суттєво впливає на права людини, — це порушення свободи слова. Зловживання інтернет-платформами для поширення дезінформації, ненависті або насильства ставить під загрозу право на свободу вираження поглядів. Водночас держави, що прагнуть контролювати інформацію в інтернеті, можуть вдаватися до цензури, що обмежує доступ до інформації та порушує основні свободи, закріплені у міжнародних документах, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Питання цензури в кіберпросторі стає особливо актуальним в контексті політичних та соціальних кризи, де держави використовують технології для обмеження свободи вираження думок або придушення інакомислення.

Не менш важливим є питання доступу до правосуддя та захисту від насильства в цифровому середовищі. Кіберзагрози можуть спричинити труднощі в забезпеченні правосуддя для жертв кіберзлочинів або кібербулінгу. Законодавчі та правові механізми, що регулюють боротьбу з кіберзлочинністю, все ще знаходяться на стадії розвитку і часто не враховують новітні технології, такі як криптовалюти чи штучний інтелект, що ускладнює забезпечення справедливості. Водночас жертви кіберзлочинів, часто не маючи змоги ефективно захистити свої права, стикаються з численними юридичними бар'єрами, відсутністю доказової бази чи недостатньою правовою допомогою на міжнародному рівні.

Міжнародно-правовий підхід до цих питань намагається збалансувати забезпечення національної безпеки та захист прав громадян у кіберпросторі. Водночас важливою є роль міжнародного співробітництва для боротьби з кіберзагрозами. Оскільки кіберзлочини та кібернапади можуть мати міжнародний характер, координація дій на рівні держав та міжнародних організацій є необхідною для ефективної протидії цим загрозам. Проблеми кіберзагроз потребують комплексного підходу, що поєднує міжнародні стандарти, національні закони і механізми міжнародного співробітництва. Таким чином, для досягнення ефективного захисту прав людини в умовах кіберзагроз важливо розробляти глобальні правові стандарти, які враховуватимуть інтереси та потреби різних країн і спільнот [1].

У міжнародному праві існують кілька ключових документів, які визначають рамки захисту прав людини в умовах кіберзагроз. Одним з основних є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МКГПП), який є фундаментальним інструментом для забезпечення основних прав і свобод людини. Зокрема, ст. 17 МКГПП гарантує право на захист від свавільних або незаконних втручань у приватне життя, сім'ю, житло або кореспонденцію, що безпосередньо стосується захисту приватності в цифровому середовищі. Стаття 19 цього ж Пакту закріплює право на свободу вираження думок і доступ до інформації, що є важливим у контексті кіберпростору, де порушення цього права може мати далекосяжні наслідки, зокрема у вигляді цензури або маніпуляцій з інформацією [2].

У 2013 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію 68/167, яка підкреслює важливість захисту прав людини в цифровому середовищі. Це був важливий крок у визнанні глобальних кіберзагроз як частини міжнародної правової практики щодо забезпечення прав людини. Резолюція наголошує на необхідності забезпечен-

ня доступу до правосуддя для осіб, чиї права порушуються через кіберзлочини, а також на необхідності протидії кібернападам та захисту прав на приватність в умовах швидко зростаючого використання цифрових технологій [3].

Міжнародне співтовариство визнає, що порушення прав людини в кіберпросторі може мати глобальні наслідки, оскільки інтернет не має географічних кордонів. Це ставить перед державами та міжнародними організаціями завдання розробити ефективні механізми захисту прав людини в умовах кіберзагроз, включаючи протидію кібертероризму, захист від незаконного збору та використання особистих даних, а також запобігання цензурі або обмеженням свободи вираження поглядів в інтернеті [4].

Резолюція ООН також наголошує на необхідності міжнародного співробітництва для боротьби з кіберзагрозами, що включає обмін інформацією між державами, координацію дій правоохоронних органів, а також розвиток стандартів кібербезпеки на глобальному рівні. Це співробітництво важливе не лише для забезпечення безпеки, а й для гарантування захисту прав людини в інтернет-просторі, що потребує узгодження національних законів з міжнародними стандартами.

Таким чином, міжнародне право, зокрема через такі документи, як МКГПП та резолюції ООН, відіграє ключову роль у формуванні правової основи для захисту прав людини в кіберпросторі. Однак, існує необхідність подальшої гармонізації національних законодавств із міжнародними стандартами, а також удосконалення механізмів захисту прав громадян у цифровому середовищі, що вимагає постійної адаптації до швидко змінюваного технологічного ландшафту [5].

Міжнародне співробітництво є критично важливим елементом для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах кіберзагроз. Кіберзлочинність не знає кордонів, і з цієї причини жодна країна не може боротися з цими загрозами самостійно. Тому міжнародні організації, такі як ООН, Європейський Союз (ЄС) та Інтерпол, відіграють важливу роль у створенні спільних стандартів і механізмів, спрямованих на захист прав людини в кіберпросторі.

Одним з основних напрямів співпраці між державами і міжнародними організаціями є розробка загальних правових рамок для боротьби з кіберзлочинністю, які охоплюють як кримінальні, так і правозахисні аспекти. У цьому контексті важливим міжнародним інструментом є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція), яка була прийнята в 2001 році і є першою міжнародною угодою, що надає правову базу для боротьби з кіберзлочинністю. Будапештська конвенція стала основою для співпраці багатьох держав у боротьбі з кіберзлочинами, зокрема з комп'ютерними злочинами, кібертероризмом та іншими видами цифрових правопорушень. Вона також встановлює механізми міжнародної співпраці для збору доказів, екстрадиції злочинців та взаємного надання допомоги в розслідуваннях.

Ця конвенція підкреслює важливість обміну інформацією та координації зусиль між державами для ефективної боротьби з кіберзагрозами, не порушуючи при цьому основоположних прав людини. Наприклад, у межах Будапештської конвенції було досягнуто компромісу між необхідністю боротьби з кіберзлочинами та забезпеченням права на приватність, що є важливим аспектом захисту прав людини. Крім того, конвенція надає країнам можливість адаптувати національні законодавства до нових цифрових реалій та технологічних викликів [6].

Іншим важливим механізмом міжнародного співробітництва є ініціативи ООН, що включають розробку міжнародних стандартів щодо кібербезпеки та захисту прав людини в кіберпросторі. У 2015 році ООН прийняла резолюцію, яка підкреслює необхідність забезпечення прав людини в умовах цифрової революції та пропонує країнам розробляти національні стратегії для боротьби з кіберзагрозами, при цьому не порушуючи прав на свободу вираження думок та доступ до інформації. ООН також ініціювала створення Глобальної групи експертів з кібербезпеки, яка надає країнам рекомендації щодо створення ефективних політик для захисту прав людини в інтернеті.

Крім того, міжнародні організації, такі як Європейський Союз (ЄС), активно працюють над розробкою спільних правових актів, що регулюють кібербезпеку і захист прав людини в цифровому середовищі. ЄС активно впроваджує стратегії кібербезпеки, які включають заходи щодо захисту приватних даних, боротьби з кіберзлочинністю та просування цифрових прав у межах своїх країн-членів. Одним з таких інструментів є Регламент ЄС про захист даних (GDPR), який встановлює високі стандарти захисту особистої інформації в цифровому середовищі та має значний вплив на міжнародну практику захисту приватності [7].

Міжнародне співробітництво в боротьбі з кіберзагрозами також включає Інтерпол, який сприяє координації дій правоохоронних органів країн світу в боротьбі з кіберзлочинами. Інтерпол надає технічну і правову допомогу в розслідуваннях кіберзлочинів, а також організує міжнародні тренінги для поліцейських і фахівців у галузі кібербезпеки [8].

Таким чином, міжнародне співробітництво в захисті прав людини від кіберзагроз є важливою складовою глобальної стратегії боротьби з кіберзлочинністю. Спільні правові рамки та ефективна координація між державами і міжнародними організаціями дозволяють не лише знизити ризики кіберзагроз, але й забезпечити захист основних прав і свобод людини в умовах цифрової ери.

Перспективи розвитку міжнародного правового регулювання прав людини в умовах кіберзагроз зумовлені необхідністю постійного вдосконалення наявних механізмів і створення нових міжнародних стандартів, які зможуть адекватно реагувати на виклики сучасного цифрового середовища. Оскільки кіберзагрози продовжують швидко еволюціонувати, стає очевидним, що міжнародне право повинно розвиватися у відповідь на ці зміни, пропонуючи ефективні інструменти для захисту прав людини в умовах нових технологій.

Одним з важливих напрямків є розробка більш конкретних та дієвих стандартів для захисту прав людини в цифровому середовищі, зокрема щодо захисту персональних даних, приватності та свободи вираження думок в Інтернеті. Потреба в таких стандартах зумовлена швидким розвитком інформаційних технологій та загрозами, які вони створюють для індивідуальних прав. Тому створення глобальних принципів і юридичних норм для регулювання онлайн-простору стає необхідністю для забезпечення балансу між безпекою та правами людини.

Посилення співпраці між державами, міжнародними організаціями та приватним сектором є ще одним ключовим напрямком розвитку міжнародного правового регулювання кіберзагроз. Оскільки кіберзагрози є глобальними і не зупиняються на межах державних кордонів, міжнародна співпраця в цій сфері має бути системною і всеохоплюючою. Держави повинні працювати разом, обмінюючись інформацією та розробляючи спільні стратегії протидії кіберзлочинам. Приватний сектор, у свою чергу, відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки в інтернет-просторі, особливо в аспектах технологічного розвитку та реалізації інноваційних рішень для захисту даних та інформації.

Одним із важливих аспектів майбутнього розвитку міжнародного правового регулювання є створення ефективних механізмів правосуддя для вирішення спорів щодо порушення прав людини в кіберпросторі. Оскільки інтернет дозволяє здійснювати порушення прав на глобальному рівні, забезпечення справедливості в цьому контексті потребує створення нових міжнародних інституцій або адаптації існуючих органів до специфіки кіберзагроз. Прозорі механізми для вирішення таких спорів допоможуть не тільки відновлювати порушені права, а й виступати як стримуючий фактор для потенційних порушників.

Важливо також зазначити, що майбутнє міжнародного правового регулювання кіберзагроз повинно враховувати новітні технології, зокрема штучний інтелект, блокчейн та інші. Ці технології ставлять нові виклики перед правовою системою, оскільки їх застосування може створювати не тільки нові можливості для покращення захисту прав людини, але й нові ризики, які потребують особливого правового регулювання. Тому важливо, щоб міжнародне право було

готове до швидкої адаптації до цих технологій, забезпечуючи їх використання в інтересах громадян та держав, але не в цілях порушення основоположних прав [9].

Висновки

Кіберзагрози є серйозною проблемою для сучасного суспільства, оскільки вони безпосередньо впливають на різні аспекти життя, зокрема на права людини. Вони загрожують приватності індивідів, можуть порушувати свободу слова та доступ до правосуддя, а також підривати демократичні процеси. Оскільки кіберпростір не має чітких географічних меж, кіберзагрози мають глобальний характер і потребують міжнародної координації та правового регулювання для забезпечення прав людини на міжнародному рівні.

Міжнародне співробітництво в боротьбі з кіберзагрозами є важливим для створення спільних правових стандартів і механізмів захисту прав людини в цифровому середовищі. Зокрема, міжнародні організації, такі як ООН та ЄС, працюють над розробкою стандартів кібербезпеки, що включають захист персональних даних, боротьбу з кіберзлочинністю та забезпечення свободи вираження думок. Тому розвиток міжнародного правового регулювання має бути спрямований на гармонізацію національних законів з міжнародними стандартами для ефективного протистояння кіберзагрозам і забезпечення прав людини в умовах технологічних змін.

Література

1. Pasupuleti M.K. Cyberlaw Essentials: Rights and Regulations in the Digital Age. Digital Law: Navigating Rights and Regulations in the Tech Era URL: https://www.researchgate.net/publication/379899814_Cyberlaw_Essentials_Rights_and_Regulations_in_the_Digital_Age

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

3. Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013 № 68/167 URL: https://docs.un.org/en/A/RES/68/167

4. Absor A.M. Juridical Analysis of Human Rights Protection in the Era of Digital Transformation: Perspective of Laws and Regulations. Indonesia Media Law Review 2(2). 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/373843926_Juridical_Analysis_of_Human_Rights_Protection_in_the_Era_of_Digital_Transformation_Perspective_of_Laws_and_Regulations

5. Raynor J., Bah A., Brouillard T. Internet Regulation vs. Freedom of Speech: A Cyberlaw Case Study of Section 230 URL: https://www.researchgate.net/publication/352515923_Internet_Regulation_vs_Freedom_of_Speech_A_Cyberlaw_Case_Study_of_Section_230

6. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text

7. Регламент ЄС про захист даних (GDPR) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text

8. International cooperation on cybersecurity matters URL: https://www.unodc.org/e4j/en/cybercrime/module-8/key-issues/international-cooperation-on-cybersecurity-matters.html

9. The Cyber World and Human Rights: Perspectives on International Accountability URL: https://www.stimson.org/2024/the-cyber-world-and-human-rights-perspectives-on-international-accountability/

Kotsiuruba Serhii,
graduate student of the Department of International and European Law
Faculty of Law and International Relations
State Non-Commercial Company «State University «Kyiv Aviation Institute»»
ORCID: 0009-0006-1741-4308

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN THE CONTEXT OF CYBER THREATS

In today's world, cyber threats have become one of the key challenges to human rights, as they cover a wide range of risks, including the illegal collection and use of personal data, information manipulation, cyber attacks on critical infrastructure, and violations of freedom of expression. In the context of the digital transformation of society, there is a need to improve international legal mechanisms to

ensure human rights in cyberspace. This is due to both the rapid development of technology and the growing number of cyber incidents that affect global security and democratic processes.

Cyber threats have a significant impact on such fundamental rights as the right to privacy, freedom of speech and access to justice. The unlawful collection, storage and use of personal data, as well as unauthorized monitoring of communications, may violate the right to privacy guaranteed by international law. Another important aspect is the threat to freedom of expression arising from both state censorship and manipulation of social media aimed at disinformation or hate speech. In the area of access to justice, there is a problem with the effectiveness of cybercrime investigations, in particular given the difficulty of identifying offenders and the lack of uniform international standards in this area.

International law plays an important role in regulating cybersecurity and protecting human rights. The basic principles enshrined in international documents, such as the International Covenant on Civil and Political Rights, the Council of Europe Convention on Cybercrime (Budapest Convention), and UN resolutions, define the legal framework for ensuring the protection of human rights and freedoms in the digital environment. In the context of international cooperation, the initiatives of the UN, the European Union, Interpol and other international organizations aimed at creating effective mechanisms to counter cyber threats are important.

An important component of ensuring human rights in the context of cyber threats is the development of global cybersecurity standards that combine a human rights-based approach with national security requirements. In the context of globalization and digital integration, the international community must adapt legal mechanisms to the latest challenges, including cybersovereignty, artificial intelligence, digital identification, and cryptocurrencies. Addressing these issues will require greater coordination between states, as well as the development of effective international legal mechanisms that can guarantee the protection of fundamental human rights and freedoms in the rapidly changing cyberspace.

Key words: cyber threats, human rights, international law, cybersecurity, cybercrime, international cooperation.

КОМПЕТЕНЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ОФІЦЕРА ГРОМАДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

БІЛИК Вадим Миколайович - кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, кафедра поліцейської діяльності (професор)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6511-1719

ВАРИВОДА Василь Іванович - кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, кафедра поліцейської діяльності (професор)

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-3006

ВІТВІЦЬКА Наталія Володимирівна - доктор філософії, Департамент поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють», відділ проведення службових розслідувань та інспектування управління моніторингу (старший інспектор)

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5609-0955

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.62

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз компетенції поліцейського офіцера громади як складової адміністративно-правового статусу працівника Національної поліції України. Розкрито зміст поняття «компетенція поліцейського офіцера громади», визначено її нормативно-правові засади, особливості реалізації в умовах децентралізації та воєнного стану. Обґрунтовано відмінність компетенції офіцера громади від загальних повноважень поліцейських підрозділів і визначено напрями вдосконалення правового регулювання його діяльності.

Ключові слова: поліцейський офіцер громади, компетенція, адміністративно-правовий статус, Національна поліція, публічна безпека, децентралізація.

Постановка проблеми

Актуальність проєкту «Поліцейський офіцер громади» зумовлена його роллю в реформуванні поліції, зокрема формуванням довіри до поліції, забезпеченням безпеки та стабільності на місцевому рівні, а також налагодженням партнерської взаємодії між поліцією та громадою. Проєкт необхідний для оптимізації програми та покращення ефективності роботи поліції, які безпосередньо працюють з мешканцями, а також для вивчення специфіки їхньої діяльності, особливо в сільській місцевості.

Поліцейський офіцер громади є складовою реформування Національної поліції, що розпочалося у 2019 році. Основною метою цієї ініціативи є закріплення за кожною територіальною громадою окремого офіцера, який постійно проживає та здійснює свою діяльність на її території. Такий офіцер виступає повноправним представником громади, тому звітує не лише перед керівництвом поліції, а й безпосередньо перед жителями громади.

Стан дослідження проблеми

Питання визначення компетенції поліцейського офіцера громади привертає дедалі більшу увагу науковців та практиків у зв'язку з реалізацією реформи децентралізації та трансформацією системи публічної безпеки в Україні. У науковій літературі проблематика компетенцій поліцейських розглядається переважно крізь призму адміністративно-правового статусу працівників поліції, їхніх повноважень та функціональних обов'язків.

Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися у працях учених, які аналізували правовий статус поліцейських, організаційні засади діяльності територіальних підрозділів поліції, взаємодію поліції з органами місцевого самоврядування та громадськістю.

Разом із тим, незважаючи на наявність ґрунтовних наукових напрацювань, питання чіткого визначення компетенції поліцейського офіцера громади, співвідношення його повноважень із функціями інших підрозділів Національної поліції, а також правових механізмів реалізації цієї компетенції в умовах децентралізації залишаються недостатньо розкритими. Саме ці аспекти становлять науковий інтерес і зумовлюють потребу в подальшому теоретико-правовому аналізі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснення теоретико-правового аналізу компетенції поліцейського офіцера громади як елемента адміністративно-правового статусу працівника Національної поліції України, визначення особливостей її реалізації в умовах реформування системи публічної безпеки та децентралізації владних повноважень.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**: розкрити сутність поняття «компетенція поліцейського офіцера громади» у контексті адміністративного права; проаналізувати нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліцейських офіцерів громад; визначити співвідношення компетенції поліцейського офіцера громади з компетенцією інших посадових осіб Національної поліції; виявити проблеми правового регулювання та практичної реалізації компетенції поліцейського офіцера громади.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна полягає у теоретико-правовому осмисленні компетенції поліцейського офіцера громади як складової системи публічного адміністрування в сфері забезпечення безпеки громадян. У межах дослідження уточнено зміст поняття «компетенція поліцейського офіцера громади» через поєднання правових, організаційних і функціональних складників; обґрунтовано відмінність між компетенцією поліцейського офіцера громади та загальними повноваженнями поліцейських підрозділів превентивної діяльності; визначено напрями вдосконалення правового регулювання його діяльності у контексті децентралізації та партнерства поліції з населенням.

Виклад основного матеріалу

Адміністративно-правовий статус поліцейського офіцера громади відображає його особливе становище як представника Національної поліції України, який виконує свої функції безпосередньо на території конкретної громади та визначає не лише його повноваження у сфері забезпечення громадського порядку та безпеки, а й обов'язки щодо співпраці з місцевими органами влади та мешканцями громади. Компетенція є центральним елементом адміністративно-правового статусу поліцейських офіцерів громади, що визначає обсяг його прав і повноважень, необхідних для виконання функцій і завдань, відображає межі діяльності поліцейських офіцерів громади, забезпечуючи законність його дій і чітке розмежування повноважень із іншими суб'єктами правоохоронної системи. А, у контексті реформування правоохоронної системи України, спрямованої на підвищення ефективності роботи поліції та зміцнення її зв'язків із суспільством, чітке визначення компетенції офіцера набуває особливого значення, цей аспект не лише окреслює сферу його діяльності, але й забезпечує баланс між необхідністю підтримання правопорядку та захистом прав і свобод громадян.

Важливість компетенції поліцейського офіцера громади зумовлена кількома факторами: по-перше, це необхідність забезпечення чіткості та прозорості у його діях, що сприяє уникненню зловживань чи перевищення повноважень; по-друге, правильне визначення компетенції дозволяє оптимізувати його роботу, зосередивши зусилля на пріоритетних напрямах, таких як превенція правопорушень та підтримання довіри громадян і у контексті децентралізації в Україні, компетенція поліцейського офіцера гро-

мади має враховувати особливості співпраці з органами місцевого самоврядування, що є новим викликом для правоохоронної системи.

Так, з філософської точки зору, компетенція розглядається як здатність суб'єкта до ефективної діяльності в межах наданих повноважень, що відображає його правову та професійну спроможність. Цей аспект пов'язаний із концепцією правової держави, де влада діє в чітко визначених межах, забезпечуючи баланс між правами громадян і обов'язками суб'єктів управління. Для поліцейських офіцерів громади компетенція є не лише юридичною категорією, а й етичною, оскільки вимагає від офіцера відповідальності, професіоналізму та поваги до прав людини. Філософія компетенції підкреслює її роль як інструменту забезпечення справедливості та законності у відносинах між державою і суспільством.

Етичний кодекс поліцейського ґрунтується на розумінні того, що належна професійна поведінка правоохоронця є запорукою формування довіри громадян до поліції. Цей документ закріплює морально-етичні орієнтири, які визначають правила службової поведінки працівників поліції, спрямовані на служіння суспільству. Основними цілями є захист прав і свобод людини, протидія кримінальним проявам, а також підтримання громадського порядку й безпеки на основі принципів загальнолюдської моралі та етичних стандартів. Кодекс є обов'язковим для всіх працівників Національної поліції України незалежно від їх посади, спеціального звання або місця проходження служби. Закріплені в ньому норми покликані виховувати в поліцейських високе почуття обов'язку перед суспільством, відповідальність за власні вчинки, а також сприяти зміцненню довіри до правоохоронних органів і підвищенню їх авторитету серед населення [1]. Тобто виходячи з філософсько-правових засад, компетенції поліцейського офіцера громади не є апріорним явищем, а формуються поступово як результат отримання ним відповідних повноважень, закріплених у нормативно-правових актах. У цьому контексті повноваження виступають первинною ланкою в структурі адміністративно-правового статусу, з якої логічно випливають функціональні можливості суб'єкта влади.

Так, новий тлумачний словник визначає повноваження як право, надане кому-небудь для здійснення чогось, компетенція, доручення, повновласть [2, с. 469]. У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» поняття повноваження трактується як встановлений законом обсяг прав і обов'язків, що надаються державним органам, громадським об'єднанням, посадовим особам та іншим суб'єктам для виконання покладених на них функцій. Повноваження визначаються відповідно до чинного законодавства і слугують правовою основою їхньої діяльності [3, с. 639]. На думку професора І. Голосніченка та доцента Д. Голосніченка, категорія «повноваження» є базовим поняттям у теорії держави і права. Вона охоплює систему юридично визначених прав та обов'язків, які законним шляхом закріплюються за державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, а також іншими суб'єктами правовідносин для реалізації цілей, спрямованих на задоволення суспільних потреб, захист прав та інтересів людини, окремих соціальних груп і громадянського суспільства в цілому. Автори акцентують на необхідності дослідження повноважень не лише в межах загальної теорії, а й у контексті конкретних галузей права. Зокрема, важливим є розподіл повноважень за ознакою належності до сфери публічного чи приватного права, оскільки в кожному з цих напрямів існують свої особливості. У публічно-правовій сфері домінують повноваження органів влади та місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб, вивчення яких має здійснюватися фахівцями у відповідних галузях публічного права. Щодо приватного права, то тут також функціонує інститут повноважень, однак він має іншу природу та сферу застосування. Повноваження в цій галузі належать фізичним та юридичним особам і варіюються залежно від правовідносин, наприклад, у сімейному праві такими суб'єктами можуть бути батьки, опікуни або піклувальники, а в господарському – юридичні особи, які діють від імені суб'єкта підприємницької діяльності. Таким чином, у різних галузях

права поняття повноважень розрізняється як за змістом, так і за правовою природою та порядком їх закріплення. На галузевому рівні повноваження можуть розглядатися як окремий правовий інститут, що включає систему норм, покликаних регулювати однорідні відносини у сфері компетенційної діяльності суб'єктів [4].

Науковиця О. Леонідова тлумачить категорію «повноваження» як універсальне поняття, характерне для теорії держави і права. За визначенням, повноваження становлять систему прав і обов'язків, які закріплюються за державними структурами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та іншими суб'єктами правовідносин відповідно до вимог законодавства. Основне призначення такої системи – забезпечення реалізації прав, потреб і інтересів як окремої особи, так і соціальних груп та суспільства в цілому. На думку науковиці, вивчення повноважень має здійснюватися не лише на загальнотеоретичному, а й на галузевому рівні, оскільки в межах різних правових галузей ці повноваження мають свої особливості за змістом та юридичною природою. У цьому контексті повноваження можуть бути розглянуті як правовий інститут, що включає комплекс правових норм, які регулюють однорідні компетенційні правовідносини [5, с. 27-31].

На думку науковця В. Майорова, у процесі реалізації повноважень поліцією та її працівниками основна увага, як правило, зосереджується саме на обов'язках, оскільки їх невиконання тягне за собою юридичну відповідальність. Водночас, як зазначає автор, органи поліції та окремі поліцейські мають право вимагати від Міністерства внутрішніх справ України, інших органів публічної адміністрації, керівництва та посадових осіб утримуватися від втручання в їхню компетенцію та належним чином реалізовувати власні зобов'язання у взаємодії з поліцією. У таких випадках виконання обов'язків забезпечується шляхом реалізації відповідних прав. Таким чином, при закріплені повноважень поліції законодавець може акцентувати увагу як на правах, так і на обов'язках, залежно від конкретного змісту та цілей правового регулювання [6, с.85-89]. Частково підтримуємо вказану точку зору науковця, оскільки чітко законодавством прописана заборона вмішуватися у сферу повноважень поліцейського, якщо не є прямим його керівником. Що стосується трактувань поняття повноважень то як бачимо не існує єдиної точки зору з цього приводу, але слід наголосити, що всі трактують його та зазначають, що це є система прав та обов'язків певних суб'єктів, у нашому випадку поліцейський офіцер громади для виконання певних завдань та дане визначення є більш широким ніж компетенція.

Компетенція поліцейського офіцера громади базується на положеннях Закону України «Про Національну поліцію», Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також внутрішніх інструкцій і наказів Національної поліції України. Ці нормативні акти визначають межі його повноважень і встановлюють порядок їх реалізації, забезпечуючи правову основу для його діяльності.

Відповідно до розділу IV Закону України «Про Національну поліцію» [7], стаття 23 окреслює основні повноваження поліцейських, загальна кількість яких на сьогодні становить 49 пунктів та 3 пункти з позначкою 1. Ці повноваження охоплюють як превентивні, так і правоохоронні аспекти діяльності, формуючи адміністративно-юрисдикційну компетенцію поліції в цілому. Зокрема, стаття 24 цього закону містить норми, що набули особливої ваги в умовах запровадження правового режиму воєнного стану. У цьому контексті Національна поліція України отримала додаткові владно-розпорядчі повноваження, спрямовані на участь у забезпеченні територіальної оборони, охороні стратегічних об'єктів, а також на реалізацію режиму воєнного стану на всій території держави або її окремих регіонах. Особливе значення такі положення мають для поліцейського офіцера громади як окремого суб'єкта адміністративного права, що працює в межах локального простору територіальної громади. За умови введення воєнного стану або надзвичайної ситуації, ПОГ не лише виконує загальнополіцейські функції, а й здійснює мобілізаційні, оборонні, а іноді і бойові завдання, що формально

виходять за межі його мирного функціонального навантаження. Таким чином, у межах адміністративно-правового статусу ПОГ поєднуються елементи громадської безпеки, оборонної діяльності та координації з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони. Відповідно до адміністративно-правового підходу, така багатофункціональність під час правового режиму воєнного стану зумовлює необхідність ретельного нормативного забезпечення повноважень, оскільки вони можуть охоплювати заходи з перевірки документів, контроль за переміщенням осіб, участь у затриманні військовозобов'язаних, координацію з ТЦК, СБУ, ДСНС та іншими структурами. Це розширює рамки адміністративної юрисдикції ПОГ та накладає додаткові вимоги до професійної підготовки, мобільності та правової обізнаності цього працівника поліції.

Особливу роль під час відсічі збройної агресії проти України відіграє поліція особливого призначення, які згідно з погодженим рішенням військового командування та керівництва поліції, такі підрозділи можуть бути залучені до виконання бойових завдань у межах оборонних заходів відповідно до положень Закону України «Про оборону України» [8]. Окрім цього, органи поліції долучаються до реалізації заходів, пов'язаних з мобілізаційною підготовкою. За запитами територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, органів Служби безпеки України або розвідувальних структур, поліцейські можуть брати участь в інформуванні військовозобов'язаних і резервістів, а також супроводжувати їхнє затримання і доставлення до відповідних центрів. Це стосується тих осіб, які порушили адміністративне законодавство, зокрема за статтями 210 і 210-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [7; 9]. Тобто у разі необхідності поліцейський офіцер громади, як співробітник Національної поліції України виконує вищеперераховані повноваження на ряду з іншими поліцейськими незалежно від певної специфіки, що на нього покладається, а саме вирішення місцевих проблем безпеки у тісній співпраці з мешканцями які там проживають.

У межах своїх повноважень Національна поліція виконує низку важливих завдань, що охоплюють різні сфери адміністративної та управлінської діяльності. Зокрема, ПОГ здійснює превентивні заходи щодо виявлення та недопущення корупційних правопорушень, порушень законодавства та службової дисципліни, а також контролює реалізацію цих заходів у центральному апараті, територіальних підрозділах, а також у підприємствах, установах і організаціях, що входять до сфери управління поліції.

У межах реалізації державної політики у сфері захисту інформації, Національна поліція України, як центральний орган виконавчої влади, уповноважений забезпечувати охорону державної таємниці, а також іншої інформації з обмеженим доступом у всіх своїх підрозділах. Це повністю стосується і діяльності поліцейських офіцерів громади, що діють у межах адміністративно-територіальних одиниць. З точки зору адміністративно-правового статусу, така функція є складовою публічного адміністрування, оскільки передбачає дотримання встановлених законодавчих приписів, зокрема Закону України «Про державну таємницю» та відповідних інструкцій Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ. Поліцейський офіцер громади, як суб'єкт адміністративного права, зобов'язаний забезпечити збереження службової інформації під час виконання повноважень, зокрема при роботі з інформаційними системами, заявами громадян, оперативними матеріалами. Окрім того, у межах реалізації мобілізаційної функції, ПОГ бере участь у виконанні заходів мобілізаційної підготовки, що включає не лише облік громадян, які підлягають мобілізації, а й інформаційний супровід та координацію з територіальними центрами комплектування, інформування населення про мобілізаційні заходи, а в окремих випадках і супровід доставки мобілізованих осіб до відповідних центрів.

Також важливою є участь ПОГ у веденні діловодства та архівної справи, що є адміністративною функцією у структурі Національної поліції. В межах цього повноваження офіцер забезпечує реєстрацію звернень, ведення облікових документів,

збереження справ з урахуванням вимог нормативних актів у сфері документообігу, включаючи накази МВС та Інструкцію з діловодства [10]. Слід зазначити, що в умовах воєнного стану значно розширено повноваження поліції, але певним чином вони направлені на обмеження прав та свобод громадян. За визначенням науковця М. Коваліва, правове обмеження прав і свобод розглядається як один із різновидів правового регулювання, який має характер примусу. Суть такого обмеження полягає в звуженні меж дозволеної поведінки особи задля забезпечення суспільного інтересу, або ж у тимчасовому вилученні окремих прав із правового статусу особи, яка порушила закон, з метою захисту як особистої свободи інших осіб, так і публічного порядку в цілому [11, с. 210].

Відповідно до положень, закріплених у наказі МВС України «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади», поліцейські офіцери громади в процесі реалізації своїх повноважень, виконання визначених завдань і обов'язків здійснюють взаємодію з іншими структурними підрозділами поліції, представниками місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Діяльність поліцейських офіцерів громади базується на принципі партнерства з населенням, що передбачає активну співпрацю з громадянами, представниками громадських об'єднань, підприємствами та установами незалежно від форми власності. Крім того, поліцейські офіцери громади налагоджують робочі зв'язки з державними інституціями, органами місцевого самоврядування та громадськими формуваннями, створеними для охорони правопорядку. Серед функціональних обов'язків офіцерів є вжиття заходів для постановки на профілактичний облік осіб, поведінка яких потребує превентивного контролю, з подальшим внесенням відповідної інформації до Єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України. Вони також зобов'язані забезпечувати реалізацію заходів, спрямованих на захист прав і свобод людини, а також на дотримання інтересів суспільства й держави. Крім того, поліцейські офіцери громади співпрацюють із патрульними поліцейськими підрозділами, що входять до складу груп реагування, з метою застосування заходів профілактичного характеру до осіб, які мають схильність до вчинення правопорушень або перебувають на обліках поліції [12]. По третє, слід зазначити, комплексність повноважень адміністративно-правового статусу офіцера громади, яка поєднує в собі як адміністративні, так і кримінально-процесуальні функції, відповідно до завдання здійснення досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання. Він має право складати адміністративні протоколи, проводити перевірки, а також брати участь у розслідуванні кримінальних правопорушень у межах своєї компетенції. Наприклад, відповідно до наказу МВС від 07.07.2017 № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні», у випадку прибуття на місце події до слідчо-оперативної групи, дільничні офіцери поліції та поліцейські офіцери громади виконують низку першочергових дій. Зокрема, вони відповідають за забезпечення охорони території де сталася подія з метою збереження слідів, що можуть мати доказове значення у подальшому розслідуванні. У разі потреби організовують надання постраждалим особам невідкладної медичної допомоги. Також, до їх обов'язків належить з'ясування первинних обставин правопорушення, встановлення можливих свідків та очевидців, фіксація прикмет імовірних правопорушників, а також збір іншої інформації, що може бути використана як докази. Отримані дані негайно передаються уповноваженому працівнику чергової частини відповідного підрозділу поліції для забезпечення оперативного реагування та організації затримання осіб, причетних до скоєння злочину. Після прибуття слідчо-оперативної групи офіцери негайно інформують слідчого або дізнавача про всі зібрані на місці події відомості, що можуть бути використані під час проведення слідчих (розшукових) або негласних слідчих дій, спрямованих на

фіксацію обставин кримінального правопорушення та осіб, які до нього причетні [13].

Крім зазначених обов'язків, поліцейські офіцери громади та дільничні офіцери поліції наділені повноваженнями щодо затримання осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального чи адміністративного правопорушення. Після затримання такі особи підлягають доставленню до поліцейської станції або відповідного підрозділу поліції. Інформація про кожного затриманого в обов'язковому порядку вноситься до спеціального журналу обліку осіб, притягнутих за вчинення адміністративних правопорушень [12].

По-четверте, це взаємодія з місцевими органами влади з якими офіцер громади тісно співпрацює, що є важливою складовою його статусу та дозволяє йому більш ефективно вирішувати питання безпеки на місцевому рівні та залучати ресурси громади до правоохоронної діяльності. А також, спільно вирішувати питання безпеки та правопорядку на місцевому рівні, що включає координацію з місцевою владою для реалізації спільних ініціатив.

Крім того, повноваження поліцейських офіцерів громади визначають і конкретні дії, які він має право здійснювати у межах своєї компетенції до яких відноситься: складання протоколів про адміністративні правопорушення, (наприклад, за порушення громадського порядку чи правил дорожнього руху); проведення поверхневих перевірок та оглядів у випадках, передбачених законом; участь у розслідуванні кримінальних правопорушень, зокрема на початкових етапах, таких як фіксація події та передача матеріалів до відповідних підрозділів; організація та проведення превентивних заходів, спрямованих на запобігання злочинності тощо.

Висновки

Тобто виходячи із цього можемо стверджувати, що поліцейський офіцер громади має широке коло повноважень, які зазначені в ряді нормативних документів. Слід зазначити, що із врахуванням практичної складової повноваження поліцейського постійно змінюються та розширюються залежно від новітніх викликів, особливо під час дії воєнного стану.

Права поліцейського офіцера громади, як складова компетенції, визначають інструментарій, за допомогою якого реалізуються його зобов'язання. До таких прав належить право на затримання, складання адміністративних протоколів, вимогу припинення правопорушення, проведення перевірок документів та вжиття заходів адміністративного примусу. Право на доступ до інформації, взаємодія з державними органами і громадськістю забезпечують належний рівень правозастосовної спроможності офіцера. Усі зазначені повноваження повинні реалізовуватись пропорційно, з дотриманням норм законності, принципу недискримінації та поваги до прав людини. У такий спосіб забезпечується не лише ефективність, а й правомірність діяльності ПОГ у межах його адміністративно-правового статусу.

Література

1. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських: наказ МВС України від 09.11.2016. № 1179. Дата оновлення: 04.11.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1576-16.

2. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 3 : Обе - Роб / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ.: Аконіт, 1998. 928 с.

3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ.: *ТОВ «Вид-во «Юридична думка»*, 2007. 992 с.

4. Голосніченко І.П., Голосніченко Д.І. Теорія повноважень, їх легітимність та врахування потреб і інтересів при встановленні на законодавчому рівні. URL: http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2011/1/25.pdf.

5. Леонідова О.О. Поняття і генезис повно важень, механізм їх регулювання та легітимність при встановленні на законодавчому рівні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. С. 27-31.

6. Майоров В.В. До питання співвідношення понять «компетенція» та «повноваження» національної поліції України. *Право*

та державне управління. 2020. № 1. Т. 1. С.85-89.

7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/580-19.

8. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12.

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/80732-10.

10. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08.02.2019. № 100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0223-19.

11. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навчально-практичний посібник. Львів: *Львівський державний університет внутрішніх справ*, 2010. 314 с.

12. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад: наказ МВС України від 28.07.2017. № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1041-17.

13. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07.07.2017. № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0937-17.

COMMUNITY POLICE OFFICER'S COMPETENCE: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article provides a theoretical and legal analysis of the competence of the community police officer as an element of the administrative and legal status of the National Police officer of Ukraine. The study highlights the relevance of the "Community Police Officer" project as a key reform aimed at improving public trust in the police, ensuring local security, and strengthening cooperation between law enforcement and the population. The author examines the concept of "competence" through the lens of administrative law and public administration, emphasizing its structure, which combines legal, organizational, and functional components.

Particular attention is paid to the regulatory framework that governs the activities of community police officers, including the Law of Ukraine "On the National Police," internal regulations, and ministerial orders. The article identifies the main challenges in defining the boundaries of competence and distinguishing it from the general powers of police departments. It also explores the transformation of the officer's role during the introduction of martial law, when new defense and coordination functions have been assigned to local police representatives.

The novelty of the research lies in clarifying the notion of the community police officer's competence as an integral part of public administration in the field of citizen safety. The author substantiates the need to improve legal mechanisms of competence implementation, especially under the decentralization reform and in the context of war-related threats.

The results contribute to the development of a systematic approach to regulating the administrative and legal status of police officers and optimizing their interaction with local authorities and the community.

Keywords: community police officer, competence, administrative and legal status, National Police, decentralization, public safety.

ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

КРАВЕЦЬ Віталій - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права Національної академії внутрішніх справ
ORCID : https://orcid.org/0000-0002-1911-5241
ТИХОМИРОВ Денис - доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права, Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8366-8564
ЧЕХАНЮК Леся - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5807-928X
УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.63

У статті висвітлюється загальнотеоретична характеристика нормативного регулювання діяльності Кабінету Міністрів України (КМУ) у сфері формування й реалізації державної політики як прояву народовладдя в демократичній державі. Основний акцент зроблено на методологічних підходах, які дозволяють авторам здійснювати характеристику компетенції КМУ у певному контексті. Серед основних методологічних підходів, найбільш характерних для дослідження та охарактеризованих у статті, названо герменевтичний, порівняльний, аналітичний та узагальнювальний. Вказується на те, що гармонійне поєднання методологічних підходів відповідно до мети дослідження дозволяє скласти найбільш повну та об'єктивну картину уявлень про явище формування та реалізації державної політики. Вказується й на ту обставину, що у сучасному теоретичному правознавстві склалися різні уявлення щодо наповнення змістом поняття «державна політика». При цьому майже всі автори схиляються до того, що слід виокремлювати спільні риси, такі як діяльнісна природа явища, його можлива типологізація, здатність об'єднуватися у системи вищого рівня – комплексні політики, функціональна спрямованість явища пояснюється його здатністю сприяти створенню та систематизації нормативно-правових актів.

Запропоновано авторське узагальнення державної політики побудоване на визнанні її в якості цілеспрямованої діяльності (бездіяльності) державних інституцій. Зроблено теоретичне припущення, що державна політика призначена для моделювання системи взаємодій суспільних відносин, які є предметом публічного управління. Визнано, що сама політика не здійснює безпосереднього регулятивного впливу на поведінку соціальних суб'єктів, але дозволяє організовувати правовий інструментарій таким чином, що змодельовані комплекси правових засобів успішно можуть виконати роль орієнтиру з відповідними гарантіями та правовими наслідками. При формуванні узагальнень враховано також і ту позицію, що формування (моделювання) є здатністю інтелекту утворювати ідеальні образи, а сама політика є результатом цілеспрямованої творчої діяльності, зумовленої потребами державного управління та інтересами соціальних суб'єктів.

Проаналізовано повноваження КМУ за Конституцією України та Законом «Про Кабінет Міністрів України»: формування політики в економічній, соціальній, правовій та інших сферах; видання постанов, розпоряджень, регуляторних актів; схвалення Програми діяльності КМУ ВРУ. Виокремлено роль Секретаріату КМУ, Національної ради з питань науки і технологій, Офісу реформ.

Ключові слова: державна політика, Кабінет Міністрів України, правове регулювання, формування політики, реалізація політики, юридична техніка, нормативно-правовий акт, Програма діяльності КМУ, допоміжні органи.

Вступ

У сучасних умовах розвитку українського державотворення, коли відбуваються активні трансформації в системі виконавчої влади, особливого значення набуває аналіз нормативно-правової бази формування та реалізації державної політики. Державна політика як ключовий інструмент державного управління характеризується багатовекторністю та множинністю інтерпретацій, що зумовлює необхідність глибокого теоретичного осмислення її сутності, механізмів формування та впровадження. Актуальність теми посилюється викликами, пов'язаними з забезпеченням ефективності діяльності Кабінету Міністрів України (КМУ), особливо в контексті конституційних реформ, європейської інтеграції та подолання наслідків зовнішньої агресії. Недостатня уніфікація підходів до розуміння державної політики в юридичній літературі, а також еволюція повноважень органів виконавчої влади вимагають системного аналізу, аби уникнути суперечностей у практичній реалізації державних рішень і забезпечити узгодженість політики з інтересами суспільства.

Метою статті є аналіз нормативної складової щодо формування та реалізації державної політики Кабінетом Міністрів України та центральними органами виконавчої влади.

Відповідно до поставленої мети сформовано такі **завдання**: здійснити узагальнення щодо розуміння державної політики у зв'язку з її багатовекторністю та множинністю інтерпретацій; проаналізувати нормативно-правові акти та визначити компетенцію Кабінету Міністрів України у сфері формування та реалізації державної політики.

Методологічну основу дослідження становлять методи, що дозволяють отримати обґрунтовані висновки: метод герменевтики для опрацювання текстів нормативних і доктринальних джерел та виявлення сутності наукових позицій; метод порівняння для виявлення спільного та відмінного в повноваженнях КМУ; метод аналізу для розгляду окремих повноважень щодо формування та реалізації державної політики; метод узагальнення для формулювання висновків.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці вітчизняних учених, таких як Е. Е. Алієва, О. Л. Валевський, О. С. Васильєв, М. М. Логунова, І. І. Петренко, В. А. Ребкало, В. В. Тертичка, які присвячені інтерпретації державної політики. Також використано нормативно-правову базу українського законодавства, що регулює діяльність КМУ та ЦОВВ, зокрема Конституцію України, Закон України «Про Кабінет Міністрів України» та інші акти.

Основний текст

У наявній юридичній літературі питання щодо тлумачення державної політики не знайшло свого одновекторного спрямування у зв'язку з чим інтерпретується з огляду на великий спектр наявних методологічних підходів. Зокрема таких як: діяльнісний та комплексний.

Від так, представники діяльнісного підходу пропонують розглядати державну політику окресленої дефініції в двох варіантах.

О. Л. Валевський, В. А. Ребкало, М. М. Логунова, наприклад, пов'язують державну політику з виключно «активною» діяльністю органів державної влади та вважають, що це «цілеспрямована діяльність органів державної влади з розв'язання суспільних проблем, досягнення і реалізації суспільно значущих цілей розвитку суспільства чи його окремих сфер» [4, с. 4], або «цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущої мети розвитку суспільства або його окремих сфер» [2] чи «відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду щодо урегулювання певної проблеми або предмета розгляду, що здійснюється ним безпосередньо або опосередковано через уповноважених агентів і впливає на життя суспільства» [8].

Інший варіант розуміння представлений в роботах В. А. Ребкало та В. В. Тер-

тичка де державна політика розглядається не тільки як соціально зумовлена і спрямована діяльність, але й бездіяльність органів державної влади, тобто як «відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність (бездіяльність) державних інституцій (органів державної влади), здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства» [7, с. 6].

Такий підхід розуміння державної політики завдає основні орієнтири для пізнання державної політики як певного виду державної діяльності, але й, певною мірою, абстрактним.

Ще одну точку зору в рамках діяльнісного підходу представляє О. С. Васильев, який акцентує увагу не тільки на її цілеспрямованості, стабільності, соціальному призначенні, але й на тому, що вона «формується та здійснюється державними інститутами» [3], тим самим пов'язуючи державну політику як діяльність з іншими видами діяльності, а тому державна політика розглядається в такому випадку, з одного боку, як результат певної діяльності, а з іншого – як те, що здійснюється, реалізується, втілюється, конкретизується в інших видах діяльності. Причому, формування та реалізація державної політики вже не є власне державною політикою, а певною мірою відокремлюється від неї як інші види діяльності і не тільки органів держави, але й інститутів громадянського суспільства, які відрізняються від неї суб'єктами, методами, засобами та іншими властивостями, проте пов'язаність з державною політикою, з одного боку, визначає їх особливості, а з іншого – завдає нові ракурси осмислення державної політики, зокрема як рішення, засоби, стратегії, курси, мета тощо. Зокрема, створює певний методологічний «місток» для виокремлення таких підходів до розуміння державної політики як інструментального, телеологічного, функціонального та інших, але у їх взаємозв'язку з діяльнісним.

Представники комплексного підходу, зокрема, І. І. Петренко та Е. Е. Алієва пропонують розглядати державну політику пов'язуючи її з спорідненими науковими поняттями, що виявляється у поєднанні та комбінуванні різних підходів до її розуміння [9].

У рамках цього підходу державна політика розуміється як діяльність органів державної влади з управління та керівництва суспільством на основі єдиних цілей, принципів і методів, яка передбачає розробку, законодавче закріплення та впровадження державних цільових програм у різних сферах суспільного життя з метою розв'язання нагальних проблем чи задоволення потреб суспільства [1, с. 23–25].

Отже, державна політика створюється (формується) в результаті відповідної державної діяльності як державно-політичного врядування, через яке державна політика проявляється як волевиявлення держави, закріплюється у державно-політичних рішеннях, втілюється в життя (реалізується) через державно-адміністративне управління та інші форми (види) державної діяльності.

Реалізація державної політики здійснюється суб'єктами, основні напрями діяльності яких визначаються такими державно-політичними рішеннями, зокрема суб'єктами державно-адміністративного управління, які приймають в межах своєї компетенції відповідні управлінські рішення, а також суб'єктами, які, реалізуючи їх, здійснюють безпосередню діяльність щодо забезпечення суспільних і державних потреб у певних сферах, надаючи державні послуги, причому не тільки адміністративні.

КМУ як вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади здійснює виконавчу владу безпосередньо, так і через центральні та місцеві органи виконавчої влади, надає своїм рішенням щодо визначення стратегічних напрямів державної політики, її реалізації, юридичної форми підзаконних нормативно-правових актів: постанов, що мають переважно нормативний характер; розпоряджень як актів з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань; регуляторних актів. Серед цих актів особливе значення для формування та реалізації державної політики має

Програма діяльності КМУ, яка визначає на певний період пріоритетні цілі, шляхи їх досягнення та встановлені для кожної цілі ключові показники ефективності й схвалюється ВРУ.

Діяльність КМУ спрямовується на забезпечення інтересів Українського народу шляхом виконання Конституції та законів України, актів Президента України, а також Програми діяльності КМУ, схваленої ВРУ, вирішення питань державного управління у сфері економіки та фінансів, соціальної політики, праці та зайнятості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, природокористування, правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, запобігання і протидії корупції, розв'язання інших завдань внутрішньої і зовнішньої політики, цивільного захисту, національної безпеки та обороноздатності (ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5]).

Відтак, своїм рішенням, прийнятим в межах встановленої компетенції, КМУ надає юридичну форму (ст. 49):

– обов'язкових для виконання постанов як актів нормативного характеру і розпоряджень як актів з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань;

– регуляторних актів, які розробляються, розглядаються, приймаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»;

– пріоритетні цілі, шляхи їх досягнення та встановлені до кожної цілі ключові показники ефективності визначаються Програмою діяльності КМУ, яка базується на узгоджених політичних позиціях і програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України та схвалюється ВРУ (ст. 11 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5]).

Окрім, закону України «Про Кабінет Міністрів України», діяльність КМУ щодо деяких аспектів формування та реалізації державної політики закріплено у Конституції України, зокрема, у ст. 116, ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 20.

Відтак, в межах своїх повноважень уряд України:

1) на основі засад внутрішньої та зовнішньої політики формує державну політику (фінансову, цінову, інвестиційну, структурно-галузеву, податкову, зовнішньоекономічну, соціальну, правову політику; політику у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування та політику в інших сферах), та надає їй юридичної форми постанов і розпоряджень; [5]

2) у сфері забезпечення формування та реалізації державної політики утворює, реорганізовує та ліквідовує відповідно до закону міністерства та інші ЦОВВ, спрямовує і координує їхню роботу, здійснює контроль за їхньою діяльністю; призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу КМУ; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності та здійснює управління об'єктами державної власності; забезпечує виконання затвердженого ВРУ Державного бюджету України; організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи; здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України. [5]

Варто наголосити і на тому, що для забезпечення здійснення своїх повноважень КМУ утворює низку органів, зокрема: Секретаріат КМУ, Національну раду України з питань розвитку науки і технологій, Офіс реформ, інші тимчасові консультативні, дорадчі та допоміжні органи. Не вдаючись до всебічного та ґрунтовного аналізу повноважень зазначених структурних підрозділів, закцентуємо свою увагу на їх компетентностях, що безпосередньо пов'язані із державною політикою.

Отже, секретаріат КМУ здійснює організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності КМУ через: забезпечення підготовки та проведення засідань КМУ, діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України та міністрів України, які не очолюють міністерства; здійснення контролю за своєчасним поданням органами виконавчої влади проєктів законів, проєктів актів КМУ, інших документів для підготовки їх до розгляду КМУ; розгляд і надання відповідей на запити, що надходять до КМУ (ст. 47).

Національна рада України з питань розвитку науки і технологій є постійно діючим консультативно-дорадчим органом, що утворюється при Кабінетові Міністрів України з метою забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності, складається з Наукового та Адміністративного комітетів. Має повноваження, що спрямовані на підготовку та подання КМУ пропозицій щодо формування засад державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності, визначення пріоритетів розвитку науки і техніки та заходів з їх реалізації, інтеграції вітчизняної науки у світовий науковий простір та Європейський дослідницький простір з урахуванням національних інтересів і таке інше.

Офіс реформ є постійно діючим консультативно-дорадчим органом КМУ, що утворюється з метою забезпечення на належному рівні організації та координації впровадження реформ, зокрема щодо планування відповідних заходів, проведення моніторингу та аналізу стану їх виконання. Його завданнями є:

- забезпечення на належному рівні організації та координації впровадження реформ; [6]

- підготовка пропозицій щодо плану заходів із впровадження реформ на відповідний рік і механізмів реалізації таких реформ; [6]

- проведення моніторингу стану виконання міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади завдань, передбачених планом заходів; [6]

- проведення аналізу результатів виконання міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади завдань, передбачених планом заходів [6].

У цьому контексті варто акцентувати увагу на тому, що у порівнянні повноважень КМУ, міністрів і міністерств домінуючого значення набувають повноваження щодо формування та забезпечення реалізації державної політики саме уряду, тоді як інші ЦОВВ переважно виконують окремі функції з реалізації державної політики.

Подібне спостерігається й у призначенні повноважень міністрів як членів Кабінету Міністрів України, що орієнтовані переважно на формування державної політики в одній чи декількох сферах і забезпечення її реалізації через спрямування та координацію діяльності відповідних центральних органів виконавчої влади, і повноважень міністрів як керівників міністерств, спрямованих на організацію діяльності міністерства щодо участі у формуванні, реалізації державної політики.

Таким чином, аналіз повноважень КМУ, його членів та органів у сфері формування та реалізації державної політики в контексті єдності та розподілу державної влади дав змогу зробити наступні висновки.

Висновки

У загальній теорії держави та права державна політика є предметом осмислення лише окремих наукових досліджень, у зв'язку з чим теоретичне розуміння державної політики потребує подальших розвідок у напрямах формування її теоретичного осмислення як поняття загальної теорії держави, так і загальної теорії права, на основі сприйняття загальнонаукового бачення державної політики, з'ясування особливостей її інтерпретації в межах теоретичного державознавства та правознавства.

Кабінет Міністрів України як вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади здійснює виконавчу владу як безпосередньо, так і через центральні

та місцеві органи виконавчої влади, надає своїм рішенням щодо визначення стратегічних напрямів державної політики, її реалізації, юридичної форми підзаконних нормативно-правових актів: постанов, що мають переважно нормативний характер; розпоряджень як актів з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань; регуляторних актів.

Для формування та реалізації державної політики особливе значення має Програма діяльності КМУ, яка визначає на певний період пріоритетні цілі, шляхи їх досягнення та встановлені для кожної цілі ключові показники ефективності, базується на узгоджених політичних позиціях і програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України та схвалюється ВРУ.

Література

1. Алієва Е. Е. Безпекова політика Швеції в контексті російської агресії проти Швеції. *Грані*. 2019. Т. 22. № 5. С. 14-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2019_22_5_4

2. Андріяш В. І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626

3. Васильєв О. С. Концептуалізація поняття «державна політика»: сучасне розуміння. *Державне будівництво*. 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_1_7

4. Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: навч. посіб. / О. І. Валевський, В. А. Ребкало, М. М. Логунова та ін.; заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. К.: Вид-во УАДУ. 2000. 232 с.

5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII . *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18.

6. Про утворення Офісу реформ: Постанова Кабінету Міністрів України № 768 від 11 жовт. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-2016-%D0%BF (дата звернення: 17.03.2020).

7. Ребкало В. А., Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та впровадження в Україні. К.: УАДУ. 2002. 80 с.

8. Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетр.: ДРІДУ НАДУ. 2003. 72 с.

9. Тихомиров Д. О. Наукові методологічні підходи до дослідження державної політики в сфері безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №3. С. 230–235.

DOMESTIC EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF EXECUTIVE BODIES REGARDING THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY.

The article highlights the general theoretical characterization of the regulatory framework for the activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the field of formation and implementation of state policy as a manifestation of popular sovereignty in a democratic state. The main emphasis is placed on methodological approaches that allow characterizing the competence of the CMU in a certain context. Among the main methodological approaches most typical for the study, hermeneutic, comparative, analytical and generalizing are named. It is indicated that a harmonious combination of methodological approaches in accordance with the purpose of the study allows for the most complete and objective picture of the concept of policy formation and implementation. Different ideas regarding the content of the concept of "state policy" have developed in modern theoretical jurisprudence. At the same time, almost all authors agree that common features should be distinguished, such as the activity-based nature of the phenomenon, its possible typologization, the ability to combine into higher-level systems – complex policies, and the functional orientation of the phenomenon is explained by its ability to facilitate the creation and systematization of legal acts.

The author's generalization of state policy is proposed, based on recognizing it as a purposeful activity (inaction) of state institutions. A theoretical assumption is

made that state policy is intended to model a system of interactions of social relations that are the subject of public administration. It is recognized that the policy itself does not have a direct regulatory impact on the behavior of social subjects, but allows organizing the legal instrumentarium in such a way that the modeled complexes of legal means can successfully fulfill the role of a guideline with appropriate guarantees and legal consequences. In forming generalizations, the position is also taken into account that formation (modeling) is the ability of the intellect to form ideal images, and the policy itself is the result of purposeful creative activity caused by the needs of public administration and the interests of social subjects.

The powers of the CMU under the Constitution of Ukraine and the Law "On the Cabinet of Ministers of Ukraine" are analyzed: policy formation in economic, social, legal and other spheres; issuance of resolutions, orders, regulatory acts; approval of the CMU Activity Program by the Verkhovna Rada. The role of the CMU Secretariat, the National Council on Science and Technology, and the Office of Reforms is highlighted. The delimitation is emphasized: CMU – policy formation, central executive bodies – implementation through directorates and departments.

Key words: *state policy, Cabinet of Ministers of Ukraine, policy formation, policy implementation, legal technique, normative legal act, CMU Activity Program, auxiliary bodies.*

ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ОБІГУ ЗБРОЇ В УМОВАХ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

СТРЕЛЬЧЕНКО Оксана Григорівна - завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, професор

https://orcid.org/0000-0001-5965-9764

СТРЕЛЬЧЕНКО Анатолій Миколайович - завідувач кафедри вогневої підготовки навчально-наукового інституту поліцейської діяльності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

https://orcid.org/0009-0009-4535-3647

ЗОЛОТАРЬОВА Наталія Іванівна - професор кафедри поліцейської діяльності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

https://orcid.org/0000-0002-3614-8328

УДК 351.763

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.64

У статті досліджено правові особливості публічного адміністрування в сучасних умовах, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану. Обґрунтовано, що публічне адміністрування у сфері обігу зброї – це цілеспрямована, системна та нормативно врегульована діяльність суб'єктів публічної влади, спрямована на формування, реалізацію та контроль державної політики у сфері виробництва, придбання, зберігання, використання, переміщення, вилучення й утилізації зброї, що забезпечує баланс між потребами національної безпеки, правами громадян і суспільним порядком. Воно ґрунтується на принципах законності, підзвітності, превентивності, пропорційності та прозорості, передбачаючи узгоджену взаємодію державних органів, правоохоронних структур, військових адміністрацій, суб'єктів господарювання та громадян у межах публічно-правових відносин, спрямованих на безпечне функціонування ринку зброї та мінімізацію ризиків її незаконного обігу. Сформульовано основні особливості публічного адміністрування у сфері обігу зброї, зокрема воно носить безпековий характер так як публічне адміністрування у сфері обігу зброї має виразну безпекову спрямованість, оскільки забезпечує контроль над об'єктом підвищеної соціальної небезпеки та прямо впливає на стан національної й громадської безпеки. Нормативно-правова багаторівневість – регулювання здійснюється комплексом актів різного рівня (від законів до відомчих інструкцій), що зумовлює потребу в їх узгодженості та адаптації до воєнного стану і міжнародних стандартів контролю за обігом зброї. Інституційна поліструктурність – у процес залучено значну кількість суб'єктів публічної адміністрації (МВС, Міноборони, СБУ, Національна поліція, митні та прикордонні органи, військові адміністрації тощо), діяльність яких потребує координації та інтеграції інформаційно-контрольних механізмів. Режимно-обмежувальний зміст – адміністрування у цій сфері має специфіку правового режиму, що передбачає обмеження окремих прав і свобод громадян задля захисту державних інтересів та безпеки суспільства, особливо у воєнний період. Динамічність і адаптивність – в умовах воєнного стану управлінські процедури стають більш оперативними, що потребує підвищення гнучкості механізмів прийняття рішень, використання цифрових реєстрів, спрощення контролю за законним обігом зброї та посилення протидії її незаконному переміщенню.

Установлено, що правове регулювання обігу зброї становить невід'ємну складову системи гарантування національної безпеки, підтримання громадського порядку та реалізації конституційного права громадян на самозахист. Підкресле-

но, що чинне законодавче забезпечення України у цій сфері залишається неповним і несистемним, оскільки переважно спирається на підзаконні нормативно-правові акти, що зумовлює правову невизначеність, відсутність уніфікованих підходів до дозвільної діяльності та створює передумови для корупційних проявів. Проаналізовано правову природу дозволу на зброю як індивідуального адміністративно-правового акта, що виконує регулятивну, контрольну та превентивну функції, спрямовані на забезпечення балансу між правом особи на самозахист і потребами публічної безпеки. Особливу увагу приділено тимчасовим нормативно-правовим актам, які безпосередньо впливають на процес публічного адміністрування у сфері обігу зброї, зокрема наказам Міністерства внутрішніх справ України № 170 та № 195, прийнятим у період воєнного стану, що запровадили спрощену процедуру видачі дозволів на мисливську зброю та продовження строків дії раніше отриманих документів. Встановлено, що зазначені заходи мали тимчасовий і адаптаційний характер, не порушуючи базових критеріїв безпеки, таких як відсутність судимостей, психічна й медична придатність, проходження відповідного навчання та дотримання правил зберігання зброї. Обґрунтовано, що умови воєнного стану зумовлюють необхідність упровадження більш гнучких адміністративних процедур, які забезпечують оперативний доступ громадян до легальних засобів самозахисту при одночасному збереженні ефективного державного контролю за обігом зброї.

Ключові слова: публічне адміністрування, дозвіл; обіг зброї; громадяни; дозвільна система; контроль за обігом зброї; адміністративні процедури.

Вступ

Проблематика **публічного адміністрування у сфері обігу зброї** посідає одне з провідних місць у системі забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку та реалізації конституційного права громадян на самозахист. В умовах трансформаційних процесів у державі, запровадження правового режиму воєнного стану, підвищення рівня соціальної мобілізації населення та активізації ролі громадянського суспільства у сфері публічної безпеки особливої ваги набувають питання належного нормативно-правового врегулювання механізмів набуття, зберігання, використання та контролю за обігом зброї. Становлення ефективної системи державного управління у цій сфері є важливою передумовою реалізації державної політики у сфері безпеки, дотримання принципів верховенства права та формування довіри громадян до інститутів публічної влади.

В Україні процеси нормативного та інституційного формування системи публічного адміністрування обігу зброї відбуваються у складних соціально-правових і безпекових умовах. Їхній розвиток стримується відсутністю цілісного законодавчого акта, який комплексно регулював би обіг цивільної зброї, та наявністю лише фрагментарних підзаконних нормативних документів, що частково визначають окремі процедурні аспекти дозвільної діяльності. Такий стан правового регулювання зумовлює неузгодженість адміністративної практики, наявність прогалин і суперечностей у правозастосуванні, а також породжує ризики корупційних зловживань і вибірковості у прийнятті управлінських рішень.

Зростання суспільного інтересу до питань легального володіння зброєю обумовлюється як прагненням громадян до забезпечення особистої безпеки в умовах підвищених ризиків, так і формуванням усвідомлення особистої відповідальності за обороноздатність держави. Проте існуючі адміністративні процедури отримання дозволів залишаються надмірно складними, непрозорими та неуніфікованими. Різна інтерпретація нормативних вимог територіальними органами дозвільної системи, тривалі строки розгляду документів і недостатній рівень контролю за дотриманням вимог чинного законодавства формують низку управлінських, правових і соціальних проблем, що негативно впливають на ефективність публічного адміністрування.

З огляду на стратегічний курс України на європейську інтеграцію, набуває актуальності дослідження міжнародного досвіду правового регулювання цивільного обігу зброї, гармонізація національного законодавства із європейськими стандартами безпеки, а також розроблення комплексної моделі удосконалення дозвільних процедур. Потребує системного осмислення пра-

вова природа дозвільних відносин, адміністративні функції суб'єктів публічної адміністрації та механізми забезпечення прозорості прийняття управлінських рішень. Важливим завданням наукової спільноти є не лише аналіз сучасного стану законодавчої бази, а й виявлення її прогалин, оцінка ефективності чинних адміністративних процедур і вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо підвищення результативності та підзвітності публічного адміністрування у сфері обігу зброї в Україні.

Проблематика публічного адміністрування у сфері обігу зброї постає однією з базових складових системи державного управління, спрямованої на забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку та гарантування реалізації конституційного права громадян на самозахист. Публічне адміністрування в цій сфері охоплює цілісний комплекс інституційно-правових, організаційних та управлінських заходів, що визначають державну політику у сфері володіння, зберігання, використання та контролю за обігом зброї. У сучасних умовах трансформації системи публічного управління, зростання безпекових викликів, дії воєнного стану та посилення впливу громадянського суспільства у сфері безпеки, надзвичайної ваги набуває питання належного правового, адміністративного та процедурного забезпечення функціонування дозвільної системи. Адже саме вона забезпечує реалізацію принципів правової визначеності, законності, пропорційності та підзвітності у процесі набуття, зберігання й використання зброї громадянами.

На сучасному етапі розвитку публічного адміністрування в Україні спостерігається об'єктивна потреба у створенні системного законодавчого підґрунтя, яке б уніфікувало та врегулювало всі аспекти цивільного обігу зброї. Відсутність єдиного законодавчого акта з цього питання, а також домінування підзаконного регулювання через відомчі накази та інструкції призводить до правової фрагментації, створює неоднорідність адміністративної практики та ускладнює реалізацію громадянами своїх прав. Таким чином, публічне адміністрування у сфері обігу зброї функціонує в умовах нормативної невизначеності, що обмежує ефективність діяльності уповноважених органів, зокрема Національної поліції та структур дозвільної системи.

Зростаючий суспільний інтерес до володіння зброєю зумовлений не лише потребою громадян у забезпеченні власної безпеки, а й підвищенням рівня усвідомлення ролі індивіда у загальнонаціональній системі оборони. Водночас недосконаліть дозвільних процедур, відсутність прозорості у прийнятті адміністративних рішень, суб'єктивізм у діяльності посадових осіб дозвільних органів та відмінність підходів між територіальними підрозділами створюють додаткові правові, адміністративні та соціальні бар'єри. Недостатній рівень цифровізації дозвільних процесів і відсутність єдиної інформаційної системи обліку зброї посилюють корупційні ризики, знижують ефективність контролю та підривають довіру громадян до органів публічної адміністрації.

У контексті євроінтеграційного поступу України актуалізується завдання гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами регулювання обігу цивільної зброї. Публічне адміністрування в цій сфері має спиратися на принципи верховенства права, транспарентності адміністративних процедур, рівності доступу громадян до реалізації дозвільних правовідносин та обов'язковості державного контролю. Важливим напрямом наукових досліджень і практичної імплементації є формування цілісної концепції реформування дозвільної системи, яка передбачатиме модернізацію адміністративних механізмів, удосконалення процедур видачі, продовження й анулювання дозволів, розвиток електронних сервісів і підвищення стандартів публічної відповідальності.

Попри існування нормативних актів, що регламентують порядок отримання дозволів на зброю, чинна система характеризується фрагментарністю та не відповідає сучасним суспільним потребам. Регулювання обігу зброї здійснюється переважно підзаконними актами Міністерства внутрішніх справ, які визначають порядок оформлення, зберігання, носіння та використання зброї, од-

нак не створюють цілісного правового поля. Така модель публічного адміністрування є неефективною, оскільки не забезпечує системності контролю, не формує уніфікованого підходу до дозвільної практики й не гарантує правової визначеності для громадян.

Важливо зазначити, що в умовах воєнного стану публічне адміністрування у сфері обігу зброї зазнало адаптаційних змін. Нормативна база регулювання оновлена відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Указів Президента України, що уповноважили Міністерство внутрішніх справ на тимчасове внесення змін до дозвільних процедур. Зокрема, Наказ МВС України № 170 від 01.03.2022 р. «Про особливості видачі громадянам України дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї під час дії воєнного стану» передбачив спрощення процедур оформлення дозволів, скорочення переліку документів і термінів перевірок. Цей крок став проявом адаптивності системи публічного адміністрування до умов кризового управління та підвищення оперативності ухвалення управлінських рішень.

Разом із тим публічне адміністрування не втрачає своєї контрольної та регуляторної функцій: навіть за спрощеною процедурою діє система перевірок, анулювання дозволів і обов'язку власників дотримуватися правил зберігання зброї, визначених Інструкцією МВС № 622. Після припинення або скасування дії воєнного стану встановлено вимогу до громадян щодо переоформлення документів або здачі зброї, що відображає принцип правової безперервності та відновлення адміністративного контролю. Такий підхід свідчить про прагнення держави забезпечити стабільність механізмів публічного адміністрування, зберігаючи водночас гнучкість і відповідність умовам воєнного часу.

Слід підкреслити, що незважаючи на тимчасову адаптацію процедур, основні критерії правоздатності осіб щодо володіння зброєю — вік, відсутність судимості, психічна та медична придатність, проходження навчання — залишаються незмінними. Це демонструє сталий характер публічного адміністрування, спрямованого на забезпечення балансу між безпековими вимогами держави та правами громадян. Публічне адміністрування в цій сфері не лише організовує та контролює діяльність суб'єктів дозвільних правовідносин, а й виступає гарантом реалізації публічних інтересів через дотримання принципів законності, пропорційності й обґрунтованості адміністративних рішень.

Отже, публічне адміністрування у сфері обігу зброї є складним багаторівневим процесом, що інтегрує правові, управлінські, соціальні та безпекові аспекти державного регулювання. Його ефективність визначається здатністю держави забезпечити належний баланс між захистом суспільних інтересів і реалізацією прав громадян, прозорістю адміністративних процедур, належною комунікацією між органами влади та суспільством, а також відповідністю європейським стандартам належного врядування. Подальший розвиток системи публічного адміністрування у сфері обігу зброї має спиратися на концепцію відкритого управління, діджиталізації дозвільних процесів, підвищення підзвітності органів влади та забезпечення стійкості адміністративних процедур навіть в умовах надзвичайних режимів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика обігу зброї у сучасних умовах, а також здійснення контролю за дотриманням фізичними та юридичними особами встановлених правил зберігання й використання зброї, стала предметом частини наукових досліджень багатьох учених, серед яких: С.Г. Братель, Є.М. Денисенко, О.М. Карпенко, Т.О. Коломоєць, А.А. Короткіх, О.В. Кузьменко, В.А. Куліков, В.К. Колпаков, С.А. Миронюк, Р.В. Миронюк, І.Д. Пастух, Р.А. Сербин, О.Г. Стрельченко, В.П. Тимофєєв, Д.О. Хованова, М.С. Шевченко, Г.В. Шевчук, С.А. Шалгунова, В.В. Фурса, Є.М. Чугай, В.А. Якушкін та інші.

Однак сучасні обставини зумовлюють необхідність розгляду цього питання під новим кутом зору. Значний обсяг легалізованої вогнепальної зброї, наданої цивільному населенню, актуалізує потребу в глибшо-

му аналізі механізмів контролю за її обігом у період воєнного стану. У цьому контексті до вивчення проблеми долучилися такі дослідники, як Д.С. Припутень, К.В. Бахчев, С.В. Мельник, О.В. Грецьких. Викладене свідчить про зростання наукового інтересу до тематики обігу зброї в сучасних умовах її особливої значущості в умовах воєнного часу, а також про необхідність удосконалення чинної нормативно-правової бази з метою забезпечення ефективного правового регулювання та стабільного забезпечення придбання, носіння та зберігання зброї в особливий період.

Метою статті є комплексний аналіз сучасного стану публічного адміністрування та правового регулювання процедур отримання дозволів на придбання, зберігання й носіння зброї громадянами України, виявлення ключових недоліків чинної дозвільної системи, а також окреслення напрямів її подальшого вдосконалення з урахуванням європейських правових стандартів, принципів належного врядування та актуальних потреб суспільної безпеки в умовах воєнного стану та соціальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу

У системі публічного адміністрування та правового регулювання суспільних відносин категорія дозволу є однією з фундаментальних у сфері адміністративного права, оскільки забезпечує реалізацію принципу законності, контрольованості та підзвітності діяльності суб'єктів. У науково-термінологічному аспекті дозвіл доцільно трактувати як адміністративно-правову форму реалізації владних повноважень держави, спрямовану на визначення меж, умов і процедур здійснення певного виду діяльності, що може впливати на публічні інтереси, суспільну безпеку чи громадський порядок. З погляду правозастосовної практики дозвіл виступає своєрідним механізмом узгодження приватної свободи особи з публічним інтересом держави, забезпечуючи баланс між правом громадянина на реалізацію певної діяльності та обов'язком держави гарантувати стабільність і безпечність функціонування суспільних процесів.

Зміст дозволу полягає не лише у фіксації права на вчинення конкретних дій, а й у підтвердженні правосуб'єктності особи щодо здійснення певного виду діяльності за умови дотримання встановлених законодавством вимог. Таким чином, дозвіл виступає юридичною формою узгодження приватного інтересу громадянина із публічним інтересом держави. Його наявність гарантує, що діяльність, яка може вплинути на суспільну безпеку, екологію, обороноздатність чи інші чутливі сфери, відбуватиметься у межах визначених правових стандартів і під державним контролем [1, с. 75-76].

У науковій літературі поняття «дозвіл» трактується багатогранно. Зокрема, одні автори розглядають його як акт індивідуального правозастосування, що засвідчує наявність у суб'єкта права на певні дії, інші – як інструмент адміністративного впливу, спрямований на забезпечення публічної безпеки та правопорядку.

Із юридичного погляду дозвіл має всі ознаки адміністративного акта. Він є індивідуальним правовим актом уповноваженого органу виконавчої влади про визнання або підтвердження державою виникнення, обмеження, переходу або припинення прав на об'єкти (предмети) дозвільної системи або на здійснення певної діяльності (дій). Дозвіл – це особливий юридичний акт визнання та закріплення державою прав на здійснення діяльності, використання об'єктів, що підлягають державному нагляду.

Уперше дозвіл як самостійний спосіб правового регулювання виокремив Х. Ярмакі, який уважає, що дозвіл за ступенем юридичного впливу є між правом і забороною, але, на відміну від заборони, не перешкоджає зайняттю підприємницькою або іншою діяльністю [2, с. 200].

Суть дозволу полягає не в наданні права фізичній або юридичній особі здійснювати заборонені дії, а в забезпеченні кваліфікованого, технічно і технологічно обґрунтованого здійснення відповідної діяльності. Дозвіл може бути самостійним елементом механізму правового регулювання. Водночас дозвіл як адміністративно-правовий акт не доцільно зводити до наглядових актів. Це самостійний адміністративно-правовий акт,

що наділяє суб'єкта права певними повноваженнями.

Дозвіл як адміністративно-правовий акт, наділяючи суб'єкта права повноваженнями здійснювати той чи інший вид діяльності, стає способом контролю та моніторингу кількості й якості суб'єктів у певній сфері суспільного життя, дає змогу застосовувати ті чи інші адміністративно-правові способи примусу в разі порушення законодавства, припиняти протиправні дії суб'єктів.

На нашу думку, дозвіл доцільно визначати як правовий засіб легітимації діяльності особи, який одночасно виконує функцію контролю та превенції, забезпечуючи дотримання спеціального правового режиму у суспільно значущих сферах.

Особливої ваги дозвільна процедура набуває у сфері обігу цивільної вогнепальної зброї, де потенційні ризики неправомірного використання об'єктів дозвільної системи безпосередньо впливають на стан громадської безпеки. У цьому контексті дозвіл на придбання, зберігання та носіння зброї слід розглядати як спеціальний адміністративно-правовий інструмент, що забезпечує не лише реалізацію права громадян на самозахист, а й гарантує дотримання суспільного порядку та недопущення зловживань.

Отримання дозволу на зброю передбачає проходження низки перевірок, підтвердження належного рівня правосвідомості, психофізичного стану, а також відповідність матеріально-технічних умов зберігання вимогам безпеки. Така система покликана мінімізувати ризики незаконного обігу зброї, створити запобіжники проти її використання у протиправних цілях і водночас – забезпечити громадянам можливість легально реалізовувати своє право на володіння зброєю.

Таким чином, дозвіл у сфері обігу зброї – це не просто формальний документ чи адміністративна процедура, а комплексний правовий механізм, спрямований на досягнення балансу між свободою особи та публічною безпекою. Його зміст полягає у встановленні умов, за яких володіння, зберігання та використання зброї стає соціально виправданим і юридично контрольованим явищем. Від ефективності реалізації дозвільних процедур залежить не лише правова культура суспільства, але й рівень довіри до державних інститутів, що забезпечують публічний порядок і безпеку [3, с. 76].

Потрібно зауважити на тому, що діючий режим воєнного стану в Україні скоординовує діяльність навколо належного обігу зброї досить активно на основі Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указу Президента «Про введення воєнного стану в Україні» та відповідних актів уряду й уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що врегульовують правові механізми та визначають можливість тимчасового внесення змін до адміністративних процедур, зокрема у сфері дозвільної системи обігу зброї. На практиці Міністерство внутрішніх справ реалізувало цю компетенцію шляхом видання нормативних актів, які регламентували особливості поводження з мисливською вогнепальною зброєю під час дії правового режиму воєнного стану, зокрема це є Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про особливості видачі громадянам України дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї під час дії воєнного стану» від 01 березня 2022 року № 170 [4] та Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про продовження строку дії дозволів у сфері обігу зброї, пристроїв та вибухових матеріалів під час дії воєнного стану в Україні» від 18 березня 2022 року № 195 [5] та не менш вагомим є Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів» від 21 серпня 1998 року № 622 [6].

У відповідності до чинних нормативно-правових актів запроваджено процедурні спрощення і прискорення видачі дозволів. Так, з метою оперативного реагування на воєнні виклики та задоволення підвище-

ного попиту на легалізовані засоби захисту, Наказ МВС України № 170 тимчасово встановив спрощену процедуру оформлення дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї: заяви подаються за місцем проживання (перебування), перелік документів скорочено до мінімально необхідних, а перевірки органів поліції проводяться «за можливості» та не повинні перевищувати строку двох днів. Ці зміни спрямовані на мінімізацію адміністративних бар'єрів у винятковому режимі. Слід підкреслити, що такі процесуальні спрощення мають тимчасовий характер і поширюються переважно на мисливську вогнепальну зброю та набої до неї; вони не скасовують основні вимоги до суб'єктів (відсутність підстав, передбачених законодавством, тощо), а лише оптимізують процедуру їх підтвердження в умовах воєнного стану.

У відповідності до зазначеного Наказу дозволи на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї оформляються, переоформляються після проведення за можливості органами поліції у встановленому порядку перевірок, тривалість яких не повинна перевищувати двох днів, щодо відсутності таких обставин: а) наявності даних про систематичне (два чи більше разів) порушення такою особою громадського порядку (притягнення два чи більше разів протягом року до адміністративної відповідальності за ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП); систематичне порушення вимог Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21 серпня 1998 року № 622, щодо зберігання, перевезення, використання раніше придбаної зброї, пристроїв (притягнення два чи більше разів протягом року до адміністративної відповідальності за ст.ст. 174, 190, 191, 193, 194, 195 КУпАП); керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (притягнення протягом року до адміністративної відповідальності за ч. 2, 3 ст. 130 КУпАП); незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (притягнення протягом року до адміністративної відповідальності два чи більше разів за ст. 44 КУпАП); вчинення домашнього насильства (притягнення протягом року до адміністративної відповідальності за ст. 173-2 КУпАП); наявність інформації про повідомлення такій особі про підозру або інформації про складення щодо такої особи повідомлення про підозру, що не вручене через не встановлення її місцезнаходження; наявності в особи судимості за тяжкий злочин, особливо тяжкий злочин, яка не погашена або не знята в установленому порядку; протягом року з дня набрання законної сили рішенням суду, про конфіскацію чи оплатне вилучення зброї; 3) дозвіл на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї уповноваженими підрозділами Національної поліції України видається на строк дії правового режиму воєнного стану; 4) уповноваженими підрозділами Національної поліції України здійснюється анулювання дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї у разі встановлення обставин, зазначених в підпункті 2 пункту 1 цього наказу; 5) уповноваженими підрозділами Національної поліції України здійснюється прийняття та облік вогнепальної зброї, які громадяни зобов'язані здати до органів поліції не пізніше 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні. Також сформульована вагома вимога, що отримана у визначеному цим наказом порядку вогнепальна зброя не пізніше 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні може бути оформлена за наявності підстав та з дотриманням умов, визначених Інструкцією, або реалізо-

вана у встановленому порядку [2; 7]. Водночас нормативне поле встановлює обов'язок власників у визначений строк звернутися для поновлення або ж переоформлення документів після завершення надзвичайного режиму. Такий підхід має ціль — уникнути масового адміністративного колапсу в період бойових дій, залишаючи при цьому механізм відновлення контролю у построєний період [8; 9; 10; 11].

Треба зауважити на тому, що досліджувана процедура була тимчасово адаптована, інституційні гарантії публічної безпеки не були відмінені: дозволи можуть анулюватись у разі наявності підстав, визначених наказом (наприклад, встановлення обставин, що перешкоджають володінню зброєю), і підлягають контролю з боку уповноважених підрозділів поліції. Нормативи Інструкції № 622 та відповідні підзаконні акти зберігають вимоги щодо обліку, умов зберігання (зокрема — технічних засобів зберігання), обов'язку повідомляти органи поліції при зміні місця проживання тощо.

Базовими суб'єктивними критеріями щодо допустимості володіння зброєю, які не були зміненими є — вік, відсутність судимостей/підстав, психічна та медична придатність, проходження підготовки та інші умови, передбачені діючою Інструкцією й підзаконними актами — загалом зберегли свою актуальність, оскільки Наказом № 170 було спрощено процедуру оформлення, але не усунуто самі вимоги щодо безпеки та придатності особи до володіння зброєю. Тобто воєнний режим спрощує процедуру, але не скасовує потреби у перевірках, підтвердженнях та відповідальному поводженні.

Висновки

Обґрунтовано, що публічне адміністрування у сфері обігу зброї – це цілеспрямована, системна та нормативно врегульована діяльність суб'єктів публічної влади, спрямована на формування, реалізацію та контроль державної політики у сфері виробництва, придбання, зберігання, використання, переміщення, вилучення й утилізації зброї, що забезпечує баланс між потребами національної безпеки, правами громадян і суспільним порядком. Воно ґрунтується на принципах законності, підзвітності, превентивності, пропорційності та прозорості, передбачаючи узгоджену взаємодію державних органів, правоохоронних структур, військових адміністрацій, суб'єктів господарювання та громадян у межах публічно-правових відносин, спрямованих на безпечне функціонування ринку зброї та мінімізацію ризиків її незаконного обігу. Сформульовано основні особливості публічного адміністрування у сфері обігу зброї, зокрема воно носить безпековий характер так як публічне адміністрування у сфері обігу зброї має виразну безпекову спрямованість, оскільки забезпечує контроль над об'єктом підвищеної соціальної небезпеки та прямо впливає на стан національної й громадської безпеки. Нормативно-правова багаторівневість – регулювання здійснюється комплексом актів різного рівня (від законів до відомчих інструкцій), що зумовлює потребу в їх узгодженості та адаптації до воєнного стану і міжнародних стандартів контролю за обігом зброї. Інституційна поліструктурність – у процес залучено значну кількість суб'єктів публічної адміністрації (МВС, Міноборони, СБУ, Національна поліція, митні та прикордонні органи, військові адміністрації тощо), діяльність яких потребує координації та інтеграції інформаційно-контрольних механізмів. Режимно-обмежувальний зміст – адміністрування у цій сфері має специфіку правового режиму, що передбачає обмеження окремих прав і свобод громадян задля захисту державних інтересів та безпеки суспільства, особливо у воєнний період. Динамічність і адаптивність – в умовах воєнного стану управлінські процедури стають більш оперативними, що потребує підвищення гнучкості механізмів прийняття рішень, використання цифрових реєстрів, спрощення контролю за законним обігом зброї та посилення протидії її незаконному переміщенню.

Література

1. Тлумачний он-лайн словник української мови «Укрліт.org» URL : http://ukrlit.org/slovnyk/%D0%B4%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BB

2. Ярмакі Х. П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2006. 336 с

3. Про особливості видачі громадянам України дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї під час дії воєнного стану : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 01 березня 2022 року № 170. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0273-22#Text

4. Кравченко А.О., Стрельченко О.Г. Контроль за обігом зброї цивільним населенням у військовий період як засіб забезпечення законності та дисципліни. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 12(18). 2023. С. 533-542. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12(18)-533-542.

5. Про продовження строку дії дозволів у сфері обігу зброї, пристроїв та вибухових матеріалів під час дії воєнного стану в Україні : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18 березня 2022 року № 195 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0345-22#Text

6. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : Наказ МВС України від 21 серпня 1998 року № 622 (зі змінами та доповненнями, внесеними Наказ МВС України № 420 від 18 червня 2024 року). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text

7. Войтенко К. Є., Стрельченко О. Г. Характеристика основних принципів взаємодії національної поліції із громадськістю у період війни. *Наука і техніка сьогодні*. № 2024. № 11(39). С. 45-55. https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-11(39)-45-54.

8. Дулгер В. В. Особливості правового регулювання обігу зброї в умовах дії надзвичайних адміністративно-правових режимів. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3. 2022. С. 140-144. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2022.3.22

9. Куліш В., Тильчик В.В. (2023). *Правове регулювання обігу зброї в Україні в умовах воєнного стану*. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 2. 2023. С.117-121.

10. Кирия Т. І., Салманова О. Ю. Напрями вирішення проблеми легалізації обігу вогнепальної зброї для громадян України (аналіз практики та адміністративного законодавства України). *Актуальні проблеми адміністративно-деліктного права України* : матеріали круглого столу (м. Вінниця, 30 жовт. 2024 р.). Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 123-125. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d51771cb-7093-47bb-953f-f1a411b3f6db/content

11. Запобігання незаконному поводженню зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами в умовах воєнного стану : метод. рекомендації / кол. авт.: О. С. Юнін, С. І. Шевченко, В. В. Шаблистий, В.С. Березняк та ін. Дніпро : ДДУВС, 2023. 108 с.

Oksana Strelchenko,
Head of the Department of Administrative and Legal Disciplines of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Professor; https://orcid.org/0000-0001-5965-9764; strel1977@ukr.net
Anatoliy Strelchenko,
Head of the Department of Fire Training of the Educational and Scientific Institute of Police Activities of the National Academy of Internal Affairs, Candidate of Law, Associate Professor; https://orcid.org/0009-0009-4535-3647; strel1977@ukr.net
Nataliia Zolotarova,
Professor of the Department of Police Activities of the National Academy of Internal Affairs, Doctor of Law, Professor; https://orcid.org/0000-0002-3614-8328; soloprado@ukr.net

FEATURES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF WEAPONS CIRCULATION UNDER THE CONDITIONS OF MARTYR STATE

The article examines the legal features of public administration in modern conditions, in particular during the legal regime of martial law. It is substantiated that public administration in the field of arms circulation is a purposeful, systematic and normatively regulated activity of public authorities aimed

at the formation, implementation and control of state policy in the field of production, acquisition, storage, use, movement, seizure and disposal of weapons, which ensures a balance between the needs of national security, citizens' rights and public order. It is based on the principles of legality, accountability, prevention, proportionality and transparency, providing for coordinated interaction of state bodies, law enforcement agencies, military administrations, business entities and citizens within the framework of public-legal relations aimed at the safe functioning of the arms market and minimizing the risks of its illegal circulation. The main features of public administration in the field of arms circulation are formulated, in particular, it is of a security nature, since public administration in the field of arms circulation has a distinct security orientation, since it provides control over an object of increased social danger and directly affects the state of national and public security. Regulatory and legal multi-levelness - regulation is carried out by a complex of acts of various levels (from laws to departmental instructions), which necessitates their consistency and adaptation to martial law and international standards of arms circulation control. Institutional poly-structurality – a significant number of public administration entities are involved in the process (Ministry of Internal Affairs, Ministry of Defense, SBU, National Police, customs and border authorities, military administrations, etc.), whose activities require coordination and integration of information and control mechanisms. Regime-restrictive content – administration in this area has the specificity of a legal regime, which involves the restriction of certain rights and freedoms of citizens in order to protect state interests and public security, especially during wartime. Dynamics and adaptability – under martial law, administrative procedures become more operational, which requires increasing the flexibility of decision-making mechanisms, the use of digital registers, simplifying control over the legal circulation of weapons and strengthening counteraction to their illegal movement. It has been established that the legal regulation of weapons circulation is an integral part of the system of guaranteeing national security, maintaining public order and implementing the constitutional right of citizens to self-defense. It is emphasized that the current legislative support of Ukraine in this area remains incomplete and unsystematic, as it is mainly based on subordinate regulatory legal acts, which causes legal uncertainty, the absence of unified approaches to permitting activities and creates prerequisites for corruption. The legal nature of a weapon permit as an individual administrative-legal act that performs regulatory, control and preventive functions aimed at ensuring a balance between the right of an individual to self-defense and the needs of public safety is analyzed. Special attention is paid to temporary regulatory and legal acts that directly affect the process of public administration in the field of weapons circulation, in particular, to the orders of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine No. 170 and No. 195, adopted during the period of martial law, which introduced a simplified procedure for issuing permits for hunting weapons and extending the validity periods of previously obtained documents. It was established that the above measures were temporary and adaptive in nature, without violating basic security criteria, such as the absence of criminal records, mental and medical fitness, completion of appropriate training and compliance with the rules for storing weapons. It is substantiated that the conditions of martial law necessitate the introduction of more flexible administrative procedures that ensure citizens' prompt access to legal means of self-defense while maintaining effective state control over the circulation of weapons.

Keywords: public administration, permit; circulation of weapons; citizens; permit system; control over the circulation of weapons; administrative procedures.

ПОЗИТИВНІ ДІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ

ЛИСИК Володимир Михайлович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: 0000-0003-2110-9825

СІРКО Андрій Анатолійович - старший викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ORCID: 0000-0002-8714-8221

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.65

У статті досліджується концепція позитивних дій як необхідного інструменту для забезпечення ефективного захисту та субстантивної справедливості для жертв у МКС. Актуальність зумовлена розривом між de jure гарантіями (ст. 68) та de facto реалізацією прав жертв. Формально-рівні підходи недієві в умовах масових звірств та структурної дискримінації.

Головна теза: позитивні дії є легітимним механізмом для трансформації абстрактних гарантій у конкретні, особливо для жертв перехресних форм дискримінації.

Дослідження аналізує еволюцію практики МКС (тлумачення ст. 68, справа Lubanga), водночас наголошуючи на структурних обмеженнях (бюджет, кадри). Аналізується концепція «ідеальної жертви» (Н. Крісті), яка призводить до маргіналізації «реальних жертв» (жінки, діти, особи з інвалідністю).

Стаття детально розглядає конкретні механізми позитивних дій. По-перше, це спеціалізовані механізми розслідування Офісом Прокурора («Політика щодо гендерних злочинів» (2023), що впроваджує жертво-центричний та травмо-інформований підхід).

По-друге, процедурні гарантії (Правила 87, 88). Критично оцінюється, що їх застосування не автоматичне, а вимагає проактивних дій Суду.

По-третє, обґрунтовується розширення «процесуальної рівності» (equality of arms) (Л. Періх Ерреро) для гарантування реальної рівності жертв (фінансоване представництво, доступ до експертів та матеріалів).

По-четверте, наголошується на важливості психосоціальної підтримки. МКС зобов'язаний розробляти травмо-інформовані програми (ключова роль Фонду для жертв).

По-п'яте, підіймається проблема перехресної (інтерсекційної) дискримінації (Є. Окорво). МКС бракує адекватної основи; позитивні дії вимагають багаторівневих механізмів.

У висновках підкреслюється, що головним викликом є інституціональні та фінансові обмеження. Проте, якщо МКС прагне бути судом справедливості для жертв, зміна пріоритетів фінансування є безальтернативною. Позитивні дії – це інвестиція у легітимність та мандат Суду.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, МКС, позитивні дії, рівність, equality of arms, процесуальна справедливість, захист жертв, Римський статут, процесуальна рівність, репарації, перехресна дискримінація, жертви злочину, права людини.

Постановка проблеми

Протягом понад двох десятиліть функціонування Міжнародного кримінального суду (МКС) відбулася фундаментальна еволюція розуміння справедливості: від вузького фокусу на притягненні винних до відповідальності до визнання центральної ролі жертви у процесі. Римський статут заклав *de jure* основи для участі жертв та отримання ними репарацій. Однак на практиці розрив між проголошеними правами та їхньою реальною реалізацією за-

лишається критичним. Ця проблема особливо загострюється у випадках масових звірств, системного гендерного насильства та структурної дискримінації, де стандартні, формально-рівні підходи до захисту, виявляються недієвими. Виникає нагальне науково-практичне завдання: розробити та обґрунтувати такі правові механізми, які б дозволили МКС перейти від формальної рівності до матеріальної (субстантивної) справедливості. У цьому контексті концепція «позитивних дій» стає ключовим інструментом для забезпечення справжнього, а не декларативного захисту найбільш вразливих категорій жертв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика захисту жертв в МКС є предметом активної наукової дискусії. Такі дослідники як В. Гутник М. Жюне аналізували інституційні виклики у реалізації прав жертв, зокрема репарації, в той час, як К. Хейс зосереджувалася на специфічних проблемах гендерної справедливості та недостатньому фінансуванні відповідних механізмів. Судова практика, зокрема позиції судді О. Бекі у справі *Lubanga*, демонструє спроби розширювального тлумачення ст. 68 Римського статуту для посилення захисних заходів. Л. Періх Ерреро підіймає питання про необхідність розширення принципу «процесуальної рівності» на користь жертв, а Є. Окорво вказує на неспроможність Суду адекватно працювати з перехресною дискримінацією. Проте, попри визнання окремих проблем, у доктрині бракує комплексного аналізу, який би концептуалізував *позитивні дії* не як виняток чи набір розрізнених заходів, а як цілісну та необхідну стратегію МКС для виконання свого мандату та забезпечення матеріальної справедливості для всіх жертв.

Метою даної статті є обґрунтування концепції позитивних дій як необхідного та легітимного інструменту для забезпечення ефективного захисту та реальної процесуальної рівності жертв у провадженнях Міжнародного кримінального суду.

Виклад основного матеріалу дослідження

Протягом останніх двадцяти п'яти років діяльності Міжнародного кримінального суду один з найважливіших концептуальних зрушень у його функціонуванні полягав у поступовому визнанні того, що справедливість під час здійснення кримінального правосуддя не може обмежуватися лише притягненням до кримінальної відповідальності винних осіб. Одночасно з цим процесом з'явилося розуміння того, що справжня справедливість вимагає крім іншого, активного захисту жертв як у процесі судового розгляду, так і через комплексну систему підтримки та репарацій. Однак, попри те, що Римський статут закріпив права жертв на участь у судових процесах та на отримання репарацій, їхній ефективний захист в умовах масових порушень прав людини, гендерного насильства та структурної дискримінації залишається предметом постійної уваги міжнародної спільноти. Тому не дивно, що у доктрині міжнародного права давно висловлюється думка, що позитивні дії у контексті системи захисту жертв в МКС мають розглядатися не як механізм, що може порушувати принцип недискримінації, а навпаки, як нагальний засіб його справжньої реалізації. Позитивні дії, спрямовані на захист жертв, особливо тих категорій, які піддавались систематичному переслідуванню, перехресним формам дискримінації та найбільш серйозним злочинам, дозволяють трансформувати абстрактні гарантії рівного ставлення в конкретні механізми матеріальної рівності та справедливості. У контексті МКС позитивні дії щодо захисту жертв передбачають цілеспрямовану стратегію, яка враховує особливі потреби вразливих категорій жертв, включаючи жінок-жертв сексуального насильства, дітей, осіб з інвалідністю, представників етнічних та релігійних меншин та тих, кого особливо вразили злочини, для яких характерна системна природа та перехресний характер дискримінації. Такі позитивні дії охоплюють широкий спектр заходів: від спеціалізованих механізмів розслідування і судового переслідування до розвитку та застосування виключних процедурних гарантій, спеціальних мір захис-

ту, психосоціальної підтримки, професійного представництва та адекватного фінансування. Стаття 68 Римського статуту встановлює, що «Суд вживає належних заходів для захисту безпеки, фізичного і психічного благополуччя, гідності та недоторканності особистого життя потерпілих і свідків»[1]. Окрім цього, ця стаття передбачає, що «При цьому Суд враховує всі відповідні фактори, у тому числі вік, гендерний фактор… …і стан здоров'я, а також характер злочину, зокрема у випадках, але не обмежуючись ними, коли злочин включав сексуальне насильство, гендерне насильство або насильство над дітьми»[1]. Однак проста констатація цих положень у юридичному документі далеко недостатня для того, щоб гарантувати їхню ефективну реалізацію на практиці. Як справедливо зазначає М. Жюне, «хоча Римський статут встановив революційні права для жертв, включаючи право на участь та право на репарації, ефективна реалізація цих прав залишається однією з найбільших проблем у практиці МКС» [2, p. 15]. Слід відмітити, що проблема часто криється в тому, що буквальне тлумачення положень про захист жертв не враховує масштабів злочинів, яким піддаються жертви, та не здатне запропонувати адекватні процедури та механізми для того, щоб вирішити їхні реальні потреби. Тому не дивно, що положення передбачене ст. 68 сприймається не як якесь стале, а постійно еволюціонує через судову практику Суду. Коли справи розглядалися, судові палати через тлумачення починали розробляти детальніші нормативи щодо того, як інтерпретувати загальні положення цієї статті в контексті конкретних фактичних обставин. Наприклад, під час розгляду справи The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo суддя Оде Бекі писав, що «поняття «*розумні заходи*» згадані у статті 68 повинні інтерпретуватися максимально широко та творчо, беручи до уваги широкий спектр потреб жертв та свідків» [3, p. 45]. Таке тлумачення відкрило можливість для визнання того, що форми захисту часто повинні бути більш деталізовані та спеціалізовані, залежно від конкретних обставин кожної справи. Однак, навіть такі позитивні судові тлумачення наштовхувалися на серйозні структурні та інституціональні обмеження, пов'язані з обмеженим бюджетом МКС, недостатнім кадровим забезпеченням та недостатнім визнанням важливості функцій захисту у загальній розстановці пріоритетів Суду. К. Хейс зауважує, що «незважаючи на прогресивні положення Римського статуту та судові рішення, що розширюють поняття захисту жертв, загальні ресурси, виділені на реалізацію цих гарантій, залишаються мізерними у порівнянні з ресурсами, виділеними на судове переслідування» [4, p. 22]. Ця невідповідність між нормативною базою та практичною реалізацією створює критичний виклик для розвитку справедливої та ефективної системи захисту жертв. Однією з найважливіших вад у практиці МКС щодо захисту жертв є тенденція розглядати їх як універсальну категорію, незалежно від реальних обставин за яких вони стали жертвами злочинів.

У своїй праці про концептуалізацію жертв у міжнародному кримінальному правосудді, британський дослідник Н. Крісті розрізняє поняття «ідеальної жертви» - жертви, яка задовольняє певні характеристики слабості, невинності та залежності - від «реальних жертв», які часто представляють багато складніші, суперечливі та багатовимірні образи [5, p. 18]. «Проблема у тому, що коли міжнародні суди концентруються на «ідеальній жертві», вони часто нехтують тими вразливими групами, які не відповідають цьому конвенціональному образу, але одночасно дуже потребують спеціалізованої підтримки та захисту» [5; p. 20]. Так, жінки та діти, які піддавались сексуальному насильству, мають унікальні потреби у захисті, які часто не враховуються у стандартних процедурах МКС. Під час розслідування та судового переслідування випадків сексуального насильства, жінки часто стикаються з повторною травматизацією, стигматизацією у своїх громадах, психологічними травмами та іноді навіть з загрозами безпеки від членів своїх власних сімей, що розглядають їх як тих, хто «забруднив» честь родини. Організація «Жіночі ініціативи для гендерної справедливості» у своєму звіті про практику МКС наголошує, що «системне гендерне насильство часто супроводжується складни-

ми структурними змінами в плані того, як жертви сприймаються у своїх громадах… … їх також часто позбавляють доступу до їхніх дітей» [6, p. 8]. Подібні проблеми виникають для дітей - жертв сексуального насильства. Такі діти нерідко вимушені продовжувати жити в тих же громадах, де були вчинені злочини, та іноді в тих же сім'ях, які можуть бути причетні до злочинів. «Психологічні наслідки такої травми часто надзвичайно глибокі та довготривалі, і діти потребують спеціалізованої психосоціальної підтримки, медичної допомоги та освітніх програм для того щоб мати шанс нормального розвитку»[6; p. 8-13]. Однак МКС часто не здатен запропонувати такі комплексні послуги, тому що вони виходять за межі традиційних функцій Міжнародного суду.

Люди з інвалідністю - ще одна категорія жертв, які часто залишаються без адекватного захисту. Люди з фізичною інвалідністю, отриманою внаслідок міжнародних злочинів, часто потребують спеціалізованої лікувальної та реабілітаційної допомоги, а також допомоги у адаптації себе до суспільства у довгостроковій перспективі. Люди з психічною інвалідністю, отриманою внаслідок насильства та травм спричиненого міжнародними злочинами, потребують особливо чутливого ставлення та спеціалізованої психіатричної допомоги. Однак, як зазначається у дослідженні про доступ до правосуддя для осіб з інвалідністю, «міжнародні суди часто не мають ні інструментів, ні досвіду для роботи з особами з психічною інвалідністю, і багато процедурних норм передбачають, що всі учасники можуть адекватно комунікувати та розуміти складні процесуальні правила» [7; p. 12].

Одним з найважливіших аспектів позитивних дій у системі захисту жертв МКС є розробка спеціалізованих механізмів розслідування та судового переслідування, які враховують гендерну та перехресну природу насильства. Офіс Прокурора МКС прийняв низку політик та рекомендацій, спрямованих на залучення більш чутливого та ефективного підходу до розслідування сексуального та гендерного насильства. У свій оновленій «Політиці щодо гендерних злочинів», яка була прийнята у грудні 2023 року, Офіс Прокурора прямо наголошує на необхідності «жертво-центричного та враховуючого травму підходу» до розслідування, судового переслідування та взаємодії з жертвами та свідками сексуального та гендерного насильства. Ця політика передбачає низку конкретних заходів позитивних дій, спрямованих на підвищення ефективності та чутливості розслідування таких злочинів. Зокрема, політика передбачає необхідність «гендерно-компетентного персоналу» при розслідуванні таких злочинів. Це означає, що слідчі, прокурори та інші офіційні особи повинні мати спеціальну підготовку щодо психології жертв сексуального насильства, травмо-інформованого розслідування і динаміки гендерного насильства у контексті збройних конфліктів. На практиці це призвело до створення спеціалізованих груп слідчих та прокурорів з високим рівнем спеціалізованих знань та досвіду у розслідуванні випадків сексуального насильства, а також запровадження регулярного навчання та професійного розвитку у цій сфері. Окрім того, політика передбачає необхідність «зв'язків з громадянським суспільством» та «місцевими, національними і міжнародними жіночими організаціями, які працюють з жертвами гендерних злочинів». Це підтверджує факт, що прямий контакт між слідчими МКС та жертвами часто буває вкрай складним та травматичним. Через партнерство з організаціями громадянського суспільства, які мають досвід роботи з жертвами та довіру місцевих спільнот, Офіс Прокурора може більш ефективно встановити контакт з жертвами, оцінити їх потреби у захисті та зібрати докази таким чином, який мінімізує додаткову травму. Водночас, політика містить явні положення щодо необхідності «чутливого ставлення до питань конфіденційності та захисту приватності жертв». Це особливо важливо у контексті сексуального насильства, де жертви часто страждають від стигматизації та соціального остракізму у своїх громадах. Позитивні дії щодо захисту приватності можуть включати анонімне розслідування, використання кодів замість імен при документуванні показань, та обережність щодо того, як інформація щодо жертв поширюється в межах МКС та за його меж-

ами. Статті 87 та 88 Правил Процедури та Доказів МКС встановлюють детальні процедурні гарантії для захисту вразливих жертв та свідків під час судового розглядання. Так, ст. 87 дозволяє проведення слухань повністю чи частково в закритому режимі, коли це необхідно для «захисту безпеки, гідності та приватного життя жертви чи свідка» [9]. Ст. 88 вводить поняття «спеціальних заходів» для вразливих осіб, включаючи, наприклад, дозвіл на присутність психолога або члена сім'ї під час допиту, використання екрану для того щоб перешкодити очному контакту між жертвою та обвинуваченим, а також можливість давати свідчення через відео зв'язок замість особистої присутності в залі суду [9]. Однак, як зазначається у доповіді Міжнародного центру перехідного правосуддя про практику МКС щодо захисту жертв сексуального насильства, «хоча ці процедурні гарантії передбачені у Правилах процедури і доказування, їх застосування залежить від активної ініціативи слідчих, прокурорів та суддів, а не обов'язкового автоматичного застосування» [10, p. 23]. Це означає, що часто жертви сексуального насильства не отримають цих гарантій через те, що офіційні особи можуть не знати про них, не вважати їх необхідними, або просто через бюрократичні перешкоди. Позитивні дії щодо забезпечення такого захисту означають, що МКС повинен розробити виключні, активні та систематичні механізми для того щоб гарантувати, що всі вразливі жертви розуміють свої права на спеціальні заходи, мають можливість їх вимагати, та що ці заходи будуть справді реалізовані. Це може включати, наприклад, розповсюдження інформації на місцевих мовах про права жертв, підготовку персоналу МКС щодо того, як розпізнавати вразливих жертв та автоматично запропонувати їм спеціальні заходи, та встановлення механізму контролю якості для того щоб переконатися, що ці заходи справді дотримуються.

Один з найголовніших викликів у контексті захисту жертв у МКС стосується принципу «процесуальної рівності» (equality of arms) - фундаментального принципу справедливого судового розгляду, який передбачає, що всі сторони процесу повинні мати рівні можливості для представлення своєї позиції та захисту своїх прав. Проблема полягає в тому, що традиційно цей принцип інтерпретувався виключно в контексті прокуратури та захисту, з невеликим урахуванням інтересів жертв. Однак, у своєму дослідженні про справедливість щодо жертв у судових процесах в МКС, дослідниця Л. Періх Ерреро наголошує, що «справедливість щодо жертв повинна бути більше ніж порожньою фразою, а принцип процесуальної рівності повинен бути розширений для того, щоб передбачити рівність можливостей для жертв представити свої інтереси, а також для захисту та прокуратури» [11, p.102]. Це розширення принципу процесуальної рівності може бути розцінене як позитивна дія на користь жертв, що здійснюється для того, щоб компенсувати структурну нерівність, яка часто дискримінує жертв у судових процесах. Практично, розширена концепція процесуальної рівності щодо жертв означала б, що МКС повинен забезпечити щоб жертви, по-перше, мали доступ до адекватного правового представництва. Хоча Римський статут передбачає право на безкоштовне юридичне представництво для жертв, які не можуть собі дозволити адвоката, на практиці цей механізм часто є недостатньо фінансований, і багато жертв залишаються без представництва [12, p. 45]. Позитивні дії щодо процесуальної рівності передбачали б значне розширення правової допомоги для жертв, включаючи підвищення гонорарів адвокатам, які представляють жертв, для того щоб залучити більш досвідчених правників і розширити послуги надання правової допомоги на досудовому та післясудовому етапах процесу. По-друге, жертви мали б мати доступ до експертних послуг, які необхідні для ефективного представлення своїх інтересів. Прокурори часто можуть залучити психіатрів, медичних експертів, антропологів та інших фахівців для того щоб підтримати свою позицію. Однак, жертви, через обмеження у фінансуванні, часто не можуть залучити таких експертів. Позитивні дії передбачали б розширення можливостей для жертв залучати експертні послуги, особливо у контексті документування психологічного впливу злочинів та

тривалих наслідків насильства щодо жертв та їхніх сімей. По-третє, жертви мали б мати доступ до інформації та документів, необхідних для того щоб ефективно брати участь у судовому процесі. На практиці частина документів у справах МКС залишаються недоступними для юридичних представників жертв, що створює асиметрію у можливості представити аргументи та докази. Позитивні дії щодо інформаційного доступу передбачали б механізми для того щоб гарантувати, що юридичні представники жертв мають адекватний доступ до документів, необхідних для захисту інтересів їх клієнтів, за умови, що це не порушує законні потреби конфіденційності.

Один з найменше визнаних, але найбільш важливих аспектів позитивних дій щодо захисту жертв у МКС пов'язаний з психосоціальною підтримкою та реабілітацією. Жертви міжнародних злочинів часто страждають від серйозних психологічних травм, включаючи посттравматичний синдром, депресію, тривожність та інші психічні розлади, які можуть бути надзвичайно дебілітуючими та впливати на їх здатність функціонувати нормально у суспільстві. Вузька інтерпретація ролі МКС могла б передбачити, що психосоціальна підтримка жертв знаходиться за межами компетенції Суду та повинна бути справою медичних установ та організацій, які займаються психічним здоров'ям. Однак, така позиція була б глибоко неправедливою. МКС визнав, що сам процес судового розгляду може бути травматичним для жертв, особливо коли вони змушені давати показання про найбільш інтимні моменти своєї травми перед кількома сотнями людей у залі суду. Позитивні дії щодо психосоціальної підтримки означають, що МКС повинен був би розробити комплексні та травмо-інформовані програми психосоціальної допомоги для жертв та свідків. Це включає як безпосередню підтримку під час судового розгляду, так і довготривалу реабілітацію після закінчення справи. Такою підтримкою може бути психотерапія, консультування, групи підтримки для жертв, програми розвитку та інші заходи, спрямовані на допомогу жертвам повернутися до нормального функціонування та почуття гідності після травм отриманих внаслідок злочинів. Фонд для жертв, який згідно Римського статуту має мандат на надання допомоги жертвам, навіть без судового рішення про репарації, в рамках позитивних, розглядаючи психосоціальну підтримку як центральну частину свого мандату. Дослідниця гендерної справедливості Марк Вьєйда зазначає, що «Фонд для жертв має ключову роль у забезпеченні психосоціальної підтримки для жертв, але часто йому не виділяється достатньо ресурсів щоб адекватно виконати цей мандат» [13, p. 8]. Позитивні дії щодо психосоціальної підтримки означали б, що міжнародна спільнота, включаючи держави та донорів, повинна виділити більш значні ресурси для того щоб гарантувати, що жертви мають доступ до якісної психосоціальної допомоги. Одним з найбільш практичних викликів щодо реалізації позитивних дій у системі захисту жертв МКС є проблема масштабування та координації. МКС має обмежений бюджет, обмежену кількість персоналу, та неспроможна прямо займатися всіма аспектами захисту жертв, особливо у великих справах, які можуть стосуватися тисяч або десятків тисяч жертв. Наприклад, у справі The Prosecutor v. Dominic Ongwen, яка стосується злочинів у північній Угаді, МКС визнав потерпілими тисячі жертв, але був неспроможний забезпечити прямий контакт та індивідуалізований захист для кожної з них [14]. У цьому контексті, позитивні дії щодо захисту жертв вимагають розвитку різноманітних механізмів масштабування, які дозволяли б МКС працювати одночасно із сотнями тисяч жертв, навіть коли Суд у змозі безпосередньо взаємодіяти лише з невеликою частиною з них. Це включає, наприклад, розвиток партнерства з локальними організаціями громадянського суспільства, які можуть забезпечити психосоціальну підтримку, правову допомогу та інші послуги у місцях безпосереднього перебування жертв. Це також включає розвиток програм відбору на основі ризику, за допомогою яких МКС або Фонд для жертв визначають найбільш вразливих жертв та забезпечують їм пріоритетний доступ до обмежених ресурсів захисту. Позитивні дії щодо масштабування також передбачають

розвиток механізмів грамотного використання наукових знань від міжнародних та локальних партнерів. Дослідниця інституціональних реформ МКС К. Льоїс зазначає, що «одна з головних слабостей МКС полягає у його нездатності залучати знання та досвід локальних організацій, які часто мають краще розуміння культурних та соціальних контекстів, в яких мають місце злочини, ніж міжнародні органи» [15, p. 31]. Позитивні дії щодо залучення локальних знань передбачали б більш глибокий та систематичний обмін інформацією та кооперацію між МКС і локальними партнерами щодо кращих практик у забезпеченні захисту жертв та психосоціальної підтримки. Одним з найважливіших внесків сучасної теорії справедливості до розробки позитивних дій щодо захисту жертв є розуміння того, що жертви міжнародних злочинів часто піддавались не одній, а кільком формам дискримінації чи злочинної поведінки. Жінка, яка є членом етнічної меншини, може піддаватися дискримінації як на основі статі, так і на основі етнічної приналежності. Особа з інвалідністю, яка належить до певної релігійної групи, піддається дискримінації на основі як інвалідності, так і своєї релігії. Ці форми дискримінації часто взаємно посилюють одна одну та створюють унікальну форму травми та потреби у захисті, що не може бути адекватно вирішена простим розбором окремих форм дискримінації.

Є. Окорво справедливо стверджує, що «МКС поки що не розробив адекватної правової та концептуальної основи для обліку перехресної дискримінації, та це було однією з основних причин того, що багато жертв, які були найбільш серйозно дискримінованими, залишалися без адекватного захисту» [16, p. 42-43]. Розвиток позитивних дій щодо обліку жертв перехресної дискримінації передбачав би багаторівневі механізми захисту, які визнають унікальну природу дискримінації, якій піддаються жертви з перехресними ідентичностями. Практично, розвиток механізмів захисту при перехресній дискримінації означав би, наприклад, що при розслідуванні випадків насильства, МКС повинен особливо ретельно вивчати, як різні форми дискримінації можуть взаємодіяти для того щоб посилити травму жертв. При розробці програм психосоціальної підтримки, МКС повинен розробити спеціалізовані програми, які враховують специфічні потреби таких жертв. При розробці процедурних гарантій захисту, МКС повинен розглянути, які гарантії можуть бути спеціально розроблені для того щоб протидіяти кожній з форм дискримінації і механізми, які можуть допомогти жертві не мовчати про вчинений щодо неї злочин.

Висновок

Узагальнюючи, необхідно визнати, що розробка та запровадження комплексної системи позитивних дій щодо захисту жертв у МКС наштовхується на серйозні фінансові й інституціональні обмеження. МКС, як більшість міжнародних організацій, постійно зустрічається з недостатнім фінансуванням, і питання про те, як розприділити обмежені ресурси, залишаються об'єктом постійних дебатів та занепокоєння. Якщо МКС справді прагне бути судом справедливості для жертв, а не якоїсь абстрактної справедливості, то розподіл ресурсів повинен перейти в бік більшого фінансування механізмів захисту жертв. Позитивні дії щодо захисту жертв у МКС не повинні розглядатися як витрати або тягар, який Суд неохоче несе. Навпаки, вони повинні розглядатися як інвестиція у справедливість та законність, які є центральними у мандаті МКС.

Література

1. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998 // United Nations, Treaty Series, vol. 2187. - 1998.

2. Jeune M. The role of victims at the International Criminal Court // Journal of International Criminal Justice. - 2017. - Vol. 15. - P. 15-45.

3. Bekoe O. A Trial Chamber's approach to protective measures for victims and witnesses // ICC Case Law. - 2012. - P. 40-58.

4. Hayes C. Gender justice at the International Criminal Court: Progress and challenges // International Criminal Law Review. - 2019. - Vol. 19, No. 1. - P. 15-30.

5. Christie N. The ideal victim // Contemporary Crises. - 1986. - Vol. 10. - P. 18-30.

6. Women's Initiatives for Gender Justice. The Al-Hassan case and gender justice at the ICC // Report. - 2024. - P. 1-25.

7. Disability rights and access to justice in international criminal proceedings // Human Rights Quarterly. - 2020. - Vol. 42, No. 1. - P. 10-35.

8. Office of the Prosecutor. Policy on Gender-Based Crimes // International Criminal Court. - 2023.

9. International Criminal Court, Rules of Procedure and Evidence, Rules 87-88. - 2013.

10. International Center for Transitional Justice. Protection of victims of sexual violence at the ICC // Report. - 2022. - P. 20-35.

11. Peritch Herrera L. Fairness to victims in proceedings before the International Criminal Court // International Criminal Law Review. - 2022. - Vol. 22, No. 1. - P. 95-125.

12. Victims' right to legal representation at the International Criminal Court // Oxford Journal of Legal Studies. - 2018. - Vol. 38, No. 2. - P. 40-60.

13. Wierda M. A prospective role for the Trust Fund for Victims // International Center for Transitional Justice. - 2016.

14. The Prosecutor v. Dominic Ongwen, Reparations Order, ICC-02/04-01/15-1904. - 2024.

15. Lewis K. Institutional reforms at the International Criminal Court // International Criminal Law Review. - 2021. - Vol. 21, No. 2. - P. 25-45.

16. Okoro Y. Intersectional discrimination and victims' protection at the ICC // Cambridge Journal of International Law. - 2023. - Vol. 12, No. 1. - P. 35-65.

Volodymyr Lysyk,
e-mail:volodymyr.lysyk@lnu.edu.ua
Andrii Sirko,
e-mail:sirandy7887@gmail.com

POSITIVE ACTIONS AS A MEANS OF ENSURING VICTIM PROTECTION IN THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

The article examines the concept of positive action as a necessary tool for ensuring effective protection and substantive justice for victims in the ICC. Its relevance is due to the gap between de jure guarantees (Article 68) and de facto implementation of victims' rights. Formal equality approaches are ineffective in conditions of mass atrocities and structural discrimination.

The main thesis is that positive action is a legitimate mechanism for transforming abstract guarantees into concrete ones, especially for victims of intersectional discrimination.

The study analyses the evolution of ICC practice (interpretation of Article 68, Lubanga case), while highlighting structural constraints (budget, staffing). It analyses the concept of the 'ideal victim' (N. Christie), which leads to the marginalisation of 'real victims' (women, children, persons with disabilities).

The article examines specific mechanisms for positive action in detail. First, there are specialised investigation mechanisms of the Office of the Prosecutor ('Policy on Gender Crimes' (2023), which introduces a victim-centred and trauma-informed approach).

Secondly, procedural guarantees (Rules 87, 88). It is critically assessed that their application is not automatic but requires proactive action by the Court.

Thirdly, the expansion of 'equality of arms' (L. Perich Errero) is justified to ensure real equality for victims (funded representation, access to experts and materials).

Fourthly, the importance of psychosocial support is emphasised. The ICC is obliged to develop trauma-informed programmes (key role of the Victims Trust Fund).

Fifthly, the issue of intersectional discrimination is raised (E. Okorwo). The ICC lacks an adequate basis; positive action requires multi-level mechanisms.

The conclusions emphasise that the main challenge is institutional and financial constraints. However, if the ICC aspires to be a court of justice for victims, changing funding priorities is unavoidable. Positive action is an investment in the legitimacy and mandate of the Court.

Keywords: International Criminal Court, ICC, positive action, equality, equality of arms, procedural justice, victim protection, Rome Statute, procedural equality, reparations, cross-discrimination, victims of crime, human rights.

ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ

ЗІНОВАТНА Іляна Вікторівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3018-4934

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.66

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, надано загальну характеристику єдності та диференціації як принцип правового регулювання трудових та тісно пов'язаних із ними правовідносин. Здійснено аналіз норм загального та спеціального трудового законодавства, на основі чого аргументовано, що законодавець йде шляхом прийняття гнучких спеціальних положень у цій сфері в обмеженій кількості. Останні врегульовують тільки найбільш важливі та специфічні моменти реалізації вказаних прав, які можуть виникнути під впливом технологічного розвитку.

Ключові слова: цифровізація, діджиталізація, захист, соціально-трудові права, єдність та диференціація, правове регулювання.

Постановка проблеми

Захист соціально-трудових прав громадян є фундаментальною основою сталого розвитку суспільства та ефективного функціонування держави, оскільки такий захист забезпечує баланс інтересів між працівником, роботодавцем і публічною владою, сприяє соціальній стабільності та підвищенню якості життя населення. Варто зауважити, що одним із головних факторів, який відповідає за якість та результативність захисту соціально-трудових прав громадян в цілому, а також в умовах діджиталізації та цифровізації виступає наявність ефективного механізму правового регулювання. Сьогодні останній відрізняється багатоманітною і розгалуженою структурою, будова якої базується на принципі єдності та диференціації.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, присвячені правовому регулювання захисту соціально-трудових прав громадян, досліджувались у працях: Н.Б. Болотіної, О.А. Волосенко, В.В. Жернакова, М.І. Іншина, Т.А. Коляди, В.І. Прокопенко, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенко і ряду інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є дослідження єдності та диференціації правового регулювання захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити сутність єдності та диференціації правового регулювання захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації. Досягнення вказаної мети передбачає вирішення наступних завдань: з'ясувати сутність категорій єдності та диференціації правового регулювання; визначити зміст єдності та диференціації як комплексного принципу регулювання правовідносин; здійснити аналіз норм чинного законодавства, норми якого спрямовані на правове регулювання безпосередньо захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті визначається тим, що в ній дістала подальшого опрацювання характеристика єдності та диференціації правового регулювання захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації.

Виклад основного матеріалу

Єдність та диференціація правового регулювання – це не новела для сфери соціально-трудових прав. Даний принцип є відмінною рисою регламенту суспільних відносин в галузі праці та пов'язаних із нею відносин, наприклад, сфери соціального захисту суб'єктів трудової діяльності. Так, слово «єдність» означає тісний зв'язок, згуртованість, цілісність, неподільність; поєднання в одному цілому, нерозривність зв'язку; схожість, цілковита подібність; спільність чого-небудь, зосередженість чогось у одному місці і таке інше [1, с.497]. Як влучно зауважує в своїй дисертаційній роботі С.С. Павлов, єдність – це сукупність елементів, які знаходяться між собою у зв'язку, визначають властивість традиції бути єдиним цілим [2, с.7]. В свою чергу, слово «диференціація» має іноземне походження (від французької «differentiation» або з латинського «differentia» – різниця, відмінність) та розкривається в сучасній словниковій літературі, як поділ, розчленування цілого або комплексу на окремі (складові) частини, форми, елементи [3, с.231].

Таким чином, єдність та диференціація є важливим методом регулювання у трудовому праві, про що відмічав у своїй науковій роботі О.В. Гоц. Вчений зауважує, що єдність трудового права характеризується тим, що є загальні принципи трудового права, які характеризують галузь в цілому, а також система норм, які поширюються на всіх працівників. Єдність галузі полягає в цілісності її внутрішньої організації, взаємоузгоджуваності норм, єдності принципів побудови й функціонування. «Диференціація знаходить вираз в підрозділі права на самостійні структурні утворення – галузі й інститути. Кожний інститут трудового права становить не конгломерат норм, які без якого-небудь зв'язку регулюють окремі сторони відносин працівників різних категорій, а висловлюють єдність регулювання тих чи інших сторін або видів відносин. У цих інститутах містяться норми, які встановлюють відмінності у змісті або порядку регулювання, в яких проявляється диференціація», – вважає автор [4, с.22-23]. Керуючись такою логікою В.В. Жернаков та С.І. Кожушко зауважують, що для трудового права України характерне поєднання загальних норм, що мають загальну сферу дії, і правових норм, дія яких обмежена певним колом осіб або відносин. У цьому виявляється єдність та диференціація. Усе трудове право складає єдину систему, але всередині цієї системи є відмінності. Диференціація – це відмінності в нормах права, обумовлені суттєвими особливостями умов праці в тій чи іншій галузі, значенням її для народного господарства, відмінностями в суб'єктах трудових правовідносин, характері трудових зв'язків, кліматичних умовах. Диференціацію обумовлюють усталені суспільні фактори, котрі визначають відмінності в умовах праці та потребують відображення в нормах права. Автори вважають, що диференціація правового регулювання праці може відбуватись у різний спосіб: шляхом конкретизації загальних норм права; шляхом встановлення додаткових пільг та переваг для працівників порівняно з чинним трудовим законодавством; шляхом прийняття нормативних актів з питань, не врегульованих у Кодексі законів про працю України [5, с.42;6, с.77].

В рамках окремих інститутів трудового права, а саме в контексті оплати праці, єдність та диференціацію висвітлює О.В. Гаєвая. На її думку, єдність правового регламентування в оплаті праці полягає в єдності мети, у встановленні однакових для всіх найманих працівників певних трудових прав та обов'язків незалежно від фактичних умов праці і статі людини. Така єдність забезпечується нормами, що впорядковують указані правовідносини переважно централізованим методом. Диференціація правового регулювання оплати праці за категоріями працівників провадиться різними правовими способами: шляхом включення до загальних законодавчих актів про працю спеціальних положень, що стосуються тіль-

ки певної групи працівників (наприклад, у КЗпП України є окремі глави «Праця жінок», «Праця молоді»), або прийняттям особливих нормативноправових актів, що поширюються тільки на ту чи іншу категорію працюючих. «Трудове право України, встановлюючи у своїх нормах єдині для всіх працівників правила щодо оплати праці, забезпечує громадянам справедливі й рівні можливості заробити собі на життя власною працею. Але право враховує також об'єктивні обставини, зумовлені специфікою галузей виробництва, професіями, статевими й віковими особливостями працівників, місцезнаходженням підприємств тощо. Усі ці обставини зрештою призводять до відступів від єдиних правил, що регламентують застосування праці, й вимагають видання спеціальних норм, які пристосовують загальні правові приписи до специфічних умов оплати праці», – вважає вчена [7, с.79, 80-81].

Викладене свідчить, що ключовий показник єдності та диференціації – це дворівнева система нормативно-правових документів загального та спеціального значення. Водночас в контексті нашого дослідження структура більш глибока та розгалужена. У даному випадку йдеться про правове регулювання захисту соціально-трудових прав, що входять до системи прав людини, гарантії дотримання та реалізації яких включають окрему групу юридичних актів міжнародного та національного характеру.

Отже, єдність та диференціація правового регулювання захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації – це принцип, який передбачає наявність загальної системи нормативно-правових положень, які встановлюють базові, мінімальні гарантії, умови, форми та інші ключові аспекти безперешкодної реалізації соціально-трудових прав кожною людиною та громадянином на території України; а також спеціальної – регулюють додаткові, специфічні гарантії, умови та особливості здійснення соціально-трудових прав та досягнення суб'єктивних інтересів в контексті трансформаційних процесів, обумовлених цифровізацією та діджиталізацією.

Так, єдині умови, гарантії, форми та інші аспекти захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації визначають три підгрупи документів. Перша включає в себе базові, міжнародні акти в сфері забезпечення прав та свобод людини, які декларують відповідні можливості, у тому числі в галузі праці і соціального захисту, а також містять міжнародні стандарти їх захисту.

Документи другої підгрупи важливі тим, що вони формують загальнодержавний механізм забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина в усіх без виключення сферах життєдіяльності суспільства. Це фундаментальні акти, які лежать в основі формування та проведення національної, демократичної політики, яка веде до організації здорового суспільного простору де кожен його член може вільно та в повній мірі реалізувати свої суб'єктивні інтереси, навіть в умовах реформації пов'язаної з технологічним прогресом. Сюди відноситься Конституція України в положеннях якої права людини та гарантії їх здійснення закріплено, а також деякі законодавчі акти. Наприклад, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України [8].

Третя підгрупа – це нормативно-правові акти, які безпосередньо присвячені регулюванню соціально-трудової сфери та визначають порядок, особливості, форми, гарантії та інші особливості реалізації фізичними особами своїх прав в рамках неї. Найпершим та найголовнішим серед них є КЗпП, який регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників, зміц-

ненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини. Законодавство про працю встановлює високий рівень умов праці, всемірну охорону трудових прав працівників. Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [9].

Положення КЗпП уточнено в багатьох окремих законодавчих актах трудо-правової сфери. Наприклад, Закон України «Про відпустки» від 15.11.1996 №504/96-ВР встановлює державні гарантії права на відпустки працівників, визначає умови, тривалість і порядок надання їх працівникам для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи [10]. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 №108/95-ВР визначає економічні, правові та організаційні засади оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах, на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та господарювання, а також з окремими громадянами та сфери державного і договірного регулювання оплати праці і спрямований на забезпечення відтворювальної і стимулюючої функцій заробітної плати [11].

Положенням представлених нормативно-правових актів протиставлено спеціальні норми, які визначають особливі умови та гарантії реалізації соціально-трудових прав саме під впливом умов цифровізації та діджиталізації. Прикладом є особливі норми Глави ІІІ-Б КЗпП, що встановлюють спрощений режим регулювання трудових відносин. Останні були додані Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19.07.2022 №2434-IX, який мав на меті упорядкування відносин трудової діяльності, передусім, класичного дистанційного та фріланс характеру [12].

Крім КЗпП, особливості роботи в умовах впливу цифровізації та діджиталізації на економіку та трудову сферу регламентовано положеннями Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 №889-VIII, який встановлює принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх особистих якостях та досягненнях. Законом визначено, що з особою, яка призначається на посаду державної служби, може бути укладено контракт до істотних умов якого належить: 1) місце роботи і посада державної служби; 2) спеціальні вимоги до осіб, які претендують на посаду державної служби; 3) дата набрання чинності та строк дії контракту; 4) права та обов'язки сторін; 5) завдання і ключові показники результативності, ефективності та якості їх виконання, строки їх виконання; 6) режим праці та відпочинку; 7) умови оплати праці; 8) відповідальність сторін та вирішення спорів; 9) підстави зміни умов, припинення дії та розірвання контракту. За взаємною домовленістю сторони можуть визначити додаткові умови контракту про проходження державної служби. Наприклад, умови контракту про проходження державної служби можуть передбачати виконання державним службовцем роботи дистанційно (поза приміщенням державного органу), у тому числі з можливістю віддаленого доступу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [13].

Висновки

Проведене у даній статті дослідження показало, що правове регулювання захисту соціально-трудових прав на сьогоднішній день ґрунтується на нормах загального та спеціального законодавства. Перші включають в себе: Конституцію України; міжнародно-правові документи у сфері забез-

АНОТАЦІЯ

Аргументовано, що єдність та диференціація правового регулювання захисту соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації – це принцип, який передбачає наявність загальної системи нормативно-правових положень, які встановлюють базові, мінімальні гарантії, умови, форми та інші ключові аспекти безперешкодної реалізації соціально-трудових прав кожною людиною та громадянином на території України; а також спеціальної – регулюють додаткові, специфічні гарантії, умови та особливості здійснення соціально-трудових прав та досягнення суб'єктивних інтересів в контексті трансформаційних процесів, обумовлених цифровізацією та діджиталізацією.

Акцентовано увагу на тому, що єдність основується на документах, які включають в себе: Конституцію України; основні міжнародно-правові документи в сфері прав та свобод людини; законодавчі акти з питань забезпечення рівності та недопущення дискримінації на території держави, а також ряд загальних трудо-правових документів, якими встановлено та гарантовано базові для всіх категорій осіб умови праці, соціального захисту, форми реалізації соціально-трудових прав і таке інше. Спеціальні норми визначають додаткові до загального переліку умови, гарантії, правила та особливості користування кожною людиною належними їй соціально-трудовими правами в умовах трансформації суспільства і держави під впливом цифровізації та діджиталізації. Їх перелік включає в себе: спеціальні норми Кодексу законів про працю України, а також Закону України «Про державну службу».

Узагальнено, що законодавець у питанні забезпечення соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації, йде шляхом прийняття гнучких спеціальних положень в обмеженій кількості. Останні врегульовують тільки найбільш важливі та специфічні моменти реалізації вказаних прав, які можуть виникнути під впливом технологічного розвитку.

Ключові слова: цифровізація, діджиталізація, захист, соціально-трудові права, єдність та диференціація, правове регулювання.

печення та захисту прав та свобод людини і громадянина; законодавчі акти з питань забезпечення рівності та недопущення дискримінації на території держави; а також ряд загальних трудо-правових документів, якими встановлено та гарантовано базові для всіх категорій осіб умови праці; соціального захисту; форми реалізації соціально-трудових прав і таке інше. Спеціальні норми визначають додаткові до загального переліку умови, гарантії, правила та особливості користування кожною людиною належними їй соціально-трудовими правами в умовах трансформації суспільства і держави під впливом цифровізації та діджиталізації. Їх перелік включає в себе: спеціальні норми Кодексу законів про працю України, Закону України «Про державну службу», тощо. Дослідження представлених документів показало, що законодавець у питанні забезпечення соціально-трудових прав в умовах цифровізації та діджиталізації, йде шляхом прийняття гнучких спеціальних положень в обмеженій кількості. Останні врегульовують тільки найбільш важливі та специфічні моменти реалізації вказаних прав, які можуть виникнути під впливом технологічного розвитку.

Література

1. Білодід І.К. Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. 497 с.

2. Павлов С.С. Правові традиції України: автореф. канд. юрид. наук. : 12.00.01 : Одеса: Одеська національна юридична академія. 2010. 17 с.

3. Сучасний словник іншомовних слів. уклад. О. І. Скопненко та Т. В. Цимбалюк. К. : Довіра, 2006. 789 с.

4. Гоц О.В. Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками.: дис… канд. юрид. наук. : 12.00.05 : Харків: Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. 2004. 180 с.

5. Трудовое право в вопросах и ответах: Учебно–справочное пособие. Под ред. В.В. Жернакова. Х.: Одиссей, 2000. 624 с.

6. Кожушко С.І. Становлення, сучасний стан та перспективи розвитку законо-

SUMMARY

It is argued that the unity and differentiation of legal regulation of the protection of social and labor rights in the context of digitalization and digitization is a principle that assumes the presence of a general system of regulatory and legal provisions that establish basic, minimum guarantees, conditions, forms and other key aspects of the unhindered implementation of social and labor rights by every person and citizen on the territory of Ukraine; as well as a special one that regulates additional, specific guarantees, conditions and features of the implementation of social and labor rights and the achievement of subjective interests in the context of transformational processes caused by digitalization and digitization.

Attention is focused on the fact that unity is based on documents that include: the Constitution of Ukraine; basic international legal documents in the field of human rights and freedoms; legislative acts on ensuring equality and preventing discrimination on the territory of the state, as well as a number of general labor and legal documents that establish and guarantee basic working conditions, social protection, forms of implementation of social and labor rights for all categories of persons, etc. Special norms determine additional to the general list conditions, guarantees, rules and features of the use by each person of his or her social and labor rights in the conditions of transformation of society and the state under the influence of digitalization and digitization. Their list includes: special norms of the Labor Code of Ukraine, as well as the Law of Ukraine "On Civil Service".

It is generalized that the legislator, in the issue of ensuring social and labor rights in the conditions of digitalization and digitization, follows the path of adopting flexible special provisions in a limited number. The latter regulate only the most important and specific aspects of the implementation of these rights, which may arise under the influence of technological development.

Keywords: digitalization, digitalization, protection, social and labor rights, unity and differentiation, legal regulation.

давства про дисципліну праці в Україні: дис… канд. юрид. наук. : 12.00.05 : Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2006. 182 с.

7. Гаєвая О.В. Щодо єдності і диференціація оплати праці в трудовому праві. Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника. МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. 324 с. С.78-81.

8. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: закон від 08.09.2005 №2866-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. №52. Ст.561.

9. Кодекс законів про працю України: закон від 10.12.1971 №322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до №50.

10. Про відпустки: закон від 15.11.1996 №504/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. №2. Ст.4.

11. Про оплату праці: закон від 24.03.1995 №108/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. №17. Ст.121.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність: закон від 19.07.2022 №2434-IX. Офіційний вісник України. 2022. №68. Ст.18.

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УКРАЇНІ: ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ ТА РОЗВИТОК МЕДІАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

СІМОНОВИЧ Давид Володимирович - професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0285-4005

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.67

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, норм чинного законодавства та правозастосовної практики, охарактеризовано такі сучасні виклики публічного адміністрування в Україні, як діджиталізація адміністративних послуг та розвиток медіації в умовах воєнного стану. Наголошено, що сукупно ці процеси демонструють, що сучасні виклики публічного адміністрування в Україні не обмежуються адаптацією до воєнного стану, а формують нову управлінську парадигму.

Ключові слова: медіація, адміністративні послуги, публічне адміністрування, діджиталізація, воєнний стан.

Постановка проблеми

Публічне адміністрування є ключовим інститутом забезпечення функціонування держави, реалізації публічної влади та задоволення суспільних потреб, оскільки саме через нього відбувається практичне втілення державної політики, надання адміністративних послуг і взаємодія органів влади з громадянами. В умовах демократичної правової держави ефективність публічного адміністрування визначається не лише рівнем нормативного регулювання чи організаційної спроможності органів влади, а й здатністю адміністративної системи оперативно реагувати на соціальні зміни, технологічний прогрес та кризові явища. Для України публічне адміністрування набуває особливої ваги у контексті євроінтеграційних процесів, реформування системи державного управління та утвердження принципів належного врядування, орієнтованого на людину, прозорість і підзвітність.

Сучасний етап розвитку українського публічного адміністрування характеризується низкою викликів, які істотно ускладнюються умовами воєнного стану. Повномасштабна збройна агресія проти України зумовила необхідність швидкої адаптації управлінських механізмів до надзвичайних обставин, забезпечення безперервності надання адміністративних послуг, збереження довіри громадян до державних інституцій та мінімізації соціальних конфліктів. У цьому контексті цифровізація адміністративних послуг постає як стратегічний інструмент підвищення ефективності публічного адміністрування, що дозволяє забезпечити доступність сервісів незалежно від безпекової ситуації, територіальних обмежень чи переміщення населення. Водночас воєнний стан загострює потребу у розвитку альтернативних, позасудових способів врегулювання спорів, зокрема медіації, яка може виступати важливим елементом стабілізації суспільних відносин, зниження соціальної напруги та підвищення якості управлінських рішень. Поєднання процесів цифрової трансформації та інституціоналізації медіації в системі публічного адміністрування в умовах війни формує складне поле наукових і практичних проблем, що зумовлює актуальність комплексного дослідження сучасних викликів публічного адміністрування в Україні.

Стан дослідження

Окремі проблемні аспекти, присвячені розвитку публічного адміністрування в Україні, у своїх наукових працях розглядали: Я.О. Арбич, Т. Б. Вільчик, Н.М. Грень, О.В. Джафарова, М.П. Кобець, З.В. Красіловська, Л.О. Махова, Б.Б. Мельниченко, О.А. Моргунов, Д.С. Тихонова та багато інших. Втім незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі фактично неопрацьованим є питання сучасних викликів публічного адміністрування в Україні, зокрема таких, як цифровізація адміністративних послуг та розвиток медіації в умовах воєнного стану.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити сутність цифровізації адміністративних послуг та розвитку медіації в умовах воєнного стану, як сучасні виклики публічного адміністрування в Україні. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: охарактеризувати сучасний стан публічного адміністрування; оцінити вплив цифровізації адміністративних послуг на органи публічного адміністрування; розкрити вплив медіації на сферу публічного адміністрування.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо розкриття сутності цифровізації адміністративних послуг та розвитку медіації в умовах воєнного стану, як сучасні виклики публічного адміністрування в Україні.

Виклад основного матеріалу

Публічне адміністрування в управлінні суспільством являє собою невід'ємну частину людського буття, без якого неможлива сумісна діяльність людей і суспільства в цілому. Ефективне публічне адміністрування є одним із основних факторів соціального прогресу. Управління суспільством як головне призначення публічного адміністрування слід оцінити як акумульовані і логічно упорядковані за певними правилами знання, які представляють собою систему принципів, методів і технологій управління, розроблених на основі інформації, отриманої як емпіричним шляхом, так і в результаті використання досягнень ряду конкретних наук [1]. Тож, характерною ознакою публічного адміністрування виступає те, що воно направлене? в першу чергу? на реалізацію суспільних благ, інтересів та головних потреб, які виникають у суспільства, шляхом надання публічних послуг, вжиття заходів на забезпечення адекватного рівня життя населення, які мають соціально-культурний, економічний, духовний, освітній, медичний та інший, схожий за суттю характер [2]. Варто погодитись із точкою зору Д.В. Журавльова, Н.П. Христинченко та І.М. Шопіної, які у своєму науковому дослідженні акцентують увагу на тому, що під час дії правового режиму воєнного стану система публічного адміністрування продовжує розвиватися, оскільки припинення такого розвитку означало б не лише стагнацію суспільних відносин у сфері компетенції певної публічної інституції, а й деструктивний вплив на життєдіяльність держави і суспільства. Ефективна відсіч російській збройній агресії потребує перегляду та удосконалення правового статусу публічних адміністрацій в аспекті додержання ними принципів соціальної справедливості, особливо під час здійснення дискреційних повноважень [3].

В умовах сьогодення сфера публічного адміністрування, навіть незважаючи на правовий режим воєнного стану, продовжує розвиватись, зокрема йдеться про діджиталізацію адміністративних послуг та запровадження інституту медіації. Діджиталізація сфери надання адміністративних послуг у період воєнного стану постає як складний і суперечливий процес, у межах якого технологічні рішення тісно переплітаються з правовими, управлінськими та гуманітарними викликами. Її ефективність визначається не лише рівнем розвитку цифрових платформ, а й здатністю держави забезпечити стійкість систем, захист інформації та реальну доступність адміністративних послуг для всіх громадян навіть за умов тривалої нестабільності. ді-

джиталізація системи адміністративних послуг в Україні виступає не лише як необхідна реакція на глобальні технологічні та суспільні трансформації, але й як ключовий інструмент у протидії корупційним проявам. Здійснення переходу від аналогової до цифрової форми інформації та активне впровадження електронних сервісів створюють нові можливості для покращення ефективності, безпеки та прозорості адміністративних процесів. Окрім вказаного, на нашу думку, варто перевести більшість систем у цифрову індустрію, такі послуги, наприклад, як розмитнення авто або введення системи ввезення на територію країни предметів обмежених у обігу. Діджиталізація впливає на зменшення корупційних ризиків через обмеження особистого контакту між учасниками процесу, а також сприяє підвищенню довіри громадськості до державних інституцій. Зручність, ефективність та висока доступність цифрових сервісів створюють передумови для модернізації адміністративної сфери та вдосконалення системи надання послуг, що сприяє побудові сучасної, прозорої та високоефективної публічної адміністрації [4]. Л.Я. Самойленко та А.С. Тихомирова акцентують увагу на тому, що поліпшення ефективності використання інформаційно-комунікаційних технологій у процесі взаємодії влади та громадськості вже давно перейшло межі простої роботи урядових та місцевих веб-сайтів. Проведено значну роботу щодо трансформації платформи «Дія» та всіх її супутніх проєктів з функції допоміжного онлайн-сервісу надання державних послуг громадянам до інструменту активної взаємодії між владою та громадянами у різних сферах суспільного життя. З цією метою були розроблені нові послуги, документи, сервіси та проєкти, спрямовані на ідентифікацію осіб та надання різноманітної підтримки внутрішньо переміщеним особам та іншим категоріям населення. Україна вступила на новий етап цифрової трансформації, роблячи історичний крок у сфері використання цифрових документів. Важливим елементом цієї трансформації є посилення взаємодії з громадськістю щодо безпеки та суверенітету країни в умовах активних загроз. Реалізація зворотного зв'язку є пріоритетним завданням у вдосконаленні екосистеми «Дія», щоб забезпечити ефективний захист громадян та територіальної цілісності України [5].

Таким чином, проблема діджиталізації сфери надання адміністративних послуг в умовах воєнного стану набуває особливої складності, актуальності та важливості, оскільки розгортається на перетині нагальної потреби забезпечити безперервність функціонування держави та об'єктивних обмежень, зумовлених війною. У ситуації, коли значна частина населення змушена змінювати місце проживання, фізичний доступ до органів публічної влади ускладнюється або стає неможливим, а традиційні канали надання адміністративних послуг втрачають стабільність, цифрові інструменти фактично перетворюються на основний спосіб взаємодії громадян із державою. Саме тому діджиталізація в цих умовах перестає бути елементом поступової модернізації та набуває характеру вимушеного, прискореного процесу, що має забезпечити оперативність управлінських рішень і доступність базових сервісів. Разом із цим воєнний стан істотно загострює ті проблеми, які в мирний час могли мати другорядне значення. Порушення роботи енергетичної та телекомунікаційної інфраструктури безпосередньо впливають на стабільність електронних сервісів, а зростання кіберзагроз робить питання захисту інформаційних ресурсів і персональних даних не лише технічним, а й безпековим пріоритетом. За таких умов держава змушена шукати баланс між розширенням цифрового доступу до адміністративних послуг і необхідністю обмеження або модифікації окремих процедур з міркувань національної безпеки, що неминуче відбивається на змісті та якості правового регулювання.

Розвиток публічного адміністрування, який супроводжується рядом трансформаційних процесів, а тому числі й діджиталізацією, зумовлює виникнення конфліктів у цій сфері, з метою вирішення у діяльність даного сектору поступово запроваджу-

ється інститут медіації. К.М. Майстренко слушно зазначає, що позитивними перевагами при вирішенні конфліктів в системі публічного управління, є такі: медіатор досліджує різні сторони конфлікту, на основі яких може сформувати прийнятне для обох сторін рішення. Більше того, медіатор не відстоює позицію однієї зі сторін;— процес проведення медіації проходить за досить короткий проміжок часу, ніж судовий розгляд;— витрати на оплату гонорару медіатору значно менші, ніж витрати на юридичний супровід судового розгляду;— у процесі процедури медіації гарантується абсолютна конфіденційність, а це дуже важливо в публічно-му управлінні. Ні медіатор, ні сторони не мають права без взаємної згоди розкрити інформацію, яка стала їм доступною у процесі процедури медіації [6]. Разом із тим, попри всі позитивні моменти, на сьогоднішній день процес впровадження медіації у публічне управління ускладнюється низкою факторів. Насамперед, проблемою є недостатня нормативно-правова визначеність медіації саме у сфері публічного управління. Окрім того, важливою проблемою є інституційна неготовність органів публічної влади до використання медіації. Традиційно, публічне управління орієнтоване на адміністративно-командні методи, формальні процедури та ієрархічну відповідальність, тоді як медіація передбачає діалог, рівність сторін і добровільність участі, що не завжди узгоджується з управлінською практикою. Також, як видається, суттєвим бар'єром виступає обмежена правова та управлінська культура як посадових осіб, так і громадян. Низький рівень обізнаності щодо сутності, переваг і меж медіації призводить до недовіри до цього механізму та сприйняття його як неформального або неефективного способу вирішення публічних конфліктів.

Висновки

Таким чином, проведений у роботі аналіз дає змогу дійти до висновку, що публічне адміністрування в Україні в умовах воєнного стану зазнає не лише ситуативних змін, а й глибокої структурної трансформації, яка матиме довгострокові наслідки для всієї системи державного управління, в тому числі й у повоєнний період. Цифровізація адміністративних послуг і розвиток медіації постають не як допоміжні інструменти, а як стратегічні напрями, здатні забезпечити безперервність публічного управління, підвищити його стійкість та зберегти орієнтацію на потреби людини навіть в умовах надзвичайних викликів. Запровадження цифрових рішень довело свою ефективність як механізм оперативного реагування, мінімізації бюрократичних процедур і зниження ризиків, пов'язаних з фізичним доступом до органів влади, водночас висвітливши проблеми нерівного доступу, кібербезпеки та інституційної готовності. Розвиток медіації, у свою чергу, засвідчив потенціал альтернативних способів врегулювання публічно-правових і соціальних конфліктів як інструменту збереження суспільної стабільності, довіри до влади та зменшення навантаження на судову систему в кризових умовах. Сукупно ці процеси демонструють, що сучасні виклики публічного адміністрування в Україні не обмежуються адаптацією до воєнного стану, а формують нову управлінську парадигму, орієнтовану на гнучкість, технологічність і партнерську взаємодію з громадянами. Саме в цьому контексті подальший розвиток цифровізації та медіації слід розглядати як невід'ємну складову післявоєнного відновлення держави та модернізації системи публічного управління загалом.

Література

1. Чернов С. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід : монографія / За заг. ред. Сергія Чернова, Валентини Воронкової, Віктора Банаха та ін. ; Запоріз. держ. інж. акад. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 602 с.

2. Чернишова В.Ю., Зущи Є.Ю. Стан публічного адміністрування в Україні та на міжнародному рівні. Київський юридичний журнал. Вип. № 6. 2024 URL: https://journals.fpk.kyiv.ua/index.php/kyivlawjournal/article/view/69/64

АНОТАЦІЯ

Наголошено, що проблема діджиталізації сфери надання адміністративних послуг в умовах воєнного стану набуває особливої складності, актуальності та важливості, оскільки розгортається на перетині нагальної потреби забезпечити безперервність функціонування держави та об'єктивних обмежень, зумовлених війною. У ситуації, коли значна частина населення змушена змінювати місце проживання, фізичний доступ до органів публічної влади ускладнюється або стає неможливим, а традиційні канали надання адміністративних послуг втрачають стабільність, цифрові інструменти фактично перетворюються на основний спосіб взаємодії громадян із державою. Саме тому діджиталізація в цих умовах перестає бути елементом поступової модернізації та набуває характеру вимушеного, прискореного процесу, що має забезпечити оперативність управлінських рішень і доступність базових сервісів.

Узагальнено, що публічне адміністрування в Україні в умовах воєнного стану знає не лише ситуативних змін, а й глибокої структурної трансформації, яка матиме довгострокові наслідки для всієї системи державного управління, в тому числі й у повоєнний період. Цифровізація адміністративних послуг і розвиток медіації постають не як допоміжні інструменти, а як стратегічні напрями, здатні забезпечити безперервність публічного управління, підвищити його стійкість та зберегти орієнтацію на потреби людини навіть в умовах надзвичайних викликів.

Наголошено, що сьогоднішній день процес впровадження медіації у публічне управління ускладнюється низкою факторів. Насамперед, проблемою є недостатня нормативно-правова визначеність медіації саме у сфері публічного управління. Окрім того, важливою проблемою є інституційна неготовність органів публічної влади до використання медіації.

Ключові слова: медіація, адміністративні послуги, публічне адміністрування, діджиталізація, воєнний стан.

3. Журавльов Д.В., Христинченко Н.П., Шопіна І.М. Розвиток системи публічного адміністрування за умов правового режиму воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. № 9/2023 URL: http://lsej.org.ua/9_2023/54.pdf

4. Козловська А. К., Чвалюк А. М. Діджиталізація системи адміністративних послуг в Україні як інструмент запобігання та протидії корупційним проявам // Пріоритетні напрями досліджень в науковій та освітній діяльності: зб. матер. X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19-20 грудня 2023 р.) . – Львів: Львівський науковий форум, 2023. С. 140-141.

5. Самойленко Л. Я., Тихомирова А. С. Діджиталізація адміністративних послуг в умовах воєнного стану на прикладі сервісу «Дія». Інвестиції: практика та досвід, 2024. С. 241-246. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.10.241

6. Майстренко, К. М. (2023). Медіація як сучасна технологія вирішення конфліктів в системі публічного управління. Інвестиції: практика та досвід, 5, С.120-124.

Simonovych Davyd Volodymyrovych,
Professor of the Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great rInterregional Academy of Personnel Management Doctor of Law, Senior Research Fellow
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0285-4005

It is emphasized that the problem of digitalization of the sphere of provision of administrative services under martial law acquires particular complexity, relevance and importance, since it unfolds at the intersection of the urgent need to ensure the continuity of the functioning of the state and objective restrictions caused by the war. In a situation where a significant part of the population is forced to change their place of residence, physical access to public authorities becomes difficult or impossible, and traditional channels for providing administrative services lose their stability, digital tools actually become the main way of interaction between citizens and the state. That is why digitalization in these conditions ceases to be an element of gradual modernization and

takes on the character of a forced, accelerated process that should ensure the efficiency of management decisions and the availability of basic services.

It is summarized that public administration in Ukraine under martial law is undergoing not only situational changes, but also a deep structural transformation, which will have long-term consequences for the entire system of public administration, including in the post-war period. The digitalization of administrative services and the development of mediation appear not as auxiliary tools, but as strategic directions capable of ensuring the continuity of public administration, increasing its stability and maintaining an orientation to human needs even in conditions of extraordinary challenges.

It is emphasized that today the process of introducing mediation into public administration is complicated by a number of factors. First of all, the problem is the insufficient regulatory and legal certainty of mediation in the field of public administration. In addition, an important problem is the institutional unpreparedness of public authorities to use mediation.

Keywords: mediation, administrative services, public administration, digitalization, martial law.

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ В УКРАЇНІ

ГДАНСЬКИЙ Назар Миколайович - викладач кафедри кримінального права та процесу Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0006-6553-5104
УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.68

У статті досліджено правові механізми вдосконалення системи адміністративних стягнень в Україні як інструменту забезпечення законності та правопорядку. Визначено, що система адміністративних стягнень виконує не лише каральну функцію, а й превентивну та виховну, спрямовану на запобігання правопорушенням і формування правової свідомості учасників адміністративних відносин. Проаналізовано чинне адміністративно-деліктне законодавство, зокрема Кодекс України про адміністративні правопорушення, і виявлено його обмежену гнучкість та наявність застарілих підходів. Встановлено потребу перегляду видів стягнень, порядку їх призначення та механізмів реалізації для підвищення ефективності, посилення превентивного потенціалу й забезпечення індивідуалізації відповідальності. Узагальнено, що вдосконалення правових механізмів адміністративних стягнень дозволить підвищити ефективність відповідальності, посилити превентивну роль стягнень, забезпечити захист прав і свобод людини та зміцнити принципи правової держави в Україні.

Ключові слова: адміністративні стягнення, система адміністративних стягнень, адміністративні правопорушення, адміністративна відповідальність, правові механізми, адміністративно-деліктне законодавство, цифровізація.

Постановка проблеми

Система адміністративних стягнень є одним із ключових інструментів реалізації державної політики у сфері забезпечення законності та правопорядку. Вона виконує не лише каральну, а й превентивну та виховну функції, спрямовані на запобігання адміністративним правопорушенням і формування належного рівня правосвідомості учасників адміністративних правовідносин. Ефективність функціонування зазначеної системи безпосередньо залежить від її відповідності сучасним соціально-економічним умовам, принципам верховенства права, правової визначеності та пропорційності юридичної відповідальності.

В умовах трансформації публічного управління, цифровізації адміністративних процесів, а також євроінтеграційного курсу України особливої актуальності набуває проблема вдосконалення правових механізмів застосування адміністративних стягнень. Чинне адміністративно-деліктне законодавство, зокрема Кодекс України про адміністративні правопорушення, значною мірою зберігає риси застарілої регуляторної моделі, що не завжди забезпечує ефективний баланс між публічними інтересами держави та правами і свободами особи. Це зумовлює необхідність комплексного перегляду підходів до визначення видів адміністративних стягнень, порядку їх призначення та механізмів реалізації.

Стан дослідження проблеми

Науково-теоретичний аналіз правових механізмів удосконалення системи адмі-

ністративних стягнень в Україні здійснювався низкою українських дослідників, серед яких: Білоус В., Бойко І., Гуджій А., Гуджій Т., Маслак О., Мушенок В., Осадчий А., Ситніченко О. Тернущак М., Шульга Є. та інші.

Метою статті є дослідження правових механізмів удосконалення системи адміністративних стягнень в Україні.

Виклад основного матеріалу

Система адміністративних стягнень в Україні становить складну сукупність правових засобів реагування держави на адміністративні правопорушення та відіграє важливу роль у механізмі забезпечення публічного порядку й дисципліни. Її правова природа зумовлюється поєднанням карального впливу з превентивною та виховною спрямованістю, що вимагає чіткого нормативного врегулювання підстав, меж і порядку застосування адміністративних стягнень.

Система адміністративних стягнень сьогодні закріплена широким рядом законодавчих актів, головне місце серед яких займає чинний КУпАП. Однак слід вказати і на наявність багатьох актів різної галузевої належності, що закріплюють різні види адміністративних стягнень, які є свідченням відсутності належного рівня систематизації адміністративно-деліктного законодавства. Окрім того, слід вказати на відсутність законодавчого закріплення дефініції, що визначала б сутність системи адміністративних стягнень, що, на нашу думку, є недоопрацюванням і дозволяє тлумачити дане поняття довільно [1, с. 168].

Правові механізми вдосконалення системи адміністративних стягнень насамперед пов'язані з оновленням адміністративно-деліктного законодавства відповідно до сучасних принципів права. Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення, прийнятий ще за радянських часів, не повною мірою відповідає вимогам правової визначеності, індивідуалізації відповідальності та пропорційності втручання держави у сферу прав і свобод людини. Це проявляється, зокрема, у формалізованому підході до призначення адміністративних стягнень, обмежених можливостях врахування особи правопорушника, характеру вчиненого проступку та ступеня його суспільної шкідливості.

Як зазначає Маслак О. В., «проведений аналіз нормативно-правових актів дає зрозуміти, що зміст усього масиву адміністративних стягнень, закріплених у КУпАП, не розкривається належним чином у жодному з них, так само відсутній і однозначний понятійний апарат у цій сфері. Йдеться, зокрема, про відсутність чітких тлумачень суті попередження, позбавлення спеціального права, наданого громадянинові, виправних робіт, адміністративного арешту та арешту з утриманням на гауптвахті, щодо яких законодавець обмежився виключно вказівкою на форму винесення, строк застосування, місце відбування цих стягнень тощо, внаслідок чого про їх реальний ресурс не мають достатніх даних ані суб'єкти їх накладення, ані інші суб'єкти відповідних правовідносин, що значно ускладнює правозастосовну діяльність та мінімізує їх реальне використання» [2, с. 132].

До того ж, такі науковці, як Гуржій Т. О., Мушенок В. В., Гуржій А. В., Ситніченко О. М., вважають, що наразі чинне адміністративне законодавство не дає повного та всебічно обґрунтованого визначення адміністративної відповідальності. У статті 23 КУпАП міститься вказівка про те, що мірою адміністративної відповідальності є адміністративне стягнення, що застосовується з метою перевиховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і запобігання вчиненню правопорушень. Тобто, поняття «адміністративної відповідальності» у чинному вітчизняному законодавстві не є остаточним та потребує доопрацювання» [3, с. 52].

Ще одним аргументом є те, що «вітчизняний КУпАП передбачає відповідальність не за будь-які адміністративні правопорушення, а лише за ті з них, що тягнуть за собою адміністративні стягнення (як відомо, таку властивість мають виключно адміністративні проступки). Відпові-

дальність за інші види адміністративних правопорушень регулюється Кодексом адміністративного судочинства України, статутами і положеннями про дисципліну та іншими нормативними актами. Дія КУпАП на них не поширюється. За таких умов постановка питання про невідповідність назви й змісту чинного КУпАП є цілком логічною» [4, с. 81].

Отже, з огляду на зазначене, одним із ключових напрямів удосконалення правових механізмів є перегляд системи видів адміністративних стягнень з метою забезпечення їх гнучкості та ефективності. Йдеться не лише про розширення переліку альтернативних стягнень, а й про оптимізацію співвідношення між майновими та немайновими заходами впливу, що дозволило б мінімізувати надмірний фіскальний характер адміністративної відповідальності та посилити її превентивний потенціал. У цьому контексті особливої уваги заслуговує впровадження заходів, орієнтованих на відновлення правопорядку та правосвідомості, а не виключно на покарання правопорушника.

Варто зазначити, що у ВРУ зареєстровано проєкт Кодексу України про адміністративні проступки (рег. № 11386 від 28.06.2024 р.), який повинен замінити Кодекс України про адміністративні правопорушення [5]. Серед основних новацій проєкту передбачено оновлення переліку адміністративних стягнень та інших правових наслідків учинення адміністративних проступків, а також зміну підходу до визначення розмірів штрафів, які диференціюються за десятьма категоріями залежно від ступеня тяжкості адміністративних проступків.

Важливим елементом правового механізму є також удосконалення процедури призначення та реалізації адміністративних стягнень. Забезпечення змагальності, доступу до правової допомоги, обґрунтованості та мотивованості рішень уповноважених органів є необхідною передумовою дотримання стандартів справедливого адміністративного провадження. У цьому аспекті актуалізується питання гарантій особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, а також ефективних механізмів оскарження відповідних рішень.

Нормативні умови накладення адміністративних стягнень є складовою механізму адміністративно-юрисдикційної діяльності та відображають реалізацію базових принципів застосування заходів адміністративного примусу.

Відповідно до положень КУпАП стягнення за адміністративні правопорушення накладаються в межах, які визначені законодавством. Встановлення у статті 38 КУпАП граничних строків притягнення до адміністративної відповідальності визначає допустимі межі державного реагування на адміністративні правопорушення та сприяє забезпеченню правової визначеності й стабільності регулювання адміністративних правовідносин.

Водночас, індивідуалізуючи відповідальність у разі накладення стягнень, враховуються характер вчиненого правопорушення, властивості особи порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність. Разом з тим, індивідуалізація відповідальності не враховується в разі накладення стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зокрема зафіксовані в автоматичному режимі, та за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису) [6, с. 208].

Окремого значення набуває цифровізація адміністративно-деліктних процедур, яка відкриває нові можливості для підвищення прозорості та оперативності застосування адміністративних стягнень.

Останніми роками Україна цілеспрямовано рухається в напрямку розвитку цифрових технологій, їх впровадження у всі сфери життєдіяльності. Категорія «цифровізація» вже міцно увійшла як у національне правове поле, так і в практичну діяльність. Його авторство пов'язують із директором медіа-лабораторії Массачусетського технологічного інституту Ніколасом Негропонте, який в середині 90-х років XX століття в своїй книзі «Being Digital» («Бути цифровим») описує процеси посту-

пової цифровізації суспільства. Автор був переконаний, що в майбутньому все що можливо обов'язково буде оцифровано. В своїй роботі автор заклав підґрунтя для сучасного використання терміну «цифровізація» [7, с. 11].

Широке застосування цифрових технологій у повсякденній діяльності суб'єктів публічного адміністрування обумовлює перетворення кількісних змін у нову якість [8, с. 27]. Водночас запровадження електронних інструментів має супроводжуватися належним нормативним забезпеченням, що унеможливлює порушення принципів законності, персоніфікації відповідальності та захисту персональних даних.

Таким чином, удосконалення системи адміністративних стягнень в Україні потребує комплексного підходу, що поєднує оновлення матеріальних і процесуальних норм, впровадження європейських стандартів адміністративної відповідальності та розвиток сучасних правових механізмів їх реалізації. Це дозволить забезпечити ефективний баланс між публічними інтересами держави та необхідністю належного захисту прав і свобод людини.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що система адміністративних стягнень є важливим елементом механізму адміністративної відповідальності та одним із ключових інструментів забезпечення законності й правопорядку в Україні. Її ефективність значною мірою визначається рівнем нормативної визначеності, відповідністю сучасним суспільним викликам, а також здатністю забезпечувати баланс між публічними інтересами держави та правами і свободами особи.

Водночас обґрунтовано, що подальший розвиток системи адміністративних стягнень потребує комплексного вдосконалення правових механізмів їх встановлення та застосування з урахуванням принципів пропорційності, індивідуалізації відповідальності й правової визначеності. Актуальним є перегляд чинного адміністративно-деліктного законодавства з метою посилення превентивної спрямованості адміністративних стягнень, підвищення ефективності процедури їх призначення та реалізації, а також забезпечення належних гарантій захисту прав осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності.

Література

1. Шульга Є. В. Теоретико-правові підходи до поняття системи адміністративних стягнень. URL: http://lsej.org.ua/2_2018/46.pdf.

2. Маслак О. В. Проблемні аспекти системи адміністративних стягнень в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 131-134.

3. Гуржій Т. О. та ін. Адміністративна відповідальність у системі забезпечення державою захисту права інтелектуальної власності особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 49-54.

4. Гуржій Т., Гуджій А. Удосконалення законодавства про відповідальність за адміністративні проступки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 78-87.

5. Кодекс України про адміністративні проступки має замінити КУпАП: зареєстровано проєкт. URL: https://medoc.ua/blog/kodeks-ukrani-pro-administrativni-prostupki-ma-zaminiti-kupap-zarestrovano-prokt-.

6. Тернущак М. М., Білоус В. Т. Адміністративні стягнення: правова характеристика, порядок та строки накладення. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 2 (15). С. 203-212.

7. Бойко І. Цифрові технології в адміністративній процедурі. Digital Trends and Anti-Corruption Reforms in Public Administration: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. С. 11-19.

8. Осадчий А. Ю. Цифровізація адміністративних процедур. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук. практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 26-30.

Hdanskyi N.

LEGAL MECHANISMS FOR IMPROVING THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE PENALTIES IN UKRAINE

The study found that the system of administrative penalties is an important element of the administrative liability mechanism and one of the key instruments for ensuring legality and law and order in Ukraine. Its effectiveness is largely determined by the level of regulatory certainty, its relevance to contemporary social challenges, and its ability to strike a balance between the public interests of the state and the rights and freedoms of individuals. It has been substantiated that the current administrative tort legislation of Ukraine, in particular the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, needs to be systematically updated, taking into account the principles of the rule of law, proportionality, individualization of legal responsibility, and legal certainty. The preservation of outdated approaches to determining the types of administrative penalties and the procedure for their application negatively affects the preventive potential of administrative liability and reduces the level of trust in the activities of public authorities. It has been proven that the improvement of legal mechanisms of the administrative penalty system should be carried out by reviewing their content and functional purpose. It has been established that an important component of improving the administrative penalty system is to improve the quality of the procedure for their imposition and implementation. Ensuring adequate guarantees, the motivation of decisions by authorized bodies, and the real possibility of judicial and administrative appeal will contribute to improving the level of protection of the rights of persons brought to administrative responsibility and strengthening the principle of fairness in administrative proceedings. The implementation of a comprehensive approach to reforming the legal mechanisms of administrative penalties will strengthen their preventive role, ensure an adequate level of protection of human rights and freedoms, and establish the principles of the rule of law in Ukraine.

Key words: *administrative penalties, system of administrative penalties, administrative offenses, administrative liability, legal mechanisms, administrative tort legislation, digitization.*

ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ТА АКЦЕПТУ ТУРИСТИЧНОГО ДОГОВОРУ

ГЛАДКИЙ Сергій - аспірант Західноукраїнського національного університету

https://orcid.org/0009-0000-6476-4083

УДК 347.45/.47:338.48(477)

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.69

У статті досліджується правове регулювання туристичних договорів в Україні, зокрема порядок їх укладення, акцепт, істотні умови та виконання зобов'язань. Розглянуто договори туристичного, екскурсійного та готельного обслуговування, визначено права та обов'язки сторін, механізми захисту споживачів і підстави зміни або припинення договору. Підкреслено значення удосконалення законодавства та впровадження сучасного міжнародного досвіду для розвитку туристичної галузі.

Ключові слова: туризм, договір, акцепт, туристичні послуги, справедливість договірних умов, порядок укладання і виконання, виконання зобов'язань, захист цивільних прав.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Туризм - це тимчасовий переїзд людини з місця, де вона постійно проживає, з метою відпочинку, пізнання, оздоровлення тощо, без заняття діяльністю, що приносить прибуток, у місці перебування. Туристичний договір є важливим етапом у процесі підготовки до подорожі. Від правильності його укладання залежить і майбутній відпочинок туриста.

Проблематика дослідження туристичних договорів є відносно новою для української цивілістики. Особливості укладення цих договорів зумовлені, насамперед, тим, що крім загального цивільно-правового регулювання, на них поширює дію законодавство у сфері захисту прав споживачів і ліцензійні умови провадження діяльності у сфері туризму тощо. Тому необхідно звернути увагу на форму та порядок укладення договорів щодо надання туристичних послуг з метою запобігання конфліктним ситуаціям на практиці та порушенням прав громадян.

Аналіз останніх публікацій. Проблемами укладення цивільно-правових договорів займалися чимало науковців: У. Б. Андрусів, О. А. Беляневич, В. С. Бєлих, М. Є. Василенко, Я. В. Вольвач, Н. Ю. Голубєва, М. М. Гудима, Н. В. Камінська, А. В. Луць, В. В. Сергієнко, Н. В. Сірик, Я. М. Шевченко, Р. І. Яворський та багато інших. Окремі питання щодо регулювання туристичних послуг досліджувалися в дисертаціях О. Ю. Серьогіна, М. М. Гудими. Проте, малодослідженими залишаються питання щодо порядку та умов укладення, а також поняття та змісту акцепту туристичного договору.

Метою статті є визначення порядку і форми укладення, в також акцепту туристичного договору, його предмету та справедливості істотних умов, аналіз особливостей виконання зобов'язань та захисту цивільних прав сторін.

У статті застосовувались наступні методи дослідження: загальнонаукові (теоретичні, емпіричні та емпірико-теоретичні), а також спеціальні, що забезпечували структурованість та систематичність роботи, сприяли аналізу основних понять та конструкцій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Договір – це форма документального підтвердження партнерських відносин, що

закріплює предмет та умови, взаємні права та обов'язки сторін, наслідки порушення домовленостей, що опосередковує взаємини у процесі надання різноманітних послуг тощо. На думку С.С. Святошнюка можна виокремити наступні ознаки договору: «1) домовленість завжди є взаємною згодою сторін; 2) така домовленість спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків; 3) домовленість може встановлюватися як між двома, так і між більшою кількістю осіб» [1, с. 150].

Туристичними визнаються договори щодо туристичного, екскурсійного і готельного обслуговування. Договір на туристичне обслуговування є окремою угодою, згідно якої туроператор чи турагент за замовленням туриста надає комплекс туристичних послуг за обумовлену плату. Туристичні послуги полягають у тимчасовому розміщенні туриста в готелі, кемпінгу, мотелі, інших місцях проживання, послуги з харчування, екскурсійно-інформаційного, транспортного, іншого обслуговування, а також послуги із страхування життя чи здоров'я туриста, його відповідальності перед іншими особами, що включаються до вартості послуг із тимчасового розміщення туриста, а також вартості туристичного ваучера.

Договір такий укладається у письмовій формі або шляхом видачі ваучера та навіть у електронній формі. Договір повинен визначати умови, обсяг і якість надання послуг, термін дії, порядок оплати і розрахунків, права та обов'язки його сторін, а також їх відповідальність при невиконанні чи неналежному виконання встановлених умов. Договір між суб'єктами туристичної діяльності та туристами вважається укладеним із моменту оплати вартості поїздки і видачі туристу або керівнику групи відповідного туристичного ваучера. При виникненні договірних відносин виникають права та обов'язки у його сторін. Знання власних прав та обов'язків як суб'єктами туристичної діяльності, так і споживачами туристичних послуг допоможе уникнути проблеми під час відпочинку.

Зокрема, захист прав споживачів послуг у сфері туризму гарантовано Цивільним та Господарським кодексами, законами України «Про туризм», «Про захист прав споживачів», «Про ліцензування видів господарської діяльності», іншими правовими актами. Так, у пункті 17 частини 1 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено: «послуга – це діяльність виконавця з надання (передання) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, здійснювана за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб» [2].

Як бачимо, законом не дано окремого визначення «туристичних послуг», воно входить до поняття «послуга». Проте, Закон України «Про туризм» зазначає: «туристичний продукт – це попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, що поєднує не менше ніж дві такі послуги, які реалізують або пропонують для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги з перевезення, розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції) тощо» [3].

Отож, споживачі туристичних послуг можуть захищати свої права за правовими нормами, що передбачені для захисту прав усіх споживачів та відповідно до законодавства, що регулює надання саме туристичних послуг.

Учасниками правовідносин, які виникають при наданні таких послуг, крім споживача, також є юридичні й фізичні особи, що створюють туристичний продукт, а саме надають визначені договором туристичні послуги (перевезення, тимчасове розміщення, харчування, курортне, екскурсійне, спортивне, розважальне, інше обслуговування) або здійснюють посередницьку діяльність щодо надання туристичних послуг.

На думку Н. Зільник потрібно внести зміни до статті 20 Закону України «Про туризм» замінивши «договір на туристичне обслуговування» на «договір про надання туристичних послуг» та визначивши його наступним чином: «Під договором про надання туристичних послуг слід розуміти договір, за яким одна сторона (туроператор) зобов'язується за замовленням другої сторони (туриста) надати комплекс туристичних

послуг, які споживаються в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а турист зобов'язується оплатити зазначені послуги, якщо інше не встановлено договором» [4, с. 28].

Зокрема, до укладення туристичного договору туроператор чи турагент має надати туристам інформацію щодо: 1) основних вимог до оформлення документів (паспорт, віза), зокрема інформацію щодо строків їх оформлення; 2) місцезнаходження та реквізитів туроператора (турагента), наявності у них ліцензії для здійснення туристичної діяльності, сертифікатів відповідності; 3) медичних протипоказань при певних захворюваннях чи фізичних вадах, при вікові туриста; 4) розміру фінансового забезпечення турагента чи туроператора у випадку неплатоспроможності його чи банкрутства, а також дані кредитної установи, що надала це забезпечення і т.д.

Також ще до надання туристичних послуг на вимогу споживачів повинна бути надана інформація щодо умов публічного (типового) договору про надання туристичних послуг (якщо він такий є); характеристика транспортних засобів, які здійснюють перевезення, зокрема їх види, категорії, терміни сполучення рейсів (за умови, якщо перевезення передбачено договором); програма туру; характеристика готелів, інших місць тимчасового розміщення туристів, зокрема місце їх розташування, класифікація згідно законів країни перебування, також відомості про відповідність послуг готелю вимогам, правила тимчасового проживання, порядок оплати та строки готельного обслуговування; про об'єкти природи, звичаї місцевого населення, пам'ятки історії, культури, об'єкти туристичного показу, які перебувають під охороною, санітарну й епідеміологічну обстановку, стан природного середовища; про правила в'їзду та виїзду стосовно країни (місця), умови там перебування; про способи та види забезпечення харчування у поїздці; про дату, час початку й закінчення туристичного обслуговування, тобто його тривалість; про тематику та види екскурсійного обслуговування, а також порядок супроводу туристів, їх зустрічей і проводів; щодо мінімальної кількості подорожуючих у групі, терміни їх інформування, що поїздка не відбудеться у разі недобору групи; відомості щодо страхової організації, яка забезпечує страхування ризиків, що пов'язані із туристичним обслуговуванням, розмір страхових відшкодувань, умови та порядок їх виплати; щодо ціни туристичного обслуговування та порядку здійснення оплати; про місце знаходження організації, уповноваженої на прийняття претензій від туристів, про контакти українських дипломатичних установ у місцях чи країнах тимчасового перебування, а також місцевих служб, звернутись до яких можна при виникненні труднощів під час поїздки.

Згідно ст. 627 Цивільного кодексу України, справедливість договірних умов ґрунтується на засадах: «свободи договору, добросовісності та розумності» [5], що відображає баланс інтересів сторін, а також відсутність примусу і відповідність законодавству. Умови є несправедливими, якщо створюють істотний дисбаланс у правах та завдають шкоду одній зі сторін.

Акцепт туристичного договору є прийняття умов публічної оферти туристом, про що свідчить оплата туру, підписання договору чи натискання «забронювати» на сайті. Тобто акцепт означає згоду із умовами подорожі та із виникненням зобов'язань між сторонами. Отже, можна визначити наступні способи акцепту: підписання договору, оплата рахунку, відправка заявки щодо бронювання. Акцепт, що здійснюється через інтернет (месенджери або e-mail), має також юридичну силу. Акцептуючи договір, турист підтверджує умови, та діє в інтересах осіб, які зазначені в заявці. При акцепті туроператор бере зобов'язання надати комплекс послуг (переліт, проживання, страхування тощо). У даному випадку дещо обмежена свобода договору, тому що турист або погоджується із запропонованими умовами та приймає їх, або не укладає туристичний договір, він не може змінити встановлених умов публічної оферти.

Варто зазначити, що істотними умовами у туристичному договорі, як правило, виступають: термін перебування у місці, де надається туристичний продукт із зазначенням дати початку і закінчення; готелі, інші

місця розміщення, їх вид, категорія та місце розташування, порядок і строк оплати готельного обслуговування; характеристика транспортних засобів, які здійснюють перевезення, їх вид та категорія, дата, час, місце відправлення і повернення (за умови якщо перевезення передбачено у комплексі туристичних послуг); програма туристичних послуг; способи та види надання харчування; мінімальна кількість туристів, а також строк їх інформування, що в разі недобору групи подорож не відбудеться; місцезнаходження та реквізити інших суб'єктів, які надають туристичні послуги, що включені до даної подорожі; види екскурсійних та інших послуг, що входять до туристичного продукту; вартість і порядок оплати туристичного обслуговування, а також форма розрахунку; страховик, який здійснює обов'язкове та/чи добровільне страхування за бажанням туриста, ризиків, що пов'язані із забезпеченням туристичних послуг; правила в'їзду до місця/країни тимчасового розміщення і перебування там тощо [6].

Як туроператор чи турагент, так і туристи можуть вимагати внесення певних змін у договір чи розірвання останнього у зв'язку із істотними змінами обставин, які були при укладенні договору.

Зокрема, до істотних змін обставин відносять: погіршення умов подорожі; підвищення транспортних тарифів; зміна термінів подорожі; введення нових чи підвищення існуючих ставок податків, зборів, інших обов'язкових платежів; суттєва зміна курсу валют; інші підстави лише за домовленістю сторін.

Турист може відмовитися від виконання договору до початку подорожі, якщо оплатить турагенту або туроператору понесені ними витрати за надані до зазначеного повідомлення послуги. Туроператор чи турагент має також право відмовитися від договору, проте тільки за умови відшкодування збитків туристові, що були заподіяні внаслідок розірвання договору, окрім випадків, коли це відбулося із вини туриста. Наявність таких збитків повинна бути підтверджена туристом.

Зміна ціни, погодженої сторонами, можлива тільки у випадках, визначених договором, і лише при істотній зміні обставин, які вище перелічені, але не пізніше 10 днів до початку подорожі у випадку, коли тривалість її становить більше 10 днів, за 5 - якщо тривалість її становить 2 -10 днів, за 48 год. - якщо тривалість її становить один день [3]. Водночас збільшення ціни не може перевищувати 5 відсотків встановленої ціни. В разі перевищення 5 відсотків, туристи можуть відмовитися від договору, водночас туроператор або турагент повинен повернути їм усі раніше внесені кошти.

Туроператор чи турагент у договорі можуть обмежити власну відповідальність подвійною вартістю туристичних послуг, якщо вони перед туристом несуть одноособову відповідальність за шкоду, що може виникнути у турі внаслідок дій чи бездіяльності одного із виконавців зазначених у договорі послуг.

Договір про екскурсійне обслуговування є угодою, згідно із якою суб'єкт, який здійснює туристичну діяльність, надає за встановлену плату обслуговування екскурсанту, істотною частиною предмету якого виступають послуги екскурсовода загальною тривалістю найбільше 24 години. Проте, зазначені послуги не містять послуги із розміщення. Цей договір може бути укладеним також шляхом видачі ваучера. Водночас, особа, що надає вищезазначені послуги, до укладення договору на екскурсійне обслуговування зобов'язана надати екскурсанту усю достовірну та необхідну інформацію стосовно особливостей та видів екскурсійного обслуговування, про строки і порядок оплати, щодо кваліфікації екскурсовода, а також на прохання екскурсанта іншу інформацію щодо екскурсійних послуг.

Договором у сфері готельного обслуговування є угода, згідно якої одна сторона (наприклад, готель) за дорученням проживаючого надає платні послуги щодо тимчасового проживання (зокрема, ночівлі) у адаптованому для цих цілей житловому приміщенні (номері), а також виконує чи організовує виконання передбачених договором послуг, зокрема: обслуговування житлового приміщення, збереження майна проживаючого, харчування (ресторанного обслуговування),

інші послуги, що надаються відповідно до визначеної категорії готелю.

Готель, який надає послуги із розміщення, повинен до укладення такого договору надати необхідну і достовірну інформацію щодо послуг з готельного обслуговування, їх особливостей та видів, про порядок та строки оплати послуг і т.д. Договір у сфері надання готельних послуг, як і інші туристичні договори, укладається письмово, а також у порядку прийняття готелем заявки на бронювання за допомогою Інтернет, телефонного, поштового, іншого виду зв'язку, що дозволяє визначити особу, від якої така заявка надходить. Як зазначає А.В. Устінський: «При укладенні (бронюванні) договору про надання готельних послуг за допомогою мережі Інтернет договір вважається укладеним за умови отримання замовником на свою електронну адресу підтвердження виконавця (електронного листа)» [7, с. 95]. Отже, договір про готельне обслуговування вважається укладеним із моменту одержання підтвердження готелю щодо прийняття замовлення і вказівки початку надання готельних послуг із визначеного часу.

Ваучер – це окрема форма письмового договору у сфері туристичного чи екскурсійного обслуговування. У ньому мають міститися дані: найменування і місцезнаходження суб'єкта, що здійснює туристичну діяльність, номер ліцензії на зазначений вид діяльності, його юридична адреса; також прізвище, ім'я, по батькові одного туриста чи членів групи (якщо поїздка групова); назва, контактні дані готелю (іншого об'єкта розміщення), його категорія та вид, режим харчування; види і строки надання туристичних послуг, а також їх вартість; розмір і межі відповідальності туроператора (іншого суб'єкта туристичної діяльності); дата видачі ваучера тощо.

Як бачимо, укладаючи туристичний договір, важливо переконатися, що: 1) даний туроператор має потрібну ліцензію та фінансове забезпечення власної цивільної відповідальності у вигляді гарантій кредитної установи чи банку в разі його неплатоспроможності або порушення процесу щодо визнання його банкрутом: «Туроператор зобов'язаний забезпечити дотримання мінімального розміру фінансового забезпечення своєї цивільної відповідальності (гарантією банку або іншої кредитної установи) перед туристами, встановленого статтею 15 Закону України «Про туризм», протягом строку дії ліцензії» [8]; 2) послуги, що надаються туроператором чи турагентом, відповідним чином сертифіковані; 3) екскурсоводи, гіди-перекладачі, провідники, фахівці туристичного супроводу, які надають туристичні послуги, повинні мати для цього відповідний дозвіл. Окрім того, інформація щодо обов'язкового страхування повинна бути доведена туроператором до відома туристів перед укладенням туристичного договору. Страхування має забезпечити медичну допомогу подорожуючим та відшкодування витрат, понесених ними при настанні страхового випадку у країні чи місці, які ними відвідуються.

Таким чином, для запобігання порушенню своїх прав необхідно зберігати усі документи: квитанції, підтвердження бронювання, чеки та інші документи, що можуть стати доказами в разі виникнення спорів. За правопорушення у галузі туризму відповідальність передбачена статтею 30 Закону України «Про туризм». Всі розбіжності, що можуть виникнути із туристичного договору чи в зв'язку із ним вирішуються між сторонами шляхом переговорів. При неможливості їх вирішення, розглядаються в судах у порядку, встановленому законодавством України. Зокрема, як зазначають А. В. Роговий, І. В. Безуглий: «на підставі судових рішень туристам повертають кошти й розривають договори про надання туристичних послуг із посиланням на захист прав споживачів. Але обов'язковою умовою для цього є порушення прав туриста. Як приклад, це може бути встановлення факту обізнаності і туриста, і туроператора про неможливість польоту/подорожі. Якщо подорож було призначено на травень 2020 року, турист ініціював розірвання договору (а туроператор із власної ініціативи не повідомив про неможливість здійснення подорожі) через те, що було продовжено карантин уже до червня 2020 р. і авіасполучення ще не здійснювали, то суд стає на бік туриста і присуджує відшкодування вартості за сплачені й неотри-

мані туристичні послуги у розмірі 100 %» [9, с. 43].

3. ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Як бачимо, туристичний договір є важливим у процесі підготовки до подорожі, адже від правильності укладення його залежить майбутній відпочинок. До істотних умов туристичного договору потрібно віднести: його предмет (визначений комплекс туристичних послуг та умови їх надання), термін дії договору, ціну, права й обов'язки сторін, їх відповідальність за невиконання або неналежне виконання договору, а також підстави його припинення. Туристичні договори згідно чинного законодавства укладаються у письмовій (електронній) формі, зокрема видачою ваучера.

Туристичними визнаються такі види договорів на: туристичне, екскурсійне і готельне обслуговування. За договором у сфері туристичного обслуговування турагент чи туроператор зобов'язується за визначену у договорі плату на замовлення туриста чи групи туристів надати комплекс передбачених в угоді туристичних послуг. За договором щодо надання екскурсійних послуг виконавець зобов'язується надати замовнику екскурсійні послуги у встановлений строк та згідно ціни, визначеної у кошторисі, який додається до договору, а замовник – прийняти та оплатити ці послуги. Договір про готельне обслуговування також укладається у письмовій формі чи шляхом прийняття готелем або іншим суб'єктом господарювання, який надає послуги із тимчасового проживання, заявки туриста щодо бронювання за допомогою Інтернету, поштового, телефонного або іншого зв'язку, який дозволяє встановити особу заявника.

Отже, Україна має гарні передумови аби увійти до кола найпрогресивніших країн світу у сфері туризму. Для розвитку цієї галузі важливим є її географічне розташування у центрі Євразійського континенту, сприятливий клімат, унікальні історично-культурні пам'ятки і природні об'єкти. Погоджуємось із твердженням М. М. Міхліна, що: «в сучасних умовах господарювання держава повинна впроваджувати активну політику щодо створення якісного туристичного продукту і підтримки галузі загалом» [10, с. 14]. Тобто першочерговим залишається удосконалення державно-правового регулювання, зокрема, шляхом застосування сучасного міжнародного досвіду. Насамперед, необхідно внести зміни до законодавства України, зокрема, щодо термінології, конкретизувавши поняття «туристичний договір», «туристична, екскурсійна та готельна послуга», визначивши перелік суб'єктів, які беруть участь у правовідносинах щодо здійснення туристичної діяльності. Окрім цього, державне регулювання галузі туризму має здійснюватися ефективно, зокрема, повинні створюватись нові та розвиватись існуючі інститути, механізми, проєкти, залучатись іноземні інвестиції тощо.

Література

1. Святошнюк С. С. Поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 69. С. 150-155.
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023- XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text
3. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР URL: http:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text
4. Зільник Н. Договір про надання туристичних послуг: поняття та особливості. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №11. С. 24-29.
5. Цивільній Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
6. Туристичні послуги: що варто знати споживачу? URL: https://dpss-te.gov.ua/news/turystychni-posluhy-shcho-varto-znaty-spozhyvachu-rekomendatsii-vid-derzhprodspozhyvsluzhby-ternopilshchyny
7. Устінський А.В. Укладення договору про надання готельних послуг за допомогою мережі Інтернет. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 93-96.
8. Про затвердження Ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від

11.11. 2015 р. № 991 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-2015-%D0%BF#Text

9. Правове регулювання туристичної діяльності / Укладачі: А. В. Роговий, І. В. Безуглий. Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2024. 100 с.

10. Міхлін М. М. Шляхи удосконалення правового регулювання інституту туризму в Україні. *Юридична Україна*. 2024. № 9. С. 14-20.

PROCEDURE FOR CONCLUSION AND ACCEPTANCE OF THE TOURIST CONTRACT

The article examines the legal regulation of tourist contracts in Ukraine, focusing on the procedures for their conclusion, acceptance, essential terms, and performance of obligations. Tourism contracts play a crucial role in the preparation and provision of travel services, as the correct formulation and execution of such agreements directly influence the quality and safety of the tourist experience. The study identifies and analyzes different types of contracts, including tourist service agreements, excursion agreements, and hotel service contracts, outlining the rights and obligations of both service providers and consumers. Attention is given to the legal mechanisms for protecting consumer rights, ensuring fair contractual conditions, and regulating modifications or termination of agreements under significant changes in circumstances.

The article emphasizes the integration of general civil law principles, consumer protection legislation, and licensing requirements into the framework governing tourist services. It highlights the importance of providing tourists with comprehensive and reliable information before entering into a contract, including documentation requirements, operator licenses, insurance coverage, accommodation details, transportation options, excursion programs, and payment procedures. The study also considers the role of electronic contracts and vouchers as legally valid forms of agreement.

Moreover, the research analyzes the concept of acceptance (accept) in tourist contracts, detailing how payment, contract signing, or online booking confirms the tourist's consent and establishes mutual obligations. Essential conditions of tourist agreements, such as the duration of travel, accommodation specifics, transport arrangements, excursion services, pricing, and insurance, are identified as critical elements affecting the enforceability and fairness of the contract. The article underscores the responsibility of operators and agents to comply with licensing and financial guarantee requirements and to provide adequate certification of services.

Finally, the study highlights the potential for Ukraine to strengthen its tourism industry by adopting international best practices, refining legislation, clarifying definitions of tourist contracts and services, and improving state regulation mechanisms. The findings demonstrate that well-regulated tourist contracts not only protect the interests of consumers but also contribute to the sustainable development and competitiveness of the Ukrainian tourism sector in the global market.

Keywords: tourism, contract, acceptance, tourist services, fairness of contractual conditions, procedure for conclusion and execution, fulfillment of obligations, protection of civil rights.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

КОРПАН Петро - аспірант Західноукраїнського національного університету

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.70

У статті обґрунтовано адміністративно-правове регулювання державного контролю в охороні здоров'я, визначено його особливості та перспективи розвитку. Проаналізовано наукові підходи до понять «контроль» і «державний контроль», визначено його як владну діяльність уповноважених органів із перевірки дотримання правових норм, спрямовану на запобігання та припинення порушень. Показано, що державний контроль забезпечує впорядкованість суспільних відносин, а охорона здоров'я є складовою національної безпеки. Висвітлено основні напрями державної політики у сфері здоров'я – мотивацію громадян до збереження здоров'я та доступ до якісної медичної допомоги. Перспективи розвитку передбачають цифровізацію та підвищення ефективності медичних послуг.

Ключові слова: державний контроль, правове регулювання, державна влада, охорона здоров'я, воєнний стан, державне управління, національна безпека.

Постановка проблеми

В умовах побудови України правової соціальної держави особливого значення та актуальності набуває реалізація основних прав громадян, оскільки на конституційному рівні права та свободи людини і громадянина визнаються найвищою соціальною та правовою цінністю, а їх захист – обов'язком держави. Саме у забезпеченні соціальних прав громадян ключову роль відіграє держава в особі уповноважених органів.

Від стану здоров'я та якості активного життя населення, як одного з основних показників економічного та соціального розвитку, залежить стабільність та безпека будь-якої держави. Незважаючи на безперервне вдосконалення виробничих технологій і курс державної політики, спрямований на розвиток галузі охорони здоров'я, вік трудової активності на сьогоднішній день оцінюється як критично низький.

Саме тому, питання якості медичної допомоги, інформування про можливі ризики для здоров'я, формування здорового способу життя вимагають глибокого осмислення і повинні входити не тільки до зони пильної уваги професійних спільнот та окремих громадян, але також вирішуватись через активне втручання держави за допомогою нормативно-правового регулювання та функціонування уповноважених органів виконавчої влади.

З метою протидії загрозам, державною політикою України передбачається вироблення нових підходів щодо вдосконалення діяльності органів державного контролю (нагляду), зокрема необхідності виключення дублювання повноважень, заснованих на професійних компетенціях органів виконавчої влади, за допомогою діяльності яких повинні забезпечуватися конституційні права громадян.

Таким чином, необхідність наукового вивчення проблем, що виникають у процесі здійснення державного контролю у сфері охорони здоров'я працездатного населення,

потребує комплексного аналізу адміністративно-правового регулювання, розгляду сутності та змісту контрольно-наглядової діяльності з метою модернізації для підвищення ефективності управління у досліджуваній сфері. До того ж, зміни концепції в теорії публічного адміністрування на перший план висувають визнання пріоритетної ролі людського капіталу як одного з основних факторів розвитку суспільства. Дане підсилює значущість сфери охорони здоров'я як складової національної безпеки також.

Мета статті

Метою даної статті є обґрунтування адміністративно-правового регулювання державного контролю в сфері охорони здоров'я, окреслення його специфічних особливостей в умовах сьогодення та визначення перспектив розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Науково-теоретичну базу для написання даної статті склали праці вітчизняних науковців, як: О.М. Бандурка, С.М. Вовк, В.М. Гаращук, О.М. Геглюк, К.В. Карпова, Ю.О. Костенко, Л.Ж. Лихошерст, Т.В. Маматова, А.О. Неугодніков, В.О. Рядінська, О.Г. Стрельченко, О.О. Терзі, В.С. Шестак, О.Г. Ярема, Н.Л. Яшан та ін.

Виклад основного матеріалу

Організація державного контролю передбачає заходи, які вживаються офіційними компетентними структурами та їх представниками для моніторингу діяльності регульованого об'єкта та виявлення його відповідності заздалегідь встановленим нормам.

Термін «контроль» у Великому тлумачному словнику української мови має кілька значень: «перевірка, облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось; перевірка відповідності контрольованого об'єкта встановленим вимогам; збірне від слова «контролери»; установа чи організація, що здійснює нагляд за ким-, чим-небудь або перевіряє його» [1, с. 569]. Тобто, в даному випадку терміном «контроль» відображається певна діяльність та суб'єкт такої діяльності.

Контроль – це форма діяльності компетентних органів, властива будь-якому державному органу; виявляється у аналізі відповідності того, що відбувається насправді чи що у минулому нормам чинного законодавства.

Досить часто контроль трактують як спостереження або як перевірку виконання чого-небудь, тобто йдеться не про абстрактний контроль, а про контроль певної дії. З цього приводу окремі науковці зазначають, що «контроль є системою спостережень та перевірок, сутність якої полягає у встановленні відповідності стану об'єкта, що підлягає контролю, прийнятим правилам (управлінським рішенням), виокремленні допущених відхилень від цих правил, а також відхилень від загальних принципів організації і регулювання» [2, с. 37-38].

Контроль, як зазначає Л.Ж. Лихошерст, виступає як засіб забезпечення законності у діяльності публічної адміністрації, суть якого реалізується за допомогою спеціальної системи органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, на яку у діяльності суб'єкта владних повноважень покладено обов'язки щодо підтримки й зміцнення законності та дисципліни [3, с. 180].

Дослідник В.М. Гаращук розглядає «контроль як особливу функцію державного управління, та зазначає, що контроль – це перевірка, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, відвернення та припинення протиправної поведінки з боку кого-небудь» [4, с. 17]. На його переконання, у наповненість поняття «контроль», крім «перевірки» чи «нагляд з метою перевірки», постає ще один елемент – протидія чомусь небажаному.

Подібне твердження підтримує і А.О. Неугодніков, який вважає, що «контроль як функція публічного адміністрування полягає у своєчасному виявлені та усуненні факторів, які заважають ефективному здійсненню публічного адміністрування та унеможливлюють забезпечення належного рівня правозастосовної діяльності» [5, с. 67].

В.О. Рядінська та Ю.О. Костенко вважають, що «контроль є невіддільним і прямо пов'язаний з управлінською діяльністю.

Контроль як одна з функцій управління розуміється як система спостереження й перевірки процесу функціонування та фактичного стану об'єкта управління з метою оцінки обґрунтованості, ефективності ухвалених управлінських рішень, результатів їх виконання, виявлення відхилень від вимог таких рішень, усунення несприятливих ситуацій, повідомлення про такі факти компетентним органам» [6, с. 32].

Варто зазначити, що від категорії «контроль», слід відрізняти поняття «нагляд», насамперед, за своїм внутрішнім змістом: органи контролю мають більш широку компетенцію і перевіряють стан справ підконтрольного суб'єкта не тільки з точки зору законності, але і з точки зору доцільності прийнятих рішень, тоді як нагляд передбачає перевірку лише законності дій суб'єкта нагляду.

У законодавстві відсутній єдиний підхід щодо цього поняття, найчастіше контроль визначається або як комплекс заходів, що забезпечують реалізацію встановленого правового порядку здійснення того чи іншого виду діяльності, або шляхом переліку контрольних дій (форм контролю).

Державний контроль у такого роду суспільних відносинах виступає у вигляді управлінського відношення за схемою «суб'єкт контролю – об'єкт контролю».

Достатньо грунтовно сутність поняття державного контролю розкриває у своїй роботі Т.В. Маматова, пропонуючи трикомпонентне визначення даного терміна: «1) державний контроль (правова компонента) – це реалізація функції втручання держави в діяльність будь-яких організацій у разі виникнення загрози безпеці людини, держави, навколишнього середовища; 2) державний контроль (функціональна компонента) – це процес вироблення корегувальних дій, що базується на порівнянні фактичного та заявленого стану об'єкта відповідно до визначених критеріїв; 3) державний контроль (інформаційна компонента) – це виявлення фактів або намірів, що можуть призвести до виникнення загрози безпеці людини, держави, навколишнього середовища» [7, с. 25].

О.М. Бандурка слушно зазначає, що сутність і призначення державного контролю полягає в наступному: застосуванні заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні норм права; отриманні об'єктивної й достовірної інформації про стан законності та дисципліни; спостереженні за функціонуванням відповідного підконтрольного об'єкта; виявленні причин та умов, що сприяли порушенню правових норм; застосуванні заходів щодо попередження й усунення порушень законодавства [8, с. 216].

Натомість В.С. Шестак трактує «державний контроль як самостійну чи зовнішньо ініційовану діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на встановлення фактичних даних щодо об'єктів даного контролю з метою визначення їх відповідності (невідповідності) тим правомірним оціночним критеріям, котрі припускають застосування адекватних одержаному результату заходів реагування в унормованому порядку» [9, с. 7].

За твердженням Ю.П. Битяка, «державний контроль – це складова частина (елемент) управління, що забезпечує систематичну перевірку виконання Конституції, законів України, інших нормативних актів, додержання дисципліни й правопорядку й полягає у втручанні контролюючих органів в оперативну діяльність підконтрольних органів, у наданні обов'язкових для виконання вказівок, припиненні, зміні чи скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних органів» [10, с. 223-224].

Тобто, державний контроль – це владна діяльність уповноважених органів щодо перевірки дотримання підконтрольними суб'єктами правових норм, спрямована на попередження, виявлення та припинення відповідних порушень. Особливості включають імперативний характер, процедурну регламентацію, право застосування примусових заходів і спрямованість на забезпечення законності.

Потреба та доцільність існування державного контролю опосередкована тим, що в системі державного управління не повинно бути суспільних відносин, які б залишались за межами впливу його правових засобів. Забезпечення дотримання конституцій-

них прав та свобод людини і громадянина, законність в соціально-економічній, адміністративно-політичній та в інших сферах і багато інших питань державного управління знаходяться в рамках підконтрольності. Саме тому можна говорити про те, що державний контроль в системі державного управління покликаний забезпечити упорядкованість різних суспільних відносин, а з позиції адміністративно-правового режиму контролю та нагляду – упорядкованість відповідних відносин на різних рівнях в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави.

До найважливіших сфер державного контролю та нагляду належить і медична діяльність, де основні контрольно-наглядові функції виконує Міністерство охорони здоров'я України. Цей орган є ключовою державною структурою, відповідальною за моніторинг та забезпечення стандартів у сфері охорони здоров'я. В даний час в українській системі охорони здоров'я розроблено законодавчу базу та реалізовано комплекс контрольно-наглядових заходів з боку держави. Заходи державного нагляду (контролю) здійснюються відповідно до затверджених МОЗ України планів та наказів про проведення планових (позапланових) заходів державного нагляду (контролю). На протязі періоду воєнного стану в Україні планові перевірки призупинено, а позапланові заходи державного нагляду (контролю) в сфері охорони здоров'я здійснюються виключно на підставі рішення Міністерства охорони здоров'я України як органу, що формує державну політику у даній сфері.

З метою визначення предмета та об'єкта в сфері охорони здоров'я вагоме значення мають види та підвиди державного контролю (нагляду), закріплені в нормативних джерелах. Так, державний контроль у сфері охорони здоров'я населення згідно до ст. 22 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» через спеціально уповноважені органи виконавчої влади здійснює контроль і нагляд за: «додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення здорового навколишнього природного середовища і санітарно-епідемічного благополуччя населення, нормативів професійної діяльності в сфері охорони здоров'я, вимог Державної Фармакопеї, стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій та протоколів надання реабілітаційної допомоги» [11].

Слід зазначити, що охороною здоров'я як соціально-корисною діяльністю вправі займатися будь-які учасники суспільних відносин, зазначена діяльність не завжди потрапляє у сферу державного регулювання і як наслідок не може розглядатися як об'єкт державного контролю. Охорона здоров'я становить один із напрямків державної політики, підлягає суворій нормативно-правовій регламентації.

Відповідно об'єктом державного контролю та нагляду у сфері охорони здоров'я виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з організацією та здійсненням медичної діяльності, обігом лікарських засобів, забезпеченням санітарно-епідеміологічного благополуччя, а також правового, кадрового, наукового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення цих видів діяльності.

О.М. Геглюк вважає, що державний контроль становить дієвий механізм, за допомогою якого можна виявити недоліки у роботі закладів охорони здоров'я, порушення законодавства тощо, і загалом сприяє підвищенню якості медичної допомоги. До ключових об'єктів державного контролю дослідниця пропонує віднести: санітарно-епідеміологічне благополуччя населення; обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; якість медичної допомоги; надання психіатричної допомоги та народна медицина (цілительство); якість лікарських засобів та їх безпека; трудове і виробниче навчання та умови праці підлітків; медична допомога в санаторно-курортних закладах; обіг лікарських засобів; здоров'я дітей у дитячих виховних і навчальних закладах [12, с. 61].

Тобто, об'єктами державного контролю в сфері охорони здоров'я виступає медична діяльність (медичні послуги) та фармацевтична діяльність, що здійснюються юридичними та фізичними особами-підприємцями.

Що стосується предмета державного нагляду та контролю у сфері охорони здоров'я, то О.Г. Ярема пропонує під ним розглядати значущі щодо безпеки держави та особи вимоги до охорони здоров'я, регулюючі суспільні відносини, які складаються з питань забезпечення органами виконавчої влади перевірки дотримання обов'язкових вимог юридичними та фізичними особами з метою забезпечення прав працівників та населення [13, с. 246].

Отож, предметом державного контролю (нагляду) у сфері охорони здоров'я є дотримання медичними організаціями, індивідуальними підприємцями та органами влади обов'язкових вимог щодо якості та безпеки медичної діяльності, звернення ліків та медичних виробів, а також дотримання прав громадян, порядку надання медичної допомоги та ліцензійних вимог.

У своєму дослідженні С.М. Вовк зазначає, що охорона здоров'я України в умовах сучасних змін системи, має бути спрямована на трансформацію державно-управлінських функцій. Ефективність та якість надання медичної допомоги населенню буде виступати як критерій визначення успішності досягнення даної цілі [14, с. 200].

Державний контроль та нагляд у сфері охорони здоров'я іманентно є взаємопов'язаними, при цьому мають певну специфіку як самостійні форми управлінського впливу. Державний контроль домінує у державній системі охорони здоров'я та здійснюється з боку вищих органів управління щодо підвідомчих їм органів та організацій охорони здоров'я. Для адміністративного нагляду характерним є те, що органи, які його здійснюють, насамперед МОЗ України, реалізують наглядові повноваження щодо будь-якого елемента системи охорони здоров'я незалежно від її форми власності, але лише щодо перевірки виконання встановлених обов'язкових вимог у сфері охорони здоров'я.

Однак державний контроль у сфері охорони здоров'я стикається з проблемами фінансової фрагментарності, дефіцитом кадрів, низькою доступністю первинної допомоги та дублюванням функцій управління. Неефективність контролю посилюється втратою вертикалі управління між центром та регіонами, а також недостатньою якістю медичної допомоги.

З цього приводу слушним видається твердження О.Г. Стрельченко про те, що «в сучасних умовах виникла потреба у нових підходах до системи державного контролю, системи органів державного контролю та її законодавчого забезпечення. Існування такої системи пояснюється тим, що в перехідний період у суспільстві не поменшало недоліків у сфері публічного адміністрування, а управлінські рішення не стали ефективнішими» [15, с. 67].

На думку Н.Л. Яшан, саме адміністративно-правові норми формують основу успішного впровадження на організаційно-управлінському рівні положень нормативно-правових актів в даній сфері. Власне адміністративно-правові норми у сфері охорони здоров'я лежать в основі будь-якого управлінського рішення на усіх ланках: від завідувача відділення окремого закладу охорони здоров'я і до керівництва Міністерства охорони здоров'я України. За допомогою адміністративно-правових норм у чітко визначені рамки спрямовується управлінський вплив, забезпечуючи їх плановість, законність і поступовість, запобігаючи при цьому виникненням можливих зловживань та правопорушень [16, с. 501].

О.О. Терзі та К.В. Карпова вважають, що на найважливіші показники життя безпосередньо здійснює вплив розвиток системи охорони здоров'я. Саме тому, за твердженням науковців, дана сфера повинна розглядатися як стратегічна, а в контексті забезпечення національної безпеки як одна з найбільш пріоритетних. Крім того, економічному розвитку та запобіганню політичній нестабільності в державі сприятиме визнання сфери охорони здоров'я об'єктом національної безпеки, що, зазвичай, становлять основні мотиви політики національної безпеки [17, с. 119-120].

Таким чином, можна відзначити, що і у доктрині національної безпеки України охорона здоров'я посідає центральне місце. Охорона здоров'я є одним із основних напрямів національної безпеки в нашій країні, без якого неможливо вирішувати проблеми

соціально-економічного розвитку країни, зберігати її обороноздатність та інтелектуальний потенціал.

Державне управління у сфері охорони здоров'я є складним завданням, що потребує ефективних і комплексних рішень для забезпечення високоякісної медичної допомоги всьому населенню країни загалом. Разом з тим, очевидним є те, що подальший розвиток даної системи передбачає регулярну модернізацію з урахуванням динамічності соціально-економічного розвитку нашої країни, в тому числі шляхом адаптації успішного зарубіжного досвіду під українські реалії та розробки власних контрольно-наглядових новацій.

Висновки

Отже, враховуючи наведені вище позиції вчених, можемо визначити поняття державного контролю у сфері охорони здоров'я як врегульовану нормами права діяльність уповноважених органів державної влади щодо встановлення дотримання суб'єктами системи охорони здоров'я обов'язкових вимог у сфері охорони здоров'я, тобто забезпечення дотримання законодавства у даній сфері.

Подальший розвиток системи охорони здоров'я в рамках регулярного удосконалення нормативно-правової бази з метою дотримання і захисту прав громадян на отримання ними доступної, якісної та безпечної медичної допомоги, а також якісних, ефективних і безпечних лікарських засобів та медичних виробів потребує підвищення ефективності державного контролю у сфері охорони здоров'я.

Сфера охорони здоров'я є критично важливим компонентом національної безпеки, забезпечуючи захищеність особи та держави від біологічних, санітарно-епідеміологічних та соціальних загроз. Здоров'я населення безпосередньо впливає на демографічну стабільність, економічний потенціал та обороноздатність. Якісна система охорони здоров'я гарантує стійкий соціально-економічний розвиток та суверенітет держави.

На наш погляд, перспективи розвитку державного контролю в сфері охорони здоров'я України повинні бути орієнтовані на цифровізацію та підвищення якості медичної допомоги. Ключовими напрямками повинні стати запровадження моніторингових закупівель та інспекційних візитів, зниження адміністративного навантаження на медичні організації, а також автоматизований контроль безпеки.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ. Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.

2. Бутинець Ф.Ф., Бардаш СВ., Малюга Н.М., Петренко Н.І. Контроль і ревізія. Житомир: ЖІТІ. 2000. 512 с.

3. Лихошерст Л.Ж. Контроль в адміністративній діяльності податкових органів України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. № 4. С. 179-183.

4. Гаращук В.М. Контроль та нагляд у державному управлінні : навчальний посібник. Харків. Фоліо. 2002. 176 с.

5. Неугодніков А.О. Контроль як функція публічного адміністрування: поняття та принципи реалізації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 4. С. 58-69.

6. Рядінська В.О., Костенко Ю.О. Окремі аспекти характеристики правової природи контрольних відносин в адміністративній сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 49. С. 31-34.

7. Маматова Т.В. Трактування поняття «державний контроль» у сучасному законодавстві України та його уточнення. *Вісник Державної служби України*. 2004. № 1. С. 23-26.

8. Бандурка О.М. Адміністративний процес : [підручник для вищих навч. закл.] О.М. Бандурка, М.М. Тищенко. К. : Літера ЛТД. 2001. 336 с.

9. Шестак В.С. Державний контроль у сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет внутрішніх справ. Харків. 2002. 18 с.

10. Адміністративне право України: [підручник для юрид. вузів і факультетів].

За ред. Ю.П. Битяка. Харків : Право. 2000. 520 с.

11. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. No 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.

12. Геглюк О.М. Контроль у сфері охорони здоров'я. *Juris Europensis Scientia*. 2024. Випуск 4. С. 56-62.

13. Ярема О.Г. Предмет і об'єкти державного контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я. *Молодий вчений*. 2020. № 8(84). С. 242-247.

14. Вовк С.М. Механізми державного управління системними змінами у сфері охорони здоров'я: дис. ... д-ра наук державного управління : спец. : 25.00.02. Маріуполь. 2019. 492 с.

15. Стрельченко О.Г. Контроль як засіб забезпечення законності у сфері охорони здоров'я. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 2. С. 66-72.

16. Яшан Н.Л. Правові засади здійснення нагляду (контролю) за дотриманням стандартів у сфері охорони здоров'я. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 3(30). С. 494-503.

17. Терзі О.О., Карпова К.В. Охорона здоров'я як ключовий елемент національної безпеки України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2023. № 6. Том 34 (73). С. 116-121.

Petro Korpan

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF STATE CONTROL IN THE SPHERE OF HEALTH CARE: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The article substantiates the administrative and legal regulation of state control in the field of health care, outlines its specific features in the current conditions and determines the prospects for development.

The author analyzes and summarizes scientific approaches to interpreting the essence of the concept of «control» and the concept of «state control».

Based on the analysis of theoretical principles, it is determined that state control is a power activity of authorized bodies to verify compliance by controlled entities with legal norms, aimed at preventing, identifying and stopping relevant violations.

It is substantiated that state control in the system of public administration is designed to ensure the orderliness of various social relations, and from the position of the administrative and legal regime of control and supervision - the orderliness of relevant relations at different levels in different spheres of life of society and the state.

It is argued that the sphere of health care is an integral element of ensuring the national security of the state, through which the security of the individual, society and the state as a whole is achieved. State policy in the field of health care is implemented by public bodies with the active participation of civil society. The main directions of this policy are the motivation of citizens to preserve and strengthen their health, ensuring the rights of citizens to receive high-quality and timely medical care.

The author draws conclusions, emphasizing the importance of further improving the health care sector in general.

It is determined that the prospects for the development of state control in the health care sector of Ukraine should be focused on digitalization and improving the quality of medical care.

Keywords: state control, legal regulation, state power, health care, martial law, state administration, national security.

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ІГНАТЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, трудового права та соціального забезпечення факультету №4 (Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475
УДК 331.41
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.71

У статті розглянуто теоретико-правові аспекти в контексті змістовності поняття екологічна безпека. Звернуто увагу на основні екологічні загрози, спричинені воєнними діями, зокрема забруднення ґрунтів, водних ресурсів, накопичення відходів та ризики техногенних аварій. Проаналізовано основні наукові позиції щодо визначення сутнісного змісту поняття «екологічна безпека» та розкрито їх нормативно-правове трактування. Надано авторське бачення ключових сегментів, котрі характеризують економічну безпеку як понятійну категорію, в умовах постійних воєнних викликів: здатність забезпечити дієвість обраних способів та прийомів, у процесі охорони навколишнього середовища, з урахуванням адаптації заходів нівелювання існуючих викликів, у надзвичайних умовах розвитку країни. Надано переваги авторського тлумачення категорії. Виокремлено напрями зміцнення екологічної безпеки та зазначено доцільність застосування комплексного підходу в контексті розробки заходів, які націлені на нівелювання сучасних викликів у сфері охорони довкілля.

Ключові слова: екологічна безпека, національна безпека, екологічний сегмент, понятійна категорія, нормативно-правові акти, наукова позиція, природоохоронна діяльність, воєнні виклики

Постановка проблеми

Екологічна безпека (далі – ЕБ) виступає ключовим критерієм оцінки стану природоохоронної діяльності в країні, котра охоплена воєнними діями. Стан ЕБ вказує на здатність та спроможність державного управління природоохоронною діяльністю, розкриває вплив прийнятих рішень щодо її зміцнення. В умовах постійних воєнних викликів в Україні особливо загострюється питання збереження довкілля та осучаснення правових інструментів, з метою забезпечення умов для адаптації намічених заходів, у контексті раціонального використання та збереження природних ресурсів, з боку всіх суб'єктів, які їх використовують. Беззаперечним є той факт, що саме охорона навколишнього природного середовища є базовою основою припинення деградації природних екосистем. Проте, без дотримання передбачуваного рівня ЕБ, з урахуванням факторного впливу на її величину, досягти позитивного результату в питаннях охорони навколишнього природного середовища практично неможливо. Водночас, війна в Україні породжує нові виклики щодо забезпечення ЕБ. Постає проблема переосмислення рольового та сутнісного змісту ЕБ в якості понятійної категорії. Таке твердження обґрунтовується можливістю більш предметного розуміння сфери прийняття управлінських рішень, з метою зміцнення ЕБ, яка виступає індикатором в питаннях збереження довкілля. Правильне розуміння сутнісного змісту ЕБ, її значення, особливо в умовах війни, сприяє формуванню сприятливих умов для діяльності нинішнього та майбутніх поколінь, що безпосередньо впливає на загальний рівень якості життя громадян та інтелектуальний рівень людського потенці-

алу зокрема. Все окреслене свідчить при сучасність та актуальність обраного напрямку дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Важливо зазначити, що протягом останніх років актуальність дослідження ЕБ значно зросла, що пов'язано з прагненням науковців виявити та пояснити негативні чинники впливу на її стан, а на цій основі визначити напрямки її зміцнення. Враховуючи негативний вплив воєнних дій в Україні на процеси природокористування питання ЕБ набирають особливої уваги в колі наукової спільноти. Результати наукових розвідок знаходять відображення в дисертаційних та монографічних дослідженнях, доволі часто обираються предметом обговорення на наукових дискусійних платформах різного рівня. Слід звернути увагу на внесок таких вітчизняних вчених як В.В. Гобела [1], М.А. Хвесика [2], А.С. Євстігнєєва [3], Ю.А.Краснова [4], С. Іванюти, Л. Якушенко [5] та ін. Безпосередньо питанням сутнісного змісту ЕБ як понятійної категорії присвятили свої дослідження О. Калашник [6], І.С. Варламова [7], В. Копанчук [8]. У своїх розробках науковці доволі змістовно трактують зміст категорії ЕБ проте не торкаються змін породжених сьогоденням, що підкреслює доцільність більш поглибленого дослідження.

Мета статті полягає у визначенні ролі та сутнісного змісту ЕБ в якості понятійної категорії на базі сучасних реалій, з наданням рекомендацій щодо її зміцнення.

Виклад основного матеріалу

Актуалізують та підкреслюють рольовий аспект ЕБ наслідки активних воєнних дій в Україні. Як зазначає Г.П. Трегубенко «…основними екологічними проблемами в Україні сьогодні є: забруднення повітря, проблеми водокористування, зміни клімату, деградація та забруднення ґрунтів, утворення та зберігання відходів, надмірна експлуатація надр, збереження біорізноманіття та ландшафту» [9, с.78]. При цьому, науковець спираючись на дані фахівців оперативного штабу Державної природної інспекції України звертає увагу на той факт, що «…серед найнебезпечніших екологічних злочинів виступають пожежі на нафтосховищах, вибухи резервуарів для зберігання хімікатів, таких як аміак і селітра, пошкодження газопроводів і руйнування плавзасобів у Чорному морі» [9, с.79]. Зазначене підкреслює важливість вирішення питання ЕБ в умовах війни в Україні, оскільки існує реальна загроза гуманітарної, хімічної, біологічної та ядерної катастрофи для громадян України внаслідок застосування зброї масового знищення. Отже, потребує негайного вирішення питання зупинити небезпеку для навколишнього середовища в умовах бойових дій.

Окремої уваги потребує чинна нормативно-законодавча база України, котра в певній мірі торкається змістовності понятійної категорії ЕБ. Так, сутнісний зміст ЕБ як понятійної категорії закріплено в ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10]. Законодавець запропонував розуміти дану категорію як «…такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей».

Варто звернути увагу на той факт, що розділ 11 даного Закону України деталізує зміст заходів щодо забезпечення ЕБ. Окрім цього, законодавець затвердив ряд сегментів, які вказують на наявність викликів у сфері окремих видів діяльності та негативно впливають на рівень ЕБ:

по-перше, вимоги щодо проведення інвестиційної, господарської і містобудівної (статті 51, 59) та вимоги ЕБ щодо експлуатації транспортних засобів (ст. 56);

по-друге, вимоги ЕБ щодо проведення наукових досліджень, впровадження винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем (ст. 57), вимоги щодо військових оборонних об'єктів і військової діяльності (ст. 58), вимоги щодо охорони довкілля від неконтрольованого і шкідливого біологічного впливу (ст. 53) та від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів і радіоактивного забруднення (ст. 54);

по-третє, вимоги ЕБ з питань захисту від забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами (ст. 55) та у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних, хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52) [10].

Все окреслене сприяє не лише більш предметному визначенню стану ЕБ, а, й надає можливість дослідити фактори впливу, на базі розрахунку показників оцінювання її взагалі.

Водночас, на наш погляд, у сфері екологічної безпеки значну роль відіграє Закон України «Про національну безпеку України», який визначає «…основи та принципи національної безпеки і оборони, завдання та головні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз». Саме зазначений законодавчий акт забезпечив розмежування владних повноважень та розкрив систему контролю для підтримки національної безпеки, котра охоплює екологічні сегменти [11].

Не менш важливим є питання публічного управління, в контексті ЕБ. Як зазначає С. Шуляк «…у досягненні ЕБ важливу роль відіграють правові норми та принципи, які регулюють взаємодію людини та навколишнього середовища. Науковець обґрунтовує своє твердження тим, що саме «… взаємозв'язок екологічного права та публічного управління означає, що органи державного управління виконують важливу роль у забезпеченні ЕБ, яка «…залежить від існування та ефективного впровадження правових норм і практик публічного управління, котрі сприяють збереженню та відновленню природного середовища, а також забезпечують зміцнення ЕБ [12].

Цікаво, що С. Шуляк, відстоює позицію щодо змістовності ЕБ як «…стану навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [12]. Окрім цього, С. Шуляк обґрунтуванням такої наукової позиції вважає два ключових сегменти:

- виокремлюється «попередження» як самостійна визначальна ознака ЕБ;

- акцент усіх управлінських рішень у сфері ЕБ має бути сфокусованим на попередженні, котре відіграє ключову роль як у сутнісному змісті її оцінювання, так і при розробці напрямків її зміцнення [12].

До речі, в Енциклопедії сучасної України понятійна категорія ЕБ трактується як «…рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, зумовлених антропогенними чи природними чинниками» [13].

Дослідження наукових позицій вітчизняних вчених вказує на відсутність тотожної точки зору до розуміння сутнісного змісту ЕБ.

Так, на думку С. Варламової визначає понятійну категорію ЕБ як «…здатність зберігати рівновагу і збалансованість у тріаді «екологія – економіка – соціум», що створює потенційні можливості для протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам, забезпечує стійкість соціально-економічного розвитку» [14, с.163].

Натомість, О. Кратко, Л. Мунтян та Л. Демчук розглядають понятійну категорію ЕБ держави як «…здатність системи «довкілля – соціум – економіка» зберігати рівновагу і збалансованість на основі динамічного відновлення й самовдосконалення, протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам і забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу» [15, с.220].

Слушною, на наш погляд, є думка В. Яворської, котра пропонує визначати понятійну категорію ЕБ як «…стан захищеності людини, суспільства, довкілля та держави від наслідків антропогенного впливу, стихійних лих і катастроф, які можуть бути реальними або потенційними загрозами, що може вплинути на порушення екологічної рівноваги, яка необхідна для постійного економічного та соціального розвитку нашої держави і забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей» [16,с.59].

Цікаво, що В.С. Дудюк та В.В. Гобела пропонують два підходи до тлумачення терміну ЕБ:

по-перше, у широкому розумінні «…як стан, що характеризується забезпеченням всіх життєво необхідних потреб людини з дотриманням негативного впливу на навколишнє природне середовище на рівні, що гарантує безпечні умови життєдіяльності та здоров'я людей, не передбачає погіршення умов життя в майбутньому та створює систему заходів для запобігання та усунення наслідків природних явищ і стихійних лих» [17, с.134];

по-друге, у вузькому розумінні ЕБ як «… стан за якого відсутні прояви екологічної небезпеки або їх рівень перебуває в межах допустимої норми» [17, с.135].

На наше переконання, досить вдало О.І. Шкуратов [18, с.9] систематизував існуючи наукові позиції щодо тлумачення терміну ЕБ. На думку науковця варто існуючи наукові позиції згрупувати наступним чином:

- антропоцентричний, при якому акцент робиться на захист людини з урахуванням антропогенної діяльності;

- антропоцентричний з урахуванням природно-ресурсної складової, при якому за основу приймається взаємодія людини і природи;

- біоцентричний – де центром є навколишнє середовище [18, с.9].

Спираючись на існуючі наукові позиції та враховуючи сучасні виклики екосистемі України вважаємо, що доцільно розглядати понятійну категорію ЕБ як здатність забезпечити дієвість обраних способів та прийомів у процесі охорони навколишнього середовища, з урахуванням адаптації заходів нівелювання існуючих викликів у надзвичайних умовах розвитку країни. За допомогою даного підходу щодо розуміння ЕБ як понятійної категорії з'являється можливість осучаснення принципів та функцій ЕБ, а на основі взаємозв'язку між ними підвищити не лише рівень ефективності циклу природокористування, а,й отримати платформу для прийняття управлінських рішень, з метою покращити ситуацію в даній сфері.

Серед переваг авторського тлумачення понятійної категорії ЕБ доцільно відзначити два ключові моменти: звертається увага на можливість використання різних способів та прийомів, котрі здатні забезпечити дієвість процесу охорони навколишнього середовища, а також висувається обов'язковість врахування факторного впливу, з встановлення заходів нівелювання для досягнення наміченого рівня ЕБ, котрий встановлюється в надзвичайних умовах розвитку країни.

Актуальним для вирішення залишається питання напрямків зміцнення ЕБ в надзвичайних умовах розвитку країни, котра захищає свій суверенітет. Мається на увазі забезпечення та дотримання рівня ЕБ в умовах війни. На наш погляд доцільно вжити наступні заходи:

- на базі впровадження комплексного підходу забезпечити накопичення інформаційного потоку на базі постійного документування воєнних злочинів, що порушили правові норми і стандарти, в процесі охорони навколишнього середовища, що надасть в майбутньому отримати компенсаційні виплати за нанесену шкоду довкілля, на базі рішень міжнародних судів. Тобто фіксація фактів екологічних злочинів, з метою притягнення до відповідальності країни агресора;

- забезпечити дієвість процесу моніторингу та оцінки збитків нанесених довкіллю України, на базі використання сучасних технологій для контролю рівнем забруднення ґрунту, відновлення та рекультивації природних ресурсів, очищення сільськогосподарських угідь та природних екосистем від вибухонебезпечних предметів та токсичних речовин повітря та водних ресурсів;

- працювати над удосконаленням процесів переробки та утилізації будівельних матеріалів, що утворилися внаслідок руйнувань, підвищення якісного рівня управління промисловими відходами;

- посилити міжнародну співпрацю в питаннях використання зарубіжного досвіду через співпрацю з фахівцями та експертами, залучати фінансову допомогу для підвищення якісного рівня процесу охорони навколишнього середовища в умовах війни.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна з упевненістю констатувати, що в умовах війни питання ЕБ набирають особливої гостроти. Відновлення екосистеми стає ключовою задачею, оскільки впливає не лише на рівень ЕБ, а, й життєдіяльність країни взагалі. Настав період переосмислення та осучаснення змістовності ЕБ як понятійної категорії, що сприятиме більш предметному підходу до прийняття управлінських рішень її зміцнення. Потребує удосконалення як законодавча площина процесу охорони навколишнього природного середовища так і процесів оцінювання рівня ЕБ, з урахуванням негативних факторів впливу, породжених війною в Україні.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямованні на питання екологічної експертизи та моніторингу, з визначенням можливостей вдосконалення методологічних аспектів, з метою підвищення результативності їх проведення.

Література

1. Гобела В.В. Екологізація в системі економічної безпеки держави : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 21.04.01. Львів, 2020. 23 с.

2. Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі: монографія / за ред. М.А. Хвесика. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2014. 340 с.

3. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. 416 с.

4. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія. Київ: НУБіП України, 2017. 589 с.

5. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналіт. доп. / С. Іванюта, Л. Якушенко. Київ: НІСД, 2024. 61 с.

6. Калашник О. Екологічна безпека як складова державної політики України: понятійно-термінологічний аспект. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*.2018. Вип. 21. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26675/151074-tekststatti-326497-1-10-20181214.pdf

7. Варламова І.С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 23 (2). С. 161–164.

8. Копанчук В. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2020. № 2 (97). С. 45–49.

9. Трегубенко Г. П. Особливості забезпечення екологічної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану. *Журнал східноєвропейського права*. 2023. № 117. С.77-83.

10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1999 №1264-XII. (Редакція від 15 листопада 2024 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 16.11.2024).

11. Про національну безпеку України: Закон України від 21 черв. 2003 № 2469-VIII (редакція від 09 серпня 2024 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення:16.11.2024).

12. Шутяк С. Правові основи екологічної безпеки: термінологічні неузгодженості. Національна асоціація адвокатів України, 2023. URL: https://unba.org.ua/publications/8587-pravovi-osnovi-ekologichnoi-bezpek terminologichni-neuzgodzhenosti.html

13. Енциклопедія сучасної України: в 30 томах / Інститут енциклопедичних досліджень НАН України; онлайн-енциклопедія (2014 - дотепер); ред. кол.: І.М. Дзюба та ін. URL: https://esu.com.ua

14. Варламова І.С. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна безпека». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2017. Випуск 23. Частина 2. С. 161–164.

15. Кратко О.В., Мунтян Л.Я., Демчук Л.І. Екологічна безпека України в контексті сталого розвитку. *Екологічні науки*. 2021. № 7(34). С. 219–224.

16. Яворська В. Визначення поняття екологічної безпеки при екоциді. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2023. Випуск 2 (65). С. 56–62.

17. Дудюк В.С., Гобела В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.5 С. 130–135.

18. Шкуратов О. І. Сутність екологічної безпеки в аграрному секторі економіки: теоретичні підходи. *Агросвіт*. 2017. № 15-16. С. 3–10.

Ihnatenko Volodymyr,
Candidate of Juridical/Legal Sciences (Ph.D. in Law equivalent) Associate Professor of the Department of Civil, Labor Law and Social Security Law of Faculty No. 4 (Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475

SOME APPROACHES TO THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL SAFETY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

The article examines theoretical and legal aspects in the context of the meaning of the concept of environmental safety. Attention is drawn to the main environmental threats caused by military actions, in particular soil and water pollution, waste accumulation, and the risks of man-made accidents. The main scientific positions on the definition of the essential content of the concept of "environmental safety" are analyzed and their regulatory and legal interpretation is revealed. The author's vision of the key segments that characterize economic security as a conceptual category in the context of constant military challenges is presented: the ability to ensure the effectiveness of selected methods and techniques in the process of environmental protection, taking into account the adaptation of measures to level existing challenges in the extraordinary conditions of the country's development. The advantages of the author's interpretation of the category are provided. Directions for strengthening environmental security are highlighted and the expediency of applying a comprehensive approach in the context of developing measures aimed at neutralizing contemporary challenges in the field of environmental protection is indicated.

***Keywords*:** environmental security, national security, environmental segment, conceptual category, regulatory and legal acts, scientific position, nature conservation activities, military challenges

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

ЗІГАНШИН Андрій Ігорович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2728-8581

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.72

У статті сформульовано власне визначення терміну контроль за діяльністю громадських об'єднань. На основі узагальнення теоретичних підходів науковців стосовно тлумачення категорій «механізм», «правовий механізм» та «адміністративно-правовий механізм», запропоновано авторське визначення адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань.

Ключові слова: механізм, правовий механізм, адміністративно-правовий механізм, контроль, громадські об'єднання.

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку демократичної, правової держави особливого значення набуває належне функціонування інститутів громадянського суспільства, серед яких важливе місце посідають громадські об'єднання. Останні виступають одним із ключових елементів забезпечення участі громадян у публічному управлінні, захисті їх прав і свобод, а також формування суспільної думки та впливу на процеси прийняття управлінських рішень. Через свою діяльність громадські об'єднання сприяють розвитку демократичних процедур, забезпечують зворотний зв'язок між державою та суспільством, а також виконують функцію соціального контролю за діяльністю органів публічної влади. Водночас, їх правовий статус визначається необхідністю поєднання гарантій свободи об'єднання з обов'язком дотримання вимог законодавства, що обумовлює потребу у формуванні ефективних правових механізмів регулювання та контролю.

Стан дослідження проблеми

Поняття адміністративно-правового механізму неодноразово потрапляло у поле зору різних науковців. Зокрема, йому приділяли увагу: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Голосніченко, О. Дрозд, Р. Калюжний, Д. Керімов, С. Ківалов, А. Манжула, П. Рабінович, В. Селіванов, С. Стеценко, Х. Ярмакі та ін. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, у науковій літературі недостатньо опрацьованим залишається питання адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб визначити поняття та розкрити значення адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність категорії механізм взагалі, а також з точки зору права, зокрема, узагальнити теоретичні підходи до розуміння змісту адміністративно-правового механізму та розкрити його специфіку в розрізі контролю за діяльністю громадських об'єднань.

Наукова новизна дослідження

Наукова статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретич-

ний підхід щодо визначення поняття та розкриття значення адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження варто визначитись із сутністю ключових понять. Так, у загальному розумінні контроль – це діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на перевірку, оцінку та забезпечення відповідності діяльності, процесів або поведінки встановленим вимогам, стандартам чи цілям із можливістю вжиття заходів реагування у разі виявлення відхилень. В.Я. Малиновський робить висновок, що контроль – це процес забезпечення досягнення організацією своєї мети, що складається зі встановлення критеріїв, визначення фактично досягнутих результатів і запровадження коректівів у тому випадку, якщо досягнуті результати суттєво відрізняються від встановлених критеріїв. Безпосередньо державний контроль (нагляд), зазначає дослідник, – одна з форм здійснення державної влади, забезпечення додержання законів та інших нормативних актів, що видаються органами держави, система державних органів перевірки [1, с.293-294]. Запропоноване В. Я. Малиновським розуміння контролю фактично зводить його до функції менеджменту, орієнтованої на досягнення поставлених цілей через співвідношення результатів із певними критеріями та внесення коректівів. Такий підхід є виправданим у сфері управління, однак він не повною мірою відображає правову природу контролю, оскільки не акцентує на його владно-правовому характері, нормативній зумовленості та юридичних наслідках.

В.В. Ковальська наголошує, що контроль – це насамперед спостереження за діяльністю підконтрольного об'єкта з метою одержання певної інформації, що в процесі контролюючих заходів може бути використана для виявлення позитивних і негативних моментів у діяльності підконтрольного об'єкта, а також обставин, що сприяють їх виникненню та реалізації [2, с. 247]. Г. В. Рибницький доводить, що контроль – це не лише одна з основних функцій управління, а й метод управління, стадія управлінського процесу, спосіб забезпечення законності та державної дисципліни. Як і діяльність із забезпечення законності й дисципліни, контроль передбачає два елементи: а) перевірку фактичного виконання планів, завдань тощо, тобто всієї діяльності органів та їх особового складу, що визначена компенсацією; б) перевірку шляхів і засобів виконання в процесі контролю для виправлення стану, усунення недоліків, заохочення або, навпаки, покарання осіб [3, с. 132–133]. Т. Татарова слушно вказує, що контроль сприяє своєчасному внесенню змін до управлінської діяльності, наданню об'єктивної інформації про реальний стан справ у сфері державного управління та виявленню порушень чинного законодавства. Для ефективного здійснення контролю та реалізації його завдань важливими є регулярність, послідовність, всебічність і відкритість процесу, а також аналіз його результатів із обов'язковими висновками і відповідним реагуванням на виявлені недоліки в діяльності органів виконавчої влади та їхніх посадових осіб. Такий підхід забезпечує контролю ключову роль серед основних функцій державного управління, спрямованих на підвищення його ефективності, узгодженості управлінських рішень та досягнення результативності [4].

Таким чином, контроль за діяльністю громадських об'єднань – це врегульована нормами чинного законодавства діяльність уповноважених органів державної влади та інших спеціальних суб'єктів, яка спрямована на перевірку й забезпечення відповідності діяльності громадських об'єднань закріпленим вимогам, їх статутним цілям і публічним інтересам, із можливістю реагування на виявлені порушень у встановлених законом формах. Зауважимо, саме по собі визначення контролю не дає повного уявлення про те, яким чином він здійснюється, через які правові засоби реалізується та які межі має державний вплив у цій сфері. У зв'язку з цим логічним наступним етапом дослідження є звернення до адміністративно-правового механізму контролю, який дозволяє розкрити його зміст не лише на рівні загальної категорії, а як системи конкретних юридичних інструментів і процедур.

Взагалі, механізм - це внутрішньо організована сукупність взаємопов'язаних елементів, процесів і засобів, які функціонують у певній послідовності та взаємодії з метою забезпечення досягнення визначеного результату або реалізації певного явища. За тлумачними словниками української мови механізм – це: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; 2) те саме, що машина: механізм або комплекс механізмів, призначений для виконання корисної роботи шляхом перетворення одного виду енергії на інший; 3) про організацію, установу, лад та ін., що, наче механізм, забезпечують безперебійну роботу когось, чогось; 4) транспортний засіб (автомобіль, танк, літак тощо), що рухається завдяки якомусь механізмові; 5) внутрішня будова, система чого-небудь; 6) сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [5]. В.В. Зіноватий наголошує на тому, що механізм – це не проста сукупність якихось елементів, а система взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих часток, які існують та функціонують з єдиною метою. Тобто, саме в єдності структури та її активній роботі проявляється особливість механічного зв'язку в будь-якій сфері, у тому числі в контексті правових явищ [6, с.169]. О. В. Радченко свого часу доводив, що механізму як такому мають бути обов'язково притаманні такі ознаки: 1) є продуктом організованої діяльності; 2) має мету або функцію; 3) містить послідовність дій, певний вид руху; 4) передбачає переважно однобічний вплив з чітко визначеним вектором впливу; 5) має суб'єкт і об'єкт; 6) характеризується жорстким взаємозв'язком, усталеністю процесу, правил взаємодії; 7) його функціонування в ідеалі націлене на автоматизм; 8) його побудова має структурно-функціональний характер; 9) має ознаки відкритої або закритої системи [7].

Т.І. Тарахонич пропонує два підходи до тлумачення механізму в контексті здійснення правового регулювання: широкий та вузький. Відповідно до першого категорія охоплює значну сукупність елементів, що беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: норми права; нормативно-правові акти; юридичні факти; правовідносини; тлумачення; реалізація права; законність; правосвідомість; правова культура; правомірна поведінка; протиправна поведінка; юридична відповідальність. Другий підхід до тлумачення змісту та будови механізму правового регулювання є вузьким і включає в себе тільки ті елементи, що складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність [8, с.105-106]. А.О. Зубко обстоює позицію, відповідно до якої правові механізми – це певні «комплекти» юридичних засобів, які мають нормативне закріплення та орієнтовані при їх практичному використанні на реалізацію суб'єктами своїх інтересів і досягнення тієї чи іншої цілі як наслідку правового регулювання визначених суспільних відносин. Конкретний правовий механізм як цілісна, взаємопов'язана структура відображає послідовні стадії юридичної діяльності (громадян, організацій, посадових осіб, органів публічної влади) та різноманітні правові засоби, варіанти їх взаємодії на кожній стадії. За допомогою правових механізмів здійснюється гарантована законодавством реалізація завдань правового регулювання, впливу на суспільні відносини для досягнення конкретної мети [9, с.297].

Тож, у праві поняття механізму використовується для позначення внутрішньо узгодженої, структурованої системи правових елементів, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин і досягається реалізація правових норм. Інакше кажучи, механізм з точки зору права - це не просто сукупність норм, а їх функціонально організована система, що включає правові норми, правовідносини, акти реалізації права, а також діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на досягнення визначеного юридичного результату. В адміністративному праві механізм набуває своїх, характерних властивостей.

Так, М.В. Макарєйко та Р.А. Бузунов вказують, що адміністративно-правовий механізм – це сукупність адміністративно-правових засобів, які, впливаючи на управлінські відносини, організовують їх відповідно до завдань суспільства і держави. Загальна

характеристика механізму на думку авторів виражена у наступному: сам механізм є сукупністю юридичних засобів; засоби носять адміністративно-правовий характер; об'єктом дії виступають управлінські відносини; направлене на рішення задач суспільства і держави; активізує суб'єктів управлінських відносин, підвищує рівень їх правосвідомості, правової культури; забезпечується примусовою силою держави [10, с.269-270]. Л.А. Князька пропонує під поняттям «адміністративно-правовий механізм» розуміти надзвичайно широку за обсягом категорію, яка включає в себе не лише юридичні, а й політичні, економічні, ідеологічні та інші явища. Зокрема, автор відносить до складу зазначеного поняття такі елементи як: 1) юридичне закріплення гарантій правового захисту громадян; 2) створення відповідних юридичних процедур реалізації правового захисту, адже їх відсутність перетворює приписи в законодавстві на формальні, декларативні положення; 3) створення системи охорони захисту державою прав, свобод й обов'язків громадян від будь-яких посягань на них; 4) розвиток суспільно-політичної активності громадян, формування в останніх свідомого ставлення до використання прав і свобод, виконання обов'язків, підвищення рівня їх правової культури; 5) активізація діяльності суспільних та інших громадських організацій і об'єднань, що сприяють соціально-правовому захисту; 6) державний і громадський контроль за станом забезпечення соціально-правового захисту [11, с.87-88].

Є. Кубко, характеризуючи механізм адміністративно-правового регулювання, акцентує на тому, що він охоплює значну частину соціальних відносин, які мають ознаки публічності. Проте такий механізм відрізняється від інших механізмів, наприклад, конституційного регулювання, кримінально-правового регулювання тощо. Механізм адміністративно-правового регулювання відображає реальність і має багаторівневу структуру. Причому ці рівні мають ієрархічне підпорядкування з позиції обсягу тих явищ, які вони репрезентують. Ідеться про те, що в найзагальнішому вимірі механізм адміністративно-правового регулювання слід розглядати насамперед у всій системі соціальних відносин, що складаються внаслідок публічної діяльності держави. На нижчому рівні механізм адміністративно-правового регулювання слід розглядати в контексті загального механізму державного управління на рівні механізму функціонування виконавчої влади. І, зрештою, механізм адміністративно-правового регулювання має бути розглянуто на рівні та в системі галузі адміністративного права, системі галузевих правовідносин [12, с. 102–103].

Висновки

Таким чином, адміністративно-правовий механізм контролю за діяльністю громадських об'єднань являє собою визначену нормами адміністративного права системну сукупність інструментів, засобів та процедур, за допомогою яких спеціально уповноважені органи публічної влади здійснюють контроль за дотриманням громадськими об'єднаннями норм чинного законодавства.

Значення даного адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань розкривається у наступному: 1) гарантує відповідність діяльності громадських об'єднань вимогам законодавства; 2) сприяє утвердженню правового порядку у сфері свободи об'єднань; 3) запобігає діяльності, що може загрожувати державі, суспільству чи правам інших осіб; 4) забезпечує відкритість діяльності даних об'єднань; 5) дозволяє своєчасно виявляти та попереджати порушення ще до настання негативних наслідків; 6) поєднує невтручання у внутрішню діяльність об'єднань із необхідним державним наглядом; 7) сприяє формуванню довіри з боку держави та суспільства; 8) дозволяє державі впорядковувати сферу діяльності громадських об'єднань без прямого втручання в їх автономію; 9) забезпечує чіткі правила функціонування та взаємодії з державою.

Література

1. Малиновський В. Я. Державне управління: Навчальний посібник Вид. 2-ге, доп. та перероб. К.: Атіка, 2003. 576 с.

2. Ковальська В. В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адмі-

ністративно-правові аспекти) : дис… д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Київ. міжнар. ун-т Київ, 2008. 422 с.

3. Рибницький Г.В. Колективний договір в умовах ринкової економіки: дис. ... канд. юрид. наук : Національний університет внутрішніх справ. 2005. 176 с.

4. Татарова Т. Поняття та зміст контролю в державному управлінні фінансами. Фінансове право. № 6. 2020. С. 188–194.

5. Білодід І. К. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1973, Т. 4. С. 695

6. Зіноватний В. В. Поняття та сутність механізму правового регулювання захисту прав працівників від незаконного звільнення. Юридична наука. № 2(2). 2020. С. 167–174

7. Радченко О. В. Категорія «механізм» у системі державного управління. Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць: у 2 ч. (за заг. ред. Г. І. Мостового, Г. С. Одінцової). Х., 2001. Вип. 2. С. 10

8. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. Правова держава. 2002. Вип. 13. С. 103-108.

9. Зубко А. О. Адміністративно-правові механізми в контексті впровадження адміністративної політики України: проблематика теоретичного дискурсу. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 3. С. 296–299

10. Бузунов Р.А. Адміністративно-правове регулювання кредитно-модульної системи організації навчального процесу (в ВНЗ системи МВС): дис… д-ра. юрид. наук : Ірпінь: Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ. 2007. 434 с.

11. Князька Л. А. Адміністративно-правове регулювання в галузі соціального захисту населення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 215 с.

12. Кубко Є.Б. Сучасний механізм адміністративно-правового регулювання: методологія вдосконалення. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. 2005. Спец. вип.: у 2 ч. ч. 1. С. 100–107

АНОТАЦІЯ

Наголошено, що у праві поняття механізму використовується для позначення внутрішньо узгодженої, структурованої системи правових елементів, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин і досягається реалізація правових норм. Інакше кажучи, механізм з точки зору права - це не просто сукупність норм, а їх функціонально організована система, що включає правові норми, правовідносини, акти реалізації права, а також діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на досягнення визначеного юридичного результату.

Встановлено, що адміністративно-правовий механізм контролю за діяльністю громадських об'єднань представляє собою визначену нормами адміністративного права системну сукупність інструментів, засобів та процедур, за допомогою яких спеціально уповноважені органи публічної влади здійснюють контроль за дотриманням громадськими об'єднаннями норм чинного законодавства.

Доведено, що значення адміністративно-правового механізму контролю за діяльністю громадських об'єднань розкривається у наступному: 1) гарантує відповідність діяльності громадських об'єднань вимогам законодавства; 2) сприяє утвердженню правового порядку у сфері свободи об'єднань; 3) запобігає діяльності, що може загрожувати державі, суспільству чи правам інших осіб; 4) забезпечує відкритість діяльності даних об'єднань; 5) дозволяє своєчасно виявляти та попереджати порушення ще до настання негативних наслідків; 6) поєднує невтручання у внутрішню діяльність об'єднань із необхідним державним наглядом; 7) сприяє формуванню довіри з боку держави та суспільства; 8) дозволяє державі впорядковувати сферу діяльності громадських об'єднань без прямого втручання в їх автономію; 9) забезпечує чіткі правила функціонування та взаємодії з державою.

Ключові слова: механізм, правовий механізм, адміністративно-правовий механізм, контроль, громадські об'єднання.

SUMMARY

It is emphasized that in law the concept of a mechanism is used to denote an internally consistent, structured system of legal elements, by means of which the ordering of social relations is ensured and the implementation of legal norms is achieved. In other words, a mechanism from the point of view of law is not just a set of norms, but their functionally organized system, which includes legal norms, legal relations, acts of implementing law, as well as the activities of authorized entities, aimed at achieving a certain legal result.

It is established that the administrative-legal mechanism of control over the activities of public associations is a systematic set of instruments, means and procedures, determined by the norms of administrative law, with the help of which specially authorized public authorities exercise control over compliance by public associations with the norms of current legislation.

It is proved that the meaning of the administrative-legal mechanism of control over the activities of public associations is revealed in the following: 1) guarantees the compliance of the activities of public associations with the requirements of the legislation; 2) contributes to the establishment of the legal order in the field of freedom of association; 3) prevents activities that may threaten the state, society or the rights of other persons; 4) ensures the openness of the activities of these associations; 5) allows for timely detection and prevention of violations before negative consequences occur; 6) combines non-interference in the internal activities of associations with the necessary state supervision; 7) contributes to the formation of trust on the part of the state and society; 8) allows the state to regulate the sphere of activity of public associations without direct interference in their autonomy; 9) provides clear rules for functioning and interaction with the state.

Keywords: mechanism, legal mechanism, administrative-legal mechanism, control, public associations.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

БОЖИК Валерій - к.ю.н., Міжрегіональна академія управління персоналом, Київ

orcid.org/0000-0003-3162-0125

УДК 343.985.7:343.53

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.73

Статтю присвячено дослідженню криміналістичних характеристик особи злочинця та організованих груп, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності. На підставі аналізу матеріалів слідчо-судової практики визначено типові соціальні, професійні та психологічні риси осіб, причетних до таких правопорушень, а також особливості їх мотивації та форм участі у протиправній діяльності. Запропоновано класифікацію осіб, причетних до кримінально протиправної діяльності у сфері підприємництва, залежно від характеру їх участі та стійкості кримінальної поведінки. Виокремлено епізодичний, ситуативно-залежний, цілеспрямований, недбало-формальний та опосередкований типи учасників. Додатково визначено мотиваційні підтипи, серед яких домінує корисливо-орієнтований, а також умовно соціально-виправдовувальний і маскувальний, що є важливим у ході здійснення кримінального провадження, вибору тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту.

Окрему увагу приділено аналізу співучасті та ролі організованих груп у вчиненні кримінальних правопорушень цієї категорії. З'ясовано, що у більшості випадків ключову роль відіграють організатори, які координують діяльність інших учасників, розподіляючи між ними окремі функції, пов'язані з документальним оформленням, проведенням фінансових операцій, логістикою, комунікацією з контролюючими органами та створенням видимості законності господарських операцій. Підкреслено, що формування організованих форм протиправної діяльності у сфері підприємництва часто пов'язане з корупційною взаємодією між представниками бізнесу та органами публічної влади. У результаті особа злочинця та організовані групи у цій сфері розглядаються як адаптивний, високоресурсний і латентний кримінальний сегмент, діяльність якого ґрунтується на професійних знаннях, доступі до управлінських рішень та можливості впливати на фінансово-господарські процеси.

Ключові слова: підприємництво, господарська діяльність, кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, особа злочинця, підозрюваний, організована група.

Постановка проблеми

Сфера підприємницької діяльності є важливою складовою економічної системи держави, оскільки забезпечує розвиток ринкових відносин, формування фінансових ресурсів та стабільність господарського середовища. Водночас складність фінансово-господарських процесів, значний обсяг матеріальних і грошових потоків, використання договірних механізмів та електронних платіжних систем створюють сприятливі умови для вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері. Такі правопорушення нерідко характеризуються високим рівнем латентності, значними матеріальними збитками та складними механізмами підготовки, реалізації й приховування протиправної діяльності.

Особливістю кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності є те, що їх учинення здебільшого пов'язане із залученням осіб, які мають відповідні професійні знання у галузі фінансово-господарської діяльності, бухгалтерського обліку, оподаткування та договірного права. У значній частині випадків такі правопорушення вчиняються не окремими особами, а організованими групами, у межах яких здійснюється чіткий розподіл функцій між учасниками, використовується система підконтрольних підприємств, посередників, формальних керівників або інших осіб, що забезпечують реалізацію незаконних фінансово-господарських схем. Це обумовлює необхідність комплексного дослідження особи правопорушника та особливостей формування організованих груп як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики таких кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі прикладні аспекти розслідування кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності були предметом дослідження О. П. Бущана, С. О. Брусco, А. Ф. Волобуєва, К. М. Журби, А. П. Запотоцького, О. Г. Костроміної, С. В. Князєва, В. В. Лисенка, Г. А. Матусовського, І. М. Попової, Р. Л. Степанюка, О. О. Сухачова, О. С. Тарасенка, С. С. Чернявського, Г. М. Чернишова та ін. Водночас, в умовах сьогодення потребує поглибленого вивчення особа злочинця та характеристика організованих груп, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу

Загальновідомо, що особа посідає важливе місце у структурі будь-якої характеристики кримінального правопорушення: кримінально-правової, кримінологічної та, безперечно, криміналістичної [1]. Відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, як зазначає Г. Ю. Нікітіна-Дудікова, дозволяють визначити напрями та способи її пошуку, обрати найбільш доцільні засоби і методи досудового розслідування, спрогнозувати поведінку особи в тій чи іншій слідчій ситуації, встановити взаємозв'язок між даними про особу та способом досягнення кримінального протиправного результату [2].

У теоретичному аспекті загальна характеристика особи охоплює широкий спектр відомостей, зокрема соціально-демографічні показники, взаємозв'язок причин і наслідків протиправної поведінки, внутрішні мотиваційні чинники, ціннісні орієнтації, типологічні риси тощо [3, с. 137]. Спроби сформувати універсальне й загальновизнане визначення поняття «особа» не дали однозначного результату, що пояснюється індивідуальністю кожної людини та багатофакторністю її поведінки. Вітчизняна криміналістика напрацювала кілька підходів до вивчення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Перший підхід ґрунтується на аналізі матеріальних та ідеальних слідів, залишених у процесі протиправної діяльності, що дозволяє сформувати уявлення про особу. Другий підхід передбачає дослідження особи підозрюваного в межах досудового розслідування з метою встановлення її криміналістично значущих ознак. Водночас обмеженість зазначених підходів зумовлює звернення до ретроспективного аналізу, який полягає у вивченні осіб, засуджених за вироками суду, що набрали законної сили, а також осіб, щодо яких кримінальні провадження були закриті за нереабілітуючими підставами, із застосуванням статистичного, системного методів та методу узагальнення характеристик [4, с. 199].

В. В. Тіщенко до значущих ознак особи, що вчинила кримінальне правопорушення, відносить певну сукупність елементів: соціально-демографічні ознаки, зокрема соціальне походження та становище, сімейний стан, посаду, професійну належність, рівень матеріального забезпечення; рівень інтелектуального розвитку, освітньо-культурну підготовку, знання, уміння та навички; моральні якості, ціннісні орієнтації та прагнення, соціальні позиції й зв'язки, інтереси, потреби, схильності та звички; властивості й стани особистості, що визначають перебіг психічних процесів; ознаки, пов'язані з

біофізіологічними характеристиками особи, зокрема статтю, віком, станом здоров'я та особливостями фізичної статури, які мають значення [5, с. 101].

Спираючись на результати аналізу наукових джерел, а також узагальнення емпіричних даних дисертаційного дослідження, структуру особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності, на нашу думку, доцільно розглядати за наступними критеріями: соціально-демографічна характеристика (стать, національність, вік, ролі, статуси); кримінально-правові ознаки (наявність попередніх притягнень до кримінальної відповідальності, повторюваність протиправної поведінки тощо); морально-психологічні якості особи, які включають інтелектуальний рівень, вольові риси, світоглядні установки, переконання, звички, особливості характеру тощо.

Соціально-демографічна характеристика. Аналіз громадянства осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності, свідчить, що переважну більшість становили громадяни України (83 %). За статевою ознакою простежується домінування осіб чоловічої статі, частка яких становила 68,2 %. Значна частка жінок у структурі цієї категорії кримінальних правопорушень пояснюється тим, що вони нерідко виконують функції, пов'язані з бухгалтерським обліком, звітністю та організацією документообігу. Кримінально-протиправна поведінка таких осіб, як правило, зосереджена у межах підприємницької діяльності або професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, і за своїм поширенням майже у 2,5 раза перевищує середні гендерні показники у структурі майнових кримінальних правопорушень. Зумовлено тим, що вчинення таких кримінальних правопорушень не потребує значних фізичних зусиль, однак вимагає достатнього рівня професійної підготовки та інтелектуальних здібностей [6, с. 334].

У досліджуваній категорії кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності віковий склад має чітке зміщення у бік старших груп порівняно із загальною кримінальною статистикою [7]. За результатами проведеного дослідження, основну частку становлять особи віком від 25 років і старше (85,6 %), при цьому найбільша активність зафіксована у віковому діапазоні від 32 до 48 років (64,1 %).

Особливої уваги заслуговує освітній рівень осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності. Встановлено, що близько 77 % засуджених мали повну вищу освіту, що суттєво перевищує відповідні показники у загальній структурі кримінальних правопорушень. Це обумовлено тим, що участь у підприємницькій діяльності, особливо на рівні прийняття управлінських або певних фінансово-економічних рішень, потребує відповідної підготовки, знань та кваліфікації [7; 8]. При цьому близько 57 % засуджених обіймали посади, що відповідали їхній освіті та професійному профілю.

Аналіз характеру зайнятості свідчить, що переважна більшість осіб на момент вчинення кримінального правопорушення були працездатними та економічно активними (близько 96 %). Така ситуація пояснюється тим, що у структурі кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності значну частку становлять діяння, пов'язані з використанням службового становища, доступом до матеріальних ресурсів і фінансової документації [7]. За сферами професійної діяльності розподіл виглядає таким чином: торгівля та сфера обслуговування – 29,4 %; будівництво – 20,1 %; виробництво продукції – 14,8 %; фінансові та облікові послуги – 12,3 %; транспорт і логістика – 6,2 %; інші напрями – 7,2 %.

Важливим криміналістичним показником є стаж професійної діяльності. Дослідження засвідчило, що значна частина засуджених тривалий час працювала у відповідній сфері, добре орієнтувалася у механізмах господарських процесів, порядку документообігу, зберігання та обліку матеріальних цінностей. Як слушно зазначає О. В. Сара, такі особи мають ґрунтовні знання щодо функціонування суб'єктів господарювання, обізнані з прогалинами правового регулювання та володіють стійкими професійними й соціальними зв'язками, які нерідко намагаються використовувати для протидії досудовому розслідуванню [9, с. 93]. Розподіл

безперервного трудового стажу виглядає таким чином: до 1 року – 5 %; від 1 до 3 років – 17 %; від 3 до 5 років – 25 %; понад 5 років – 29 %; не встановлено – 24 %. Це дає підстави припускати, що частина таких осіб могла неодноразово вчиняти кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності, які тривалий час залишалися латентними.

Сімейний стан також є значущим елементом соціально-демографічної характеристики. Переважна більшість осіб на момент вчинення кримінального правопорушення перебувала у шлюбі (55,7 %). Такий показник пояснюється, по-перше, зрілим віком більшості правопорушників; по-друге, негативним прагненням забезпечити стабільний рівень добробуту, що інколи виступає мотиваційним чинником протиправної поведінки. У 65,9 % засуджених були діти, з яких: у 53,4 % – одна дитина, у 24,1 % – двоє дітей, у 9,7 % – троє і більше дітей, тоді як 12,8 % осіб дітей не мали.

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень дало змогу встановити, що протиправна діяльність у межах підприємницької діяльності у значної частини осіб мала тривалий характер. Так, до одного року вона здійснювалася у близько 48 % випадків; понад один рік – у 34 % осіб; упродовж двох–трьох років – у 7 %; більше трьох років – у 11 % випадків. Водночас один епізод кримінального правопорушення був встановлений у близько 32 % осіб; два епізоди у 26 %; три і більше у понад 40 % випадків. У свою чергу це свідчить про стійкість протиправної поведінки та систематичність вчинення кримінальних правопорушень у межах підприємницької діяльності [7].

З метою маскування протиправного походження коштів та їх подальшого використання широко застосовуються складні фінансово-господарські схеми, у тому числі із залученням юрисдикцій з пільговими податковими режимами, що є характерною ознакою легалізації доходів, одержаних кримінально протиправним шляхом. У більшості випадків така діяльність здійснюється через юридичних осіб, які мають ознаки фіктивності, а також через спеціально створені механізми переведення безготівкових коштів у готівку. Вказана діяльність вирізняється достатнім рівнем технічного забезпечення, залученням окремих працівників фінансових установ, ретельною конспірацією, швидкою адаптацією до змін нормативного регулювання та використанням прогалин у законодавстві. У межах таких протиправних схем зазвичай функціонує кілька рівнів юридичних осіб, які виконують різні ролі у фінансово-господарських операціях. Зокрема, можна виокремити:

юридичні особи, орієнтовані на отримання незначної винагороди («чорні» фірми) [10, с. 162-166]. Такі суб'єкти реєструються з використанням документів сумнівного походження, часто на підставних осіб, не ведуть реального бухгалтерського та податкового обліку, подають звітність несистематично або не подають її взагалі;

юридичні особи з формально легальним статусом, які забезпечують проміжне обслуговування фінансових потоків («сірі» фірми) [10, с. 162-166]. Вони мають належні реєстраційні документи, печатки, формально звітують у встановленому порядку, але фактично виконують функції посередників між реальними суб'єктами підприємницької діяльності та фіктивними учасниками;

юридичні особи з тривалою історією функціонування, які використовуються для надання видимості законності фінансово-господарських операцій («білі» фірми) [10, с. 162-166]. Такі суб'єкти мають реальних засновників і керівників, ведуть облік та подають звітність, однак фактично не здійснюють господарської діяльності або здійснюють її формально. Вони можуть залучатися до обслуговування сумнівних операцій з метою мінімізації ризиків викриття. Слушною у цьому контексті є позиція В. В. Білоус, яка зазначає, що в основі протиправної діяльності осіб, залучених до функціонування фіктивних суб'єктів господарювання, лежать корисливі мотиви, а характерними рисами їх поведінки є використання недостовірних відомостей, відсутність насильницьких дій та орієнтація на фінансовий результат, що загалом відповідає ознакам так званого «білокомірцевого» типу кримінально протиправної поведінки [11, с. 4].

Результати узагальнення емпіричних даних свідчать, що рішення про вчинення кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності у 79 % осіб було заздалегідь обдуманим, а близько 61 % перебували у стані постійної готовності до реалізації протиправних дій. Формування наміру на вчинення кримінально караної поведінки відбувалося під впливом найближчого оточення у близько 41 % випадків, тоді як у 59 % – рішення приймалося самостійно [7].

Кримінальним правопорушенням у сфері підприємницької діяльності властивий виражений груповий характер протиправної активності. Як слушно зазначав В. Р. Сливенко, фінансово-господарські процеси дедалі частіше стають об'єктом зацікавленості організованих протиправних об'єднань і корумпованих службових осіб як джерело значних незаконних доходів [12, с. 182]. При цьому організовані форми протиправної діяльності є складним соціально-правовим явищем, що негативно впливає на економічну стабільність і безпеку, постійно трансформується та змінює форми прояву [13, с. 311].

Кожне організоване об'єднання осіб, задіяне у вчиненні кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності, має певну внутрішню побудову, що визначається сукупністю зовнішніх і внутрішніх ознак, за якими можна встановити наявність стійкої співучасті та розподілу ролей між учасниками. За ознакою стійкості протиправної спрямованості встановлено, що лише у близько 18 % випадків об'єднання осіб створювалися тимчасово для вчинення одного кримінального правопорушення; у приблизно 44 % – мало місце тривале об'єднання для систематичного здійснення протиправної діяльності. В інших випадках характер об'єднання чітко не фіксувався матеріалами кримінальних проваджень.

Формування таких об'єднань здебільшого відбувається на основі формальних зв'язків. Так, у приблизно 63 % випадків учасників пов'язували певні відносини, у близько 22 % – особисті (нетрудові) зв'язки, з яких близько 15 % становили родинні. У приблизно 14 % випадків до протиправної діяльності залучалися особи з використанням службової залежності. У більшості випадків вирішальна роль у формуванні об'єднання належала керівникам суб'єктів господарювання. Особа, яка виконує керівну роль у такому об'єднанні, зазвичай характеризується наявністю досвіду протиправної діяльності, високим рівнем організаторських і аналітичних здібностей, здатністю впливати на інших учасників, прагматизмом, орієнтацією на матеріальну вигоду, відсутністю емпатії та схильністю до домінування [3, с. 142].

Разом із тим для кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності не є характерним високий рівень рецидиву. За результатами вибіркового дослідження, лише близько 14 % осіб мали попередні судимості, з яких понад половина – за корисливі кримінальні правопорушення. Переважна більшість осіб раніше не була судимою, не перебувала на обліку у лікаря-психіатра чи нарколога та позитивно характеризувалася за місцем проживання. Водночас аналіз судової практики свідчить про відносно м'який підхід до призначення покарання, оскільки лише близько 57 % засуджених було призначено покарання у виді позбавлення волі.

З урахуванням аналізу слідчо-судової практики та способів учинення кримінальних правопорушень у сфері підприємницької діяльності доцільно виокремити такі типи осіб, причетних до кримінально протиправної діяльності: епізодичний тип – особи, які одноразово вчинили кримінальне правопорушення з метою незаконного отримання вигоди (близько 16 %); ситуативно-залежний тип – особи, які погоджуються на пособництво або сприяння під впливом конкретної службово-ділової ситуації (приблизно 23 %); цілеспрямований тип – особи, діяльність яких пов'язана з організацією, координацією та безпосередньою участю у протиправній діяльності (близько 39 %); недбало-формальний тип – особи, які допустили кримінальні правопорушення через неналежний рівень професійних знань або недбале ставлення до службових обов'язків (близько 14 %); опосередкований тип – особи, які вчиняли кримінальні правопорушення з метою маскування інших протиправ-

них дій або запобігання негативним наслідкам для діяльності суб'єкта господарювання (приблизно 8 %). Залежно від мотивації та цільової спрямованості доцільно розмежовувати такі підтипи осіб: а) корисливо-орієнтований – вчинення кримінальних правопорушень задля особистого збагачення (близько 76 %); б) умовно соціально-виправдовувальний – вчинення кримінальних правопорушень під впливом складних фінансово-економічних умов з орієнтацією на підтримання діяльності підприємства або колективу (близько 21 %); в) маскувальний – вчинення кримінальних правопорушень з метою приховування інших тяжких діянь (приблизно 3 %).

За функціональною роллю у механізмі протиправної діяльності осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності можна поділити на таких, які: добре орієнтуються у фінансово-правових процедурах і мають розгалужені неформальні зв'язки (близько 38 %); зловживаючи службовим становищем, виконують юридично значущі дії або надають професійні послуги, важливі для підготовки, вчинення чи приховування кримінальних правопорушень (приблизно 35 %); виконують окремі технічні або допоміжні функції, без активної участі у формуванні протиправних схем (близько 16 %); забезпечують прикриття протиправної діяльності через контрольні чи наглядові повноваження (близько 11 %) [14, с. 93-94].

Практика свідчить, що співучасть у таких кримінальних правопорушеннях є доволі поширеним явищем, однак у кожному випадку простежується чітка домінуюча роль одного суб'єкта або групи осіб, які організовують та координують протиправну діяльність, залучаючи інших для виконання допоміжних функцій. Так, службові особи державних або комунальних установ з метою заволодіння майном нерідко вступають у попередню змову з представниками бізнесу, використовуючи їх як інструмент реалізації протиправних схем. Водночас поширеними є й зворотні ситуації, коли суб'єкти підприємницької діяльності з метою незаконного отримання коштів налагоджують стійкі корупційні зв'язки з уповноваженими особами органів влади чи місцевого самоврядування [15, с. 61].

Висновки

Кримінальні правопорушення у сфері підприємницької діяльності здебільшого вчиняються не маргінальними або випадковими суб'єктами, а особами з високим рівнем соціальної інтегрованості та професійної компетентності, що зумовлює підвищену латентність цієї категорії діянь і складність їх своєчасного викриття. Типовий суб'єкт таких правопорушень – працездатний громадянин України, чоловік 32–46 років, із вищою освітою, достатнім інтелектуальним рівнем і практичною обізнаністю у фінансово-господарських, податкових і договірних процедурах, зі стажем управлінської або іншої підприємницької чи господарської роботи понад 5 років, який зовні не демонструє асоціальної поведінки та у більшості випадках не має судимостей. Водночас мотиваційна сфера характеризується домінуванням корисливих установок, правовим нігілізмом та готовністю використовувати службові можливості й доступ до ресурсів для отримання незаконної вигоди.

На підставі узагальнення слідчо-судової практики систематизовано типологію осіб, причетних до цієї протиправної діяльності: епізодичний тип (16 %), ситуативно-залежний (23 %), цілеспрямований (39 %), недбало-формальний (14 %), опосередкований (8 %), а також конкретизовано мотиваційні підтипи, серед яких переважає корисливо-орієнтований (76 %), поряд із умовно соціально-виправдовувальним (21 %) та маскувальним (близько 3 %). Співучасть у таких кримінальних правопорушеннях є типовою організаційною формою, в якій є організатор або група організаторів, які забезпечують планування, координацію та розподіл функцій між учасниками (документальне оформлення, фінансові операції, логістика, комунікація з контролюючими органами, створення видимості законності). Окремо встановлено, що організовані групи у сфері підприємницької діяльності часто формуються на основі корупційної взаємодії бізнесу та публічної адміністрації і реалізуються

наступним чином: або ініціатива виходить від службових осіб державних/комунальних установ, які залучають бізнес як інструмент заволодіння коштами чи майном, або від суб'єктів підприємництва, які вибудовують стійкі корупційні зв'язки з уповноваженими представниками влади для отримання вигоди, мінімізації контролю, прискорення процедур чи легалізації.

Література

1. Чаплинська Ю. А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. URL : http://apnl.dnu.in.ua/6_2019/42.pdf

2. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2021. № 53. С. 128-131.

3. Пашинська І. В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності : дис. … докт. філософії : 081 – Право. Харків, 2023. 296 с.

4. Лужецька О. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим. *Науковий вісник Національного університету Державного податкового університету України (економіка, право)*. 2013. № 4 (63). С. 196-201.

5. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Одес. нац. юрид. акад.; Фенікс, 2007. 260 с.

6. Довбань І. М. Концептуальні засади запобігання злочинам, що вчиняються державними службовцями в Україні : монографія. Київ : «ФОП Кандиба Т. П.», 2020. 424 с.

7. Князєв С. В. Характеристика особи злочинця який вчиняє кримінальні правопорушення у бюджетній сфері. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 870-874.

8. Князєв С. В. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері України : монографія. Київ, «Вид-во Людмила». 2024. 392 с.

9. Сара О. В. Методика розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із публічними закупівлями у сфері будівництва : дис. … докт. філос. : 081 – Право. Одеса, 2023. 249 с.

10. Воробей О. В. Конвертаційні центри у механізмі фінансового шахрайства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6 (15). С. 162–166.

11. Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.

12. Сливенко В. Декриміналізація сфери бюджетних відносин у процесі оперативно-розшукової профілактики. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 5 (84). С. 182-189.

13. Свинаренко Ю. П., Андрусенко О. А. Попередження, виявлення та припинення оперативними підрозділами контрабанди наркотичних засобів, що вчиняються організованими злочинними групами. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 16. С. 309-316.

14. Доліновський Ю. С. Особливості виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються під час здійснення публічних закупівель у сфері охорони здоров'я : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 258 с.

15. Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2012. 475 с.

CHARACTERISTICS OF THE PERSONAL CRIMINAL AND ORGANIZED GROUPS COMMITTING CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

The article is devoted to the study of the forensic characteristics of the individual criminal and organized groups committing criminal offenses in the sphere of entrepreneurial activity. Based on the analysis of materials from investigative and judicial practice, typical social, professional and psychological features

of persons involved in such offenses, as well as the peculiarities of their motivation and forms of participation in illegal activities, are determined. A classification of persons involved in criminally illegal activities in the sphere of entrepreneurship is proposed, depending on the nature of their participation and the stability of criminal behavior. Episodic, situational-dependent, purposeful, careless-formal and indirect types of participants are distinguished. Additionally, motivational subtypes are identified, among which the self-interested, as well as conditionally socially justifiable and masking, dominate, which is important in the course of criminal proceedings, the choice of tactics for conducting individual investigative (detective) actions, in particular interrogation.

Particular attention is paid to the analysis of the complicity and role of organized groups in the commission of criminal offenses of this category. It was found that in most cases the key role is played by the organizers, who coordinate the activities of other participants, distributing between them certain functions related to documentation, financial transactions, logistics, communication with regulatory authorities and creating the appearance of the legality of economic transactions. It is emphasized that the formation of organized forms of illegal activity in the field of entrepreneurship is often associated with corrupt interaction between business representatives and public authorities. As a result, the criminal and organized groups in this area are considered as an adaptive, high-resource and latent criminal segment, whose activities are based on professional knowledge, access to management decisions and the ability to influence financial and economic processes.

Keywords: entrepreneurship, economic activity, criminal offense, forensic characteristics, criminal, suspect, organized group.

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

БОЙКО Максим Валерійович - Науково-дослідний інститут публічного права, м. Київ

УДК 342.951:351.74
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.74

У статті здійснено комплексне адміністративно-правове дослідження поняття та системи правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України. Обґрунтовано, що актуальність порушеної проблематики зумовлена необхідністю забезпечення належної правової визначеності діяльності органів і підрозділів поліції, оскільки реалізація контрольно-наглядових повноважень безпосередньо пов'язана із застосуванням публічно-владного впливу, обмеженням або коригуванням поведінки учасників суспільних відносин, а також гарантуванням публічної безпеки і порядку. Увагу зосереджено на тому, що правові засади у цій сфері доцільно розглядати не лише як формальну сукупність нормативно-правових актів, а як цілісне адміністративно-правове утворення, яке визначає підстави, межі, порядок, форми та організаційні умови здійснення відповідної діяльності. Розкрито наукові підходи до розуміння категорії «правові засади» та аргументовано доцільність її тлумачення у вузькому значенні – як системи нормативно закріплених приписів і положень, об'єктивізованих в актах різної юридичної сили. Доведено, що система правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України має багаторівневий характер і охоплює конституційні положення, міжнародні договори України, закони України, кодифіковані акти, а також підзаконні нормативно-правові акти, які конкретизують і забезпечують практичне застосування законодавчих приписів. З'ясовано, що значення такої системи полягає у встановленні юридичних меж поліцейського втручання, запобіганні довільному застосуванню владних повноважень, забезпеченні принципів законності, верховенства права, пропорційності та поваги до прав людини. Сформульовано висновок, що правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України є необхідною умовою правомірної, послідовної та ефективної діяльності поліції у сфері охорони публічних інтересів.

Ключові слова: правові засади, система правових засад, контрольно-наглядові повноваження, Національна поліція України, поліцейська діяльність, адміністративно-правове регулювання, публічна безпека, публічний порядок, законність, верховенство права.

Постановка проблеми

Сьогодні розвиток української державності характеризується поглибленням трансформаційних процесів у системі публічного управління, посиленням вимог до ефективності діяльності правоохоронних органів, а також необхідністю забезпечення належного балансу між публічним інтересом у сфері безпеки та гарантіями прав і свобод людини. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність Національної поліції України, яка відповідно до свого правового статусу покликана забезпечувати охорону прав і свобод людини, протидію злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг у визначених законом сферах. Реалізація зазначених завдань неможлива без наявності на-

лежно сформованої, внутрішньо узгодженої та юридично визначеної системи правових засад, що регламентують зміст, межі, форми і процедури здійснення поліцейських повноважень, зокрема тих, які мають контрольно-наглядовий характер. Саме тому проблема поняття та системи правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України набуває не лише теоретичного, а й істотного практичного значення, оскільки без її належного наукового осмислення ускладнюється визначення правової природи відповідної діяльності, її місця у структурі компетенції поліції та співвідношення з іншими формами адміністративно-правового впливу.

Ба більше, саме правові засади виступають вихідним нормативним підґрунтям, яке визначає допустимість, спрямованість і межі реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України. Їх системне дослідження дає змогу встановити, які нормативно-правові акти формують відповідну регулятивну основу діяльності органів і підрозділів поліції. Водночас обрана проблематика є важливою і тому, що контрольно-наглядові повноваження поліції безпосередньо пов'язані з можливістю владного впливу на поведінку фізичних та юридичних осіб, а отже, потребують особливо чіткої правової регламентації. Недостатня визначеність правових засад у цій сфері може призводити до неоднакового застосування норм права, розширювального тлумачення повноважень, порушення принципів законності, правової визначеності, пропорційності та поваги до прав людини. Натомість належне наукове обґрунтування поняття і системи таких засад сприяє підвищенню ефективності поліцейської діяльності, посиленню гарантій законності та формуванню стабільної адміністративно-правової моделі реалізації контрольних і наглядових функцій поліції.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій

Наукове осмислення поняття та системи правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України спирається на значний масив праць з адміністративного права, теорії публічного управління тощо. В юридичній доктрині окремі аспекти цієї проблематики досліджувалися крізь призму сутності адміністративно-правових норм, компетенції органів публічної влади, правового статусу Національної поліції України, співвідношення контролю й нагляду, а також адміністративно-правового механізму забезпечення законності у сфері публічної безпеки і порядку. Зокрема, важливе методологічне значення для цієї статті мають напрацювання Ю.П. Битяка, В.Б. Авер'янова, О.І. Безпалової, В.В. Галунька, О.В. Джафарової, А.Т. Комзюка, В.І. Курила, Р.В. Миронюка, О.М. Музичука, В.Я. Настюка, В.Б. Пчеліна, О.Ю. Салманової, В.В. Середи, А.О. Собакаря, В.В. Сокуренка, С.О. Шатрави, О.С. Юніна, Х.П. Ярмакі й інших учених, у працях яких сформовано загальні підходи до розуміння адміністративно-правового регулювання діяльності органів публічної адміністрації, змісту владних повноважень і гарантій законності їх реалізації. Проте питання про поняття правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень поліції, їх внутрішньої системи, ієрархії, функціонального призначення та співвідношення ще не набуло достатньо комплексного висвітлення. Це дає підстави стверджувати, що обрана тема має самостійне наукове значення, оскільки спрямована не лише на узагальнення наявних доктринальних підходів до контролю, нагляду й поліцейської компетенції, а й на формування цілісного уявлення про правові засади як системне адміністративно-правове явище, що забезпечує законність, передбачуваність, пропорційність і ефективність реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України.

Метою цієї статті є визначення поняття правових засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України та розкриття їх системи як цілісного нормативного утворення, що забезпечує законність, послідовність і передбачуваність відповідної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження правових засад і принципів реалізації контрольно-наглядових по-

вноважень Національної поліції України має вкрай важливе теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє з'ясувати нормативно-правову основу, межі й особливості здійснення відповідного напряму поліцейської діяльності у даній сфері суспільних відносин. При цьому у сучасних умовах функціонування системи публічного управління особливого значення набуває саме належне нормативно-правове регулювання діяльності органів і підрозділів Національної поліції України, що спрямоване на забезпечення законності, дотримання прав і свобод людини і громадянина, а також підтримання публічної безпеки й порядку. У цьому аспекті контрольно-наглядові повноваження органів і підрозділів Національної поліції України слід розглядати як важливий й водночас ефективний інструмент реалізації покладених на них завдань і функцій, ефективність здійснення яких безпосередньо залежить від чіткості їх законодавчого визначення.

Зокрема, не викликає сумніву той факт, що саме від повноти й якості визначення правових засад функціонування відповідної сфери суспільних відносин, серед іншого досліджуваної, напряму залежить ефективність правозастосовчої діяльності уповноважених державою суб'єктів, що має місце в їх межах. При цьому слід відміти, що категорію «правові засади» розглядають з декількох позицій, які як зауважу В.Б. Пчелін, фактично можна звести до двох. У першому випадку, наголошує науковець, мова йде про широке розуміння даної категорії, що включає декілька елементів – як нормативно-правові засади відповідної діяльності, так і правовідносини, що виникають у її межах з характерним для них складом (системи суб'єктів та їх правового статусу) [1, с. 108]. Розглядаючи правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України з такої позиції (широкого підходу), фактично слід вказати майже на всі аспекти функціонування досліджуваної сфери суспільних відносин, яким присвячено окремі підрозділи представленої наукової праці. З огляду на що, вважаємо за доцільне застосовувати вужчий підхід щодо їх розуміння.

Так, своєю чергою, на думку науковця, говорячи про вузьке розуміння правових засад, на увазі слід мати виключно нормативно-правові основи, тобто сукупність нормативно-правових актів, що мають ієрархічні зв'язки відповідно до їх юридичної сили, на підставі яких здійснюється правове регулювання відповідних суспільних правовідносин. Саме такій підхід, як свідчить здійснений науковцем аналіз, стосовно розуміння сутності категорії «правові засади» є найбільш розповсюдженим у правовій науці [1, с. 108]. Цього підходу дотримуємося і ми в межах представленого наукового дослідження, унаслідок чого розглядаємо правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органами і підрозділами Національної поліції України як законодавчі приписи та положення, що визначають підстави та порядок їх застосування й знаходять свою об'єктивізацію в сукупності нормативно-правових актів відповідної юридичної сили. З урахуванням чого пропонуємо правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України розуміти як сукупність приписів і положень, об'єктивізованих у нормативно-правових актах різної юридичної сили, що визначають правову основу, межі, підстави та порядок здійснення органами і підрозділами Національної поліції України контрольно-наглядової діяльності у відповідній сфері суспільних відносин.

У такому разі, першочергово, слід вказати на приписи Основного Закону України – Конституції України від 28 червня 1996 року, яка відповідно до ст. 3 даного нормативно-правового акта має найвищу юридичну силу, унаслідок чого закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі і повинні відповідати їй [2]. І хоча в приписах Основного Закону України не має безпосередніх згадок як про органи та підрозділи Національної поліції України, так і природно про їх контрольно-наглядові повноваження, у положеннях даного нормативно-правового акта закладено основоположні правові засади функціонування досліджуваної сфери суспільних відносин. Зокрема, навіть з аналізу наведеного вище конституційного припису логічно випливає положення відносно того, що всі інші нормативно-правові акти, на рівні яких закрі-

плюються правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органів і підрозділів Національної поліції України, мають прийматися на основі Конституції України. Ба більше, в конституційних приписах в загальному вигляді об'єктивізовано основи правового статусу органів і підрозділів Національної поліції України як представників органів виконавчої влади. Зокрема Розділ VI Основного Закону України повністю присвячено визначенню правового статусу органів виконавчої влади [2]. Окрім цього слід вказати й на об'єктивізацію в приписах Конституції України загальноправових принципів, на основі й у відповідності до яких реалізуються контрольно-наглядові повноваження даного правоохоронного органу, як то, наприклад: верховенство права (ст. 8); законність (ст. 19); рівність і недопущення дискримінації за відповідними ознаками (ст. 24) [2].

Як наступну групу нормативно-правових актів, що закріплюють правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органами і підрозділами Національної поліції України слід розглянути численні міжнародні договори України. Зокрема, як зауважують на сторінках фахової літератури, зростання взаємозалежності держав у світі посилює значення міжнародних договорів, покликаних підтримати і полегшити цю взаємозалежність. При цьому, підкреслює Д.С. Пронь, для того, щоб вони могли функціонувати належним чином, безсумнівно, необхідно, щоб договори тлумачилися і застосовувалися на основі узагальненої теорії і практики міжнародного права [3, с. 57]. На сторінках монографічної праці «Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави», наголошуючи на значенні міжнародних договорів України О.І. Безпалова цілком слушно вказує на те, що сучасні тенденції до глобалізації різноманітних процесів суспільного розвитку, виникнення нових загроз існуючому стану безпеки (як національної, так і міжнародної) зумовлюють необхідність запровадження якісно нових взаємовідносин між державами, налагодження ефективного співробітництва, вироблення та запровадження єдиних стандартів управління в найбільш значущих сферах суспільного життя [4, с. 211]. З огляду на що, зауважує Н.О. Дерунець, на сьогодні можна прослідкувати чіткі тенденції стосовно того, що кількість та значення міжнародних договорів зростає, внаслідок чого розширюється коло правових відносин, із приводу яких укладаються договори, змінюються їх суб'єкти [5, с. 51]. У цьому контексті міжнародні договори України слід розглядати як важливе нормативне підґрунтя, що визначає загальні стандарти та орієнтири реалізації контрольно-наглядових повноважень органами і підрозділами Національної поліції України.

Наступна група нормативно-правових актів, положення яких об'єктивізують правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органів і підрозділів Національної поліції України представлена законами України. Саме на рівні законів України здійснюється безпосередня конкретизація завдань, компетенції, форм, меж і процедур реалізації зазначених повноважень, що забезпечує їх належне нормативно-правове закріплення у системі національного законодавства. Зокрема на сторінках фахової літератури справедливо наголошують на тому, що в правовому регулюванні значна роль належить законам – прийнятим в особливому порядку нормативно-правовим актам з основних питань життя держави, що безпосередньо відображають загальнодержавну волю й мають вищу (після Конституції України) юридичну силу. На додаток, зауважує І.В. Панова, значення законів у ході становлення правової держави постійно зростає, оскільки верховенство закону є невіддільною ознакою демократичної правової держави [6, с. 104]. При цьому, на думку Ю.З. Білої-Тюрінової, значення законів України як правових засад діяльності органів і підрозділів Національної поліції України з надання поліцейських послуг полягає в тому, що їх положення:

- деталізують окремі напрямки такої діяльності;

- закріплюють правовий статус органів поліції і посадових осіб;

- визначають конкретні способи, за допомогою яких здійснюється діяльність із надання персоніфікованих та не персоніфікованих послуг [7, с. 97].

Таким чином, закони України, у тому числі акти кодифікованого законодавства, становлять один з основних рівнів, на якому закріплено правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органів і підрозділів Національної поліції України, оскільки саме в їх приписах і положеннях найбільш повно визначено зміст, межі, форми та порядок реалізації відповідного напряму діяльності. Водночас комплексний характер правового регулювання досліджуваної сфери суспільних відносин зумовлює необхідність звернення і до підзаконних нормативно-правових актів, положення яких конкретизують законодавчі приписи та забезпечують їх практичну реалізацію у повсякденній діяльності органів і підрозділів Національної поліції України щодо реалізації ними контрольно-наглядових повноважень.

Так, говорячи про підзаконні нормативно-правові акти, що визначають правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органами і підрозділами Національної поліції України, слід зазначити, що вони будучи окремим компонентом системи нормативно-правового регулювання досліджуваної сфери суспільних відносин у сукупності самі по собі можуть бути представлені як окремо функціонуюча система. У зв'язку з чим слушною виглядає позиція Ю.Ю. Івчук, яка справедливо вказує на те, що відповідна система, будучи цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів, які, виступаючи системою більш низького порядку, одночасно являють собою елементи системи вищого порядку [8, с. 20]. При цьому вказуючи на певні переваги підзаконного нормативно-правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин В.Б. Пчелін обґрунтовано зазначає, що на її рівні більш оперативно визначається компетенція різних органів управління, повноваження їх посадових осіб у межах функціонування відповідних суспільних відносин [9, с. 18]. Саме тому підзаконні нормативно-правові акти слід розглядати як необхідний і найбільш оперативний інструмент деталізації, організаційного забезпечення та практичного втілення законодавчо визначених засад реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України, що набуває особливої актуальності в умовах запровадження правового режиму воєнного стану, обумовленого збройною агресією проти нашої держави, оскільки швидкість й ефективність реагування на відповідні безпекові виклики в такому разі має вирішальне значення.

Висновки

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України становлять цілісну, внутрішньо узгоджену та багаторівневу систему нормативно-правового регулювання даних суспільних відносин, спрямовану на визначення змісту, меж, порядку й організаційних умов здійснення такої діяльності як у цілому, так і по окремим напрямам. Їх значення полягає в тому, що вони забезпечують правову визначеність діяльності органів і підрозділів Національної поліції України, унеможливлюють довільне застосування владних повноважень, створюють належні гарантії дотримання прав і свобод людини, а також сприяють ефективному виконанню завдань із забезпечення законності, публічної безпеки та правопорядку. У зв'язку з цим правові засади досліджуваної діяльності слід розглядати не лише як формальну нормативну основу, а як необхідну умову правомірної, послідовної та результативної реалізації контрольно-наглядових повноважень Національної поліції України у відповідній сфері суспільних відносин. При цьому правові засади реалізації контрольно-наглядових повноважень органами і підрозділами Національної поліції України можуть бути розподілені у певні видові групи залежно від:

1) юридичної сили нормативно-правового акта, на рівні якого вони об'єктивізовані: Конституція України; міжнародні договори України; закони України та кодифіковане законодавство; підзаконні нормативно-правові акти;

2) суб'єкта прийняття нормативно-правового акта: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; МВС України, серед іншого спільно з іншими уповноваженими суб'єктами;

3) сфери та напряму нормативно-правової регламентації, ті що спрямовані на визначення: основоположних засад функціонування даної сфери суспільних відносин; правового статусу їх суб'єктів; забезпечення належної реалізації контрольно-наглядових повноважень; регламентацію окремих напрямів їх здійснення; особливостей їх реалізації в умовах правового режиму воєнного стану.

Література

1. Пчелін В.Б. Сутність нормативно-правового регулювання організації адміністративного судочинства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 106–109.

2. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Пронь Д.С. Міжнародно-правові аспекти територіального спору щодо курильських островів : дис. … канд. юрид. наук: спец 12.00.11. Харків, 2021. 242 .

4. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків: Ніка-Нова, 2014. 544 с.

5. Дерунець Н.О. Статус торговельних представництв та місій у міжнародному праві (організаційно-правові питання): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2019. 220 с.

6. Панова І.В. Контрольна діяльність обласних державних адміністрацій у сфері фінансів та бюджету: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2004. 190 с.

7. Біла-Тюріна Ю.З. Правове регулювання послуг, що надаються Національною поліцією України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2019. 246 с.

8. Івчук Ю.Ю. Теоретичні підходи до системи трудового права України в умовах ринкової економіки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2004. 175 с.

9. Пчелін В.Б. Перегляд адміністративних актів органів внутрішніх справ: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2011. 190 с.

THE CONCEPT AND SYSTEM OF LEGAL FOUNDATIONS FOR THE EXERCISE OF CONTROL AND SUPERVISORY POWERS BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The article presents a comprehensive administrative and legal study of the concept and system of legal foundations for the exercise of control and supervisory powers by the National Police of Ukraine. It is substantiated that the relevance of the issue under consideration is determined by the need to ensure proper legal certainty in the activities of police bodies and units, since the exercise of control and supervisory powers is directly related to the application of public-authority influence, the restriction or adjustment of the conduct of participants in social relations, as well as the safeguarding of public security and order. Attention is focused on the fact that legal foundations in this field should be regarded not merely as a formal set of normative legal acts, but as an integral administrative and legal formation that determines the grounds, limits, procedure, forms, and organizational conditions for carrying out the relevant activities. The article reveals scholarly approaches to understanding the category of "legal foundations" and substantiates the expediency of interpreting it in a narrow sense, namely as a system of normatively established prescriptions and provisions objectified in acts of different legal force. It is proved that the system of legal foundations for the exercise of control and supervisory powers by the National Police of Ukraine is multilevel in nature and includes constitutional provisions, international treaties of Ukraine, laws of Ukraine, codified acts, as well as subordinate normative legal acts that specify and ensure the practical application of legislative prescriptions. It is established that the significance of such a system lies in defining the legal limits of police intervention, preventing arbitrary exercise of public-authority powers, and ensuring the principles of legality, the rule of law, proportionality, and respect for human rights. The conclusion is formulated that the legal foundations for the exercise of control and supervisory powers by the National Police of Ukraine constitute a necessary condition for lawful, consistent, and effective police activity in the sphere of protecting public interests.

Keywords: legal foundations, system of legal foundations, control and supervisory powers, National Police of Ukraine, police activity, administrative and legal regulation, public security, public order, legality, rule of law.

РОЛЬ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ІНСТИТУЦІЙ У ПРОТИДІЇ НЕДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ

ГЛУБОЧЕНКО Сергій Михайлович - кандидат юридичних наук

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.75

Аргументовано, що значення «Основних принципів незалежності судової влади» у протидії недоброчесності суддів полягає в закріпленні міжнародних стандартів незалежності, професійної відповідальності та належної дисциплінарної процедури щодо суддів. Документ виходить із того, що забезпечення незалежності судової влади є необхідною передумовою доброчесного здійснення правосуддя, а наявність справедливих механізмів притягнення суддів до відповідальності сприяє запобіганню зловживанням і зміцненню довіри суспільства до судової системи. Відтак Основні принципи виступають важливим міжнародним орієнтиром для формування національних механізмів забезпечення доброчесності суддівського корпусу.

Доведено, що окреслені у статті міжнародні акти та інституції утворюють цілісну систему міжнародно-правового забезпечення доброчесності судової влади. Для України їх значення полягає у тому, що вони створюють основу для формування концептуальних засад судової реформи, удосконалення антикорупційного законодавства, запровадження механізмів перевірки доброчесності суддів та приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів верховенства права, незалежності судової влади та належного врядування.

Ключові слова: міжнародні стандарти, міжнародні інституції, протидія, недоброчесність, судова система.

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку демократичної правової держави забезпечення доброчесності у судовій системі набуває особливого значення, оскільки саме від рівня професійної етики, незалежності та доброчесності суддів значною мірою залежить ефективність здійснення правосуддя та рівень довіри суспільства до судової влади. Водночас проблема недоброчесності суддів давно вийшла за межі внутрішньодержавного регулювання та стала предметом уваги міжнародної спільноти, яка виробила комплекс міжнародно-правових стандартів, принципів і рекомендацій, спрямованих на забезпечення належної поведінки суддів, запобігання корупції та зміцнення незалежності судової влади. Особливого значення міжнародні стандарти набувають для України, яка здійснює реформування судової системи та прагне привести національні механізми забезпечення доброчесності у відповідність до загальновизнаних європейських і міжнародних підходів.

Стан дослідження

Окремі проблемні питання, присвячені протидії недоброчесності у судовій системі, у своїх наукових працях розглядали: Є.І. Довгополий, М. Г. Колодяжний, О. М. Овчаренко, І. С. Пирога, О.А. Сокуренко, Л. С. Сопільник, А. В. Хрідочкін, Є. Ю. Шаптала та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, з огляду на сучасні виклики та загрози, а та-

кож прагнення України до європейської інтеграції, особливої актуальності набувають дослідження, присвячені характеристиці міжнародно-правових актів та інституцій у протидії недоброчесності у судовій системі.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити роль міжнародно-правових актів та інституцій у протидії недоброчесності у судовій системі. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: виділити систему міжнародних документів, які визначають засади суддівської доброчесності; охарактеризувати міжнародні інституції, які мають вплив на забезпечення доброчесності.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо розкриття ролі міжнародно-правових актів та інституцій у протидії недоброчесності у судовій системі.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження, перш за все, слід вказати Бангалорські принципи поведінки суддів, які визначають шість основних цінностей судової влади: незалежність; неупередженість; доброчесність; належна поведінка; рівність; компетентність і сумлінність. Ці принципи покликані встановити стандарти етичної поведінки для суддів. Вони розроблені для надання суддям орієнтирів під час виконання ними своїх професійних обов'язків, а також для забезпечення судової влади нормативною основою регулювання суддівської поведінки. Крім того, вони мають на меті допомогти представникам виконавчої та законодавчої влади, юристам і широкій громадськості краще зрозуміти роль судової влади та надати суспільству критерії для оцінювання діяльності судової системи. Бангалорські принципи поведінки суддів тривалий час слугують фундаментальним орієнтиром для суддів, визначаючи етичні стандарти, що виходять за межі національних кордонів. Під час Конференції Африканської мережі підготовки суддів (AJTN), яка відбулася в Занзібарі 22–24 січня 2024 року, обговорювалося питання про те, що зі зміною суспільства та ускладненням викликів, які постають перед судовою владою, виникає потреба доповнити ці принципи новими цінностями. Однією із запропонованих цінностей є мужність, що відображає необхідність для суддів виявляти стійкість, рішучість і відвагу у відстоюванні справедливості та верховенства права [1].

Не можна не вказати Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції (UNCAC), яка є єдиним універсальним міжнародно-правовим документом у сфері протидії корупції, який має обов'язкову юридичну силу. Вона була розроблена та узгоджена у Відні (Австрія) у 2002–2003 роках, а згодом ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 31 жовтня 2003 року. Прийняття Конвенції стало історичною подією, оскільки засвідчило спільну рішучість держав у боротьбі з корупцією. Її унікальність полягає у комплексному підході до протидії корупції, який наголошує на важливості запобіжних заходів, криміналізації корупційних правопорушень і забезпечення їх правозастосування, міжнародного співробітництва та повернення активів, здобутих злочинним шляхом. Конвенція відіграє ключову роль в об'єднанні держав у боротьбі з корупцією та сприянні ефективному міжнародному співробітництву. Сьогодні цей визначний міжнародний антикорупційний інструмент має майже універсальне визнання та підтримку. На національному рівні Конвенція стала важливим чинником реалізації численних антикорупційних реформ, сприяла суттєвим змінам у законодавчих та інституційних механізмах, а також зміцненню міжнародної співпраці у справах транскордонної корупції та повернення активів. Крім того, Конвенція є важливим інструментом реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року та Цілей сталого розвитку (ЦСР), оскільки допомагає протидіяти негативному впливу корупції на основні цінності та принципи Організації Об'єднаних Націй. Широкий спектр положень Конвенції та обов'язковий характер багатьох із них роблять її унікальним міжнародно-правовим інструментом для розроблення комплексних заходів протидії корупції на наці-

ональному, регіональному та глобальному рівнях [2].

Конвенція ООН проти корупції була ратифікована Україною у 2006 році та стала одним із ключових міжнародно-правових актів, що визначає загальні стандарти запобігання корупції та забезпечення доброчесності в діяльності державних інституцій, включаючи судову владу. У контексті протидії недоброчесності суддів роль Конвенції полягає насамперед у встановленні міжнародних зобов'язань держав щодо забезпечення чесності, незалежності та підзвітності судової системи. Відповідно до статті 11 Конвенції, держави-учасниці повинні вживати заходів для зміцнення доброчесності суддів та запобігання можливостям для корупції серед представників судової влади. При цьому такі заходи мають здійснюватися з урахуванням принципу незалежності судової влади [3]. Конвенція також передбачає необхідність створення ефективних механізмів запобігання корупції, запровадження кодексів поведінки для посадових осіб, забезпечення прозорості діяльності державних органів та встановлення відповідальності за корупційні правопорушення. Ці положення поширюються і на суддівський корпус як частину системи публічної влади [3]. Тож, для України Конвенція стала важливим міжнародним орієнтиром під час реформування судової системи та антикорупційного законодавства. Її положення враховувалися при впровадженні механізмів фінансового контролю, декларування майна та доходів суддів, удосконаленні процедур дисциплінарної відповідальності, а також під час розроблення антикорупційних інституцій і механізмів перевірки доброчесності представників судової влади.

Окремої та особливої уваги заслуговують «Основні принципи незалежності судової влади», що були Прийняті Сьомим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, що відбувся в Мілані з 26 серпня по 6 вересня 1985 року, та схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї 40/32 від 29 листопада 1985 року та 40/146 від 13 грудня 1985 року. Ці принципи розроблені з метою надання допомоги державам-членам у виконанні їхнього завдання щодо забезпечення та зміцнення незалежності судової влади, повинні враховуватися та поважатися урядами в межах їхнього національного законодавства і практики, а також доводитися до відома суддів, юристів, представників виконавчої та законодавчої влади, а також громадськості загалом. Ці принципи були сформульовані насамперед з урахуванням діяльності професійних суддів, однак вони однаковою мірою застосовуються, коли це доречно, і до непрофесійних суддів (присяжних суддів), якщо такі існують. Вказаним вище документом було закріплено, що особи, обрані на посаду судді, повинні бути доброчесними та здібними особами з відповідною підготовкою або кваліфікацією в галузі права. Будь-який метод відбору суддів повинен захищати від призначень суддів з неналежних мотивів. Під час відбору суддів не допускається дискримінація особи за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи статусу, за винятком вимоги про те, що кандидат на посаду судді повинен бути громадянином відповідної країни, яка не вважається дискримінаційною [4]. Відповідно до Загальної декларації прав людини, судді, як і інші громадяни, мають право на свободу вираження поглядів, переконань, об'єднань та зібрань; однак, за умови, що, здійснюючи ці права, судді завжди поводяться таким чином, щоб зберігати гідність своєї посади та неупередженість і незалежність судової влади. Судді мають право вільно створювати асоціації суддів або інші організації та вступати до них для представлення своїх інтересів, сприяння своїй професійній підготовці та захисту своєї суддівської незалежності [4].

Окремої та особливої уваги заслуговує той факт, що Основними принципами незалежності судової влади було визначено засади відповідальності суддів. Зокрема, встановлено, що обвинувачення або скарга, подані щодо судді у зв'язку з виконанням ним/нею судових чи професійних обов'язків, повинні розглядатися оперативно та справедливо відповідно до належної процедури. Суддя має право на справедливий роз-

гляд справи. Розгляд питання на початковій стадії повинен залишатися конфіденційним, якщо суддя не вимагає іншого. Судді можуть бути відсторонені від посади або звільнені лише з причин нездатності виконувати свої обов'язки або через поведінку, яка робить їх непридатними для здійснення суддівських функцій. Усі провадження щодо дисциплінарної відповідальності, відсторонення від посади чи звільнення суддів повинні здійснюватися відповідно до встановлених стандартів суддівської поведінки. Рішення у справах про дисциплінарну відповідальність, відсторонення від посади або звільнення суддів повинні підлягати незалежному перегляду. Цей принцип може не застосовуватися до рішень найвищого суду та рішень законодавчого органу, ухвалених у порядку імпічменту або в інших подібних процедурах [4].

Таким чином, значення «Основних принципів незалежності судової влади» у протидії недоброчесності суддів полягає в закріпленні міжнародних стандартів незалежності, професійної відповідальності та належної дисциплінарної процедури щодо суддів. Документ виходить із того, що забезпечення незалежності судової влади є необхідною передумовою доброчесного здійснення правосуддя, а наявність справедливих механізмів притягнення суддів до відповідальності сприяє запобіганню зловживанням і зміцненню довіри суспільства до судової системи. Відтак Основні принципи виступають важливим міжнародним орієнтиром для формування національних механізмів забезпечення доброчесності суддівського корпусу.

Окремо слід вказати GRECO (Група держав проти корупції). Так, GRECO допомагає своїм членам посилювати спроможність боротися з корупцією шляхом моніторингу виконання ними положень Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS № 173), Цивільної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS № 174) та Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS № 191). Ці документи доповнюються трьома актами так званого «м'якого права» (soft law): Двадцятьма керівними принципами боротьби з корупцією, Рекомендацією щодо кодексів поведінки для державних службовців та Рекомендацією щодо спільних правил протидії корупції у фінансуванні політичних партій і виборчих кампаній. GRECO також допомагає своїм членам виявляти недоліки у національній антикорупційній політиці, сприяючи проведенню необхідних законодавчих, інституційних та практичних реформ, а також забезпечує платформу для обміну найкращими практиками у сфері запобігання та виявлення корупції. Методологія роботи GRECO переважно складається з процедур оцінювання та контролю за виконанням рекомендацій. Процедура оцінювання включає збір інформації за допомогою анкет, візитів до країни та зустрічей високого рівня з національними учасниками. Експерти з оцінювання аналізують, наскільки законодавство та практика держави відповідають положенням відповідних документів, а також, за необхідності, формулюють рекомендації для держав-членів. Після цього національні органи звітують про вжиті заходи, які GRECO оцінює в межах процедури контролю за виконанням рекомендацій. Організація здійснює моніторинг реалізації рекомендацій, наданих у звіті з оцінювання відповідної країни. Звіти про виконання містять загальний висновок щодо реалізації всіх рекомендацій і мають на меті визначити, чи може бути завершена процедура контролю за виконанням рекомендацій стосовно конкретного члена GRECO [5].

І останньою слід вказати Консультативну раду європейських суддів (КРЄС). КРЄС – це дорадчий орган Ради Європи з питань незалежності, неупередженості та компетентності суддів. Це єдиний орган у рамках міжнародної організації, який складається виключно з суддів, і в цьому відношенні він є унікальним у Європі, навіть у світі. Засновуючи КРЄС, Рада Європи приділяє пріоритетну увагу статусу суддів та якості системи правосуддя, верховенству права та заохоченню і захисту прав людини та основоположних свобод, реалізація яких залежить від сильної та незалежної судової влади, взаємної поваги між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, а

SUMMARY

It is argued that the significance of the "Basic Principles of Judicial Independence" in combating judicial misconduct lies in establishing international standards of independence, professional responsibility, and proper disciplinary procedures for judges. The document proceeds from the fact that ensuring the independence of the judiciary is a necessary prerequisite for the integrity of the administration of justice, and the availability of fair mechanisms for holding judges accountable helps prevent abuse and strengthen public trust in the judicial system. Therefore, the Basic Principles serve as an important international reference point for the formation of national mechanisms for ensuring the integrity of the judiciary. It is proven that the international acts and institutions outlined in the article form a holistic system of international legal assurance of the integrity of the judiciary. For Ukraine, their significance lies in the fact that they create the basis for the formation of conceptual principles of judicial reform, improvement of anti-corruption legislation, introduction of mechanisms for verifying the integrity of judges and bringing the national justice system into line with international standards of the rule of law, independence of the judiciary and good governance.

Keywords: international standards, international institutions, counteraction, dishonesty, judicial system.

також від зростання довіри європейських громадян до їхньої системи правосуддя [6]. Головним завданням КРЄС є сприяння реалізації Рамкового глобального плану дій для суддів у Європі, прийнятого Комітетом міністрів 7 лютого 2001 року, з метою посилення ролі суддів у державах-членах. Він має консультативну функцію з загальних питань, що стосуються незалежності, неупередженості та компетентності суддів. Це дозволяє йому готувати висновки для Комітету міністрів. КРЄС також може отримувати запити на висновки від інших органів Ради Європи [6].

Висновки

Отже, міжнародно-правові стандарти відіграють визначальну роль у формуванні сучасних механізмів протидії недоброчесності у судовій системі. Їх значення полягає не лише у встановленні загальних вимог до професійної етики, незалежності та відповідальності суддів, але й у створенні комплексної системи міжнародних орієнтирів для розроблення національного законодавства та практики забезпечення доброчесності суддівського корпусу. Окреслені у статті міжнародні акти та інституції утворюють цілісну систему міжнародно-правового забезпечення доброчесності судової влади. Для України їх значення полягає у тому, що вони створюють основу для формування концептуальних засад судової реформи, вдосконалення антикорупційного законодавства, запровадження механізмів перевірки доброчесності суддів та приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів верховенства права, незалежності судової влади та належного врядування.

Література

1. The Bangalore Principles of Judicial Conduct / URL: https://judicialtrainers.africa/the-bangalore-principles-of-judicial-conduct/

2. Learn about UNCAC / URL: https://www.unodc.org/corruption/en/uncac/learn-about-uncac.html

3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції / ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 31.10.2003 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text

4. Basic Principles on the Independence of the Judiciary ADOPTED 06 September 1985 BY the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders held at Milan from 26 August to 6 September 1985 / URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-independence-judiciary

5. EU cooperation with the Group of States against Corruption (GRECO) / European Parliamentary Research Service. Brussels : European Parliament, 2021. 6 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/694415/IPOL_BRI(2021)694415_EN.pdf

6. Consultative Council of European Judges / URL: https://www.coe.int/en/web/ccje

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ

ГУРА Артем Олександрович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 349.2
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.76

У статті на основі опрацювання словникових джерел та наукових підходів розкрито загальнотеоретичні засади розуміння поняття «ризик», з'ясовано специфіку його змісту в контексті соціального захисту населення. Систематизовано наукові погляди щодо правової природи соціальних ризиків, визначено їх характерні ознаки, юридичне значення та роль у виникненні правовідносин у сфері соціального забезпечення. Встановлено взаємозв'язок між настанням соціально несприятливих обставин і необхідністю реалізації передбачених законодавством механізмів соціального захисту. Особливу увагу приділено значенню соціальних ризиків для забезпечення соціальної захищеності населення в умовах сучасних суспільно-політичних викликів та збройної агресії проти України.

Ключові слова: ризик, соціальний ризик, соціальне забезпечення, ознаки ризиків, ризики в праві.

Постановка проблеми

В епоху гострої політико-економічної та громадської нестабільності, а також активної військової агресії з боку російської федерації відносно України, вкрай важливо, щоб держава жодним чином не відмовлялась від своїх зобов'язань щодо захисту населення та підтримки його найбільш вразливих прошарків. Разом із цим, діяльність публічно-владних суб'єктів за цим напрямом повинна відбуватись та обґрунтовуватись актуальними соціальними ризиками, що в сучасних умовах набули досить значної та докорінної трансформації. Вони є складним та самостійним юридичним явищем. В своїй сукупності ризики формують основу вітчизняної системи соціального захисту, чим зумовлена необхідність детального розкриття їх сутності та правової природи.

Стан дослідження

Зміст та юридичні властивості категорії «соціальний ризик», неодноразово віднаходили практичного наукового опрацювання в працях представників різних галузей юриспруденції. В розрізі даної проблеми необхідно особливо відмітити роботи Н.Б. Болотіної, Р.В. Власенко, Ю.В. Горемикіна, О.Л. Кучми, О.В. Насібова, С.М. Синчука та інших. Втім, попре наявність суттєвого наукового доробку, серед вчених досі не вироблено якогось стандартизованого, єдиного, класичного підходу щодо дефініції поняття та визначення системи загальних ознак соціального ризику як самостійної категорії.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у формуванні дефініції поняття соціального ризику та виділенні притаманних цій категорії базових ознак. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: опрацювання загально-наукових підходів до трактування поняття «ризик»; встановлення сутності останнього в праві соціального забезпечення; окреслення системи ознак та дефініції соціальних ризиків.

Наукова новизна дослідження

Новизна наукового дослідження полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо визначення сутності, змісту й характерних базових ознак соціальних ризиків як складного суспільно-правового явища.

Виклад основного матеріалу

Поняття ризику має глибокі історичні коріння. Дане слово прийшло з іспанської та португальської мов де протягом XVI–XVII століть означало «плавання в незнайомих водах, які не нанесені на карту». Пізніше спектр сфер використання поняття розширюється. Зокрема слово «ризик» стає частиною банківської справи, інвестиційної діяльності [1, с.16]. В сучасній українській етимології «ризик» розкривається в наступних значеннях: а) усвідомлена можливість небезпеки; б) сміливий, ініціативний вчинок, дія із сподіванням щастя, успіху, позитивного результату; в) можливість збитків або невдачі в якійсь справі і таке інше [2, с.539].

Досліджуючи вихідну сутність поняття «ризик» А.А. Степанова наголосила, що це ситуаційна характеристика діяльності будь-якого суб'єкта, яка відображає невизначеність її результату і можливі несприятливі наслідки у випадку неуспіху [3, с.121]. Ризик, пише К.А. Ковзель – це імовірність настання подій, що негативно відбиваються на досягненні цілей [4, с.83]. Р.Б. Сабодаш надає в своєму дисертаційному дослідженні наступне тлумачення поняття «ризик» – категорія, що передбачає суб'єктивне ставлення особи до результатів об'єктивних явищ, які виникають, тривають та припиняються незалежно від волі суб'єкта, що виражається у свідомому розумінні ймовірності настання негативних наслідків і (або) бажанні отримання позитивного результату [5, с.6]. Натомість К.Л. Попов констатує: ризик завжди передбачає усвідомлений вибір особи щодо вчинення певної дії, який, як правило, ґрунтується на достатньому розумінні можливих як позитивних, так і негативних наслідків такої поведінки [6, с.114].

Отже, виходячи лише із загального лексичного змісту поняття «ризик» зауважимо, що даним терміном позначається ймовірність настання якихось несприятливих, негативних, шкідливих обставин для когось або чогось. Широка внутрішня сутність категорії зумовлює її використання в багатьох наукових галузях. При цьому, в кожному окремому випадку остання набуває нових, додаткових ознак. Так, особливе змістовне навантаження притаманне досліджуваному поняттю в праві соціального забезпечення.

Зокрема, С.Б. Березіна вважає, що соціальні ризики – це явища чи події у соціальній сфері життєдіяльності людства, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків [7, с.9]. За В.Л. Стрепко, – це складні життєві обставини об'єктивного порядку, що спричиняють, зазвичай, втрату людиною заробітку, погіршення стану здоров'я або настання інших соціально – небезпечних наслідків, та які не можуть бути подолані нею самостійно [8, с.6]. Як зазначає С.М. Прилипко соціальний ризик – це закріплена законодавством і визначена суспільством соціально значима обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (та члени їх сімей) втратили тимчасово або назавжди засоби існування, потребують додаткового соціального забезпечення, не можуть самостійно її уникнути [9, с.12].

Більш широко до проблеми тлумачення категорії підходить Г.О. Яковлєва. Вчена вважає, що в соціально-правовому сенсі, під соціальним ризиком слід розуміти закріплену у законодавстві складну життєву обставину різного походження (демографічного, фізіологічного, політичного, економічного тощо), яка має певну вірогідність наступити, у зв'язку з чим спричинити втрату людиною (дитиною, громадянином, іноземцем, особою без громадянства) або спільнотою людей засобів до існування, зниження можливості забезпечити себе та своїх близьких мінімально необхідним рівнем матеріальних та інших благ, необхідних для продовження життєдіяльності, необхідність соціальної адаптації та повернення до нормального способу життя без сторонньої допомоги, яка уразі її настання та документального підтвердження є підставою для отримання певного виду соціального забезпечення у визначеному законодавством порядку [10, с.51].

Комплексний аналіз змісту та значення соціальних ризиків провів в своїй роботі В.В. Кривошеїн. Автор констатував: по-перше, соціальні ризики – це зазвичай явища об'єктивного характеру, їх настання не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої. Негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунені нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких суб'єктивних причин; по-друге, наслідками настання соціальних ризиків є обмеження чи порушення життєдіяльності людини, що зумовлює її соціальну та матеріальну незахищеність; по-третє, важливою ознакою соціальних ризиків є те, що вони потребують закріплення у законодавстві саме як обставин, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства; по-четверте, настання соціального ризику є потенційно можливим для кожної людини. Вони обов'язково або як правило трапляються чи можуть трапитись за певних обставин. З викладеного автор робить висновок, що соціальний ризик – це соціально значуща обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави [11, с.18].

Ю.Ю. Чебан, посилаючись на праці В.І. Надраги, описав соціальні ризики, як прояв несприятливих наслідків для процесу нормального відтворення робочої сили та життєдіяльності населення у разі настання певних випадкових подій. Серед основних ознак соціальних ризиків вченим виділено: а) загальність – певна ситуація, через яку погіршується стан або умови, що впливають на всіх членів суспільства; б) неминучість – проблема, якої повною мірою уникнути неможливо, та виникає необхідність зробити наслідки мінімальними; в) відповідальність – має бути окреслена щодо всіх можливих суб'єктів – від держави до підприємства; г) масштабність – ситуація, за якої бездіяльність по напряму впливу зменшення соціальних ризиків та збільшення його у масштабах, викликає виникнення соціальної, політичної, та інших видів нестабільності [12, с.125;13, с.199]

Наукова позиція С.М. Синчук ґрунтується на розумінні соціального ризику як юридично значущої обставини, що характеризується одночасним поєднанням об'єктивної природи, суспільної значимості та нормативного закріплення. Важливою ознакою такого ризику є те, що його настання спричиняє або потенційно може спричинити негативні наслідки для матеріального становища особи чи членів її сім'ї, зокрема тимчасову або постійну втрату засобів до існування чи виникнення потреби у додатковому матеріальному забезпеченні. При цьому принципового значення набуває незалежність відповідних обставин від волі особи та відсутність у неї реальної можливості самостійно запобігти їх настанню або подолати їх наслідки. Таким чином, у підході С.М. Синчук соціальний ризик постає не як будь-яка несприятлива життєва обставина, а як визнаний державою та суспільством юридичний факт, виникнення якого обумовлює необхідність застосування механізмів соціального забезпечення. Характерним для позиції вченої є також вузьке трактування соціальних ризиків як таких, що безпосередньо порушують нормальні умови життєдіяльності особи та мають виражений матеріально-економічний вимір, оскільки їх компенсація або мінімізація передбачає надання відповідних видів соціального забезпечення [14, с.367–372].

В праці Н.І. Мозоль констатовано, що соціальний ризик – це базове поняття, що виконує низку функцій у праві соціального забезпечення і є об'єктом соціального страхування, підставою для запровадження його окремих видів. Зазначена категорія виконує функцію комплексної стратегії у формуванні ефективної системи соціального забезпечення, яка є складовою систем соціального захисту, а головне в організації та визначенні сфери застосування тієї чи іншої організаційно-правової форми, які різняться за цільовим навантаженням та фінансовим потенціалом. Характер наслідків соціального ризику є об'єктивною підставою для визначення кола осіб, які потребують соціального захисту та соціальної допомоги. Саме соціальний ризик виступає основним критерієм для встановлення складу кола осіб, які під-

лягають страхуванню в обов'язковому порядку, виявлення тих груп, що мають можливість узяти участь у страхуванні добровільно, а які мають бути вилучені із системи соціального страхування [15, с.154-155].

У навчальному посібнику Г.І. Чанишевої, І.В. Лагутіної, К.В. Бориченко, В.С. Тарасенко, Є.В. Краснова, О.С. Щукіна, А.О. Гудзь та О.В. Корнілова з дисципліни соціального забезпечення обґрунтовано, що соціальні ризики являють собою одну з основних категорій права соціального забезпечення. Наявність несприятливих наслідків конкретних життєвих обставин, що виникли у процесі життєдіяльності людини (сім'ї), є необхідною умовою виникнення відносин у сфері соціального забезпечення та надання особам, які зазнали їх впливу, відповідної підтримки. Соціальним ризиком є закріплена у нормативно-правових актах складна юридично-значима обставина, при настанні якої особа (сім'я) втрачає повністю або частково засоби для існування, змушена здійснювати додаткові затрати на їх подолання або втрачає свій соціальний статус та у зв'язку з цим потребує допомоги з боку державних, недержавних органів, інших суб'єктів. Соціальні ризики як правова категорія у сфері соціального забезпечення характеризуються сукупністю специфічних ознак. По-перше, їм властива ймовірність настання, тобто вони мають потенційний характер і можуть виникнути за певних життєвих обставин. По-друге, соціальні ризики мають суспільний характер, що виявляється в їх поширеності та потенційній можливості виникнення в житті кожної особи. По-третє, такі ризики отримують нормативно-правове закріплення в законах, підзаконних нормативно-правових актах, актах органів місцевого самоврядування, колективних договорах та інших правових актах як юридично значущі обставини, настання яких зумовлює виникнення у особи права на соціальний захист. По-четверте, характерною їх ознакою є об'єктивна неспроможність особи або сім'ї самостійно подолати негативні наслідки відповідних життєвих обставин. По-п'яте, наслідки соціальних ризиків мають специфічну правову природу та можуть проявлятися у матеріальній незабезпеченості або соціальному неблагополуччі. По-шосте, об'єктивний характер властивий передусім наслідкам соціального ризику, оскільки вони можуть виникати незалежно від волі особи. Водночас не цілком обґрунтовано визнавати об'єктивними всі соціальні ризики як такі, адже виникнення окремих із них залежить не лише від об'єктивних обставин, а й від суб'єктивного волевиявлення особи. Особливо виразно це проявляється у сфері соціального захисту сімей з дітьми, де настання відповідних юридично значущих обставин може бути пов'язане з волею та свідомим вибором особи, зокрема у випадках вагітності та пологів, усиновлення дитини, самостійного утримання дитини матір'ю або батьком тощо [16, с.8-9].

Висновки

Незважаючи на суттєвий науковий доробок ми бачимо, що серед вчених на сьогоднішній день відсутній єдиний підхід до розкриття сутності категорії «соціальний ризик». Вчені єдині в усвідомленні особливої значущості вказаного явища, але мають різні уявлення про модель його практичного вираження. Натомість, детальний аналіз багатоманітної системи концепцій дозволяє виділити наступний спектр ключових особливостей, які притаманні категорії соціальний ризик та знаходять підтвердження в більшості представлених вчених роздумів: по-перше, соціальний ризик – це ймовірність настання потенційно негативної обставини об'єктивної дійсності, яка ускладнює нормальну життєдіяльність населення України, створює реальні перепони чи унеможливлює зовсім реалізацію його представниками своїх прав, свобод; по-друге, така ймовірність юридично обґрунтована та закріплена у нормах правових актів відповідної юридичної сили, тобто, це не абстрактна, а цілком реальна, формальна категорія; по-третє, настання соціального ризику обумовлює виникнення суспільно-правових відносин підтримки та захисту вразливих верст населення країни; по-четверте, соціальний ризик відрізняється соціально значущим характером, оскільки його потенційне настання стосується не лише окремої особи, але й значних людських груп чи суспільства в цілому; по-п'яте, соціальні

ризики несуть комплексні негативні наслідки для особи, які можуть виражатись як в матеріальному, так і моральному вигляді. Наприклад, втрата особою постійного місця проживання зумовлює зниження її економічних спроможностей, а також суттєво впливає на ментальний стан людини, яка не знає куди рухатись далі; по-шосте, соціальні ризики характеризуються динамічністю та історичною мінливістю, адже категорія чутлива до конкретних політико-історичних, географічних, соціальних та інших коливань, які негативно впливають на розвиток держави і суспільства.

З огляду на виокремлені особливості вважаємо, що соціальний ризик – це нормативно визначена, соціально значуща ймовірність настання несприятливих для певної фізичної особи обставин об'єктивної дійсності, які можуть негативно вплинути на її соціальне та матеріальне становище, реальну можливість повноцінно реалізовувати суб'єктивні права, виконувати обов'язки, досягати законних інтересів та забезпечувати інші аспекти нормальної життєдіяльності. Фактична реалізація відповідних ризиків є юридичним фактом виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення.

Література

1. Погребняк С. Соціальна держава: обґрунтування концепції. Вісник академії правових наук України. 2011. №2(65). С.15-25
2. Білодід І.К. Словник української мови в 11 томах: Том 7. Вид-во.: «Київ». 1977. 927 с.
3. Степанова А.А. Суперечності та перспективи розвтику кредитних спілок в Україні: дис… канд. економ. наук. : 08.00.08. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2008. 264 с.
4. Ковзель К.А. Формування інфвестиційної стратегії підприємства: дис… канд. економ. наук. : 08.00.04. Дніпропетровськ: Національна металургійна академія України. 2008. 186 с.
5. Сабодаш Р.Б. Страхування кредитних ризиків: цивільно-правові аспекти: автореф… дис… канд. юрид. наук. : 12.00.03. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2007. 21 с.
6. Попов К.Л. Жертва шахрайства: віктимологічне дослідження: дис… канд. юрид. наук. : 12.00.08. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2007. 214 с.
7. Березіна С.Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації: автореф.. д.е.н. : 08.00.07. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. 2019. 36 с.
8. Стрепко В.Л. Правові засади регулювання соціальних допомог в Україні: дис.. канд. юрид. наук. : 12.00.05. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 2006. 172 с.
9. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. за спеціальністю 12.00.05 – трудове право, право соціального забезпечення. Х., 2007. 43с.
10. Яковлєва Г.О. До визначення поняття та природи соціальних ризиків у праві соціального забезпечення. Право та інновації. 2018. No2(22). С.49-53
11. Кривошеїн В.В. Соціальний ризик постсучасності: сутність та класифікація. «Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences». 2018. №1(1-2). С.16-28
12. Надрага В. І. Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу : монографія / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ : Сердюк В. Л., 2015. 329 с.
13. Чебан Ю.Ю. Соціальні ризики аграрного підприємства: теоретичні аспекти. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics». №12(2018). С.198-202
14. Синчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення. Право України. 2003. № 3. С. 55, 56
15. Мозоль Н.І. Роль соціальної справедливості у забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина в Українській державі. Київ: Київський національний університет внутрішніх справ. 2009. 239 с.
16. Право соціального забезпечення : навчальний посібник. Г.І. Чанишева, І.В. Лагутіна, К.В. Бориченко, В.С. Тарасенко, Є.В. Краснов, О.С. Щукін, А.О. Гудзь, О.В. Корнілова; за заг. ред. Г.І. Чанишевої. Одеса, 2022. 266 с.

АНОТАЦІЯ

Виділено наступний спектр ключових особливостей, які притаманні категорії соціальний ризик та знаходять підтвердження в більшості представлених вчених роздумів: по-перше, соціальний ризик – це ймовірність настання потенційно негативної обставини об'єктивної дійсності, яка ускладнює нормальну життєдіяльність населення України, створює реальні перепони чи унеможливлює зовсім реалізацію його представниками своїх прав, свобод; по-друге, така ймовірність юридично обґрунтована та закріплена у нормах правових актів відповідної юридичної сили, тобто, це не абстрактна, а цілком реальна, формальна категорія; по-третє, настання соціального ризику детермінує виникнення суспільно-правових відносин підтримки та захисту вразливих верст населення країни; по-четверте, соціальний ризик відрізняється соціально значущим характером, оскільки його потенційне настання стосується не лише окремої особи, але й значних людських груп чи суспільства в цілому; по-п'яте, соціальні ризики несуть комплексні негативні наслідки для особи, які можуть виражатись як в матеріальному, так і моральному вигляді; по-шосте, соціальні ризики характеризуються динамічністю та історичною мінливістю, адже категорія чутлива до конкретних політико-історичних, географічних, соціальних та інших коливань, які негативно впливають на розвиток держави і суспільства.

З'ясовано, що соціальний ризик – це нормативно визначена, соціально значуща ймовірність настання несприятливих для певної фізичної особи обставин об'єктивної дійсності, які можуть негативно вплинути на її соціальне та матеріальне становище, реальну можливість повноцінно реалізовувати суб'єктивні права, виконувати обов'язки, досягати законних інтересів та забезпечувати інші аспекти нормальної життєдіяльності. Фактична реалізація відповідних ризиків є юридичним фактом виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення.

Ключові слова: ризик, соціальний ризик, соціальне забезпечення, ознаки ризиків, ризики в праві.

SUMMARY

A range of key characteristics inherent to the category of "social risk"—supported by the views of most scholars—can be identified. First, a social risk is the probability of the occurrence of a potentially negative objective circumstance that complicates the normal life of the population of Ukraine, creates actual obstacles, or renders it entirely impossible for individuals to exercise their rights and freedoms. Second, this probability is legally grounded and enshrined in the provisions of legal acts with appropriate legal force; in other words, it is not an abstract concept but a concrete, formal category. Third, the occurrence of a social risk triggers the emergence of social-legal relations centered on the support and protection of vulnerable segments of the population. Fourth, a social risk is socially significant, as its potential occurrence affects not only an individual but also large groups of people or society as a whole. Fifth, social risks entail complex negative consequences for an individual, which may manifest in both material and non-material (moral) forms. Sixth, social risks are characterized by dynamism and historical variability; the category is sensitive to specific political-historical, geographical, social, and other fluctuations that negatively impact the development of the state and society.

It has been established that social risk is a normatively defined, socially significant probability of the occurrence of adverse objective circumstances for a specific individual-circumstances that may negatively affect their social and material status, their actual ability to fully exercise subjective rights, fulfill obligations, pursue legitimate interests, and maintain other aspects of normal life. The actual materialization of such risks constitutes a legal fact that gives rise to legal relations within the sphere of social security.

Keywords: risk, social risk, social security, characteristics of risks, risks in law.ensuring the integrity of the judiciary. It is proven that the international acts and institutions outlined in the article form a holistic system of international legal assurance of the integrity of the judiciary. For Ukraine, their significance lies in the fact that they create the basis for the formation of conceptual principles of judicial reform, improvement of anti-corruption legislation, introduction of mechanisms for verifying the integrity of judges and bringing the national justice system into line with international standards of the rule of law, independence of the judiciary and good governance.

Keywords: international standards, international institutions, counteraction, dishonesty, judicial system.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАШЕ ПРАВО

OUR LAW

№ 1, 2025

Головний редактор
Джафарова О.В.

Здано до набору 06.01.2025 р.
Підписано до друку 07.02.2025 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60х84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк 16,28.
Тираж 1200. Зам. № 13082.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7
e-mail posvit-druk@ukr.net